

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Lidija Bajuk

**ODJECI SLAVENSKOGA MITA
U NEMATERIJALNOJ KULTURI
MEĐIMURJA**

DOKTORSKI RAD

Mentori:

prof. dr. sc. Stipe Botica

dr. sc. Tvrtko Zebec

Zagreb, 2018.

Sveučilište u Zagrebu

Faculty of Humanities and Social Sciences

Lidija Bajuk

**ECHOES OF THE SLAVIC MYTH
IN INTANGIBLE CULTURE OF MEĐIMURJE**

DOCTORAL THESIS

Supervisors:

Stipe Botica, PhD

Tvrtko Zebec, PhD

ZAGREB, 2018

INFROMACIJE O MENTORIMA

Titula, ime i prezime prvog mentora: prof. dr. sc. Stipe Botica

Ustanova, država: Filozofski fakultet u Zagrebu, Hrvatska

E-pošta: sbotica@ffzg.hr

Popis relevantnih radova objavljenih u zadnjih pet godina:

Botica, Stipe. 2017. "Pavao Pavličić o epskom pjesništvu". U *Zbornik radova u povodu 70. rođendana Pavla Pavličića*. C. Pavlović, ur. Zagreb: HSN et al, 201-210.

Botica, Stipe. 2017. "Tradicijska verbalna kultura i njezini dometi". U *Zbornik radova posvećen prof. dr. Dubravki Sesar*. Z. Kovačević i I. Vidović Bolt, ur. Zagreb: Disput, 55-68.

Botica, Stipe i Evelina Rudan Kapec. 2014. "Štrige su žive, a vile odavno mrtve ili o narativnoj plodnosti likova u usmenim predajama". U *Zbornik u čast Radoslavu Katičiću*. Zagreb: FF Press, 349-369.

Botica, Stipe. 2013. *Povijest hrvatske usmene književnosti*. Zagreb: ŠK.

Botica, Stipe i Evelina Rudan Kapec. 2013. "Suvremeni pripovjedački repertoari i predaja". U *A tko to ide? / Axto tam idze? – Hrvatski prilozi XV. međunarodnom slavističkom kongresu u Minsku*. M. Turk, ur. Zagreb: HSN, HFD, 263-274.

Botica, Stipe. 2012. "Antitetički parovi *visoko – nisko* u Bibliji i hrvatskoj tradicijskoj kulturi/usmenoj književnosti". U *Zbornik radova Petoga hrvatskog slavističkog kongresa*, knj. 2. M. Turk i I. Srdoč-Konestra, ur. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 541-549.

Botica, Stipe. 2011. *Biblija i hrvatska tradicijska kultura*. Zagreb: ŠK.

Titula, ime i prezime drugog mentora: dr. sc. Tvrtko Zebec, znanstveni savjetnik

Ustanova, država: Institut za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu, Hrvatska

E-pošta: zebec@ief.hr

Popis relevantnih radova objavljenih u zadnjih pet godina:

Zebec, Tvrtko. 2016. *Cultural Memory, Knowledge and Identity: Transmission within Local Communities / Kulturna memorija, znanje i identitet: prenošenje u lokalnim zajednicama. The Contribution of UNESCO Member States of South-Eastern Europe to the Implementation of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. A Jubilee Edition Dedicated to the 70th Anniversary of UNESCO*. M. Ivanova, ur. Sofia: Regional Centre for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage in South-Eastern Europe under the auspices of UNESCO, 192-200.

Zebec, Tvrtko. 2015. "Koleda for the Future – Tanac Dances for All Generations. Intangible Culture in the Digital Age". *Traditiones*. Ljubljana: Inštitut za slovensko narodopisje. 44, 2, 113-134.

Zebec, Tvrtko. 2014. "Irish Maiden – Croatian maiden with an Irishmen: Irish dancing in Croatia". U *Dance, Place, Festival: 27th Symposium of the ICTM Study Group on Ethnochoreology, Limerick, Ireland, 2012*. E. Ivancich Dunin i C. E. Foley, ur. Limerick, Ireland: ICTM Study Group on Ethnochoreology, The Irish World Academy of Music and Dance, University of Limerick, 199-204.

Zebec, Tvrtko. 2013. "Un ethnologue dans le monde de la patrimonialisation. La reconnaissance de la culture immatérielle croate/An Ethnologist in the World of Heritage. Recognizing the Croatian Intangible Culture". *Ethnologie française*, XLIII (2): 267-278. = 2013. "Etnolog u svijetu baštine. Hrvatska nematerijalna kultura u 21. stoljeću". U *Hrvatska svakodnevnica. Etnografije vremena i prostora*. J. Čapo i V. Gulin Zrnić, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 173-195.

Zebec, Tvrtko. 2013. "Nematerijalna kultura kao baština: linđo, kolo Dubrovačkog primorja". U *Međunarodni znanstveni interdisciplinarni simpozij Hrvatska folklorna i etnografska baština u svjetlu dubrovačke, svjetske i turističke sadašnjosti. FEB 2012*. M. Muhoberac, ur. Zagreb: FA Linđo, Dubrovnik, 584-591.

Sažetak

Interdisciplinarnim i kombiniranim metodičkim pristupima u obradi prikupljene terenske i ekscerpirane građe u radu se nastoji utvrditi srodnost međimurskih i ne-međimurskih kulturnih elemenata u kontekstu slavenske vjere. Zahvaljujući spoznajama jezikoslovaca i indoeuropeista Jacoba L. Carla Grimma, Jana Peiskera, Jamesa G. Frazera, Georges-a Dumézila, Mircea Eliadea, Marije Gimbutas, Vladimira N. Toporova, Vjačeslava V. Ivanova, Borisa A. Uspenskog, Emily Lyle, Garretta Olmsteda i drugih, od razdoblja renesanse do danas u Hrvatskoj se proučava hrvatsko pretkršćanstvo. Istraživanjima o indoeuropskim i slavenskim kulturama, hrvatski znanstvenici Radoslav Katičić i Vitomir Belaj dokazali su elemente slavenske vjere u hrvatskoj nematerijalnoj kulturi. U tom kontekstu tradicijska kultura Međimurja još nije obuhvatnije istraživana. U seoskim zadružnim porodicama, *kotoripsko kolo*, *krogljanska kola* i *svatofski pl(j)esi* stoljećima su vjerno prenošeni usmenim putem. Njihove razgrađene stihove dijelom sadrže i drugi obredno-običajni stihovni oblici, predaje, bajke i priče iz života. Na određenim mjestima i u određeno doba dana i godine redovito su se izvodili do sredine 20. st., a pod utjecajem urbanizacije, folklorizacije i globalizacije sve reduciranije i rjeđe. Obilježeni kozmogonijsko-eshatološkim predodžbama slavenskih obrednih tekstova i kršćanskom reinterpetacijom u kontekstu srednjovjekovnih političko-ekonomskih i vjerskih zbivanja, međimurski napjevi u kolu svojim jezičnim, plesno-kinetičkim, pjesničkim, tekstološkim i meloritamskim obilježjima također su usporedivi s povijesnim grbom *Leliwa* i sa zakarpatskom pjevano-plesnom *kolomyjkom*, sa zabilježenim kulturnim obrascima na područjima povijesne i suvremene Hrvatske, napose s *koledama* i *kraljičkim pismama*. U povijesnoj protuosmalijskoj hrvatskoj vojsci u Međimurju sudjelovali su seljaci s feudalnih posjeda plemićke obitelji Zrinski. Slavenski knezovi te hrvatski i bosanski banovi, naizmjenično su vladali srednjovjekovnim Zahumljem prije uključivanja u Dubrovačku Republiku, pa historiografske, jezikoslovne, arheološke i genetičke spoznaje valja dopuniti usporednim etno(muziko)loškim, folklorističkim i tekstološkim prinosima s tih područja, napose iz franjevačke provincije Bosne Srebrene.

Ključne riječi: pretkršćanstvo, Praslaveni, slavenski mit, Bijela Hrvatska, slavenski običaji, hrvatska usmena predaja, hrvatska plesna tradicija, nematerijalna kultura Međimurja, kulturni obrasci, spoznajno-jezične koncepcije

Summary

From renaissance to the present, the pre-Christian Croatia has been a subject of studies thanks to linguists and experts in Indo-European languages. In their research of Indo-European and Slavic cultures, Radoslav Katičić and Vitomir Belaj, contemporary Croatian scholars, found evidence of elements of the early Slavic pre-Christian beliefs and practices in the Croatian intangible culture. Their reconstructions of Slavic myths inspired a number of scientific studies of other Croatian scholars. Those studies provide evidence of verse fragments of the ritualistic texts of the pre-Christian Slavic culture originating from the Slavic narratives and extra-liturgical ritualistic and customary practices. Supplanted by Christian legends and historic events, in the process of the Slavic sacralisation of sovereign territories, they comprise an idiographic account of the Indo-European mythical origin. However, a whole sacred text of the pre-Christian Croats and other Slavic ethnicities is not preserved. In diachronically and synchronically changeable sociopolitical and socioeconomic circumstances, the usual structural models and elements of earlier traditional songs have been reinterpreted and contextualized only superficially. For centuries, they had been transmitted orally from generation to generation, and from the 19th century, this transmission more often included written conveyances. Content-wise, and where form and semantics are concerned, they had been a subject of dismissals, interference, adaptations, modifications and they influenced personal and collective reception. Where the intangible cultural heritage of Međimurje related to the folklore and ethnomusicology is concerned, researchers have found thousands of traditional songs – a number of early prosodies, wedding, work and children's songs, as well as songs with unknown history, place of origin or a type of conveyance that are believed to be created earlier than other songs. Songs from Međimurje and data related to them also include written evidence that has so far been only partially scientifically analysed. Songs from Međimurje are closely historically and culturally related to songs from the region of Slovenia located along the Mura River, as well as to those originating from the Hungarian region along the Mura River. The proven autochthonous presence of the Croatian ethnicity after their historic migration to settle in their new homeland (e.g. present-day parts of the Serbian part of Srijem; the Serbian and Hungarian part of Bačka; Boka Kotorska in Montenegro; coast and Trieste in Italia; coast, Bela krajina and Prekmurje in Slovenia, Pomurje in Hungary), has focused efforts of researchers to the ethnographic heritage,

as well as to the heritage of the Croatian diaspora permanently settled in Gradišće, Italy and Romania, and to a large number of serbianized Croatian songs collected by the Serbian folklorist Vuk Karadžić in his field research and included in his books. For centuries, under the auspices of the rural communal families, the original form of the famous *kotoripsko kolo* and *krogljanska kola* (a traditional circle dances accompanied by the singing) from Međimurje, as well as the wedding dance *svatofski pl(j)esi* had been orally transmitted from generation to generation. Until the 20th century, these circle dances were regularly danced on particular occasions, in particular locations, on a particular time of a day and during a particular part of a year. Afterwards, under the influence of urbanization, folklorization and globalisation, their limited variations were performed on rare occasions. Based on a comparison between the reconstructed elements of myths related to the early Slavic belief system and the functional, content-related, form-fitting, thematic, motivational, semantic, linguistically-stylistic and melo-rhythmic note values of songs of these circle and other forms of dances, the goal of this paper is to demonstrate that, although modified under the afore mentioned influences, they can be compared with other ritualistic and customary Međimurje and Slavic annual and life practices, narratives and semantic and linguistic forms. In spite of the historically changeable categories of time and space, those are the intangible evidence that corresponds to the tangible evidence related to the pre-Christian religious imagery of the Croatian paganism, as well as to the Christian imagery after the Christianisation. By using the ritualistic imitation of the mythical macro-cosmos to interpret the meaning of life, the meaning of the world and the meaning of existence for the sake of a personal and collective advancement, and transmitting its empirically founded and structured imagery into the real world of the micro-cosmos, Croats have preserved this evidence thanks to their national culture, reinterpretation and mechanisms of memorising and conveying. The body of evidence related to an earlier dancing tradition of Međimurje also suggests a need for its comparison with cultural elements of the pre-Slavic and Slavic communities founded in their original homeland and during the great migration before and after settling in Međimurje. Thanks to complex neurological, psychological and cognitive individual processes, as well as cohesive social processes under the umbrella of the community, structures of New Year's and wedding ceremony practices, as well as traditional games, were the most persistent in resisting modification and change. In the process of a gradual alienation from the original sacral performance elements, contexts and meanings, early ritualistic versified units, partially modified

or forgotten, have acquired profane characteristics. Contemporary folkloristic studies of these traditions are mostly focused on their contemporary formal characteristics, contexts and performances. Historically influenced by the Slavic ritualistic texts, the Christian reinterpretation and Medieval political, economic and religious affairs, songs from Međimurje sung in circle dances, in their visual, semantic, dance-kinetic, poetic, textual and/or melorhythmic patterns, as well as the most complete series of Croatian *kolenda* preserved in Croatian Dubrovnik hinterland and Romanian Rekaš area (Recaș), and of the Eastern Slavonian *kraljička pisma*, are also comparable with historical Leliwa coat of arms and with *kolomyjka* – a wedding combination of verses and dancing from the Carpathian area in the West Ukraine, and with orally conveyed literary and linguistic forms originating from Bijela Hrvatska (White Croatia). Since farmers from feudal estates owned by the Croatian noble family Zrinski were recruited in the historical anti-Ottoman Croatian army stationed in Međimurje, and since Slavic dukes and Croatian and Bosnian governors ruled the medieval Zachlunia before it joined the Dubrovnik Republic, historiographical, linguistic, archaeological and genetic evidence should be supplemented along with the comparative ethno(music)al, folkloristic and textual contributions from these areas, especially from a Bosnian Franciscan province Srebrena. After several years of an individual field and archival research, cultural (ethnological, folkloristic, textual, linguistic, spectro-ethnologic, astro-ethnologic) enquiry, interdisciplinary (cultural-geography, cultural-history, cultural-anthropology and interpretation) analysis, carefully chosen methodical apparatus (analysis, comparison, diachronic-synchronic elaboration, contextualization) and interpretation, this paper is an endeavour to establish a relation between certain Slavic cultural elements – those originating from Međimurje and those that do not originate from this region within the context of the Slavic belief system in the historic as well as contemporary territory of Croatia, and to contribute to a better understanding of the Croatian traditional culture in general.

Keywords: pre-Christianity, pra-Slaves, Slavic myth, White Croatia, Slavic customs, Croatian oral conveyance, Croatian dance tradition, intangible culture of Međimurje, cultural patterns, cognitive-linguistic concepts

KAZALO

I. UVOD	1
1. O DOKTORSKOM RADU	2
1.1. TEMA RADA	2
1.2. CILJ I HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA	7
1.3. TEORIJSKI OKVIR I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA	9
1.4. IZVORI ISTRAŽIVANJA	11
II. INDOEUROPSKI PRASLAVENI	15
1. KULTURNI KONTEKST INDOEUROPLJANA	17
2. KULTURNI KONTEKST PRASLAVENA	19
2.1. DRUŠTVENA ORGANIZACIJA, IMOVINA I PORODICA	21
2.2. SVAKODNEVICA I OBIČAJI	24
2.3. PREŽITCI ŠAMANIZMA	26
3. MITOLOŠKA ISTRAŽIVANJA FRAGMENTA SLAVENSKE VJERE	28
3.1. PRASLAVENSKO POGANSTVO U HISTORIOGRAFSKIM IZVORIMA	28
3.2. POVIJESNA NASTOJANJA OKO REKONSTRUKCIJE PRASLAVENSKE VJERE	30
3.3. TEMELJNE SPOZNAJE O PRASLAVENSKOM POGANSTVU	32
3.4. SLAVENSKI KALENDAR	34
3.5. USPOREDBE FRAGMENTA HRVATSKOG MITA I VEDSKIH PREDAJĀ	36
3.6. REKONSTRUIRANI FRAGMENTI HRVATSKOGA SLAVENSKOG MITA	40
3.7. SLAVENSKA SAKRALIZACIJA PROSTORA NA HRVATSKOM PODRUČJU	42
III. NEKE PRILIKE UOČI I NAKON DOSELJENJA HRVATA	45

1. HUNI, AVARI (OBRI) I AVARODOBNI SLAVENI	46
2. DOSELJAVANJE HRVATA	48
2.1. U KONTEKSTU SIMBOLIKE BIJELE I CRNE NE-BOJE	49
2.2. IZ RANOSREDNJOVJEKOVNE PRADOMOVINE – BIJELE (VELIKE) HRVATSKE	52
3. ONOMASTIČKI PRINOSI O HRVATIMA	55
3.1. NA EUROPSKOM PODRUČJU	56
3.2. NAKON DOSELJENJA HRVATA NA HRVATSKO PODRUČJE	58
4. PODRIJETLO I ETNOGENEZA HRVATA	59
4.1. ETNONIM <i>HRVAT</i>	61
4.1.1. U KAMENIM SPOMENICIMA	62
4.1.2. U PISANIM IZVORIMA	63
4.1.3. U JEZIKOSLOVNIM PROMIŠLJANJIMA	66
4.2. ETAPE U STVARANJU I RAZVOJU HRVATSKE ZAJEDNICE	68
4.3. MODELI I TEORIJE O PODRIJETLU HRVATA	73
5. SREDNJOVJEKOVNA HRVATSKA DRŽAVA NAKON DOSELJENJA HRVATA	78
5.1. DRŽAVOTVORNOST U DOBA NARODNIH VLADARA	78
5.2. DRŽAVOTVORNOST U DOBA ARPADOVIĆA I U DOBA PROVALE OSMANLIJA	80
6. DUHOVNOST RANOSREDNJOVJEKOVNE HRVATSKE	82
6.1. POKRŠTAVANJE I KRISTIJANIZACIJA	83
6.2. MISIONARSKO DJELOVANJE	85
6.3. ODNOS KATOLIČKE CRKVE PREMA POGANSTVU I HEREZI	86

7. HRVATSKA RANOSREDNJOVJEKOVNA ARHEOLOŠKA BAŠTINA	88
7.1. HRVATSKO-PRIMORSKA SKUPINA NALAZA	89
7.2. HRVATSKO-BJELOBRDSKA SKUPINA NALAZA	90
IV. POVIJESNO I DUHOVNO MEĐIMURJE	94
1. NEOLITIČKA I ENEOLITIČKA ARHEOLOŠKA BAŠTINA MEĐIMURJA	97
2. PREDANTIČKA I ANTIČKA ARHEOLOŠKA BAŠTINA MEĐIMURJA	98
3. SREDNJOVJEKOVNO MEĐIMURJE	99
4. RANOSREDNJOVJEKOVNA ARHEOLOŠKA BAŠTINA MEĐIMURJA I OKOLICE .	101
5. FEUDALNI POSJED MEĐIMURJE I PLEMIČKA OBITELJ ZRINSKI	104
6. NOVOVJEKOVNA I SUVREMENA POVIJEST MEĐIMURJA	106
7. POVIJESNE I VJERSKE PRILIKE U MEĐIMURJU	110
8. SAKRALNA I PLEMIČKA MATERIJALNA BAŠTINA MEĐIMURJA	113
V. IZABRANE SLAVENSKE I MEĐIMURSKE TRADICIJSKE PREDODŽBE	115
1. MAKROKOZMOS	116
1.1. ZEMLJA – NEBO, DÚGA – MLIJEČNA STAZA	118
1.2. ZVIJEZDE, POLARIS	125
1.3. SUNCE, MJESEC	126
1.4. VENERA, KOMET	131

1.5. SIRIUS	134
1.6. TRIANGULUS	136
1.7. ORION	137
1.8. PLEJADE	140
1.9. PEGAZ	142
1.10. URSA MAJOR, URSA MINOR	143
1.11. SPICA	144
1.12. DRACO, CYGNUS	145
1.13. KASTOR I POLUKS (POLIDEUK)	146
2. SIMBOLIKA BOJĀ	147
2.1. CRVENO, PLAVO (MODRO)	147
2.2. ZLATNO, SREBRNO, ŽUTO	150
3. IZABRANI SIMBOLIČKI MOTIVI	151
3.1. NAJSTARIJI HRVATSKI GRB	151
3.2. LELIWA	152
3.3. LELIJA (LELUJA)	154
3.4. LJELJA	157
3.5. PERUNICA, CAPA, RALJICE, VULVA	159
3.6. FLEUR-DE-LIS	162
3.7. DIJETE	164
3.8. GREŠNE DUŠE	169
3.9. SIROČAD	171
3.10. MAČ	176
3.11. KRUNA	177
4. IZABRANI KULTURNI OBRASCI I NJIHOVI KONTEKSTI	181
4.1. HUCULI I HUCULSKA TRADICIJSKA KULTURA	183
4.2. HUCULSKI SVADBENI PLESOVI	185

4.3. KOTAČ U BLATU	188
4.4. ROTA	193
4.5. BALADA, SAN, BUGARŠĆICA (BUGARŠTICA)	196
4.6. GUSLE, LI(JE)R(IC)A	200
4.7. HRVATSKO KOLEDAVANJE	201
4.7.1. U DUBROVAČKOM PRIMORJU	205
4.7.2. NA ŠIREM DUBROVAČKOM PODRUČJU	208
4.8. ŽIVOTNI OBIČAJI HRVATA U RUMUNJSKOJ	214
VI. ODJECI SLAVENSKE VJERE U TRADICIJSKOJ KULTURI MEĐIMURJA	220
1. MATERIJALNA TRADICIJSKA KULTURA MEĐIMURJA	221
2. NEMATERIJALNA TRADICIJSKA KULTURA MEĐIMURJA	224
2.1. TRADICIJSKA GLAZBA	225
2.1.1. NAPJEVI	230
2.1.2. PLESIVI	234
2.1.3. GLAZBALA I GLAZBENI SASTAVI	236
2.2. GODIŠNJI TRADICIJSKI OBIČAJI	237
2.2.1. ADVENTSKO-NOVOGODIŠNJI OBIČAJI	238
2.2.2. PROLJETNI OBIČAJI	248
2.2.3. LJETNI OBIČAJI	255
2.2.4. JESENSKI OBIČAJI	257
2.2.5. RADNI OBIČAJI	258
2.3. IZVANLITURGIJSKI OPHODI	259
2.4. PJEVANO-PLESNI OBLICI	265
2.4.1. KOLO U GORNJEM MEĐIMURJU	267
2.4.2. KOLO U DONJEM MEĐIMURJU	268

2.5. GODIŠNJI PLESNI NAPJEVI	270
2.5.1. NAPJEVI OSOBITOG RITAMSKOG OBRASCA	270
2.5.2. NAPJEVI KOTORIPSKOG KOLA	275
2.5.3. ADVENTSKO-NOVOGODIŠNJE BAJALICE I NAPJEVI	285
2.5.4. POKLADNI NAPJEVI	289
2.5.5. USKRSNI NAPJEVI	290
2.5.6. JURJEVSKI NAPJEVI	290
2.5.7. IVANJSKI I RADNI NAPJEVI	293
2.6. ŽIVOTNI TRADICIJSKI OBIČAJI	295
2.6.1. GOSTI/GOSTUVANJE (SVADBA)	295
2.6.2. SVADBENI NAPJEVI I PLESNI OBLICI	309
2.6.3. ROĐENJE	322
2.6.4. SMRT.....	322
2.7. BLAGDANSKA I SVADBENA TRADICIJSKA JELA	324
2.8. TRADICIJSKE IGRE	330
2.9. DJEČJE BROJILICE, PJESMICE, USPAVANKE	334
2.10. FOLKLORNE PROZNE NARACIJE	336
3. IZABRANI MOTIVI U MEĐIMURSKIM I DRUGIM HRVATSKIM NARACIJAMA ...	339
3.1. BAUKAČI, KUKAČI I STRAHE	339
3.2. ZDENA VODA	357
3.3. PREK MOSTA ČEZ VROTA	358
3.4. ZRASLO MI JE VE(L)KO DREVO	361
3.5. MLADINA MOJGA	363
3.6. POL(JEŽAJ, POZOVIČ	366
3.6.1. POL(JEŽAJ	366
3.6.2. POZOVIČ	367
3.7. GRAD SE BELI	370
3.8. VU CVETNJAKU	372
3.9. VRTIČ OGRAJENI	374
3.10. SVET, SVET, SVET	376

4. OSOBITA TOPONIMIJA MEĐIMURJA	378
4.1. GORNJE MEĐIMURJE	379
4.2. DONJE MEĐIMURJE	386
5. SPOZNAJNO-JEZIČNE KONCEPCIJE NAPJEVA	392
5.1. OD ŠUTNJE DO NJEMUŠTOSTI	393
5.2. OD ZAZIVA DO ONOMATOPEJE	396
5.3. OD BOŽANSKOGA DO OSOBNOGA	401
VII. OD OPONAŠANJA DO PAMĆENJA	404
VIII. ZAKLJUČAK	406
IX. LITERATURA I DRUGI IZVORI, PRILOZI, ŽIVOTOPIS AUTORICE	429
1. LITERATURA I DRUGI IZVORI	429
1.1. LITERATURA	429
1.2. MEĐUMREŽNE STRANICE	454
1.3. ZVUČNA I ZVUČNO-SLIKOVNA IZDANJA	460
1.4. NEOBJAVLJENA RUKOPISNA I DRUGA GRAĐA	460
1.5. KAZIVAČI	462
2. PRILOZI	464
2.1. POPIS KRATICA	464
2.2. POPIS OZNAKA	472
3. ŽIVOTOPIS AUTORICE I IZBOR OBJAVLJENIH VAŽNIJIH RADOVA	476

I. UVOD

Kao gradsko dijete, 70-tih godina 20. st. školske praznike uglavnom sam provodila kod sestrične vršnjakinje u Malom Mihaljvcu. U majčinome rodnom selu tada se živjelo onako kako o tome piše međimurska etnografska literatura. Tijekom školovanja u Čakovcu, voljela sam učiti o starim civilizacijama, srednjovjekovlju, drugim kulturama, zavičajnoj tradicijskoj kulturi. Južnoslavenske tradicijske napjeve učila sam u osnovnoj i glazbenoj školi. S arheološkim nalazima susrela sam se pod okriljem obvezne srednjoškolske radne prakse na arheološkim iskapanjima arheologā Željka Tomičića i Josipa Vidovića u Goričanu, s pojedinim astronomskih temama na popularnim predavanjima i teleskopskim promatranjima profesora fizike i mojeg oca Josipa Bajuka, s međimurskim napjevima u neformalnoj izvedbi mojih roditelja. Nakon što sam desetogodišnji pedagoški rad zamijenila profesionalnim javnim osmišljavanjem i predstavljanjem hrvatske etnoglazbe – na autorski način obrađene tradicijske glazbe, vlastita promišljanja o arhaičnijim i manje poznatim hrvatskim tradicijskim napjevima iz osobnog repertoara potakla su me 2002. na studij etnologije i antropologije. Između četrdesetak obveznih i izbornih kolegija na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, ističem kroatističke kolegije »Hrvatska usmena književnost«, »Neke tajne hrvatske usmene književnosti« i »Tipologija malih literarnih formi« prof. Stipe Botice, etnološke kolegije »Etnologija europskih naroda«, »Religijska etnologija« i »Komparativna mitologija« prof. Vitomira Belaja, »Svadbeni običaji slavenskih naroda« i »Komparativna istraživanja običaja« prof. Milane Černelić te »Kulture Sredozemlja« prof. Jelke Vince Pallua, antropološke kolegije »Uvod u antropologiju« prof. Pavla Rudana, »Kultura i identitet« prof. Vedrane Spajić Vrkaš, »Antropologija svjetskih religijā« prof. Marka Pranjčića, »Arheologija u antropologiji« prof. Staša Forenbahera, »Kognitivna lingvistika« prof. Ide Rafaelli, »Lingvistička antropologija« prof. Anite Suljođić i »Medicinska antropologija« prof. Sanje Špoljar Vržina. Izdvajam još i izborne kolegije »Uvod u etnomuzikologiju« i »Etnomuzikologija sa seminarom« prof. Grozdane Marošević na Muzičkoj akademiji u Zagrebu te tri gostujuća predavanja o praslavenskoj mitologiji (26. ožujka 2003., 9. ožujka 2006., 6. travnja 2006.) akademika Radoslava Katičića i kolegij »Indoeuropska mitologija« akademika Ranka Matasovića koje sam 2017. dragovoljno pohađala. Počasćena sam i suautorstvom akademika Katičića u multimedijском rukopisu »Kijarežo«, na poticaj prerano preminulog profesora i kolege Tome Vinščaka.

1. O DOKTORSKOM RADU

1.1. TEMA RADA

Prema novim spoznajama i na temelju izabrane građe tradicijske nematerijalne kulture hrvatskoga i šireg slavenskog područja, u ovom radu nastoji se oko **rekonstrukcije hrvatske mitologije**. Naime, zbog nedostatnih arheoloških i nepouzdanih historiografskih dokaza iz vremena doseljavanja i pokršćavanja Hrvata, ta je rekonstrukcija od renesanse do kraja 20. st. bila je otežana i znanstveno nedokaziva. Ona je u 15., 16. i 17. st. obuhvaćala **nekritička promišljanja** humanista Jurja Šižgorića, povjesničara Vinka Pribojevića, dramatičara Marina Držića, pjesnika i prevoditelja Dominka Zlatarića, jezikoslovca i povjesničara Mavra Orbinija, pjesnika Ivana Gundulića te povjesničara i književnika Pavla Rittera Vitezovića, u 18. i 19. st. pavlina Josipa Bedekovića, jezikoslovca Ivana Filipa Vezdina, arheologa i latinista Matije Petra Katančića, svećenika Luke Ilića-Oriovčanina te povjesničara i političara Franje Račkog, u 19. i 20. st. povjesničara Natka Nodila, povjesničara i književnika Đure Deželića, vojnog liječnika Nikole Gržetića Gašpićeva, slavista Vatroslava Jagića, jezikoslovca i folklorista Ivana Milčetića, jezikoslovca Marcela Kušara, povjesničara Ive Pilara te albanologa Milana Šufflaya i isusovca Stjepana Krizina Sakača, a u 20. st. liječnika Nikole Sučića, filmskog redatelja Franje Ledića, teologa i povjesničara Ive Omrčanina, svećenika i povjesničara Ante Škobalja, pravnika i novinara Marinka Marinovića i dr. Zahvaljujući utjecaju **mitoloških istraživanja** jezikoslovaca, indoeuropeista, folklorista i mitologičara, Ivana Filipa Vezdina, Jacoba Ludwiga Carla Grimma, Vatroslava Jagića, Jana Peiskera, Rudolfa Otta, Jamesa Georgea Frazera, Georgesa Dumézila, Milmana Parryja, Erica Alfreda Havelocka, Mircea Eliadea, Alberta Lorda, Marije Gimbutas, Borisa Alexandrovicha Rybakova, Vladimira Nikolajeviča Toporova, Vjačeslava Vsevolodoviča Ivanova, Borisa Andrejeviča Uspenskog, Emily Lyle, Radoslava Katičića, Vitomira Belaja, Gregoryja Nagyja, Garretta Olmsteda, Nikite i Svetlane Tolstoj, Ljubinka Radenkovića, Špire Kulišića, Vladimira Petera Gossa, Mislava Ježića i drugih, od 20. st. stvoreni su uvjeti za znanstveno proučavanje **slavenskoga i hrvatskog pretkršćanstva**.

Zahvaljujući novim tehnikama u proizvodnji željeza, *vučedolska kultura* prethodila je **vojničkoj indoeuropeizaciji** srednjoeuropskog područja. **Kalendari** poput »Vučedolskog kalendara« (27. st. pr. Kr.) i »Galskog kalendara« (2. st.) svjedočanstvo su o stočarsko-

poljoprivrednom načinu života povijesnih naroda, čije su vjerske kozmogonijsko-eschatološke predodžbe ishodište srednjoeuropskih kulturā. Elementi **antičkih misterijskih kultova i festivala** potvrđeni su i u **srednjoeuropskim tradicijskim svečanostima**. Budući da su **mitski svjetovi** – idealni svjetovi, koji prema franc. sociologu Davidu Émileu Durkheimu djelomice odražavaju stvarnost (Mallory 2006: 182, 167), **mit** ugrađen u **obred (ritual)** pripovijeda o događajima tijekom stvaranja svijeta koji ne pripadaju svakodnevnom svijetu, dakle koji su se dogodili prije početka vremena, koji se događaju mimo njega i koji će se dogoditi nakon njegova isteka, »u tijeku tisućljeća, čovjek je obredno djelovao i mitski mislio o analogijama između makrokozmosa i mikrokozmosa (...) ponavljati mitove znači naučiti tajnu postanka stvari (...) tu prvobitnu, dramatičnu povijest (...) treba ne samo *poznavati*, nego je se treba neprestano *nanovo prisjećati* (...) ta je drama omogućila spasenje; iz toga proizlazi da postoji samo jedan način da se dođe do spasenja: obredno ponoviti tu primjernu dramu i oponašati vrhovni model« (Eliade 1970: 125, 16, 86). To potvrđuje bogata **etnografska građa** srednjoeuropskog »blagdana i svagdana«¹, a u sklopu nje i hrvatska građa koja pokazuje da su prije i nakon doseljenja Hrvata sve kontaktne etničke i druge kulturne zajednice na hrvatskom području, u više ili manje prijateljskim i neprijateljskim odnosima međusobno utjecale jedne na drugu. Spoznaje o tome potakle su **istraživanja o podrijetlu i etnogenezi Hrvata**, čije je nerazumijevanje, nepotpuno shvaćanje i namjerno ideologijsko mistificiranje od 19. st. uzrok brojnim povijesnim i aktualnim društveno-političkim prijeporima (Ćosić 2001: 64). Suvremeni znanstvenici podastiru sve više **interdisciplinarnih dokaza o Hrvatima** koji su »izvorno neslavenski narod s područja sjeverno od Kavkaza. Stoljećima su se kretali u lûku ravnicom sjeverno od Azovskoga i Crnog mora, da bi konačno stigli u brežuljkast kraj sjeverno od Karpata, pretežno današnju Galiciju. Putem su prihvaćali osobine mjesnih Slavena. U Galiciji su stvorili prepoznatljivu političku jedinicu, Bijelu Hrvatsku, i odande su se neki od njih preselili na jug« (Goss 2015: 39). Utjecaj Slavena, čija kultura sadrži i elemente kulturā drugih naroda s kojima su tijekom povijesti bili u suživotu i kontaktu, iznimno je velik na europske tradicije. No, opstale su i postale važan vanjskopolitički državnopravni subjekt samo slavenske društvene zajednice dobro prilagođene okolišnim uvjetima, teritorijalno organizirane, pokrštene i kristijanizirane. Predodžbe o tome kako su **slavenizirani Hrvati** tumačili svijet ugrađene su u **hrvatsku nematerijalnu kulturu**.

¹ Prema naslovu publikacije »Etnografija: svagdan i glagdan hrvatskoga puka« Jasne Čapo Žmegač i dr. (Zagreb, MH, 1998.)

Najsadržajniji su pjevano-plesni **hrvatski koledarski i svadbeni tekstovi**, čija fragmentiranost, obilježja i prepoznatljivost u drugim **književnouslymenim oblicima** te usporedivost s **tradicijskim igrama** upućuju na zajedničko ishodište u **obredima** i stihovanim pjevano-plesnim **svetim tekstovima slavenske vjere**.

Pod okriljem **indoeuropskoga i slavenskoga kulturnog kruga**, u mitološkom djelu »Kulturni genom – prostor in njegovi ideogrami mitične zgodbe« (2014.) slov. arheolog i etnolog Andrej Pleterski uspostavio je pojam *kulturnog genoma*. Na hrvatskom području prvi su ga najcjelovitije predstavili hrv. jezikoslovac Radoslav Katičić u četveroknjižju »Božanski boj« (2008.), »Zeleni lug« (2010.), »Gazdarica na vratima« (2011.) i »Vilinska vrata« (2014.), etnolog Vitomir Belaj u »Hodu kroz godinu« (1998., 2007.) te otac i sin Vitomir Belaj i arheolog Juraj Belaj u studiji »Sveti trokuti – Topografija hrvatske mitologije« (2014.). Njihovim spoznajama nadahnuti su **mitološki radovi** drugih hrvatskih istraživačica i istraživača (Lidije Bajuk, Vida Baloga, Marka Dragića, Matije Dronjića, Georga Holzera, Đure Frankovića, Vladimira Petera Gossa, Mislava Ježića, Ivice Kiprea, Suzane Marjanić, Ante Miloševića, Tomislava Pletenca, Marije Novak, Gorana Pavela Šanteka, Luke Šeša, Mirjane Trošelj, Jelke Vince Pallua, Tome Vinščaka, Denivera Vukelića, Slobodana Zečevića i dr.), u kojima se **stihovani fragmenti praslavenskih obrednih testova**, u vezi sa **slavenskom sakralizacijom državnopravnih teritorija**, dokazuju iz **slavenskih obredno-običajnih praksi i folklornih tekstova**. Preslojenima kršćanskom interpretacijom i povijesnim događajima, ishodište im je u indoeuropskim *mitskim ideogramima* (Belaj 1998: 16, 216-217; 2007: 67-70). Međutim, cjelovit sveti tekst pretkršćanskih Hrvata i drugih Slavena nije sačuvan. U dijakronijski i sinkronijski promjenjivim društveno-političkim i socio-ekonomskim okolnostima, ustaljena **struktura** i **motivi** starijih tradicijskih pjesama, mahom površinski reinterpetirani i kontekstualizirani, stoljećima su se prenosili usmenom, a od 19. st. i pisanom predajom. Budući da je prema njem. filozofu i teologu Rudolfu Ottu **religijsko iskustvo** prožeto strahopoštovanjem prema svetome koje je istodobno veličanstvena, fascinantna, zastrašujuća i milostiva tajnovitost – *mysterium tremendum et fascinans* (Otto 2006: 21, 51), **kulturni obrasci** neprekidno se sadržajno, oblikovno i stilski odbijaju, prožimaju, prilagođavaju, mijenjaju i djeluju na osobnu i kolektivnu recepciju. Neurološki preduvjet njihovu **pamćenju** je **oponašanje** zahvaljujući **zrcaljenju neurona**. Opstali su samo oni njihovi napjevi čije su se stoljećima ustaljene povijesne **kognitivno-lingvističke koncepcije** uspjele prilagoditi

suvremenom pojedincu. Zbog toga je proces razgradnje najsporije zahvatio **tradicijske pjesme** (radne, dječje, ljubavne) **godišnjih ophodnih i svadbenih obredno-običajnih praksi**.

Folkloristička i etnomuzikološka građa međimurskih i ne-međimurskih istraživača bilježi tisuće **međimurskih tradicijskih pjesama**, među kojima su značajno zastupljene stare ophodne, svadbene, radne i dječje pjesme te pjesme za koje nema podataka o vremenu, mjestu i načinu izvedbe, no za koje se misli da su prethodile drugima i da su ih rado pjevali stariji ljudi (Žganec 1916: bilj. 21-22, 26, 31-34; 1990: 194; Ivančan 1987: 137, 139, 176, 178, 183, 190). Te su pjesme dijelom zastupljene u »Pesmama: s dodatkom narodnih pesmah puka harvatskoga« (1847.) povjesničara Ivana Kukuljevića Sakcinskog, u »Narodnim pripovjedkama« (1858.) jezikoslovca Matije Valjevca Kračmanova i u višesveščanim »Južno-slovjanskim narodnim popijevkama« (1878., 1879., 1880., 1881., 1941.) etnomuzikologa Franje Ksavera Kuhača, napose u dvosveščanim »Hrvatskim pučkim popijevkama iz Međimurja« (1916., 1920.), u »Hrvatskim pučkim popijevkama iz Međimurja (svjetovnima)« (1924.), u »Hrvatskim pučkim popijevkama iz Međimurja (crkvenima)« (1925.), u »Hrvatskim narodnim pjesmama kajkavskim« (1950.), u »Međimurje u svojim pjesmama« (1957.) i u trosveščanim »Hrvatskim pučkim popijevkama iz Međimurja I, II, III« (1990., 1992., 2002.) etnomuzikologa Vinka Žganca, te u knjigama »Florijan Andrašec: Hrvatske popijevke iz Međimurja« (1981.) i »Međimurski pjesnik, slikar, kipar i skladatelj Florijan Andrašec« (2008./2009.) kroatista Zvonimira Bartolića, »Narodni plesni običaji Međimurja« (1987.) etnokoreologa Ivana Ivančana starijeg, »Hrvatske crkvene i svjetovne popijevke Florijana Andrašeca« etnomuzikologa Miroslava Vuka Croate i svećenika Josipa Drvoderića (2002.), »Hrvatske božićnice« (1995.), »Hrvatske romarske popijevke« (1996.), »Hrvatske uskrsnice« (1998.), »Skladbe i život Ivana Mustača« (1999.) Miroslava Vuka Croate. **Hrvatske pomurske pjesme** u Mađarskoj zastupljene su u folklorističkoj publikaciji »Jačke ili narodne pjesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah Šopronskoj, Mošonskoj i Željeznoj na Ugrih« (1871.) Frana Kurelca, u etnomuzikološkim »Pučkim popijevkama Hrvata iz okolice Velike Kaniže« (1974.) Vinka Žganca², u etnomuzikološkim »Muzičkim tradicijama Južnih Slovena u Mađarskoj« (1978.) Tihomira Vujičića, u povijesno-etnološkoj »Povijesti i materijalnoj kulturi Pomurskih Hrvata / A Mura menti horvátok története és anyagi kultúrája« (1982.) Edit Kerecsényi, u

² Knjiga se sastoji od tri dijela: »Tekstovi«, »Napjevi« i »Prilozi«. Treći dio sadrži radove hrv. skladatelja Franje Dugana, hrv. povjesničara književnosti Zvonimira Bartolića i mađ. etnomuzikologa Lajossa Kissa.

etnomuzikološkim »Uskrnim pjesmama podravinskih Hrvata« (1984.) Ruže Begovac, u etnomuzikološkim »Jačkama Gradišćanskih Hrvata u Mađarskoj« (1991.) Miroslava Vuka Croate, u melografskoj pjesmarici »Mura, Mura... Kajkavske popevke iz Pomurja« (1996.) Ivana Magdiča i Štefa Prosenjaka, u povijesno-književnim »Sjevernohrvatskim temama VIII: Pučko pjesništvo pomurskih Hrvata« (2006.) Zvonimira Bartolića, u folklorističkome »Pučkom pjesništvu pomurskih Hrvata« (2006.) Đure Frankovića, u etnološkoj publikaciji »Preporučane i zabranjene radnje u tradicijskoj kulturi zaladskih Hrvata (pomurskih Hrvata)« (2006.) Erike Balažin i u mađarsko-hrvatskoj usporednoj publikaciji »Amit az idő meghagyott nekünk / Kaj nam je vreme išče fkralo« (2006.) Anne Kovácsné Kővágó iz Murskih Križevaca/Murakeresztúra i Anice Jauk iz Kotoribe. **Prekmurske pjesme** u Sloveniji, čije su povijesno-kulturološke odrednice, kao i pomurske, tijesno povezane s međimurskima, najobuhvatnije su objavljene u folklorističkim publikacijama »Narodne pjesni ilirske, koje se pjevaju po Štajerskoj, Kranjskoj, Koruškoj i zapadnoj strani Ugarske« (1839.) ilirca Stanka Vraza, u dvosveščanim »Slovenskim narodnim pesmima« (1895., 1900.) slavista Karela Štrekelja i u etnomuzikološkoj knjizi »Glasbena folklor Prekmurja – pesmi« (1957.) melografa Josipa Dravca. Dokazana **autohtona nazočnost hrvatskog življa** nakon povijesnih doseljavanja na područjima nove domovine, pozornost usmjerava i na **etnografsku građu** današnjih hrvatskih područja te na područja mađarskoga i srpskog dijela Bačke, srpskog dijela Srijema, crnogorske Boke Kotorske, talijanskog Trsta, slovenskog Primorja, Prekmurja i slovenske Bele krajine te mađarskog Pomurja, na građu političko-ekonomske hrvatske dijaspore trajno nastanjene u Gradišću, Italiji i Rumunjskoj, također i na »Srpske narodne pjesme« (1824., 1845., 1846., 1862., 1865.) srp. folklorista Vuka Stefanovića Karadžića koji je u njihov petosveščani opus uvrstio značajan broj srbiziranih hrvatskih štokavskih pjesama, zapisanih na vlastitim terenskim istraživanjima. Opstojnosti **medimurskih napjeva**, koji danas na glazbenoj sceni traju u obradama i izvedbama glazbenih skupina i pojedinaca različitih glazbenih žanrova pod okriljem folklornih, kulturno-turističkih manifestacija, festivala, koncerata i društvenih događanja, nadasve su doprinijele Žgančeve publikacije. **Rukopisna građa** koja sadrži međimurske pjesme i podatke o njima tek je dijelom stručno-znanstveno raščlanjena – to je s pojedinih međimurskih područja građa prethodno spomenutih autora Ivana Kukuljevića Sakcinskog (1841., 1842.), Đure Deželića (1859.) i Vinka Žganca (1920. – 1961.), zatim iz Donje Dubrave svećenika Andrije Dolenčića (1952.), iz Pomurja učitelja Ernesta Eperjessyja (1959., 1963., 1964.), iz Kotoribe,

Preloga i Nedelišća građa folklorista Nikole Bonifačića Rožina (1957., 1969.), iz Međimurja i iz Pomurja Miroslava Vuka Croate (1962., 1963., 1994.), iz Belice etnomuzikologinje Sidonije Klaser (1974.), iz Kotoribe i Sv. Marije književnika Miroslava Dolenca Dravskog (1977. – 1985.), iz Novakovca i Domašince Kate Cucugliello-Michel (1978.) te iz Legrada učiteljice Marije Bango (1981.). Slična situacija također je s **pomurskom i prekmurskom rukopisnom gradom**.

Posvećena iščitavanju objavljene i neobjavljene **međimurske etnografske građe**, a uvelike i hrvatske *tradicijske čitanke*, u zadnjih petnaestak godina uočila sam mnoštvo **mitoloških podudarnosti** između (pred)antičkih neslavenskih te ranosrednjovjekovnih neslavenskih i slavenskih tradicijā, napose između međimurskih, pomurskih, prekmurskih i drugih hrvatskih (kajkavskih, primorskih, dalmatinskih, slavonskih, vojvođanskih, gradišćanskih, hrvatsko-rumunjskih) tradicijā, zatim južnoslavenskih te zapadnoukrajinskih i poljskih tradicijskih elemenata, pod okriljem **običajnih praksi** na sinkronijskoj ravni unatrag stotinjak godinā i na dijakronijskoj ravni pod okriljem **folklorne scene**. Do sredine 20. st. **starija međimurska plesna tradicija** još se u određeno doba godine i/ili dana sporadično izvodila na točno određenim mjestima, no zamalo je zaboravljena. Sačuvana je zahvaljujući skupini međimurskih folklornih amatera koji su je nakon Drugoga svjetskog rata (re)konstruirali prema sjećanju. Uzmičući pred koreografiranim folklorno-scenskim repertoarima koji su današnjoj publici shvatljiviji i atraktivniji, *kotoripsko kolo*, *krogljanska kola* i *stari svatofski pl(j)esi* danas se sve rjeđe izvode. Koja su im moguća ishodišta i uzroci, zašto i kako su se održali, a napose koji su **praslavenski elementi u međimurskoj usmenoj književnosti** – glavna je tema ovog rada.

1.2. CILJ I HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

Na temelju usporedbe **rekonstruiranih prežitaka**³ mita praslavenske vjere s funkcionalnim, sadržajnim, oblikovnim, tematsko-motivskim, značenjskim, jezično-stilskim i meloritamskim **ustrojstvom napjeva** koji prate međimursku plesnu tradiciju – *kotoripsko kolo*, *krogljanska kola* i *stare svatofske pl(j)ese*, cilj je u ovom radu pokazati da su njihovi povijesno, vjerski i folklorno razgrađivani stihovi usporedivi s drugim međimurskim, hrvatskim i slavenskim obredno-

³ Pojam *prežitak* ovdje se upotrebljava u istom značenju kao i pojam *odjek* u naslovu doktorata (koji upućuje na akustičko obilježje povijesnoga usmenog prenošenja nematerijalne tradicijske kulture).

običajnim praksama i njihovim folklornim tekstovima. Ta se **nematerijalna svjedočanstva** podudaraju s **materijalnim dokazima** o pretkršćanskoj slavenskoj vjeri i o pokršćavanju Hrvata, a dijelom i s dokazima o pretkršćanskim neslavenskim predodžbama koja su na **slavenske vjerske predodžbe** mogle utjecati. Preduvjet njihovoj dugovječnosti su državotvornost, institucionalnost, nacionalna kultura, pamćenje i prenošenje. Unatoč promjenjivim kategorijama vremena i prostora, u srži života, svijeta i postojanja osobni je i kolektivni probitak koji osigurava **obredno oponašanje** iskustveno utemeljenih pojavnosti zamišljenoga božanskog **makrokozmosa** u vlastiti **mikrokozmos**. **Strukturirane predodžbe** tih opjevanih i uprizorenih praksi Hrvati su reinterpreterali nakon **pokršćavanja**, pridodajući im nove. One se temelje na općekulturnim (divlje – domaće), prostornim (blizu – daleko, dolje – gore, lijevo – desno), klimatskim (vlažno – suho), svjetlosnim (svijetlo – tamno), godišnjim (proljetno-ljetno – jesensko-zimsko), dnevnim (dnevno – noćno), rodnim (hermafroditno – spolno), spolnim (žensko – muško), generacijskim (mlado – staro), zdravstvenim (zdravo – bolesno), porodičnim (ne-siroče – siroče), identitetskim (naše – tuđe), ekonomskim (bogato – ubogo), semiotičkim (neobilježeno – obilježeno), teološkim (višeboštvo – jednobostvo) i religijskim (krivovjerno – pravovjerno, profano – sakralno) **oprečnim elementima** sukobljenih božanstava (Belaj 2014: 21).

Građa o **starijoj međimurskoj plesnoj tradiciji** upućuje na usporedbu s nematerijalnim i materijalnim kulturnim elementima predslavenskih i slavenskih zajednica, usvojenih u pradomovini i tijekom povijesnih političko-ekonomskih migracija te nakon doseljenja na međimurski teritorij. S tim u vezi zanimljiva su formalna i sadržajna obilježja **povijesnoga slav. grba Leliwa, zapadnoukrajinske svadbe, te hrvatski koledarski napjevi i tradicijske igre. Mehanizmi pamćenja** njihovih predložaka i izvedbenih praksi međusobno su uvjetovani. Zahvaljujući složenim neurološkim, psihološkim i kognitivnim procesima pojedinaca te socijalnim procesima zajednice, struktura njihovih stihovanih oblika najupornije odolijeva razgradnji i promjeni. Međutim, suvremeni hrvatski etnolozi, etnomuzikolozi i etnokoreolozi, uglavnom zaokupljeni suvremenim kontekstima i izvedbama tradicijskoga, **tekstološka istraživanja** tradicijskih napjeva prepuštaju folkloristima koji ih najčešće razmatraju prema formalnim obilježjima, a **mitološka** zaobilaze. Tako je suvremena hrv. etnologinja Dunja Rihtman-Auguštin, uočivši pretkršćanske elemente u hrvatskim božićnim običajima, napisala da se »ipak ne zalaže za istraživanje tih supstrata ili njihova kontinuiteta te kasnije kasnije

kristijanizacije kao krajnjeg cilja pri otkrivanju pučke pobožnosti«, isticanjem povijesne promjenjivosti simbola, rituala prednost dajući istraživanjima suvremenog konteksta običaja božićnog ciklusa (Rihtman-Auguštin 1991: 17). **Istraživanja povijesnih glazbenih razdoblja**, na hrvatskom se području, zbog nedostatka pisanih dokumenata, uglavnom odnose na novi, a u prijadranskom krajevima sporadično i na srednji vijek. Utvrđeno je da su hrvatsku srednjovjekovnu glazbu obilježavali staroslavensko liturgijsko jednoglasje i dvoglasje, pjevane liturgijsko-obredne igre, neumatsko-gregorijanski liturgijski rukopisi i pojava svjetovnih glazbenika, a renesansnu glazbu antički uzori, putujući glazbenici, glazbeno mecenatstvo, češća uporaba glazbala, polifonija i prvotisci autorskih muzikalijā (Tuksar 2000: 11-13, 29-31). Veličajući izvedbeno, estetsko i institucionalno, barok je kao pokret isusovačke *katoličke obnove* iznjedrio crkvenu glazbenu poduku, crkveno i svjetovno javno muziciranje, kićenost instrumentalne pratnje glasu, odnosno samostalne svirke (Stipčević 1997: 9-13, 21, 58-60, 69, 72, 106). Iako izrazitije posežući za stihovanim sadržajima starijih anonimnih tradicijskih predložaka i onima renesansnih autora, skladatelji romantizma usredotočili su se na vokalno-instrumentalni solistički i zbarski pjev o ljubavnim i domoljubnim osjećajima, a melografi na zapisivanje tradicijskih napjeva. Klasicistička novina su utemeljenje modernoga glazbenog školstva, glazbeno-scenske prakse i glazbeno-teorijske publikacije (Tuksar 2000: 68-70, 90, 92). Tako su, postupno gubeći vezu sa svojim **prvotnim izvedbenim kontekstima i značenjima**, nekadašnje **obredne stihovane cjeline** poprimile sekundarni, profani značaj, mijenjajući se ili zaboravljajući.

Na određenome povijesno-političkom i geografskom području, vlastitim kulturološkim **interdisciplinarnim propitkivanjima i promišljanjima, raščlambama, usporedbama i pokušajima tumačenja** višestoljetne opstojnosti pojedinih folklornih elemenata i njima srodnih elemenata **nematerijalne kulture Međimurja**, slijedom **deset hipotezā** u ovom radu nastoji se proširiti najnovija spoznaja o **slavenskoj vjeri na hrvatskom području** i doprinijeti boljem razumijevanju **hrvatske tradicijske kulture** uopće:

1. dugovječnosti identitetskih kulturnih elemenata zajednice preduvjet su teritorijalnost, državotvornost, jezik i povijesno-politički kontinuitet;
2. dijelovi izvanliturgijskih godišnjih ophoda i drugih obredno-običajnih praksi Međimurja suodnose se međusobno, s drugim hrvatskim i slavenskim obredno-običajnim praksama te s pojedinim antičkim kultovima i praslavenskom vjerom;

3. tragovi antičkih kultova, šamanizma i slavenske vjere, uočljivi u usporednoj etnografskoj, jezikoslovnoj i arheološkoj građi na području cijelog Međimurja, pokazuju da su po dolasku na područje između rijeka Mure i Drave, Hrvati bili ili pogani ili dvovjerci;
4. pretkršćanskom stanovništvu briježnoga Međimurja Mohokos, Pernjak, Železna gora i Okrugli vrh bile su kultne uzvisine, a Legradska gora bila je kulturni vis stanovništvu ravničarskoga istočnog Međimurja, zapadne Podravine i Pomurja;
5. kao sastavni dio identiteta, nematerijalna kultura sastoji se od strukturno manje i funkcionalno više promjenjivih sadržajnih i oblikovnih elemenata, u vezi sa složenim kulturnim kontekstima i mehanizmima međugeneracijskog prenošenja znanja i iskustava;
6. mitološke kognitivne koncepcije pokazuju da su tradicijske epske pjesme starije od lirskih pjesama;
7. pripjevni zazivi izvanliturgijskih obredno-običajnih napjeva nekadašnji su zazivi upućeni božanstvima;
8. u međimurskim tradicijskim naracijama, onimiji i običajima tragovi su svojevrsnog upisivanja makrokozmosa u mikrokozmos;
9. najstariji poznati hrvatski grb svjedočanstvo je o pokršćavanju Hrvata;
10. međimurske i druge izvanliturgijske tradicijske obredno-običajne pjesme i plesovi najstarije su nematerijalno svjedočanstvo o pokršćavanju Hrvata.

1.3. TEORIJSKI OKVIR I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Promišljanjima o **odjecima slavenskog mita u nematerijalnoj kulturi Međimurja** preduvjet je uvid u povijesne okolnosti koje su prethodile doseljavanjima Slavena na međimursko područje, na temelju **istraživanja arheoloških nalaza i pisanih dokumenata** koja su iznjedrila znanstvene spoznaje o **načinu života Slavena** prije i nakon njihova pokršćavanja. Budući da su Međimurci u kanoniziranoj liturgijskoj i porodičnoj izvaliturgijskoj praksi na određene blagdane redovito izvodili osobite i međusobno nepodudarne stihovane **obredne tekstove**, oni izvanliturgijski najvjerojatnije su pretkršćanskog podrijetla. Opstali su zahvaljujući njihovoj **kristijaniziranoj reinterpetaciji**. To potvrđuju s njima usporedive kolede iz drugih hrvatskih krajeva, napose s područja na kojima su tekstološki i izvedbeno cjelovitije očuvane (npr. iz Dubrovačkog primorja) ili pomno zabilježene (npr. među Rekaškim Hrvatima u Rumunjskoj),

odnosno plesni napjevi zabilježeni na nekadašnjemu ranosrednjovjekovnom teritoriju slavenskog stanovništva koje je živjelo i u Međimurju. Također i na područjima na koja su pred Osmanlijama izbjegli kajkavski (gradišćanski, talijanski i rumunjski) Hrvati, identitetski opstajući zahvaljujući opstojnosti vlastite tradicijske kulture u stranom okruženju.

Kozmogonijsko-eshatološki napjevi, čiji su se izvođači predstavljali osobitom odjećom, načinom kretanja, igrama, nadmetanjima, rekvizitima, obrednim žrtvama i jestvinama, bili su sastavni dio **obredne prakse za pokretanje vegetacijskog ciklusa** u antičkim i slavenskim autarkičnim stočarsko-poljoprivrednim seoskim zajednicama indoeuropskoga kulturnog kruga, s natruhama kontaktnih kulturnih elemenata neindoeuropskih nomada. Njihovo vjerno dijakronijsko međugeneracijsko prenošenje i sinkronijsko propisano ponavljanje kulturnih obrazaca jamčilo je uspostavljanje srećonosnog Kozmosa nad zlosretnim Kaosom u zamišljenoj prostorno-vremenskoj kriznoj točki, a pripisivanjem uočljivih nebeskih tijelā i spektralnih bojā božanstvima, političkim vođama i teritorijima – poniranje zemaljskog mikrokozmosa u nebeski makrokozmos. Te su strukturirane predodžbe bile ugrađene i u prijelazna životna razdoblja. Stoga je usporedba koledā sa žetvenim i svadbenim napjevima neizostavna. Iako dijelom razgradivi pod utjecajem značajnijih političko-ekonomskih promjenā, u nepristupačnijim i slabije razvijenim područjima tekstološki su se i sporije mijenjali zbog dugotrajne opstojnosti konteksta izvedbe. Zadnja odstupnica su im uspavanke, dječje pjesmice, igre, bajke i predaje, a suodnose se i s lokalnom toponimijom. Pojedini **slikovno-jezični motivi** i **jezično-govorni oblici** također čuvaju spomen na **vjerske predodžbe** kulturno-jezičnih predaka. Zbog toga je nužno sagledati odakle su i kamo ti preci došli, s kim su se na putevima doseljenja susretali i prožimali te koje su, čije i na koji način utjecaje prihvaćali.

Dinarska obilježja i konteksti izvedbe tzv. *kotoripskog kola*, *krogljanskih kola* i *svatofskih pl(j)esov* **najstarije međimurske pjevano-plesne tradicije**, upućuju na srodne obredno-običajne elemente s područja povijesne Crvene Hrvatske i Bosne te na obredno-običajne prakse i predodžbe s područja povijesne Bijele Hrvatske, napose na povijesni slavenski grb *Leliwu* i na svadbeni ples *kolomiyjku*. Iako se njihove podudarnosti mogu tumačiti prožimanjima pod okriljem političkih utjecaja hrvatske plemićke obitelji Zrinski i Austro-Ugarske Monarhije, one su duboko ukorijenjene u **slavenske ophodne** i **svadbene tradicije**, čak i unatoč dugotrajnim sustavnim nastojanjima svjetovne i crkvene vlasti oko njihova zatiranja. Stoga je vjerojatnije da im je zajedničko slavensko pretkršćansko ishodište, što potvrđuju i najnovija **genetička**

istraživanja. Dosadašnjim **jezikoslovnim** i **etnološkim spoznajama** o jasno definiranom geografskom povijesno-političkom području Međimurja nužno je pridodati **interdisciplinarne usporedbe** s povijesnim, historiografskim, folklorističkim, tekstološkim, povijesno-umjetničkim, spektroetnološkim, astronomskim, heraldičkim, arheološkim, povijesnim i genetičkim spoznajama, uz primjenu kulturno-geografskoga, kulturno-povijesnoga, kulturno-antropološkog i interpretacijskog **metodološkog aparata** koji obuhvaća: ekscerpiranje, sortiranje i strukturiranje podataka relevantne građe; regionalno terensko istraživanje i prikupljanje empirijske građe zapisivanjem te zvučnim i zvučno-slikovnim snimanjem strukturiranih intervjua; fotografiranje; transkribiranje snimljene građe; opisivanje, uspoređivanje, raščlanjivanje, sumiranje i tumačenje; razvijanje teorije sažimanjem dosadašnjih spoznaja; dijakronijsku i sinkronijsku razradbu teme. Izabrani **folklorni tekstovi** (pjesme godišnjih ophoda i tradicijskih kola, radne i dječje pjesme, uspavanke, svatovska i pogrebna svečana govorenja, pučke bajke, predaje, običaji), **tradicijske igre, mjesno nazivlje** te **folklorni i heraldički motivi** razmatrani su u vremensko-prostornom kontekstu njihova nastanka ili izvedbe, kad god je to moguće. Izmještenima iz osobnih u neosobna sjećanja, očuvanju **kulturnih obrazaca** biološko utemeljenje su **kognitivne i neurološke zakonitosti**. Da bi se olakšalo razumijevanje, na kraju rada abecednim redom objašnjene su **kratice i oznake**.

1.4. IZVORI ISTRAŽIVANJA

Uz pomoć obitelji i međimurskih lokalnih zajednica, za profesore i studente etnologije i etnomuzikologije Sveučilišta u Zagrebu 2006. organizirala sam dvodnevni **stručni izlet u Međimurje**. Zajedno s etnologom Tomom Vinščakom, pod supartnerskim okriljem međimurske Udruge Matapur kojoj predsjedam, Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta te Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu te u suradnji s lokalnom samoupravom, obrazovnim i kulturnim ustanovama, od 2010. do 2012. sprovela sam **terensko etnografsko istraživanje** »Pučka pobožnost i predajna etnobaština u gornjem Međimurju«, koje sam samostalno nastavila i kasnije. U Štrigovi smo 28. i 29. rujna 2012. organizirali **stručno-znanstveni skup** s međunarodnim sudjelovanjem »Na bregima, med vodami – na tragu mitske, povijesne i duhovne baštine gornjeg Međimurja«, u kojem je sudjelovalo četrdesetak znanstvenika i stručnjaka. Zbog iznenadne i prerane smrti kolege Vinščaka 2013., u djelomice

izmijenjenome organizacijskom sastavu istraživanje nastavili smo 2014. u donjem Međimurju i Pomurju. Kolege etnolozi, studenti i ja do sada sam intervjuirali sveukupno stotinjak kazivača, čemu je doprinijelo i moje zaposlenje od 2012. na mjestu asistentice u Institutu za etnologiju i folkloristiku. **Stručno-znanstveni rad** u IEF-u, **druga terenska istraživanja** (u Pomurju, zapadnoj Podravini, Kalničkom prigorju, okolini Zlatara, okolini Trilja, Dubrovačkom primorju; na Dugom otoku), **stručni izleti** (u Majku Božju Gorsku, Martinščinu, Belec, Križevce, Tremu, Bilogoru, Istru, Mošćenice, Zadar, Šibenik, Burnum, Split, Podstranu, zapadni Hvar, Dubrovnik; Pečuh, L'viv i Kosiv s okolicom, Plovdiv s okolicom), sudjelovanja na **predstavljanjima recentnih i relevantnih publikacijā** te vlastitih radova na domaćim i inozemnim **znanstvenim skupovima**, kao i brojna **glazbena putovanja** u slobodno vrijeme, omogućili su mi i poticajne **neformalne razgovore** s pojedinim znanstvenicima i stručnjacima. Na važnim podacima i pojašnjenjima nadasve sam zahvalna astronomima Josipu Bajuku i Anti Radoniću, jezikoslovcima Radoslavu Katičiću, Vinku Grubišiću i Ranku Matasoviću, Stipi Botici, Alemku Gluhaku i Ines Virč, etnologima Tomi Vinščaku, Tvrtku Zebecu, Jelki Vince Pallua, Mirjani Zec, Klementini Batina, Orestu-Dmitru Wilczyńskom, Ivici Kipreu, Tiboru Komaru i Jasni Lovrec, folkloristima Đuri Frankoviću, Suzani Marjanić i Željku Predojeviću, povjesničarima umjetnosti Vladimiru Peteru Gossu, Mirjani Trošelj, Zvezdani Jembrih i Antoniju Grgiću, arheolozima Orestu Korchinskom, Željku Demu, Ivanu Zvijercu, Ljubomiru Gudelju, Tatjani Tkalčec, Sanjinu Miheliću, Robertu Čiminu, Andreji Kudelić, Ivani Puzak, Petri Novinščak i Branki Marciuš, ukrajinistu Jevgeniju Paščenku, povjesničarima Borisu Graljuku i Josipu Dukiću, povijesnim geografima Dragutinu Feletaru i Hrvoju Petriću, martinologinji Antoniji Zaradiji Kiš, filozofu Olehu Hirnyku, organistu Edmundu Boriću Andleru i knjižničaru Jadranu Jeiću.

Prikupljenu i ekscerpiranu građu – iz **objavljenih djela i arhivske rukopisne ostavštine o Međimurju** sporadično od 17. st. i uglavnom od 19. st. nadalje; iz **međimurske i druge kajkavske zavičajne periodike**; iz **etnografske, folklorističke, muzikološke, povijesne i arheološke** te druge **kulturološke periodike**; s **elektroničkih mrežnih stranicā**; iz **neobjavljene građe** i iz transkripcijā zvučno intervjuja kazivača snimljenih na vlastitim **terenskim etnografskim istraživanjima u Međimurju** – usporedila sam s građom zastupljenom u **zavičajnim ili regionalnim monografijama** te u **usmenoknjiževnim i etnomuzikološkim publikacijama**. Usporedila sam je i kontekstualizirala također s **podacima o pretkršćanskim i kršćanskim slavenskim predodžbama**, uvažavajući povijesne, gospodarske,

političke, vjerske i socijalne **prilike u povijesnoj i u suvremenoj hrvatskoj državi**, ponajviše na njezinome najsjevernijem teritoriju. Zbog toga sam u proteklih desetak godina sustavno istraživala na terenu, u knjižnicama i arhivama IEF-a, OMHČ-a, Zavičajne zbirke Insulana KNZČ-a, MMČ-a, MGK-a, MH-a, OE HAZU-a, AMZ-a, MASZ-a, KSH-a, MIC KDZ-a, Odjela muzikalija NSK-a i Glazbenog odjela GK KGZ-a, OEKA i KUKOK FFSZ-a; u fonotekama HRT-a, HRČ-a, HGU-a te diskografskih kuća Cantus, CR i Orfej. Tijekom dva mjeseca 2015., u Audio dokumentaciji Arhiva i programskog gradiva HR Zagreb preslušala sam 3 000 **zvučnih snimki međimurskih napjeva**, snimljenih na terenu i u tonskom studiju od 1958. do danas, uočivši nekoliko koji nisu uvršteni niti u jednu poznatu mi publikaciju. Također sam uočila promjene u vokalnoj i/ili instrumentalnoj interpretaciji tradicijskih pjesama koje su 1960-ih, 1970-ih i 1980-ih vokalno i/ili instrumentalno izvodila međimurska folklorna društva i u interpretaciji istih napjeva današnjih društava. U arhivima OMH Čakovec i Odsjeka za etnologiju HAZU ljeti i jeseni 2016. te na OEKA FFZ nekoliko dana u jesen 2017. tijekom studijskog rada bavila sam se **ekscerpiranjem relevantnih podataka** rijetke objavljene građe i iz »Upitnicā za izradu Etnološkog atlasa Jugoslavije« Centra za etnološku kartografiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. **Međimurske tradicijske pjesme** i njihovi **usporedni zapisi** obuhvaćeni ovom doktorskom disertacijom, usporedivi su s pjesmama objavljenima u zborniku hrvatskih liturgijskih napjeva »Cithara octochorda« (1701., 1723., 1757.) i s najstarijim zapisima kajkavskoga liturgijskog pjesništva iz još neobjavljenih starih rukopisa⁴, o kojima sam podatke pronašla u recentnim stručno-znanstvenim publikacijama. Oni su usporedivi i s pojedinim **međimurskim i drugim hrvatskim predajama** iz objavljenih »Usmenih kajkavskih bajki: Donja Dubrava – Međimurje« (1985.) folklorista Ljiljane Marks, Marije Novak i Ivana Lozice, iz »Hrvatskih bajki« (1995.) i »Hrvatskih predajā« (1995.) književnika Jože Vrkića te iz izabраниh publikacijā etnologinje Maje Bošković-Stulli, kroatista Stipe Botice i drugih priređivača. Ti se **stihovane i prozne naracije** usporedive sa **slavenskim mitom**, a dijelom i s **međimurskom toponimijom**.

⁴ »Petrisov zbornik« (15. st.), »Rapska/Picićeva pjesmarica« (1471.), »Oxfordski zbornik« (1486.), »Zbornik Nikše Ranjine (od 1507.), »Prekomurska/Mariborska pjesmarica« (krajem 16. st.), »Rukopis Peraštanina Nikole Burovića« (krajem 17. st.), »Kotorski rukopis« (17./18. st.), »Bokeljski rukopis« (prva pol. 18. st.), »Erlangenski rukopis« (oko 1720.), »Popievke Slovinske« (1758.), »Požeški/Kraljevićev i Babukićev zbornik« (1796., 1798.) itd.

II. INDOEUROPSKI PRASLAVENI

Prema predajama i poznatim antičkim dokumentima, pouzdaniji spomen o slavenskim etničkim skupinama datira u 6. i 7. st., kada su bizantski kroničari (Prokopije, Pseudo-Cezarije, Jordanes) zabilježili prodor **Slavena** (*Sklavina, Anta*) u Istočno Rimsko Carstvo. Međutim, zapisi grč. povjesničar Herodota o postojanju skitskih **Neura**⁵ u gornjem toku Dnjestra u 5. st. pr. Kr. i zapisi antičkih kroničara Plinija Starijeg, Tacita i Klaudija Ptolemeja o **Venetima (Venedima)**⁶ u 1. i 2. st., svjedoče o mogućim pribaltičkim **Slavenima** neslav. i možda neie. imena kojim su ih zvali susjedni **Germani** i iz kojeg se razvilo fin. *venäläinen*: u značenju ‘Rus’. Najstariji spomen o slavenskim tekstovima iz 9. st. prijevodi su dijelova »Biblije« i istočne liturgije na **staroslavenski (starocrkvenoslavenski) jezik** braće misionara Konstantina (Ćirila) i Metoda (Mallory 2006: 98-99; HE "Slaveni": web).

Podrijetlo **etnonima Slaven(i)**⁷, koji su prema bizantskim povijesnim izvorima poznati kao bizant. *Sklabēnoi (Sklaboi)*, arap. *Saqāliba*, lat. *Sclavini (Sclavi)* i alb. *Shkjau (Shket)*, do danas nije protumačeno. Od 18. st. do nedavno pučki se etimologiziralo uglavnom iz riječi *slava i slovo* (Josef Dobrovský, G. Vernadský, Roman Osipovich Jacobson). Već u 19. st. uočeno je da nastavci *-ěn, -an, -anin* i *-ėnin* upućuju na postanak imena od nekoga pokrajinskog hidronima koji sadrži korijen *slov-* ili *slav-*, podrijetlom iz lit. *salava* ‘otok’ ili ie. korijena *kleu* ‘teći, poplaviti, prati’ (Josef Dobrovský, Pavel Josef Šafařík, Franc Miklošič). Budući da tome u prilog ide pretpostavka o životu slavenskih predaka na rijeci Slovi (Slavi) ili u močvarnom predjelu Slovo, pojedini slavisti (Tadeusez Lehr-Splawiński, Oleg Nikolajevič Trubačov) taj etnonim izvode iz slavenskog imena. Tumači se i Herodotovim nazivom *Skoloti* ‘Skiti’ (Nicholas Yakovlevich Marr). Izvodi se također i iz praie. *(s)lawos*, imenice srodne grč. *λαός* ‘narod, puk, stanovništvo’ (Samuil Borisovich Bernstein, Jooseppi Julius Mikkola) te iz got. glagola *slawan* ‘šutjeti’ (Leonhard Masing, Adolf Stender-Petersen), upućujući na »one koji šute«. Etimologizira se nadalje iz lat. *sclavi* ‘robovi’ (Jan Niecisław Ignacy Baudouin de Courtenay) (HE "Slaveni": web) i iz hun.-tur. glagola *saqla* ‘nadzirati’ (Lujo Margetić) (Margetić 2005: 91, 137).

⁵ Ti su »Skiti Ratari« još uvijek nepotvrđeni željeznodobni **Slaveni** (Mallory 2006: 103).

⁶ **Germani** su svoje slavenske susjede imenovali ili u cjelini ili kao pojedina slavenska plemena i narode (**polapske Slavene** – *Wenden*, **velikomoravske Slavene**, **alpske Slavene** – *Winades* i **Slovence** – *Windische*).

⁷ ili manjih etničkih zajednica **Slověni** (kod ukr. Novgoroda), **Slavonci** (u hrv. Slavoniji), **Slovinci** (u Sloveniji), **Slovaci** (u Slovačkoj)

U svojoj postojbini nestalnih granicā između srednjeg Dnjepra, gornje Visle, Odre i Labe (Mallory 2006: 100), odnosno sjeveroistočno od Karpata u bazenu rijekā Visle, Pripjata i gornjeg Dnjestra, na čijem području su utvrđeni slični arheološki nalazi (keramika, polupodzemne kuće, ognjišta, kremacijski ukopi u urnama, arhaična općeslavenska hidronimija), okruženi **baltiĉkim narodima, Fincima, Germanima i Traĉanima, Slaveni** su na tom području preuzeli kulturne utjecaje iranojeziĉnih plemenskih saveza **Skita i Sarmata**. Jedan dio azovskih **Sarmata**, ĉije je ime indijskog podrijetla i koji su krajem 4. i poĉetkom 3. st. pr. Kr. **Skite** protjerali s crnomorskog područja (Pašĉenko 1999: 38), već je na poĉetku novog vijeka živio u panonskom dijelu današnje Mađarske (Heršak i Nikšić 2007: 258). Pretpostavlja se da su se **Praslaveni** orodili sa **Sarmatima**, preuzevši dijelom njihove obiĉaje. Novija arheološka i jezikoslovna istraŹivanja potvrđuju da je proces te asimilacije najvjerojatnije rezultirao slavensko-sarmatskom zonom uz Dnjepar i polietniĉkom (skitsko-sarmatskom, trakijskom, gotskom, slavenskom i dr.) tzv. **ĉernjahivskom kulturom**⁸ (Pašĉenko 1999: 50, 52) koja je asimilirala **kulturu Zarubinec-Przewor**⁹. Znanstvenici okupljeni u tzv. *poljsku školu* na području Labe i zapadnog Baltika zagovaraju povijesni kontinuitet od bronĉanog doba do povijesnog pojavljivanja Slavena, a pripadnici *germanske škole* na istom području germansko teritorijalno okruŹenje (Mallory 2006: 100, 102).

Praslavenski jezik datira se najdalje u razdoblje od 2000. do 1500. g. pr. Kr., koje se povezuje s arheološkim **kompleksom Komarov**¹⁰. Nestajanje tog jezika i njegovo razdvajanje na suvremene **slavenske jezike** pripisuju razdoblju od 5. do 10. st. (Mallory 2006: 99). Govornici su im današnji **Slaveni**, najbrojnija europska etniĉka i jeziĉna skupina koja se dijeli na **Istoĉne** (Ruse, Bjelorusi, Ukrajinci), **JuŹne** (Bugari, Makedonci, Srbi, Crnogorci, Bošnjaci, Hrvati, Slovenci) i **Zapadne** (Poljaci, Ćeĉi, Slovaci, LuŹiĉke Srbi, Pomorjani – Kašubi i Slovinci) **Slavene**.

⁸ Ta je kultura, datirana od 2. do 5. st., imenovana po arheološkom nalazištu grobnicā (s mnoštvom prstenastih fibulā) u okolici naselja Ćernjahiv nedaleko Kijeva. Potvrđena je na širem ukr. šumsko-stepskom području SZ crnomorske regije – uz desnu obalu Dnjepra, na područjima šumsko-stepske Moldavije, JI Poljske, Transilvanije i Rumunjske (Mallory 2006: 101-102).

⁹ Datirana od 2. st. pr. Kr. do 2. st., ta se kultura suodnosi s prethodnom joj bronĉanodobnom **kulturom Trzciniec** SZ Europe iz razdoblja od 18. do 13. st. pr. Kr. (Mallory 2006: 102, 104).

¹⁰ Njegova arheološka nalazišta (ukopi tijela pokojnika pod humkom u grob prekriven drvetom ili kamenjem) ubiciraju se na područje od srednjeg Dnjepra do gornje Visle i datiraju u 1500. g. pr. Kr. (Mallory 2006: 103-104).

1. KULTURNI KONTEKST INDOEUROPLJANA¹¹

Bez obzira na stoipedesetgodišnju neriješenu znanstvenu raspravu, istraživanja indoeuropeista 20. i 21. stoljeća (Raimua Anttilija, Franciscua Adradosua, Tamaza Gamqrelidzea, Vjačaslava Vs. Ivanova, Colina Renfrewa, Igora D'jakonova, Paula Zimanskyja, Romana Ghirshmana, Anrewa Sherratta, Jamesa P. Malloryja i dr.), ali i njihovih prethodnika (Thomasa Younga, Augusta Schleichera, Hermana Hirta, Johannes Schmidta, Davida McAlpina, Émilea Benvenistea i dr.) iznjedrila su *indoeuropsku hipotezu* o zajedničkom podrijetlu **indoeuropskih jezika** koji su se između 4500. i 2500. g. pr. Kr. počeli razdvajati na međusobno srodne romanske, germanske i slavenske jezike. Njima govori oko polovice suvremenoga svjetskog stanovništva, čiji su etnogenetski povezani preci govorili **praindoeuropski jezik** i iz ograničenog područja **euroazijske pradomovine**, u još neutvrđenom točnom vremenu (prije oko 6 000 g. – 1. st.), postupno se naselili od antlantske do indijske obale.

Nekoliko teorijā uspostavlja moguću **indoeuropsku pradomovinu**, čije se granice ugrubo povlače rijekom Dnjeper na zapadu i planinom Ural na istoku. Unatoč nepostojanju praindoeuropskih tekstova i otkrićima mnoštva indoeuropskih dokumenata, među kojima najstarije neie. asirske i ie. hetitske trgovčke pločice (od 19. do 13. st. pr. Kr. pisane klinastim i hijeroglifskim pismom) te frigijski natpisi (od 9. do 7. st. pr. Kr. i mlađi pisani alfabetskim pismom) svjedoče o izumrlim neie. maloazijskim (npr. asirskom, hatskom, hurijskom) i ie. anatolijskim (npr. hetitskom, luvijskom, likijskom, palajskom, frigijskom) jezicima, jedino interdisciplinarna arheološka i poredbeno-jezikoslovna istraživanja omogućavaju izvjesniju **rekonstrukciju praindoeuropske kulture** i njezinog **ishodišta** koje, po svemu sudeći, nije maloazijsko, azijsko i europsko. Tal. jezikoslovac Mario Alinei postavio je *paleolitičku teoriju*, prema kojoj su se ie. jezici počeli razvijati još u paleolitiku. *Anatolijska teorija* engl. arheologa Colina Renfrewa i Davida Leonarda Clarkea Praindoeuropljane izvodi iz anatolijskih neolitičkih stočarsko-poljodjelskih kulturā koje su u 7. tisućljeću pr. Kr. postupno naselile Europu krećući se od juga prema sjeveru. *Kurganska teorija* lit.-amer. arheologinje i antropologinje Marije Gimbutas smješta ih u Pontsku stepu i povezuje sa seobnim ratničkim valovima u istočnu i srednju Europu tijekom eneolitika i početkom brončanoga doba (4500. – 2500. pr. Kr.).

¹¹ Poglavlje je napisano prema knjizi »Indoeuroljani, zagonetka njihova podrijetla« Jamesa M. Malloryja (Školska knjiga, Zagreb, 2006.), str. 139-182, u prijevodu na hrvatski jezik indoeuropeista i jezikoslovca Ranka Matasovića.

Praindoeuropsku kulturu dosadašnja lingvističko-arheološko-antropološka rekonstrukcija predstavlja kao kulturu euroazijske kasnoneolitičke ili eneolitičke zajednice u godišnjoj izmjeni zime, proljeća i ljeta. Jezično potvrđeni brezici i vrbici upućuju na umjerenu klimu s niskim zimskim temperaturama. U njihovu mogućem ravničarsko-planinskom okolišu premreženom rijekama, jezerima i/ili močvarama, breza se koristila za liječenje, vrba za pruće, brijest za krmivo, jasen za kopljasto oružje, hrast za žirenje, graditeljstvo i u obredne svrhe, a tisa možda za strelice i također u obredne svrhe. Poznate im divlje životinje svjedoče o poznavanju šumskog okoliša u blizini riječnih obala. Prijepori oko dvovrsnih riječi za imenovanje svinje, zatim antroponimi i teonimi koji se odnose na konja, arhaična riječ za psa itd. upućuju na prevladavanje sjedilačkog života koji je bio preduvjet pripitomljavanju divljih životinjā. Stanište uz vodu ili u vodi potvrđuju praie. ornitonimi za orla, gusku, patku i ždrala, međutim praie. onomatopejsko nazivlje za kokoš, pupavca, sovu i vranu manje je pouzdano. Vodeno stanište također potvrđuju ihtionimi za lososa i pastrvu. Rekonstruirana riječ za zmiju ne otkriva o kojoj je vrsti riječ. Utvrđene riječi za pčelu i med od kojeg se vjerojatno proizvodilo neko alkoholno piće, isključuju život u pustinjском području. Glavnu gospodarsku granu stočarstvo i sporednu ratarstvo potvrđuju praie. riječi za imenovanje krave, vola i bika koje se suodnose s riječima za krdo, osovinu, glavčinu, jaram, plug, srp, maslac, sir, meso i žrtvu, riječ za imenovanje ovce koja se suodnosi s riječima za vunu, pletenje, tkanje i imetak te riječ za imenovanje koze koja se suodnosi s riječi za kožu. Nazivlje u vezi s ratarstvom je malobrojnije – poznate su praie. riječi za zrno, sijanje, žrvanj, konoplju, lan i šivanje, a u vezi s transportnim sredstvima znane su riječi za zaprežna kola i čunove. Pojedine riječi upućuju na visinsko-utvrđena rodovska naselja, u kojima se u ograđenim i ožbukanim pleternim kućama omazanih blatom postavljalo ognjište i upotrebljavala obojena keramika te bakrena i srebrna kovina. Ratna terminologija odnosi se na kamene sjekire, luk, strijele i nož. Praie. društvo bilo je patrilinearno, s institucijama proširene obitelji, klana i vojne organizacije ratničkih bratstava predvođenih gospodarom, vođom i zapovjednikom, u kojima su potvrđene krvna osveta (krvna odšteta), odvođenja žene u mužev dom ili dom muževe obitelji, preskakanje naraštaja i velika izvannasljedno-savjetodavna uloga ujaka.

Rekonstruirani **indoeuropski rječnik** obuhvaća riječi za zemlju, nebo, dan, noć, oblak, grom, munju, sunce, mjesec, zvijezdu. Iako nije potvrđeno postojanje hramova i idola, leksičke podudarnosti između ie. jezika i praie. izaz kojim se imenuje 'polaganje srca' upućuju na

religijsko štovanje neba, sunca, mjeseca, zore, kiše, groma, gospodara i pretka u ulozi udjelitelja dobara te unuka ili nećaka u sukobu sa zlim protivnikom (najčešće sa zmijskim troglavim čudovištem neie. podrijetla), vjerojatno popraćeno gostoljubivim druženjem uz recitiranje pjesama, žrtvovanje ljudi u krizno doba, čašćenje obrokom spravljenim od zaklanih žrtvenih životinjā i uz opijanje medovinom. **Indoeuropski mitovi** tumače se kao svojevrzne božanske povelje arhaične društvene i kulturne stvarnosti. Pretpostavlja se da su očitovali trodijelni božanski svijet uspostavljen po uzoru na trodiobeno društvo vladajućeg svećenstva, obrambeno-napadačkog ratništva i privređujućeg seljaštva, simbolički predstavljenih bojom (bijelom, crvenom, plavom ili crnom) i totemskim životinjama (konja je žrtvovao drugi, a svinju treći stalež). Ljude se žrtvovalo vješanjem božanstvu u svećeničko-sudbenoj ulozi, spaljivanjem božanstvu rata i utapanjem božanstvu plodnosti. Uz uporabu okera u grobnim obredima, ostaci preminulih odličnika ukapani su u zemljane humke *kurgane*. Arhaičnu ie. političku **trodiobenu stvarnost** presijecao je **dualistički obrazac**, manifestiran u božanskim blizanačkim utemeljiteljima naroda, u magijsko-religijskom i pravno-ugovornom aspektu, u binarnim oprekama (npr. dva temeljna suprotstavljena božanstva; desna strana – povoljna muška i južna, lijeva strana – nepovoljna, ženska i sjeverna), u razmjeni ženā između dvije suprotstavljene strane, u dvojnem kraljevanju.

2. KULTURNI KONTEKST PRASLAVENA

Pretpostavlja se da su na području današnje Ukrajine praslav. **Anti** (indoarij. **ant-* ‘kraj’, stind. *antah* ‘onaj koji prebiva na kraju’) pridonijeli oblikovanju slavenske zajednice (Paščenko 1999: 56-58). Podijeljene na **Uliče** i **Tiverce** koji su se u 4. i 5. st. naselili između Dnjepra i Dnjestra (Conte 1989: 135), početkom 3. st. podvlastili su **Goti**, krajem 4. st. prema Karpatima potisnuli **Huni** i **Hrvati**, a u 6. st. **Avari** u Rumunjsku, Bugarsku, Češku i Slovačku (Paščenko 1999: 88; Ljubičić 2012: 36-37), gdje su nakon avarskog ubojstva slavenskog vođe Mezamera (560.) (Srkuļj 1996: 18-19) asimilirani s tamošnjim slav. plemenima **Dragoviča**, **Drevljana** i **Poljana** koja su u 9. st. doprinijeli stvaranju Kijevske kneževine (Conte 1989: 135). Tako su se u prvom tisućljeću kršćanske ere slavenska plemena proširila u istočnu, srednju i južnu Europu. Got. kroničar Jordanes u »Povijesti Gota« (6. st.) podijelio ih je na istočne **Ante**, južne **Sclavene** i sjeverne **Venete** (Gluhak 1990a: 135 bilj. 14; Paščenko 1999: 55). **Zapadni Slaveni** naselili su

područje istočno od rijeke Elbe (Labe). Na društveni sustav **Istočnih Slavena** u drugom tisućljeću značajno je utjecala tatarska (od sredine 13. st.), a **Južnih Slavena** osmanlijska vlast (krajem 14. st.) (Conte 1989: 205).

Suvremeni polj. arheolog i povjesničar Krzysztof Fokt u radu »Śladami etnicznej stratygrafii, czyli u źródeł zachodniej połowy Słowiańszczyzny« (2010.) tematizirao je iskorak **zapadnih Slavena** iz povijesne anonimnosti, nakon što su **Avari** iz panonskih taborišta pod Bajanom I. 568. krenuli u razorni pohod. Fokt je prenio onodobni zapis bizant. kroničara Prokopija iz Cezareje o germ. **Langobardima** koji su Italiju osvojili u vojno-političkom savezu sa **Slavenima**, možda nastanjenima u bivšim zemljama germ. **Quada** na području današnje zapadne Slovačke. **Karpatske Slavene** spomenuo je i pjesnik Martin von Bracara u pjesmi o misionarskim uspjesima sv. Martina Tourskog (oko 558.). Suvremeni rus. povjesničar Aleksandr V. Majorov podržava mišljenje češ. povjesničara Dušana Třeštíka o mogućem susretu pristiglih **Avara** u Panoniju s malopoljskim i volinjsko-galicijskim **Hrvatima, Srbima i Dudljebima** uz rijeke Waag i Hron, koji su dobro vojno organizirani i predvođeni kraljevićom Musokiosom i vojskovođom Ardagastom (Radogostom) saveznički ratovali protiv susjednog Bizanta. Majorov podržava i tezu o njihovim zajedničkim pustošenjima Balkana (548. – 551.), ali sumnja u isključivo slavensko podrijetlo donjopodunavskih avarskih saveznika (Majorov 2012: 82-84). Budući da je u pricrnomorske stepe početkom 6. st. pristiglo svega 20 000 avarskih konjanika, pretpostavlja se da su ojačali zahvaljujući priključenim **Slavenima**, u historiografskim izvorima zvanima *Anti, Avari, Goti, Geti, Huni, Sclav(en)i, Skiti, Sklabenoi, Wend(en)i/Winuli, Veneti, Winedes* i *Vulgari*, tako prozvani možda i prema drugim narodima koji su vjerojatno istodobno izricali pripadnost svojoj starijoj rodovsko-vojnoj i novostečenoj nadređenoj tradiciji. Naime, iz tog doba potječu prvi podaci o vojnoj **slavenskoj sili** koja je preko rijeke Dunav, sa njezine sjeverne obale pljačkala rimska područja. Povremeno ratujući i protiv **Avara**, njezini predstavnici govorili su ie. jezicima srodnima baltičkima, što znači da su ti **slavenski jezici** postojali i prije avarske najezde (Katičić 1991: 258-260, 262). Zahvaljujući usporednim arheološkim istraživanjima naselja i keramike tzv. **penkovske** i lučnih fibulā te grozdolikih naušnica tzv. **martinovske kulture**, koje se pripisuju difuznim stilovima brojnih pricrnomorskih naroda iz razdoblja od 5. do 8. st. (Szmoniewski 2008: 278-279), upotpunjenima lingvističkim istraživanjima, **pretke Južnih Slavena** ubicira se na područje oko gornjeg Dnjestra i Zakarpatja (Paščenko 1996: 35-45; 1999: 88).

2.1. DRUŠTVENA ORGANIZACIJA, IMOVINA I PORODICA

Uoči pokrštavanja i utemeljenja **prvih slavenskih država** od 9. st. nadalje, njezino stanovništvo bilo je organizirano u *zadružne porodice, bratstva, rod i pleme*. Kao osnovna seoska teritorijalno-proizvodna jedinica, patrijarhalna *porodična zadruga Istočnih i Južnih Slavena* opstala je do suvremenog doba. *Rod* se sastojao od *bratstava* slobodnih muških srodnika, njihovih ženā i od svih slobodnjaka koji su dogovorno stupili u zajednicu. Više rodovskih trogeneracijskih *zadružnih porodicā* temeljilo se na demokratski zajednički utvrđenim teritorijalnim, duhovnim i moralnim pravima i obvezama. *Rod* prekršitelja običajnog prava kažnjavao se *krvnom osvetom*¹². Uglavnom uoči ratnih opasnosti, *rodovi* su se udruživali u politički povezano *pleme*, na čelu s *plemenskim starješinom* koji je istodobno bio i glavni sudac. Po prestanku seobā, sjedilački način života umanjio je značaj krvnog srodstva nauštrb teritorijalnosti, zbog čega su se seoske zajednice (*mir, ob(š)čina, okolina, opole, osada, verv, zadruga, xromada*), predvođene *kmetom (starješinom)*, na narodnoj *skupštini (zboru)* udruživale u osnovne ranosrednjovjekovne političke jedinice *župe*, isprva predvođene *županima*, a kasnije *kneževima*. Prema bizant. kroničaru Prokopiju, **Slaveni** su kao pješadija i mornarica već u prvoj polovici 6. st. bili uključeni u bizantsku vojsku. Hijerahijsko uspinjanje ratnih vođa uzrokovalo je postupni raspad rodovskih i oblikovanje prvih državnih zajednicā. U grčkim izvorima zabilježena je institucija privremenog ropstva, nakon kojeg su slavenski zarobljenici mogli birati između povratka u domovinu uz otkup i slobodnog ostanka.

Arheološka nalazišta pokazala su da su se slavenska naselja u 6. st. podizana na krčevinama u blizini vode, sastojala od mostova, niza privatnih ograđenih kolibā s okućnicom, zajedničke njive i zajedničkih košnicā. *Porodice* najužih muških srodnika udruživale su se u *porodičnu zadrugu* na čelu s najstarijim *zadružnim starješinom* koji je samostalno odlučivao o dnevnim i, u dogovoru s odraslim muškim *zadugarima*, o zajedničkim godišnjim poslovima. Zahvaljujući zajedničkom radu, u njoj se zajednički raspolagalo imovinom, a starije članove bezuvjetno se poštivalo. Unatoč u 10. st. potvrđenom zajedničkom vlasništvu (*ius slavicum*) nad oranicama,

¹² Južnoslavensko **običajno pravo** održalo se do 14. st. Slavenska kolektivna odgovornost za pojedinačni ili skupni prijestup pripadnika jedne *zadružne porodice, roda* ili *plemena*, druga *zadružna porodica, rod* ili *pleme* kažnjavali su uoči sljedećeg svitanja pogubnom *krvnom osvetom* ako bi prekršitelj *vrag* ('onaj koji je izvan zakona, neprijatelj') bio uhvaćen na djelu. U protivnom, *knez* bi presuđivao pogubljenje, prodaju u roblje ili plaćanje otkupne *krvarine vražde* (ie. *verg* 'isključenje, protjerivanje'). U slučaju nedostatka dokaza o nečijoj krivici, primjenjivao se tzv. *božji sud*. Zaštita najslabijih (ženā, sluškinjā, djece) bila je zajamčena. Za pogrešno optuženog, linč i isključenje iz seoske zajednice bili su fatalni (Conte 1989: 232-234).

Zapadni Slaveni rano su usvojili instituciju osobnog vlasništva (*ius teutonicum*) nad kućama i vrtovima. **Istočni i Južni Slaveni** zadržali su instituciju zajedničkog vlasništva sve do 20. st. Slavska časna i obvezna gostoljubivost i zaštita sunarodnjaka, prijatelja i gosta (poistovjećivanog s Božjim poslanikom) nadmašivala je tadašnju uobičajenu ljubaznost. Kad domaćin očekivano nije bio uzoran, radišan, pravičan i etičan, *zadrugari* su ga mogli smijeniti. Mišljenje i savjeti dobrog *starješine* uvažavali su se, a poštovanje mu se iskazivalo ljubljjenjem ruke, distanciranim oslovljavanjem, dodjeljivanjem mjesta na čelu stola i najboljim komadom mesa. Nakon svečanoga prvog šišanja, poodrasli dječaci o kojima se starao *starješina* i djevojčice o kojima su se starale domaćice *reduše*, priključili bi se odraslim *zadrugarima* u poljoprivrednim poslovima. Mladići su mogli sudjelovati u odlučivanju, nositi oružje, a nakon ženidbe i razdiobe prethodne *zadružne porodice* osnivati novu *zadrugu*.

Prema grč. povjesničaru Herodotu iz 5. st. pr. Kr., pretpostavlja se da su ie. folklorne **Amazonke**, koje su navodno živjele »na tri dana od Dona«, zapravo bile snažne, ratoborne i neustrašive žene s graničnog područja nastanjenog **Skitima** i **Protoslavenima**, iz čije su spolne veze proizašli **Sarmati (Sauromati)**.¹³ Njihovu istaknutu društvenu ulogu potvrđuju jslav. predaje o *vilinskim konjima* te o vještima *jahačicama* i *vojnkinjama*.¹⁴ Jedan ruski kroničar zabilježio je u 12. st. predaje o neudatim ratnicama koje tijekom proljetnih svečanosti opće sa susjedima, ubijaju rođenu mušku djecu, a žensku odgajaju same. Suvremeni historiografi potvrđuju **sarmatske žene** kao pratilje supružnicima u lov i rat. **Slaveni** su pod sarmatskim utjecajima usvojili aktivnu društveno-političku i odmetničku ulogu **djevojaka** i **ženā**, nakon pokršćavanja sustavno je suzbijajući. Na blagdanskim svečanostima **praslavska djevojka** slobodno je birala i mijenjala seksualne partnere. **Udata žena** upravljala je *porodicom*, u kojoj je svekar preuzimao bračnu ulogu nedoraslog sina, a dijete začeto s drugim muškarcem ili žrecom jalovi suprug tolerirao. Zbog roditeljske prodaje **udavače**, postupno preoblikovane u inverznu kupoprodaju mirazom čedne udavače, žensko dijete isprva je bilo poželjnije od muškog djeteta odgajanog za ratovanje. Sve manji ženski nasljedni udio ustupio je mjesto nasljeđivanju po muškoj liniji. Muško dijete postalo je poželjnije, što je rezultiralo kršćanski zadatom posvemašnjom ženskom pasivnošću i podložnošću. Ipak, *zadružnom redušom*, koja je odlučivala o svim kućanskim poslovima, o pripremi hrane, trošenju zalihā i o odgoju djece, mogla je postati

¹³ Heršak i Nikšić 2007: 264; Conte 1989: 165-166

¹⁴ S njima u vezi možda je spomen na sestre Tugu i Bugu koje su, prema legendi, zajedno s petoricom svoje braće Hrvate povele u novu postojbinu (Heršak i Nikšić 2007: 264).

sposobna udata žena ili udovica, s muškarcima ravnopravno sudjelujući na zadružnoj i komunalnoj *skupštini*. Pod utjecajem arapskoga, tatarskog i osmalijskog svjetonazora, muški strah od erotičnih, samostalnih, dominantnih i ambicioznih ženā, pod okriljem božanske praroditeljice štovane u liku *kućne zmije*, postupno je iznjedrio srednjovjekovne legende o opasnim *vješticama* u paktu s *đavolom*. Stoga su ih kršćanska patrijarhalna društva nastojala potčiniti u skladu s vjerskim i svjetovnim propisima. Nakon što je ozakonio novčano kažnjavanje ubojica ženā, kijevski knez Vladimir Monomah (1053. – 1125.) zapisao je »Volite svoje žene, ali im ne dajte da imaju moć nad vama!« i »...počast hrabrosti i snazi žene ratnika odata je na kraju: samo onda kad je već mrtva i kad nema više opasnosti da će ugroziti monopol muškog junaštva.«¹⁵ Tradicijske igre lovača, rus. "Gorelka" i međ. "Ogenj", upućuju na predsvadbenu otmicu udavače uglednog roda tijekom neke godišnje svečanosti. Rus. monah i ljetopisac Nestor u 12. st. je zapisao: »Drevljani¹⁶ ne znaju za vjenčanje, pa otimaju mlade djevojke koje odlaze po vodu.«¹⁷ Srp. folklorist Vuk Stefanović Karadžić posvjedočio je sramotu kao razlog za podmetanje požara ili za fatalni sukob između suprotstavljenih srodnika i sumještana, nakon što su djevojku iz jedne seoske zajednice oteli mladići iz drugog sela, u šumi je prisilno vjenčavši s glavnim otmičarem. Crkva je to osuđivala i zagovarala iskorjenjivanje azijskoga i bizantskog običajnog relikta bogataške *poligamije* i *bigamije* nauštrb monogamnog vjenčanja, utirući put stjecanja političke moći ženidbom. Nakon vjenčanja, slobodno djevojaštvo zamijenilo je bračno ropstvo udate žene okružene muškim prijezirom.¹⁸ Patrijarhalni kršćanski mit o *prvobitnom grijehu* rezultirao je fizičkim i psihičkim omalovažavanjem ženā, njihovim demoniziranjem i oprečnim predstavljanjem: ili kao bludnica i otpadnica od obiteljskih vrijednosti ili kao uzornih gazdarica i svetica. (Conte 1989a: 116, 144, 167, 172-180, 185-207, 226, 228-238, 245-258)

¹⁵ Conte 1989: 174, 172

¹⁶ **Drevljani** su izumrlo slavensko pleme koje je od 6. do 10. st. živjelo u šumama južno od rijeke Pripjat i zapadno od rijeke Dnjeper i Kijeva, sve do rijekā Sluč i Gorin.

¹⁷ Conte 1989: 175

¹⁸ Istraživanja feminističkih mitologičara i mitologičarki – švic. arheologa Johanna Jakoba Bachofena, mađarsko-franc. etnologa i psihijatra Georges-a Devereux-a, lit.-amer. arheologinje i antropologinje Marije Gimbutas, amer. povjesničarke umjetnosti Merlin Stone, indijan.-amer. antropologinje Paule Gunn Allen, meks.-amer. znanstvenice Glorije Evangeline Anzaldúa, amer. povjesničarki književnosti Carolyn Gold Heilbrun, Sandre M. Gilbert i Susan Gubar, amer. mitologičarke Margaret Merisante, amer. povjesničarke Ann J. Lane, amer. antropologinje Elisabeth Westherford, amer. antropologinje Eleanor Leacock, amer. antropologinje Ernestine Friedl, amer. sociologinje Ruby Rohrlich-Leavitt, njem. slavistice i teoretičarke književnosti Renate Lachmann, amer. psihijatrice Clarisse Pinkola Estés, engl. povjesničarke književnosti Carolyne Larrington, engl. socijalne antropologinje Shirley Ardener, norv. sociologinje Tone Bleie, srp. sociologinje Žarane Papić itd. te hrv. sociologinje Lydije Sklevicky, filologinje Lade Čale Feldman, pedagoginje Rajke Polić, folkloristice Suzane Marjanić i dr. – ukazala su na egalitarnost sakupljačko-lovačkih zajednica i utjecale na suvremeni feministički aktivizam.

2.2. SVAKODNEVICA I OBIČAJI

Arheološki nalazi potvrđuju opise bizantskih (Jordanesa, Malale, Prokopija iz Cezareje, Pseudo-Mauricija, Marcelina, Agatije, Menandra, Teofilakta Simokrate) i arapskih kroničara (Al-Ahtala, Ibn Al-Gahiza, Al-Fakiha, Ibn Rusta, Ibn Fadlana, Ibn Al-Avana) iz 5. i 6. st. te bizant. kroničara Konstantina VII. Porfirogeneta četiri stoljeća kasnije, prema kojima su ranosrednjovjekovni **Slaveni** bili visoki (1.6 – 1.8 m), snažni, hrabri, izdržljivi, spretni, ljepušasti, tetovirani, svijetlooki, obrvičasti, plosnatog nosa, dugih brkova, rijetke brade i ravno ošišane svijetle ili crvenkaste kose iznad potiljka i oko glave stegnute vrpcom. Odličnici su brijali glavu, isticali pramen kose i zlatnu alku u uhu. Zagovarali su opijanje i debljinu kao znak zdravlja, bogatstva i otmjenosti. U ranijem razdoblju, muškarci su pod istočnim utjecajima odijevali odjeću sličnu bizantskim *tunikama* i perzijskim *šalvarama*, tkaninom pokrivajući trup, nabirajući je oko struka i nabore joj vežući oko koljena u hlače. U hladnijem razdoblju preko hlača su navlačili duge i obojene platnene košulje *rubace* (slav. *rob*, *rub* ‘sukno, platno’) s rukavima i prorezom za glavu, ogrćući se debelim platnom ili krznom. Duga strukirana košulja **Istočnih Slavena** sličila je bug. *kaftanu*. **Zapadni Slaveni** *rubacu* su ukrašavali jednostavnim rukavnim obrubom i dvama gumbima na okovratnom prorezu. Opasavali su se ukrasnim lancima. Glavu su pokrivali šiljastim kožnim *kapama* uzdignutih rubova ili *turbanom*. **Istočni Slaveni** obuvali su opanke spletene od lipova ili brezova lika, a zimi kožne čizme. Siromašniji nekršćani spavali su u dnevnoj odjeći i zbog toga vonjali. Povremeno su se kupali u jamastim parnim kupeljima s užarenim kamenjem koje su zalijevali hladnom vodom, trljajući se trešnjinim sokom i šibajući brezovom metlicom. Bogatiji su češće boravili u kamenim saunama s užarenim zidanim pećima, perući se sapunom *milom* od masnoće i pepela. Kršćani su se uoči nedjeljne mise svake subote kupali u rijekama, jezerima i snijegu.

Slavenski stočarsko-poljoprivredni **polunomadi** živjeli su u nizu sela na riječnim terasama, u nastambama od kamena, drveta, smjese ilovače i slame, nepečene cigle, lisnatoga granja i upletene trstike, s krovnim prozorčićem ili bez njega: u šumsko-stepskim ukopanim skloništima *zemljankama* (*zemunicama*), u šumskim *izbama*, u močvarnim *sojenicama* ili u stepskim dvoslivnim *hatama* (iran. *khata* ‘kuća’). Natkrito predsoblje *seni* ili *ganjk* bilo je i ulaz i ostava. Hrana se spravljala u prostoriji grijanoj zidanom peći, iz koje je dim izlazio kroz krovni otvor ili kroz ulazna vrata. U drugoj prostoriji zajedno su spavali ljudi i životinje. Siromašniji dom

osvjetljava se osušenom brezovinom *lučinom*, a imućniji *zubljava* ili prosušenom gubom *ognjilom* i *voštanicama* užiganima *kresivom* i *kremenom*. Slavenski kult mrtvih potvrđuje rodonačelnikovo ukapanje ispod kućnog praga. Okućnica se sastojala od jednostavnih gospodarskih objekata: životinjske nastambe, skladišne jame, ostave, silosa, šupe, pušnice i košnice. Budući da su zemlju poimali svetom roditeljicom, *zadrugari* su na ugarenim šumskim stepama poljodjeljske poslove oko uzgoja žitarica (heljde, ječma, pšenice, prosa, raži, zobi) započinjali nakon jutarnje molitve ili mise *zornice* i završavali prije večernje molitve ili mise *večernice*, objedujući i odmarajući u podne. Žito su mljeli pomoću *ručnih žrvanja* i *vodenih mlinova*. U voćnjaku su uzgajali voćke (dunje, jabuke, kruške, mušmule, oskoruše, orah, šljive, trešnje, višnje). Žene su zasebno uzgajale tekstilne biljke konoplju i lan, a u vlastitom vrtu ili na zajedničkoj njivi mak i povrće (bob, češnjak, dinju, grah, grašak, kupus, leću, luk, mrkvu, repu, tikvu) prema načelu plodoređa. U *zadružnoj porodici* uzgajala se perad, stoku (govedo, konje, ovce, koze)¹⁹, svinje i pse. Od mlijeka mliječne stoke žene su spravljale mliječne proizvode. Bavile su se i sabiraštvom (gljivā, ljekovitog bilja, lješnjaka, žira; jaja, meda, puževa), a muškarci ribolovom i lovom. Arheološki nalazi iz vremena nakon 8. st. potvrđuju uporabu kovačkih, (ribo)lovnih (udice, mreže; luka i strijele, stupice, noža), poljoprivrednih (pluga, rala/sohe, brane/drljače, bata, lopate, motike, grablja, srpa, kosira, kose, vila, pile, sjekire, noža, škara, šila, vitla, kolature) i rukotvorstvenog alata. Namirnice su skladištene u jamama, pletenim koševima i u neukrašenoj grnčariji, a hrana konzervirana sušenjem, pepeljenjem, soljenjem, kiseljenjem i zamašćivanjem. Sumještani su se uzajamno međusobno pomagali u *mo(l)bi* (*pozajmici*, *zamanici*), u većim graditeljskim i poljoprivrednim poslovima. Ljudi, stoka i roba na kopnu su se prevozili u dvokolicama, zaprežnim kolima i na sanjkama, a na rijekama *kopanicama* (*monoksilima*), brodicama i splavima. Trgovina se temeljila na robnoj razmjeni platežnim sredstvom u žitu, medu, medovini, jajima, krznu i soli. Domaćinov se dūg kod stranog trgovca namirivao prodajom imanja i odvođenjem dužnika ili članova njegove obitelji u ropstvo.

Zapis (7. st.) bizant. kroničara Teofilakta Simokate o trojici nenaoružanih zarobljenika opremljenih glazbalima *lirom* i *kitarom* potvrđuje sklonost **Slavena** glazbi (Županović 1980: 9) koja je bila dio njihove svakodnevice, ali i blagdanskog ozračja, npr. pod utjecajem sna, prijateljstva, nevolje i crkve uz obred *sklapanja pobratimstva* i *posestrimstva* (rukovanjem,

¹⁹ Na temelju istraživanja frč. kroničara Fredegara, češ. pravni povjesničar Karel Kadlec zaključio je da su **Slaveni** u neratno doba **Avarima** bili pastiri.

poljupcem, darivanjem, gozbom, napijanjem, plesom, molitvom) preuzet od **Skita** posredovanjem **Sarmata**. Druga nekrvna kumstva, *krsno*, *striženo* (*šišano*), *vjenčano* i *mireno kumstvo* te *kumstvo u nuždi*, najdulje je opstalo kod **Južnih Slavena**. Suvremeni franc. slavist Francis Conte pretpostavlja da im je duboka ukorijenjenost u duhovno srodstvo omogućila rano prihvaćanje kršćanstva. Prezirali su smrt, pogrebne običaje preuzevši od **Sarmata**. Tako su na račun nenasljednog dijela pokojnikova imanja pokraj tijela preminuloga i na godišnjicu pokojnikove smrti održavali gozbu *daću* (*triznu*)²⁰, vjerujući da će zahvaljujući obilatim čašćenju hranom i medovinom spriječiti povratak osvetoljubivog pokojnika među žive kao *vampira*. U spomen na mrtve pretke na tom tragu su pravoslavno *krsno ime* (*slavu*) i katolička *zadušnica*. Pokojnikovi ostaci isprva su ritualno spaljivani. U naseobinska groblja kasnije su ukapani u neukrašenoj keramičkoj i trbušastoj urni, a posuda s ostacima kostiju zaticana je na stub podignut pokraj puta. Vjerovalo su da Majka Zemlja neodstojnim pokojnicima izvrće ukopane kosti. Za vrijeme velike gladi ili druge nesreće, *vještci* (*vrač*i, *žreci*, *volhe*) su na otvorenim svetištima *trebištima* prinosili ljudske žrtve, optuženike (npr. staricu optuženu za uricanje domaćih životinja i ljudi tajnim napitcima, probodanjem i pečenjem glinenih figurica ili starca optuženog za krađu žita) čija bi svezana i u *vodu iskušenja* bačena tijela isplivala. O ljudskim žrtvama svjedoče i južnoslavenske epske pjesme o gradnji grada u koji je uzidana mlada majka. Djevojke su povremeno noću oboravale selo apotropejsko-magijskom kružnicom zvanom *ris*. S trudnicom u dvokolici žeteoci bi apotropejski zaokružili požetu njivu. Vjerovalo se da duhovi nesretno zaljubljenih djevojaka-samoubojica u tijelu vodenih *rusalki* utapaju voljene mladiće. (Conte 1989a: 107-123, 130-152, 215-221, 238-244)

2.3. ODJECI ŠAMANIZMA

Vjerska obilježja **šamanizma** na srednjoeuropskom prostoru više se ili manje izravno pripisuju mađarskim etničkim skupinama (Hultkrantz 1987: 127). Iako su ih Hrvati mogli preuzeti u razdoblju avaroslavenskog saveza ili pod normanskim utjecajima, u hrvatsku duhovnost možda su već bila uklopljena zahvaljujući prethodnim crnomorskim skitsko-iranskim i protohrvatskim doticajima. Slav. *žrecu* (praslav. **žerti* ie. osnove **gerH-* ‘podizati glas, pjevati, hvaliti, slaviti’) koji je predvodio svoju pretkršćansku duhovnu zajednicu, prinosio žrtvu bogovima i magijski

²⁰ Sličan običaj *stravu* **Sjeverni Slaveni** preuzeli su od **Gota**.

postupao, srodan je hrv. *vrač* (praslav. **varču* ie. korijena **uer-* ‘svečano govoriti, svečano reći’) koji protuurokom štiti i liječi. Međutim, na tijek prirode *vrač* nastoji utjecati iscjeliteljskim znanjima i formulaičnim govorničkim vještinama kojima ga je navodno obdarilo božanstvo, a ne magijskim padanjem u trans poput *šamana* čija duša napušta tijelo i uspinje se u nebo ili silazi u podzemlje da bi sprovela dušu umrloga ili da bi s duhovima komunicirala u korist pojedinca (Eliade 1985: 149-150). Posljedica šamanskog postupka, dakle, nije samo rješavanje problema, nego i dijagnosticiranje problema (Vukelić 2012: 167-172).

Običajni postupci iscjeljivanja skidanjem uroka (vodom, grobnom zemljom, uljem, ugljenom, olovom, metalnim predmetima, žeravicom, svijećom, ljekovitim biljem, tekstilijama, osobitim znakovljem, tamjanom) i nefizičkim namještanjem kostiju, koji se u hrvatskoj tradiciji pripisuju nadnaravnim bićima (*vílama*, *krsnicima*) i osobitim pojedincima (*vračiteljicama* i *vračiteljima*, *štroligama* i *štroligarima*), uvjetno su dio **šamanskih praksi u širem smislu**. Nakon vlastitih etnografskih terenskih istraživanja u Istri (2003. – 2005.), hrv. etnolog Tomo Vinšćak u Motovonu je 2004. organizirao prvi **hrvatski znanstveni skup o šamanizmu** i predstavio terensku građu o *grišnjakima* (*križnjakima*, *krsnicima*, *kršnjacima*) i *štroliga(ri)ma* koju je prikupio zajedno s kolegama etnoložima i studentima (Marjanić 2013: 7-12). Vjerovalo se da su to poštene, pravovjerne muške ili ženske osobe, istodobno i stvarne i nadnaravne, koje je primalja nakon rođenja zatajila. Zahvaljujući amnionskoj posteljici *bijeloj košuljici*, prirođenoj *crvenoj kapici* na glavi ili *moćima* stečenima u blagdansko doba (najviše na ljetni i zimski suncostaj), pričalo se da stječu nevidljivost i sposobnost napuštanja tijela u snu ili pri gubitku svijesti, zbog čega pravilno izgovorenom i opetovanom osobnom molitvom Bogu i svecima mogu iscjeljivati na dobrobit zajednice. Da se katkad nevidljivi ili prisposobljeni u dobrohotne *bijele* ili *šarene životinje* (psa, mačku, vola) na raskrižjima *križinama* (*krožerijama*, *kružerama*) ne bi povampirili, pretvorili u crnorepe *štrigune* (psa, mačku, vola)²¹ i djelovali protiv susjedne seoske zajednice, povremeno piju jaja, grickaju grančice ili kultno postupaju s jarmenom ručicom, gužvom i trtom (Vinšćak 2005: 224-233). Hrv. etnologinja Maja Bošković-Stulli uočila je i taj sukob poosobila s vlastitim *alter egom*, koji je amer. antropolog Mircea Eliade u iscrpnom opisu sibirskoga i mađarskog *šamanizma* spomenuo tek usputno (Marjanić 2005: 116).

²¹ U creskim predajama bore se mrtvi *krsnici* (mačka, pas, ovca, vol, konj) i *kudlaci*, u primorskim bijeli i šareni *krsnici* i crni (*vu*)*kudlaci* koji se mogu premetnuti u prasce, volove, konje i druge životinje, odnosno plemeniti *krsnici* i zle *vještice* ili *vještci*, a u bračcima dobar *bijeli* i zao *crni vol* (Milčetić 1896: 224 te Bošković-Stulli 1991: 149 i 1975: 149 u Marjanić 2005: 116, 118).

Šamanizam u širem smislu u hrvatskoj tradicijskoj kulturi na tragu je arhaičnijeg sibirsko-altajskog **ženskog šamanstva** o kojem danas svjedoče ženska odjeća *šamana* paleolitičkih sibirskih Čukča (Kulišić 1979: 96), zatim predajā o *vješticama* te izvanliturgijskih godišnjih ophodnih i životno-običajnih praksi. Zahvaljujući pretpostavkama mitologičara o oprečnim odnosima u pretkršćanskim dualističkim (agrikulturnim) kozmogonijama, primjerice Natka Nodila (proljeće – zima, mladost – starost, muško – žensko), Radoslava Katičića (gromovnik – zmaj), Petra Šimunovića (dobro – zlo) itd., suvremena hrv. folkloristica Suzana Marjanić argumentirano je objasnila oprijeku muško – žensko i, usporedbom **vileničko-šamanističke građe** iz knjige »Vilenica i vilenjak: sudbina jednog pretkršćanskog kulta u doba progona vještica« (2002.) suvremenoga hrv. etnologa Zorana Čiče, utvrdila predajne vještičje niktomorfne *zoometampsihoze* i *zoopsihonavigacije* – te svojevrsne »granice prožimanja šamanskih ekstatičkih iskustava i vještičjih iskustava letargije«, u koje se ubrajaju predodređenost rođenjem u krvavoj amnijskoj posteljici, osobiti toposi (stablo, vis), gospodarenje vatrom, svjetlosne tjelesne hipostaze (svjetlucavost, iskrenje), uporaba halucinogena i bubnja, ekstatičko uspinjanje duž osi svijeta, astralni let (na metli, u ljuski jajeta, u orahovoj ljusci ili u rešet/situ), ritualna noćna sijela i oblakonosni ili noćni međušamanski sukobi *vještica s vješcima* (Marjanić 2005: 111-151).

3. MITOLOŠKA ISTRAŽIVANJA FRAGMENTATA SLAVENSKE VJERE

3.1. PRASLAVENSKO POGANSTVO U HISTORIOGRAFSKIM IZVORIMA

Jedini **suvremeni pisani trag** o poganskim Južnim Slavenima, o jednoj skupini praslav. Anta naseljenih isprva sjeverno i potom južno od Dunava, potječe iz 6. st. U njemu je bizant. povjesničar Prokopije iz Cezarije opisao žrtvovanje vola i drugih životinjā tvorcu munje za spas od bolesti, rata i smrti te utjecanje rijekama, nimfama i drugim demonima. Mitsu predodžbu o pomrčini mjeseca kod Kureta, navodnih Prahvata, u svojem je djelu »**Historia Salonitana**« (13. st.) zabilježio splitski kroničar Toma Arhiđakon.

Navodni spomeni drugih autora o južnoslavenskome ili hrvatskom poganstvu rezultat su nespretnosti u prepisivanju i pogrešnih tumačenja. Brojniji su podaci o poganskim Istočnim Slavenima, npr. u »**Kijevskom ljetopisu**« (11. st.) tijekom mirovnih pogodbi Rusa o

zaklinjanjima u bogove Peruna i Volosa te Bizantinaca u kršćanskog Boga, o uvođenju državne religije kneza Vladimira u Kijevu postavljanjem 980. kipova Peruna, Hrsa, Dažboga, Striboga, Semargla i Mokoši te o kneževskom rušenju poganskih svetišta nakon prihvaćanja kršćanstva 988. g. U »**Ipatjevskom ljetopisu**« (13. st.) Sunce je izjednačeno sa slav. Dažbogom, a grč. bog Hefest sa Svarogom. U jednome ruskom crkvenom spisu (14. st.) spominju se molitve domaćeg stanovništva ognju i zazivanje Svarožiću, a u drugome (15. st.) dvovjerno pučanstvo Orlovske gubernije. U epu »**Pripovijest o Igovoroj vojni**« (12. st.?) sumnjive izvornosti aludira se na Velesa, Dažboga i Hrsa. Opisi poganskih zapadnoslavenskih Polabljana i Pomorjana, pokrštenih tek u 12. st., najbrojniji su iz pera kršćanskih njemačkih misionara, no nepouzđani zbog pretjerivanja i nepoznavanja jezika. Tako je misionar Bruno uputio pisani prijekor (11. st.) rim.-njem. caru Heinrichu, zaraćenom protiv kršćanskih Poljaka i priklonjenom baltoslavenskim poganskim Ljutićima koji su vjerovali u Svarožića. U »**Ljetopisu magdeburškog kanonika Thietmara**« (prva polovica 11. st.) opisan je Zuarasicov (Svarožićev?) trovrati hram u gradu Riedegostu (Radogostu?) ljutičkog plemena Redarijaca. Bremenski svećenik i povjesničar Adam u »**Gesti Hammaburgensium**« (druga polovica 11. st.) spominje isti, ali devetovrati i tada već uništeni hram boga Radigosta (Svarožića?) u gradu Retri. Isto navodi obodritski župnik Helmold u zbrkanom opisu »**Chronica Slavorum**« (12. st.), opisujući pokršćavanje, germansku kolonizaciju slavenskih područja od 9. do 12. st. te spominjući još i plemenske bogove Prove, Zerneboha, Podagu, neimenovane višeglave bogove zajedničkoga vrhovnog Swantewita, božicu Siwu (Živu?) i njihova udaljenog oca nebesnika. Magdeburški nadbiskup Adelgot (12. st.) zapisao je navodno ime slav. boga Pripegala, složeno od imena besramnog Prijapa i Belfegora. Dan. svećenik Saxo Grammaticus opisao je u »**Gesti Danorum**« (12. st.) vojni pohod danskog kralja na slav. baltički otok Rujanu (današnji Rügen), osvajanje grada Arkone, rušenje gradskog hrama u kojem su štovani četveroglavi Suantovit i korenički lokalni bogovi Rugievit, Porevith i Porenutius. Isti pohod također spominje »**Knytlinga saga**« (13. st.), bilježeći štovanje Suantovita, Pizamara, Tiarnaglofa (Črnoglava?, Troglava?), Rinvita, Turupita i Puruvita. Pisci Herbord, Ebbo i još neki nepoznati pisac u **tri životopisa bamberskog biskupa sv. Otona** (12. st.) objavili su biskupov nalog za rušenje poganskih hramova po dolasku u Szczeczin i Wolgast, među njima rušenje Triglausova i Gerovitova (Jarovitova?) hrama, također i postojanje Triglovova hrama u Szczeczinu i Gerovitova u Havelbergu. Na temelju folklornih tekstova (15. st.), krakovski kanonik i povjesničar Jan Długosz (Longinus) rekonstruirao je navodna polj.

poganska božanstva (Yeszu, Lyadu, Dzydzilelyu, Nyu, Dzewanu, Marzanu), poistovjećujući ih s pojedinim rim. božanstvima. »Statutom krakovske biskupije« i »Statutom provincialiom« (15. st.) na poljskom je području bilo zabranjeno pogansko pjevanje na Duhove (Belaj 1998: 31-37; 2014: 284).

3.2. POVIJESNA NASTOJANJA OKO REKONSTRUKCIJE PRASLAVENSKE VJERE

Na temelju pohrvaćenoga antičkog duhovnog života, renesansni umjetnici i znanstvenici su od 15. do 17. st. **Hrvatima** dokazivali njihovo izravno **tračko-ilirsko** (humanist Juraj Šižgorić, povjesničar Vinko Pribojević) ili izvorno **slavensko podrijetlo** (dramatičar Marin Držić, benediktinski povjesničar Mavro Orbini, pjesnik Ivan Gundulić, pjesnik Dominko Zlatarić, povjesničar i jezikoslovac Franjo Rački). I barokni mitolozičari istraživali su **usmenu predaju**, baveći se i pojedinačnim temama, npr. u 18. st. povjesničar i jezikoslovac Pavao Ritter Vitezović i pavlinski svećenik Josip Bedeković tumačeći boga Lada. Latinist, povjesničar i arheolog Matija Petar Katančić u hrvatski je panteon uveo navodne bogove Črta (Karta), Sarmanda, Badnjaka te božice Vflu i Velju. Hrvatski povjesničari i književnici pokušali su suvremene europske narode povezati s rodoslovnim biblijskim narodima. Međutim, sustavno zapisivana tek od 19. st., raznolika sadržajno i funkcionalno **promjenjiva folklorna građa** je nepouzdana. Čak i kad su u njoj prepoznatljivi elementi mitskih događaja, imena božanstava koja ih eventualno pokreću – ne spominju se. Većinom **proizvoljne** i **neprovjerljive tvrdnje** sadrže studije o navodnome hrvatskom panteonu: »Hrvatska narodna mitologija« (1943.) liječnika Nikole Sučića, »Tragom kultova i vjerovanja starih Slavena« (1969.) filmaša Franje Ledića i »Junaci starohrvatskih mitova« (1999.) Marinka Marinovića. **Oštroumnije tvrdnje** su u bogato opimjerenim »Povijesnim skicama ruske « rus. slavista Fjodora Ivanoviča Buslajeva, u »Pjesničkim nazorima Slavena na prirodu« (1866.-69.) rus. povjesničara i folklorista Aleksandra Nikolajeviča Afanasjeva, u studijama »O nekim simbolima u slavenskome narodnom pjesništvu« (1860.) i »O mitološkim značenjima nekih obradā i analizā« rus. jezikoslovca Aleksandra Afanasjeviča Potebnje te u opsežnoj studiji »Religija Srba i Hrvata na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnoga« (1885.-90., pretpisak iz 1981. preimenovan u »Stara vjera Srba i Hrvata«) hrv. povjesničara Natka Nodila. Prvi značajni **kritički pozitivistički doprinos** o slavenskim mitološkim temama dao je hrv. slavist Vatroslav Jagić, koji je u časopisu »Archiv für slawische

Philologie« (od 1875.) utvrdio nemogućnost rekonstruiranja hrvatskog bajoslovlja na temelju folklorne građe. Prikupljene podatke o **slavenskom bajoslovlju** deduktivno su u **razvojne nizove** razvrstali evolucionistički mitolozičari – franc. slavist Louis Léger u »Mitologiji Slavena« (1901.), češ. povjesničar i etnolog Lubor Niederle u »Věra a náboženství (Slovanské starožitnosti: Život starých Slovanů, II-1)« (1916.), crnog. etnolog Špiro Kulišić u »Staroj slovenskoj religiji u svjetlu novijih istraživanja posebno balkanoloških« (1979.) i rus. arheolog Boris Alexandrovich Rybakov u »Poganstvu drevnih Slavena« (1981.).

Oslanjajući se na promišljanja njem. orijentalista Josefa Marquarta o sličnostima naziva dvaju istočnoiranskih visova kraj vododerine s imenima zapadnoslavenskih visova također kraj vode, u radu »Koje su vjere bili stari Slaveni prije krštenja?« (1928.) češ. povjesničar Jan Peisker predstavio je tezu o iranskim kozmogonijskim **dualističkim elementima** u slavenskom poganstvu od Baltika do Jadrana, uočljivima u toponimiji i prostornim obilježjima tridesetak zapadnoslavenskih svetišta – u vezi s iran. bogom tame Devu (izjednačenim s kršćanskim Vragom i folklornim *vrancem*) nazive nešto niže desne strane riječne obale uz svetište, te u vezi s bogom svjetla Ahura Mazdom (interpretiranim u kršćanskoga sv. Vida i folklornoga *bijelog konja*) nazive lijeve obale²². Iako znanstveno opovrgnuta, ta je teza na tragu argumentirane i prihvaćene suvremene **strukturne jezikoslovne raščlambe**. Četvrt stoljeća ranije, o **arijanskim Hrvatima** pisali su hrv. povjesničar i jezikoslovac Kerubin Šegvić te vojni liječnik Nikola Gržetić Gašpićev. Hrv. mitolozičari (povjesničar i albanolog Milan Šufflay, povjesničari Ivo Pilar i Josip Horvat, liječnik Nikola Sučić, isusovac i povjesničar Stjepan Krizin Sakač te svećenici Ivo Omrčanin i Ante Škobalj) poduprli su Peiskerovu hipotezu, a 30-tih godina 20. st. kritički utemeljeno odbacio ju je slov. povjesničar i folklorist Jakob Kelemina. Hrv. povjesničar Miroslav Brandt pretpostavio je da je **bosanska hereza** starija od progona *heretika* u Srbiji u 13. st., ali ne i od bizantskog uništenja bugarsko-makedonske države početkom 11. st. Prema dijagonalama i drugim mjernim vrijednostima u tlocrtu ili konstrukciji izabranog uzorka primorskih **starohrvatskih crkvića**, hrv. povjesničar Nikola Crnković, nadahnut Peiskarovim dualizmom i Pejakovićevim sakralno-građevinskim *mitogramima*, potvrdio je **sakralnu orijentaciju** starohrvatskih sakralnih objekata, uglavnom zidanih na mjestima prethodnih **poganskih svetišta**. (Belaj 1998: 37-42; 2014: 81; Crnković 1994: 62-63, 67-68, 81)

²² Iako su rijeku, odakle im je prijetila poplava ili suša, seljaci uobičajeno gledali uzvodno, što potvrđuju nazivi *Desna* lijevih riječnih pritoka (Belaj 2009b: 13).

3.3. TEMELJNE SPOZNAJE O PRASLAVENSKOM POGANSTVU

Budući da je dio prethodno bespismenih **Praslavena** već u 8. st. bio pokršten, njihov izvorni praslavenski mitski tekst nije sačuvan. Prema srednjovjekovnim pisanim izvorima, **slavenske jezično-kulturne skupine** uglavnom nisu štovale ista božanstva. Zbog malog broja materijalnih dokaza, dosadašnja istraživanja slavenskih vjerskih sustava nisu iznjedrila zajednička zaključna mišljenja, stoga u **rekonstrukciju praslavenske vjere** mitolozi ponovno uključuju **folklornu građu**. Stare **germansko-slavenske religije** baltoslavenskog područja vrlo su bliske prvotnoj **ie. perzijskoj i indijskoj religiji**. Pozornost privlače **duhovni sustavi** izumrlih **Prusa te Latvijaca i Litavaca**, opstali do 15. st., te pojedini njihovi elementi koji su sačuvani čak do 18. st. Uz vrhovnog boga gromova i plodnosti Perkunasa, boga ratarstva Dievzua (Zemesa Dievsa), boga konja Usinsha te boga plodnosti i žetve Jumisa, spominju se ženska božanstva Zemes mate (Majka zemlje), Uguns mate (Majka vatre), Saule (Sunce), Laima i Mara (božice sudbine) (Hultkrantz 1987: 130), a u Litvi posvećeno mjesto udara Perkunasova groma (King 1982: 195). Zapadni Slaveni četvrtaste su hramove gradili kasnije, a **staru vjeru** održali su do 1168. g., kada je dan. kralj Valdemar uništio hram u Arkoni na balt. otoku Rügenu. Zabilježeno je tamošnje svećenikovo **prolijevanje vina**, žetveno **žrtvovanje životinjā** (prvotno i staraca) i **proricanje** prema kretanju *bijelog konja* posvećenog Svantevidu. Na svetom otoku štovali su još i troglavog Triglava, jednoglavog Rugievita sa sedam lica i sedam mačeva, petoglavog Porsevita i ratničkog Jarovita. Triglavu su posvetili hrast i izvor, a Provenu ograđeni *sveti hrastik* u kojem je knez periodički sudio. Poznato je da je rus. knez Vladimir Veliki vikinškog podrijetla oko 980. dao sagraditi dva **hrama** u **svetim lugovima** Kijeva i Novgoroda, no osam godina kasnije već ih je pokršten dao uništiti i potopiti. U njima su štovani **važni bogovi**: bog groma i rata Perun čiji je drveni kip imao srebrnu glavu, zlatna usta i brončanu bradu, zatim bog-otac i bog vatre Svarog, njegov sunčani sin Dažbog te bog pašnjaka i stada Veles. Potvrđeni **kameni idoli plodnosti kamene babe** vjerojatno datiraju u predslavensko razdoblje. Sačuvani **četverostrani muški idol** iz zapadnoukrajinskog Zbruča, koji predstavlja četveroglavoga vrhovnog boga Svantevida sa stožastim klobukom na glavi, jasno je obilježen okomitim poljima koja predstavljaju tri razine svijeta: nebo, zemlju i podzemlje. Slaveni su također štovali vode, stabla i životinje. Vjerovali su u **zagrobni život** i u **niža mitska bića** – *vukodlake, vile, vještice i vodenjake* – personificirane prirodne pojave. Svako pleme imalo je svojega **totemskog pretka**, povezanog s plemenskim

praocem, kojeg nisu smjeli konzumirati. Na kućnim oltarima štovali su **obiteljska božanstva**. Pod okriljem **animalizma, totemizma, animizma, manizma i demonizma** te prakticirajući imitativnu (homeopatsku), kontagioznu i repetitivnu **magiju**, vjerovali su u čaranja i uricanja (vračanja) *bajanja (copranja)*. Strepili su od ženske ljubavne magije, bojali su se ženske kletve, vračarā i udovicā. Uz **žensko naricanje**, muškog pokojnika su spaljivali, zajedno s poputbinom, udavljenom udovicom ili s mladom robinjom te s oružjem. (King 1982: 192-196; Hultzkranz 1987: 128-129; Conte 1989a: 213-214, 219)

Hrvatska duhovnost ukazuje na **kršćansku reinterpetaciju pretkršćanske sakralizacije prostora i vremena** koja je iznjedrila kultne ophode, glazbovanje, maskiranje, igre, nadmetanja, žrtvovanja, čašćenja, zazivanja, zavjetovanja, bajanja, čaranja, iscjeljivanja, uricanja, zaklinjanja, proklinjanja. **Interdisciplinarne** historiografske, arheološke, jezikoslovne, etnografske, toponomastičke, povijesno-pravne i genetičke **usporedbe** doprinose boljem razumijevanju povijesne antičko-slavenske Hrvatske. Među blagdanskim i životnim **obredno-običajnim praksama** uočljive su natruhe **pretkršćanskih kulturnih radnji**, npr. argonautske *dordoletse* te antičke svetkovine Rosalia (Rosaria) i Calendae u hrvatskim *dodolama, rusaljama i kole(n)davanju*. Na postupno hrvatsko preuzimanje antičkih vjerskih čimbenika i njihovo prilagođavanje kršćanstvu upućuje i kasnoantički kameni reljef ilirsko-rimskog boga Silvana s olistolom granom u ruci u plominskoj crkvi sv. Jurja iz 11. st., poistovjećenog sa zaštitnikom usjeva i stoke sv. Jurjem (Fučić 1997: 264) kojem su prethodili jslav. bog Jarilo, bjrus. Sporyš i latv. Jumis. S tim apokrifnim kršćanskim svecem također se povezuju srednjovjekovna skulptura tzv. *zelenog čovjeka* u kapeli sv. Stjepana zagrebačke katedrale, poznata na širem srednjoeuropskom području, pa i u Međimurju (Belaj 2014: 390). Dugotrajnost **kristijanizacije** i višestoljetnu opstojnost **dvovjerja** na hrvatskome ranosrednjovjekovnom području potvrđuje i uklesan Svetovidov sunčani lik i uz njega Otkupiteljevo raspeće na pročelju iznad vrata starohrvatske crkvice sv. Jelene u Sv. Jeleni nedaleko liburnijsko-slavenskog mjesta Mošćenice. Također i brojni **folklorni primjeri**, među koje se ubrajaju primjeri s politeističkim šamanističko-totemističkim i monoteističkim natruhama, potvrđuju **slavensku reinterpetaciju** antičkih i **kršćansku reinterpetaciju** slavenskih predodžaba:

Pripovijaju, da je u jednom selu živio čovik sa svojom ženom, a imali grozničavo dite (...) kad je ditetu bilo sedam godina, dojde po noći dvanaest vištica i jedan vilovňak sa žutom bradom (...) i (...) odvedu ga nebu pod oblake, na brdo Aršaň (...) dadoše mu likovite trave ućeć ga, da svaki vilinski ulom tom travom liči (...) Dale su mu i šibicu, ako mu nestane trave, da ode na ono misto, di mu majka baca pepeo iz lužnice, na pepeo nek stane, tri put šibom ošine i eto odma će one doći i trave mu

doneti. Učile su ga molitvu moliti i svece narodne zazivati; kod koga sveca zapne, taj je pomoćnik u bolesti. Molitvica je ova: »Anto Bono Boniparto, Anto santo velepanto, Anto sigo prepovigo, Anto mange čerepange, Anto silo saparilo, Anto tale dividale, Anto lemi natilemi, Anto pana dilovana, Anto saku karasaku, Anto vamem ustiamen« (...) dite svuku do gola, i ono je moralo izmed ni tri puta proći, a one ga oštro išibale (...) Dadoše mu vilinski prutić, da ji razdili. Dite manu rukom na četiri strane svita, a vileñaci i vištice se razletiše po svitu, da škode, a ñega odvedoše kući, da liči od njiovi bola (...) Još tri godine ostade dite u postelji, a ne okusi ni jila ni ıla, pa ipak ne oslabi, jer su ga noći vileñaci i vištice dvorili. Kad je posli tri godine usto, počeo je vraćati. Tako je posto prvi vrač, jer do ñega nije vračeva bilo. (Otok, Lovretić 1990: 535)

Skakutala igričica / s vidricom na vodu. / Solom, solom, singalorum, vitelorum! / ... (rekaška koleda, Krpan 1990: 161)

Pasla moma jelenci. / Frljinko, frljinkorde za perde, ferde ferendo! / ... (rekaška koleda, Krpan 1990: 179)

3.4. SLAVENSKI KALENDAR

Slavenska kozmogonijska predodžba o sukobu gromovnika i zmije usko je povezana sa **slavenskim kalendarskim sustavom** koji godinu dijeli na sušno (jesensko-zimsko) i kišno (proljetno-ljetno) razdoblje. Kod Istočnih i Zapadnih Slavena njegovi tragovi prepoznatljivi su u običajima i predajama oko proljetnog Jurjeva (u znaku početka stočarskih poslova na otvorenom, plovidbe, hajdukovanja i vještličjih aktivnosti) i Dušnog dana (u znaku svršetka stočarskih poslova, plovidbe, hajdukovanja i aktivnosti duša umrlih). Unatoč papinskom propisivanju **julijanskog kalendara** u 4. st. i reformiranoga **gregorijanskog kalendara** krajem 16. st., koji su katoličke zemlje prihvaćale do 18. i pravoslavne od 20. st., podravski katolici još su se sredinom 17. st. opirali **kalendarskoj reformi** (Draganović 1937: 40 u Belaj 1998: 105). Njem. slavist i etnolog Edmund Schneeweis pisao je u 20. st. o slavenskome žrtvenom kultu u doba mlađaka. Rus. autor Vladimir Ivanovič Čičerov potvrdio je lunarni značaj **praslavenskog kalendara**, uočivši da se ruske običajne prakse svakih šest mjeseci ponavljaju kao istoimeni pučki proljetno-ljetni i jesensko-zimski svetački parnjaci (npr. Gladni Jura 24. 04. – Masni Jura 31. 08.) te da se glavni blagdani i običaji slave na početku ili na kraju mjeseca. Ie. pojmovi koji imenuju ‘mjesec’ (praslav. **mē* ‘mjeriti’) potvrđuju praie. mjerenje vremena prema Mjesecu. Hrv. i slavonski dijalektizmi *godina* ‘kiša’, *zamuš godina* ‘za udaju dorasla’, *vigred* ‘izlazak proljeća’ i *protuletje se otpira* ‘proljeće dolazi’ potvrđuju prvotni **proljetno-kišni početak godine**.

Tri ieur. **žrtvene posude černjahivske kulture** (3. i 4. st.) iz arheoloških nalazišta na moldavsko-rumunjskoj granici i iz Ukrajine, rus. arheolog Boris Aleksandrovič Rybakov u

drugoj polovici 20. st. pripisao je slavenskim *žrecima*. Središnji reljefni prikaz *stabalca s uzdignutim granama, dvostrukog križa i prizme* kojima su s lijeve i desne strane tri *stabalca s ovješanim granama*, obrazložio je **obrednim blagdanima** održavanima u svetom gaju na poganski blagdan Jarila (Sv. Spasa), Kupala (Sv. Ivana) i Gromovnika (Sv. Ilije). U obodnim reljefnim znakovima zdjele iščitao je niz od **dvanaest mjeseci**, počevši od siječnja (1. *križ* – siječanj, 3. *križ* – pokladni ožujak, 4. *ralo* – poljodjelski travanj, 6. *dvostruki križ* – ivanjski lipanj, 8. *dva klasa* – žetveni srpanj, 9. *mreža* – ptičolovni mjesec, 10. *dva povjesma* – rukotvorstveni mjesec). Tome najsloženijem prikazu **slavenskoga kalendarskog sustava** slice znakovi dvopojasno urezani u nekoliko polja na vrču s ručkom. Prvi se pojas sastoji od 127, a drugi od 96 kvadratičnih polja. Polja drugog niza Rybakov ne tumači Jarilovim, Kupalovim i Perunovim blagdanom, nego šestodnevni tjednim **razdobljem** omeđenim **blagdanima** – od početka oranja do žetve u gornjem pojasu i od dana nicanja žita 3. svibnja (tj. od legendarnog dana postanka *zmajskog nasipa* ili ogromne *plužne brazde*) do žetvenog blagdana 6. kolovoza (tj. do *drugog Spasova*), u kojem se ističu prikazi Perunove žrtvene devetnice, vjerojatno održavane na novgorodskom **žrtvištu** koji se sastojao od jednoga glavnog i osam manjih žrtvenika. Unatoč tim oštromnim zapažanjima, zahvaljujući kojima se pretpostavljaju onodobni **drugi slavenski kalendari** i današnji **istočnoslavenski pučki kalendar**, Rybakovu se zamjera pripisivanje istočnoslavenske kulture svim Slavenima (Belaj 1998: 100-118).

Rus. i hrv. prvi **kalendarski mjesec siječanj** (slav. *sečen* ‘siječen’), kajk. *prezimec* i *malobožičnjak* te srp. *koložeg* odnosi se na zimsko razdoblje siječe i krčenja šumā te na novogodišnje kultne radnje. Drugi mjesec je ukr. *lyutoho*, kašup. *gromicznik*, hrv. *veljača* (*oveljiti* se ‘produljiti se’) i kajk. *svečen/svičan* obilježen blagoslovom svijeća, ljutom gladi, prvom godišnjom grmljavinom i duljim danima. Rus. *berezozol* (*berjoza* ‘breza’ + *zola* ‘pepeo’), slov. *sušec*, srp. *derikoža* i hrv. *ožujak* (**lǫžb* ‘laž’) te kajk. *sušec* i *protuletnjak* imenuju treći mjesec u znaku dolaska proljeća, ugarivanja oranicā spaljivanja šumā, promjenjivoga (lažljivog), sušng i gladnog razdoblja. Iako imenski niz islav. i jslav. mjeseci dalje nije isti, njihovi podudarni nazivi također upućuju na Slavenima važne prirodne pojave, gospodarske aktivnosti, godišnje i životne običaje: ukr. *kvitnya*, hrv. *travanj* i kajk. *jurjevščak* mjesec je kad se slavi Jurjevo, cvate cvijeće i raste trava; rus. *mozhet*, polj. *maj*, mak. *kosar*, hrv. *svibanj* i kajk. *rožnjak*, kad pupaju svib i cvijeće, ljudi gone stoku na ispašu, kose travu i slave Veliku Majku; češ. *červen*, srp. *trešnjak*, slov. *rožnik* i hrv. *lipanj* te kajk. *ivanščak* i *klasen* kad zori trešnja,

cvatu cvijeće i lipa, klasa žito, slavi se Ivanje; rus. *žniven*, mak. *zlatec*, hrv. *srpanj* i kajk. *srpen* kad zlati zrelo žito i počinje žetva; mak. *žitar*, dluž. *jacmjeński*, srp. *gumnik*, hrv. *kolovoz* i kajk. *velikomešnjak* kad se s njivā na gumno prevozi žito i tamo vrši, kad se priprema sjetva ozimog ječma i slavi Velika Gospa; mak. *grozdober*, slov. *poberuh*, hrv. *rujan* (*rjujъ* 'rika') i kajk. *malomešnjak* kad riče jelen, ubire se grožđe i slavi Mala Gospa; ukr. *zhovten*, hrv. *listopad*, kajk. *miholjšćak* te slov. *listognoj* i *vinotok* kad s bjelogorice opada lišće za kompost, kad se obilježava Miholje i preša obrano grožđe; rus. *gruden* (*grudki* 'ledenice'), hrv. *studeni* te kajk. *veternjak* i *vsesvetćak* kad zahlti i zemlja se zaledi, kad se obilježavaju Svi Sveti; ukr. *hrudnya*, mak. *snežnik*, gluž. *hodownik*, srp. *kolednik*, hrv. *prosinac* te kajk. *gruden* i *velikobožičnjak* kad stegne poledica, pada snijeg, kad ophode koledari i slave božić. (Comte 1989: 127-130; HE v. svaki mjesec posebno: web; Malec 2008-2009: web; "Kako su mjeseci dobili imena": web; "Nazivi za mjesec u raznim jezicima": web; HKK)

3.5. USPOREDBE FRAGMENTA HRVATSKOG MITA I VEDSKIH PREDAJĀ

Prvu enciklopedijsku obradu jezika i indijske tradicije u Europi objavio je u 18. st. donjoaustrijski Hrvat i katolički misionar Ivan Filip Vezdin, utemeljitelj **europske indologije** koji je »usmjerio zanimanje povjesnika kulture na Indiju i njezinu kulturu, što će omogućiti širokopotezne indoeuropske komparativne studije ne samo indoeuropskih jezika nego i bajoslovlja« (Belaj 1998: 39). Na tragu njegovih istraživanja, potvrđena je jezična srodnost imena grč. boga Urana i ind. Varune. Prema folklornim predajama, njem. jezikoslovac i mitologičar Jakob Grimm napisao je poredbenu rekonstrukciju »Deutsche Mythologie« (1835.) o pragerm. bajoslovlju i utemeljio istraživačku *mitološku školu*. Panslavistički nadahnut slov. jezikoslovac Pavol Jozef Šafárik u »Slovanském starožitnostima« (1865.) i arheolog Ján Kollár u »Sláva bohyně« (1839.) pokušali su **praslavensku kulturu** rekonstruirati prema **indijskim i folklornim predajama**. Na tragu *strukturalističke škole* amer. antropologa Claudea Lévi-Straussa, **ulomke praslavenskih svetih tekstova** i njihovo **praindoeuropsko podrijetlo** uspjeli su rekonstruirati i dokazati francuski i ruski indoeuropeisti i jezikoslovci 60-tih godina 20. st. Georges Dumézil je na ie. razini utvrdio socijalnu i duhovnu **tročlanost indoeuropskih društava**. Ir. jezikoslovac Kim McCone priključio joj je *obrazac životnih stupnjeva*, a engl. jezikoslovac Garrett Olmsted *model tročlanosti stabla svijeta* (gornji svijet, srednji svijet, donji

svijet) i *model trogeneracijske božanske porodice* (1. Praotac i Zemlja, 2. tri sina, 3. unučad). U svojoj **rekonstrukciji praie. kozmogonijskog mita**, amer. povjesničar religijā Bruce Lincoln prve je ljude prepoznao u božanskoj *blizanačkoj braći*, od kojih je svećenik Manu ‘čovjek’, stvorio zemlju i nebo žrtvovavši brata i kralja Yemoa ‘blizanca’. Rus. jezikoslovci Vjačeslav Vsevolodovič Ivanov i Vladimir Nikolajevič Toporov u **slavenskim folklornim tekstovima** uočili su odnos riječi i značenja kao *dvočlanih oprekā niza znakova*, međusobno teško promjenjivih *jezičnih strukturnih vezā* kojima su kulturnopovijesno uvjetno promjenjive tek riječi istoga ili sličnog značenja, tj. *zajedničke razine*. Na tome se temelji opjevan **osnovni mit**, prema kojem je **kozmogonijska borba** između Kozmosa (gore) i Kaosa (dolje) kulturno uprizorena na geografskim područjima čije su tri reljefne značajke (gorski vrh, pobočna šuma, voda na dnu) teonimičko-toponomastički označene. Zahvaljujući interdisciplinarnim usporedbama jezikoslovne, ikonografske i kulturnopovijesne građe, rus. jezikoslovac i slavist Boris Andrejevič Uspenskij u »Filološkim istraživanjima na području slavenskih starina (Ostaci poganstva u istočnoslavenskom kultu Nikole iz Myre)« (1982.) rekonstruirao je dijelove strukture **istočnoslavenskih pučkih predodžaba** s praslav. obilježjima. (Belaj 1998: 39-44; Belaj 2014: 44, 83, 99)

Suvremena amer. arheologinja litavskog podrijetla Marija Gimbutas povezala je **vučedolsku kulturu** s procesom **patrijarhalne indoeuropeizacije** matrilinearne i matricentričke srednje Europe (Heršak i Nikšić 2007: 256), a fin. astroarheologinja Marianna Ridderstad predočila je mogući utjecaj **kretsko-minojskog panteona** na **indoeuropsku mitologiju**, u kojem su najistaknutija božanstva suncolika božica i njezin mjesecoliki pratilac (Ridderstad 2009: 9, web). Oslonivši se na usporedna strukturalistička istraživanja ie. mitova, no otklonivši Dumézilovu i Olmstedovu tezu o ustroju ie. društava (Belaj 2014: 44), na temelju vlastitih istraživanja predpismene **(proto)indoeuropske kozmologije** iz vremena uoči postupnih dijakronijskih promjenā škot. folkloristica Emily Lyle predstavila je *gramatiku mitova* i *metodu anolognog pronalaska*²³. Deset bogova iz indijskih, grčkih, keltskih i germanskih mitskih predajā metaforički je nazvala *mitološkim padežima* koji odražavaju stvarnu i simboličku mrežu odnosa unutar genealoške četvergeneracijske *kapsule* prvih ljudskih kraljevskih organizacijā, odnosno *triju generacijā kraljeva* čija je zajednička *šukunbaka* bila prvobitna božica. To znači da svaki

²³ Lyle se ogradila od uobičajenog argumentiranja »pomoću analogije«, zastupajući argumentiranje »kroz analogiju«.

bog ima svoje mjesto u mitskome prostorno-vremenskom slijedu kozmološko-životnih razdoblja, s uključena dva odvojena *kraljevska mjesta* i osam jednakih *ne-kraljevskih niša* koje odgovaraju osmodijelnome *memorijskom okviru* četiriju godišnja doba, ravnodnevnica i dugodnevnica podijeljenima na tamni i svijetli dio. **Kozmološke teme** amer. antropologa rumunjskog podrijetla Mircea Eliadea o *kastraciji bogova* i o *ponovnom rođenju*, Lyle je povezala s predodžbama o *zmajoubojici* i *osloboditelju vodā* iz prokreativne vulve Velike Božice. Uvrstivši u svoja razmatranja Katičićeva istraživanja o božanskome *zlatnom ključu* za otključavanje proljeća i o sv. Jurju koji odsjecanjem *zmajeve glave* potiče godišnji ciklus plodnosti, dodatno je razradila glavne *miteme* koje je suvremeni amer. jezikoslovac njemačkog podrijetla Michael Witzel uspostavio na temelju euroazijske i američke mitologije (Otac Nebo – Majka Zemlja – njihova djeca; odgurnuto nebo – Mliječni put, Sunčeva svjetlost; mladi bogovi – stari bogovi; ubojstvo zmaja – oplodnja zemlje). **Kozmogonijski sukob** prehistorijskog panteona između *junaka* (mladog boga Indre) i troglavoga *vodenog zmaja* (starog božanstva Vřtre, Velike Božice), kojem prema sankrskim tekstovima iz usta svake glave (katkad nakon konzumiranja some, vina i hrane) izlijeću *tetrijebi*, *lastavice* i *jarebice*,²⁴ Lyle je poistovjetila s generacijskom smjenom božanstava unutar godišnjeg ciklusa, a ptice s ponovnim rođenjem mlade božice i njezina dva brata blizanca. Ręvedskoga *ognjenoga* i *vodenoga zmaja*, kojeg je Witzel objasnio proljetno-ljetnim oslobađanjem *sunca* i *vodā*, Lyle je usporedila sa zemaljskim i podzemnim vodama. Uočila je da oslobađanje mlade božice (ili kraljeve kćeri), koju je zaprijetivši kraljevstvu poplavom zatočilo *vodeno čudovište*, u zadnji čas sprečava katastrofu, a odsijecanje *zmajske glave* i *repa* (spolovila Oca Neba skrivenog u tijelu Majke Zemlje) osigurava *zmajosijeku* falusoidni trofej (čarobni kameni ili metalni *mač*). Na temelju uočene važnosti ženskih mitskih likova, Lyle je posumnjala u općeprihvaćeno poimanje o predie. **matrilinernom** i ie. **patrilinernom nasljeđivanju**. (Lyle 2012: 9, 19, 40, 45, 59, 115; 2015: 1-8)

U »Narodnim slavonskim običajima i sigrama« (1846.) hrv. svećenik Luka Ilić-Oriovčanin utemeljio je **vedsko tumačenje prahrvatskog bajoslovlja**, slavonskim običajima i vjerovanjima pripisujući veliku starost (Belaj 1998: 39-40). Hrv. povjesničar i mitologičar Natko Nodilo u Ręvedskim stihovima »ubilac Vřtre potjera vještice« (II, 20, 7) otkrio je podrijetlo hrvatskim i srpskim vjerovanjima o olujnom djelovanju folklornih *vještica*, dvojeći jesu li srednjovjekovni

²⁴ U Đurđa bana prid kućom grana (Kirijo, leližo!) / Na toj su grani troji mladići. / Prvi mladići tići slavići. / Drugi mladići, tići lastići. / Treći mladići mali gujići... (Otok, Kuhač 1941. V: br.271)

demonološki ili arijski vjersko-meteorološki relikv (Nodilo 1981: 397 u Marjanić 2005: 121). Hrv. povjesničar Ferdo Šišić utvrdio je podudarnost **južnoslavenske vjere s vjerom drugih Indoeuropļana** kojima »postanak seže natrag u pradavno doba indoeuropske zajednice« (Šišić 1925: 200-202 u Crnković 1994: 61). Hrv. istraživači, planinar Ivan Krajač te indolog i etnolog Tomo Vinšćak, uočili su 1934. i 2010. sličnosti **velebitskih mirila i tibetanskih grobova** obilježenih kamenom. Potaknut jezikoslovnim i mitološkim istraživanjima Radoslava Katičića u rekonstrukciji praslavenskih i baltoslavenskih pretkršćanskih sakralnih tekstova, Vinšćak se odazvao pozivu Katedre čakavskog sabora općine Mošćenička Draga i sa skupinom zagrebačkih studenata etnologije 2004. sproveo dvogodišnje terensko etnografsko-topografsko istraživanje od Mošćeničke Drage do Trebišća. Sljedeće godine organizirao je mošćenički znanstveni skup »Perun i Trebišća na Učki« o **prežiticima zajedničke ie. mitološke hrvatske baštine**, nakon kojeg je, zajedno s pravnikom Berislavom Pavišićem, godinu dana kasnije uredio i objavio popratni »Mošćenički zbornik 3«. Organizirao je i znanstveni skup »Perunov žrvanj i Jurjevo koplje« (2010.) o istraživanjima sakralne mitsko-povijesne baštine Žrnovnice i Podstrane, sa slov. arheologom Andrejom Pleterskim uredivši i objavivši zbornik radova »Perunovo koplje« (2011.). Hrv. indolog i akademik Mislav Ježić u tom je zborniku predstavio uočene sličnosti između zapisanih **ŗgvedskih himni** i dijela **poslijevedske usmene književnosti** s mitskim obrascima folklornih fragmenata rekonstruirane **praslavenske i baltoslavenske usmene književnosti**, predloživši **jezikoslovni ključ** za otkrivanje zajedničkih korijena njihovih sakralnih sadržaja. Te su podudarnosti u znaku vrhovnoga ŕgvedskog boga Indre koji je preuzeo brojna obilježja gromovnika Parjanye i suncolikog Sūrye, u znaku božanskog boja između Indre i Kŗṣṇe (utjelovljenja Viṣṇua) protiv Vŗtre ili Vala tijekom uzdizanja brda Govardhane (Kravogoj), na kojem se ciklički uprizorava mitski sukob gromovnika i njegova suparnika. Ježić jer upozorio i na **jezične podudarnosti** između skr. *āghāta* i slav. *žnjet* 'udarati' te na sličnosti između ind. teonima Parjanya (Valorzbijač), lit. Perkūnas, latv. Perkons i slav. Perun, kao i između ved. Vale, lit. Velinasa (Velniasa), latv. Velnsa i slav. Volosa (Velesa). To je prethodno već argumentirao franc. jezikoslovac Antoine Meillet, a prihvatili su Vjačeslav Vsevolodovič Ivanov i Vladimir Nikolajevič Toporov, uočivši djelomičnu podudarnost između ind. Kŗṣṇe i ind. Vale te između ind. Kŗṣṇe i slav. Jarila, plodonosnog Perunova sina i onostranog Velesova predvodnika vukova (Ježić 2011: 99-106; Marjanić 2013: 8, 12). Primijenivši jezično-matematičku metodu, hrv. suvremeni znanstvenici – jezikoslovac Radoslav Katičić na temelju

baltoslavenskih predajā o *božanskom sukobu*, hrv. **teonimičke toponimije** i **jezikoslovne raščlambe** i etnolog Vitomir Belaj potaknut usporednim **jezikoslovnim istraživanjima** Katičića i **topografskim istraživanjima** arheologa Andreja Pleterskog na temelju usporedbe hrvatske i druge južnoslavenske etnografske i toponomastičke građe – rekonstruirali su **fragmente hrvatskih svetih tekstova**.

3.6. REKONSTRUIRANI FRAGMENTI HRVATSKOGA SLAVENSKOG MITA

U nastojanjima oko **rekonstrukcije praslavenskoga vjerskog sustava**, Radoslav Katičić u »Božanskom boju« (2008.) »Gazdarici na vratima« (2011.) i u »Vilinskim vratima« (2014.) te Vitomir Belaj u »Hodu kroz godinu« (1998., 2007.) i u »Svetim trokutima« (2014.) potvrđuju **tri generacije božanstava** – Praoca (Nebo), njegova suparnika i Majku Zemlju u prvoj, tri sina i tri kćerke u drugoj te blizanački par i njihove sestre i braću (po devetero njih) u trećoj generaciji. Budući da se tim božanstvima pripisuje stvaranje, odnosno ciklična obnova svijeta u kojem rastu poznate svete biljke i kreću se poznate svete životinje, čovjek je svoj okoliš sakralizirao njima u čast. Među njima pozornost privlači cvijet *bogiše* ili *perunike*, označen i brojnim drugim znakovitim imenima. Ulogu praslav. vrhovnog stvoritelja i praoca Djeusa preuzeo je gromovnik Perun iz druge božanske generacije kojem je suparnik Veles. Višeglavom Djeusu slav. folklorni odjek je *div*, a njegovoj ambivalentnoj sunčano-vodenoj supruzi *div(kinj)e* i *suđenice* – srednjovjekovna umnožena predodžba o pretkršćanskim višestrukim božicama (o ved. Mātaraḥ, grč. Demetri i proročkim Moirama, ital. Cerreres, kelt. Matrebo, rim. Matronama/Matres, proročkim Parcama), o baltoslavenskim **trojstvenim božicama** atribucijskog imena Saule (praie. **sāwel-/ *swell-/ *sūl-* ‘sunce’) i o proricateljicama sudbine Deivės Valdytojos, odnosno o jslav. Babi, Mokoši, Veli ili Vili. **Trojstvenost** slavenskih božanstava vjerojatno se ogleda u ljubavnom trokutu, u troponimiji (npr. Troglav, Trovrh, Trolokve, Trojeglava), u krajobraznim svetim trokutima i kršć. Presvetom Trojstvu (Belaj 2014: 46-48, 52-54, 58-60). Preljub u **prvoj božanskoj generaciji** uzrok je **kozmogonijskog sukoba** između nebeskog *gromovnika*, predočenog oštroom *grabljivicom* u *bijelom gradu* na *visu* ili u krošnji *mitskog stabla* i podzemne pernato-runjave zvijeri *zmije*, *zmaja* ili *medvjeda* u *tamnom gradu* podno *svete gore* ili u korijenju *mitskog stabla* (uz koji izvire *voda razdjelnica*). Nebeskom ratniku i sucu ime sadrži ie. korijen **per-* ‘udarati’, a ime zagrobnog boga stoke i blaga praie. **wel-* ‘pašnjak, livada,

zemlja mrtvih'. Gromovima bijući i natrag u podzemlje tjerajući podmuklog zagrobnika i predstavnika Nereda (Kaosa), gromoviti predstavnik Reda (Kozmosa) suprugu vraća natrag, pritom oslobađajući vode i uspostavljaajući Red na početku dana i na početku polugodišnjeg razdoblja. A tri brata **druge božanske generacije** ukazuju na **podrijetlo triju naroda**. Tako od krapinskoga *Čeha*, *Leha* i *Meha* navodno potječu Česi, Lehi (Poljaci) i Nehoviti/Moskoviti (Rusi). Prema ljetopisu (15. st.) češ. povjesničara Dalimila, taj je *Če(c)h* hrvatskog podrijetla. (Belaj 1998: 54, 66, 77; 2009b: 16; 2014: 47, 54, 72, 175)

Katičić u »Zelenom lugu« (2010.) sustavno objašnjava, a Belaj u nekoliko svojih studija potvrđuje rođenje Perunove blizanačke djece: mjesečasto-vukolikog Jarila i sunčano-kunolike Morane. Taj **hijerogamijski par** ciklički pokreće rodnost i plodnost na razini **treće božanske generacije**. Smrtnicima neprihvatljiv incestuozan brak između teomorfni silā prirode – božanske braće s božanskim sestrama, opravdava se obnavljanjem prirode zahvaljujući statusu i ulozi božanstava. Brat blizanac uz božicu-majku odrasta odvojen od sestre blizanke koja stasa uz boga-oca. Njihov predodređeni proljetni susret i ljubavna veza u *zelenom lugu* (praslav. *lõgb* 'vlažna livada uz rijeku') na ljetni suncostaj okrunjeni su brakom i svadbenim veseljem. Oni su folklorni proljetni *Ljeljo* ili *Juraj* (Jarilo) ili ljetni *Ivan* i folklorna *Ljelja*²⁵ ili *Mara* (Morana), a tu je i starija sestra *Jelica*. Međutim, postupno razotkrivajući svoju nevjerničku i naprasnu ćud, Jarilo u drugom dijelu godine napušta ljubomornu i osvetoljubivu Moranu. Njihova mladost, snaga, ljepota i vrline gasnu, zimi su onemoćali starci okamenjenih srdaca. U savezu s braćom koji su joj bili i svatovski *djeverovi*, okrutna Morana nakon žetve raskomada supružnika i iz njegova raščetvorena tijela izrađuje uporabne predmete, izjednačujući se sa smrću koju izaziva. Svadba božanskih blizanaca prototip je ljudskim svadbama. U novogodišnjem razdoblju ljudi uprizoruju njihovu smrt vješanjem, paljenjem ili utapanjem nakazne pokladne lutke. Etnolog Vitimir Belaj središnji dječjački lik zakrabiljenih *koledara* tumači uprizorenjem otmice Velesovih zagrobnih poslanika božića Jarila, koji se iz Velesova svijeta svakog proljeća u Perunov svijet vraća uskrsnuo i pomladen, da bi ljeti oženio uskrsnulu i pomladenu sestru

²⁵ O teonimima *Ljeljo* i *Ljelja* vidi u Bajuk, Lidija. 2005. "Moj Božiću Svarožiću, lunaj le!" U *Zlatni danci 6 – Život i djelo(vanje) Ivane Brlić Mažuranić*. A. Pintarić, ur. Osijek: Filozofski fakultet u Osijeku, 41-67. Također i u Novak, Marija. 2007. "Boginja Ljelja", "Kralj Ljeljo". *Tragovi hrvatske mitologije*. Zagreb: IEF, 131-174, 206-262.

blizanku, potičući **novi vegetacijski ciklus**. (Belaj 1998: 207-208, 323; 2009b: 16, 2014: 53-57, 63-66, 72, 87, 100; Katičić 2010: 389-396)

3.7. SLAVENSKA SAKRALIZACIJA PROSTORA NA HRVATSKOM PODRUČJU

Jedno od bitnih obilježja **zaposjedanja zemlje** unošenje je vlastitih božanstava u područje na kojem je slavenski svećenik *žrec*, posrednik zaposjedatelja vjernika i božanstava vlastitog naroda, uočio prirodne ili zatečene tragove slavenske božanske nazočnosti prema **topografskim mitskim tekstovima**. Nakon toga uslijedilo je **obredno (pre)imenovanje**, usklađeno s kulturnom orijentacijom prema Suncu (istok : zapad, sjever : jug), zatim pravno **do-kazivanje** o Stvoriteljevu stvaranju i uređivanju svijeta te zaključno **po-kazivanje** mjesta na kojima su se zbivali pojedini **mitski događaji** i **ustoličavanje vođe** »pod rotu«, radi uspostavljanja kozmičkog Reda. **Sakralizacija prostora**, poznata i kulturama predantičkog doba, čija su svetišta posljedica odnosa »between the human constructions and the natural landscape, including the celestial events« (Ridderstad 2009: 23-24), **Slavenima** je predstavljala političko-državnopravni čin kad se vojno-politička situacija stabilizirala u njihovu korist kao doseljenika i kad je pokrštena njihova vrhovna plemenska vlast. **Doseljeni vjernici** su na **posvećenom teritoriju** oblikovali buduće **nacije** (Belaj 2009b: 19). Na tragu Peiskerovih, Pilarovih i Belajevih toponomastičkih, Lévi-Straussovih strukturalističkih te Dumézilovih, Toporovljevih, Ivanovljevih, Uspenskijevih i Olmstedtovih jezikoslovnih istraživanja, suvremeni slov. arheolog Andrej Pleterski svoju je hipotezu o vidljive **tri krajobrazne točke svetog trokuta**, čiji osobiti tročlano strukturirani toponimi, arheološka nalazišta, sakralne građevine, historiografski podaci i/ili lokalne predaje upućuju na **praslavensku mitsku interpretaciju prostora** predfeudalnih teritorijalnih slav. jedinica *župā*, objavio u studiji »Strukturne tridelne ideologije pri Slovanih« (1996.). On obrazlaže da su **najviša** i **najniža kota** u znaku međusobno suprotstavljenih svjetova Perunove uzvisine i depresije Velike Majke. Od njih vodom odijeljena nešto **niža, treća kota** u znaku je Perunova suparnika Velesa ili božanskog sina Jarila. Te točke obrazlaže slav. trojstvenom strukturom Otac – Majka – dijete (djeca), na koju se naslojila kršćanska koncepcija Prsv. Trojstva. One su vrhovi oku vidljivoga zamišljenog trokuta čije katete (*a*, *b*) predstavljaju odnos slav. bogova Peruna i Velesa, a hipotenuza (*c*) predstavlja božicu-majku Mokoš. Katkad se jedna od tih stranica poklapa s meridijanom. Omjer duljina dužina trokuta *b* i *c* iznosi oko

$1:\sqrt{2} = 1,4$, kut α koji zatvaraju stranice b i c oko 23° , dok je približna vrijednost zamišljenoga *Sunčevog kuta* od $23^\circ 27'$ rezultat razlike prividne Sunčeve putanje u doba ekvinocija i doba solsticija na geografskoj širini rasprostiranja hrvatskog teritorija. Perun i Veles, dakle, simbolički su povezani **ljetnim i zimskim suncostajem**, a Mokoš **ravnodnevicama**. Terenska istraživanja **svetih uređenih područja** u Hrvatskoj (nad Žrnovnicom vis Perun – stijena Zmij kamik – selo Dubrava; kod Vodica crkva sv. Mihovila na Pokrovniku – špilja Dubrava; crkva Gospe srimske na stijeni – Srimska lokva; na Učki vis Perun – Trebišće – Perunkovac; kod Pazina Gologorica – Dol – Dubrava; na Braču Vidova gora – Drakonjina spila – crkva sv. Mihovila nad selom Dubrovice; na Pagu vis Sv. Vid – selo Dubrave; u Međimurju selo Vidovec – selo Donja Dubrava; kod Zagreba selo Vidovec – selo Trnavska Dubrava) predstavio je Radoslav Katičić u svojoj »Litterarum studia« (1998.). Pod okriljem znanstvenog projekta »Sakralna interpretacija krajobraza« (2007. – 2012.), Tomo Vinšćak rukovodio je terenskim istraživanjima **svetih prostornih tročlanih strukturā** 2004. i 2005. u Istri te u Hrvatskoj, BiH i Ukrajini. Slična istraživanja također su sprovodili Andrej Pleterski, Vitomir i Juraj Belaj, Goran Pavel Šantek, Ivica Kipre, Anđelko Đermek, Tibor Komar, Lidija Bajuk i dr.

Belajevi su u knjizi »Sveti trokuti – Topografija hrvatske mitologije« (2014.), uz neka odstupanja koja se također ponavljaju (kut α može biti i uz Mokošinu točku; omjer $1:\sqrt{2}$ može biti rezultat odnosa stranica a i c , odnosno a i b ; Perunovu i Mokošinu točku katkad spaja hipotenuza), brojnim topografskim primjerima na području Hrvatske i BiH nastojali potkrijepiti hipotezu o **prostornim tročlanim strukturama**. Autori su uočili i supostojanje **dva para toponima** povezanih sa zmajolikim Velesom ili zmijolikom Mokoš i sinom Jarilom, odnosno s njihovim kršćanskim supstitutima sv. Nikolom ili sv. Anom, sv. Helenom i Sv. Barbarom te sv. Jurjem i sv. Mihovilom s jedne strane, a s Perunom i kćerkom Mor(an)om i njihovim epiklezama sv. Vidom i sv. Ilijom te sv. Marijom na drugoj strani. Utvrdili su da povezanost **velikih svetih trokuta** (Dugo Selo, Ivanec, Pag, Papuk zapadni, Pelješac, Riječki zaljev, Vareš, Zagreb) s **malim svetim trokutima**, koji se od velikih razlikuju po veličini i po međuodnosu relevantnih stranica koji nikad ne iznosi $1:\sqrt{2}$ već oko 1:1,26 (Božjako, Mrdakovica, Perunkovac), 1:1,6 (Jelena, Lepoglava, Zmij kamik) ili 1:1,8 (Žrnovnica). I »dok je za ugradnju prvoga, koji je objašnjavao kako je uređen naš svijet, bio nadležan vrhovni plemenski žrec (...), ovaj drugi, koji je objašnjavao buđenje i zamiranje vegetacije, bio je u rukama manjih seoskih zajednica«. Zbog toga su ti trokuti manji i zrcalno okrenuti prema velikima. Na znanstvenom skupu »Na bregima,

med vodami – na tragu mitske, povijesne i duhovne baštine gornjeg Međimurja« (2012.) u Štrigovi, Vitomir Belaj postavio je hipotezu o **međimurskom/panonskom trokutu** koju je u svojoj knjizi, objavljenoj dvije godine kasnije, dijelom izmijenio i dopunio. Uspostavio mu je Perunovu točku na osamljenom brijegu Schökl nad austr. Grazom, a Velesovu u mađ. Zalaváru/Mosapurcu (Blatnogradu) na Kisbalatonu (Malome blatnom jezeru), nekadašnjem središtu zapadnopanonskog teritorija slav. kneza Pribine u karolinško doba i pretkršćanskome vjerskom svetištu. Međutim, Mokošinu točku na gornjomeđimurskoj najvišoj i nevisokoj uzvisini Mohokos odbacio je zbog nepodudarnosti s očekivanom veličinom kuta u točki Schökl koja iznosi 25° 40', zbog pretpostavke da Mokošina kota u odnosu na uočene kote u znaku dvojice bogova ne bi trebala biti s južne strane Mure, također i zbog Katičićeva opreza pri izvođenju istočnomeđimurskog oronima Mohokos iz praslav. teonima *Mokošb*. Istaknuvši međimurske predaje o zmajskim *pozojima*, gornjomeđimurske toponime i kote – naselja Sv. Juraj na Bregu, područja Oremuševa zdenca kod crkve sv. Jeronima u naselju Štrigova, naselja Okrugli Vrh, brda Pernjak i jame Morsko oko u naselju Sv. Urban²⁶, šume Vražja cirkva između visa Mohokos i naselja Prekope – Međimurje, premreženo vodama i imenovano po rijeci Muri (praie. **Hmauro*- 'taman'), prozvao je »velesovitom cjelinom«. Treću stranicu i točku Belaj je deduktivnom metodom pronašao pomoću kutomjera u naselju Lapšina između Čestijanca i Jurovca²⁷. Budući da su te tri točke međusobno jako udaljene (između 60 i 110 km), hipotetički **sveti trokut**, »daleko najveći od svih do sada uočenih (...) ako je to uopće bio«, Belaj je proglasio **kneževskim trokutom** »cijeloga plemenskog saveza ili rane predfeudalne, još nepokrštene države«. Međutim, budući da su poznata i predslavenska kulturna mjesta, da se trokuti često ne mogu uočiti i da o njima nedostaju potvrde kod Istočnih i Zapadnih Slavena, jezikoslovac Radoslav Katičić i etnolog Jadran Kale sumnjaju u vjerodostojnost hipoteze o **slavenskim svetim trokutima**. (Belaj 2004: 18-33; 2007: 129; 2009b: 17-21; 2014: XIII, XIX, 23, 60, 77-117, 192-194, 385-404; Katičić 2010: 41)

Ako je **toponimičko-teonimička trokutna struktura** točna, onda je taj znak upisan u pejzaž,, nastavlja Belaj, i slikovni *ideogram*, »pravo *slavensko (i hrvatsko) pismo*, starije od glagoljice i ćirilice« kojim je **tekst mitske priče** otisnut »*poput pečata* na zaposjednuto područje čineći ga

²⁶ Belaj je taj podatak uvrstio u svoju knjigu nakon što je na predstavljanju mitološkog četveroknjžja akademika Radoslava Katičića, na kojem je 9. rujna 2014. u OMH Čakovec sudjelovao kao predstavljatelj, čuo pitanje može li svetourbanski uzvisinski Pernjak s Morskim okom u podnožju biti gornjomeđimurska Perunova točka, koje je autorica ove disertacije i organizatorica promocije uputila akademiku.

²⁷ Belaj ga uspoređuje s topografskom točkom *ivanečkoga svetog trokuta* u mjestu Jerovec (Belaj 2014: 393).

time *našom novom zakonitom domovinom*«. Belaj se pita upućuju li **odstupanja u malim svetim trokutima** na promjenu osnovnog značenja znaka i drukčiju priču vegetacijskih božanstava koja se oslanja na početnu **kozmogonijsku priču**, zrcali li se model **velikoga svetog trokuta** modelu **maloga** kao što se zrcale međusobno **praie. jezične dublete** poput **budhn-* i **dubhn-* (koje je uočio Toporov), hrv. *badnjak*, *Badanj*, *Bednja* i njem. *Boden* ‘dno’ te zrcalna im hrv. *dubina*, slov. *dabānca* ‘obredni panj’ i zrcalni *budānk* ‘udubina na močvarnu tlu, obično napunjena vodom’ te grč. teonimi božanske braće Pythona i Typhona, ali i **ie. mitske predodžbe** o *sestri i devetoricu njezine braće*, odnosno o *bratu i devet njihovih sestara* (Belaj 2009b: 21, 22).

III. NEKE PRILIKE UOČI I NAKON DOSELJAVANJA HRVATA

Suprotno od **modela autohtonizma**, od druge polovice 19. st. **modelom doseljavanja** dokazuje se neslavensko podrijetlo antičkih domorodaca i kontaktnih naroda na današnjemu hrvatskom teritoriju. **Podrijetlo i etnogenezu Hrvata**, iz kojih se izvodi **hrvatski identitet**, zastupa više znanstvenih teorija utemeljenih na interdisciplinarnim i metodološki zahtjevnim promišljanjima o etnonimu *Hrvat*, o predajama o doseljavanju Hrvata na Jadran, o hrvatskoj državotvornosti i o genetičkoj analizi suvremene hrvatske populacije. Istraživanja **stvaranja i razvoja hrvatske zajednice** utvrdila su njezine etapne *povijesne komponente*. **Modeli i teorije o podrijetlu Hrvata** rezultat su usporedbi historiografskih, jezikoslovnih, povijesnih, arheoloških, etnoloških, jezikoslovnih, forenzičkih i genetičkih podataka. Prema slov. etnologu Niki Županiću, slavenska obredna i vojna **koloristička orijentacija** vjerojatno je avarsko-azijsko nasljeđe. Poznavali su je i predarijski Indi, Iranci, Kinezi, Huni, Avari, Turci. Srp. etnolog Milenko Filipović datira je u razdoblje doticaja slavenskih naroda s indoiranskom skupinom i s azijskim narodima na istoku, a nedosljednost u rasprostranjenosti nazivlja obrazlaže njihovim stalnim seobama. Hrv. jezikoslovac Radoslav Katičić spominje stepsko-nomadsko označavanje četiriju stranā svijeta raznobojnim zastavicama: zapad bijelom, sjever crnom, jug crvenom, istok plavom (sinjom) (Katičić 1997: 160). O skupini etničkih zajednica zvanih **Bijeli Hrvati**, koje su arapski kroničari u 10. st. nazivali *Belochrobatima*, povjesničari misle da su ili povijesni **slavenski Hrvati** (Nagy u Klaić 2016: 5) ili povijesni alanski ratnici, stopljeni sa Slavenima uz gornju Vislu i na današnjemu sjevernočeškom području (Ascherson 1996: 242). U povijesnoj **Bijeloj Hrvatskoj**, koja se vjerojatno rasprostirala na područjima današnje Ukrajine, južne

Poljske i Češke, veze **južnih Hrvata** sa **sjevernim i istočnim Hrvatima** oblikovane su prije doseljenja (Ljubičić 2012: 10, 48). Pretpostavlja se da je **velikom hrvatskom plemenu** te kneževine i njegovu imenu bio podređen **slavenski plemenski savez** (Paščenko 1999: 72, 83). To možda potvrđuje predaja iz Porfirogenetove kronike (10. st.) o doseljenju *petero braće i dvije sestre* u novu domovinu, »prema kojoj bi Hrvat činio glavno pleme, a ostala braća i sestre plemena u savezu« (Ljubičić 2012: 39), i predaja iz Nestorova ljetopisa (11./12. st.) o sestri *Lybid* i tri njezina brata *Kiju, Ščeku i Horivu*²⁸, osnivačima današnjega ukr. glavnog grada Kijeva (Paščenko 1999: 98-117). Međutim, još nema dovoljno arheoloških nalaza za definiranje pretkršćanskoga kulturnog sloja od početka 7. do kraja 8. st. (Katičić 1997a: 164-165).

1. HUNI, AVARI (OBRI) I AVARODOBNI SLAVENI

Podrijetlom iz srednjoazijskih crnomorskih stepā, **Huni** su kao mješavina naroda u doba europskih prodora govorili turkijskim, iranskim i germanskim jezicima (Mallory 2006: 78). Ti konjanički nomadi sredinom 4. st. uništili su državu kavkaskih **Alana**²⁹. Prodrijevši 375. u Europu predvođeni Balamiom, potakli su *Veliku seobu naroda*. Pod okriljem Zapadnoga Rimskog Carstva dospjeli su na današnje hrvatsko područje, u 5. st. razorivši *Mursu* (Osijek). Nakon što su u prvoj polovici 5. st. porazili **Ostrogote** i **Vizigote** ujedinjeni pod zapovjedništvom Atila (Biča božjeg), stvorili su moćno carstvo na području od Volge do Rajne. Iako su u Galiji bili poraženi, a Atila pošteđen od smaknuća kao mogući rimski saveznik u borbi protiv **Germana**, ubrzo su ponovno napali i zauzeli Aquileju. Neočekivano su se sredinom 5. st. povukli iz Europe nakon iznenadne Atiline smrti, orodivši se s **Germanima, Bugarima i Avarima**. Pripisuje im se statusno deformiranje lubanja i vjerovanje u nebeske zaštitnike stada *tengre*. **Hunski arheološki nalazi** – zlatni ukrasi s poludraguljnim almandinima (okovi sedla, ogrlice, narukvice, dijademe, naušnice), brončane fibule, oružje (mačevi, lukovi i strelice), zrcala i kotlovi, pronađeni su u arheološkim nalazištima grobova hunske vojne elite ili naseobinskih ritualnih mjesta. (Hultkrantz: 127; Heršak i Nikšić 2007: 256)

U plemenskom savezu s turkijskim **Ujgurima (Ogorima)**, mongolski nomadski ratnici i vješti konjanici **Avari (Obri)** nepoznatog podrijetla obitavali su na području od Koreje do

²⁸ *Horiv* je mogući povijesni H(o)rvat, a hrvatskog podrijetla bio je i slavensko-poljanski *Kij*.

²⁹ Potomci srednjovjekovnih ie. **Alana** su **Oseti** srednjokavkaskog područja (Lang 1982: 204).

srednjoazijskoga planinskog lanca Tien Shan. U 4. st. potisnuli su **Hune** prema Kaspijskome i Crnom moru, i dalje prema europskim područjima. Pred alt. **Turcima** doprli su sredinom 6. st. do zemlje kavkaskih **Alana**, želeći se iz trajno nastaniti u Dobrudži (na današnjem sjeveroistočnome bugarskom području), donjem Podunavlju i oko Bizanta. Odbivši ponuđeni savez protiv drugih osvajača, bizant. car Justinijan nije im to dopustio, pa su odjahali u Panoniju u kojoj su živjeli sukobljeni **Gepidi** i **Langobardi**. Pokorivši **Hune**, **Bugare** i zakarpatske **Ante**, učvrstili su se na europskom području od Azovskoga mora do Šleske. Zajedno s **Langobardima** 567. su svladali **Gepide**. Kada su godinu dana kasnije **Langobardi** iznenada odselili u sjevernu Italiju, osvojili su cijelu Panonsku nizinu, a krajem 6. st. *Sirmium* (Srijemsku Mitrovicu) i *Mursu* (Osijek). Uspostavili su ranoavarski i srednjoavarski Prvi kaganat (567. – 630.), u kojem su živjeli zajedno s drugim nomadskim narodima (**Sabirima**, **Kutrigurima**, **Onogourima**, **Bugarima**), preostalim transilvanijskim i panonskim **Germanima** (**Gepidima**, **Langobardima**) te novopridošlim **Slavenima** i **romanskim zarobljenicima**. Krajem 6. st. uspostavili su **avarsko-slavenski plemenski savez** koji je u Dalmaciji ratovao protiv **Franaka**, **Bavaraca**, **Langobarda** i **Romana**, a u 6./7. st. i protiv **Bizantinaca**. Do 626. taj je savez višekratno neuspješno napadao Konstantinopol, zbog čega je stanovništvo iseljavalo iz pograničnih i balkanskih razorenih naselja. Bizant mu je u 7. i 8. st. zlatom plaćao danak za obustavu napadanja.³⁰ Avarski ratni neuspjeh potaknuo je neavarske kaganatske etničke skupine (**Bugare** i **Slavene**) u vojnom osamostavljanju. Tijekom mirnijega europskog razdoblja koje je uslijedilo zbog unutarnjih dinastičkih borbi u avarskom društvu, sve su izraženiji bili franački i bizantski utjecaji. Srednjoavarsko razdoblje završilo je po dolasku 670./680. novih nomadskih skupina s istoka. Kasnovarski Drugi avarski kaganat (oko 675. – 804.) bio je u 7. st. izrazito stepskobugarski obilježen. Mirno razdoblje prekinut je 788. avarsko-franačkim sukobom u sjevernoj Italiji. Ohrabren porazom **Avara**, fran. kralj Karlo Veliki zaratio je protiv njih tri godine kasnije i opljačkao ih, što je uzrokovalo jačanje franačke države i 811. raspad Kaganata.

³⁰ Jedna *koleda* rekaških Hrvata u Rumunjskoj možda svjedoči o razdoblju suživota Bizantinaca i Slavena: Zafali se Žurmila, / (Žurmil, moj Žurmile) / da će more preplivat, / s troje hrnje na brnje, / s troje pute na noge, / s rukavice na ruke. / Stad' uplivat Žurmila, / stad' uplivat ta mora. / Kad je bio sred mora, / stade more tinuti / i Žurmila tonuti. / Gledala ga sestrice, / ta sestrice Marica. / Tad povika, poklika: / »Davor ste mu družbina, / izvad'te mi Žurmila! / Dat ću vama Solun grad / i solunske gospođe, / a tanke su, visoke, / kano morske konoplje, / a bele su, rumene, / kano ruža rumena.« (Rekeš, Krpan 1990: 171)

Preostali neovisni **Avari** istočno od Dunava posljednji put su posvjedočeni 20-ih godina 9. st.³¹, dokora se stopivši s **Bugarima, Slavenima i Mađarima**.

Kao **rodovsko-plemensko društvo** privremena naselja podizali su u blizini rijekā i šumā, živeći u zemunicama ili u blatnim nastambama. Velike **vojne logore** opasavali su zemljanim nasipima. Elitna grobna **vojna oprema** (sjekire, koplja, refleksni lukovi i trobridne strijele, sablje) i **organski artefakti** (ljudske i konjske kosti, ljuske jajeta) svjedoče o **ritualnom sahranjivanju** visokodostojanstvenika. **Toponomastički relikti i arheološki nalazi** u Slavoniji, Međimurju, zagrebačkoj okolici, Dalmatinskoj zagori i na jadranskim otocima spomen su na **Avare** orodene sa **Slavenima**. Njihov izumrli **avarski (obarski) jezik** pripadao je turkijskoj grani altajske jezične porodice. U slavenskim jezicima malobrojni su mu jezični tragovi, npr. riječi *ban* i *klobuk* u hrvatskom jeziku, preuzete od azijskih govornika koji su im prethodili (HE "Avari": web; Margetić 1997: 198; Heršak i Nikšić 2007: 257-259; Bradarić 2017: web).

2. DOSELJAVANJE HRVATA

Građa o hrvatskoj praslavenskoj baštini omogućila je konstruiranje složenoga **slavističko-autohtonog modela o podrijetlu Hrvata** od antičke domorodačke jezgre i od Slavena doseljenih s europskog sjevera. Budući da su slavenski jezici srodni baltičkim jezicima, pretpostavlja se da su **južnoslavenski jezici**, kojima pripada i hrvatski jezik, u južnu Europu dospjeli s obala Baltika i iz njegova zaleđa (Katičić 1997a: 165). Jedini sačuvani **pisani izvor o doseljenju Hrvata** u današnju domovinu priručnik je o vanjskoj politici »De administrando imperio / O upravljanju carstvom« (10. st.) bizant. cara Konstantina Porfirogeneta VII. **Južni Slaveni** su do Dunava stigli vjerojatno već u 3., a do Jadranskog mora u 6. i 7. st. Oko 600. g. dospjeli su u Istru, a u južnije jadranske krajeve nakon što su kao avarski saveznici početkom 7. st. razorili glavni grad *Salonu* (Solin) tadašnje Dalmacije. Prema suvremenom hrv. jezikoslovcu Alemku Gluhaku, Dalmaciju su od **Avara i Slavena** preuzeli u sljedećem valu doseljeni **Bijeli Hrvati** (Gluhak 1990: 132), čiju su sjevernoeuropsku državu postupno zatrli njezini gospodari – češki, poljski i ruski vazali. Jslav. hidronimijski pridjev *crni* odgovara lijevoj, a *bijeli* desnoj pritoci rijeke (Heršak i Nikšić 2007: 263). Prema **ie. kolorističkoj orijentaciji** lijeva označava nepovoljnu žensku, a desna povoljnu mušku stranu. Međutim, obrednu i vojnu kolorističku

³¹ Potomci nekadašnjih kavkaskih **Avara** su **Dagestanci**.

orijentaciju također su poznavali prearijski Indijci, Irancima, Kinezi, Turci, Avari, Huni, Indi itd. Stoga srp. etnolog Milenko Filipović pretpostavlja utjecaj iz razdoblja slavenskih doticaja s indoiranskom skupinom i azijskim narodima na istoku, a nedosljednost u rasprostranjenosti nazivlja objašnjava stalnim seobama.

2.1. U KONTEKSTU SIMBOLIKE BIJELE I CRNE NE-BOJE

Hrv. pridjev *bijel* etimologizira se iz ie. **bhel-* ‘bijel, svijetao’, izvedanog iz **bhā-* ‘blistati, svjetlucati’. Engl. *balefire* je ‘vatra, lomača, krijes’, a kimr. *beleu* ‘kuna’ (Gluhak 1993: 130). »...Pod imenom Apolon (Appellôn), Dontenville otkriva ideju, ako ne i fonetizam keltskog Bel, Belen, Belinus, značili bi ‘sjajan, blistav’ (...) Ta drevna riječ *Belen* nedvosmisleno označava sunce...« (Durand 1991: 123). *Apo Belou* je stgrč. ime Olimpa, *Belos* znači ‘nebo; prag, vrata’ (Crosthwaite i de Grazia 1992: 205-206). Među brojnim jslav. folklornim motivima reflektirajuće **bijele ne-boje** (*brdo, rijeka, potok, snijeg; bog, raj, svijet, dan, subota, nedjelja, zora, Danica; most, put, crkva, grad, hiža, dvori, kula, šator, vrata, stol, lađa, jedro; platno, plahta, svila, ruho, košulja, rukavi, rublje, rubac, biser, srebro, papir, knjiga; vila, gospođica, djevojčica, duša, ban, dečko, tijelo, koža, ruke, noge, lice, čelo, grlo, njedra, prsa, krilo, kosti, zubi; žito, pšenica, brašno, loza, mlijeko, kruh, kolač, pogača, cvijet – ruža, leluja, ljiljan, bosiljak i ružmarin; zmija, ptica, golub, labud, krilo, perje, jaje, stado, janje, konj*), u tradicijskim koledama, svadbenim pjesmama i uspavankama uočljivi su mitski motivi:

Sijaj, sijaj, sunčece, / dam ti bele jajčece! / Stani, stani, godina, / mati ti je ftonola! (Pokuplje, Žganec 1950: 431)

Oj, ča se ono posrid mora bili? / Oj, ‘su li vali, al’ mladi mornari? / Oj, nit’ su vali, nit’ mladi mornari, / oj, nek je ono mladoženja Ive! / Oj, na njemu stomanjica beli! / Oj, nit’ ju prala majka, nit’ sestrice, / oj, nek je prala tiha godinica, / oj, al’ sušila jasna misečina! (Hrv. primorje, Kuhač 1881. IV: br. 1224)

Etnonime ‘*Ἀσπροι Σέρβλοι*, ‘*Ἀσπροι Χρωβάτοι* i *Βελοχρωβάτοι*, zabilježene u »De administrando imperio«, suvremeni jezikoslovci tumače značenjima ‘veliki’ i ‘zapadni’, odnosno ‘nekršteni’. Rus. dijalektizam *Беловодье*, ‘nenaseljena, slobodna zemlja’, u vezi je s općeruskom predajom o prekomorskoj obećanoj, sretnoj i slobodnoj zemlji na zapadu, koju su ruski doseljenici nejasno pamtili seleći s istoka na zapad. Rus. jezikoslovac Oleg Nikolajevič Trubačev pretpostavio je da se odnosi na drevnu zemlju bez državne organizacije, vojske i

staleža. Iako se pretpostavlja da zbog geografsko-klimatskih uvjeta pradomovina Slavena nije bila pogodna za gradski načina života, u svim slavenskim jezicima i govorima postoje riječi izvedene iz zajedničkoga ie. korijena **gherdh-* ‘ogradi’ (Gluhak 1993: 243). Najstarije **toponime** s njima u vezi, praslav. Вѣлѣгородъ i slav. Beligrad (Skok 1934: 70 u Detelić 2007: 64), potvrđuju slavenski ojkonimi: u Bugarskoj Б’алгрѣт, u Ukrajini Белгород, Белгородка i Білгородка, u Rusiji Белгород, u Slovačkoj Belegrad, u Češkoj Bělohrad, u Srbiji Београд, u Poljskoj Bialogard, Belaj, u Hrvatskoj Belgrad i Biograd na Moru, u BiH Biograd i u Sloveniji Velgrad. Također i drugi ojkonimi istog značenja: u Albaniji Berat, u Turskoj Velogradion, u Mađarskoj Székes-Fejérvár, u Rumunjskoj Belgrad/Alba Iulia. U tim su se gradovima u srednjem vijeku većinom okupljali svjetovni i crkveni dostojanstvenici. Antički je svijet poznao kamene urbes albae, kao što su tal. Alba longa nova (Savello), Albanum (Albano) i Alba Fucens (nekad na jezeru Lacus Fucinum), franc. Alba Helviorum (Alba-la-Romaine) i njem. Sar Alba ad Saravum fluv. (Sar Alben). Pretpostavlja se da se bijela boja, koja je slav. boja zapada, suodnosi sa svijetom mrtvih i s bojom žalosti. Naime, jslav. hrononimi *bijela subota* i *bijela nedelja* pučki su dani posvećeni precima, *demoni u bjelini* duhovi su umrlih (*rusalke, more, víle, babe*), a *bijeli kamen* bjruss. basmi mjesto je kamo se tjeraju nečiste sile³². Prema opisu svetišta retranskog boga Radogosta-Svarožića iz pera njem. biskupa i kroničara Thietmara von Merseburga (1000.), tome drvenome trovrato-trorogom hramu okruženom raslinjem i vodom, na otočnom visu izgrađenom na životinjskim rožnatim temeljima, spomen je folklorno onostrano *vilinsko mjesto*. (Ivanov i Toporov 2001/2: 237-238, Vuk 1989/1935. i Tolstoj 1995/2: 151-154, 153 u Detelić 2007: 34; Županić 1937: 355-376, Filipović 1961: 69-77, Banašević 1971: 65-68, Tolstoj 1995/2: 153-154, Trubačev 1974: 51-52 i 2003: 259-260, Loma 2000: 91 i 2002: 58 u Detelić 2007: 36-39, 55, 61, 78-83, 84-96)

B’jela víla grad gradila, ni na nebu ni na zemlji, / neg’ u krajku u oblaku, na grad stavlja troja vrata: jedna vrata sunca žarka, druga b’jela od mjeseca, / treća vrata suha zlata. Koja vrata od sunašca, / na ta víla išećuje i niz more pogleduje. / Koja vrata od mjeseca, na ta víla ženi sina. / Koja vrata suha zlata, na ta víla čer udava. (Luka na Šipanu, Andrić 1929: br. 219)

Tote gori beli grad, / a pod njen je jezer-polje, / di jeleni Boga mole. / U jelena dugi rogi, / u mene su kratke ruke, / pa ne mogu u grad beli. / A ja iden kuj-kovaču, / da mi kuje grade ključe, / da ja vidin ča j’ u gradu. / U gradu je Katarina: / s Misecon se opasala, / s zvezdican se nacifrala, / s trojin perjen

³² **Bijela boja** nadnaravnih životinjā iz velš. književnosti najvjerojatnije je u vezi sa srodnim kelt. mitološko-kolorističkim predodžbama o dostojanstvu, miru, redu i prikladnosti (Chadwick 2014: 177-178). Takvo je poimanje moglo utjecati na kršćansku tradiciju blagdanskog odijevanja djevojaka i mladih ženā u bijelu odjeću (u korizmi, adventu i na Tijelovo), rasprostranjenu i u hrvatskim krajevima (Gašljević Tomić 2010: 218).

nakitila. / Lanksam, lanksam, Katarina! / Troje perje polomila, / doklen sina ne rodila. / Z Bogin, gazda, laku noć, / tri nedilje neću doć! / I, ihih! (Lika, Grčević 2000: 456)

Absorbirajuća **crna ne-boja** također označava brojne jslav. folklorne motive (*zemlju, goru, oblak; zmaja, vraga, đavla, zmiju, gavrana, kukavicu, kokoš, vuka, psa, janje, konja; dvore, grob; Arapina/Ciganina/Mora/Turčina, kraljicu, kosu, oči, čizme*). Taj se pridjev etimologizira iz ie. **ker-* ‘crn’, iz kojeg se također etimologizira stind. *kardah* ‘blato, močvara’, skavk. **kərλ* ‘crn, ugljen’ i fin. *karhu* ‘medvjed’ (Gluhak 1993: 166-167). Podzemna božanstva poistovjećena su s dlakavim životinjama zemljanih bojā. Uobičajeno kastavsko ime crne ovce donedavno je bilo *Morica*, a crnog konja *Mor*. Od crnoga psa navodno nastaju *zmamorije*.

Domaćine od kuće, / evo vuka kod kuće! / Terajte ga od kuće, / nije dobar kod kuće! / Podajte mu šenice, / da ne kolje telice, / podajte mu slanine, / da ne slazi s planine, / podajte mu zopčice, / da ne kolje ovčice! (Smiljan, Botica 1997: br. 63)

Lepi Juro kres nalaže, kres nalaže, veseli se. / Kano drvo zeleni se, na Jurjevo, na Jurjevo. / Kako drvo u zelenje, tako ljudi u veselje, / usred luga zelenoga, na Jurjevo, na Jurjevo. / Lepi Juro koplje meče, čnog zmaja ljuto seče. / Lepi Juro kres nalaže, na Jurjevo, na Jurjevo. (Bilogora, Lado 1998: br. 10)

U Međimurju su se uobičajile *crne pisanice* i u crno odjevene *stare babe*. Također blagdanski i svi odrasli Kastavci (Jardas 1994: 278, 283, 397, 164). U zapadnoj Ukrajini crna je odjeća bila znak plemenita položaja (kaz. Wilczyński). Vjerovalo se da ljubomorna i/ili ostavljena djevojka *mora* u mrkloj noći iscrpljuje izabranog spavača (Brkić 2012: 40, 43). Jslav. folklorni tamnoputi *Moro* izjednačen je s *Arapinom* ili *Turčinom* (Murat 1996: 615). Folklornoj zloj *Crnoj kraljici*, koja se na širem hrvatskom području poistovjećuje s nekoliko povijesnih ženskih osobā (npr. s ilirskom vladaricom Teutom, sa suprugom Marijom Laskaris kralja Bele IV., sa suprugom Barbarom Celjskom hrv.-ugar. kralja Žigmunda Luksemburškog, s caricom Marijom Terezijom) (Bubanović 1998: 84; Trošelj 2011: 81), vjerojatno podrijetlo je u ambivalentno-telurnoj Velikoj Majci (Jurkić Sviben 2010: 157-159). Oronimi Crna gora i Crni vrh (BiH), Crni vrh (Srbija), Crna gora (između Kosova i Makedonije), Crni vrh (Grobničke Alpe) i Crni vrh (zapadni Papuk), Črni vrh (Pohorje) i Crna glava (Bjelasica), visinski ojkonomi Črni Vrh (općina Idrija, Slovenija) i Crni vrh (općina Čelinec, BiH) te hidronimi Crno jezero (Treskavica, Zelengora, Durmitor), Crna mlaka (Pokuplje) i Črna mlaka (Ljubljana) te ojkonomi Crni Potok (grad Topusko, općina Podcrkavlje), Čret (Međimurje; Hrv. zagorje, Prigorje), Črnec (Međimurje, Varaždin), Črnomelj (Bela krajina) itd., uglavnom se tumače šumskom sjenovitošću, osojnom

orijentacijom ili nizinskim močvarištem. Oko njih se često ispredaju mitske predaje. Tako su Černe mlake na planinarskom putu preko Mrzljaka do Ivanščice navodno plesno okupljalište *vještica* odjevenih u crninu ("Černe mlake na Ivanščici – zletišče coprnic": web). Stariji Zagrepčani govore o nevremenu koje dolazi sa zapadne strane, iz smjera nekadašnje zagrebačke mitnice i današnjega zagrebačkog naselja podno starog naselja Sv. Duh, nazvanih Čnomerec po potoku koji tuda teče, a navodno i po nekom strašnom mesaru koji je *črno meril*, 'zakidao je'. Upit majke »Kaj me črtiš?« upućen zločestoj djeci (Bubanović 1998: 86) i toponimi – prigorskog naselja Čretež kod Predinske Drage (Rožić 2002: 7), močvare Čret pokraj komaričkog Črneca, kalničkoga današnjeg potoka Črnc (nekadašnje Bogačevo), šumarka Črnc u međimurskom Dunjkovcu i murske mrtvaje Črt kraj međimurskog Žabnika itd., upućuju na mitološko-jezične odjeke pretkršč. crnoj Majci Zemlji i stočnome božanstvu, otjelovljenima u tamnodlake *zvijeri* ili u mitskog Č(e)rtu (Katičić 2008: 76, 265-269), a u kršćanskim legendama reinterpetiranim u *vraga* (Pokorný 2012: 8) koji se na močvarnoj međimurskoj zemlji *čreti* 'ljuti' i na sjenovitome *vražjem mjestu* bavi nepogodnim *vražjim poslima*. Žensko načelo poganske *črne mati zemle* kršćanski je reinterpetirano u tzv. *Crnu Gospu* (Bašić 2008: 103-104).

2.2. IZ RANOSREDNJOVJEKOVNE PRADOMOVINE – BIJELE (VELIKE) HRVATSKE

Pretpostavlja se da je **Bijela Hrvatska** u 9. st. pripala Velikoj Moravskoj, početkom 10. st. Kijevu, sredinom 10. st. Češkoj, a krajem 10. st. Poljskoj³³. Ranu uključenost **hrvatskih etničkih zajednica** na češkom i južnopoljskom teritoriju potvrđuju **povijesni dokumenti**: anglosaksonski (9. st.) te arapski i češki (10. st.); **češke legende** o majci sv. Vaclava koja je u strahu od mlađeg sina-ubojice pobjegla k Hrvatima i o hrv. kraljeviću Ivanu (*Iwanusu croati*, *Ivanusu Gostumilu*, *Croati eremiti*), sinu hrv. kraljice Elizabete i kralja Gostumila (Gestimula, Gustomila; slav. oboridskog kneza Gostimylša, Gostomysla?) češka plemena Hrvata naseljenih sjeveroistočno od Praga sa središtem u Libicama, kojeg je moravski knez susreo u lovu i koji se izjednačava sa sv. Ivanom pustinjakom koji se pokršten odrekao kraljevstva i u 10. st. umro u

³³ Doseljenje **slavenska plemena** na područje današnje Poljske prvi put je zabilježeno u djelima rim. i bizant. autora (Tacita, Ptolomeja, Pompeja Mela, Jordana, Prokopija iz Cezareje) u 1. i 2. st. pr. Kr. Povijest Poljske i Malopoljske predstavlja podatke o njihovu naseljavanju u 6. i 7. st., gradnji snažnih religijskih (Góra Ślęza), trgovačkih (Szczecin, Wolin) i administrativnih uporišta (Wiślica, Poznań, Gniezno), utemeljenih na *plemenskoj skupštini* i vladavini *načelnika*. Spominje njihovo uspješno odupiranje napadima azijskih nomada i osvajača iz susjedne velikomoravske države. Međutim, Hrvate ti autori ne spominju.

jednoj češkoj benediktinskoj opatiji (Belaj 2014: 141-142); **malopoljski napjevi** koje je polj. književnik i folklorist Kazimierz Władysław Wóycicki objavio u dvoknjižju »Pieśni ludu Białochrobatów, Mazurów i Rusi znad Bugu« (1836.), a češ. slavist i prevoditelj František Ladislav Čelakowský pod naslovom »Ilyrské národní písně« u časopisu *Českého Museum* 14/2 (1840.); **kneževski rod** Slavniković u Libicama, podvrgnut 995. češ. dinastiji Přemyslovića (vjerojatno hrvatskog podrijetla jer se spominje u osnivačkoj povelji praške biskupije, ali ne i među češkim plemenima); dokazani **meki nazali** na kraju hrvatskih imena, nalik poljskima; **prijelazni dijalekt** između češkoga i poljskog jezika na šleskom području; starohrvatske grobne **konjaničke ostruge** pronađene u Moravskoj i Slovačkoj; slični rezultati ranohrvatskih i poljskih **kraniometrijskih mjerenja**. I **ojkonimi** Velika Horvatska iz Hrvatskog zagorja i Primišlje u sastavu stare općine Slunj, mogući su spomen na **doseljenje Hrvata iz hrvatske pradomovine**.

Na temelju stslav. »Povestâ vremenâh let«³⁴ (12. st.) kijeviskog ljetopisca Nestora, rus. jezikoslovac Oleg Nikolajevič Trubačev pretpostavio je da su **Bi(je)li Hrvati**³⁵ bili susjedi **staroruskom narodu**. Njih su redom predvodili knezovi Ukromir, Radogoj, Miregoj, Piregast, Ardagast i Mezamir. Pustošeći tim područjima, saveznici **Avari i Slaveni** ubili su Mezamira 602. g. Zbog toga je, prema zapisu bizant. cara i kroničara Porfirogeneta VII. dio **slaveniziranih Hrvata** iselio na zapad, gdje je na području Bavarske, Češke, Slovačke, sjeverne Poljske, Galicije i zapadne Ukrajine u 7. st. osnovao plemensku kneževinu **Bijelu (Veliku) Hrvatsku**, proširivši je od 8. do 10. st. na područje južne Poljske (Mala Poljska) i Moravske. Kneževska **hrvatska zajednica** smjestila se oko polj. gradova Krakówa i Przemysła (Peremišlja), češ. Praga i Brna, uz gornji tok rijeke Visle te u današnjoj Bavarskoj i Austriji (sjeverno od Dunava i zapadno do Ascha), a prema drugim autorima od izvora Južnog Buga »i rijeka Wieprz i Sana u današnjoj Poljskoj do južnih karpatskih obronaka, uključujući tu i sjeverni dio današnje Slovačke, te od rijekā Netolica i Dudleba u gornjem toku Vltave preko rijeke Cidline do Krkonoškog gorja na sjeveru i sjeverozapadu do današnje poljsko-ukrajinske granice na istoku«³⁶. Prema Nestoru, kijeviski knez Oleg uključio ju je 907. u rat protiv Bizanta kao **vazalsku državu**. Budući da polj. knez Boleslav I. Hrabri odlučio osvojiti **kneževinu Kijevisku Rus'** (čije se ime pojavilo prije nego što je nastao ruski narod), njezino stanovništvo mu se 992.

³⁴ Drugi mu je naziv »Kyivski/Nestorov ljetopis«.

³⁵ Za suvremne ukrajinske **Leinke** pretpostavlja se da su dijelom potomci **Bijelih Hrvata** ili da su imali međusobno izraženije kulturne doticaje, te da su karpatsko područje iz srednje Ukrajine naselili nakon što su napustili **Bijelu Hrvatsku** (Tyvodar 2013: 116-117).

³⁶ Dvořník 1982: 20 u Gluhak 1990a: 131

priklonilo, želeći se osloboditi kijevske vlasti. Stupivši na kijevsko prijestolje, knez Vladimir Veliki nasilno je 993. vratio izgubljena područja, nakon čega se **kijevski Hrvati**, vjerojatno dijelom pobijeni i dijelom asimilirani, više ne spominju. Dvije godine kasnije, češ. knez Boleslav I. na prijevaru je razorio **hrvatsku enklavu** u češ. Libicama, a Boleslav I. Hrabri osvojio je 997. Malu Poljsku i Kraków. (Klaić 2016: 62, 65-68, 70-71; Paščenko 1999: 126-127; Ljubičić 2012: 16, 40, 42-48, 50, 53) Nakon Vladimirove smrti, velik dio **povijesnoga hrvatskog teritorija** pripao je ugar. kralju Stjepanu I. (Tyvodor 2013: 76).

Zbog višestoljetnih političko-ideoloških previranja u bivšem SSSR-u, u koji je do 1991. bila uključena i Ukrajina, donedavno je bio otežan pristup arhivskoj i drugoj relevantnoj građi. U ukrajinskom Zakarpatju pojedine etničke skupine još nisu službeno priznate. Prema hrv. povjesničaru Nevenu Budaku, poljski i češki znanstvenici zbog ideološko-političkih razloga ne prihvaćaju **hrvatski etnički udio** u osnivanju povijesnih ranosrednjovjekovnih država na današnjim češkim i poljskim područjima. Također o tome dvoje i hrvatski znanstvenici, od druge polovice 19. st. pod utjecajem pozitivističkoga znanstvenog autoriteta jezikoslovca Vatroslava Jagića koji je negirao postojanje **Bijele Hrvatske**. No, zahvaljujući sačuvanim kasnoantičkim kronikama o **predslavenskim etnonimima** u mogućoj vezi s **etnonimom Hrvat(i)**, npr. o ponto-sarmatskim *Horitima* u »Compendium historiae mundi« Orosiusa Presbyteria (5. st.), o dnjeparskim konjanicima *Hrvts* u »Historia Ecclesiae« (6. st.) Zachariasia Rhetora, o karpatskom gorju *Harvaða fjöll* (Hrvatskom gorju), u nord. pripovijesti »Hervarar saga ok Heiðreks« (13. st.) (Belaj 1998: 266), kao i zahvaljujući arheološkim nalazima **černjahivske kulture** na nekadašnjemu području **saveza antskih plemena**, dakle **donskih i kijevskih Hrvata** između rijeke Don i Karpata (Ljubičić 2012: 34, 41), u historiografsko-povijesnoj monografiji »Velikaja Horvatija: etnogeneza i rannjaja istorija slavjan Prikarpatškoga regiona« / »Velika Hrvatska: etnogeneza i rana povijest Slavena prikarpatškoga područja« (2012.) istaknuti suvremani rus. povjesničar Aleksandr Vjačeslavovič Majorov naglasio je da su za vladavine zrim. cara Valentinijana i bizant. cara Gracijana na današnjemu ukrajinskom području u 3. i 4. st. živjeli pomiješani iran. **Sarmati** i **Alani (Tanaiti)** te germ. **Goti**, a u grč. koloniji od 1. do 5. st. između Tise i Tanaisa uz Azovsko more ie. **Horithi (Horoathi)**. Ti su se vojnički narodi postupno orodili sa **Slavenima (Antima)** između Dnjestra i Dnjepra, osnovavši u 5. st. vazalno kraljevstvo zvano **He Megale Skythia/Velika Skitija (Velika Horvatija)**, sa središtem u Kijevu. S pridošlim nomadskim **Hunima** sjevernoistočni pontski (crnomorski) **Iranohrvati** sklopili su

oportunistički savez, porazili **Ostrogote** u Podnestrovlju 375. i protjerali ih prema Balkanu i Italiji. Majorov je problematizirao područje rasprostriranja **prve ranosrednjovjekovne hrvatske države**, potvrdivši tezu rus. povjesničara Leontija Viktoroviča Vojtoviča o **Velikoj Hrvatskoj** od srednjeg toka Pruta i Dnjestra na istoku do gornjeg toka Visle i Labe na zapadu u razdoblju od 6. do 10. st., također i tezu o **zakarpatskim Rusinima** – Izravnim potomcima **karpatskih Hrvata** (Majorov 2012: 45-46, 59, 78, 136, 138, 148, 154, 169).

Pretpostavlja se da je bizant. carica Sofija, nakon što je car Justinijan II. poludio, na dvor potajno pozvala vojnog stratega i političkog administratora Tiberija i nagradila ga dostojanstvom *su-cezara*, no on je nakon careve smrti ubrzo otrovan. Pristigli su sjevernocrnogorskog područja, pod zajedničkim zapovjedništvom avar. kana Bajana **Avari, Turci i Slaveni** najprije su u 6. st. osvojili poluotok Krim, pokorivši zatim sve zemlje do Dunava, a preko Dunava Trakiju i Moeziju te krajem 6. st. *Sirmium* (Srijemsku Mitrovicu). Kad su napali Bizant, novi car Heraklije im se odupro, navodno u savezu s **Bijelim Hrvatima** koji su u 7. st. napustili **Bijelu Hrvatsku** i na čelu s vojnom kastom od sedam hrvatskih vladajućih obitelji prošli kroz povijesni Dukljanski prijevoj u karpatskim Beskidima, u novu domovinu doselivši preko istočnih, čeških, moravskih i koruških Alpa i antičko-panonske crkveno-upravne *dijeceze* imenovavši **Hrvatskom** (Vidović 2004: 52). U 6./7. st. jedan dio hrvatskog življa dospio je u Istru (Šanjek 1997: 217), a drugi tijekom 7. st. u novu **Bijelu Hrvatsku** koja je obuhvaćala srednjovjekovnu kneževinu **Panonsku/Posavsku Hrvatsku** (kasnije Slavoniju) između Drave, Save i Kupe te u **Dalmatinsku/Primorsku Hrvatsku** (današnju zapadnu i južnu Hrvatsku sa zaleđem), a treći u Neretvansku kneževinu (Paganiju), Zahumlje, Travunju i Duklju (današnju Hercegovinu i Crnu Goru) zajedničkog naziva **Crvena Hrvatska**. Hrvati su tada dospjeli i na područje današnje Bosne, istočne Slovenije, zapadne Mađarske i jugoistočne Austrije (Klaić 1930: 7-9).

3. ONOMASTIČKI PRINOSI O HRVATIMA

Postupno približavanje **hrvatskog zaleđa** prema **obalnim jadranskim gradovima**, »na izmaku antike (...) uključene u zapadni civilizacijski krug (...) nezavisno od toga što su neki dalmatinski gradovi i otoci³⁷ nekoliko stoljeća ranoga srednjeg vijeka priznavali bizantski suverenitet« dokazuju pronađeni bizantski zlatnici i drugi arheološki nalazi, tradicijska kultura i

³⁷ Osor, Krk, Rab

pomorstvo dalmatinskog zaleđa te historiografski podatak o hrvatskom napadu 642. na bizantske neprijatelje Langobarde kod Siponta u južnoj Italiji. Očuvanje romanskoga **dalmatskog jezika** do 19. st. pokazuje da ranosrednjovjekovni **hrvatski doseljenici** nisu pristigli u velikom broju (Comrie et al. 2004: 40 u Ljubičić 2012: 54), Zadnja etapa **slavenizacije primorskih gradova** pripisuje se ženama, patricijskim nevjestama slavenskog porijekla, na što upućuje rasprostranjen ranosrednjovjekovni **romansko-slavenski bilingvizam**, kojemu su spomen brojne prevedenice i pohrvaćena zatečena imena u **hrvatskom jeziku** (Suić 1997: 103, 107).

Potvrđena ženska imena Běla, Desa, Dobr(uš)a, Dobro(nja), Mirača, Něgula, Ljuba, Priba, Prodana, Stana, Teha, Tvarav, Većeněga i Vojislava te muška Bělota, Bogdan, Borić, Braja, Brate, Bratěko, Bratohna, Bratoněg, Brězonja, Brečko, Črěne(ha), Črěnota, Des(onj)a, Desimir, Desislav, Dobrača, Dobralj, Dobrica, Dobriša, Dobruša, Dobroslav, Dobro(vit), Drago(vit), Draže, Držih, Drěžimir, Gojслав, Gradeša, Grd, Gruběče, Grube(ša), Grubo, Juna, Kosmat, Krsmir, Kulin, Ljubimir, Miogost, Mirača, Miroslav, Mislav, Mratin, Nenad, Nikonja, Oděljan, Pribimir, Prbineža, Prodan, Prvbača, Prvonja, Rade(n), Radohna, Radomir, Radonja, Radoslav, Rugota, Slavonja, Stan, Stojša, Těhun, Těšen, Tihьna, Tolja, Trěbeša, Tvrđouhat, Utola, Višedrag, Vlěčinja, Vlěkonj(ic)a, Zdeslav, Zloba, Zvěronja, Zvьnimir, Živan, Župan itd., uklesana ili upisana u **ranosrednjovjekovne dokumente**, upućuju na stari **hrvatski osobni imenoslov** i njihov suživot s **kroatiziranim kršćanskim imenima** (Fučić 1997: 265-280; Katičić 1997b: 358, 359, 364; Šimunović 1997: 410-411). Pozornost privlače i muška pelješka imena (slavenska i hrvatska) iz vremena *crkve bosanske* na polutoku Rât (Pelješac): Bogomil, Bratoljub, Dajbog, Dobrilo, Dobronja, Dragonja, Godislav, Gromovid, Hrvatini, Hrvatko, Istok, Ivomir, Ljudislav, Krešimir, Mojmir, Mutimir, Porin, Radoboj, Radogost, Radomil, Rastislav, Slavac, Sveslav, Tomislav, Tvrdoje, Zlatimir, Zorislav itd. (Bjelovučić 1936: 146, 148).

3.1. NA ŠIREM EUROPSKOM PODRUČJU

Prema hrv. povjesničaru Vjekoslavu Klaiću, najzastupljeniji **historiografski podaci** o **europskim toponimima** izvedenima iz **etnonima *Hrvat*** datiraju u 10. st. Oni pokazuju na kojim su područjima i u suživotu s kojim etničkim i nacionalnim zajednicama **Hrvati** živjeli prije, tijekom i nakon **povijesnog doseljavanja**. Na europskom sjeveru zabilježeni su u Ukrajini, Poljskoj, Mađarskoj, Moravskoj (Češkoj), Slovačkoj, Njemačkoj, Austriji i Sloveniji, a na jugu u

Albaniji i Grčkoj (Kláić 2016: 60, 73; Gluhak 1990a: 132). To su jiz. (ičeš.) Charwatec kod Libica i morav. (zčeš.) Charwath (Charváty) nedaleko grada Olomouca; slov. Chorvaty i Chrovátice u blizini sela Varadke, sporni Charvatynia u zslav. okrugu Neustadt; njem. Chruuati, Chruuati, Chruazis, Churbate, Grawat, Curewate (današnja Korbetha), Großkorbetha (Curuvadi i Curuuuati), Kleinkorbetha, Korbetha uz rijeku Saale, zabilježeni od 10. do 11. st.; koruš. Hrvatski kotar i Chrowat uz gornju Muru, također u srednjem vijeku zabilježeni Krobathen, Krottendorf te Krautkogel Kraut (prethodni Chrowat i Croat); štaj. Chraberstorf i Krawerspach u blizini grada Murau, Chrowat nedaleko grada Laasa, Chrowat, Kchrawathof i Krawabten u blizini grada Leobena, Krawerseck i Krowot kod grada Weiza, Krobothen kod sela Stainz, Krobathen kod sela Straganz; slov. Hrovate i Hrovača; alb. Hirvati; mak. Арвати/Arvati nedaleko donje Prespe; grč. toponimi – atički Χαρβάτι/Charváti, argoliški Χαρβάτιον/Harvation, kretski Χαρβάτα/Charváta i mikenski Kharbati (Vasmer 1941; Gluhak 1990a: 130, 135 bilj. 19 i 20; Marčinko 2000: 181-183).

Hrv. književni povjesničar, filolog i leksikograf Nikola Andrić zabilježio je krajem 19. st.:

Na prolazu u Potsdam (...) doista sam naišao na gradić Nowu Wes, koja je od davnoga Branibora do danas zadržala staro svoje slavensko ime. Berlinci uopće ne taje slavensko postanje svoga grada, pa u svakoj priručnoj knjizi nalaziš spomenuto slavensko naselje Kölln, koje oni objašnjavaju sa *humak* (hlm, holm, hum), od kojega je u 12. stoljeću nastao današnji Berlin. U Dessauer Gartenu, gostionici kraj Potsdamer Platza (...) ima velika historijska slika, koja predstavlja na ribarskom čamcu slavenskog kneza, kako se vozi po Sprevi u 12. stoljeću, s ribarima, koji mu pjevaju (...) Buči, buči more sjevernjačko, negda, negda bilo si slovansko. Ostalo je još samo ime Pommern (Pomorje). I još nešto! Berlinske dojkinje još se i danas rekrutiraju od slavenskog žiteljstva iz okolice berlinske (...) U najprometnijoj berlinskoj ulici, Leipziger Strasse, ugledao sam seljakinju u krasnoj slavenskoj nošnji (...) I doista, ljubezna, crnooka, žilava seljakinja priznala mi je svoju narodnost: Wendin! (...) Sjećam se, da sam prije dvadesetak godina imao u rukama neki njemački arheološki zbornik, u kojemu su bila fotografirana sva stara zvona iz okolice Berlina. I sva su imala slavenske zapise. Ta je zvona, svakako, najprije rastopio i progutao – rat. Na putu iz Berlina u Dresden naišao sam na stanicu Dobrilugk (lug). Inače je Dresden i okolica mu sva puna slavenskih imena. I posljednja kraljevska dinastija saska bila je slavenska: Wottin. (Andrić 2002: 286-287)

Bijelim Hrvatima tada su se još izjašnjavali i mještani okolice Krakówa, u 17. st. zvane *Bijela Hrvatska* i zajedno s Crvenom Rutenijom zvane *Hrobacija (Karpacija)*, 1911. također i 100 000 europskih imigranata u SAD (Gluhak 1990a: 131; Ljubičić 2012: 46), a prema izjavi ukr. veleposlanika Borysa Zaichua 2009. u Hrvatskoj i ikavsko stanovništvo koje Karpate zove *Hrvatsko gorje* (Ljubičić 2012: 41). Poznata je izjava pape Ivana Pavla Drugog, podrijetlom iz južne Poljske, o njegovoj majci *Bilij Hrvatici*. Od seljaka iz zapadnoukrajinske Dubrave čula sam 2011. kako se nazivaju *Bilim Hrvatima*. Nedaleko tog sela srednjovjekovni su ostaci

nedovoljno istraženog **arheološkog lokaliteta Stiljsko**, čija su se naselja, nekropole i pretkršćanski hramovi opasani zidinama i opkopima u opsegu od 10 km, prostirali na oko 250 ha. Suvremeni ukr. arheolog Orest Korčinskij pretpostavlja da, kao i druge **ukrajinsko-galicijske gradine**, predstavlja ostatak nekadašnjega **bjelohrvatskoga grada-države** iz razdoblja od sredine 9. do početka 11. st., presudnog za kijevisko pokrštavanje 988. g. (Korčinskij 2004: 1-7). I češ. znanstvenik Miloslav Vach niz **čeških povijesnih utvrda** pripisuje srednjovjekovnoj **hrvatskoj plemićko-vojnoj eliti** (Ljubičić 2012: 45).

3.2. NAKON DOSELJENJA HRVATA NA HRVATSKO PODRUČJE

Zbog prekinutih kopnenih trgovačkih putova u okruženju **doseljenih Hrvata**, propala su **dalmatinska antička središta** *Salona* (Solin), *Scardona* (Skradin), *Narona* (Vid kod Metkovića) i *Epidaurum* (Cavtat). Njihovo stanovništvo izbjeglo je u **priobalne i otočne gradove** koje je trgovalo uglavnom morem. Salonitanci su se u 7. st. sklonili u Dioklecijanovu palaču, iz koje se razvilo novo naselje *(A)spalata* (Split). Na mjestu prethodnog *Ragusiuma* stanovništvo *Epidauruma* podiglo je Dubrovnik (Suić 1997: 101). Istočni dio Panonske Hrvatske u 6. st. naselili su Slaveni i Avari, nedaleko ruševina ant. *Murse* (Osijeka) utemeljivši u 10. i 11. st. novo naselje (HE "Osijek": web).

Nakon bizantsko-franačkog rata na Jadranu početkom 9. st. i mira 812. sklopljenog u fran. gradu Aachenu, **priobalna Dalmacija** ostala je pod bizantskom vlašću i lokalnom samoupravom, a **unutrašnjost Hrvatske i Istre** potpala je pod franačku vlast. Zahvaljujući tome, u dalmatinske gradove su iz Carigrada pristizale **relikvije kršćanskih mučenika** – sv. Anastazije u Zadar, sv. Vlaha u Dubrovnik i sv. Tripuna u Kotor (Goldstein 1997: 171). **Odnosi doseljenih Hrvata i starosjedilaca** vjerojatno su se počeli normalizirati za vladavine kneza Zdeslava krajem 9. st., kada se zahvaljujući bizantskoj uredbi o plaćanju *tributa* hrvatskim i drugim slavenskim vladarima spriječilo slavensko pljačkanje dalmatinskih gradova (Raukar 1997: 184). Zabilježena je i misija opata Martina kojeg je papa Ivan IV., rođen u Dalmaciji, poslao u Dalmaciju otkupiti zarobljene kršćane i relikvije kršćanskih mučenika iz vremena vladavine rim. cara Dioklecijana (Kolarić 1998: 15). Sporazumnom **razdiobom vlasti** u 9. st. potvrđeno je neoskvrnjeno pravo ranosrednjovjekovnih **dalmatinskih gradova** na nekadašnje kasnoantičke *agere* i pravo na uspostavljanje središta vlasti hrvatske države u njihovu zaleđu.

Živa **trgovina između priobalja i zaleđa** doprinijela je postupnom približavanju hrvatskog društva moru i sredozernoj kulturi, njegovome postupnom prilagođavanju, mijenjanju i razvoju (Kuntić-Makvić 1997: 86; Suić 1997: 110).

Razmještaj i čistoća toponima upućuju »na proteg Hrvata nakon doseobe na kudikamo većem prostoru od onoga na kojem se prostirala prvotna hrvatska država«. Preuzeti antički toponimi³⁸ jezično su prilagođeni tamo gdje je potvrđen kontinuitet jezičnih simbiotskih istriotsko-hrvatskih i romansko-hrvatskih procesa³⁹. Kroatizirano nazivlje koje sadrži roman. pridjev *san(c)tu*⁴⁰ upućuje na rano pokrštavanje Hrvata doseljenih u okolicu jadranskih gradova. U romanskim i slavenskim toponimima dalmatinskih gradova i njihovih *agera* ogleđa se dvojezičnost proizašla iz miješanih brakova Romana s Hrvaticama. Međutim, samostalni slavenski imenski toponimi s nastavkom *-jane*⁴¹ i hrvatski toponimi (topografski, patronimički i rodovski) u središnjoj Istri, na Cresu, u Lici, na području od Nina do Biograda, na Braču i na teritoriju povijesne neretvanske i zahumske *sklavinije*⁴², opovrgavaju česte jezične dodire Hrvata sa starosjediocima. Izostanak romanskih toponima na području dravsko-savskog međurječja i jadranskog zaleđa potvrđuje da tamošnja manja antička naselja u nemirno doba doseljenja Hrvata uglavnom nisu opstala⁴³ (Šimunović 1997: 401-412).

4. PODRIJETLO I ETNOGENEZA HRVATA

Zahvaljujući usporednim istraživanjima (historiografskim, jezikoslovnim, arheološkim, etnografsko-folklorističkim i genetičkim), utvrđeno je da su **Hrvati** najvjerojatnije **slavenizirani konglomerat** više različitih **povijesnih etničkih skupina**, kojima je zajedničko ime

³⁸ Npr. Pazin > *Pisino*, Labin > *Albona*, Buzet > *Piquentu*, Citorij > *s. Vitorius*, Nevidane > *Nevianu*, Skradin > *Scardona*, Mljet > *Meleta*, Žuljana > *Juliana* itd.

³⁹ Stari romanski jezik u središnjoj Dalmaciji izumro je u 12., u Dubrovniku u 15. st. Staroromanski **veljotski jezik** na Krku govorio se do 20. st., a **istriotski** se u zapadnoj Istri (Vodnjan, Bale, Rovinj) govori još i danas (Šimunović 1997: 408, 410).

⁴⁰ Npr. Sutožel > *s. Anselmus*, Sućidar > *s. Isidorus*, Sućurac > *s. Georgius*, Sukoššan (Sukošjan) > *s. Cassianus*, Supetar > *s. Petrus*, Sutikva > *s. Tekla*, Smijovača > *s. Mihaelis*, Stobreč > *s. Laurentius*, Štafilic > *s. Felicius*, Stomorica (Stomorija, Stomorska) > *s. Maria*, Stombrata > *s. Martha*, Sutvara > *s. Barbara* itd. (Šimunović 1997: 405)

⁴¹ Npr. u dalmatinskom zaleđu Brišćane, Hrašćane, Jagodane, Kamenjane, Lišane, Miranje, Smrdećane itd.; u Lici Brodnjane, Dupčane, Lučane, Papračane, Ravnjane, Selčane, Zalužane itd.; u sjeveroistočnoj Istri Jelšane, Kozjane, Šapjane, Žejane itd. (Šimunović 1997: 408)

⁴² Hlevno, Hum, Mokro, Ošlje, Dabarsko, Humine, Slivno (Šimunović 1997: 408).

⁴³ Opstala su veća središta *Siscia* < Sisak i *Sermiu* < Srijemska Mitrovica i tek nekoliko manjih naselja: Duvno > *Delminium*, Pset > *Pisent*, Promina > *Promona*, Knin > *Tininium*, Bribir > *Berberia*, Sinj > *Asiniu*, Trilj > *Triuriu* (Šimunović 1997: 406).

neslavenskog podrijetla. Moguće je da su etnički oblikovani zahvaljujući prožimanju prvobitno hrvatske neslavenske i šire južnoslavenske kulture s kulturama djelomice preuzetima od antičkoga i drugoga kontaktnog ranosrednjovjekovnog stanovništva, također i u doba bizantskoga i franačkog pokrštavanja. Iako genetička istraživanja na hrvatskom području upućuju na najizraženije podatke tipične i za druge slavenske zemlje, **demografska i genetička slika** kasnoantičkih i ranosrednjovjekovnih žitelja značajno je izmijenjena za vrijeme i nakon osmanlijskih osvajanja. Međutim, genetička istraživanja »služe jedino u svrhu određenja podrijetla određenog dijela stanovništva, ali ne i cjelokupnog naroda« (Ljubičić 2012: 57). Utvrđena su i neslavenska genetička obilježja – ona pronađena na otoku Hvaru, nepoznata drugdje u Europi, no uobičajena u srednjoj i istočnoj Aziji, tumače se povijesnim avarskim genetičkim utjecajem duž *Putu svile*, odnosno širenjem Osmalijskog carstva (Heršak i Nikšić 2007: 264). Na temelju novijih genetičkih istraživanja utvrđeno je da nešto više od 50% Hrvata s hrvatskog teritorija ima maloazijske pretke koji se nisu nazivali Hrvatima, da se ne može odbaciti utjecaj povijesne perzijske elite na hrvatsku populaciju, da se može pretpostaviti dolazak manjeg broja Hrvata u današnju domovinu prije njihova konačnog doseljenja u 7. st. te da su preci većine današnjih Hrvata autohtoni Balkanci koje su asimilirali malobrojniji i vojno organizirani Slaveni (Jurić 2003: 167, 173, 177-178; Ljubičić 2012: 27-28). Nesrodnost ilirskih i latinskih **domorodačkih jezika**, srodnost sjevernoeuropskih **baltičkih jezika** sa **slavenskim jezicima** te **topografska rasprostranjenost nazivlja** povezanih s **etnonimom Hrvat** i tragovi *slavenskog haplotipa* (Eu19) na tim područjima, potvrđuju **migracije** slavenojezičkog stanovništva i njegovog imena od ušća rijeke Don u Azovsko more, preko Karpata i sjevera Europe do europskog juga, možda podrijetlom od indoarijskog (indoiranskog)⁴⁴ stanovništva koje je štvalo arij. božanstvo Hora i koje je nazvano po imenu skupine ili pojedinca, podudarnom s imenom *Horouathos*⁴⁵ pritoke azovske rijeke Tanais (današnjeg Dona). Pretpostavlja se da je **indoiranska pradomovina** u 3. tisućljeća pr. Kr. bilo područje sjeverno od Crnog mora, da se jedan dio Indoarijaca nije odselio, da je sredinom 2. tisućljeća pr. Kr. drugi otišao na jugoistok gdje je nakon 1500. g. pr. Kr. asimiliran u Perzijskom Carstvu, da su **Skiti** i **Sarmati** bili nositelji *slavenskog haplotipa* (Eu19). Još je otvoreno pitanje jesu li **Prahrvati** bili

⁴⁴ Nazivi **Indoarijci**, **Indoiranci** i **Indoeurpoljani** upućuju na širenje ie. jezika prodorom stepskokonjaničkih naroda, a ne neolitizacijom s anatolijskog područja (Mallory 2006: 348).

⁴⁵ *Horvatos* je i ime rijeke kod Kijeva, u čijoj se okolini spominju **Hrvati** i izumrlo mjesto *Hrvatka* (Ljubičić 2012: 32).

slavenizirani **Sarmati** ili **Slaveni** pod upravom sarmatskih ratnika i jesu li **Praslaveni** prihvatili **Prahrvate** dragovoljno ili ne (Gluhak 1990a: 134 bilj. 13; Marčinko 2000: 241; Primorac 2011: 56; Paščenko 2006: 67-81; Ljubičić 2012: 10, 20 bilj. 49, 28, 30-34).

Budući da je tijekom vremena »moderna nacionalna država stvorila uvjete da pitanje identiteta postane obaveza svim građanima unutar njezinoga teritorijalnog suvereniteta« (Cifrić i Nikodem 2006: 177), suvremeni znanstvenici naglašavaju važnost tradicije koja se prenosi, a ne genetskog podrijetla (Katičić 1997a: 165). Promišljajući o **hrvatskome nacionalnom identitetu**, etnolog Vitomir Belaj **hrvatske pretke** dijeli na genetički podudarne *biološke pretke*, *jezične pretke* koji govore zajedničkim jezikom, *imenske pretke* zajedničkog etnonima i na *kulturne pretke* sličnog načina života (Belaj 2014: 5).

4.1. ETNONIM HRVAT

Istraživanjima podrijetla naroda mora se pristupiti isključivo znanstvenom metodologijom. Iako mu je »podrijetlo činjenica prošlosti, njezinim se utvrđivanjem pristupa dubinskom sloju sadašnjosti i projiciranju očekivanja od budućnosti (...) treba oštro lučiti *modele*, kojima se znanost služi dajući svoja objašnjenja, od *ideologema*, dakle racionalne sudove od iracionalnih poriva kojima je katkad zamagljena i historiografska kritička interpretacija povijesnih vrela (Katičić 1991: 246-247). Najstariji poznati **podaci o Hrvatima** su o kijeuskim Hrvatima iz Nestorove kronike (12. st.). Ukrajinski dokumenti (od 2. do kraja 10. st.) spominju Hrvate na području Like i Krbave, Bosne do Plive i u zaleđu dalmatinskih gradova Zadra, Trogira i Splita. Zahvaljujući sjedinjenju Slavonije s Južnom Hrvatskom, **širenje hrvatskog imena** do Drave počelo je u 10. st. Nastavilo se u 15. i 16. st., do masovnog doseljavanja stanovništva, s juga izbjeglog pred Osmanlijama. U današnjem značenju definiralo se i identitetski osvijestilo za vrijeme kulturno-političkog programa *hrvatskoga narodnog preporoda* u 19. st. (Gluhak 1990a: 132, 136 bilj. 24). Budući da je **hrvatski etnonim** do zapadne Europe dospio posredovanjem rimsko-latinskih izvora, mnoštvo **usporednih etnonima** pripadnika istočnoeuropskih etničkih zajednica koji su ih u doticaju s Hrvatima preuzeli u nekom od izvornih oblika, pokazuju da je **smjer doseljavanja Hrvata i hrvatskog imena** bio s istoka, možda čak i iz afganistanskog područja (Ljubičić 2012: 21-22, 58).

U istraživanjima migracijā povijesnih hrvatskih doseljenika, **suvremene genetičke analize Y kromosoma DNK** pokazuju heterogenost, kompleksnost i visok stupanj miješanja novopridošlih doseljenika s autohtonim stanovništvom. Najviši postotak podudarnosti odnosi se na Hrvate, Slavene i Albance, zatim na Hrvate i Nijemce, a u manjoj mjeri na Talijane i Saame. Mađari su genetički sličniji Ukrajincima i Poljacima od Hrvata. Više od 3/4 današnjih Hrvata vjerojatno su potomci predie. Europljana nakon zadnjega ledenog doba. Utvrđeno je da su preci polovice Hrvata i natpolovično muškaraca iz BiH podrijetlom s Bliskog istoka, da je oko 30% ispitanika u vezi s ukrajinskim i sa zapadnohrvatskim precima. Preostalih 15% (s kvarnerskog područja) uglavnom su potomci neolitičkih poljodjeljaca iz jugoistočnih pravaca (Primorac et al. 2011: web 3-11), pristigli iz iranskih (točnije indijskih) (Ljubičić 2012: 29) i jugoistočnih karpatskih područja (Paščenko 1999: 14). To je posljedica **ie. domestifikacije konja** južno od Kijeva prije 6 000 g. i izuma **bojnih kola** oko tri tisućljeća kasnije (Jurić 2003: 77, 104; Mallory 2006: 89, 348; Ljubičić 2012: 30).

Kulturno-etničke veze sjevernog Pricnomorja i Indije upućuju na iransko ime **Sarmat** indijskog podrijetla, na hrvatske riječi iranskog podrijetla zastupljenije u sanskrtu nego u staroperzijskom jeziku. **Biološko-etničke veze** upućuju na tridesetpostotni udio slavenskih gena među suvremenim Indijcima, a **arheološki nalazi** ranohrvatskih grobnih skeleta u Ninu na malobrojnost hrvatske doseljene konjaničke elite koja je, neizravno pogodovavši zatiranju **Bijele Hrvatske** nakon njezina napuštanja, zavladała mnogobrojnijim zatečenim i doseljenim slavenskim stanovništvom (Jurić 2003: 165; Passarino i sur. 2001. u Jurić 2005: 24; Primorac 2011: 56; Ljubičić 2012: 29, 55-56).

4.1.1. U KAMENIM SPOMENICIMA

Imena hrvatskih narodnih vladara uklesana su u **kamene donacijsko-posvetne ploče** na latinskom jeziku. Najstarije uklesano ime i titula, »dux Guduscanorum et Timocianorum«, odnosi se na kneza Bornu, mogućeg sina i nasljednika kneza Višeslava, vjerojatno u vezi sa stanovništvom koje je živjelo uokolo rječice Guduče i nedaleko Bribira srednjozadarskog zaleđa, u kasnijim izvorima zvano Vrh Hrvati. Oko dva desetljeća nakon Bornine smrti 821. g., po tom je središtu srednjovjekovne hrvatske države, prožetom kršćanskom duhovnošću, imenovan narod (Burić 2011: 1. epizoda). **Hrvatsko ime** prvi put se spominje 852. u darovnici sačuvanoj u

rukopisnome prijepisu iz 16. st., kojom je knez Trpimir, »dux Chroatorum iuvatus munere Divino... Regnum Chroatorum«, crkvu sv. Jurja na Putalju darovao splitskom biskupu Petru. **Ime hrvatskog naroda** također se sredinom 9. st. spominje zajedno s imenom hrv. kneza Držislava na epigrafu s Kapitula kod Knina, a krajem istog stoljeća i na jednom od epigrafa kneza Branimira, »Branimiro com(ite)... dux Cruatorum cogit...«, te na ulomku kamene oltarne pregrade iz Šopota kraj Benkovca. Iznimno značajan latinski epitaf na sarkofagu kraljice Jelene iz 976., pronađen na Otoku u Solinu, djelomice je omogućio rasvjetljavanje rodoslovnog stabla hrvatskih narodnih vladara. Među predromaničkim i ranoromaničkim epigrafima iz razdoblja od 8. do početka 12. st. više njih sadrži imena i titule drugih svjetovnih, također i crkvenih dostojanstvenika, svećenika, titulara, donatora i majstora. »Bašćanska ploča« (1100.) najraniji je **spomenik hrvatske pismenosti i književnosti**, koji ime i titulu hrvatskog vladara, u tekstu »Зѡпѣмѣмѣ крѡль хрѣватѣскѣ«, bilježi na prvome slavenskom pismu **glagoljici**. (Matijević-Sokol 1997: 245-253; Heršak i Nikšić 2007: 252)

Hrvatsko ime dokumentirano je u manjem broju **stranih izvora** (npr. na splitskim crkvenim saborima), a opširnije, nepouzdanije i nedosljednije u **historiografskim djelima** »De administrando imperio / O upravljanju carstvom« (10. st.) bizant. cara Konstantina VII. Porfirogeneta, »Ljetopis popa Dukljanina« (12. st.) vjerojatno nepoznatog svećenika Barske nadbiskupije onodobnog sjedišta Arhiepiskopije Dukljanske crkve (čiji je slavenski original izgubljen) i »Historia Salonitana« (13. st.) splitskog klerika Tome Arhiđakona (Gluhak 1990a: 131). Suvremeni znanstvenici najviše se pozivaju na Porfirogenetovu kroniku.

4.1.2. U PISANIM IZVORIMA

Više **historiografskih izvora** potvrđuje nazočnost Slavena na povijesnome hrvatskom teritoriju. U pismu salonitanskom biskupu Maksimu, papa Grgur I. Veliki oko 600. g. spominje Slavene u Istri i upozorava na slavensku opasnost. Iako bizantska sakralno-književna dvozbirčana povjestica »**Čuda sv. Dimitrija soluskog (Miracula)**« (7. st.) soluskog nadbiskupa Ivana i još jednoga nepoznatog autora obiluje izvrsnim podacima o Slavenima koji su u 6. i 7. st. obitali na Balkanskom poluotoku, te o njihovu odnosu s Bizantom, u njoj nije objašnjeno zašto i kako su Hrvati dospjeli na u svoju današnju domovinu (Bali 2012: 150-152, 157-160). Slavensko osvajanje Dalmacije prvo su zabilježile ranosrednjovjekovne **španjolske**,

etiopske, franačke i slavenske kronike (9. st.). U prijepisu »**Povelje njemačkog kralja Otona I.**« (973.), kojom je kralj utvrdio međe netom utemeljene Praške biskupije, češ. ljetopisac Kozmos zapisao je slavenska plemena (Boborane, Chrovate, Chrowate, Dedošane, Dječane, Lemuze, Lučane, Ljutomiriče, Psovane, Sedličane, Slašane, Trebowane) na sjeveroistočnome češkom teritoriju do gore Krkonoše i jugoistočno do Morave (Klaić 2016: 64). U crnog. i jslav. kronici »**Ljetopis popa Dukljanina**«, poznatij pod nazivima »**Regnum Sclavorum / Kraljevstvo Slavena**« i »**Barski rodoslov**« (12. st.), izrasloj iz oko dva stoljeća starijih prerađenih benediktinskih predložaka⁴⁶, autor ne spominje doseljenje Hrvata. U njoj se opisuje doseljavanje Gota u bivšu rim. provinciju Prevalis (u današnjoj Crnoj Gori), vladavina pokrštenoga got. kralja Svetopeleka (Svatopluka) i povijest srednjovjekovne države Duklje (današnje Crne Gore) u razdoblju od 5. do 12. st. Spominje navodno pogansko-slavenski *regnum Sclavorum* i pokrštavanje nekoga njegovog kralja *in planitie Dalmae* (Duvanjsko polje?), zatim utemeljenje Dubrovnika, podjelu slavenskog kraljevstva na kraljevinu Bijelu Hrvatsku kralja Krešimira, od Dalme (današnjeg Duvna, tj. Tomislavgrada) do Vinodola s Bosnom, na kraljevinu Crvenu Hrvatsku kralja Prelimira od Dalme do Drača i na kraljevinu Rašu samostalnih velikih župana koju je Prelimir vratio u svoj posjed i u prvoj polovici 10. st. razdijelio sinovima kao Zetu (staru Duklju), Travunju, Hum i Podgorje. Spominje i bizantsko podvlašćivanje Bugarske od Crnoga do Jadranskog mora od prve polovice 11. st. do 14. st., također i Raše (današnje stare Srbije), Crvene Hrvatske i Bosne. Najstariji sačuvani prijepis te kronike na latinskom jeziku je povjesnica »**De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex**« (1666.) Ivana Lučića Luciusa, u kojoj su Goti i Slaveni poistovječeni. Pretpostavlja se da je prema starijem izvorniku te kronike hrv. benediktinski povjesničar i panslavist Mavro Orbini objavio talijansku knjigu »**Ili regno degli Slavi**« (1601.). U hrvatskoj redakciji iz 14. ili 15. st. poistovječeni su Slaveni i Hrvati te got. kralj Svatopluk i dalm. ban Budimir Svetolik, a opisana je i legenda o ubojstvu hrv. kralja Zvonimira (Klaić 1930: 19, 22, 31, 34; Katičić 1997a: 151-152; Margetić 1997: 200).

O doseljenju u 7. st. nekrštenih Hrvata na poziv bizant. cara Heraklija pisao je bizant. car Porfirogenet u 29. i 31. glavi svoje kronike »**De administrando imperio / O upravljanju carstvom**« (10. st.). To je znanstveno nevjerodostojno i proturječno djelo s natruhama usmene

⁴⁶ među njima i staroslavenski životopis sv. Ćirila »Žiće Konstantinova«

predaje i književne vrste *origo gentis*⁴⁷, koju je u hrvatsku historiografiju u drugoj polovici 17. st. uveo utemeljitelj hrvatske povijesne znanosti Ivan Lučić Lucius, istaknuvši doseljenje Hrvata u novu Bijelu Hrvatsku (Panoniju i Dalmaciju) od Livna i Omotškoga do Gačkoga (Otočca) i u Ilirik (Dardaniju, Rašu) – prema prvoj verziji (30. glava) pod franačkim utjecajem i predvođeni ocem hrv. kneza Porina/Porge (Borne?) iz stare Bijele Hrvatske na području Bavarske (Češke) i Sarmatije (Poljske), a prema drugoj verziji (29. i 31. glava) iz sjevernokarpatske Bijele Hrvatske predvođeni petericom braće (*Hrobotosom, Klukasom, Kosencesom, Lobelosom* i *Muhlom*) i dvjema sestrama (*Tugom* i *Bugom*) neslavenskih imena koji istjeraše Avare. Zapis o pokrštaivanju Hrvata u doba kneza Porina (Porge) i nakon svrgavanja fran. vođe markgrofa Kocilisa (Kadolaha), mogući je naknadni umetak drugog autora ili posljedica neusklađenih i naknadno pristiglih podataka. (Klaić 2016: 25, 27, 32; Katičić 1991: 255; 1997a: 150-151, 156; Margetić 1997: 198-199; Heršak i Nikšić 2007: 259)

Ljetopis »**Povijest minulih godina**« (11. st.) kijejskog monaha Nestora o razdoblju od druge polovice 9. do početka 12. st., sačuvan zahvaljujući trima prijepisima (od kojih je nastariji onaj iz 14. st.), višekratno spominje Hrvate koji su se prije varjaško-ruskog utemeljenja kijevske države u 9. st. i zajedno s drugim slav. plemenima stare Sarmatije (Bužanima, Dregovićima, Drevljanima, Duljebima, Krivičima, Poločanima, Poljanima, Radimičima, Sjeverjanima, Slovenima, Ugličima, Tivercima, Vjatičima, Volinjanima) stopili s Rusima.⁴⁸ Ljetopisac ih je spomenuo pokorene i uključene u veliku vojsku s kojom je iz prisvojene kijevske prijestolnice varj.-rus. knez Oleg Dnjeprom otplovio do Crnog mora i bizant. cara Lea VI. ucijenio 907. na mir zlatom i skupocjenostima. U drugim izvorima zabilježeno je da su se pod vodstvom polj. kneza Boleslava I. Hrabrog odmetnuli na područje oko Przemysła (Peremišlja) i da ih je krajem 10. st. ponovno pokorio kijejski knez Vladimir I. Veliki. Pretpostavlja se da su tada živjeli na području ruske Vladimirske kneževine ili Lodomerije (u sjeverozapadnoj Ukrajini), odnosno na području Volinjske gubernije (u sjeveroistočnoj Galiciji) (Klaić 2016: 58, 60-62, 65-66).

Ni Toma Arhidakon u djelu »**Historia Salonitana**« (13. st.) nije spomenuo Hrvate. Pisao je o starosjedilačkim *Kuretima* (*Koribanatima*) iz zaleđa dalmatinske provincije *Kuretije*, koju je na putu od sjevera (s područja Njemačke, Poljske i Češke) prema Italiji u 6. st. zaposjelo 7-8

⁴⁷ *Origo gentis* je kazivanje o podrijetlu naroda kakvim su se u ranome srednjem vijeku novi rodovski organizirani narodi predstavljali školovanim sljednicima antičkog svijeta i na taj se način uključivali u njihov svijet.

⁴⁸ Hrv. povjesničar i slavist Franjo Rački pretpostavio je da su u to doba živjeli u današnjem ukr. Podolju i u istočnoj Galiciji, između gornjeg Buga i Dnjestra s jedne i gornje Visle s druge strane.

plemićkih rodova kuretskih Lingonaca u sastavu slavensko-gotske vojske na čelu s got. vođom Totilom, i koji su se nakon razaranja dalm. metropole *Salone* orodili sa Slavenima (Katičić 1997a: 152-155). Grč. ljetopisac Ivan Scylitzes pisao je u 11. st. o primorskim Hrvatima na čelu s knezom ili županom Petrilom, zatečenima u blizini Duklje (na području Kosovog polja?) kojom je vladao nadređeni mu slav. kralj Mihajlo. Tu je katoličku kraljevinu, zajedno s cijelom Crvenom Hrvatskom i pripadajućom joj Dukljom, Travunjom i Humom (Hercegovinom), srp. knez Nemanja pokorio krajem 12. st., a njegovi potomci još je napučili Srbima, preobratali na pravoslavlje kad je bizantski utjecaj oslabio i novoosnovane nadbiskupije za Duklju (u Prevlaci), za Travunju i za Hum (u Stonu) potčinili srpskom nadbiskupu. »Naročito u okolišu primorskih gradova, počevši od Dubrovnika do Drača, živjelo je dosta tih kršćana-katolika slavenske narodnosti, a to su bili potomci nekadašnjih crvenih Hrvata« koji se nesrbima (Hrvatima, Slavenima ili Ilirima) predstavljaju neprekidno do današnjih dana (Klaić 2016: 31-38, 40-46).

Kraljevske povelje (10 st.) slav. kneževine Karantanije (današnje Slovenije), u 8. st. pod franačkom vlašću i do 15. st. sa središtem na Gosposvetskom polju, spominju župu *pagus Chrouuat* oko slov. rijekā Krke i Gline. A srpski prijevodi (19. st.) »**Razgovora ugodnog naroda slovinskoga**« (1756.) Andrije Kačića Miošića, »**Satira iliti divljeg čovika**« (1762.) Matije Antuna Relkovića, »**Aždaje sedmoglave bojnim kopljem udarene i nagrđene**« (1768.) Vida Došena i »**Osmana**« (1621. – 1638.) Ivana Gundulića, te uvrštavanje prevedenih hrvatskih srijemskih i hercegovačkih pjesama u »**Narodnu serbsku pesnaricu**« (1815.) Vuka Stefanovića Karadžića, potvrđuju da su se u srednjoj i južnoj Dalmaciji, Slavoniji i Srijemu⁴⁹ neprekidno govorili dijalekti hrvatskog jezika. (Klaić 1930: 13-17, 54-57; Heršak i Nikšić 2007: 261)

4.1.3. U JEZIKOSLOVNIM PROMIŠLJANJIMA

U 10. st. Porfirogenet je grč. etnonime *Βελοχρωβάτοι/Belokhrobatoi* i *Χρωβάτοι/Khrobatoi* izvodio iz grč. *χώρα/khōra* 'zemlja' i pučki etimologizirao kao 'one koji imaju mnogo zemlje'. U 13. st. Toma Arhiđakon lat. etnonim *Chroata* povezao je s *Curetes* (*Corybantes*, *Curibantes*), u značenju 'nekadašnji stanovnici otoka Krka'. navodno stariji naziv hrv. zemlje *Corvatije*, Antonio Bonfini je u 16. st. tumačio imenom rim. vojskovođe Korvina Mesale iz Ilirika. U 17. st. etnonim *Hrvat* Juraj Ratkaj etimologizirao je iz hrv. glagola *hrvati se* 'rvati se'; u 18. i 19. st.

⁴⁹ Od sredine 17. st. do prve polovice 18. st. velik broj Srba preselio je u Bačku, Banat i Srijem (Klaić 1930: 53).

Josef Dobrovský iz korijena germ. imenice *hrev* ‘stablo’, Pavel Jozef Šafárik iz stslav. *xribъ/hrīb* i *xr̥bьtь/hrbat* ‘greben’, Franc Miklošič iz stslav. *hr̥v-/hruv* ‘ples’, Đuro Daničić iz stind. *sar-* ‘čuvati’, Alexander Brückner iz sl. *charbati se* ‘suprotstaviti se’, Leopold Václav Geitler iz lit. *šárvas* ‘oklop’ i *šarvúotas* ‘oklopnik’.

U 19. i 20. st. taj su etnonim znanstvenici pokušali objasniti **njemačkim pojmovima**: Johann Kaspar Zeuss iz izumrloga germ. korijena *har* ‘mač’, Fjodor Aleksandrovič Braun i Richard Heinzel iz germ. **Harvaða fjöll* ‘Karpati’, Rudolf Much iz pragerm. *hruvat-* ‘rogat’, a Jože Rus, Jakob Kelemina i Kerubin Šegvić iz rekonstruirane pragerm. osnove *hrôthi** ‘slava’ i njegovih oblika *Hruad*, *Hruat*, *Hruot*. Karel Oštir pretpostavio mu je ilir.-trač. riječ *ch̥rvata-* ‘gora’, Otto Kronsteiner avar. **cher* i **vata* ‘slobodni bojovnik’, Grigorij Andrejevič Ilinskij ie. *kher-* ‘rezati’, Niko Županič kavk. *Xhurava-th* ‘drugovi, narod’, František Dvornik kavk. *Krevatades/Krevatas*, Milan Budimir ie. **sk̥rwos* ‘siva, sivo’, Sylwiusz Mikucki stind. *šarv-* ‘udarac’, Hermann Hirt grč. *Χαροῦδες/Harudesu* ‘ime jednoga germanskog plemena’. U istom razdoblju stručnjaci su etnonim *Hrvat* etimologizirali i iz **iranskog jezika**: Aleksandr Lvovič Pogodin iz *Χορούαθος/Χορούαθος*, Vsevolod Miller iz *xvar-* ‘sunce’ i *va-* ‘ležaj’, P. Tedesco iz *huravant-* ‘sunčan’, Aleksej Ivanovič Sobolevskij iz *hu-* ‘dobar’, *ravah-* ‘prostor, sloboda’ i sufiksa *-at-*, Nikolaj Sevastjanovič Deržavin iz indoiran. *Sermat*, Stjepan Sakač Krizin iz *Harahvatiš* što je ‘ime iran. plemena u JZ dijelu današnjeg Afganistana’, Max Vasmer iz stiran. (*f̥šu*)*haurvatā* – ‘pastir’ i kasnije iz *hu-urvatha-* ‘prijatelj’, Georgij Vladimirovič Vernadskij iz *Chorasmí* u vezi s iran. *Khwarezm/Horezm/Horazmija* ‘oaza na delti rijeke Amu Darja’, Jevgenij Paščenko iz *Hors* koji je ‘slavenski bog Sunca’ u vezi s av. *Hvarə xšaētəm* ‘božanstvo’ te sa srperz. *xvaršēt*, perz. *xoršid* i sjiran. pokrajinom *Khorasan* (nekadašnjim sjeveroistočnim perzijskim područjem) u značenju ‘zemlja izlazećeg sunca’, Oleg Nikolajevič Trubačev i Alemko Gluhak iz **XAR-va(n)t* ‘u kojem su žene, ženski’ i dalje iz indoiran. *sar-ma(n)t-* u vezi sa *Sarmatima*, ‘nomadskim narodom u stepama sjeverno od Crnog mora kojim vladaju žene’ (Sakač 1937: 1-25; Gluhak 1990a: 129-132; Gluhak 1993: 267-270; Katičić 1991: 245; 1997a: 159-160; Marčinko 2000: 438-439; Paščenko 2006: 67-82, 109-111; Ljubičić 2012: 17-20). A prema ranoindskim hijeroglifima predharapske civilizacije (34. – 31. st. pr. Kr.) otkrivenima u Pakistanu i prema poredbenim r̥gvedskim tekstovima i toponimiji, više suvremenih istraživača (Srinavatsan Kalyanaraman, Zdenko Eiler, Konrad Elst i Michael Witzel, Žih M. Ivanovič) zagovara ranohrvatske etnonime *Haraqwati* i *Haraxvati* te prediran. **ranohrvatski pradijalekt**

iz ranoarijske grupe, kao **prajezik istočnih Indoeuropljana** (7. – 5. tis. pr. Kr.) koji je postupno razgrađen na sjeverozapadni prairanski, jugoistočni ranoindski *saraswati* i središnji *haraqwati* pradijalekt istočnoiranske *Harauvatije* (Kalyanaraman: web)

4.2. ETAPE U STVARANJU I RAZVOJU HRVATSKE ZAJEDNICE

Suvremeni hrv. sociolog Emil Heršak i povjesničar Boris Nikšić utvrdili su **utjecaj reljefa hrvatskih područja na hrvatsku državotvornu povijest**. Zbog toga su ranosrednjovjekovne euroazijske konjaničke skupine (Skiti, Sarmati, Alani, Avari, Huni, Bugari, Mađari) lako prodirale u Srijem i istočnu Slavoniju. Međutim, na drugim područjima bile su asimilirane zbog nepovoljnih uvjeta za nomadski život. **Povijesnom stvaranju i razvoju hrvatske zajednice** pripisali su predhrvatske *historijske komponente*:

a) domorodačka prethistorijska komponenta

Neizravni preci Hrvata, prvi moderni ljudi na jadranskim otocima, čije je etničko podrijetlo još uvijek nepoznato, u biološkom kontinuitetu poznati su otprije 40 000 godina do danas. Povoljniji klimatski uvjeti umjerenog pojasa početkom holocena prije oko 10 000 g. **neolitičkoj revoluciji** na područjima Crnog mora, Perzijskog zaljeva, Bliskog istoka i Anatolije, pogodovali su prijelazu čovjeka s lovačko-sakupljačkog načina života na proizvodnju hrane uzgojem žitarica i pripitomljavanjem životinja. Posljedica toga su sjedilački život u *zemunicama* i *nadzemnicama* od pleterne konstrukcije ili od sušene opeke, stalna ruralizacija i protourbanizacija te nagli porast broja stanovništva koje je oruđe i oružje ručno obrađivalo novim tehnikama *glačanja* i *poliranja*, a keramiku uz pristup zraka *oksidacijskim* i bez pristupa zraka *redukcijskim pečenjem*. (HE "mlađe kameno doba": web) Podrijetlo prve neolitičke zajednice **starčevačke kulture** na području sjeverne Hrvatske i zapadno do bjelovarske okolice, stručnjaci pripisuju autohtonoj sredini ili kulturi kolonizatora s europskog sjeveroistoka. **Eneolitičko (bakrenodobno) razdoblje** na području kontinentalne Hrvatske u znaku je predie. ili **ie. vučedolske kulture** predstavljene idolima s reljefnim prikazima odjeće i obuće kakva je djelomice prepoznatljiva u tradicijskome slavonskom ruhu te ukopnom grnčarijom ukrašenom reljefnim motivima koje suvremeni hrv. arheolog Aleksandar Durman obrazlaže najstarijim poznatim europskim kalendarom (Durman 2005: 42-57, 93-139) i (Težak-Gregl 1983-1984: 15-29; HE "vučedolska kultura": web). Prodirući na europsko područje i prenoseći nove tehnologije iz panonsko-

karpatskoga područja, nomadski konjanički narodi **Skiti** i **Sarmati** utemeljili su **brončanodobne kulture**. Tada su se prethodno oblikovane etničke skupine organizirale u *plemenske zajednice*, društveno se sve više raslojavajući pod vodstvom bogatih *kneževa* (HE "željezno doba": web).

b) protohistorijska komponenta

Antički izvori spominju ie. neolitičke **Tračane** i **Ilire** na obalnome i kontinentalnom, odnosno **Kelte** (od vremena Aleksandra Makedonskog) na panonskom području. Nije poznato jesu li bili etnički identični ili srodni. U 6. st. pr. Kr. s europskog su sjeverozapada (s područja gornjih tokova Rajne, Rhone i Dunava) pristigla udružena ratoborna keltska plemena, prema najnovijim istraživanjima iberskog podrijetla, saživjevši se sa **zatečenim plemenima** (Tračanima, Ilirima, Sarmatima) sjeverozapadnog Balkana. Pretpostavlja se da su se **Iliri** oblikovali iz etničkih skupina koje su na područje jugoistočne Europe krajem 3. tisućljeća pr. Kr. pristigle iz istočnih stepā, a možda i iz Male Azije, tijekom sljedećeg tisućljeća doprijevši do Grčke i Epira, a tijekom željeznog doba sjeverno do Dunava i Drave, zapadno do istočnih Alpa i rijeke Soče te južno do Jadrana (Zaninović 1997: 55). **Grci** su na jadranskim otocima obitavali možda još od mikenskog doba, a kao kolonisti zasigurno i tijekom kasnoilirskog razdoblja od 4. st. pr. Kr. Njihov jezik nije sačuvan, a poznata su uglavnom tek neka njihova osobna imena, etnonimi i toponimi. **Željezno doba** je zadnje prapovijesno razdoblje, obilježeno razvojem proizvodnje željeza iz željezne rude i metalurškom proizvodnjom željeznog oruđa, oružja i nakita,⁵⁰ prvi put oko 1200. g. pr. Kr. u anatolijskome i kavkaskom području, neovisno u zapadnoj Africi i nešto kasnije u jugoistočnoj Europi i Podunavlju. Potreba za sirovinama i ljudskom radnom snagom potakla je u **starije željezno doba** razvoj prerađivačkih i proizvodnih središta, vodnog prometa, trgovine i obrta, seobe i ratove.

c) rana (rimska) historijska komponenta

Antičko doba u znaku je grčke i rimske kulture čijem je utemeljenju, razvoju i širenju državno-političke organizacije doprinijelo uspostavljanje trgovačkih pomorskih i kopnenih vezā na širem području starog kontinenta. **Rimljani** su ie. etnička skupina Apeninskog poluotoka koja se u neposrednom susjedstvu orodila s drugim **italskim narodima** (Venetima, Ligurima, Samničanima, Umbrima, Etruščanima) sjevernoeuropskog podrijetla i s **Ilirima**. Pod utjecajem kulture asimiliranih susjeda **Etruščana** (Tirenaca, Tuska), kojima je ishodište u grčkoj maloazijskoj državi Lidiji, pod utjecajem antičke feničke i grčke kulture razvila se u napredno

⁵⁰ Prvi željezni predmeti na Mediteranu proizvedeni su od meteoritskog željeza već u 3. tis. pr. Kr.

društvo, u pokrajini Laciji osnovavši više manjih naselja iz kojih je izrastao grad Rim. Od 3. st. pr. Kr. Rimljani su se širili izvan poluotoka, do sredine 2. st. pr. Kr. razorivši feničku Kartagu, krajem 1. st. pr. Kr. pokorivši i romaniziravši **Grke**, u istom stoljeću podvlastivši **Egipćane**, a do 3. st. i **Ilire**. Grčke jadranske *polise*, gradove rimskih građana domaćega i stranog podrijetla, silom su uključili u provincijski sustav (Zaninović 1997: 55, 64, 67; Kuntić-Makvić 1997: 76, 79; Allan 2008: 10-11; Lane Fox 2008: 96; HE "Etruščani": web). O njihovim ranim vezama s Grčkom i Malom Azijom svjedoče sačuvani dokumenti, arheološki nalazi i odjeci orijentalnih misterija, koji su u Rimsko Carstvo prodrli u 2. st. pr. Kr. To su doba na Sredozemlju završilo **grčkim helenizmom i rimskim osvajanjima**, a u sjevernoj Europi **ranim srednjim vijekom**. Rimljani su se od 2. st. neprekidno borili protiv **barbarskih pljačkaških hordā**⁵¹ za očuvanje svojih granicā *limesa*, što je rezultiralo gospodarskim nazadovanjem, propadanjem gradova i rastućim siromaštvom. Stoga su *barbare* nastojali regrutirati u svoje vojno-obrambene plaćenike, zauzvrat im dodijeljujući zemlju, romanizirajući ih, dopuštajući im vlastito vodstvo i zakone (Kuntić-Makvić 1997: 81, 83; Suić 1997: 101; HE "Ilirik": web). Zahvaljujući svakodnevnim vojnim, političkim i gospodarskim migracijama **rimskoga i romaniziranog stanovništva**, o antičkoj etničkoj slici rimskih *provincijā* Dalmacije i Panonije svjedoče brojni osobni kameni natpisi i pisane kronike. Udaljeno od urbanih i vojnih središta Rimskog Carstva, ruralno **predrimsko jadransko stanovništvo** govorilo je starodalmatskim romanskim jezikom.

d) središnja (kasnoantička/ranosrednjovjekovna) povijesna komponenta

Zbog učestalih seobā u potrazi za resursima, a napose tijekom *Velike seobe naroda*, na panonsko područje je od 2. do 6. st. trajno ili privremeno pristiglo **dvadesetak etničkih skupinā**, uzrokovavši etničku i političku promjenu kasnoantičkoga rimskog svijeta, na čijim temeljima se utemeljilo europsko ranosrednjovlje. Naime, povijesni zapisi⁵², arheološki nalazi, novija dendrakronološka istraživanja⁵³ i istraživanja koncentracije sulfata u ledenoj kori Grenlanda i Antarktika pokazuju da je smanjenje Sunčeve radijacije, ekstremni pad ljetne temperature i veliku količinu sumpornih čestica u zraku na sjevernoj Zemljinoj hemisferi od 535. do 536. g., mogla uzrokovati snažna erupcija nekoga ekvatorijalnog vulkana⁵⁴ ili iznimna količina svemirske prašine zbog prodora asteroida u atmosferu. Podbačaj u proizvodnji hrane, glad i

⁵¹ protiv **Markomana i Quada** u 2., **Sarmata, Alana i Gota** u 4. te protiv **Langobarda, Huna i Vizigota** u 5. st.

⁵² Bizant. povjesničar Prokopije zabilježio je u 6. st. pojavu sličnu Sunčevoj pomrčini.

⁵³ istraživanja godova drveća

⁵⁴ Vjerojatno vulkana Tierra Blanca Joven pokraj grada Ilopanga u El Salvadoru, čija se erupcija smatra najvećom u posljednjih 2 000 godina.

bolesti, a napose kuga⁵⁵ potakli su na prednjoazijskome, europskom i afričkom području od druge polovice 4. do sredine 7. st. masovno kretanje mongolskih, germanskih, slavenskih, sarmatskih i drugih plemena (Bonacci 2014: 347, 350). To je doba osvajačkih napada mong. **Huna** na Iran. **Alane** sjeverno od Aralskoga jezera, na germ. **Ostrogote** u sjevernome Crnomorskom primorju i na **Vizigote** sjeverno od donjeg Dunava. **Vizigoti** i pridruženi im **Ostrogoti** i **Alani** prešli su donji Dunav i u drugoj polovici 4. st. pristigli na rimsko područje, s karpatskog područja potisnuvši susjedne **germanske** i **sarmatske skupine**. Daljni **hunski prodor** prema zapadu potaknuo je nove migracije i brojne sukobe za teritorije. Tako su **Vandali** i **Alani** sa srednjeg Dunava (s područja sjeverne Švicarske) u 5. st. prodrli u Panoniju, Norik i Reciju, **Goti** preko srednjeg Dunava u Panoniju, Reciju, Italiju, južnu Galiju i sjeveroistočnu Hispaniju, **Vandali**, **Alani** i **Svevi** sa češko-moravskog područja preko srednje Rajne u Galiju i sjeverozapadnu Hispaniju i zatim u južnu Panoniju, **Vandali** i **Alani** (oslabljeni u ratovima s **Vizigotima**, **Vandalima** i **Rimljanima**) u 5. st. u sjevernu Afriku⁵⁶ i na zapadno Sredozemlje, **Burgundi** s ušća Majne na rajnsko područje, otuda u Savoju i u južnu Galiju (današnju Burgundiju); **Aleman** s područja gornje Rajne u Alzac (dio rimske Germanije) i u Reciju.

Propast velike hunske države sredinom 5. st. omogućila je osamostaljenje pokorenih naroda. **Salijskim Francima** s ušća Rajne dopušteno je u 4. st. naseljavanje rimske pokrajine Toksandrije (u današnjoj južnoj Nizozemskoj i sjevernoj Belgiji). Oni su se u 5. st. postupno proširili na jug do rijeke Somme i krajem stoljeća svrgnuli rimsku vlast, zauzevši područje između Somme i Loire. Zatim su pokorili **Aleman** i osvojili njihov teritorij, a u 6. st. i područje istočno od Kölna na gornjoj Rajni, naseljeno **ripuarskim Francima**. Sjeverni i sjeveroistočni susjedi bili su im **Sasi** između rijekā Labe i Rajne. Također i **Frizi** između ušća Rajne i Ems, koji su zajedno s **Anglima** iz južnog i **Jutima** iz sjevernog Jütlanda (Jylland) od 5. do 7. st. pristizali na teritorij bivše rimske Britanije i tamo utemeljili kraljevstva. Nakon prestanka hunske opasnosti, **Tirinžani** su se područja iz zaleđa oko rijekā Harz, donje Saale i Mulda proširili do Dunava i Majne, ubrzo potpavši pod franačku vlast. **Gepidi** su se s područja između Tise, Dunava i Karpata krajem 5. st. proširili do Srijema. U Podunavlju sve do Tise, u rim. Noriku i u Panoniji kratkotrajno su se od europskog zapada do istoka u drugoj polovici 5. st. osamostalili **Rugijci**, **Skiri**, **podunavski Svevi** i **Sarmati**. No, osim **Rugijaca**, sve su ih zatrli **Ostrogoti**.

⁵⁵ Kuga je 541. g. uzrokovala slabljenje Carigrada, što je Arapima omogućilo njegovo potpuno razaranje.

⁵⁶ Nakon osvajanja Kartage utemeljili su vlastitu državu (439. – 533./534.).

Herule s bivšega rugijskog područja uz gornju Labu **Langobardi** su potisnuli u rimski istočni Ilirik na srednjem Dunavu. Na kraju stoljeća, **Heruli** iz južne Moravske i donje Austrije nadvladali su preostale **Sveve**, **Skire** i **Langobarde**. Kao bizantski saveznici, **Langobardi** su uskoro potukli **Herule** i naselili njihova područja pod bizantskom upravom. Zajedno s novopridošlim **Avarima**, u drugoj polovici 6. st. srušili su jugoistočnu susjednu državu **Gepida**.

Nakon propasti Rimskog Carstva, današnjim hrvatskim područjima prohujale su **germanske skupine** (Vizigoti, Svevi, Ostrogoti, Gepidi, Langobardi). Od 6. st. budući hrvatski teritorij nastanila su plemena prethodno uključena u Teodorikovo Ostrogotsko Kraljevstvo, koja su govorila i slavenskim jezikom, pred nomadskim **Avarima** prešavši Dunav i zauzevši veći dio jugoistočne Europe. Zajedno pristigli u 6. st. s bizantskog područja, plemenski savez **Avara** i **Slavena** potisnuo ih je dalje na zapad, gdje su **Langobardi** u novoosnovanoj državi na današnjemu talijanskom području opstali do franačkog osvajanja 796. g. Historiografski izvori i genetička istraživanja potvrđuju da su se **povijesni Hrvati** s njima stopili vjerojatno prije doseljenja iz zakarpatske pradomovine. Naselivši se na dijelu panonskog područja i jadranskog zaleđa zatečenih antičkih gradova koje su isprva rušili i pljačkali, **Slaveni** su nakon avarskoga poraza 626. pod Carigradom postupno asimilirali oslabljene **Avare**. Do 7. st. naselili su Balkanski poluotok, slavenizirali priobalno antičko stanovništvo, stekli samostalnost i stvorili vlastite države. (HE "seoba naroda": web; Heršak i Nikšić 2007: 255). Na istočnobalkanskim područjima, u drugoj polovici 7. st. s naseljenim **antskim Slavenima** orodili su se doseljeni nomadski **Protobugari** (Conte 1989: 134).

e) konačna (srednjovjekovna/moderna) historijska komponenta

U hrvatskoj etnogenezi u istočnoj Slavoniji u 8. i 9. st. sudjelovali su **Franci**, krajem 9. st. **Mađari**, a od kasnog srednjovjekovlja **Francuzi**, **Talijani**, **Nijemci** i **Mađari**. U Kraljevini Hrvatskoj (10. – 11. st.) **Hrvati** su pokrštavani pod bizantskim i franačkim utjecajima. U to je doba Međimurje najvjerojatnije bilo dijelom *kneževine* Panonske Hrvatske. Nakon kuge koja je u 14. st. značajno prorijedila **hrvatsko stanovništvo**, u povijesnim dokumentima sve se češće spominju stočarski **Vlasi**, potomci romanskog stanovništva s Balkanskog poluotoka koji su od eurazijskih nomada preuzeli *transhumantno stočarstvo*. U kasnome srednjem vijeku Slavonija se ponovno uključila u hrvatski etnički okvir. Tijekom osmanlijskih osvajanja u slavonske krajeve, pristigli su **Hrvati** s južnih hrvatskih područja. U hrvatske krajeve izbjegli su i stanovnici iz susjednih istočnih i južnih balkanskih područja, među njima katolički (istrorumunjski **Ćići** i

zadarski **Arbanasi**) i pravoslavni **Vlasi**. Nakon razornog požara u Varaždinu (1776.), povijesni slavonski grad Zagreb postao je hrvatska metropola. (Heršak i Nikšić 2007: 251-258, 261)

4.3. MODELI I TEORIJE O PODRIJETLU HRVATA

Na temelju historiografskih, jezikoslovnih i arheoloških istraživanja, utvrđene su **teorije ili modeli o podrijetlu Hrvata**. Opovrgavaju ih ili potvrđuju najnovije interdisciplinarne znanstvene spoznaje.

A. Slavistički modeli

Srednjovjekovni pisani izvori, slavenska imena hrvatskih srednjovjekovnih vladara i uporaba hrvatskoga slavenskog jezika upućuju na pripadnost Hrvata slavenskoj etničkoj zajednici. Hrv. latinistički pjesnik Juraj Šižgorić u 16., povjesničari Vinko Pribojević u 15./16. i Mavro Orbini u 17., hrv. latinist i arheolog Matija Petar Katančić u 18. st. te jezikoslovac i političar Ljudevit Gaj u doba *hrvatskoga narodnog preporoda*, povjesničar Ferdo Šišić u 19./20. i arheolog Mate Suić u 20. st., također i utjecajni češki, slovački i ruski znanstvenici, **autohtonističkom teorijom iliričkog slavenstva** zastupali su teze o podudarnosti teritorijalnosti Južnih Slavena i domorodačkih iliričkih rimskih provincijā te o ilirsko-slavenskim potomcima raseljenima po srednjoj i istočnoj Europi, zanemarujući nepripadnost ilirskih jezika slavenskim jezicima (Kuntić-Makvić 1997: 86-87; Katičić 1991: 267-268; 1997a: 163, 165; Heršak i Nikšić 2007: 259; Ljubičić 2012: 14). Politički nadahnuta razmatranja hrv. slavista Franje Račkog, Vatroslava Jagića i Tadije Smičiklase, utemeljena na historiografskoj obradi Porfirogenetove kronike Ivana Lucića Luciusa, promovirala su **doseljenički model čistog slavizma** – o Hrvatima kao pripadnicima isključivo slavenske etničke skupine, pridošlima možda sa europskog sjevera na jug za vrijeme *Velike slavenske seobe* (Katičić 1997a: 156, 159), no bez poveznice s Bijelim Hrvatima (Budak 1994. i Rački 2009. u Ljubičić 2012: 10). Na temelju indicijā o predslav. Antima, u 3. st. na području koje se pripisuje ranosrednjovjekovnim kijeveskim Bijelim Hrvatima, hrv. povjesničar Natko Nodilo zagovarao je antsko podrijetlo Hrvata, iz čega se na osnovu avarskog razaranja Anta početkom 7. st. pretpostavlja hrvatsko-avarski sukob i hrvatsko zauzeće Dalmacije. Zastupajući **doseljenički model kroatističkog slavizma**, hrv. slavist Vjekoslav Klaić je u drugoj polovici 19. i u prvim desetljećima 20. st. isticao državnopravni i nacionalni hrvatski identitet, utemeljen na vijesti o kasnijoj zasebnom doseljenju Hrvata i uspostavljanju hrvatske

vlasti. (Gluhak 1990a: 131, 135 bilj. 14; Heršak i Nikšić 2007: 262-263) U prvoj polovici 20. st. slov. etnolog i političar Niko Županič tvrdio je da su se iranski Hrvati slavenizirali pod utjecajem avarskih podanika Slavena koji su postupno zagospodarili Avarima (Katičić 1997: 158-159, 163). **Doseljeničkim modelom mekog slavizma** suvremeni hrv. povjesničari Neven Budak i Lujo Margetić te jezikoslovac Radoslav Katičić zagovaraju avarsko-slavensko (Budak 1995: 76), protobugarsko-slavensko (Margetić 1995: 147), odnosno pontsko-kavkasko-slavensko (Katičić 1999: 14) oblikovanje (proto)Hrvata.

B. Germanistički modeli

Unatoč tezama u 19. st. polj. sociologa i pravnika Ludwiga Gumplowicza, a u prvoj polovici 20. st. slov. povjesničara Jakoba Kelemina i Jože Rusa te hrv. povjesničara i jezikoslovca Kerubina Šegvića, potkrijepljenih i historiografskim podacima o slavensko-gotskoj vlasti hrvatske dinastije Trpimirovića nad avarskim podanicima Slavenima, i unatoč poricanju hrv. pravnik i odvjetnik Ivana Mužića teze o doseljenu navodno autohtonih Hrvata čijem imenu pripisuje gotsko podrijetlo, a zakarpatsko slavenstvo pretpostavlja iz jadransko-podunavskog slavenstva – nema dokaza o kontinuitetu između gotske i hrvatske ili slavenske vlasti u Dalmaciji. Naime, pohod Istočnih Gota u Italiju zbio se krajem 5., bizantsko-gotske vojske na Salonu uz međusobno razovanje u prvoj polovici 6. st., pobjeda bizant. cara Justinijana nad Istočnim Gotima 555. g., a avarsko-slavensko zauzeće Dalmacije i Salone u prvoj polovici 7. st. U dalmatinskim obalnim i otočnim gradovima pod bizantskog vlašću do tada je istrajavao restaurirani antički način života (Katičić 1991: 244, 247, 250, 255; 1997a: 156, 159, 163). Emil Heršak i Boris Nikšić pretpostavljaju da je poistovjećivanje Hrvata s Gotima mit stvoren na dvoru Trpimirovića, s ciljem predstavljanja Bizantu časne hrvatske vladarske dinastije (Ljubičić 2012: 13). Kasnija nazočnost germanskih feudalaca na hrvatskim područjima nije prouzročila jaču germanizaciju, a novodoseljeni srednjovjekovni njemački obrtnici postupno su asimilirani u romanskim gradskim središtima (Goldstein 1997: 176).

C. Iranistički modeli

Veliku pozornost privuklo je iransko osobno ime *Χοροάθ-* (*Horóathos*, *Horóúathos*) urezano u dvije »Tanajske/Donske ploče« (2. – 3. st.), pronađene u nekadašnjem grč. naselju Tanaisu (Donu)⁵⁷ uz ušće rijeke Don u Azovsko more na poluotoku Krimu, na početku prvog tisućljeća

⁵⁷ U to doba domaćim iran.-sarm. i stranim grč. stanovništvom Tanaisa upravljala su četiri iran. dužnosnika *archontosa*, među kojima se spominju Sandarzijevi sinovi Horóathos i Hofarnos, te načelnik grč. kolonista trgovaca

poznatom po iran. nomadskim Skitima, Sarmatima i Alanima. Na temelju svjedočenja iz 2. st. rim. pisca Plinija ml., da na »na rijeci Tanaisu stanuju Sarmati, potomci, kaže se, Medijaca, i sami razgranjeni na mnoge rodove« (Hist. nat. 6, 7), nastoje se objasniti etnografske i toponomastičke podudarnosti⁵⁸ te tragovi zoroastrizma u pretkršćanskoj vjeri Hrvata (Katičić 1997a: 159, 160). Krajem 18. st. hrv. povjesničar Josip Mikoczy-Blumenthal prvi je pisao o iranskom podrijetlu Hrvata, no njegov su rad pohranjen u JAZU jugoslavenske vlasti uništio. Češ. jezikoslovac i povjesničar Konstatntin Jireček prvi je početkom 20. st. pretpostavio iransko podrijetlo hrvatskog imena, rus. slavist Aleksej Ivanovič Sobolevski sustavno ga je razradio, a bjrus. jezikoslovac Aleksandr Ljvovič Pogodin ga je popularizirao. Slov. povjesničar Ljudmil Hauptmann postavio je teze o višekratnom doseljavanju Slavena, o njihovu povezivanju s iranosarmatskim i iranoalanskim plemenima tijekom *Velike seobe naroda*, o naseljavanju područja oko sjevernih Karpata pred hunskim provalama u 4. st. i o kasnijem doseljavanju u Dalmaciju Hrvata od kojih je izniklo hrvatsko praplemstvo (Ljubičić 2012: 11-12; Heršak i Nikšić 2007: 260; HE "Hauptmann, Ljudmil": web; Katičić 1997a: 163). Ovi modeli temelje se na etimologiziranju etnonima *Hrvat*, napose onom iz 18. st. hrv. povjesničara Josipa Mikoczyja koji je podrijetlo antičkih Hrvata izveo od slaveniziranih zapadnoiranskih Medijaca (Protohrvata), onom na temelju stperz. carskih kamenih natpisa s upisanim imenom pokrajine Harahvati i onom iz 20. st. hrv. povjesničara Stjepana Krizina Sakača koji je uspostavio tzv. *zlatni lanac* hrvatskih imena *Hrvat-Horvat-Horoat-Horuat-Horohvat-Harahvat-Harahvaiti-Harahvatiš* »od Jadrana do Indijskog oceana«, hrvatsko podrijetlo izvevši iz ahemenidske Perzije (Krizin Sakač 1942: 1-18; Ljubičić 2012: 12). Prema mišljenju skupine znanstvenika, *Sarasvati* (*Haraquti*) su nekoliko tisućljeća ranije prethodili indoarijskoj protohrvatskoj etničkoj skupini *Horouathos* azovskih crnomorskih Hrvata kojih su potomci današnji jadranski Hrvati (Eiler, Elst i Witzel u Biondić 2010: web). U 20. st. ta su promišljanja aktualizirali njem. i rus. jezikoslovci Max Vasmer i Oleg Trubačev, a na pretpostavkama o zoroastrijskoj religiji češ. povjesničar Jan Peisker, hrv. povjesničari Milan Šufflay, Ivo Pilar, Stjepan Krizin Sakač i Ante Škobalj. Međutim, u dokumentima i u slavenskom folkloru nema potvrde o dualističkoj religiji u znaku zoroastrijskog boga tame Deve i bog svjetla Ahura Mazde (Belaj 2014: 81). Etonim *Hrvat*

hellenarchos. Zagovaratelji iranističkog modela ističu sličnost imena *Horóathos* i *Horúatho* uklesenog na jednoj od ploča koje se čuvaju u petrogradskom muzeju Ermitaž.

⁵⁸ Npr. u prvotnome religijskom i socijalnom dualizmu te u svadbenim (iran. i dalm. svadbeni časnici su *diveri*, *prva od svatova*, *svatski starješina*, *čauš*, *kumovi*) i u pogrebnim običajima. Iran. brdo *Kunara* i u hrv. tradicijskoj pjesmi je drugo ime za Dinaru, planinu spasa u kojoj hajduku, uskoku ili prebjegu ništa ne mogu ni Turci, ni Mlečani.

najvjerojatnije je iranskog podrijetla. Međutim, prozirno etimologiziranje imena perz. pokrajine Hara(h)uvatiš, ‘one koja se razlijeva u bare’, urezano u jedan klinasti natpis (522. g. pr. Kr.) perz. kralja Darija u stijeni brda Bogostan, ne argumentira iransko podrijetlo Hrvata, jer zabilježeno ime *Harahuvatiya* žitelja te zemlje sadrži doček koji ime *Hrvat* nema. Prenošnje hrvatskog imena iz iranskoga u slavenski jezični krug ponovno su problematizirali jezikoslovci: Alemko Gluhak misli da je etnonim *Hrvate* s kratkim oblikom samoglasnika *-a* stariji od etnonima *Hrvate* s dugim oblikom samoglasnika *-a*, a Radoslav Katičić to opovrgava tvrdeći suprotno (Gluhak 1990b: 299).

Zagovaratelji **slavensko-iranske teorije** tvrde da su Hrvati slavensko pleme koje je u ranome povijesnom razdoblju došlo u kontakt s iranskim nomadskim plemenima i dijelom preuzelo iransku kulturu. Prema **iransko-slavenskoj teoriji**, Hrvati su se kao iransko pleme slavenizirali pod utjecajem Slavena s kojima su došli u dodir, nametnuvši im svoje ime i plemensko-državnu organizaciju (v. Slavistički modeli). Borbeno ravnopravani s Avarima, Hrvati su se mogli uobličiti iz dugotrajnih vezā sa starim Slavenima i iranskim nomadima (Gluhak 1990b: 298; Katičić 1997a: 160, 163; Marčinko 2000: 193). **Kavasku teoriju** u studiji »Znaczenie etnografii Kaukazu dla badan etnologicznych na Balkanach« (1934.) zastupa polj. etnolog Kazimierz Moszyński koji je otkrio pretpovijesne kulturne veze između jugoistočne Europe (napose dinarskih krajeva) i Kavkaza. Uočio ih je i s prahrvatskim neslavenskim elementima usporedio hrv. etnolog Josip Bratanić, odbacivši hrvatsko-iranske usporebe kao znatno starije općeslavensko-iranske i tragajući za značenjem značenje riječi *khurava* ‘zajednica’ i *khuravath* ‘pleme, narod’ hirkilinškog narječja darginskog jezika Dargwa, etničke skupine srodne Lezijcima čiji se etnonim *Andi* suodnosi s čerk. *ant* ‘narod’ i didojskim etnonimom *Hvaršini*, zatim za značenjem pripjevno-zazivnih gruzijskih (*naanina*, *dainanina*, *naanina*, *naanina*; *danana*), primorskih (*trajnanina*, *trajnaninaninena*) i podravskih (*danana*) oblika u mogućoj vezi s imenom južnokavkasko hipostaze sunčane božice (Da)nane, sa usporednim značenjem grčkim i kavkaskim folklornog motiva istočnjačkoga kultnog stabla javora ‘platane’ (lat. *Acer pseudoplatanus*) i hrv. motiva istoimene platane druge vrste sličnog lišća (lat. *Platanus orientalis*) (Belaj 1998: 266-267, 268, 272-274, 276-278). Na temelju vlastitih interdisciplinarno-etnomuzikoloških usporednih istraživanja o vedskoj, iranskoj i hrvatskoj tradicijskoj kulturi, suvremeni hrv. etnomuzikolog Krešimir Galin tematizirao je simbolizam zvijezde boga Mitre i Mjeseca boga Varune, odnosno božanstava Surije i Anahite u prahrvatskom kraljevstvu

Harahvaiti, zatim novogodišnjo-pokladne obrede, sličnosti prikaza kulturnih glazbala božice Sarasvati (Harahuaiti) na iranskim vazama i hrvatskih pastirskih svirala *pištu* (*slavić*) i *diple*, sumersko podrijetlo vučedolske kulture, prahrvatsko podrijetlo ukrajinske države, podrijetlo današnjih Dalmatinaca od neolitskog ogranka *Dailamites* prahrv. *Kurawatha* (*Hurita*)⁵⁹ s kavkasko-tigriškog područja te srodnost iranskih i hrvatskih riječi, npr. *sabha* i *sabor* (K. D. 2014: web). Danas je poznato sveukupno tridesetak riječi slavensko-indoiranskog podrijetla, među njima *bhayate* ‘bojati se’, *čašaha* ‘čaša’, *mgdran* ‘mudar’, *paisati* ‘pisati’, *sabha* ‘sabor’, *sravah* ‘slovo’, *zavaiti* ‘zvati’.

D. Avarski ili tursko-bugarski model

Bizantolog John Bagnell Bury poistovjetio je hrvatsku predaju o vođama (*petorici braće i dvije sestre*) doseljenih Hrvata, među kojima se spominje eponimsko ime hrv. vođe *Hrobotosa*, s bugarskom predajom o doseljenju *petorice sinova* kana Korbata (Kurbata). I pet orijentacijskih boja u središtu tabora uspoređuje se sa sličnim predodžbama o stranama svijeta turkijskih Protobugara i Srba. Pretpostavljalo se da je hrv. plemićka titula *ban* izvedena iz imena avar. kagana Bajana. Sredinom 20. st. austr. slavist Otto Kronsteiner i povjesničar Walter Pohl te hrv. povjesničari Nada Klaić i Neven Budak⁶⁰ zastupali su taj model (Katičić 1997a: 160; Nikšić i Heršak 2007: 259, 261; Budak 1994. i Marčinko 2004. u Ljubičić 2012: 15). Suvremeni tur. akademik Osman Karatay u knjizi »In Search of the Lost Tribe: The Origins and Making of the Croatian Nation« (2003.) Hrvate je povezao s turk. *Bijelim Ogurima/Kurbatima* koje su Avari protjerali u drugoj polovici 6. st. iz njihove sjevernokaspijske postojbine u slavensku Galiciju, područje prvotnog oblikovanja hrvatskog naroda. To opovrgavaju historiografski podaci o neprijateljskim odnosima između Hrvata i Avara, zatim utvrđeno iransko podrijetlo titule *ban* starije od prvog spomena Avara, kao i među Hrvatima niska genetička zastupljenost (1% – 2%) genoma sličnog turkijskom, koji je najvjerojatnije avarskog podrijetla.

⁵⁹ Iseljeni **Hurito-Iranci** navodno su prvi **Indoeuropljani**.

⁶⁰ Neven Budak taj je model kasnije odbacio.

5. SREDNJOVJEKOVNA HRVATSKA DRŽAVA NAKON DOSELJENJA HRVATA

5.1. DRŽAVOTVORNOST U DOBA NARODNIH VLADARA

Hrvatski kraljevi **Tomislav** i **Trpimirovići** ujedinili su u Kraljevinu Hrvatsku tijekom 10. i 11. st. hrvatska područja u širem zaleđu gradova Zadra, Trogira i Splita, između južnog Velebita i rijeke Zrmanje do rijeke Cetine i Duvanjskog polja te Slavoniju omeđenu Dravom, Savom, Sutlom i Požeškom kotlinom. Najveću površinu zauzimala je u doba kralja **Petra Krešimira IV.**, dopirući do Istre i istočnojadranske Duklje. »Hrvatski narod i njegov prostor stvarali su se u dodirima hrvatske narodne jezgre sa širokom slavenskom osnovicom i s prvobitnim romanskim, odnosno romaniziranim, pretežno ilirskim stanovništvom. (...) Stoga je onaj prostor na kojemu je u srednjem vijeku živio hrvatski narod bio širi od političkog opsega njegova kraljevstva.« Krajem 10. st. Hrvatsku su počeli ugrožavati Mađari i Bugari. Unatoč njihovim višekratnim nastojanjima oko osvajanja istočne Panonije i dalmatinskih gradova pod bizantskom vlašću, bugarsko-hrvatska neprijateljstva ubrzo su utišana zahvaljujući posredovanju papinog izaslanika (Goldstein 1997: 172-173, 175-176; Gluhak 1990b: 127, 290-292). Krajem 11. st. iz srednjovjekovnoga hrvatskog teritorija isključena je Bosna, koja se sredinom 12. st. spominje kao samostalna zemlja pod banom **Borićem**, a za velikog bana **Kulina** krajem 12. st. kao značajna društveno-politička saveznica Dubrovačke Republike. Iako je Dubrovnik u 11. st. bio bizantska provincija *tema*, sredinom 12. st. arap. geograf El Idrisi zabilježio je da je Bakar »prvi među zemljama Hrvatske koje se zovu Dalmacija i koje se protežu uz more«, a *Ragusah* (Dubrovnik) »zadnji grad Hrvatske«. Među plemensko-političkim *sklavinijama*⁶¹ na području između bizantske Donje (od Krka i Osora do Splita) i Gornje Dalmacije (od Dubrovnika do Bara i Ulcinja), u prvoj polovici 9. st. s isticala se Neretvanska kneževina (Paganija) koja je zauzimala kopneno područje između rijekā Cetine i Neretve te otoke Brač, Hvar, Korčulu i Mljet. Njome su upravljali vladari zvani *rex*, *dux* ili *judex*. Njezino postupno priključivanje hrvatskom kraljevstvu najvjerojatnije je započelo u drugoj polovici 9. st., a tri stoljeća kasnije započeo je proces preoblikovanja isprva zasebnih *slavenskih općinā* neretljanskih otoka u niz povezanih *jadranskih komunā*, doprinijevši na jadranskoj osnovici dogradnji hrvatskog društva u kraljevstvo (Margetić 1997: 191, 199; Raukar 1997: 187).

⁶¹ prema lat. *Sclavi* i grč. *Sklabeonoi* 'Slaveni' (Katičić 1991: 257)

Po osnutku svoje države, Hrvati su zadržali prethodnu podjelu na *plemena*, prema krvnom srodstvu sastavljena od *bratstava* i *rodova* predvođena egalitarnim vođama, starješinama i domaćinima. Najugleniji predstavnici plemenskih *bratstava* nastanjenih u *župama* birani su za *knezove* (plemenske poglavare) i kasnije za *kraljeve*, *banove* (potkraljeve), *župane* (županijske poglavare isključivo podložne *kralju*), *vojvode* (vojskovođe), *hercege* (kraljeve namjesnike), *suce* i druge časnike. Do 10. st. Hrvatsku je predstavljao izabrani knez *dux*⁶², a nakon papinskog priznanja nasljedno-krunidbeni kralj *rex*, kojem su na temelju crkvenog akta dodijeljene kraljevske insignije (kruna, žezlo, zlatna jabuka, mač) i namjesništvo Božje vlasti na zemlji. Hrvatski vladari nisu imale stalnu prijestolnicu – pojedinačno su, zajedno sa svojim obiteljima, **dvorskim časnicima** (*županom dvorskim, komornikom, peharnikom, konjušnikom, štitonošom, buzdovanarom, dedom, dvorskim sucem, dvornikom, vratarom, sokolarom, psarom; tepčijom, posteljnikusom, vinotočom, štitonošom, volarom*) i **plemstvom** stolovali u Ninu, Klisu, Biaćima, Kninu, Biogradu i Solinu. Srednjovjekovna hrvatska društvena zajednica sastojala se od slobodnih *seljaka, građana* i *plemića* te od neslobodnih *robova* i seljaka *serva* koji su se zbog oskudice dragovoljno odricali slobode. (Raukar 1997: 186-187, 191; Šišić 2004: 156-160)

Ugar. vođa **Stjepan I.** uspostavio je 1000. Kraljevinu Ugarsku⁶³ i potaknuo pokrštavanje Ugra. Pripadao je ugarskoj plemićkoj obitelji **Arpadović**, kao i kralj **Bela I.** čija su djeca bili ugarski

⁶² Hrv. arheolog Duje Rendić-Miočević »je upozorio na podudarnosti u imenskim formulama hrvatskih vladara i starinaca rimske Dalmacije« (Katičić 1991: 252).

⁶³ Suvremeni pečuški sveučilišni povjesničar Đuro Šarošac hrvatskog podrijetla, kontinuirano se bavi revidiranjem povijesti Slavena na mađarskom tlu. Ističe da je nakon mađarskog zauzimanja Zadunavlja i Baranje slavensko stanovništvo tek manjim dijelom prebjeglo preko Drave i da je uglavnom asimilirano opstalo do danas. »Slavensko plemstvo, poznavajući snagu i način ratovanja Mađara, nije se upuštalo u ratne sukobe, smatrali su kako će bolje proći ako se pokore, jer time mogu izbjeći nesagledive žrtve, što bi za njih bilo sudbonosno i pogubno.« Šarošac ističe zapažanja mađ. akademika Györgyja Györfyja o udjelu feudalnih Slavena katoličke vjeroispovjesti, najzastupljenijem mađarskom etnikumu u doba **Arpadovića**, također i zapažanje mađ. akademika Erika Molnára o opstanku Slavena zahvaljujući snošljivom odnosu mađarske vlasti prema lojalnim slavenskim vojnim i vjerskim vođama i njihovim pristašama, uspostavljenom u 9. st. Naime, oni su za poslušnost, poštivanje nametnutih obveza i plaćanje poreza nagrađivani samostalnošću, službom i titulom (npr. knez **Pribina**). Pretpostavlja se da je od vremena papine zabrane liturgijske uporabe slavenskog jezika u 11. st., proces asimilacije Slavena bio znatniji. Međutim, prema mađ. povjesničaru i geografu Nándoru Hummeru, mađarsko stanovništvo je od slavenskih starosjedilaca preuzelo pluznu zemljoradnju, stajsko stočarstvo i obrtništvo, a od slavenskih misionara kršćanski svjetonazor. To potvrđuju mađarski **slavenizmi** (*andeo, biskup, kršćanin, krštenje, pogan, pop, svet, sijeno* i obrtničko nazivlje). Nadalje, u Pečuškoj biskupiji do početka 18. st. djelovalo je 18 biskupa hrvatskog podrijetla, u Mađarskoj su živjele doseljene hrvatske etničke skupine – bosanski Hrvati (mohački Šokci, ruralni Šokci u naseljima uz prometnicu Pečuh-Mohač, Bošnjaci oko Pečuha) i Hrvati iz srednje Podravine – dijelom potomci starosjedilačkih panonskih Hrvata (prezimana Čavić, Gregorić, Istivić, Lankić, Latić, Marković, Pavlić, Simo, Tot). Na temelju turskih poreznih popisa, u 454 baranjska naselja popisano je sveukupno 1 259 poreznih obveznika pod prezimenom Tot. Prema podacima o Hrvatima izbjeglima pred tatarskim i osmanskim pustošenjima, također i o **sustavnom naseljavanju** 6 300 **Hrvata** uokolo Šikloša i Pečuha za vrijeme turske vlasti 1557., Šarošac zastupa o **povijesne veze** ranosrednjovjekovnih i novovjekovnih **Hrvata**. Opširno se baveći baranjskom toponimijom, uočio

prijestolonasljednici **Gejza I.**, **Ladislav I.** i **Jelena Lijepa** udata za hrv. kralja **Dmitra Zvonimira**. Ona je kao kraljica rodila dvoje djece – hrv. prijestolonasljednika **Radovana** i kraljevnu **Klaudiju**. Kad je **Radovan** umro prije oca, Hrvatska je ostala bez nasljednika. U borbi za vlast nakon suprugove smrti, kraljica je svoja kraljevska prava prenijela na brata **Ladislava I.** koji je nećaka **Almoša** (1091. – 1095.) proglasio hrvatskim kraljem. Istodobni pokušaj dijela hrvatskog plemstva krunidbe **Stjepana II.** (1089. – 1091.), nećaka kralja **Petra Krešimira IV.** i posljednjeg muškog člana dinastije **Trpimirović** kojemu je prethodno kralj **Dmitar Zvonimir** silom oduzeo pravo na krunu zatvorivši ga u samostan, propao je zbog iznenadne Stjepanove smrti (Goldstein 1997: 176-177; Raukar 1997: 188).

5.2. DRŽAVOTVORNOST U DOBA ARPADOVIĆA I U DOBA PROVALE OSMANLIJA

Zahvaljujući spletkama, ženidbenoj vezi i vojnom djelovanju u okruženju unutrašnjih političkih razdora, ugar. kralj **Ladislav I.** proglasio je ugarsko-hrvatsku *personalnu uniju*, u kojoj je Hrvatska zadržala samostalnost hrvatskog Sabora. Godine 1093. ili 1094. osnovao je Zagrebačku biskupiju. Nakon pobjede na Gvozdu 1097. Ladislavova nećaka **Kolomana** u ratu s neokrunjenim hrv. kraljem **Petrom Svačićem (Snačićem)**, kojeg je nakon smrti **Stjepana II.** hrvatsko plemstvo u Kninu proglasilo kraljem, papa je kao bizantskog saveznika protiv Normana 1102. u Biogradu okrunio za kralja Dalmacije i Hrvatske. U Dalmaciji je nastupilo devetstogodišnje razdoblje hrvatsko-mađarske vlasti, koju su naizmjenice vojno preuzimali Bizant, Ugarska i Mletačka Republika (Raukar 1997: 188; Šišić 2004: 95-96, 98-101, 151-156).

Budući da je tek za vrijeme vladavine kralja **Ladislava** i pod okriljem Zagrebačke biskupije novoosvojena *Sclavonia* podijeljena na *županije* i *župe*, u kojima je njegov nasljednik **Kolomon** ubirao porez *marturinu*, pretpostavlja se da Slavonija prethodno nije bila ugarski teritorij. Međutim, nije bila ni u sastavu papinog Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije, što potvrđuju onodobne kraljevske darovnice slavonskih područja, dodjeljivane bez papinog uplitanja. Na temelju toga i iz Porfirogenetova zapisa o osvajanju Ilirika i Panonije od skupine dalmatinskih Hrvata, zaključuje se o zasebnoj srednjovjekovnoj državi Slavoniji do ugarskog osvajanja krajem 11. st. (Mergetić 1997: 211-212). U doba Kolomanova kraljevanja, granica hrvatske države tekla

je značajan broj ojkonima slavenske osnove ili slavensko značenje, npr. Bakonya (slav. *bakonja* ‘ugledan čovjek’), Csarnóta (*čarno* ‘crno’), Gorica (*gorica* ‘mala šumska površina’), Pogany (*pogan* ‘nevjernik’), Székesfehérvár (slav. *Stolni Biograd*) (Šarošac 2008: 6-14, 16-28).

je »otprilike Neretvom do Rame, odatle na gornji i srednji Vrbas, zatim na donju Bosnu do ušća u Savu i pravcem povučenim između današnjeg Broda i Donjeg Miholjca do Drave, pa uz Dravu do štaj.-kranj. pograničnog gorja, otkuda se spuštala na more kod Rijeke; od većih otoka pripadali su Hrvatskoj Krk, Cres, Rab, Pag, Hvar, Brač i Vis.« Nastanjivali su je Hrvati koje su stranci zvali *Sclavima*. Bizant je zadnji put nakratko preuzeo vlast nad hrvatskim područjima u drugoj polovici 12. st., kada je ugar. kralj **Stjepan III.** svojega mlađeg brata **Belu III.** prisilno dao na odgoj bizant. caru **Emanuelu Komnenu**. Međutim, carev nekadašnji štićnik je nakon careve smrti (1180.) ipak postao ugarsko-hrvatski kralj Hrvatske i Dalmacije. Tako se »središte države pomaknulo duboko u Panoniju, stvorila se mogućnost za afirmaciju hrvatskih feudalnih obitelji«. Međutim, Hrvatsko-Ugarsko Kraljevstvo oslabilo je već nakon smrti kralja **Kolomana** početkom 12. st., a napose u 13. i 14. st. kada je pod vodstvom ugar. kralja **Matije Korvina** sudjelovala u europskim vjerskim ratovima. To su iskoristili Mleci koji su u 12. st. uspostavili vlast nad Osorom, Rabom, Zadrom i Krkom, a Nijemci u zapadnome Kvarnerskom zaljevu (Margetić 1997: 213).

Nomadske mongolske horde iz južnoruskih su područja provalile 1241. u Ugarsku i porazile mađarsku vojsku, pustošeći panonskom i središnjom Hrvatskom, a nakon iznenadne smrti njihovog vođe **Oglajkana** tijekom povlačenja iz Dalmacije također su opustošile Dubrovnik i Kotor. Zbog toga je hrv.-ugar. kralj **Bela IV.** dao obnoviti, utvrditi, napučiti i povlastiti razrušene gradove, potičući osnivanje *slobodnih kraljevskih gradova*. Kraljevina Hrvatska tada je podijeljena na Hrvatsku s Dalmacijom i na Slavoniju koju su predstavljali *ban* i stalni *sabor*. Hrvatski *ban* i hrvatsko *plemstvo* imali su zakonodavnu ulogu, *županije* su obnašale sudsku i upravnu vlast. U slučaju spriječenosti kraljeva zamjenika *hercega*, hrvatskom vojskom zapovijedala su dva hrvatska *bana*, a od 15. st. hrvatsko-dalmatinski-slavonski *ban*.

U 15. st. u Hrvatsku su zajednički podrli mong. Tatari i turk. Osmanlije, uzrokovavši stradanja i migracije Slavena na hrvatskom području i izvan njega. Nakon pogibije hrv.-ugar. kralja **Ludovika II.** i mađarskog poraza 1526. na Mohačkom polju, Hrvatski sabor je nadvojvodi **Ferdinandu I.** iz austrijske dinastije **Habsburgovaca** 1527. u Cetingradu priznao kraljevsku vlast, nadajući se učinkovitijem savezništvu. Od tada je austrijska monarhija na hrvatskom teritoriju potrajala sljedećih četiristo godina. »Otomansko carstvo, međutim, progutalo je već hrvatsku teritorijalnu jezgru, Dalmacija pak potpada rano pod Veneciju (1409.), a tek na krajnjem jugoistoku Hrvatske ostaje Dubrovačka Republika samostalna. *Reliquiae reliquiarum*

(ostaci ostataka) starog hrvatskog kraljevstva održavat će pretežno na sjeverozapadu, pod habsburškom krunom, vlastitu zamršenu i osakaćenu državnost.« (Supek 1997: 6-7).

6. DUHOVNOST RANOSREDNJOVJEKOVNE HRVATSKE

U Poljičkom primorju istodobno su živjeli slavenski **pogani** i slavenski **kršćani**, na istom mjestu održavajući vlastite obrede. Nekršćani nisu pokršteni masovno i odjednom, već višestoljetnim propovijedanjem i odgajanjem (Škobalj 1970: 169). Povjesničar Neven Budak upozorio je na nužnost razlikovanja pojmova **pokrštavanje** i **kristijanizacija** (Budak u Belaj 2009b: 10). Višestoljetno **pokrštavanje** na europskom tlu, najprije vladajućih elitā i ambicioznih pojedinaca željnih visokih državnih i crkvenih položaja (Šanjek 1997: 220; Belaj 2009b: 10), a zatim i svih drugih, bio je izniman povijesni događaj koji je omogućio širenje pismenosti, kulture, obrazovanja te uspostavljanje teritorijalnosti i međudržavnih odnosa. O tome kako su pokrštavani **pogani**, svjedoči pismo pape Grgura I. upućeno 601. biskupu Augustinu od Canterburyja:

...hramove idola [poganskih bogova] kod toga naroda ne treba uništiti, nego treba uništiti idole u njima, blagosloviti vodu i njome poškopiti rečene hramove, podići oltare i postaviti relikvije. Jer, ako su hramovi dobro izgrađeni, oni će po naravi stvari promijeniti štovanje demonā u službu istinitoga Boga; da bi narod, vidjevši da njihovi hramovi nisu razrušeni, uklonio zablude iz svojih srdaca te, prepoznajući i štujući istinitoga Boga, njemu se s vremenom, prema navici, utjecao. I jer su se navikli za žrtve demonima klati mnoga goveda, potrebno je to promijeniti u bilo kakvu svečanost, kao što je dan posvećenja ili rođendan svetih mučenika čije su relikvije ovdje smještene, neka si naprave kolibu od granja drveća kraj tih crkava koje su preuređene iz hramova i neka zdušno proslave gozvenu svečanost te odsada ne žrtvuju životinje đavlu, nego neka na slavu Božju u svojoj gladi životinje kolju i Darovatelju svega za sitost svoju hvalu daju... (Venerabilis I, 30 u Belaj 2009b: 10, bilj. 1)

Iako su Rusi pokršteni u 10. st., pritužbe svećenstva o ruskom **dvovjerju** zabilježene su četiri stoljeća kasnije. Hrvati su kršćanstvo prihvatili već u 8. st. No, »stanje *dvovjerstva*, kakvo je bilo u Rusiji, trajalo je i kod Hrvata još stoljećima, a ulomci obreda i mitova sačuvani su do danas u hrvatskom folkloru. Tvrdnja o trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata romantična je i pobožna slika koja ne odgovara stvarnosti.« (Belaj 2009b: 12). Zahvaljujući sustavnoj **kristijanizaciji** koju su u Hrvatskoj od 9. do kraja 10. st. sprovodili franački misionari, bogatu **pretkršćansku usmenost** na području prethodnih plemenskih država potisnula je nova **kršćanska duhovnost** latinske i slavenske pisane kulture i književnosti (Katičić 1997b: 345, 351). »Hrvatski narod s krštenjem formalno usvaja kršćanski pogled na svijet, ali će trebati još mnogo vremena da nauk Crkve

znatnije prodre u život pojedinaca, obitelji i društva. Kršćanstvo najprije prihvaćaju Hrvati Istre, Primorja, sjeverne i srednje Dalmacije, zatim hrvatski stanovnici gradova uz istočnu jadransku obalu (...) Kršćanstvo, međutim, mnogo teže prodire u unutrašnjost kopna, osobito u krajeve uz Neretvu i u teško pristupačne predjele Bosne...«⁶⁴ (Šanjek 1997: 221, 228). Zbog toga je *crkva bosanska* složeni sustav pretkršćanskih i kršćanskih vjerskih elemenata, koje bi prema najnovijim mitološkim spoznajama trebalo istraživati interdisciplinarno (Crnković 1994: 70).

U doba uspostavljanja **srednjovjekovne hrvatske države**, na nekadašnjem salonitanskom teritoriju postupno je prevladala **slavska toponimija** i **topografska terminologija**, a posjedovne čestice obilježavane su ostacima antičkih spomenika (Katičić 1997a: 351). **Benediktinske samostanske crkve** u Selu između Splita i Omiša i u Klobučcu kod Trogira svjedoče »o srastanju dalmatinskoga grada romanske tradicije sa svojim slavenskim zaleđem« (Katičić 1997b: 353-354). Unatoč **crkvenom raskolu** 1054. na zapadnokršćansku ekumenu pod katoličkom rimskom i na istočnokršćansku pod pravoslavnom carigradskom jurisdikcijom, **obje slavenske kulturne zone** zadržale su sličnosti kojima su u temeljima slavenstvo, pučka vjervanja i kršćanska vjeroispovijest. Benediktinska opatija, koju su 1060. u Biogradu osnovali Hrvati, potvrđuje **nastavak reurbanizacije** hrvatske Dalmacije i gubitak obilježja prethodnih starohrvatskih plemenskih *sklavinijā*. Prešavši dragovoljno iz gentilne u univerzalnu religiju, **hrvatska država** opstala je zahvaljujući uključivanju u **europski civilizacijski krug** (Goldstein 1997: 172).

6.1. POKRŠTAVANJE I KRISTIJANIZACIJA

U vremenskom razdoblju kraćem od trajanja jedne generacije, sve su **pretkršćanske hrvatske nekropole** iznenada bile napuštene, no njihovi grobovi nisu namjerno uništavani (Sokol 1997: 126). Nedaleko njih osnovana su **kršćanska groblja**, obnovljene su kasnoantičke i izgrađene nove **crkve** i **bazilike**. Reorganizirana je **crkvena hijerarhija**, utemeljene su **biskupije** (Poreč; Pula; Kopar, Novigrad, Pićan, Krk, Rab, Zadar, Bač; Trogir, Osor; Nin, Sirmij, Ston, Kotor, Skradin; Pečuh, Trebinje, Knin, Biograd, Vrhbosna, Zagreb; Senj, Modruš; Šibenik) i **nadbiskupije** (Akvileja, Bar; Split; Nin). Nešto bogatija arheološka i pisana vrela iz kršćanskog doba potvrđuju da su **pokršćavanje** i **kristijanizacija** na hrvatskom području posljedica

⁶⁴ Istarski Slaveni bili su **pogani** još početkom 9., a neretljanski krajem 10. st. (Belaj 2009b: 12).

nadmetanja između bizantskoga istočnokršćanskog i franačkoga zapadnokršćanskog utjecaja na Slavene. **Pokrštavanje Hrvata** vjerojatno je ostvareno u tri etape: 1) nakon apela bizant. cara Heraklija upućenog u Rim u 7. st., 2) na franački poticaj akvilejskog patrijarhata i salzburške nadbiskupije u 8. i 9. st., 3) za vladavine bizant. cara Bazilija I., zahvaljujući propovijedanju Metodovih učenika istočno od Neretve u 9. st. (Katičić 1997b: 345; Šanjek 1997: 219-220).

Pisani izvori i arheološki nalazi potvrđuju **kristijanizaciju Europe** u 4. st. Unatoč najstarijim pouzdanim pokazateljima **kristijanizacije** na panonskom području od sredine 3. st., pretpostavlja se da je taj proces sporadično započeo među doseljenicima s Istoka, među siromašnim Rimljanima i među robovima južne Panonije (u *Mursi*, *Sisiciji* i *Poetoviju*) već u 2. st., a ojačao u drugoj polovici 3. st. Kada je **kršćanstvo** ozakonjeno »Milanskim ediktom« (313.) cara Konstantina, do tada proganjani kršćani postali su progonitelji. Predstavnici **kršćanskih pravaca** *katolika*, *gnostika*, *arijanaca*, *donatista*, *priscilijanaca*, *nestorijanaca*, *pelagijanaca* i *monofizita* nametali su u 4. st. svoja teološka učenja, žestoko međusobno raspravljajući i sukobljavajući se. Unatoč nastojanjima oko oblikovanja **kršćanskog mentaliteta** upornim **misionarskom pokrštavanjem**, ta su nastojanja sprovedena i **vojnim intervencijama**, što potvrđuje i sljedeća koleda:

...Ej, vi troje vozare i četvore brodare! / Kren'te lađe ka Zadre, udri vesla od Zadre, / da se Zadre zatresu, da se zore zadenu, / da se zore zadenu, da petlovi propuju, / da petlovi propuju, da pogani poginu, / da pogani poginu, da kršćani nastanu, / da kršćani nastanu, koj' će Bogu verovat', / koj' će Bogu verovat' i toj Božjoj majčici, / i toj Božjoj majčici i velikoj koledi! (Rekeš, Krpan 1990: 187-188)

Još nije utvrđeno tko je i na koji način u 8. st. sproveo očigledni dogovor o **pokrštavanju Hrvata**, vjerojatno od presudne važnosti za **papinsko priznanje hrvatske države** stoljeće kasnije. Za razliku od naroda na susjednim područjima (u Karantaniji, Mađarskoj i Bugarskoj), ranosrednjovjekovni Hrvati kršćanstvo su prihvatili uglavnom mirno, postupno i dugotrajno, međusobno prožimajući novoprihvaćene kršćanske elemente s ukorijenjenim pretkršćanskim praksama (Crnković 1994: 70) u duhu kršćanske snošljivosti. To potvrde predaja o *papinu obećanju zaštite Hrvata* zahvaljujući zakletvi pokrštenih Hrvata Svetoj Stolici o nenapadanju tuđih zemalja, te pridodana predaja o pobožnom *čudotvorcu Martinu*, obje zabilježene u kronici »De administrando imperio« (Katičić 1997b: 341). Najstariji češki dokumenti na latinskom jeziku spominju *sv. Ivana* hrvatskoga kraljevskog podrijetla, u zagrebačkome rukopisnom misalu

(17. st.) zvanog *Ivanus Gostumili* i *Croata eremita*, a prema freskoslikaru Ivan Rangeru (18. st.) *S. Joannes seu Ivan Croat. et Dalm. Regis Filius Eremita* (Belaj 2014: 141-142).

Pokrštavanje je jednokratni obredni čin svećenikova blagoslova pojedinca svetom vodom (uranjanjem ili polijevanjem), znakom križa i izgovaranjem ustaljene formule »u ime Boga Oca, Sina i Duha Svetoga«, nakon čega obraćenik postaje kršćaninom, no ne i obraćenikom. Naime, **kristijanizacija** je dugotrajan proces prevladavanja, učenja i prilagođavanja dotadašnjeg načina života kršćanskoj vjeri. Ipak, nadajući se opstojnosti svijeta, »u očima seljaka, poganstvo i kršćanstvo bijahu komplementarni, a ne konkurentni sustavi« (Belaj 2009b: 10-11, 23). Latinska i narodna liturgija, župni i mjesni vjerski obredi pod okriljem vjerničkih laičkih bratstava i dragovoljnih udruženja u slavu svetaca zaštitnika, pokorničke procesije i hodočašća obilježja su **duhovnog života** hrvatskog ranosrednjovjekovlja na jadranskom priobalju saživljenim sa zaleđem i na tragu tada još aktualnog **dvovjerja** (Crnković 1994: 71). Na prijelazu iz prvog u drugo tisućljeće ojačao je **vjerski individualizam**, koji se posvjedočio u održavanju privatnih misā, nesudjelovanju u liturgiji, mrtvenju, postu, ispovijedanju o Božiću, Uskrsu i Duhovima, dobročinstvu i milostinji (Šanjek 1997: 229-230).

6.2. MISIONARSKO DJELOVANJE

»Kršćanstvo u Hrvatsku dopire pretežno iz Rima i Akvileje, iako su prežici liturgije na grčkom jeziku u Zadru još potkraj XII. stoljeća svjedočili i o djelovanju crkvene jurisdikcije Carigrada u bizantskoj Dalmaciji.« (Raukar 1997: 192). **Redovništvo** se u 9. st. na jadranskoj obali razvijalo pod **franačkim akvilejskim**, u 9. i 10. st. pod **benediktinskim utjecajem pojedinaca** (teologa Gottschalka i opata Teudeberta, Žitalja i Odolberta), a od kraja 10. st. sustavno iz **benediktinske opatije** u Monte Cassinu na Apeninskom poluotoku. Najstariji hrvatski **benediktinski samostani** izgrađeni su u Rižinicama za vrijeme Trpimirove i u Zadru za vrijeme Tomislavove vlasti. Od 10. do 12. st. **jadranski muški benediktinski samostani** s vlastitim zemljišnim posjedima (Nin, Zadar, Pula, Solin, Korčula; Limska Draga, Lokrum, Poreč, Osor, ušće Cetine, Krk, Jurandvor kod Baške, Supetarska Draga na Rabu, Biograd, Trogir, Kapitul kod Knina, Klobučac kod Trogira, Vrana, Selo kod Splita; Dubrovnik, Medulin, Povlja na Braču, Mljet, Kotor itd.), **ženski samostani** (u Zadru, Biogradu, Trogiru, Ninu i Splitu), **kontinentalni muški samostani** (u Srijemskoj Mitrovici, nad Lobarom i u Rudini na Psunju) i **komunalno ustrojstvo**

jadranskih gradova trgovačkim, pravnim, obrazovnim, vjerskim i drugim vezama umreženo s drugim europskim *komunama*, nagovještaj su gospodarskoga i demografskog rasta u sljedeća tri stoljeća. Od 9. st. *benediktinci* i od kraja 12. st. *cisterciti* i *viteški crkveni redovi* nastojali su oko očuvanja najstarijih hrvatskih dokumenata i doprinijeli razvoju **hrvatske romaničke i gotičke umjetnosti**. Zahvaljujući srednjoeuropskim došljacima zvanima *hospites* ‘gosti’, koji su u 12. st. naselili slavonske zemljišne posjede, **europska obnova** odjeknula je i u Slavoniji. (Katičić 1997b: 342, 349, 353-355, 357, 365; Raukar 1997: 192-193; Šanjek 1997: 225-227)

6.3. ODNOS KATOLIČKE CRKVE PREMA POGANSTVU I HEREZI

Pod okriljem započete **kristijanizacije**, »reforme pape Grgura Velikoga o. 540. – 604. g., kojima se kršćanstvo donekle prilagođava pojedinim istaknutijim poganskim kultovima, napose kultu mrtvih uvođenjem misā zadušnicā, kompromisno rješavaju problem privrženosti vjernika pretkršćanskim sujevjerjima« (Zaradija Kiš 2004: 227). Tijek tog procesa dobro je opisan u »Kyivskom/Nestorovom ljetopisu« (12. st.). Uvidjevši da mu zapadni svijet ne priznaje kneževski preustroj istočnoslavenskoga poganskog bogoštovlja plemenske države po uzoru na kršćansku Crkvu,⁶⁵ kijeovski knez Vladimir pokrstio se 980. i »...naredi kumire isprevtati, ove isjeći, druge ognju predati...«. O odnosu Katoličke Crkve prema **dvo(je)vjerju i sujevjerju (praznovjerju)** svjedoče i pisane upute »Incipiunt dicta doctorum theologies acre pagine super questionibus de baptizazione ymaginum et aliarum superstitionum...« (1320.) bl. Augustina Kažotića (Belaj 2001: 34).

Rimokatolička Crkva planski je i svesrdno nastojala u širenju svojega vjerskog nauka – nenasilno propovijedanjem i predočavanjem te nasilno omalovažavanjem, zastrašivanjem i kažnjavanjem. U historiografskim zapisima zabilježeni su najopsežniji i najokrutniji **vjerski progoni** (Rupnik Matasović 2016: 487). U 12. st. osnovana je **inkvizicija** (lat. *inquisitio* ‘istraživanje, istražni postupak’). Taj je crkveni istražno-kazneni sud do 19. st. progonio i drastično kažnjavao *krivovjerce (heretike)* koji su napustili monistički rimokatolički nauk i zagovaratelje jednostavnosti i siromaštva, npr. *krstijane (paterane)* u Bosni⁶⁶, *bogumile* u

⁶⁵ »I poče knežiti Vladimir sam u Kyivu i postavi kumire na hum izvan dvora s trijemom: Peruna drvena a glava mu srebrna a brk zlatan, i Hrsa, Dažboga, i Striboga, i Simargla i Mokoš.«

⁶⁶ Hrv. povjesničar Nikola Crnković istaknuo je Škobaljevu misao o zastupanju i obrani *bosanske crkve*, istodobno i bosanskog plemstva i bosanskog puka (Crnković 1994: 62).

Bugarskoj i njima nastavne zapadnoeuropske *albigenze*, *katare* i *valdenge*, češke *husite* i dr., također *pogane*⁶⁷, *vještice*, slobodne mislioce, simpatizere i saveznike. Uz papin blagoslov, vojno-vjerski **križarski pohodi** su od 11. do 13. st. rezultirali osvajanjem Bizanta (1204.), zapadnoeuropskom kristijanizacijom Europe, zatiranjem krivovjerja i europskim vjerskim latinizmom. Kršćanski vitezovi *križari*, zvani još i *Njemačkim viteškim redom*, u istočnoeuropskim slavenskim zemljama širili su njemački utjecaj (HPP "Inkvizicija u srednjem vijeku 1": web; HE "Križari": web; King 1982: 195; Šonje 2000: 322, 355, 507).

Iako je nepoželjne **pretkršćanske obredno-običajne prakse** i **predaje** mukotrпно iskorjenjivala prijetnjama, ucjenama, uredbama, propisima i zabranama, Crkva ih je dijelom preuzela i reinterpreterirala (npr. dan kada je Kraljica nebeska i Majka božja rodila Mitru, euharistiju kruha i vina, procesije u čast bogorodici Matroni, čudesno iscjeljenje, egzorcizam itd). »...vjera u čarobnjaštvo temelji se na strahu pred sotonom. Od 4. st. pr. Kr. proširio se ovaj oblik narodnoga vjerovanja u helenističkim kulturnim prostorima, a potom dalje prema Zapadu gdje egzorcizmi nisu više magija već molbeni čini koji imaju zaštitnu funkciju...« (Zaradija Kiš 2004: 105). **Inkvizijski progoni** i **mučenja** navodnih *šamana* i *vještica* danas se tumače potisnutim kršćanskim strahom od starih obrednih praksi i kršćanstvom potisnute seksualnosti. »Cannon episcopi« (početak 10. st.), koji se okomio na pučka praznovjerja u hesperske, navodno nadnaravne opake žene udružene s poganskom božicom Dijanom, inkvizitori su u 13. i 14. st. svjesno zanemarili »i kao *Istinu* proglasili upravo suprotno – onaj tko ne vjeruje u realnost navedenih hesperskih akcijā negira i navodnu crkvenu *Istinu*« (Marjanić 2005: 113). I **Tridentski sabor** (1563.) se bavio zatiranjem praznovjerja (astrologije, čarobnjaštva, proricanja u vjeri, običajima, osobitim predmetima, nepoćudnim knjigama) i uređivanjem bračne institucije. Po prestanku osmanlijske opasnosti, njegove odluke dokumentirane su u **isusovačkim** i **franjevačkim crkvenim zapisima** (kanonskim vizitacijama, izvješćima, kronikama), diljem Europe potičući **katoličko** i **kršćansko prosvjetiteljstvo** (svećeničkim propovjedanjem, nadzorom, nagrađivanjem, javnim sramoćenjem, osnivanjem školā, tiskanjem vjerskih molitvenika i pjesmaricā), s naglaskom »na iskorjenjivanje grijeha, a ne na uništenje grešnika«. Katolička zbirka »**Speculum morale**« (13. st.), kojom se franc. propovjednik Stephen de Bourbon suprotstavio praznovjerju, na hrvatskom području pod Habsburškom monarhijom propisivana je svećenicima za osmišljavanje propovijedi. Carica Marija Terezija naredila je

⁶⁷ lat. *pagan* 'pogan, nekršten' (Belaj 2009a: 12)

1756. slanje sudskih procesa na višu razinu i propisala »**Opći zakon o kaznenom postupku**« (1768.) za iskorjenjivanje praznovjerja i za racionalnu prosudbu čarobnjaštva i magije. Ukidanje mučenja i iskorjenjivanja optužaba zasluga je njezina nasljednika cara Josipa II. (Rupnik Matasović 2016: 477-480, 485-488). Brak koji su mladenci od tada sklapali pred svećenikom ili župnikom i uz nazočnost dva ili tri svjedoka, počeo se bilježiti u matične knjige vjenčanih. Raspravljalo se o izvanbračnim spolnim odnosima, roditeljskoj privoli na brak, otmici djevojke, objavi braka, svadbi, bigamiji, komkubinatu, razvodu braka i sl. Budući da su otmica i silovanje tada uobičajena europska srednjovjekovna praksa, preporuci ženidbe oteom djevojkom pridodala se obveza otmičara-mladoženje o skrbi oko djevojčina miraza, kako bi se izbjeglo doživotno društveno stigmatiziranje ote djevojke (Mogorović Crljenko 2016: 461, 468).

7. HRVATSKA RANOSREDNJOVJEKOVNA ARHEOLOŠKA BAŠTINA

Dosadašnji hrvatski ranosrednjovjekovni nalazi nisu rezultat sustavnih istraživanja, zbog dugotrajnog zanemarivanja arheoloških istraživanja ranosrednjovjekovne slavenske i starohrvatske kulture (Filipec 2012: 222, 223). Turbolentno razdoblje prihvaćanja kršćanstva i konstituiranja države tijekom 8. i 9. st. obilježavaju brojni arheološki vojnički nalazi, a kasnije mirnije razdoblje nakit. U tadašnjoj jedinstvenoj zajednici pod narodnom vlašću hrvatske dinastije Trpimirovića, iz istovjetnoga početnog sloja ti su se nalazi oblikovali u **hrvatsko-primorsku skupinu** na jadranskom⁶⁸ i **hrvatsko-bjelobrdsku skupinu** na panonskom području (Sokol 1997: 117). Obuhvaćajući dijelove Italije, Austrije, Mađarske, BiH, Hrvatske i Sloveniju, ranosrednjovjekovna slavenska arheološka nalazišta između Jadrana i Panonije od kraja 6. do kraja 8. st. omeđena su »okolicom rijeke Soče na zapadu, na sjeveru okolicom rijekā Drave i Mure, a na istoku gorjem Papuka, okolicom rijekā Une i Krke do obale Jadranskog mora«. Na temelju tipoloških i tehnoloških vrednovanja nalaza i analizā njihove starosti radioaktivnim ugljikom C-14, suvremeni hrv. arheolog Luka Bekić razvrstao ih je u **tri podskupine** sa zasebnim osobinama: u skupinu pojedinačnih nalaza iz međurječja Mure i Drave te Drave i Save; u skupinu nalaza iz Krasa, Istre i Hrvatskog primorja; u skupinu nalaza iz okolici Zadra, Dalmacije i zaleđa. Prvoj podskupini pripadaju nalazi iskopani u (paljevinskim i skeletnim) grobljima te na mjestima

⁶⁸ U ranome srednjem vijeku **hrvatsko-primorski kulturni prostor** obuhvaćao je područje između Labina i Dubrovnika te Kotora i Ulcinja, sa državnim središtima Kninom i Solinom te opstalim antičkim gradovima Zadrom (upravnim bizant. središtem), Trogirom i Splitom (od 925. crkveno-metropolitanskim središtem) (Sokol 1997: 118).

nekadašnjih ovalno-dugoljastih i neograđenih nizinskih *zemunicā*, otpadnih jamā i bunara. To su: neukrašena keramika i keramika s valovnicama, željezne sjekire i noževi, kresiva, dijelovi vojničke (avarske, slavenske, karolinške) opreme i nakit (fibule, ogrlice, naušnice, prstenje), (Bekić 2016: 33-53). Svojevrsni su kuriozitet rasprostranjena antička slavenizirana visinska utvrđena naselja (Bekić 2016: 34) i oko Poljica hrvatski ukopi u ilirske gomile iz 13. st. (Crnković 1994: 65).

U istraživanjima **slavenske arheološke baštine Međimurja** istakli su se hrvatski arheolozi Zdenko Vinski, Željko Tomičić, Luka Bekić i Branka Kovačić.

7.1. HRVATSKO-PRIMORSKA SKUPINA NALAZA

Hrvatsko-primorskoj **skupini pretkršćanskih nalaza** pripadaju grobne komore s priložima uz pogrebne žare sa spaljenim kostima pokojnika⁶⁹; kršćanski tragovi ukapanja pokojnika omotanog debljom tkaninom⁷⁰, pravokutni drveni⁷¹ ili kameni⁷² ostaci grobnih komorā podrijetlom iz hrvatske pradomovine. Do sredine 9. st. najčešći grobni prilozi su keramičke posude za pokojnikovo putovanje na drugi svijet poputbinu, izrađene bez uporabe lončarskog kola od gline vrste s umiješanim kvarcnim zrcima te ukrašene urezanim valovitim ili ravnim linijama i lončarskim znakom na dnu.⁷³ Također i drvene vjedrice, stakleno posuđe (boce, čaše)⁷⁴, zatim koštani prilozi od jelenskog roga s prikazom rogato maskirane dvije životinje i stablom života između njih⁷⁵, brojni dijelovi vojničke opreme (karolinški mačevi, animalističke pojasne garniture⁷⁶, aviformne kopče, karolinška koplja s krilcima, okovi tobolca za strijele, ornamentirane karolinške i starohrvatske ostruge, praporci sa sare jedne čizme)⁷⁷, ženski metalni (zlatni, srebrni, brončani) lijevani i filigranski nakit bizantskog podrijetla (S, grozdolike i

⁶⁹ Kašić, Dubravice

⁷⁰ Vinodol-Križišće i Vinodol-Stranče, Nin-Ždrijac, Kašić-Maklinovo brdo (Ravni kotari), Grborezi (Livanjsko polje), Mogorjelo (dolina Neretve)

⁷¹ Nin-Ždrijac, Knin-Biskupija, Dubravice

⁷² Stankovci, Kašić-Razbojine, Rodaljice, Knin-Bračića podvornice, cetinska Jabuka, Mogorjelo

⁷³ sjeverna Dalmacija (Nin-Ždrijac, Kašić-Maklinovo brdo, Razbojine, Smilčić, Biljani Donji, Stankovci); dolina Cetine

⁷⁴ Nin-Ždrijac

⁷⁵ Zbog hrv. kneza Braslava koji je u 9. st. stolovao u Zalavar-Mosapragu, takvim nalazima iz Dalmacije (Nin-Ždrijac, Ivoševci-Šupljaja) i Mađarske (Z Panonija, Šopron, Zalavar) jedan dio hrv. autora pripisuje hrvatsko podrijetlo, a drugi kasnosasanijske utjecaje. Mađ. autori u tome vide dalekoist. šamanski utjecaj (Sokol 1997: 119).

⁷⁶ Skradin-Smrdelji, Kašić-Maklinovo brdo, Nin

⁷⁷ Biskupija-Crkvina, Mogorjelo, Nin, Knin, Vrlika-Koljane, Vinodol, dolina Neretve, Vrbljani, Lištica

jagodne naušnice, jagodičaste, torkveske i perlaste ogrlice, prstenje, omega i zvjezdoliki privjesci, okrugle i petljaste karičice)⁷⁸, bizantski zlatni i franački srebrni novac⁷⁹, osobni pribor (koštani češljevi, iglenici, noževi, tuljci i drške noževa, metalni ključevi, britve, šila, klinovi, kresiva, srpovi)⁸⁰ (Sokol 1997: 117-125, 127).

U **skupinu kršćanskih nalaza** ubrajaju se dva broda ninskog podmorja iz 11. st. Prema Porfirogenetu, pripadali su hrvatskoj ratnoj floti koja je u 10. st. brojala 80 *sagena* i 100 *kondura*. Kršćanske nekropole osnivane su uz crkvene objekte ili samostalno bez sakralnog objekta. Pokojnici su pokapani izravno u grobne jame ili uglavnom u elipsasto-ovalne kamene komore. Nakon uspostavljanja hrvatsko-ugarske *personalne unije*, više nisu umetane grobne posude i uporabni predmeti, nego isključivo koštani i metalni (srebrni, pozlaćeni brončani, brončani) dijelovi odjeće (filigranski, granulirani i kovani nakit: jagodne naušnice, sljepoočničarke, kanelirano prstenje sa staklenim ili metalnim okom, jagodasta dugmad i ogrlice, aplikacije s privjescima, kopče, nožići, ostruge)⁸¹, katkad iznimno raskošni u ženskim grobovima. Pretpostavlja se da su od 9. do 11./12. st. u Solinu i Kninu djelovale središnje radionice za izradu nakita. Katkad se umetao bizantsko-filigranski i karantansko-ketlaški nakit (naušnice s lunulom, čunjićima i žičano-kugličastim privjescima) izrađen u tehnikama filigrana, granulacije, kovanja metalnih listića i spajanja dijelova lemljenjem. Nakitni oblici pojedinoga hrvatsko-kulturnog kruga u to su doba dopirali do drugoga. Južnohrvatski nakit iz 12. st. predstavljaju jednostavnije karičaste i koljenčaste naušnice. (Sokol 1997: 126-136)

7.2. HRVATSKO-BJELOBRDSKA SKUPINA NALAZA

Prestanak života u antičkim naseljima i kasnoantičkim utvrdama (sa starosjedilačkim romanskim i germanskim kulturnim obilježjima) dovodi se u vezu s prodorom avaro-slavenskog saveza na europski zapad. Sustavna istraživanja slavenskoga paljevinskog groblja Belišće-Zagajci II. iz druge polovice 7. st. i iz 8. st., nalik karpatskim grobljima, te istraživanja kod Majke Božje Gorske u Loboru s kontinuitetom pokapanja od 8. do 19. st., pokazuju da su Avari i

⁷⁸ Trilj, Nin-Ždrijac, Solin-Majdan; Kašić-Maklinovo brdo, Livno-Grborezi, Crikvenica-Stranče

⁷⁹ Knin-Biskupija, Trilj; Buzet-Mala Vrata, Nin-Ždrijac

⁸⁰ Rodaljice

⁸¹ Žminj, Vinodol-Stranče, Ličko Lešće, Biljane Donje-Begovača, Biskupija-Bukorovića podvornice, Biskupija-Crkvine, Šibenik-Donje Polje, Piramatovci-Vrbica, Kistanje-Đevrske, Vrlika-Koljani, Trilj, Solin-Mravinice, Mogorjelo, Dubrovnik, Bosna

Slaveni u rimsku provinciju Norik i Italiju ušli tijekom bugarske opsade *Sirmiuma* (Srijemske Mitrovice) ili neposredno nakon njegova pada (582.). Na područjima koja su tada i stoljeće kasnije zaposjeli Slaveni »možemo bolje pratiti nestanak starijih naselja i starosjedilaca, nego pojavu novih naseljenika«. Iako se pokazalo da je đakovačko naselje utemeljeno odmah nakon avarsko-slavenskog zauzimanja u 8. st., još nema dokaza⁸² o kontinuitetu između najstarijih naselja od 8. do 11. i 12. st. Izvjesna su tek onodobna osnivanja i napuštanja naselja do sredine ili kraja 10. st., od kada se »kontinuitet postojanja pojedinih naselja i groblja može pratiti sve do turskih osvajanja ili novijeg doba«. To možda upućuje na nedostatak arheoloških dokaza zbog tadašnje ekonomsko-političke stabilizacije. Župno groblje s ranoromaničkom crkvom na lokalitetu Vinkovci-Meraja upućuje na procese koji su u 11./12. st. zahvatili ugarsku crkvenu provinciju (Filipec 2012: 220-222).

Srednjovjekovno donjopanonsko područje Slovinje (Slavonije) između rijekā Sutle, Drave, Dunava i Drine Hrvati su naselili u prvom valu doseljavanja. Njime su vladali hrvatski knezovi (Ljudevit, Braslav i dr.) u osobitom odnosu prema hrvatskom vladaru. U 8. i 9. st. hrvatski vojskovođe sudjelovali su u franačkim borbama⁸³ protiv Avara koje su see zaustavile otprilike na Dunavu, nakon čega je Avarski kaganat dospio pod franačku vlast. Prilično je sigurno da je pokrštavanje u franačkom i bugarskom dijelu Panonije završilo do početka 10. st. Na tim su područjima pronađeni tragovi brdskih naselja s *poluzemunicama*⁸⁴, tragovi nizinskih gradišta s *nadzemnim nastambama* opasanih bedemom⁸⁵ i ranosrednjovjekovna **groblja – kasnoavarska** kosturna na južnoj periferiji te **slavska** paljevinska, kosturna i biritualna na zapadnoj granici. Manjak grobnih priloga sveslavensko je obilježje ranijeg razdoblja. Katkad tek uz sporadične grobne priloge (npr. uz jednostavan nakit ili jaje), ista praksa pokapanja u 11. st. upućuje na kršćanski poganski relik. Do dolaska Mađara 950. u Karpatsku dolinu, pod neposrednom franačkom vlašću bio je zapadni dio međuriječja Drave i Save, od kojeg su Hrvati zauzeli srednjovjekovnu Slavoniju i koja je od 10. st. pripadala Sisačkoj biskupiji.

⁸² U hrv. dnevnom *Večernjem listu*, objavljenom 7. lipnja 2017., na str. 30. i 31. objavljen je prikaz arheološkog otkrića groblja od 45 grobova avarskih ratnika na lokalitetu Šaregrad-Klopare iz prve pol. 8. st. U Panonskoj nizini do sada je sveukupno pronađeno 80 000 **avarskih grobova**, od čega šestotinjak u Hrvatskoj.

⁸³ Pojedinačni grobovi s bogatim **karolinškim nalazima** su Podsused i Medvedička (Filipec 2012: 224).

⁸⁴ Bjeljina-Jazbine

⁸⁵ Mrsunjski Lug, područja Varaždina, Podravine (Veliki Bukovec, Torčec), Bjelovara, Čazme, I Posavine, Diljgore, oko ušća Vrbasa u Savu

Najzastupljeni ranosrednjovjekovni arheološki nalazi panonskog područja pripadaju hrvatsko-bjelobrdskej kulturi⁸⁶. Sastavni su dio **staromađarske** (novčići, dio nakita), **starohrvatske** (dio nakita), **kalifatske** (ogrlice od kauri-pužića), **ruske/kijevske** (volinjske granulirane naušnice) i **bizantske kulturne sfere** (zlatni novčići, nakit, željezno oruđe i oružje, keramika, metalni križići). Svrstavaju se u **nalaze slavenskih obilježja** iz 6./7. i 7. st. (Zagreb-Stenjevec, Sesvete-Kuzelin, Sisak, Belišće-Zagajci) i **slavenskoavarskih obilježja** iz 7., 8. st. (Osijek-Zeleno polje, Šarengrad-Klopore, Zmajevci, Stari Jankovci-Gatina, Vukovar, Borovo-Gradac, Sotin, Vučedol) i iz prvih desetljeća 9. st. (Zagreb-Kruga, Brodski Drenovac, Privlaka-Fališevac, Šarengrad, Vinkovci-Otok), u **nalaze predbjelobrdske skupine** iz 9. st. (Vinkovci-Duga ulica, Belišće-Zagajci II, Stari Perkovci-Debela šuma, Petoševci-Bagruša, Velik Gorica-Visoki brijeg, Zagreb-Kruga, Lohor) i **nalaze bjelobrdske podskupine Bijelo Brdo I** iz razdoblja od 9./10. st. do 10./11. st. (Velika Gorica, Čađavica, Osijek-Bijelo Brdo-Bajer, Beketinec-Bentež, Županja-Bošnjaci, Vukovar-Lijeva Bara, Vinkovci-Otok, Borinci-Staro Cirkvište, Privlaka-Gole Njive, Stari Jankovci-Gatina), **Bijelo Brdo II** od 11. st. do 11./12. st. (Osijek-Bijelo Brdo II; Lohor), **Bijelo Brdo III** iz razdoblja od 1100. do oko 1240. g. kad su provalili Mongoli (Vinkovci-Meraja, Klisa, Kliškovac, Črljena Klisa, Đelekovec, Zagreb-Stenjevec; Županja-Bošnjaci; Mačvanska Mitrovica, Jakovo). Grobni nalazi iz vremena nakon 12. st. sve su rjeđi. (Sokol 1997: 138-139; Filipić 2012: 221-224, 227, 230-231; Sekelj Ivančan 2010: 166-171)

Najstariji arheološki nalazi sjevernohrvatskih nekropolā obuhvaćaju **nalaze avarskog tipa i kasnoavarskog. Blatnica stila**⁸⁷ te **karolinšku vojničku opremu** (mačeve, bojne sjekire, koplja

⁸⁶ Imenovana po istočnohrvatskome arheološkom nalazištu Bijelo Brdo, **bjelobrdska kultura** je stručni naziv za višetničke (starosjedilačke i slavenske) ranosrednjovjekovne grobne nalaze koji u međuriječju Mure, Save, Drave i Dunava potječu iz skeletnih nekropolā grobova na redove, bez grobne arhitekture i crkava. Datira u razdoblje kasnijega ranoga srednjeg i početka razvijenoga srednjeg vijeka, od zadnje trećine 10. st. do kraja 11. i početka 12. st. Obuhvaća područja kontinentalne Hrvatske, SI Slovenije, S i SZ BiH, S i Z Srbije, I i JI Austrije, Mađarske, J i JZ Slovačke, Z Rumunjske. Njezina najznačajnija nalazišta su: Vukovar-Lijeva Bara, Osijek-Bijelo Brdo, Sotin, Svinjarevci-Studenac, Zvonimirovo-Veliko Polje, Vinkovci, Đakovo i Josipovo-Mesarna u I Hrvatskoj; Zagreb-Stenjevec, Zagreb-Kaptol, Lohor, Sisak u središnjoj Hrvatskoj; Kloštar Podravski-Pesci, Ludbreg i Veliki Bukovec u S Hrvatskoj; Velika Horvatska u Z Hrvatskoj; Srijemska Mitrovica i Novi Banovci u Vojvodini; Prijedor, Gomjenica, Mahovljani, Petoševci i Janozovci u BiH itd. Na temelju vlastitih istraživanja područjā svetišta Majke Božje Gorske u Lohoru, suvremeni hrv. arheolog Krešimir Filipić panonskom području južno od Drave poslijekarolinškog razdoblja osporava jednoznačno kronološki i etnički definiranu **bjelobrdsku kulturu**, argumentirajući nepostojanje etničkog obilježja nakita i neobveznost ukapanja elite zajedno sa skupocjenim priložima (Sokol 1997: 139; Demo 2009: 552 u Sekelj Ivančan 2010: 174; Filipić 2012: 222, 227, 231-232). Arheološka nalazišta Međimurja i bliže okolice u radu su prikazana zasebno.

⁸⁷ Velika Horvatska, Brodski Drenovac, Vinkovci-Meraja, Privlaka-Fališevac, Šarengrad
Pojam *Blatnica stil* u vezi je s eponimnim slovačkim nalazištem skupine predmeta (karolinškog mača s garniturom i kasnoavarskih lijevanih okova konjske orme) u Blatnici kraj Martina, možda iz inventara groba slavenskog odličnika iz vremena oko 800. g. Slični su nalazi utvrđeni i na području Moravske, Nagyszentmiklosa, Biskupija-

s krilcima, animalističke pojasne jezičke, stremene, uzde, ostruge, oglavlja)⁸⁸. Unatoč crkvenoj zabrani grobnih priloga od kraja 9. st. nadalje, u tadašnjim pojedinačnim grobovima pronađeno je više poslijekarolinških mačeva i vrhova strelica⁸⁹. Prvi sloj nekropolā iz zatvorenih grobnih cjelinā, s priloženim keramičkim ili drvenim posudama za jelo i piće, datira u pretkršćansko doba⁹⁰. Nakon pokršćavanja oko sredine 9. st., u samostalnim nekropolama ili bogatijim nekropolama u redovima (bogatijih nalazima) blizu crkvenih objekata ili oko njih (od sredine 12. st. siromašnijih nalazima), kakav je **karolinški objekt** koji je prethodio zagrebačkoj katedrali, pronađene su pleterne kamene oltarne ploče *pluteji* i **predbjelobrdске filigranske** (četverojagodne, jednojagodne na proboj i grozdolike) **naušnice**⁹¹. Nakon dugotrajnih borbi u prvoj polovici 10. st. s novopridošlim Mađarima, do 11./12. st. su utemeljena velika groblja s **hrvatsko-bjelobrdskim** (*Bijelo Brdo I*) nakitnim (lijevane grozdolike i pseudočetverojagodne, volinske, pseudovolinske, lijevane lunulaste na proboj, jednojagodne, trojagodne⁹², višejagodne prošupljene, ketlaške⁹³ i S naušnice⁹⁴, uvozni pleteni torkvesi s prstenastim privjescima, mineralne ogrlice s lunalnim privjescima od kauri školjke, dvodijelni privjesci, pletene i lijevane narukvice, otvoreno lijevano i filigransko prstenje s lijevanim ili limenim proširenjem,⁹⁵ praporci za ogrlicu ili pletenu vrpcu) i sporadično s vojničkim **prilozima** (ostruge, koštani dijelovi tobolca, vrhovi strijela, noževi, okovi, lanci)⁹⁶. To **staromađarsko razdoblje** obilježava izostanak ukopa, karolinške vojne opreme i novca, no u Loboru je pronađen mađarski novac kralja Stjepana I, datiran u 11. st. Krajem 12. st. počeo se za Slovinju kovati novac s heraldičkim

Crkvine i Požeškog Brestovca. To je razdoblje kovanja **poslijevavarskih** lijevanih i **ranokarolinških** brončano-pozlaćenih **proizvoda**. Pod bizantskim utjecajem su antropomorfnih mitskih prikazi u medaljonu oivičenome viticom ili zlatim nizom, odnosno vladarski portreti, cirkuske scene ili životinje. Vegetabilna dekoracija *palmeta* i *polupalmeta*, *ljuskastih listova* i *liljana* postupno zamijenjuje stilizirane *lozice* i *vitice*. Premda izrasla na kasnoantičkoj dekoraciji helenističke osnove, ta je dekoracija orijentalnog podrijetla poslijesasanidske i ranoislamske umjetnosti. Rasprostranjenost tih nalaza ne poklapa se s granicama Drugoga avarskog kaganata, nego s granicama slavenskih područja (Petrinec 2006: 25).

⁸⁸ Medvedička, Cirkovljan, Varaždin, Zagreb-Susedgrad, Slavonski Brod-Mrsunjski Lug

⁸⁹ šljunčara između Legrada i Koprivnice, Brodski Drenovac, Čakovec; Velika Gorica, Varaždin-špilja Vindija

⁹⁰ Stari Čič, Petrovina, Velika Gorica (okolica Zagreba)

⁹¹ Sisak, Velika Horvatska

⁹² Slavonija, Srijem, južno od Save i Dunava

⁹³ podrijetlom iz istočno-alpskog područja Karantanije (današnje Slovenije)

⁹⁴ najtipičnije slavenske naušnice (Panonska nizina, Alpe, Češka, Poljska)

⁹⁵ rasprostranjeno u Panoniji, Istri, Primorju i Dalmaciji

⁹⁶ Velika Horvatska, Zagreb-Kaptol, Zagreb-Stenjevac, Sisak, Veliki Bukovec, Kloštar Podravski, Osijek-Bijelo Brdo, Vukovar-Lijeva Bara, Sotin (Hrvatska); Novi Banovci, Srijemska Mitrovica (Vojvodina); Prijedor, Gornjača, Mahovljani, Petoševci, Janozovci (BiH)

motivom *polumjeseca i zvijezde*, mogućim najstarijim hrvatskim grbom. (Sokol 1997: 137-141; Bradarić 2017: web; Filipec 2012: 230-231)

IV. POVIJESNO I DUHOVNO MEĐIMURJE

Sustavna **arheološka i povijesna istraživanja** iznjedrila su značajan broj publikacija o povijesti Međimurja (Rudolf Horvat, Josip Buturac, Vladimir Kapun, Željko Tomičić, Josip Vidović, Dragutin Feletar, Vladimir Kalšan, Hrvoje Petrić, Branimir Bunjac, Damir Horvat itd.). Sedamdesetak registriranih i većinom neistraženih arheoloških nalazišta datiranih od neolitika do srednjeg vijeka svjedoči o ranom naseljevanju Međimurja, a nadopunjavaju ih noviji radovi o ranosrednjovjekovnim arheološkim otkrićima (Luka Bekić, Branka Marciuš). **Studije iz povijesti umjetnosti** (Vladimir Tkalčić, Emil Laszowski, Anđela Horvat, Marija Mirković, Vladimir Kalšan, Mirjana Repanić-Braun, Vesna Pascuttini-Juraga, Ivan Srša, Vesna Šimičić, Marijana Marciuš, Marijana Korunek itd.) rezultat su istraživanja bogate sakralne graditeljske baštine Međimurja. **Crkveno-povijesna istraživanja** usmjerena su na kršćansku vjeru i dolazak franjevaca u Međimurje (Vladimir Kapun, Vladimir Kalšan, Pejo Čošković, Ante Sekulić, Pavao Knezović, Ivana Puzak, Ivan Juričić, Juraj Kolarić, Damir Bobovec, Ivan Damiš, Stjepan Damiš, Ana Čurila, Stjepan Hranjec, Branimir Bunjac itd.).

Velike migracije od oko 200 000 Hrvata pred Osmanlijama prema zapadnoj Ugarskoj, Donjoj Austriji, Moravskoj i Slovačkoj, također u Kranjsku, Štajersku i Korušku, zabilježene su krajem 15. st. i nakon poraza austro-ugarske vojske 1526. g. na Mohačkom polju. Slov. teološki antropolog Anton Trstenjak početkom 20. st. pisao je o posve i djelomice **pomađarenim hrvatskim naseljima** u jugozapadnoj Mađarskoj. Katkad se cijelo to područje, dugo petnaestak i široko desetak kilometara, neupućeno nazivalo *Tótság*⁹⁷. To doslovno znači ‘Slovakija, slovački

⁹⁷ Pojam *tót* javlja se kao pridjev i kao imenica u značenju etnika, odnosno subetnika. Naime, Mađari su do kraja 18. st. srednjovjekovnu hrvatsku Slavoniju u sklopu Kraljevine Hrvatske, okupirane 1097. nakon bitke na Gvozdu, poimali sastavnim mađarskim teritorijem. Upotrijebili su srednjovjekovno pravo *ius gladii* i stvorili zasebni Sabor Kraljevine Slavonije, pozivajući se na stanje prije ujedinjenja Panonske i Dalmatinske Hrvatske. Tome političko-geografskom izdvajanju Slavonije od Hrvatske pridodano je i terminološko – Kraljevini Hrvatsku nazivalo se *Hórvatország* ‘Država Hrvatska’, a Kraljevinu Slavoniju *Tótország* ‘Država Slavonija’. Itodobno se uveo novi mađ. etnonim *Tóti* za stanovništvo Slavonije, da bi ga se izdvojilo iz hrvatskoga etničkog tijela i pripojilo mađarskome. *Horvatima* su se nazivali samo Hrvati južno od Gvozda. Do prije tri desetljeća na južnim obalama jezera Balatina živjela je hrvatska manjinska zajednica koja je govorila hrvatskim štokavskim narječjem i izjašnjavala se umjetnim subetnonimom *Tóti*. Prokomurska hrvatska naselja s pridjevkom *tót* imenovana su po hrvatskom stanovništvu podrijetlom iz srednjovjekovne Slavonije koja je obuhvaćala i Međimurje i Prekomurje. Od 18. st. *Tótima* se

kraj', iako zapravo označava 'Hrvatiju, hrvatski kraj'. Zamišljeni trokut, čije su stranice cesta Letina (Letenye), cesta Velika Kaniža (Nagykanizsa) Zakon (Zákány) i rijeka Mura, obuhvaća naselja Đikeniš (Gyékényes), Zakon (Zákány), Horvatski Sveti Martin/Somartin/Sumarton (Tótszentmárton), Horvatsko Središće/Serdahelj (Tótszerdahely/Serdehelj), Mlinarci (Molnári), Pustara/Postara (Semjénháza), Petriba (Petrivente) (i naselje Vente/Vente priključeno joj u 19. st.), Murski Križevci/Murski Kerestur (Murakerestúr) (i naselje Kalaciba/Kalacek/Kollászeg), Fičeház (Fityeház), Bajča/Bajcsa, Letina (Letenye), Ratkovic (Muráratka), Belezna, Tiloš (Örtilos), Horvatsko Mikloševo Selo (Horvátszentmiklós) i Sepetnik (Szepetnek). Budući da nema pisanih tragova o **podrijetlu prekomurskih Hrvata**⁹⁸, hrv. germanist i frankofonist Stjepan Krpan prvi je dokazao njihovu kulturnu podudarnost s Međimurcima. Hrv. povjesničar Vjekoslav Klaić predstavio je povijesne podatke o prijevozu u zapadnu Ugarsku hrvatskih bjegunaca iz Slavonije plovilima⁹⁹ po rijeci između Leграда i Donje Dubrave. Uglavnom mađarski znanstvenici (etnologinja Edit Kerecsényi, povjesničar Jozsef Hólub) zastupali su mišljenje o spontanome i organiziranom doseljavanju hrvatskih žitelja iz Međimurja i Zadravine (zapadne Podravine) u pomurska naselja, opustjela nakon osmanlijskih osvajanja Sumartona (Sumartin) i Svetog Mihalja (Szent Myhály) 1479. te Kaniže (Nagykanizsa) 1600. g. Međutim, znanstvenici su **povijesno** (Ivan Škafar, Baltazar Krčelić, Franjo Rački, Ivan Tkalčić, Ferdo Šišić, Ivan Tomašević, Josip Buturac, Vladimir Kapun, Juraj Kolarić, Andrija Lukinović, Pavao Markač, Đuro Šarošac), **folkloristički** (Đuro Deželić, Stjepan Mlinarić, Ernest Eperjessy, Đuro Franković, Katica Lukač), **etnografski** (Đuro Franković, Đuro Šarošac, Erika Balažin, Anna Kovácsné Kővágó), **etnomuzikološki** (Franjo Ksaver Kuhač, Tihomir Vujičić, Vinko Žganec) i **jezikoslovno** (Ernest Barić, Erika Rácz, Mijo Lončarić, Đuro Blažeka, Zvonimir Bartolić, Ernest Barić) više ili manje izravno dokazali predosmansku i predmađarsku **autohtonost hrvatskoga pomorskog stanovništva** u kontekstu hrvatske autohtonosti žvlja zapadnog Podunavlja, koji je

imenuju Slovaci. (Vidmarović 2010: 64)

⁹⁸ Bartolićev primjereniji naziv *Prekomurski Hrvati*, ili još bolje *prekomurski Hrvati* (jer se ne radi o subetničkom identitetu hrvatske manjine), ustalio se u hrv. stručnoj literaturi i publicistici. No, zbog djelovanja unitarističkoga Demokratskog saveza Južnih Slavena u Mađarskoj do 1990. u Mađarskoj nije prihvaćen, nego se češće čuje naziv *pomurski Hrvati* i *Hrvati kre Mure* (Vidmarović 2010: 63). Iako je, dakle, točniji naziv *Prekomurje*, u radu se za područja kojima je povijesno ranosrednjovjekovno ishodište zajedničko, radi lakšeg snalaženja u predstavljenoj etnografskoj građi nadalje upotrebljavaju pojmovi (*mađarsko*) *Pomurje* i (*slovensko*) *Prekmurje*.

⁹⁹ Brodovi na Muri i Dravi, koji su pomurske Hrvate stoljećima povezivali s matičnim hrvatskim teritorijem, ukinuti su 1949. zbog međudržavnih političkih sukoba između SFRJ i SSSR koji je predvodio vojno-politički blok savezničkih država. U Pomurju je tada osporeno hrvatsko pomursko školstvo, progonjeni su i deportirani pojedini školovani pomurski Hrvati, ukinuto je pravo na javnu uporabu materinjeg jezika i intenzivirana je mađarizacija tamošnjega hrvatskog stanovništva (Bartolić 2008: 10).

s međimurskim Hrvatima etnički i jezično jedinstven. Argumentirali su je toponimom Horvati kod Balatina (Balatona), srodnošću dijalekta pomurskih Hrvata s kajkavskim govorima istočnog Međimurja i Legradske Podravine, zatim posvjedočenim sklanjanjem pomurskih Hrvata pred Osmanlijama u Međimurje i Zadravinu, njihovim povratkom u Pomurje nakon oslobađanja Kaniže 1690. te historiografskim svjedočanstvima o prvotnoj nepripadnosti i kasnijoj pripadnosti (od 1334.) Međimurja zvanog *Insula inter muram et Dravam* (Otok Međumorje) i Pomurja zvanog *Transmurana Bekšinskom* (možda tur. *bekçi* 'straža') **arhidakonatu**, koji se isprva prostirao s lijeve strane Mure. Kao prethodno pograničnu *ničiju zemlju*¹⁰⁰, u **Zagrebačku biskupiju** uključio ga je ugar. kralj Stjepan I, u koju je bio uključen sve do 1777., kada je priključen novoosnovanoj **biskupiji u Sombatelju**. »...zbog stalnih turskih napada i pustošenja između 15. i 17. st., kad su većina sela na području istočno od obrambene linije Koprivnica-Peteranec-Drnje-Legrad i u cijelosti bila izbrisana s lica zemlje (...) tek nakon mira s Turcima sklopljenog 1706. god. život se polako vraćao u ove prostore« (Strahonja 1987: 73). **Povijesne veze Međimurja i Pomurja** također potvrđuju *gorice* dijela stanovništva istočnog Međimurja i međimurski obrtnički proizvodi u vlasništvu pomurskih Hrvata. (Kerecsényi 1982: 5, 7, 9, 21, 117, 136, 140; Bartolić 2008: 9-13, 22-23, 28, 33, 36; Vidmarović 2010: 63, 65) Još su dvije **kajkavske skupine u Mađarskoj**. Jedna je smještena oko grada Barče (Barcs), nizvodno i uzvodno uz Dravu, u Baranjskoj i Šomodskoj županiji. Druga u rasponu od 65 km nastanjuje Jursko-šopronsku županiju na sjeverozapadu, koja je, zajedno s kajkavcima iz slovačkog Hrvatskoga Groba, podrijetlom od hrvatskih prognanika iz 16. st. Hrvatski Podravci u Mađarskoj žive u Lukovišću (Lakócsa), Novom Selu (Tótújfalu), Dravskim Križevcima (Drávakeresztúr), Brlobašu (Szentbórbas) koji je kajkavsko-štokavsko naselje, Bobovcu (Babócsa), Bojevu (Bolhó), Rasinji (Héresznye), Izvaru (Vizvár), Belovaru (Bélavár), Dvorišću (Somogyudvarhely), Breznici (Berzence), Haromfi, Taranji (Tarany) i Arču. U tim naseljima koja pripadaju dvjema župama u Pečuškoj biskupiji (sa sjedištem u Lukovišću i u Bogdašinu) i Vesprimskoj biskupiji¹⁰¹, dijelom su nastanjeni starosjedioci (Lukovišće, Bobovac, Breznica) ili

¹⁰⁰ Budući da u povijesnim dokumentima nije opisana zajednička granica, o Bekšinskom arhidakonatu dugotrajno su sporile ugarska Vespremska i hrvatska Zagrebačka biskupija. U doba utemeljenja ugarske biskupije 1009. g., ono nije bilo potčinjeno ni vespremskom ni zagrebačkog biskupu. Pretpostavlja se da je to nenastanjeno granično močvarno-šumovito područje, okruženo utvrđenim nasipima i opkopima, koje je s druge strane državne granice čuvalo pristup mađ. teritoriju, zajedno sa zauzetom Slavonijom, ugar. kralj Ladislav krajem 11. st. pripojio ugarskoj Zaladskoj županiji i novoutemeljenoj Zagrebačkoj biskupiji (Lukinović i Markač 2003: 26-30).

¹⁰¹ Tom području posvećena je kapitalna dvosveščana zbirka studija »Podravski Hrvati 1 i 2« više autora (Budimpešta, 1988.).

doseljenici u tursko i poslijetursko vrijeme (Novo Selo, Križevci). Planski su odnarođena sela Bobovec, Bojevo, Rasinja, Izvar, Belovar, Dvorišće i Breznica (Krpan 1992: 63-70, 72, 76).

Zapadni dio povijesnoga Bekšinskog arhiđakonata na današnjem slovenskme **prekmurskom kraju** u 12. st. zauzeo je *Njemački viteški red*. S obzirom na višestoljetnu njemačku vlast u slavenskim područjima oko naselja Letine, Lentija, Doljnje Lendave, Turnišća, Beltinca i Murske Sobote, nedostaju suvremena opsežnija interdisciplinarna istraživanja. Nedostaju i na područjima srpskog dijela Srijema, Boke Kotorske, slovenskog dijela Bele krajine, Primorja i Trsta, nastanjenima **autohtonim hrvatskim manjinskim zajednicama** (Bartolić 2008: 35; Vidmarović 2010: 65).

1. NEOLITIČKA I ENEOLITIČKA ARHEOLOŠKA BAŠTINA MEĐIMURJA

Najstariji arheološki nalazi u Međimurju, utvrđeni na lokalitetima Mursko Središće, Knezovec, Mačkovec i Šenkovec, datiraju u **kameno doba**. U naseljima U **neolitičko doba** datiraju naselja na povišenim aluvijalnim terasama uz rijeku Dravu živjeli, u kojima su živjeli neolitički poljodjelci. Stočarske **eneolitičke kulture** sjeverozapadne Hrvatske prakticirale su kult plodnosti, o čemu svjedoče kultne životinjske figure, rogovi i kulturni ukopi životinjā, ali ne i ženski idoli. Najstarija pronađena nastamba je *zemunica* iz **bakrenog doba** (35. – 20. st. pr. Kr.) pronađena je jugoistočno od Goričana (Bunjac 2006: 11). **Brončanodobnoj kulturi sa žarama** (12. – 11. st. pr. Kr.) pripadaju *sojenice* čiji su ostaci pronađeni na lokalitetima Turčišće, Goričan, Belica, Šenkovec, Čakovec i Peklenica. Zbirka prapovijesne građe Muzeja Međimurja u Čakovcu čuva dragocjene pojedinačne arheološke nalaze kamenih sjekirā, batova, klinova, dljetā, motikā i drugih uglačanih kamenih alatki, pronađenih u Međimurju. One upućuju na tadašnje specijalizirane radionice za izradu kamenog oruđa, a te radionice na postojanje uređenih naselja i profesionalaca koji su poznavali sirovine i vještinu njihove obrade. Pronađeni kameni alati nalik su onima s nalazišta srednjoeuropskoga šireg područja. To potvrđuje da je u međurječju Mure i Drave prije više od 7 000 godinā postojala razvijena i unificirana proizvodnja glačanog kamena. Dijelovi keramike, kamenoga ručnog žrvnja, glinenih tkalačkih utega, oruđa, oružja i životinjskih kostiju **eneolitičke lasinjske kulture**, pronađeni u nekropoli na lokalitetu

Goričan, upućuju na lovstvo, stočarstvo i zemljoradnju kojima su se njezini nositelji bavili. (Težak-Gregl 1983-1984: 31; Puzak 2003: 19-20; Bunjac 2006: 11-12; Marciuš 2017.¹⁰²)

2. PREDANTIČKA I ANTIČKA ARHEOLOŠKA BAŠTINA MEĐIMURJA

Arheološko nalazište **kulture polja sa žarama** višeslojnog naselja nedaleko Goričana datira u **kasnije brončano doba**. U ostavi Paklenica pronađeni su keramika, oruđe (tkalački utezi, srpovi, nož, dljeto, šuplje sjekire), oružje (mačevi, lovorasto koplje), nakit (ogrlice *torc*), kulturni predmeti (zavjetne igle) i ostaci metala za lijevanje. Na lokalitetu Turčišće-Dvorišće otkrivena je nekropola grobnih humaka *tumula*, a slučajni nalazi u Čakovcu (kameni kalupi za lijevanje brončanih sjekira i šuplja sjekira) i Šenkovcu (sjekira sa zalisticima) te u okolici Belice, Domašince, Donjeg Kraljevca i Palinovca (keramika). U vrijeme prijelaza iz brončanog u željezno doba, na području Međimurja spominju se panonska plemena **Sereta** i **Serapila**. **Željeznodobnu halštatsku kulturu**, koja je tradiciju baštinila od **kulture poljā sa žarama i daljske grupe**, potvrđuju keramički nalazi na povišenom položaju Rožde nedaleko Donje Dubrave, nekropolski *tumuli* **Martijanec-Kaptol grupe** (8. – 6. st. pr. Kr.) pokraj Čehovca, Čukovca, Donjeg Mihaljevca, Goričana, Hodošana i Turčišća-Dvorišća, koja je srodna s kulturama Austrije, zapadne Mađarske i jugozapadne Slovačke, a potvrđena također u Podravini i u srednjoj Slavoniji. Najpoznatiji su dijelom opljačkani goričanski ukopni prilozi istaknutih pojedinaca – crvene i crne keramičke posude s užljebljenjima, odnosno s crnim ili grafitnim spiralnim, ljestvičastim i meandriranim oslicima, zatim ukopne crne žare ukrašene udubljenim ili spiralnim ornamentima i figurama rogatih životinjā *bovida* te ukopne posude *askosi* s ostacima žrtvovanih životinjā kojima se pripisuje grčko, italsko i tračko-kimerijsko podrijetlo. Nedaleko te nekropole otkriveni su ostaci naseljā sa zemuničkim i podzemnim nastambama i otpadnim ili skladišnim jamama. S lokaliteta Turčišće-Dvorišće potekli su nalazi tračko-konjaničkog ukopa i kulturnih keramičkih posudā s figuricama barskih pticā ili patki.

Početakom 3. st. pr. Kr. na međimurskom području pretpostavlja se manji etnički prodor i infiltracija **Kelta** u **domorodačko stanovništvo**. Utvrđena **željeznodobna keltsko-latenska kultura** pripisuje se zapadnokeltskom plemenu **Tauriskā** koji su svoja uzvisinska upravna,

¹⁰² Podaci su dijelom preuzeti iz kataloga »Kamen na prapovijesni način« čakovečke arheologinje Branke Marciuš, s izložbe otvorene u Muzeju Međimurja Čakovec 19. svibnja 2017. g.

obrtnička i trgovačka središta utvrđivali kružnim zemljanim nasipima i vodenim opkopima. Tragovi **Skita** otkriveni su u Jalžabetu i Martijancu nedaleko Varaždina. Jalžabetski grobni *tumul* promjera je od 100 m i visine od 12 m. **Skitsku kulturu** također predstavljaju keramičke posude izrađene na lončarskom kolu i pronađene u Domašincu, u Turčišću-Dvorišću otkriven netipični (skitski ili trački) zgrčeni (fetusni) ukop omeđen drvenim gredama, pokraj kojeg i brončane narukvice te posuda slična u Domašincu iskopanoj iznad pokojnikove glave. Na području između Ptuja, Daruvara i Balatona nazočnost vjerojatno panonskoga autohtonog naroda **Jasa** i iransko-sarmatskih **Iazygesa**, koja datiraju u **mlade željezno doba**. Iako to nije sa sigurnošću potvrđeno, pokazalo se da su za markomanskih ratova u 2. st. iransko-sarmatska plemena pustošila hrvatskim panonskim područjem. (Stipčević 1989: 180; Puzak 2003: 20-26; Bunjac 2006: 12; Heršak i Nikšić 2007: 256; Petrić 2008: web)

U današnjem Međimurju, nekadašnjemu Gornjem Iliriku, **Rimljani** su u 1. st. pokorili i urbanizirali starosjedilačka seoska središta miješanog stanovništva **Ilira (Panona i Serata)** i **Kelta**, usmjerili ih na veliki vojni logor u Ptuju (*Poetovio*), od više manjih *municipija* utemeljili su samoupravne općine *civitates*, a uz prometnice vojna uporišta *tabore* (Čakovec, Donji Vidovec) i opskrbne centre (Sv. Martin na Muri). Kao dio *Jantarnog puta*, važan antički strateški pravac kod Središća ob Dravi (*Curta*) prelazio je kod *Aquincuma* rijeku Muru i Budimpeštu prema vojničkim logorima na Dunavu. Među njima se na području ondašnje međimurske teritorijalne cjeline *Insula Muro-Dravanae* isticalo najveće naselje *Halicanum* (Sv. Martin na Muri), današnje najbogatije arheološko nalazište u Međimurju (Sanader 1999: 121; Puzak 2003: 26-47). Antičke gospodarske i ladanjske građevine *villae rusticae* (Preseka, Vratišinec, Prelog, Muršćak, Goričan) preteče srednjovjekovnih dvoraca u koje je antičko stanovništvo zbjeglo pred provalama *barbara*, ukazuju na postupne procese deurbanizacije (Bunjac 2006: 13, 37).

3. SREDNJOVJEKOVNO MEĐIMURJE

Nakon zatiranja Ostrogotskog Kraljevstva u 6. st., dio **sjeverne Hrvatske** zauzeli su **Langobardi**, što potvrđuju bogati arheološki langobardski nalazi. Po njihovu odlasku, od 568. do 796. Međimurjem je vladao **avaroslavenski savez**, koji su novopridošli **Hrvati** zatekli 791. g. Pretpostavlja se da se jedna od franačkih pobjedonosnih bitaka nad **Avarima**, uz sudjelovanje **Slavena**, četiri godine kasnije dogodila u Međimurju. Posljedica feudalizacije i izgradnje

feudalne države osnivanje je **banovine Posavske Hrvatske** sjeverno od Rijeka Kupe i Save do Mure, Drave i Dunava, u sklopu koje se nalazilo i međimursko područje. Zbog neuspjele trogodišnje pobune od 819. do 821. hrv. kneza Ljudevita protiv franačkog vrhovništva, **panonski Hrvati** nisu se uspjeli ujediniti i bili su prisiljeni 838. priznati franačku vlast, uklopljeni u franačku **Donju Panoniju**. Franačke dinastičke borbe nakratko su omogućile preuzimanje vlasti hrv. kneza i bug. vazala Ratimira u **Panonskoj/Posavskoj Hrvatskoj** u prvoj polovici 9. st., nakon čega su u ime franačke države vlast od 840. do 870. ponovno preuzeli franački vazali, protjeravši slav. panonskog kneza Pribinu i njegovog sina Kocelja iz Velikomoravske kneževine. Nakon Koceljeve smrti, panonski je teritorij od **Franaka** preteo morav. knez Svatopluk (Svatopluh), kojem se suprotstavio posavski ban Braslav i u savezništvu s fran.-njem. kraljem Arnulfom osvojio tri prekodravske županije. Nakon provale **Mađara** u Panonsku nizinu 896. i pobjede 907. u Požunu nad savezom **Moravljana** i **Nijemaca**, autohtoni **Slaveni** su ili asimilirani ili su odbjegli i orodili se s **Hrvatima** sjeverne Hrvatske. Hrv. kralj Tomislav početkom 10. st. suzbio je mađarske nasrtaje u ujedinjenoj **Hrvatski Kraljevinoj** koja je obuhvaćala **Dalmatinsku Hrvatsku** i **Panonsku Hrvatsku**, a u sklopu sjevernog dijela kraljevstva vjerojatno i **Međimurje**. Naime, poznato je da početkom 11. st. njegovo šumsko-močvarno područje još nije pripadalo mađarskom, nego je u sastavu **podravske** ili **ptujske krajine** pripadalo teritoriju slavenske **Karantanije**. Nakon raspada te vazalne franačke kneževine krajem istog stoljeća, međimursko područje je zajedno s Prekmurjem i ugarskom jugozapadnom Zaladskom županijom uključeno u crkveni **Bekšinski arhidakonat**, odmah potom pripavši **Zagrebačkoj biskupiji**. Za hrv. kralja Petra Krešimira IV. bilo je teritorijem **herceške Slavonije** pod vlašću hrv. plemićkih obitelji Lapšinović i Polic. Dio znanstvene javnosti pretpostavlja da su rubni zapadni dijelovi međimorskog posjeda ostali u vlasništvu njemačkih zemljoposjednika. Stoga su mogli biti vjenčanim darom njem. cara Henrika IV. njegovoj sestri Juditi i mladoženji Salomonu, sinu hrv.-ugar. kralja Andrije II. Zbog toga je to područje svjetovnoj **Zaladskoj županiji** pripalo tek u drugoj polovici 11. st., dok mu je sjeveroistočni dio pripao ugarskoj **Vesprimskoj biskupiji**¹⁰³. Dotadašnji rodovski posjed između Mure i Drave otada postaje *kraljevskom darovnicom* domaćem i stranom plemstvu.

Na zahtjev biskupa **Vesprimske biskupije**, hrv.-ugar. kralj Emerik objavio je 1203. povelju kojom je stanovnike »zemlje Crkve Blaženog Mihalja« između Mure i Drave oslobodio svih

¹⁰³ Međimurje je 1875. g. ugarskoj **Vesprimskoj biskupiji** priključio austr.-ugar. car Franjo Josip I.

dugovanja kralju i banu te ih izuzeo od plaćanja i utjerivanja poreza *marturine (kunovine)*¹⁰⁴, određivši nastavak trajne službe stanovništva ugarskom biskupu. Međimurje je kao jedinstven feudalni posjed mijenjalo vlasnike među sukobljenim lokalnim feudalacima, vlastelom, kraljevim službenicima i Crkvom, naizmjenice uglavnom pripadajući **Ugarskoj i Slavoniji**. Budući da su današnje južnomađarska Zaladska, Šomođska i Baranjska županija u 13. st. pripadale Hrvatskoj, Međimurje je kao dio **Zaladske županije** ponovno pripalo **hrvatskoj državi**. Tijekom zime 1241./1242. pljačkaške horde **Tatara (Mongola)** opustošile su Međimurje i Hrvatsku. U znak zahvalnosti što su mu pomogli u bijegu, ugar. kralj Bela IV. pojedinim je hrvatskim plemićima dodijelio vlasništvo nad imanjima, a hrvatskim naseljima slobodarski status. Zbog toga se, po prestanku tatarske opasnosti, u Međimurju razvijalo graditeljstvo, trgovina i obrt. U 13. st. utemeljeno je trgovište Prelog. U prvoj polovici 14. st. hrv. ban Stjepan Lacković ustrojio je **jedinstven feudalni posjed** sa sjedištem u čakovečkoj utvrdi. Krajem istog stoljeća njime su gospodarila braća Kanižaj, stekavši ga kao zalog za vjernost i pomoć hrv.-ugar. kralju Žigmundu Luksemburškom protiv ustanika predvođenih prethodnim vlasnicima Lackovićma. Početkom 15. st. preuzeli su ga grofovi Celjski njemačkog podrijetla. Poznato je da je tada kralj nakratko boravio u čakovečkoj utvrdi. Nakon smrti grofa Ulrika Celjskog, Međimurje je sredinom 15. st. potpalo pod vlast ugar.-hrv. kralja Matije Korvina. Iako su **Hrvatskom i Ugarskom** od 1490. do 1516. formalno vladali slabi vladari iz dinastije Jagelović, moćni hrvatski banovi doprinijeli su obrani hrvatskih zemalja od **Osmanlija**. Zbog nedostatka novca za obranu, 1473. kralj je Međimurje prodao Ivanu Ernuštu, švedskom Židovu imenovanom doživotnim banom Slavonije. (Srša 1994b: 63-70, 72; Kalšan 2003: 6-13; Bartolić 2008: 34)

4. RANOSREDNJOVJEKOVNA ARHEOLOŠKA BAŠTINA MEĐIMURJA I OKOLICE

Za područje sjeverne Hrvatske zabilježeno je sveukupno pedeset i jedan poznatih avarsko-slavenskih arheoloških lokaliteta. Do sada su u Međimurju utvrđena sljedeći ranosrednjovjekovni (5. – 10. st.) **arheološki nalazi**: ostaci zemuničkog naselja i ručno izrađene,

¹⁰⁴ To je zemljišna daća, kraljevski porez nametnut kmetovima za korištenje vlastelinskog zemljišta u srednjovjekovnom Hrvatskom Kraljevstvu od 11. do 16. st., isprva u naturi (kunine kože) i kasnije u novcu. Dvije trećine prikupljene daće pripale bi vladaru, a jedna vlastelinu. Vladar je sveukupan prihod mogao prepustiti vlastelinu ili nekom kraljevskom dužnosniku, primjerice hrvatskom banu (HE "marturina": web).

uglavnom neukrašene keramike (lonci, urne) ranoslavenske **praške kulture** *praško-korčaškog* i *praško-penkavskog* tipa na lokalitetima Nedelišće-Stara Ves s početka i iz prve polovice 7. st. i Čakovec-Stari grad iz sredine 7. st.; **avaroslavenska nekropola** na šljunčari istočno od Preloga iz sredine 7. st., panonskoslavenske **bjelobrdske nekropole** u Cirkovljanu i Sv. Jurju u Trnju iz 11. st. te **nepoznati grobni prilozi** u Šenkovcu i **slučajni nalazi** na šljunčari Cirkovljan-Diven (Bekić 2012: 22-23; Heršak i Nikšić 2007: 257). Novija arheološka iskapanja na ranoslavenskom lokalitetu Nedelišće-Stara Ves (zanimljivih imena) uz meandriranu rječicu (današnji potok) Trnavu, kao i iskapanja u hrvatskoj Podravini, Istri, srednjoj Dalmaciji i slovenskom Prekmurju, iznjedrila su nalaze srodne rasprostranjenoj istočnoeuropskoj i srednjoeuropskoj **praškoj keramici**, koji upućuju na slavensko doseljenje od 5. do 7. st. iz današnje sjeverne i južne Ukrajine i Bjelorusije u Slovačku, Češku, Poljsku i istočnu Njemačku te jednog dijela Slavena s područja današnje Slovačke i Češke na današnje sjevernoslavensko i sjevernohrvatsko područje. Budući da su također potvrđeni srodni austrijski i mađarski nalazi, pretpostavlja se krajem 6. st. **slavenski doseljenički val** na hrvatsko područje kroz Moravska vrata, preko današnjeg područja Gradišća, Željezne i Zalske pokrajine, do Prekmurja, Međimurja i dalje. »Sve ovo ne isključuje mogućnost da se u to doba ili poslije doseljavao i val slavenskih plemena iz pravca donjeg Dunava, uzvodno Savom i Dravom, ali takav val zasad nije arheološki dokumentiran i objavljen«. Pretpostavljajući moguću vezu tih arheoloških nalaza s primorskim nalazima, suvremeni hrv. arheolog Luka Bekić predlaže pomniju analizu jednostavnijih **kasnoantičkih ulomaka** otkrivenih na sjeveroistočnim prijadranskim lokalitetima (Bekić 2012: 22-23, 25-27). Na ranosrednjovjekovne (7. – 11. st.) neseobinske arheološke lokalitete (ostatke zemunicā ili nadzemnicā s ognjištem i jamama te s nalazima podnice, keramičkih ulomaka i metalnog praporca) uz međimursku obalu rijeke Drave, u bližoj okolini nastavlja se nekoliko **slavenskih nalazišta** Varaždinskog kraja (Jakopovec-Blizna, Varaždin-Brezje, Šemovec-Šarnjak, Šemovec-Zaves, Zbelava-Pod lipom, Donji Martijanec-Koznišćak), Ludbreške Podravine (Sigetec Ludbreški, Loke-Kroglice), Koprivničke Podravine (Đelekovec-Šćapovo, Peteranec-Vratnec, Cerine, Koprivnički Bregi-Seče, Novigrad Podravski-Delovo, Borovljani-Srednje brdo, Starigrad-Kapetanov most, Dugi slap-Ledave, Cindrišće, Torčec, Velike Hlebine) (Bekić 2006a: 203, 215) te duž rijeke Mure. Zahvaljujući iskopinama groblja, zemunicā, nadzemnicā i otpadnih jamā, ulomaka keramike i podnicā, ostataka ognjišta i kovačkih peći, keramičkih diskoidnih predmeta i kugli, metalnih karičica i praporaca, predica i

kopči, graditeljsko-gospodarskih uporabnih kamenih (brusovi, ručni rotacijski žrvanj), koštanih (igle, češljevi, propletači, šila), staklenih (balzamarij, perle), metalnih (okovi, klinovi, čavli, karike; igle, sječiva, šila, dljeteta) predmeta, dijelova oružja (strelice, koplja s krilcima) itd., pozornost privlače slavenske željezne sjekire (600.) s podravske lokaliteta Novigrad Podravski-Delovi-Keljače, željezno kresivo u obliku lire (8. st.) s lokaliteta Torčec-Prečno pole I (Sekelj Ivančan 2010: 18-23, 139-151), ukrasne brončane i srebrne S-karičice iz bjelobrdskoga groblja (12., 13. st.) pronađene pokraj romaničke crkvice sv. Nikole u Koprivnici i jedinstvene keramičke posude s ostacima pseće lubanje (12./13. st.) iz naselja Torčec (desetak kilometara sjeveroistočno od Koprivnice), hrvatski su arheolozi nedaleko Međimurja i dravskih šljunčara potvrdili srednjovjekovni povijesno-arheološki kontekst u drugoj polovici 6. st. suživota starosjedioca i tek nakratko novopridošlih langobardskih skupinā. U slovenskom Prekmurju ranosrednjovjekovna slavenska nalazišta otkrivena su na lokalitetima Krog, Grofovsko, Kotare, Murska Sobota, Beltinec-Lipovci, Bratonci, Turnišče, Dolga vas-Gornje njive, Vurberg-Krčevine i dr. (Sekelj Ivančan 2010: 18-23, 103, 151, 167, 168, 169; Ćimin 2016: 18).

Budući da početkom 7. st. Slaveni još nisu bili poznat međunarodni subjekt (Margetić 2005: 101-102, 114-115), tadašnja slavenska plemena pristigla u središnju Mađarsku i plemena naseljena u Moravskoj, Češkoj i zapadnoj Panoniji vojno su se organizirala, podigla ustanak i uspostavila Samov savez (623. – 658.) koji je ojačao nakon smrti 630. avarskog kagana Bajana (Šišić 1975: 75). Njihovim najranijim tragovima (u drugoj polovici 6. st. i 6./7. st.) uočenima u Prekmurju, Međimurju i varaždinskoj Podravini, prethodilo je slavensko prodiranje iz dunavskog bazena u savski bazen i u dravsko-savsko međurječje, na što upućuju pismo pape Grgura I. (591.) o slavenskom prodoru do gornjeg toka rijeke Drave i kronika »Sclavorum regionem« (610.) langobardskog povjesničara Pavla Đakona koji je slavenski prodor zabilježio od područja *Zellia* (Zeline) do naselja *Medaria* (Medari kraj Nove Gradiške). Ručno izrađenu neukrašenu **keramiku praškog tipa** početkom 7. st. zamijenila je bogato ukrašena **avaroslavenska keramika**, proizvedena na spororotirajućemu lončarskom kolu novopridošlicā možda stopljenih s domorocima. Višekratna slavenska doseljenja također potvrđuju istodobna paljevinska i skeletna **avaroslavenska groblja na širem panonskom području**. Grobni **franački nalazi** (konjanička oprema, oružje) u njima svjedoče potpadanju Avara i Slavena s područja zapadnog međurječja Save i Drave, čije je zamišljeno mjesto razgraničenja Prelog, najprije pod Franke koji su se međuriječjem Mure i Drave kod Cirkovljana ili prešavši Dravu njezinom desnom obalom

uputili prema Transdanubiji (8./9. st.), a nakon konačnoga avarskog sloma (805./806.) i pod slavensku kneževinu Slovinju (Panonsku Hrvatsku) kneza Vojnomira. Sukobi Slavena i Franaka eskalirali su tijekom 9. st. Nakon mira sklopljenog u Paderbornu (845.) i do dolaska Mađara koje je u prvoj polovici 10. st. uspio zaustaviti hrv. knez i doskora kralj Tomislav, Dalmatinskoj Hrvatskoj u Kraljevinu Hrvatsku nakratko prisjedinivši Panonsku Hrvatsku pod upravom donjopanonskoga slav. kneza Pribine (925.), međimurskim područjem vladali su oko 1027. ugarski kralj Stjepan I., od 1075. do 1089. hrv. kralj Zvonimir, a nakon njegove nejasne smrt ugarski kraljevi iz dinastije Arpadović. To razdoblje obilježavaju **bjelobrdska nalazišta** (Sekelj Ivančan 2010: 165-183).

5. FEUDALNI POSJED MEĐIMURJE I PLEMIĆKA OBITELJ ZRINSKI

Međimurjem su u 6. st. pustošili **Huni, Goti i Langobardi**, a **Avari** su ga nastanjivali u 6. i 7. st. Njihovi saveznici **Slaveni** u sljedeća dva stoljeća obrambena naselja kružnog tlocrta, nalik ilirskim i keltskim utvrdama, podizali su na uzvišenjima, u šumama, na riječnim otocima i močvarištima, opasujući ih umjetnim vodenim opkopima, suhoziđem ili palisadama (Bunjac 2006: 13). Međimurje se u povijesnim dokumentima prvi put spominje 1203. kao »zemlja sv. Mihaela« (možda Mihovljan), »Insula inter Muram et Dravam« (Petrić 2008: 101). Od 1094. bilo je pod jurisdikcijom **Zagrebačke biskupije** i od tada se intenzivirala njegova urbanizacija (Bunjac 2006: 13). U znak zahvalnosti što su mu pomogli u borbama i bijegu pred pogibeljnim azijsko-nomadskim **Tatarima**, ugar. kralj **Bela IV.** pojedinim je plemićima u 13. st. darovao zemljišne čestice i naseljima slobodarski status, zahvaljujući čemu su nikla nova naselja doseljenih obrtnika i trgovaca. Nekadašnji rodovski posjedi su i na međimurskom području postali vlasništvo hrvatskih, mađarskih, njemačkih i židovskih feudalaca, naizmjenice u sklopu **Ugarske i Slavonije** koja je u to vrijeme predstavljala sjevernu Hrvatsku, područje najbliže Ugarskoj. U listinama ugarsko-hrvatskih kraljeva iz **dinastije Arpadovića** u 13. st. spominju se međimurska naselja Zebanec, Šenkovec, Nedelišće, Belica, Subotica, Sveti Križ, Palinovec, Goričan i Prelog, također i utvrda Čakovec (Bunjac 2006: 37). U sljedećem stoljeću Međimurje je bilo jedinstven feudalni posjed **obitelji Lacković** (Bunjac 2006: 13-14).

Najslavnije i najtragičnije povijesno razdoblje Međimurja od 1546. do 1671. pripisuje se hrvatskim banovima, europskih vojskovođama, književnicima i mecenama europske umjetnosti

iz **plemićke obitelji Zrinski** koja je stolovala u čakovečkoj palači. U tome spomeniku hrvatske nepokretne materijane kulturne baštine, današnjemu Starom gradu, smješten je Muzej Međimurja. Zbog dugova plemiću **Nikoli Šubiću Zrinskom**, kralj **Ferdinand Habsburški**, koji nije sproveo odluku Hrvatskog sabora 1527. u Cetingradu o uzdržavanju vojske za obranu od Osmanlija, Međimurje je 1546. privremeno predao **Zrinskima**, a 1554. i u trajno vlasništvo. U istom desetljeću oni su se zajedno s podanicima preselili sa svojega prvobitnog posjeda Zrin, po kojem su u Međimurju dobili ime. U drugoj polovici 16. st. obrambenu utvrdu Legrad okruženu palisadama, u kojoj se čuvala skela za prevoženje ljudi i robe između Dubrave i Legrada, započeo je graditi **Nikola Zrinski Sigetski**, a dovršio je njegov sin protestant **Juraj IV. Zrinski**, poznat po prihvaćanju protestantizma, nasilnome protestantskom fanatizmu i osnivanju 1570. u Nedelišću prve hrvatske tiskare za potrebe tiskanja protestantskih knjigā¹⁰⁵. Na poziv drugih članova **obitelji Zrinski** koji su se odrekli protestantizma, 1659. došli su franjevci. Zbog neprekidne opasnosti od Osmalija, koji su 1600. zauzeli Nagykanizsu i pomaknuli granicu Turskog Carstva na rijeke Muru i Dravu, razvili su gradnju forifikacijskih utvrda u Legradu, Novom Zrinu, Kotoribi, Podturenu, Lapšini i Štrigovi. Uz Muru su u Donjoj Dubravi, Hrženici, Kotoribi, Goričanu, Hodošanu, Turčišću, Domašincu, Novakovcu, Miklavcu, Križovcu, Peklenici, Murskom Središću i Novim Dvorima uspostavili sustav tvrđavica-čardaka. Odlukom Hrvatskog sabora, **Nikola VII. Zrinski** je 1661. izgradio renesansnu utvrdu i palaču Novi Zrin na lokalitetu Kakinja preimenovanom u Novigrad, no Osmanlije su je već 1664. razorile. Iste godine njezin je graditelj pod sumnjivim okolnostima poginuo tijekom lova u Kuršanečkom lugu. Utvrda Kotoriba, u kojoj je u 16. st. bilo sjedište Kotoripskog vojvodstva, srušena je po prestanku osmanlijske opasnosti. Nakon sloma urote bana **Petra IV. Zrinskog** i njegova šogora **Frana Krste Frankopana** u savezništvu s Francuzima, Mlečanima, Turcima i nezadovoljnim ugarskim plemićima protiv *bečkog apsolutizma* te nakon farse suđenja i mučkog pogubljenja dvojice hrvatskih plemića u Bečkome Novom Mestu 1671., bečki dvor planski je zatro **obitelj Zrinski**. Kada je krajem 17. st. pod sumnjivim okolnostima poginuo **Adam Zrinski**, posljednji muški član te obitelji, Međimurje je preuzela Kraljevska komora koja je bogatu plemićku ostavštinu opljačkala s oko 10 000 u pljačku uključenih carskih vojnika.

¹⁰⁵ U toj tiskari tiskane su prva hrv. kajkavska knjiga »Decretum« (1574.) Ivanuša Pergošića iz Varaždina i hrvatski prijevod »Tripartituma« mađ. pravnika Stjepana Verboczića.

Važnosti i značenju **obitelji Zrinski** svjedoči spomen na učinkovitu obranu **Nikole Šubića Zrinskog** (1508. – 1566.), **Jurja IV. Zrinskog** (1549. – 1603.), **Jurja V. Zrinskog** (1599. – 1626.), **Nikole VII. Zrinskog** (1620. – 1664.) i **Petra IV. Zrinskog** (1621. – 1671.) od Osmanlija, u čijoj je obrambenoj vojsci sudjelovali zavojačeni međimurski seljaci-vojnici *hajduki* i hrvatski doseljenici iz Hrvatskog primorja, Pounja, Pokuplja, Banovine, zapadne Bosne koji su zauzvrat oslobođeni od kmetstva i obdareni zemljom. U zagrebačkoj Nacionalnoj sveučilišnoj knjižnici pohranjen je knjižni fond »Bibliotheca Zriniana« (17. st.) koji obuhvaća 731 naslov negdašnje plemićke knjižnice i stručni katalog na latinskom, a u sklopu njega književni opus **Nikole VII. Zrinskog**, **Petra IV. Zrinskog** i Petrove supruge **Ane Katarine Zrinski Frankopan** (1625. – 1673.).

6. NOVOVJEKOVNA I SUVREMENA POVIJEST MEĐIMURJA

Sredinom 16. st. od epidemije kuge u Međimurju je umrlo 12 000 ljudi. **Juraj IV. Zrinski** mogao je postati upravitelj ugarske **županije Zala**, pod uvjetom da ima posjed na njezinom području. Zbog toga je 1584. isključio Međimurje iz **Varaždinske biskupije** i formalno ga priključio ugarskoj **Zaladskoj biskupiji**. U vremenu koje je uslijedilo, osmalijski osvajači u ropstvo su iz međimurskih krajeva odveli oko 2 000 ljudi. Početkom 17. st. u Međimurci su počeli uzgajati kukuruz. **Osmalije** su Međimurje ponovno opustošile 1623. i 1625. g., u Kanižu ponovno odvevši velik broj zarobljenika. Nakon propasti Zrinskih i nakon konačnog poraza Osmanlija 1683. kod Beča, Međimurje je bilo **posjed francuskoga, češkog i ugarskog plemstva**. Zbog porasta broja stanovnika i jačanja gospodarstva, uz glavne ceste izvan gradskih bedema trasirani su prilazni putovi, oko koji su se zbog učestalih požara počele graditi *zidanice*. Od 17. st. obrtnici većih naselja organizirali su se u *cehove*. Uz čakovečku palaču Zrinski u 18. st. uređeni su vodoskoci, cvjetnjak i lovište koje je sezalo do Sv. Jelene. Istodobno se razvio čakovečki *suburbium*, uglavnom od sastavljen drvenih prizemnicā i jednokatnicā (Bunjac 2006: 23). Češ. i hrv.-ugar. **kraljica Marija Terezija** u istom je stoljeću »Urbarskim zakonom« nastojala ujednačiti i ograničiti kmetske namete. Velika poplava 1710. uzrokovala je promjenu toka Drave, zbog čega se Legrad sa sjeverozapadne strane rijeke našao na južnoj, podravskoj strani. To naselje, koje je 1488. proglašeno *oppidumom* i koje je kao dio međimorskog vlastelinstva obitelji Zrinski već u 16. i 17. st. bilo poznato sajmeno-stočno, obrtničko

(mlinarsko, šajkaško, nožarsko, mesarsko, kožarsko), mitničko i vojničko središte, 1690. s više od 1 000 stanovnika brojem nadmašivši Varaždin, desetak godina kasnije bilo je najnapučenije naselje tog područja (Feletar i Varga 2015: 28-30). Hrv.-ugar. kralj i rim.-njem. car **Kralj Karlo VI.** Međimurje je 1719. darovao češ. **grofu Mihalju Ivanu Althanu**, koji ga je godinu dana kasnije aktivno uključio u svoju ugarsku **županiju Zala**. Nakon spora između ugar. **Vesprimske** i hrv. **Zagrebačke biskupije**, posjed **Bekšinskog arhidakonata** podijeljen je 1777. na đurski, prekmurski, međimurski i zagrebački dio, nakon čega je Legradaska gora priključena **Vesprimskoj biskupiji**, a drugi dijelovi Pomurja u Mađarskoj novoosnovanoj **Sombateljskoj biskupiji**. Vesprimski biskup Bíró Padány naklonjen kultu Sv. Trojstva protjerao je iz svoje biskupije hrvatsko svećenstvo, vjernicima ipak dopustivši pjevanje hrvatskih liturgijskih napjeva. Od 1785. do 1789. **Međimurje i Zaladska županija** ponovno su bili u sastavu **Hrvatske**. Međutim, čelnici županije Zala, predstavnici Vesprimske biskupije i mađarski političari uporno su na bečkom dvoru tražili otcjepljenje Međimurja od **Zagrebačke (nad)biskupije**, pa je habsburški **kralj Josip II.** prije svoje smrti ta područja ponovno priključio **Mađarskoj**. Na ugarskom teritoriju doskora je ukinuta javna uporaba hrvatskog jezika i smanjen broj hrvatskog svećenstva. To je razvidno i na temelju rukopisne pjesmarice iz 1790. koja se upotrebljavala u pomurskom Sepetniku, iz ostavštine kantora Lajoša Ozstena koji je živio u Sv. Mihalju na Legradskoj gori i donedavno u vlasništvu kantora Ivana Horvata iz slovenske Vendske krajine. U pojedinim zabilježenim pjesmama zazivaju se Gospa i mađarski sveci (sv. Stjepan, sv. Ladislav, sv. Elizabeta, sv. Margareta i sv. Martin), što upućuje na namjernu i osmišljenu intervenciju nove katoličke Crkvene organizacije po ukidanju protestantizma (Franković 2015: 78, 86).

Međimurje su **Athani** prodali 1791. ugar. grofu **Jurju Feštetiću de Tolni**, zbog čega je ostalo sastavu **Zaladske županije** sve do 1848. g. Kad je mađarska vlada odbila pisane *narodne zahtjeve* kojima je Narodna skupština u Zagrebu tražila hrvatsku samostalnost i hrvatsku samostalnu vladu odgovornu hrvatskom saboru, hrvatski jezik kao službeni jezik, sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, ukidanje feudalnih odnosa i imenovanje Josipa Jelačića hrvatskim banom, Jelačić je 1848. poveo vojsku preko Drave i zauzeo Međimurje. Ono je u sastavu **Varaždinske biskupije** i **Hrvatske** pod austrijskom vlašću ostalo do pada Bachova apsolutizma 1861. g., nakon toga ponovno potpavši pod **mađarsku vlast**. Naime, kad je **Franjo Josip** zatražio dokaz o pripadnosti međimurskoga kraja hrvatskom teritoriju, banska konferencija u Zagrebu zaključila je da za to nije nadležna, dokazivanje prepustivši nekoj budućoj raspravi u

Hrvatskom saboru. Mađarska je to iskoristila, u Međimurju odmah osnovavši upravnu i sudsku vlast. Protivljenje **biskupa Strossmayera** na austrijskom dvoru nije rezultiralo poništenjem tog pripajanja. Zbog toga se u »Hrvatsko-ugarskoj nagodbi« (1868.) Međimurje ne spominje. Mađarizacija se razmahala u javnoj sferi svakodnevnog života. Osmišljen je i tzv. *međimurski jezik* na kojem su tiskani molitvenici, kalendari i novine »Međimurje – Murakoz«. Zahvaljujući dokazima 1929. generalnog **vikara Josipa Šaleca** o uključenosti međimurskoga i većeg dijela područja s lijeve strane Mure u jedinstveni hrvatski posjed **Zagrebačke biskupije** od njezina osnutka, mađarski poduhvat nije uspio. Zbog političkih spletki slov. **političara Antona Korošeca** i srp. **Svetozara Pribičevića** po svršetku Prvoga svjetskog rata, pet prekmurskih župā i Dolnja Lendava u sastavu **Zagrebačke biskupije** priključeno je **Mariborskoj biskupiji** u novoj državi **Kraljevini SHS**. Mađarizacija je u drugoj polovici 20. st. u preostalome pomurskom dijelu nekadašnjega **Bekšinskog arhidakonata** ciljano sprovedena od naselja Zakona do Murskih Križevaca – onako kako je stotinjak godina prije toga provedena od Letine do Dolnje Lendave, zbog čega je došlo do prekida veze Međimurja s nekadašnjim pomursko-hrvatskim jugoistočnim dijelom i do potpune asimilacije Đikeniša, Zakona, Tiloša, a djelomice i Legradske gore i Belezne (Kerecsényi 1982: 137; Bartolić 2008: 19, 28, 34, 36; Horvat 2010a: web). Međimurska naselja Kotoribu i Macinec sa slovenskim Središćem ob Dravi povezivala je prva hrvatska željeznička pruga, za potrebe **Habsburške monarhije** izgrađena 1860. g. U drugoj polovici 19. st. uveden je telegraf, osnovani su rudnik u Peklenici, čakovečki sud, novčarski zavod, škole, vatrogasna društva i tvornice, a stanovništvo je službeno popisano. **Grofovi Feštetići** turopoljskog podrijetla, posljednji feudalni gospodari Međimurja, živjeli su do 1923. u neogotičkom dvorcu u Pribislavcu.

Nakon ubojstva prijestolonasljednika Franje Ferdinanda 1914. u Sarajevu i njegove supruge Sofije, Austro-Ugarska je Srbiji objavila rat. Prethodno uspostavljeno savezništvo zemalja *Antante* i *Središnjih sila* razvrgnuto je zbog nastupajućega **Prvog svjetskog rata**. Prisilno unovačeni i mobilizirani Međimurci vlakovima su iz Čakovca, Donjeg Kraljevca i Kotoribe 2. kolovoza 1914. deportirani u mađarsku Nagykanizsu (Žganec 1957: 108), gdje su priključeni mađarskoj vojsci u sastavu *48. zajedničke* i *20. domobranske regimente*, a kasnije i u postrojbe koje su pretrpjele najveće gubitke. Velik broj muškaraca između 18. i 52. godine života poginuo je u Poljskoj, Galiciji, na Karpatima, u Bukovini, Rumunjskoj, na Soči i u Tirolu. Preživjeli ruski i talijanski zarobljenici vraćali su se kući sljedećih desetak godina po svršetka Prvoga svjetskog

rata. (Horvat 2010b: web) Zahvaljajući **buđenju nacionalne svijesti** početkom 20. st. i aktivnostima **međimurskih intelektualaca** – povjesničara Ivana Novaka, etnomuzikologa Vinka Žganca, skladatelja Josipa Štolcera Slavenskog i Josipa Vrhovskog, slikara Ladislava Kralja Međimurca, pjesnika Nikole Pavića, liječnika Ive Kečkeša i svećenika Luke Purića, Međimurci su na Velikoj narodnoj skupštini 9. siječnja 1919. u Čakovcu proglasili »Rezoluciju o odcjepljenju Međimurja od Mađarske i priključenje matici zemlji«. Pod okriljem oružane akcije hrvatskih postrojbi, *Međimurski dobrovoljački bataljun* oslobodio je Prekmurje. Novakove i Žgančeve diplomatske aktivnosti uoči i tijekom **Mirovne konferencije u pariškom Trianonu**, na kojoj se odlučivalo o granicama austrijskoga i mađarskog teritorija *porazene Austro-Ugarske*, pridonijele su **priključenju Međimurja hrvatskoj matici zemlji**. Tadašnji međimurski teritorij obuhvaćao je i naselja Veščica, Raskrižje, Šafarsko i Gibina, danas u sastavu Republike Slovenije. Seljačka smotra **Hrvatske seljačke stranke** Stjepana Radića, koji je prvi put politički organizirao iskorištavano i nezadovoljno hrvatsko seljaštvo, do Drugoga svjetskog rata i nakon njega sustavno je poticala i njegovala folklorni amaterizam. Zbog ustupaka prema fašističkim saveznicima, pod okriljem *sila osovine* 1941. proglašena je **NDH** i ponovna **mađarska okupacija Međimurja** te prisilna i protupravna regrutacija Međimuraca u mađarsku vojsku. Dio neregrutiranih i vojno sposobnih muškaraca priklonio se antifašističkoj i narodnooslobodilačkoj borbi, priključivši se ilegalnome *Međimurskom partizanskom pokretu*.

U jeku **Drugoga svjetskog rata** utemeljena je 1943. **FNRJ**. Godinu dana kasnije šestotinjak **međimurskih Židova** prisilno je deportirano iz Čakovca u nacističke logore smrti (Črep 2006: 139-140). Zahvaljujući pridošlim **snagama Crvene armije i Bugara** čiji su pojedini pripadnici upamćeni kao pljačkaši, **oslobođenje Međimurje** dogodilo se 12. travnja 1945. (Petrić 2007: 153). Poslijeratno razdoblje obilježile su političko-gospodarska, kulturno-tehnička i socijalna obnova i izgradnja, ali i državotvorna **likvidacija neistomišljenika**. Na nekoliko međimurskih lokacijā (Repova šuma kraj Štrigove, Dravski nasip kraj Gornjeg Hraščana, Ksajpa kraj Šenkovca) mučki je ubijen nepoznat broj uglavnom nevinih zarobljenika (Talan 2003: 341; Jurišić 2008: 188-196). **Komunistička administracija** susjednoj je Sloveniji 1946. prepustila povijesno međimursko i hrvatsko Raskrižje župe Štrigova, nacionalizirala je privatnu imovinu, kolonizirala ratom opustošena područja, sprovela agrarnu reformu, osnovala seljačke radne i poljoprivredne zadruge, ukinula tržišno gospodarstvo. Nakon smrti Josipa Broza Tita (1980.), predsjednika **SFRJ** i **pada Berlinskog zida** (1989.), stanovništvo Slovenije i Hrvatske na

demokratskim je izborima izglasalo **razdruživanje iz državne republičke federacije** šest socijalističkih republikā. Zbog toga je 1990. u Hrvatskoj palo prosrpsko državno partijsko vodstvo. Sljedeće godine počeo je četverogodišnji obrambeno-osloboditeljski **Domovinski rat**. Međimurci su tada zbrinjavali prognanike i izbjeglice, ratovali i ginuli u obrani domovine **Republike Hrvatske**, međunarodno priznate 15. siječnja 1992. godine.

7. POVIJESNE I VJERSKE PRILIKE U MEĐIMURJU

Budući da je *selo* tip naselja nastao **sjedilačkim načinom života** jednog *plemena* koje se sastojalo od više *rodovskih bratstava*, srodni *suplemenici* su zajedničkog *praroditelja* proglašavali plemenskim svetim zaštitnikom i slavili ga na godišnjim svetkovinama. Zbog antičke romanizacije, **gradski način života** postupno je potisnuo plemensko uređenje po načelu rodovske aristokracije. **Kršćanska Crkva** svetima počinje proglašavati pojedince koji svojim životom nesebično služe kršćanskom nauku, stoga **sveci** prestaju biti krvni srodnici. Crkvena i proštenjarsko-sajmena obilježavanja vjerskih blagdana i spomendana župnih svetaca-zaštitnika te zajednički poslovi pridonose čvršćoj povezanosti i osjećaju pripadnosti svih članova **seoskih župnih zajednicā**. Društvenom i vjerskom povezivanju katoličke (i kršćanske) zajednice pridonose **hodočasničke procesije** na određene crkvene blagdane, »putovanje vjernika k svetom mjestu što ga je posvetilo očitovanje nekog božanstva ili djelatnost nekog religioznog učitelja i osnivača religije u namjeri da se ondje prikažu molitve u izuzetnom povoljnom okolišu« (Jembrih 1995: 25), u koje su uključene zajedničke molitve, javno ispovijedanje vjere, pokora, žrtva i utvrđivanje vjernika u vjeri, s ciljem ozdravljenja od bolesti i postizanja vječnog života (Buturac 1993: 103; Jembrih 1995: 26). U najstarijem **popisu hrvatskih katoličkih župā** (1334.) **Zagrebačke biskupije**¹⁰⁶, u čijem je sastavu unatoč drugim nastojanjima mađarske crkvene vlasti do 1777. bio **Beškiński arhidakonat**, spominju se tri međimurske župe: Štrigova (s crkvom sv. Marije Magdalene), Prelog (s crkvom sv. Lovre u Cirkovljanu) i Subotica (s crkvom Blažene Djevice Marije), i još osam župnih crkava u neimenovanim mjestima, najvjerojatnije u Sv. Martinu na Muri, Nedelišću, Selnici, Mihovljanu, Sv. Jurju u Trnju, Murskom Središću, Podturnu i Legradu (Bunjac 2006: 16-17). Drugi **popis međimurskih**

¹⁰⁶ Na temelju nasljednoga *patronatskog prava* pojedini feudinci su, kao *koloratori* ili *patroni* bili osnivači i graditelji crkvenih župnih objekata, župama do 18. st. darujući zemlju kojom su župnici štitali *crkveno pravo*.

katoličkih župā (1501.) spominje četrnaest župnih sjedišta sa ili bez župnoga, odnosno crkvenog titulara (Suboticu, Nedelišće, Lopatinec, Štrigovu, Turninc, Bistrec, Prelog, Sv. Martina Gornjeg, Sv. Martina u Središću, Sv. Martina u Podturnu, Sv. Marka u Selnici, Sv. Stjepana u Brestu, Sv. Mihalja u Mihovljanu, crkvu Blažene Djevice u Belici). Budući da je jugoistočni dio mađarske **Zaladske županije** i jugozapadni mađarske **Šomođske županije** do osnivanja mađarske **Sombhateljske biskupije** (1777.) pripadao **Zagrebačkoj biskupiji**, dio starosjedilačkih Međimuraca naseljenih u prekmurskim i pomurskim naseljima danas živi u Sloveniji i Mađarskoj (Kalšan 2003: 8-9).

Pretpostavlja se da je **pokrštavanje** na međimurskom području trajalo od 4. do 9. st., uglavnom zahvaljujući djelovanju irskih i franačkih misionara te *prezbitera* **Salzburške biskupije** u doba slav. knezova Pribine i Kocelja, što potvrđuje međimursko štovanje franačkog sv. Martina, dijelom i zahvaljujući utjecaju braće Ćirila i Metoda tijekom njihova kraćeg zadržavanja kod Blatnog jezera na putu iz Moravske u Rim te zahvaljujući utjecaju njihovih učenika nakon što ih je knez Svatopluk protjerao iz Moravske. Zagovaratelji kršćanstva i osiguravatelji potpore ugarskom dvoru bili su *benediktinci* koji su na panonskom području od sredine 8. st. iz Ugarske širili kult sv. Martina i sagradili osam samostana, možda i **benediktinsku opatiju sv. Jeronima** u Štrigovi (Srša 1994b: 70-71). **Kristijanizacija** je u Međimurju dovršena najvjerojatnije do 16. st. (Kalšan 2003: 227), kao rezultat dugotrajnih nastojanja crkvene i svjetovne vlasti u **zatiranju i reinterpetaciji pretkršćanskih običaja**. Nasljednici hrv.-ugar. kralja Kolomana dodijelili su viteško-redovničkom redu *križara (templara)*, u Međimurju zvanih *cirkveniki (črleni fratri)*, posjede u Sv. Križu, Cirkovljanu i Legradu (Gönzi 1995: 35; Kalšan 2003: 120). Njihovo **suzbijanje starovjerstva i krivovjerstva** na putu u Svetu zemlju za oslobođenje Kristova groba u 13. st. nastavili su *ivanovci* ili *beli fratri* u Novim Dvorima u Hlapičini nedaleko Sv. Martina na Muri, u Svetom Križu, u Cirkovljanu i u dvorcu Okol kod Draškovca (Kolarić 1996: 21-27; Kalšan 2003: 130-131; Petr-Marčec 2006: 205). Preuzevši posjed Međimurja sredinom 16. st., plemićka obitelj Zrinski *pavlinima* je darovala Mačkovec i Šenkovec. Nikola IV. (Šubić) Zrinski u Šenkovcu je uz **pavlini samostan sv. Jelene** iz 14. st. sagradio obiteljsku grobnicu. Na poziv protestanta Jurja IV. Zrinskog, u Međimurje su u drugoj polovici 16. ili početkom 17. st. došli *protestanti* koji su opustošili katoličke objekte i prognali katoličko svećenstvo, izuzev svetojelenskih *pavlina*, pod čijim utjecajem su nadalje bila tadašnja župna naselja Mačkovec, Knezovec i Zasadbreg. Nikola

IV. je u 16. st. ukinuo *benediktince* i **štrigovsku benediktinsku opatiju**, izgrađenu 1448. na temeljima prethodnog svetišta. No, kad su se stoljeće kasnije Zrinski odrekli **protestantizma** i protjerali *protestante* koji su do sredine 18. st. opstali u Podturnu i Legradu, obnovili su je *pavlini* (Kalšan 2003: 227-228; Petrić 2003: 187). *Franjevci* su na poziv Nikole VII. Zrinskog u Čakovec došli sredinom 17. st., isprva skrbeći o liturgijskim dužnostima za obitelj Zrinski i doskora nad vjerskim životom Međimuraca u okolici Čakovca (Belobrajdić 2008: 30), u kojem je od 1702. do 1812. djelovao **franjevački samostan** koji su Zrinski utemeljili (Bunjac 2006: 20). Od 17. do 18. st. varaždinski *isusovci* suzbijali su **reformaciju** i prevodili liturgijske tekstove na materinji jezik (Bartolić 2008: 41). Budući da su mađarski *pavlini* tvrdili da Međimurje nastanjuje mađarsko stanovništvo, anketa hrvatskih *pavlina* početkom 18. st. pokazala je da je **međimursko svećenstvo** u **međimurskim crkvama** služilo isključivo **hrvatsko bogoslovlje**. To je jedan od razloga zašto je rim.-njem. car i austr.-ugar. kralj Josip II. ukinuo 1786. **pavlini samostan sv. Jelene** u Šenkovcu.

Iako o višestoljetnoj ukorijenjenosti međimurskog stanovništva u **jednobožačko katoličanstvo** svjedoče zabilježeni i opjevani međimurski mitoteonimi i teonimi (*pre/sveto*) *Trojstvo* troosobnosti u Ocu, Sinu i Duhu Svetome jedinstvenog Boga i njegova očovječenog sina Isusa, zatim *Ježuš(ek)* *Kristuš* (*Nazarenski*), *Spasitelj*, *Otkupitelj*, *Stvoritelj*, *Navučitelj* i *Zveličitelj*, također i najčešći hagionimi *Marija*, *Deva*, *Devica*, *Bogorodica*, *Majka Božja Bistrička* (Frančić 2011: 25-28, 30), gotički elementi pojedinih sakralnih objekata upućuju na **pretkršćansko-kršćanski sinkretizam**. Zahvaljujući katoličkoj Crkvi, **Međimurje** je kroz povijest opstalo kao sastavni dio **Zagrebačke biskupije** utemeljene krajem 11. st., unatoč višestoljetnoj nametnutoj svjetovnoj vlasti **Austro-Ugarske monarhije** i nastojanjima **mađarske Crkve** da ga iz nje izdvoji. Prvi službeni **međimurski učitelji** bili su od 17. st. orguljaši *kantori* (*školniki*) i crkveni pjevači *ludimagisteri* - osnivači pjevačkih zborova i dopunjivači repertoara **liturgijskih napjeva** ispjevanih na dopuštenoj kajkavštini prikladnim međimurskim tradicijskim napjevima. Dakle, **hrvatski identitet i jezik** Međimurci su mogli njegovati jedino u **župnim crkvama**.

Nakon Prvoga svjetskog rata, *salezijanci* su počeli djelovati u štrigovskom Raskrižju (Buturac 1999: 104). *Židovi* su se znatnije doseljavali od sredine 18. st. Svoju općinu u Čakovcu utemeljili su 1780., a sinagogu 1836. g. (Kalšan 2003: 253-258, 262). Zajednica *baptista* reformacijske kršćanske crkve utemeljena je u Mačkovcu 1926., a u Pušćinama i Čakovcu krajem 20. i početkom 21. st. (Peterlin 2002: 254-255). *Trapist* Tonči Goričanec iz Selnice teško je živio i

djelovao u 20. st. u katoličkome trapističkom samostanu župe Marije Zvijezde kod Banja Luke (Mesarić 2003: 344). Postojećim dekanatima **Varaždinske biskupije** koju je Papa uspostavio 1997. g., pripojeni su Donjomeđimurski, Gornjomeđimurski i Čakovečki dekanat.

8. SAKRALNA I PLEMIČKA MATERIJALNA BAŠTINA MEĐIMURJA

Međimurska **spomenička sakralna baština**, koja se zahvaljujući kanonskim vizitacijama sustavno prati od kraja 17. st., danas sveukupno broji petsto poznatih objekata. Pretpostavlja se da je u Štrigovi u 8. st. bila smještena benediktinska opatija koju su razorili Mađari, a u Hlapičini kod Sv. Martina na Muri u 13. st. ivanovački preceptorat. Tada je zabilježeno postojanje 13 župnih crkava, 14 područnih kapela (većinom posvećenih Blaženoj Djevici Mariji) i 2 samostana – pavlinskoga u Sv. Jeleni (današnjem Šenkovcu) iz 15. st., istodobno mauzoleja obitelji Zrinski s očuvanim tragovima renesansnih fresaka u pobočnoj kapeli, i franjevačkoga kojeg je Nikola VII. Zrinski utemeljio sredinom 17. st. u Čakovcu i izgrađenog zajedno s crkvom sv. Nikole u prvoj polovici 18. st. na temelju prethodnoga drvenog objekta. Iako je još u 17. st. trećina crkava bila drvena, niti jedna crkva do danas nije očuvana. Nakon čestih požara i snažnog potresa 1738. g., dijelom ušćuvane drvene župne gotičke crkve barokizirane su i prigradnjama povećane, a na temeljima uništenih crkava izgrađene su jednobrodne barokne građevine s trolisnim svetištem i raskošnom unutrašnjom opremom. Gotički elementi preostali su nakon barokizacije na sakralnim građevinama u Prelogu, Podturnu, Selnici, Svetom Martinu na Muri, Maloj Subotici, Štrigovi i u Nedelišću. Prva barokna crkva u Međimurju izgrađena je 1703. u Belici. Župna barokna crkva u Prelogu jedinstvenoga je križnobačvastog svoda na sjevernohrvatskom području. Renesansna Bogorodičina slika ukrašava pseudogotičku župnu crkvu u Vratišincu, vrijedne gotičke freske kapelicu nekadašnjega pavlinskog samostana u Sv. Jeleni i župnu crkvu u Sv. Martinu na Muri. Barokne Rangerove freske ures su nekadašnje štrigovske proštenjarske crkve sv. Jeronima s dva zvonika, prema umanjenom tlocrtu bazilike sv. Petra u Rimu izgrađene na temeljima trolisne ranokršćanske bazilike i u sastavu potresom razrušenoga povijesnoga pavlinskog kompleksa.¹⁰⁷ Kopija poznate zavjetne slike iz austrijskog mjesta Maria Zella oltarna je slika Marije Pomoćnice u župnoj crkvi u Donjem Vidovcu. Značajna barokna svetišta su u župnim crkvama u Sv.

¹⁰⁷ Pavlin Josip Bedeković osobno je 1738. posvjedočio videne podzemne hrastove lijesove, ljudske kosti, četverokutni kameni zid i otkrhnut četverokutni kamen s urezanim rutenskim znakovljem (Bedeković 2017: 76).

Martinu na Muri, Čakovcu i Nedelišću. Velika barokna župna crkva u Kotoribi prozvana je *međimurskom katedralom*. Sedamdesetak kamenih raspela *križnih dreva*, isto toliko samostojećih spomen-stupova *pileka* i kamenih stupova koji se sastoje od niše *poklonca* i *kapelice* s natkritim slikama ili kipovima svetaca, ubraja se u sitnu, uglavnom baroknu sakralnu arhitekturu. Podignuti uz putove i na raskrižjima kao orijentacijske točke hodočasnica i trgovcima, svjedoče o proštenjarstvu, ali i o čestim poplavama, požarima i epidemijama. Osim na sakralnih objekata, barokna obilježja prepoznatljiva su i u **feudalnoj kuriji** zvanj Tkalec – jednokatnome stambeno-gospodarskom objektu nižeg plemstva, zatim **marofi** te **komunalne građevine** i **građanske kuće** u Čakovcu, Prelogu, Štrigovi i u Nedelišću. U drugoj polovici 16. st. grof Nikola Malekoci izgradio je **kaštel** s kulama u Lapšini. Na mjestu nekadašnjeg kaštela Banffy između Štrigove i Raskrižja iz istog razdoblja, od 19. st. u Štrukovcu se uzdiže tzv. Majur. Zahvaljujući *urbarima* kraljice Marije Terezije, barokni drveni pozlaćeni namještaj dopro je iz austrijskih obrtničkih središta do međimurskih selā. Elementi *bidermajera* prepoznatljivi su na crkvenom i građanskom namještaju iz sredine 19., *budimpeštanske secesije* na namještaju iz 19./20. i *klasicizma* na namještaju iz prva dva desetljeća 20. st. (Horvat 2010: 33-36, 102, 146-149, 160; Kalšan 2003: 54-243; Bunjac 2006: 14-38)

Međimurskim **religijsko-društvenim spomen-danima** *prošćenjima* na zaštitnike *patrone* župnih zajednica *farā*, prethodi uređivanje kuća i okućnica, spravljanje osobitih jela, odijevanje svečanije odjeće, kićenje župnih sakralnih objekata ukrasnim vijencima, odlazak na mjesno groblje. Sudionici u crkvi sudjeluju na tri mise, vrijeme provodeći u zajedničkoj molitvi, skupljanju milodara i pjevajući duhovne pjesme u *prešeciji*. Obrtnički sajam i ugošćivanje kumova, rodbine i prijatelja obilježava drugi dio dana, a nakon treće mise slijedi zabava. **Procesije** se upriličuju na Svijećnicu, Cvjetnicu, Uskrsnuće, Posne dane i Tijelovo. Od 1971. *prešecija na Bistro* u nacionalno svetište Majke Božje¹⁰⁸ u zagorskoj Mariji Bistrici, najomiljenije je **hodočašće** međimurskih *romara* jedanput godišnje, prije ili nakon žetve i vršidbe. Njegovu petstogodišnju tradiciju zabilježio je u »Kinču osebujnoga slavnoga orsaga horvatskoga« (1775.) župnik Petar Berke župe iz Sv. Martina na Muri (Kolarić 1996: 68). Hodočašće je u mjesnoj crkvi započinjalo jutarnjom, a završavalo večernjom misom. Pod

¹⁰⁸ Čudotvorni crni kip Majke Božje s Isusom, nepoznatog autora iz 15. ili 16. st., isprva se nalazio u župnoj kapelici sv. Vid na Vinskom Vrh u nedaleko Marije Bistrice, imenovanoj po potoku koji prolazi naseljem. U strahu pred Turcima, ondašnji ga je župnik 1845. zakopao u bistričkoj crkvi ispod pjevališta. Četrdeset tri godine kasnije, drugi je bistrički župnik nakon pozdravljenja ispod crkvenog kora navodno ugledao svjetlo, nakon čega je kip otkopan, proglašen 1684. čudotvornim i postavljen na glavni oltar (Novak 2007: 176).

zastavom i *raspelom* predvođeni mladim pretpjevačima *romarskih popevki* (Gönczi 1995: 78), muška procesijska skupina naprijed i ženska straga, višednevno je pješice hodočastila još do 60-ih godina 20. st. U drugoj polovici 19. st. zagrebački kanonik i jezikoslovac Adolfo Weber Tkalčević zapisao je: »Mladić počima litanije ili pjesmu, koju djevojka namah prihvaća, pa se skladan piev ori na sve strane«. Nakon prelaska preko Drave skelom *brodom*, *prešecija* je krenula jednim od dva moguća smjera: iz smjera Varaždina preko Topličke gore i dolinom rijeke Bednje, odnosno ludbreškom cestom i mostom iza Slanja preko Bednje. Suhi *strošek* (kruh, pileće pečenje, gibanicu, vodu, vino) sudionici su pješice prenosili u košarama i torbama (Žganec 1992: 143), a u novije doba u zaprežnim kolima. Nakon pučke kupelji *kropa* i usputnog noćenja u štagljevima i na kućnim tavanima u okolnim selima Varaždinskih Toplica, put su preko Vinskog vrha (Vinske rozgvice) nastavljali do Marije Bistrice. Tijekom dvodnevnog boravka u prošteništu, hodočasnici su slušali mise, ispovijedali se i pričešćivali, obilazili čudotvorni kip, sudjelovali u procesijama na Kalvariju i do kapelice sv. Duha. Na povratku kući istim putem, navečer bi se u Varaždinskim Toplicama okupili i plesali uz svirku topličkih tamburaša. Po povratku iz prošteništa, djevojke prvohodočasnice mjesnu crkvu kitile su vjenčićima kojima su bile ovjenčane u Mariji Bistrici (Zvonar 1996: 263; Filipan 2005: 265-266). Uz hranu, novac za milodar, svetu sličicu *kipec* i krunicu ili molitvenik, to bi im papirnato oglavlje u Mariji Bistrici kupile njihove *bistričke kume*. Mladićima prvohodočasnica *bistrički kumovi* kupovali su medaljone s likom Majke Božje (Novak 2007: 178, 180-181). Druga značajna povijesna **hodočastilišta** međimurskih vjernika su: k Majci Božjoj Lauretanskoj u Sv. Juraj na Bregu, k sv. Roku u Draškovec, k sv. Valentu u Vratišinec, k Porcijunkuli u Čakovec, k Predragocjenoj Krvi Kristovoj u Ludbreg (Lukinović 2003: 131) i k sv. Miholju na Legradsku goru.

V. IZABRANE SLAVENSKE I MEĐIMURSKÉ TRADICIJSKE PREDODŽBE

Jedno od najatraktivnijih semiotičkih teorijskih pitanja u vezi s poetikama literarnih rodova ono je o povezanosti literarnog teksta s njegovim kulturnim okolišem (Detelić 2015: 235). Znanstvena istraživanja pokazala su da su sakralizirani krajobraz, prirodni objekti i fenomeni u srži kulturnih mjesta, oblika, kalendara i simbola. Periodičko pojavljivanje i nestajanje očima prividno vidljivih **nebeskih tijela** u vezi je s pomlađivanjem ili uskršnućem **božanstava** i s godišnjim **vegetacijskim i životnim ciklusima**, ritualno obilježavanima godišnjim ophodima,

žrtvovanjima, svečanostima, plesom i hijerogamijom (Ridderstad 2009: 23-24). »Mitopoetski svjetonazor (pogled na svijet utemeljen na mitovima) izjednačuje mikrokozmos i makrokozmos, čovjeka i svemir.« Tijelo se suodnosi sa zemljom, krv s vodom, kosa s drvećem, kosti s kamenom, oči sa suncem i dah s vjetrom (Belaj 2014: 24). Najčešći **kršćanski supstituti** na svetištima poganskih kultova, antropomorfizirani su simboli pobjede nad poganstvom: oklopljeni kršćanski vitez sv. Juraj, ratnički svetac sv. Martin i duhovni bojovnik sv. Mihovil (Crnković 1994: 82, 85). Pretpostavlja se da je »sv. Martin bio jedan od ‘aktivnijih’ svetaca pri pokršćavanju Slavena« (Belaj 2014: 240). Također i sv. Juraj koji se naslojio na Perunov položaj (Goss 2015: 45), te »da se u predaji hrvatske usmene književnosti čuvaju fragmenti praslavenske sakralne poezije mitološkog sadržaja (...) Danas već poznajemo čitave ulomke njezinih rekonstruiranih tekstova i mnoge od njezinih karakterističnih sadržaja« (Katičić 1997b: 341). O dugotrajnoj **kristijanizaciji** i višestoljetnoj **dvovjerju** na ranosrednjovjekovnome međimurskom području svjedoče svetomartinska skulpturna *muška glava* prekrivena lišćem i nedelišćanska *divlja žena* s okoglavnim lisnatim vijencem u krovnom vijencu crkve Prsv. Trojstva (Belaj 2014: 390).

1. MAKROKOZMOS¹⁰⁹

Grčkoj gradnji hramova i poimanju o konstelaciji zvijezdā podrijetlo je u babilonskim asterizmima i pripadajućim im osobitim četverovratim svijetlo-tamnim solarnim ili lunarnim hramovima, lunarno-solarnim božanstvima i božanskim kraljevima, koji su zahvaljujući arheološkim nalazima prepoznati u egipatskim i kretskim svetištima i kalendarima. U klasično doba grčki panteon suodnosio se s nebeskim pojavama, mitologijom, vegetacijskim ciklusom, poljodjelstvom i sakralnim graditeljstvom minojske kulture koja mu je prethodila (Ridderstad 2009: 9, 11, 16, 23-24). Rim. arhitekt Vitruvije, čije djelo »De architectura libri decem / 10 knjiga o arhitekturi« (1. st. pr. Kr.) obuhvaća spomen o nesačuvanim djelima ranijih autora, svjedoči o sakralnome antičkom graditeljstvu u vezi s oku vidljivim **astronimičkim predodžbama**:

¹⁰⁹ Ovo prošireno, dopunjeno i djelomice izmijenjeno poglavlje temelji se na vlastitom radu "Across the Mountains High, across the Waters Deep (astroethnological contributions)" pred objavljivanjem, predstavljenom na *IC Sacralization of Landscape and Sacred Places, 2nd-3rd Juny 2016 / MZS Sakralizacija prostora i sveta mjesta*, u IARH Zagreb 2. – 3. lipnja 2016.

Kad Sunce uđe u znak Ovna i pređe osmi dio, navrši proljetni ekvinocij. Kad stupi u rep Bika i u zvijezde Vlašića, iz koga se pokazuje prva polovina Bika, prolazi prostor svemira veći od polovine i stupa na sjevernu stranu. Kad iz Bika uđe u Blizance, dok se rađaju Vlašići, penje se više nad Zemlju i produljuje dane. Zatim kad od Blizanaca pođe Raku, u kojemu zauzima najdulji prostor neba, pa stigne u osmi dio, navrši solsticijsko doba. Odatle prolazi dalje i dođe do glave i Lavljih prsa, jer se ti dijelovi pribrajaju Raku. Poslije izlaska iz Lavljih prsa i granica Raka, Sunce prolazi ostale dijelove Lava. Tim kruženjem umanjuje duljinu dana i vraća se na put, jednak putu Blizanaca. Tad od Lava ulazi u Djevicu do nabora njezine haljine, smanjuje krug i izjednačuje ga s onim koji ima u Biku. Od Djevice ide naprijed kroz nabore haljine koji drže prve dijelove Vage i u njezinu osmu dijelu navrši jesenski solsticij. Taj se put izjednačuje s onim krugom koji je bio u znaku Ovna. Kad Sunce uđe u Škorpiona, gdje zalaze Vlašići, ide naprijed prema južnim stranama i umanjuje duljinu dana. Čim prijede iz Škorpiona u Strijelca do njegova bedra, prevaljuje još kraći dnevni luk. Kad počne od bedara Strijelca, od dijela koji se pribraja Jarcu, to kod osmog dijela prelazi najkraći dio. Odatle se zbog kratkoće zove *diurna bruma* (kratkodnevnicica) ili najkraći dan. Od Jarca prelazi u Vodenjak i uveća duljinu dana, dani postaju jednaki danima kod Strijelca. Kad od Vodenjaka uđe u Ribe, dok puše zapadnjak, izjednačuje put, jednak s onim kod Škorpiona. Tako Sunce prelazi u određeno vrijeme naokolo te znakove i produljuje i skraćuje i sate... (Vitruvije u Pejaković 1978: 61).

Ta znanja Rimljani su preuzeli od Grka, a Grci od najstarijih azijskih, afričkih i mediteranskih kulturā s kojima su bili u doticaju. Međutim, temeljno razumijevanje često je nedostajalo srednjovjekovnom **oponašanju antičkih uzora**. Tako i »hrvatsko-glagoljski astronimski korpus nije bogat, a ono što je poznato najčešće je naslijeđeno iz starijih pretkršćanskih civilizacijā i njihovih prijevoda, koja se temelje ponajprije na arapskom, a zatim na grčkom astronomskom leksiku, bez posebnih znanja o istom«, pa se u hrvatskoglagoljskom prijevodu »Knjige o Jobu« (usp. Zaradija Kiš 1997.) spominju *slbn̄ce*, *m̄sec̄* ili *luna*, *zv̄zda jut̄rna* ili *dan'nica* te *večer'njaja* (planet Venera), *zv̄z'db̄ planite* (Plejade), *orion* (Orion), *med̄v̄ed* (Veliki i Mali medvjed) i *zv̄zda ar'ktura*, *ar'kura* (Arktur) u repu Velikog medvjeda (Zaradija Kiš 2017: 555-558). U hrvatskim napjevima o *izvoru uz stablo svijeta*, o *šepavim i zlim starcima*, o *usandučenoj kraljevni*, o *lovcu i víli*, o *konjaniku i brodarici* te o *utapanju svatova* (Žganec 1950: br. 179; 1924: br. 233; Botica 1997: br. 131), možda se zrcali spomen na antička **proljetno-ljetna astronimička božanstva**: na divovskog lovca Oriona, na sina Perzeja kišolikog Zeusa (Posejdona) koji zavlada oduzetim mu kraljevstvom nakon što jašući Pegaza iz zatočeništva oslobodi i oženi ljupku Andromedu tašte majke Kasiopeje. Također i spomen na **jesensko-zimska astronimička božanstva**: na Perzeja, Pegaza, Plejade i Andromedu (Andreić 2008: 67, 89-90, 93, 95, 115) koja se nekako suodnosi s djevičanskom Virgo-Perzefonom okrunjenom Coronom Borealis. Prema podacima zabilježenima u »Upitnicama za izradu Etnološkog atlasa (EA) Jugoslavije« Centra za etnološku kartografiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i na temelju uvida u više pionirskih astroetnoloških radova suvremenoga hrv. etnologa Jadrana

Kalea, razvidno je da su Hrvati, a u sklopu njih i Međimurci, godišnje gospodarske poslove i doba dana i noći određivali prema *Večernjači*, *Danici*, *Velikim* i *Malim Kolima* te prema *Koscima* (Donji Hrašćan, Goričan, Macinec).

Sačuvanim hrvatskim toponimima u vezi s **kulturnim plesalištem** pridružuju se toponimi koji se odnose na *rotu* (**sveti krug**). **Heraldičke spoznaje** o potvrđenim srednjovjekovnim grbovima potkrepljuju **numizmatičke** o pronađenim antičkim i srednjovjekovnim novčićima, potvrđujući važnost **predodžaba o konstelacijama nebeskih tijela** u tumačenju svijeta i čovjeka. **Oprijeka tame i svjetla** izražena ne-bojama (crnom i bijelom), dobom dana (svitanjem i predvečerjem, podnevom i ponoći), mjesecima (proljećem i jeseni, ljetom i zimom) i godinom (suncostajima i ravnodnevnica), kultno je obilježena. U slavenskim folklornim predodžbama zastupljen je tijekom godine i vidljiv spektralni niz **dúginih bojā**: crvena u znaku obredne žrtve, plava i ljubičasta u znaku žalovanja, zelena i žuta u znaku vegetacijskoga i plodonosnog ciklusa.

1.1. ZEMLJA – NEBO, DÚGA – MLIJEČNA STAZA

Svijet je okomicom razdvojen na oca Nebo i majku Zemlju (Belaj 1998: 24). Budući da su još neindoeuropski i indoeuropski narodi svijet zamišljali na nebeskoj, zemaljskoj i podzemnoj razini, ta je trodijelna predodžba vrlo stara (Ridderstad 2009: 23). U čovjekovu mikrokozmosu **nebo** je sakralizirano i predočeno visom, krošnjom, sferom ili krovom, a njegov odsluk na **zemlji** podnožjem, korijenom, plohom ili tlom (Belaj 1998: 190). Upućuju im se zazivi i molitve. Tamo gdje se kupolasto Nebo i ravna Zemlja dotiču, kraj je svijeta (Grbić 2001: 469) koji nastanjuju zvijezde, divovi, špiljski ljudožderi, vodenjaci i ophodni čestitari (Rkp. Dolenčić 1952: 363; Vrkić 1995b: 425, 461; Franković 2011: 125). Na toj granici ukopano je blago, teče voda, niče naročito bilje. U Međimurju, Pomurju i na širem hrvatskom području vjerovalo se da Bog na Bogojavljanje čuje i ispunjava želju iz *otvorenog neba*, o čemu svjedoči npr. pomurska predaja "Nebo se otpreva" (Sv. Mihalj, CD Eperjessy 1964: 252/11). Nebo se zrcali na *božični stol* koji je u Gradišću u Mađarskoj donedavno obilazila domaćica odjevena u kožuh (Franković 2012: 331) i na *svadbeni stol* za koji su nakon njegovoga plesnog obilaženja zvanog "Otec naš" ili "Sunce" sjedali svatovski časnici, mladoženja i mladenka (Novak 2007: 296-297).

Pretkršćanski simbol saveza između nebeskih božanstava i zemaljskih ljudi je **dúga**, što potvrđuje i njezin slov. naziv *božji stol*. Ona je zamišljeni dnevni, a galaktika **Via lactea**

(**Mliječni put**) noćni most između svijeta živih i svijeta mrtvih – germ. nebeski *Kravin put* po kojem kroči božanska *krava* ili nad kojim leti božanska *ptica* (Kolman-Rukavina i Mandić 1961: 31, 33; Čajkanović i Sofrić Niševljanin 2011: 28; Kale 1995: 111; Belaj 2000/2001: 275; Kale 2007.), na koji pokupske *šarene krave* istresaju kišu¹¹⁰ (Žganec 1950: br. 60), na kojem srpske i makedonske *vračare* muzu **Mjesec** začaran u *kravu* (Kulišić 1979: 115), a slovenske *pastirice* muzu *krave* u nepresušno rajsko jezero (Šmitek 2006: 32). Ta rajska voda katkad je stanište osobite *zlatne ribice* koja govori, pjeva i ispunjava tri želje, možda i stanište dalm. *banice* (*kneginje, knez(ice)*), *frajlice* (*gospođice, luce*), *generala* (*kralja, oficira, serdara, vladike*), *kurca* (*pizguje*), *dundice* (*dugače, dūgnjice*) ili *šarca* (*zastave, žotre*), izvan hrvatskoga govornog područja zvane tal. *donzella*, češ. i sl. *něžík duhový*, engl. *Medditeranian rainbow fish*, njem. *Meerjunker* i *Regenbogenfisch*. Ta jestiva ribica s cik-cak prugom postaje mužjak dosegnuvši 18 cm, od koje se zbog sitnih kostiju spravlja isključivo gulaš (Kišpatić 2010: 30; "Knez (Coris julis)": web; "Riba – knez": web; Milišić 2007a: 162, 173, 185, 204, 217, 224; Milišić 2007b: 9; Bajuk 2013a: 116-117) i koja se suodnosi s međ. i podr. *dundačom* 'dugom', s hrv. folklornom *lijepom Marom*, sa slav. božicom Mor(an)om, a možda i s trač. vodenim božanstvom Rhexusom u istoimenoj anatolijskoj rijeci¹¹¹:

Skoči Ivo iza jele: / »Lipa Mara, evo mene! / Ajd' idemo, Maro, / ajd' idemo, dušo, / do te vode Save, / da vidimo, Maro, / da vidimo, duši, / kako čamac plovi, / kako ribar zlatnu ribu lovi!« (Bosanska Posavina, CD Kries 2004: br. 8)

¹¹⁰ U Prekmurju je uočena dobra vidljivost **dúge** uoči kiše (Dolnji Lakoš ag 324 237).

¹¹¹ *Rhesos* je ime jedne od sedam rijekā u Troadu (Troasu, Troji, Wilusu) povijesne Pergamske Kraljevine i rim. provincije Azije, danas u SZ Anatoliji ("Troad": web). Možda je imenovana po riječnom bogu *Rhesosu/Rhesusu* (grč. *Ῥήσος* iz pie. **reg-* 'vladati', odakle lat. *rex* 'kralj' i hrv. *režitelj* 'vladar') (Musulin 1953: 922). Tako se zvao i tragični trojanski kralj opjevan u »Ilijadi«, kojeg su u zapadnoj Trakiji navodno začeli riječni bog Strimon i jedna grčka muza ("Rhesos": web). Zabilježeno je da su u maloazijskim zlatonosnim rijekama, čije je zlato u (pred)antici ispirano runom – postupkom donedavno poznatim i ispiračima bosanskih rijekā – navodno živjele *zlatne ribice*. S tim u vezi možda je i het. hidronim ^{1D}*SIG-na* u kojem prvi slog označava 'rijeku', a drugi 'krzno, vunu' (Belaj 1998: 83) i s ie. homonimnim riječima *vuna* i *val* (Katičić 2011: 216). Ilirski prvorodenac Ahilej (Enhelej) potječe iz trač.-ilir. plemena Enchelea (Enchoalesa, Engelonosa) kojem je totem bila *riba* i čije je rasprostiranje jedan ant. kroničar u 13. st. pr. Kr. zabilježio od Troje do *Rhizona* (ilir.), *Rizona* (grč.) i *Risiniuma* (lat.), današnjega crnogorskog Risana u kojem se još priča o mitskoj *Bezimenoj* smještenoj na obližnjem visu Sv. Ilija (kaz. Jembrih). Pod tračko-ilirskim utjecajima možda su nastali sljedeći ojkonomi: crnomorskoga ant. *Rhizusa* (*Rhizaeuma*) i današnje turske Rize ("Rize": web); srednjovjekovnoga srp. manastira Resave uz istoimenu rijeku i s obližnjom Divljakovačkom/Resavskom pečinom i zlatonosnim rudnikom ("Manastir Manasija": web); hercegovačke visoravni Risovac s nekropolom *stećaka* i naseljem Crkvice ("Doljani i Polja": web); ulice Stari Rezovac u spomen na istoimeno staro podravsko župno naselje, navodno imenovano po nekoj *babi Rezi*, na čijem su se raskrižju oko zvonika seljaci okupljali na svibanjskim i listopadskim pobožnostima ("Mjesni odbor Rezovac": web; "Naše filijale: Kapela sv. Ane – Rezovac": web); zagorske Risvice na Cesaarskoj gori, s ruševinama templarske ruševine Cesargrada.

Stoji, stoji jelkica, / notri teče merzel studenc. / Po studenci perplava ribica, / v ustih pernese perstan zlat. / V jelki sedi tičica... (Slovenija, Goljevšček 1982: 111)

Deklica po vodu šla / na visoku planinu. / Vodu je zajemala, ribicu zajela. / Prosila je riba deklicu: / »Pusti me va vodicu, dat ću ti srićicu!« / Pustila je dekla ribicu i našla je srićicu, / lipog fanta kega je želela. (Bujština, Varelija 2005: III. 21)

Zapivala Reza riba u duboki jezerovi: / »Ko bi mene uhvatio i od mene okusio, / rodio bi zemlji cara i careva potpisara!« / To slušala lipa Mara, što je riba govorila. / Lipa Mara plete mrižu i uvati Rezu ribu. / Lipa Mara jede ribu, a sluškinja čorbu srče. / Porodi se lipa Mara, pa porodi ljutu zmiju, / a sluškinja zemlje cara i careva potpisara. / Ljuta kune lipa Mara sluškinju i zemlje cara. / Ljuta zmija progovara: »Ne kuni se, lipa Mara! / Danas, sutra Đurđev danak, slobodni jest moj izlazak! / Dičica će u ljubicu, a ja zmija pod travicu. / Dičica će za ljubicu, / a ja ću ih za ručicu.« (Bačka, Modrijan 1943./44. V-I: br. 21)

Morem pliva risa riba, / morem pliva, lipo piva: / »Mili Bože i Marijo, tko bi mene ulovio / i moga bi mesa jio, / rodio bi zemlji kralja / i turskoga barjaktara!« / Kad to čula lipa Mara, / brzo plete tanke mriže, / brzo fata risu ribu, / brzo fata i ufati. / Meso joj je sama jila, / a nevisti čorbu dala. / To ne projdu ni dva dana, / Mara rodi ljuta zmaja, / a nevista zemlji kralja i turskoga barjaktara. (Komarnica, Rkp. Stahuljak IEF 188 N: br. 12579)

Šetala se risa riba. / (Oj, djevojko, risa riba!) / Po šarvaku širokome. / (Oj, djevojko, širokome!) / I po moru dubokome. / »Ima l' koga od mog roda, / da pozdravi moju majku? / Da ne dade moju seju, / za udovca, ni za samca. / Već da dade k'o što j' mene, / đe je družba ovelika, / đe je dever i jetrva. / Kad se mlada majki spremam, / svekrva mi kolač mijesi, / jetrvice biser nižu, / pa me mladu uvis dižu.« (Požeška kotlina, Ivančan 1988: 126)

Najcjelovitiji usporedni zapisi na tragu tih pjesama su šipanska »Čovjek zmaj« (Murat 1996: br. 35) i »Procmilila budimska krajica« (Rkp. Stepanov IEF 331: sv. III, br. 329). Iz njih se vidi da će, zahvaljujući čudesnom začecu nakon konzumiranja *tabuizirane ribe*, možda i vlastite sestre¹¹², (budimska kraljica) Mara roditi *zmaja/zmiju*, a njezina sluškinja *vladara*. *Zmaj* će oženiti najmlađu kći mletačkog dužda, prethodno joj udovoljivši trima željama: da sagradi *zlatni put* od Budima do Mletaka i uz njega posadi *naranče*. Stihovi završavaju ili sretnom zmajevom preobrazbom u *krasna mladića* ili tragičnom *mladićevom smrću* zbog (preuranjene) preobrazbe. Porod slav. božice Mor(an)e suodnosi se s *proljetnim biljem* i kultom *zmije* ilirskog podrijetla, a porod sluškinje zapravo sa slavenskom teritorijalnošću, možda na tragu smjene domorodačkih i novopridošlica (Iliri, Romani → Slaveni, Hrvati)¹¹³, što potvrđuju i sljedeći stihovi:

¹¹² Junak dišel vu vojnu, stavil domaj Katicu, lepu vrtnu ružicu. / (Kato, Kato, Katica, lepa vrtna ružica! Dugo-kratko.) / Junak došel iz vojne, nije našel Katicu, lepe vrtne ružice. Dugo-kratko. / »Draga moja mamica, de je moja Katica, lepa vrtna ružica?« Dugo-kratko. / »V zdenec ti je opala, z ribicom se stvorila.« Dugo-kratko... (HR Pincetić i TO HRT 1967: S-VN4585)

¹¹³ Više o tome vidi Bajuk, L. 2013a.

»Oj, divojka, dušo draga, gdje buš vodu zajimala?« / »Dolje, dolje, na kraj sela, pod javorom!« / Pod javorcem mrzla rosa, a u rosi fijolice¹¹⁴, / pa ih bere Đuro diete, pa je nosi majke kući. / ... (Nespeš – Zelina, Žganec 1979: br. 110)

Opjevana *riba Reza*, možda poteklo od vodenog božanstva Rhesosa iz istoimene maloazijske antičke rijeke ("Rhesos": web), podsjeća na animalno prigorsko plašilo *Rza* koje navodno sjedi na kućnom pragu (Rožić 2002: 308), na imotsku *višticu Rezu u zdencu* (kaz. Jembrih) i na folklornu *babu Rezu* s hrvatskoga panonskog područja:

Ti si baba Reza, ja bum tebe kral! (Međimurje)

Ide baba ljuta, / bježite joj s puta! / Ako nešte bježati, / ona će vas pojesti. / Tuži baba Reza, / dobiš komad mesa! / Tuži još, dobiš groš! (Bjelovar, Lovrenčević 2012: br. 383)

Tri mitske proricateljice sudbine novorođenčetu *orisnice* (*urisnice*) folklorne su slov. *Babica*, *Rojenica* i *Sojenica* (Čok 2011: 64). Hrv. *reznica* je 'zasun', a isto znače hrv. dijalektalni *kračun*, sl. *kračon* i crnog. *krakun* koji se izvode iz lat. *characium* 'krak' (Skok 1972: 175). *Kračun* je slovačkim Hrvatima 'najkraći dan u godini', *Karacsony* Mađarima 'Božić', a *k(a)račun* Ukrajincima novogodišnji i predsjetveni srećonosni kolač (Pokorný 2012: prilog; "Božićna obredna jela": web). Riječ je, dakle, o međašnome najkraćem danu u godini čijim se »otključavanjem« (Belaj 1998: 231; Katičić 2010: 340) uspostavlja novogodišnji ciklus.

Na južnoslavenskom području **galaktika** je imenovana po sunčevom, slamnatom, Božjem, rimskom ili hodočasničkom *putu* ili *cesti* i po bogorodičnoj *kruni*, *pâsu* ili *mlijeku* – ona je prekm. *Mlečna* ili *Rimska cesta* (EA Up. 147 Lendava-Dolnji Lakoš, Murska Sobota-Bogojina, Krog, Kuzma i Mačkovci), međ. *Mlečna steza* (EA Up. 147 Donji Hrašćan), *Kumov(sk)a slama* (EA Up. 147 Lopatinec, Sivica, Sv. Marija) ili *Put u Rim/Rimska cesta* (EA Up. 147 Sv. Martin na Muri, Martinuševec), a još i hrv. *Slamotres*, *Petrova slama*¹¹⁵, *Gospina* ili *Marijina krana* (Kolman-Rukavina i Mandić 1961: 31-33; Stipišić Delmata 2012: 1272; Franković 2016: web). Spomen je na predaju o *mlijeku* kapnulom iz bogorodičine ili Bogorodičine dojke na *put* ili *slamu* koja joj je ispala iz njezinih nebeskih *Velikih kola* (**Ursa major**) (Čajkanović i Sofrić Niševljanin 2011: 28). *Kumova slama* moguća je srećonosna *božićna slama*, u kojoj su skrivani srećonosni *nožići* s ugraviranim astronimičkim simbolima (Rkp. Dolenčić 1952. NZ 120c: 492),

¹¹⁴ Žiteljima otoka Paga *zmijavac* i *košutica* označavaju 'ciklamu'.

¹¹⁵ U Prekmurju su joj zabilježeni nazivi *Petrov ronžec vonžec* (EA Up. 147 Murska Sobota-Dolenci i Rogaševci), *Sv. Peter lok nastavü* (EA Up. 147 Murska Sobota-Mačkovci).

kakvi su vidljivi i na srednjovjekovnim podravskim *švargama* iz Arheološke zbirke obitelji Zvijerac u Torčecu, nasljeđivani po muškoj srodničkoj liniji.

Okopojasna **dúga** grč. božice (E)iris (Iride)¹¹⁶ je bug. *babino platno*, u znaku ukrasnih ženskih tekstilijā (trakā, rubaca, ubrusa, šarenicā, stolnjaka, košuljā, čarapā) za ukras svetih mjesta – stabala, izvora, raspela, svetih slikā i crkava (Trošelj 2011: 77; Rukavina 1989: 103; Novak 2007: 195; kaz. Wilczyński) te godišnjih ophodnih i svadbenih rekvizita (Ivančan 1986: 24-25), za svatovsko darivanje (Kutleša 1997: 294; Dronjić 2011: 187, 197) i za svadbeno prekrivanje praga (Gašljević Tomić 2010: 227), za rađanje i pokrivanje novorođenčeta (Grčević 2000: 520), za umatanje pokojnika (Rkp. Dolenčić 1952. NZ 120a: 51-52). Naime, prema bilogorskoj zagonetki »izade víla iz cerovika i prosu sto grana iz zlatnog ručnika« kad je »Sunce na izlasku« (Matunci 2010: 70), stoga »víle j' moć va rakamanen facole« (Jardas 1994: 98). U posavskoj predaji *víle* na udovčevu molbu njegovoj preminuloj supruzi omogućavaju privremeni noćni povratak kući po svadbenom *ručniku*, rastrtom preko bračne postelje radi dojenja njihovog novorođenčeta (Šipuš 2017: 126). I *víla* doji na visu osobito dijete *vilenjaka*, ono je u predaji »Kako je Marko kraljević posto junak« iz Tavankuta budući *svinjar* i *kraljević Marko* (Botica 1995: 214). A *Marko* je folklorizirani **mladi Mjesec** (Žic 2001: 20):

...- Ma, zar ću ja biti tvoja ljubava, ja, gorska vila? – veli víla (...) I tako pastir godinu dana iznosio sina navrh brda (...) I odgoji tako maloga, a onda odletjela zauvijek. (sinjski kraj, Vrkić 1995b: 62)

Europski, afrički, istočnoazijski, australski, američki i antičkogrčki narodi **dúgu**¹¹⁷ su izjednačavali s kozmičkom i totemskom ribom ili zmijom, sa žitnim demonom, s božanskom gospodaricom života i smrti, sa šamanističkim vrpcama (Kulišić 1979: 57, 59; Colin 2004: 107; Chevalier i Gheerbrant 1994: 131). Ona je ukr. *radúga*, lit. *rainelė* i češ. i sl. *dúhovka* u čijoj rajskoj onostranosti (Colin 2004: 107) Velike Majke i njezine kćeri raspolažu vodama, vremenom, rodnošću i plodnošću (Hiller 1989: 36; Tolstoj i Radenković 2001: 167), kamo se

¹¹⁶ Prema Homeru (Il. 8.398) i Hesiodu (Th. 780), ona je 'munjevita', 'zlatokrila', 'vjetronoga' i 'prekrasna', odjevena je u dugu tuniku i plašt. S krilima na leđima ili na nogama prethodnica je anđela. Pomoću dúge vodom puni oblake i svjetlošću prenosi poruke između bogova i ljudi. U jednoj ruci drži štap s dvjema isprepletenim zmijama, a u drugoj vrč s uspavljujućom vodom iz rijeke Stiks. Sprovodi ženske duše na zagrobna Elizejska polja. Ime joj se izvodi iz ie. *wei-1* 'okrenuti, svinuti', i *rei-2* 'prugast i raznobojan', a na grčkom jeziku u vezi sa značenjima 'nebesko oko' i 'glasnik'.¹¹⁶ Mogući joj je spomen antička voda zaklinjanja Iris (Irida), današnja turska rijeka Yeşilirmak ("Irida": web; "Iris": web; "Yeşilirmak": web; Srejić i Cermanović Kuzmanović: 1979: 169).

¹¹⁷ Podaci u tekstu također prema vlastitim terenskim istraživanjima (dijelom objavljenima u Bajuk 2013b: 336-337), također u Lončarić: web, Belaj 2000./2001: 275 i »Uputnica EA OEKA FFSZ« br. 147 s međimurskog područja.

dolazi nakon njihova ujeda i čiji se *šaroviti pās* ne smije pokazivati prstom. Stoga je kat. *arco de Vella* te hrv. i slov. *mravje maurica* i *mavr(ic)a*, katkad u značenju ‘krava mrkulja’ (Kolman-Rukavina i Mandić 1961: 33), u vezi s rum. *mare*, ir. *mor* i velš. *mawr* ‘velika’, ukr. *mavka* ‘vila’ (Menac i Koval 1979: 660), dan., šved. i norv. *mor*, kat. *mare*, franc. *mère*, češ. *matka* i latv. *mate* u značenju ‘majka’ (Kolman-Rukavina i Mandić 1961: 33). Međimurski frazemi »Pijan/žejen kak dúga/roda rodica!«, »Zija kak pozoj!« i »Loče kak smuk!« (Mali Mihaljevec, kaz. Farkaš; EA Up. 147 Kotoriba, Mala Subotica, Sv. Martin na Muri) te prekmurski »Pijan kot boža dóga/mavra!« (EA Up. 147 Lendava-Hotiza, Murska Sobota-Beltinci i Bogojina) označavaju je kao galamdžiju koji pijući iz rijekā, u Međimurju iz Mure i Drave (EA Up. 147 Otok, Sivica, Macinec, Mala Subotica, Dekanovec, Donji Hrašćan, Sv. Marija, Goričan, Kotoriba) i u Prekmurju iz Mure (EA Up. 147 Murska Sobota-Kuzma) ili iz dva potoka (EA Up. 147 Murska Sobota-Krog), uzrokuje kišu (EA Up. 147 Lopatinec; Lendava-Hotiza i Dolnji Lakoš) i proljepšanje vremena (EA Up. 147 Murska Sobota-Bogojina i Mačkovci). Ona je još i afrička zmijska čuvarica blaga, rus. *zmej* i baltoslavenski proždiratelj ljudi i životinjā, što potvrđuje i međimursko kazivanje o onoj koja »potegne v nebo« osobu kraj vode (EA Up. 147 Otok) i životinju koja pije vodu (EA Up. 147 Donji Hrašćan), prolaskom ispod koje se mijenja spol i pomlađuje se (EA Up. 147 Kotoriba). Budući da je kastav. *zmamorija* ‘bilo koja sablast’, da zmija *smuk* (lat. *Zamenis longissimus*) u predajama kravama i ženama siše mlijeko (Kulišić 1979: 57), da vještiji neotrovni *kravosas* ili *už* (lat. *Elaphe quatuorlineata*) sisanjem navodno izdaja mliječnu stoku, žrtvu guši i udara repom dok ne pocrni (Jardas 1994: 83, 409, 306-307), da zmijolikog *zmaja* rađa jslav. folklorna *Mara*, da je "Crna Marica" dalmatinska dječja igra (Stipišić Delmata 2012. IX: br. 10), da lat. *marica* ‘cvijet irisa’ u znaku zemljopute pretkršćanske vegetacijsko-stočne božice niče tamo gdje udari grom ili gdje zemlju dotakne šp. *arco iris* ‘dugin luk’, uskrsava kao cvjetolika mlada ir. *Rosemerta*, kat. *Sant Marta* ili kao međ. i zukr. zalelujana *leluja* (kaz. Farkaš; kaz. Wilczyński), odnosno kao skriveno blago (Hiller 1989: 36), te su **europske teonimičke predodžbe** antičkog podrijetla. Čas božanska bjrus. *bogatka*, slov. *boža dóga* (EA Up. 147 Lendava-Hotiza i Kobilje, Murska Sobota-Beltinci, Bogojina, Cankova, Dolenci, Krog, Kuzma i Rogaševci), čas dalm. *baba dúga* (Sv. Filip i Jakov) i bilog. *blagovjesnica*, čas međ. *(bogo)rodi(či)ca* (EA Up. 147 Martinuševac, Macinec, Donji Hrašćan, Sv. Marija, Goričan), *rudica* (EA Up. 147 Sv. Martin na Muri), *vodorodica* (EA Up. 147 Kotoriba) ili *roda rodica* (EA Up. 147 Sivica, Mala Subotica; Gradišće u Mađarskoj), čas

astralna pos. *sunčanica* (Gornji Bogičevci), kajk. i lič. *lûna* (Kolman-Rukavina i Mandić 1961: 33; Grčević 2000: 41) ili *zornica*, čas beričetno mak. *vinožito*, ona je udjeliteljica obilja čija je zelena boja znak prinosa u krmivu ili sijenu i grožđu, žuta u žitu ili kruhu i svinjskoj masti, plava u šljivama i padalinama, a crvena u vinu (EA Up. 147 Međimurje: Otok, Mala Subotica, Donji Hrašćan, Sv. Marija, Goričan, Kotoriba; Prekmurje: Lendava- Dolnji Lakoš, Hotiza i Kobilje, Murska Sobota-Krog, Kuzma, Mačkovci i Rogaševci), jer »ko ne vidi dundaču, ne bu jel pogaču« (Matinovski Vrh, kaz. Škorjanec i Škvorc). Čas je opasna munjoudaračica – podr. i bilog. *dund(uv)ača* i est. *pit'kiz* 'gromovit lûk', čas teriomorfna udavača – ukr. *jasna* i *veselka* koja opasana *babinom tkanicom* (u šibenskom zaleđu i Južnovelebitskom podgorju), *Morejinimpausom/Marijinim pojasom* (u zag. Bednji, kaz. Žimbrek, i u prekm. EA Up. 147 Murska Sobota-Cankova) ili *Majke Božje pâsom/trakom* (u međ. Malom Mihaljevcu, kaz. Bajuk), signalizira povoljan znak za prošnju (u Međimurju), udavačinu konzumaciju osobite jestvine iz *babinog luba* (u Sali na dalm. Dugom otoku, kaz. Frančeskini) i svadbeni ples mladoženje s božanskom nevjestom *božom metlom* (u Moravskoj), kada ga stari svat ručnikom potegne u biračko *šareno kolo* (u Leskovačkoj Moravi, Đorđević 1958: 475-476).

Otletala preperuga, oj, ljulje, oj! / Ot orača na orača, oj, ljulje, oj! / Ot kopača na kopača, oj, ljulje, oj! / Ot režača na režača, oj, ljulje, oj! / Da zarosit sitna rosa, oj, ljulje, oj! / Sitna rosa beriketna, oj, ljulje, oj! / I po pole i po more, oj, ljulje, oj! / Da se rodit s' beriket, oj, ljulje, oj! / S beriket vino-žito, oj, ljulje, oj! / ... (Struga, Janevski 1962: p. 462)

Priča se da *vile* češljajem izazivaju pojavu **dúge** (Bošković-Stulli 1988: 365, br. 37; Belaj 2000./2001: 275) koju u Bilogori i Moslavini zovu *blag(v)a*, kako se također imenuje vrsta jestive gljive (lat. *Amanita caesarea*), navodno iznikle nakon vilinskog *polukola* (Vrkić 1995b: 447) i drugdje u Hrvatskoj zvane *gospa*, *đordani* i *kneginja (knez)*, za koje se vjerovalo da kao i primorske gljive *tancaric* »lupe i va glavu« (Barac-Ujčić 2004: 47). Samoborske *mùre* omaljuju pogledom jednoga šarenog oka (Bašić 2011: 30); paška žena rođena na mjesecini uriče *šarovitim očima* (Širola 2002: 91); goropadna (sic!) Damlatinka je »šara od šare« (Zečević 1986: 129); tučepškome *šarastom djetetu* majka je zmijoubojica (Spajić-Vrkaš 1996: 83, 93); međimurska tavanska *šaruga* grabi djecu (kaz. Vožar); dubrovačke *vještice* valjaju se po *šarenim uzicama* (kaz. Katičić); podrugljivi transvestitski pokladari odjeveni su u šarene ženske prnje; na međimursku malouskrnsu *Pisano nedelo* mladež se izmjenjivanjem *pisanica* zavjetovala na doživotno prijateljstvo (Novak 2007: 98). Stajećem pridjevu *šaren* uz folklorne motive (jaje, jabuku, šibu, djetelinu, livadu, perje, pauna, kutiju, sanduk) podrijetlo je u stslav. *šarъ 'boja'

(ali i iz turkij. *saryy* ‘bijel, žut’), pa je bug. *šar* ‘pjega’ (Gluhak 1993: 603), zbog čega su uobičajena hrv. imena *Šarulja* za ‘pjegavu kravu’, *Šarov* za ‘pjegavog psa’, *šaren* ‘za onog koji laže’ i *pirgava/pjegava trudnica* za ‘buduću majku djevojčice’ (Gašljević Tomić 2010: 234) mogući odjek **podzemnom božanstvu** kojem su se pripisivale šare, bolesti (npr. žutica, padavica) i laž (Belaj 1998: 47-49). Skr. pridjev *sabala* ‘pjegav’ pridjevsko je vlastito ime jednog od psa pratitelja hind. boga mrtvih Yame, kastav. folklorni *kresniki* navodno su nastali od šarenih pasa (Jardas 1994: 283), a u Turopolju uočen šareni leptir bio je predznak podbačaja u konopljinu prinosu (Miklaušić 1994.).

1.2. ZVIJEZDE, POLARIS

U finskom epu »Kalevala« **zvijezde** su komadići ljuske kozmičkog jajeta (Chevalier i Gheerbrant 1994: 814). U jslav. narativima iz Gradišća u Mađarskoj *zvjezdano badnje nebo* predskazuje puno *jaja* peradi sljedeće godine (Franković 2012: 387), a na širem južnoslavenskom području *kovati koga u zvijezde* znači ‘hvaliti ga’ (Pavešić i Jonke 1975-76: 181). Folklorni motivi udavačine *ozvjezdane haljine* (Grčević 2000: 456), rekaški badnjački hljebovi zvani *Sunce*, *Mjesec* i *Zvijezda* (Krpan 1990: 140), baranjska zagonetalica »Puna tepsija zlatnih kolačića. (Nebo i zvijezde.)« (kaz. Kolar), moslavačke božićne igre mladeži "Brojenje zvijezdā" i "Poljubac" te (pred)svadbeno "Ljubikolo" (Škrbić 2000/2001: 148), srodni međimurskoj jesenskoj igri "Kušuvanci", zagrobnim igrama "Zdenček" i "Pekel" te svadbenom kolu "Kušuvalec" ("Vanjkuštanc"), koje je pod imenom "Igra kolo" rasprostranjeno na širem hrvatskom području, upućuju na vezu **kozmogonijskih mitskih predodžaba** sa sklapanjem braka i s folklornim rukotvorstvenim motivima i oblicima. Zbog toga se u Međimurju i Prekmurju vjerovalo da gledanje u *zvezde* omogućava komunikaciju s *duhovima* (Rkp. Dolenčić 1952. NZ 120a: 198), pa ih se nije smjelo brojiti (EA Up. 147 Međimurje: Kotoriba) ni psovati¹¹⁸ (Pavešić i Jonke 1975-76: 181), da *zvjezdano nebo* predskazuje plodonosnu kišu (EA Up. 147 Međimurje: Dekanovec, Donji Hrašćan; Prekmurje: Lendava-Dolnji Lakoš, Murska Sobota-Bogojina), ali i da je *padanje zvezde* predznak nečije smrti (EA Up. 147 Međimurje: Lopatinec, Sivica, Macinec, Mala Subotica, Dekanovec, Otok, Donji Hrašćan, Sv. Marija, Goričan; Prekmurje: Murska Sobota-Beltinci, Bogojina, Dolenci, Kuzma, Mačkovci, Rogaševci),

¹¹⁸ »Ko na zvijezde laje, ispašće mu zubi.« (Pavešić i Jonke 1975-76: 181)

da tada nešto treba poželjeti (EA Up. 147 Međimurje: Martinuševac, Kotoriba; Prekmurje: Lendava-Kobilje), prekrižiti i poželjeti novac (EA Up. 147 Prekmurje: Lendava-Dolnji Lakoš).

Položaj **Polarisa** (**α zvijezdā**), nekadašnjega grč. naziva **Cynosura** (Pseći rep), prekm. *Severnica* (EA Up. 147 Lendava-Kobilje, Murska Sobota-Bogojina i Kuzma), međ. *Severnjača* (EA Up. 147 Martinuševac, Kotoriba) i još hrv. *Medvednjača* (*Sjevernjača*, *Sridonebna zvizda*, *Stoježebujača*, *Tramuntana*), određuje se u zvijezdu **Ursa Minor** prema položaju zvijezda **Ursa Major** (Pavešić i Jonke 1975-76: 181; Kutleša 1997: 434; Kale 2007; Andreić 2008: 61, 63, 65). Ta stajaća zvijezda definira nebesko-zemaljsko središte, u kozmogonijama svijeta predočeno *stablom*, *visom*, *stupom*, *loparom*, *vretenom*, *rupom*, *vratima*, *čavlom* ili *pupkom* (Tolstoj i Radenković 2001: 374), a u dijelu azijskih predajā i mlijekonostnim *stožerom* oko kojeg se na gumnu vrši žito (Chevalier i Gheerbrant 1994: 815), čijim se pomicanjem u južnoslavenskim predajama tradicijama tumačio zemljotres (Cenev 2004: 24) i oko kojeg je plesalo novogodišnje kolo mladeži (Ivančan 1981a: 61; Franković 2011: 199). S njim je u vezi slavenski mitsko-folklorni stožerno-trovrti *bijeli grad*, odakle *braća Đurđevići* na molbu *vrataru* daruju žito, vino i djevojčin prsten (Krpan 1990: 183-184), odakle sunčana *vila* ženi svoju zvjezdoliku *djecu* i odakle se udaje (*vilinska*) *djevojka* (Belaj 1998: 211-212; Katičić 2008: 102; 2010: 246):

Ah, lijep li je oni carev sin! ‘ me hoće uzeti za ženu, rodila bih mu sina i šćer najedanput, sa zlatnijem zvijezdama na čelu! (Pavešić i Jonke 1975-76: 182)

1.3. SUNCE, MJESEC

Prema južnoslavenskim predajama, današnje **Sunce** preostalo od nekadašnja *tri sunca* (Bošković-Stulli 1997: br. 142), uskrsava na proljeće i susreće se s Mjesecom (Radenković 2014: 37), žari na ljetni suncostaj, posustaje nakon Ivanja, gasne na zimski suncostaj (Kren 2002: 44). Druga *dva sunca* progutala je *zmija*, odnosno *zmaj* koji s *babom* (*Jagom*) živi u pokretnoj kolibi. Budući da se iz usmrćenog tijela gmaza oslobađaju se **Mjesec** i **zvijezde** (King 1982: 196), kao što *baba* sjedi na *tri naranče* a »u svakoj djevojka lijepa kao sunce« (Bošković-Stulli 1988: br. 1, str. 331-332), i s obzirom da je *zmija* supstitut mitske *babe* – *baba* i *zmaj* su isto. Dakle, *baba* je predie. **stvarateljica svijeta**, a njezina *pokretna koliba* je **nebo**. Kći Neba i Zemlje je **Sunce**, slav. božica Mo(ra)na. Zbog toga su u međimurski *svati* prema udavačinu domu morali krenuti prije svitanja (Marcuš 1993: 265-266), a u Leskovačkoj Moravi *nevjesta* je na putu prema novom domu nakratko morala pogledati u **Sunce** (Đorđević 1958: 462). Rekaški svadbeni običaj

zaručničina vješanja darovane svekrvine *jabuke* umotane u *ručnik* o klin na *stropnoj gredi* (Krpán 1990: 131) i imotski nevjestina bacanja srećonosne *tri jabuke* uz zaziv »Ljeljo, hoja, le!« preko krova mladoženjine kuće (Bilić 1999: 41), upućuje na poistovjećivanje **Sunca s jabukom** i *jabuke s nevjestom*. Stoga je (pred)svadbena *jabuka*, katkad s utaknutom grančicom ili cvijetom, novčićem ili prstenom i položena na tanjur prekriven rupcem, simbol ljubavi i plodnosti, potvrda bračne obveze (Vitez 2003: 53).

Bacila Toda jabuku: / na koga padne jabuka, / onoga Toda da ljubi... (Srbija, Vukova zbirka u Kuhač 1881. IV: br. 1470)

Toči, toči, protoči, / s ovim stolom gospodskim, / s ovim pasom svilenim, / s ovom zlatnom jabukom / molitva se daje / našem bratu i nevisti zdravlje!... (Tijesno, Bersa 1944: br. 103)
Jabuku *božičnicu* međimurske i druge jslav. *udavače* bacale su u *zdenac* na dar vodi. Uoči ulaska u novi dom, hercegovačka nevjestica *jabukom* iz njedara gađala je mladoženju (Popovo, Palunko 1908: 260), o Pokladama i na Kandeloru skradinski plesači u kolu nabacivali su se *narančama* ili *jabukama* (Ivančan 1982: 105), dubrovačke krabulje mnoštvo je gađalo gnjilim *narančama* (Ničetić 2012: 468). U godini u kojoj su rodile mrtvorodenče, međimurske i druge kajkavske *rodilje* nisu jele *jabuke* jer navodno Majka Božja njima tada hrani *dječje duše*. *Jabuka* je, dakle, simbol razorne božičine **ognjene Munje** i **ognjenog Sunca**:

Igrala se je jabuka pred gospodinom na stolu, / igrajuć nakel opala, / trem gradom vrata razbila, / četvrtom gradu obloka. / V' onom mi gradu nikoga, / samo mi jedna divojka, / junakom svilu davala... (svadbena pjesma iz Bisaga, Kuhač 1881. IV: br. 1257)

...Munja groma nadigrala / s dvima – trima jabukama / i četirma narančama. / Kad jabuka k nebu leti, / stoji jeka vedra neba. / Kad od neba k zemlji ide, / sve se trese crna zemlja! (Lipik, Andrić 1929: 192)

Petelinček lepo poje / od veselja nebeškega, / ker bo jutri velka maša, / ko bo Marija v nebesa šla. / Tam za sobo bo peljala / vse nedolžne otročiće, / tam se bo ž njimi poigrala / sez rudečo jabelko (Slovenija, Goljevšček 1982: 123)

Moranin brat blizanac i dragan Jarilo poistovjećen je s (promjenjivim) **Mjesecom** koji je zbog toga *varalica* i *preljubnik* (Belaj 1998: 317-319) i koji navodno ogromnim falusom može oploditi sve žene svijeta (Rkp. Dolenčić 1952. NZ 120a: 162). Budući da su južnoslavenski mitski *djever* i *mladoženja* isto (Belaj 1998: 186), opjevani svadbena motiv *zvijezde* (*Sunca*) poistovjećuje se s nevjestom, a motiv *Mjeseca* s djeverom (mladoženjom):

Rode moj, daju blagoslov, / daju blagoslov. / Izadi nam, drugo naša, na 'vaj bijeli dvor, / na 'vaj bijeli dvor! / I pogledaj gor' i dole, na vedro nebo, / na vedro nebo! / Kako igra sjajna zvijezda oko Mjeseca, / oko Mjeseca! / Tako ćeš ti, mila drago, oko djevera, oko djevera... (štokavska hrvatska, Mađarska, Vujičić 1978: 116)

Slaveni su, dakle, štivali **nebeska tijela** (Kolman-Rukavina i Mandić 1961: 15, 28), božanska otjelovljenja čiji su odraz u Međimurju i Podravini promatrali na odsliku neba u *zdencu* (Franković 2012: web). Nazdravljali su im, zazivali ih u nevolji i ljubavnim jadima:

Ova čaša da bude S?Incu i Mesecu! / Dokle S?Ince ne grane, / dan se ne čini. / Dok Mesec ne izlezne, / putnik ne putuje. / Drago sveto S?Ince da ogreje / breg i dol, / i dragi Mesec da prosvetli / putnikam na putu, / pastiram u polju / i brodarjam na moru!¹¹⁹ (Karašev, Hategan 2015: 24)

Prema najuočljivijima su imenovali kulturna mjesta, npr. brdo Sunce planine Ivanščice (Hrvatske šume 1999. – 2008.), brdo Mesec i polje Zvijezde nedaleko moslavačkog naselja Popovača te planine Zvijezdu, Sunčevo brdo i naselje Podzvzd u Bosni (Kovačić 2005: 114, 142; Katičić 2010: 203). Na tim su mjestima podizali srednjovjekovne utvrde i groblja, ograđivali izvore (Djedović 2006: 16), u spomen na slavensku sakralizaciju teritorija (Belaj 2007: 418).

Pomrčine i **pojava kometā** zlokobno su se tumačile prožduranjem nemani (*zmije, aždaje, vuka*) ili djelovanjem *vještica* (Grbić 2001: 470). U južnoslavenskim predajama *arkanđel (stara zvijer)* se zbog ugriza neke *zvijeri* ili djelovanjem *đavla* poistovjećuje sa *šepavim kovačem* (Durman 2000: 38). To je osakaćeni **pun Mjesec** koji se suodnosi s *gospodarom vukova* – sa sinom folklorne božanske *vučje pastirice* ili *vučje bogorodice* i s jašućim *vučjim pastirom Jarilom* (Kulišić 1979: 44-45, 56; Katičić 2010: 322). Njemu su podudarni livonijski¹²⁰ šepavi dječak na začelju proljetnih ophoda, te balkanski i slavenski novogodišnji čestitari *vučari* (Kulišić 1979: 50, 84), također i *šepava udavača* od koje se pri svatovskom traženju nevjeste *zazire, dijete* kojem su u Srbiji roditelji protiv uroka uobičajeno crnili lice uoči prvog odlaska iz seoske zajednice (Mićović 1952: 249) i biblijski *kovač* kod koje je *Sveta obitelj* tražila smještaj. Stara *misečina* je opasna (Lovrić u Baras 2013: 62), mlada je pomlađujuća, iscjeljujuća i srećonosna (Žic 2001: 20). Karaševski Hrvati u Rumunjskoj nisu se vjenčavali za **uštapa** i **mladaka**, u **posno doba**, u muški **utorak**¹²¹ i na nesretni ženski **petak**¹²² (Hategan 2015: 25; Belaj 1998: 303). Gradišćanski pokladni *plantavi/šepavi petak* (Franković 2011: 113) u znaku je slav. bogomajke (Katičić 2011: 214), pa je u Konavlima pri susretu sa ženom, za koju se mislilo da je vještica, trebalo reći: »U petak ti Božić, a u subotu Badnji dan!« (Bijelić 1939: 213). Srpska

¹¹⁹ To je sedma zdravica od ukupno osam u nizu (Bogu, Majki Božjoj, svecu zaštitniku kuće, Križu Božjem, Slavi Božjoj, domu, Suncu i Mjesecu, mrtvim dušama). Motiv *brodara* upućuje na pomorske veze Karaševskih Hrvata u Rumunjskoj s dubr. pomorcima (Hategan 2015: 22-24)

¹²⁰ Nekadašnji teritorij povijesne fin. države Livonije današnja su područja balt. država Estonije i Latvije.

¹²¹ Navodno se nije dobro udavati u utorak. U utorak oprana muška košulja vlasniku donosi nesreću. »Sačuvao te Bog utornik Božića i prestupna godišta!« (Konavle, Bijelić 1939: 210, 211, 212)

¹²² »Ko se u petak smije, u nedjelju plače.«, »Petak, rđav početak!« (Konavle, Bijelić 1939: 212)

uskrsna *hroma nedjelja* (Kulišić 1979: 56) i tjedna *sretna nedjelja* odnose se na božansku kćer (Hećimović-Seselja 1985: 131; Lovretić 1990: 555). U Lici se vjerovalo da Božić u *petak* uzrokuje *bjesnoću pasa* (Hećimović-Seselja 1985: 137), u Slavoniji da *lajanje pasa* naviješta zlo (Lovretić 1990: 558, 562), u Konavlima da *malo dijete* izloženo *mjesečini* pije **Mjesec** i da odrasli neće moći usnuti (Bijelić 1939: 211). Pelješko trostruko podizanje *novorođenčeta* uvis, uz istodobno zazivanje **starog Mjeseca**, upućuje na folklorno poistovjećivanje **uštapa** s *ocem* i **mladaka** sa *sinom*:

Stari, evo tebi dite mlado: ti star, on je mlad! (Pelješac, Pederin 1976: 277)

Južni Slaveni su u **mrljama punog Mjeseca** razaznavali folklorne likove iz predajā o postanku galaktičke **Kumovske slame** (Šemudvarac 1946. u Kale 2007.): *Adama i Evu* (na Badnjak), *Kaina i Abela*, *Majku Božju-daviteljicu zmiје*, *Bogorodicu*¹²³, *Sv. Mihaela*, *Sv. Florijana*, *Judu*, *palog anđela Lucifera*, *vraga*, *uklete duše*, *kažnjenike*, *goveđu ili konjsku glavu*, *čovjeka za stolom*, *kovača koji tuče suprugu*, *drvosječu*, *grešnu prelju*, *udavaču na zlatnoj stolici*, *djevojku i mladića* (Möderndorfer 1946: 273-274; Rkp. Dolenčić 1952. NZ 120a: 162; Janković 1961: 158; Kulišić 1979: 45, 116; Grčević 2000: 498, 533, 534; Šmitek 2006: 160; Dronjić 2011: 155; Čajkanović i Sofrić Niševljanin 2011: 19, 21, 22; Franković 2012: 100; Kren 2015: 10). Budući da je babilonska subota *šabpatta* označavala **doba punog Mjeseca** (Kulišić 1979: 51, 120), **božićna i uskrsna nedjelja** bile su dani u znaku rođenja i uskrsnuća lunarnog božanstva. Stoga je noćna sovka *klek* još i *ćoravi marko* ("ćoravi marko": web; "Leganj mračnjak": web). Pažanke rođene pod mjesečinom navodno imaju urokljive *šarovite oči* (Širola 2002: 91), također *vile* i *vještice*. Mladu *misečinu* na Krku zvali su *Marko* (Žic 2001: 20). Jaskanske pjevačice pjevale su »Mjesec sjao, ban do zore« (Kostelac 1987: 159), a o nekom *banu* pjevaju i arhaične hrvatske kolede. Kršćanski gradišćanski blagdan Sv. Marka obilježavao se darivanjem djece novom odjećom i obućom nakon blagoslova polja (Franković 2011: 307), a odijevanje i obuvanje nove odjeće i obuće bio je rasprostranjen običaj na Uskrsnu subotu i Badnjak. Jslav. folklornog *svinjara Marka* othranila je *vila* (Botica 1995: 214) i stasalom u *junaka* ili *kraljevića* zaprijetila mu vojskom u *tri galije* od Miholja do kraja jeseni, jer joj je ukrao *košulju* i *prsten* dok se kupala (Ivančan 1989: 59). *Kraljević Marko*¹²⁴ u dubrovačkoj plesnoj pjesmi (Ivančan 1985: 172),

¹²³ također uočenu u **Suncu**

¹²⁴ Pretpostavlja se da je to folklorno ime iz epskih pjesama izvorno ime makedonskoga srednjovjekovnog feudalca koje su na hrvatsko područje u predaji mogli prenijeli Vlasi, doseljeni iz središnjeg Balkana (Belaj 2014: 296).

srodnoj jednoj belokrajnskoj, leži ispod ogulinske planine Klek prozване po *divu* kojeg je skamenio Perun (Belaj 2014: 296). Rekaška koledarska skupina bila je podijeljena u dvije pjevačke podskupine, u jednu na čelu s *kolovođom Đurom* i u drugu na čelu s *tancovođom Markom*, koje su zajedno plesale predvođene *vojvodom* (Krpan 1990: 141-142). U ohridskoj pjesmi povezani folklorni likovi su *vojvoda (hajduk i Jankula)*, *Marko Kraljević* i *Smiljana djevojka*. U međ. svadbenom napjevu "Tri su mi junaki" konjanik *Marković* odsutan je iz društva *trojice junaka* (Žganec 1924: br. 240), što se tumači antropomorfnim blagdanima kojima je hod kroz godinu kalendarski narušen, kad se Uskrs poklopi s Markovdanom iza Jurjeva (Belaj 1998: 188). Zbog toga *Marković* pogiba, o čemu pjeva i sljedeća belokranjska pjesma:

...Odgovori hajdučki vojvoda: / »Oj ti, Smiljana djevojko, / i meni su ujak i otac / Jankula vojvoda i Marko Kraljević!« / Tako su oni otkrili / da su bili bratac i sestrica. (Ohrid, Belaj 1998: 261-262)

Boga mole turški momki, / da jim Bog da bojevati, / Savi vodi ne plivati. / Sava voda jako brza, / večer Marka umorila, / ujutro ga van hitila / na hribove, na bregove. / Šla ga iskat njegov majka / na tri leta, na četiri. / Okol' Marka trava raste, / lipa trava diteljina, / al' je pase sur' jelenko. (Bela krajina, Šašelj 1906: br. 37)

Vodoravni **Mjesečev srp** s vrhovima okrenutima prema gore ili dolje uspoređivao se s kablom vode za proricanje sljedećega sunčanog ili kišnog dana (Kren 2002: 48). Pod indijskim utjecajem slično je u 12. st. ist. filozof Dalmatin kišu objasnio prolaskom **Mjeseca** blizu **Sunca** ili **Venere** u zvijezdu **Vodnjaka** (Kolman-Rukavina i Mandić 1961: 29; Kren 2002: 61, 64). U Prekmurju se vjerovalo da grom ne udara u naopako okrenutu zdjelu (Möderndorfer 1946: 257). U moslavačkoj priči grom je udario u ženu koja je na glavi nosila košaru s jestvinama (Kovačević 2005: 143). Vjerovalo se da je **doba mladaka** povoljno za magijski obred, sjetvu (Kolman-Rukavina i Mandić 1961: 26-27), ratni napad (Kulišić 1979: 40), ali ne i za ribolov jer tada *tuplenik* utapa ribare i ribiče (Balažin 2006: 74). U Međimurju u to se doba izbjegavalo zlonosno gledati ga ispod krova, ali nije srećonosno na otvorenom i s novcem u džepu (Janković 2007: 61). U Kalničkom prigorju tada je bilo nepoželjno posjećivanje i posuđivanje stvari, također i kad se otelila *krava* (kaz. Petric) u znaku animalnih ant. božica Sirius i Venere. Oboljelu *kravu* Posavke bi na **mladu nedjelju** podojile, bacile pokvareno mlijeko i prekrizivši se zazvale Boga:

Bože, pomoz mi krave slast i mast, a copernice ovaj šekret i ova smrad! Rečju Majke Božje, pomoćjum! (Komarevo, Šipuš 2017: 34)

A **Mjesec** u konjunktiji s **Venerom** folklorni je, numizmatički i heraldički motiv.

1.4. VENERA, KOMET

Iako prva poznata promatranja **planeta Venere** datiraju u 18. st. pr. Kr., njegovi potvrđeni sumerski prikazi osmokrakom *zvijezdom* ili *rozetom* su iz 31. st. pr. Kr. (Ridderstad 2009: 7). Zbog najintenzivnijega noćnog sjaja (Andreić 2008: 24) i pojavljivanja u prividnoj blizini **Sunca**, vjerovalo se da mu je par *noćno Sunce*, odnosno najjača među zvijezdama (Lovretić 1990: 527; Ridderstad 2009: 20): jslav. *Večernica/Večernjača*¹²⁵ (*Mjesečna*) vidljiva poslije Sunčeva zalaska na zapadnom i *Jutarna/Jutarnjica/Jutranja zvezda/Jutrenja (Prehodnica/Prihodnica, Zordjanica/Zorjanska zvezda/Zornica/Zornjača)* vidljiva prije Sunčeva izlaska na istočnom nebu (Maretić 1935: 533; Kolman-Rukavina i Mandić 1961: 29; Kušar 1993: 5; Andreić 2008: 24; EA Up. 147 Međimurje: Sivica, Macinec, Mala Subotica; Prekmurje: Lendava-Dolnji Lakoš, Murska Sobota-Bogojina, Dolenci, Krog, Kuzma i Mačkovci). U Prekmurju je zabilježena predodžba o *Jutarnjici/Jutranjici* vidljivoj prije izlaska *Danice* (EA Up. 147 Lendava, Murska Sobota-Bogojina).

Podigla se korabja / sa lipa mista Dunaja. / U njoj je patron Nikola, / na njemu tanka košuja / od lipa cvita makova. / Nikoli družba govori: / »Bora ti, patron Nikola, / otklen ti tanka košuja / od lipa cvita makova?« / Nikola družbi govori: / »Bora van, moja družina, / kad se je Sunce ženilo / s prilipon zvizdon Danicon, / mene je zvalo za kuma. / Kuma me lipo darova: / dala mi tanku košuju / od lipa cvita makova. / Ja kumu lipše darova: / da san jon prsten od zlata / u komu sunce i misec sja.« (Orebić, Fisković 1992: 8)

Toj ital. božici ljubavi i ljepote Veneri (pie. **wen-* ‘želja, žudnja’) ili kajk. »prvoj jutarnjoj zvezdi« (Dekanovec) *Danici/Denici* (ie. **dei-* ‘svijetliti’ i **dejeu-* → **djēus* ‘nebesko božanstvo’ → indoved. *Denam*), ali i *Luciferu* (Habdelić u Pavešić i Jonke 1975-76: 181), polusestra je lunarno-solarna Dijana, rim. božica životinjā, lova i izvora (Gluhak 1993: 138, 188). S Dijanom je izjednačena ilir. božica Thana, etr. božica zore (Stipčević 1989: 62, 153-154) i Zeusova supruga Diwija (Belaj 2014: 290). Budući da je noću vidljiva u Mjesečevoj blizini (Donji Hrašćan, EA Up. 147), **Mjesec** i **Venera** su ljubavni par (Nodilo 1981: 592; Belaj 1998: 236). Pripjevni zaziv u podr. svadbenim *dananajkama* o *stablu*, *udavači* i rasplesanim *Vlašićima* možda je u vezi s južnokavkaskom božicom-majkom i njezinom djecom (Bratanić u Belaj 1998: 276-277), a također možda i podravski toponim Danajke nedaleko ranosrednjovjekovna arheološkog nalazišta Koledinec (Čimin et al. 2016: 79-80) te drugi opjevani motivi (*jutarnja*

¹²⁵ S tim su Venerinim imenima u vezi i hrv. nazivi večernje mise: *večernica/vičern(j)ica* ili *zvoni Divice Marije* (Musulin i Pavešić 1971-1972: 651).

zvijezda, košutica, udavača, lovci) hrvatskih novogodišnjih *kole(n)dā* (Andrić 1929: br. 407; Žganec 1950: br. 11, 12, 96, 102, 181; Franković 2012: 420).

Uočenoj konjunktiji **Venere, Sunca i Mjeseca** na tragu su (pred)antičke novogodišnje jesenske eleuzinske, dionizijske i tesmoforijske kultne misterije (Ridderstad 2009: 7, 10, 20, 24-25). Konjunktija **Venere s Jupiterom**, zabilježena 12. lipnja 2. godine pr. Kr., moguće je astronomsko tumačenje *Betlehemske zvijezde* (Gatalica 2015: 6), opjevane u brojnim slavenskim liturgijskim napjevima:

...Vsi proroki i mudri Židovi su profetali / da će zvijezda nova začet svititi na lipom nebi. / Od vsih će veća biti, kot sunce će svititi, / Jezuš ditešce va njoj će biti. (Hrv. Jandrof, Janković 2007: 245)

Ie. bajka o *Pepeljugi*, pomurski badnjački običaj unošenja *slame* u kuću kad se na večernjem nebu pojavi *Večernjača* (Rkp. Dolenčić 1952. NZ 120c: 490) i međimurski svatovski iskaz o dolasku pred mladenkinu kuću prema *zvijezdi vodilici* (Rkp. Mikac 1873: 1-9), upućuju na povezanost novogodišnjeg kulta plodnosti s prividnim nebeskim kretanjem **Venere** i na podudarnost *nevjeste* s vrhovnom mezopotamskom roгатom kraljicom noći (Kulišić 1979: 100) i bogorodicom Ištar-Inannom (Beaver et al. 1987: 409) reinterpetiranom u sir.-fen. Astartu i min. Asasaru (Ridderstad 2009: 7), čija se imena izvode iz imena akad. božice svjetla Uru-anne u značenju 'Nebesko svjetlo' (Harper: web), izjednačavane i sa **Suncem** (Durman 2000: 84). Običaj Rekaških Hrvata u Rumunjskoj bio je apotropejsko mukanje djece u staji, nakon što bi majke djecu posjele na vreću, dale joj popiti usirenu *provaru* oteljene krave i kosu oblikovale u roščiće (Krpan 1990: 153). Unatoč sumnji o njezinoj astroetnološkoj neistaknutosti (Kale 2010: 388), na istome drevnom tragu večernjim nebom jezdi opjevana hrv. *Volarica (Volujar(k)a)*, *Konjarica* i *Guščarka* (Musulin i Pavešić 1971-1972: 292; Kušar 1993: 5; Kale 2007.), Mjesečeva majka i možda slav. božica Mokoš (Žganec 1950: 377-378; Katičić 2011: 208; Franković 2012: 228) kojoj su se utjecale *udavače* (Musulin i Pavešić 1971-1972: 651; Janaček-Kučinić 1985: 93), a uoči svitanja kao pomlađena Mjesečeva *nebeska nevjesta* (Kuhač 1941: br. 292), prema kojoj se voljena ženska osoba od dragosti nazivala *danicom* (Daničić 1884-1886: 267).

Istraživanja su pokazala da **Venera** sliči **kometu** kad njezin vanjski atmosferski sloj snažno izbacuje plin nakon smirivanja solarnog vjetro (Kramer 2013: web). A riječ *komet* etimologizira se od latiniziranog grecizma u značenju 'dugokosa zvijezda' (Harper: web). Na južnoslavenskom području imenuju ga izvedenice iz hrv. riječi *rep* i *traka*, primjerice međ. *repača* (EA Up. 147

Otok) koje predskazuju rat (EA Up. 147 Macinec, Mala Subotica). Također i izvedenice iz slov. riječi *metla* (Möderndorfer 1946: 277) i iz srp. *zastava* (Janković 1951: 125). Sve su to svadbeni rekviziti, dakle **komet** se suodnosi s Velikom Majkom, pa su mu pučki nazivi još i *skitačica*, *kobna z.*, *tračna z.* (Pavešić i Jonke 1975-76: 181). Prema njegovu usmjerenju položaju glave ili repa gatalo se o napretku zemlje, o rođenju *narodnog vođe* ("Repatice u povijesti": web) ili osobitog *deteta* (Goričan), možda *siročeta*. U srpskoj predaji ožalošćena majka raspliće kosu zbog gubitka djece *Sunca*, *Mjeseca* i *Venere* (Janković 1951: 124, 126). Jslav. strašila *kečizube* (Kulišić 1979: 129; Vrkić 1995b: 429) i grbavice *kevre*, zslav. srponosna *Serpolnica* i *Kosiřka*, pa i gradišćanski žetveni blagdan Marija od Srpa početkom srpnja u Mađarskoj (Bulat 1932: 21, 23; Franković 2012: 9), podsjećaju na katkad oku vidljivu astronomsku pojavu nazubljene razdjelne linije dnevne i noćne strane **srpolike Venere** ("Venerine mijene": web). Ta mitska bića, navodno olujna i opasna na Ivanje i za žetve (Bulat 1932: 21-24), arhaični *nazubljeni srp* kao ženski poljoprivredni alat (Belaj 1998: 77) i slavenska *djevojačka kola* koja se ubrzana vijugaju u polukružnicu, rastvaraju i oblikuju red (Matunci 2010: 171, 173) nasuprot reda muških plesača, mogući su spomen na proljetna kola za vodu ilir. *nimfā* i slav. *vilā* (Maletić 2002: 262). Sve su to možda folklorizirani, antropomorfni, umnoženi i sudbonosni Venerini likovi tijekom njezina ciklusa od četiri prijelaza ispred **Sunca** u lipnju ili prosincu i u cikličnom razdoblju od 243 godine ("Venera": web). **Srpolikim nebeskim tijelima** pridavana su osobita mitska značenja. **Srpolika Venera** kulturni je znak još od minojskog doba (Ridderstad 2009: 7), pa je jslav. *Zvijezda* uobičajeno ime za kozu i kravu (Pavešić i Jonke 1975-76: 181), kajk. i lič. meteoronim *lāna* za 'dūgu' (Kolman-Rukavina i Mandić 1961: 33; Grčević 2000: 41), a graditeljski *lūk* simbol je Majke Božje¹²⁶.

Lunica, zvezdica za goru, / teri mojga serčeca! / Bum ti dala crvenoga, / od svojga serca veseloga. / Bom ti dala plavoga, / od svojga serca dragoga. / Lunica, zvezdica za goru, / teri mojga serčeca! (Vidovec, Žganec 1952: br. 543)

U prvom desetljeću 20. st. hrv. astronom Oton Kučera pisao je o periodičkim povijesnim pojavama **Halleyeva kometa**, zabilježenima od 240. g. pr. Kr. nadalje, najpoznatijeg kometa Sunčeva sustava koji se sastavljen od *jezgre* i *repa (kose)* i katkad folklorno prepoznat u obliku *bića*, *mača*, *krune* ili *grede*, po istočnom nebu svakih sedamdeset i sedam godinā kreće prema **Suncu**, a na zapadnom od **Sunca**. Pripisivani su mu navještaj smrti visokodostojanstvenika,

¹²⁶ Na podatku najsrdačnije zahvaljujem povjesničaru umjetnosti i vizualnom umjetniku Antoniju Grgiću.

normansko osvajanje u Engleskoj, razaranje Jeruzalema, rimska pobjeda nad hunskim vođom Atilom, kuga, mongolska najezda, osmalijska osvajanja i dr. Taj je iznimno sjajan komet 15. kolovoza 760. uzrokovao Sunčevu pomrčinu. Svojom je veličinom zadivio i na proljeće 837., oko Miholja 1301., oko Uskrsa 1066. i u lipnju 1885. godine (Kučera 1909: 397, 399, 400, 401-404). Zabilježeno međimursko proročanstvo o pobjedi *malog kralja* i imotsko o *smaku svijeta* (Vrkić 1995a: 121-123; Kutleša 1997: 409) upućuje na ritualno-političku smjenu božanstava i kraljevstava, o čemu pjevaju i bačke uspavanke (Sekulić 1991: 448). To se događa kad je **Venera** u konjunktiji s **Polumjesecom** ili u tranzitu ispred **Sunca**. Je li to također u vezi s naricanjem ucviljene min. bogorodice Demetre i sa navodno zlogukim glasanjem »Kuku lele!« slavske božansko-proročke *ptice kukavice* (Andrić 1929: br. 401; Šonje 2000: 537)?

1.5. SIRIUS

Orion i **Orionov pojas** suodnose se s egip. bogom Ozirisom i s njegovim psolikim sinom Anubisom koji podsjeća na sum. božanskog šakala Anua. **Sirius** (grč. *seirios* 'sjajan, žarki') je najsjajnija noćna zvijezda za koju se vjerovalo da je *najveće sunce* i da ima energiju veću od **Sunca**. Na zimskome noćnom nebu ona je **Orionu** u prividnom susjedstvu kao ant. **Pseća zvijezda**, slov. *Kuzljak* (*Kužljak*) (Möderndorfer 1946: 276), u ant. zviježđu **Canis Major** (Janković 1961: 105-109; Sagan 1990: 180), kojoj su za vrijeme njezina prividnog približavanja **Suncu** Rimljani na svibanjskim poljodjelskim svečanostima žrtvovali štene (Kale 2007.). Zviježdima **Canis Major** (hrv. *Veliki pas*) i **Canis Minor** (hrv. *Mali pas*) odjekuju solsticij zvan bug. *kusodanica* (kaz. Toncheva), hrv. *pasja vručina* kako su je nazivali i antički Grci (Andreić 2008: 105) te hrv. predaje o Evi koju je Bog stvorio od *psećeg repa* i koja je s Adamom začela *vile* (Gradišće u Mađarskoj, Franković 2012: 296) i o *psoglavoju maćehi* djece *pasoglavaca* (Lika, Vrkić 1995b: 281-282). **Sirius** je astralna *krava* Sopted egip. božice Izide¹²⁷, prema čijem se nekadašnjemu helijakičnom izlasku uoči izlaska **Sunca** (s kojim se katkad izjednačavala), predviđalo plavljenje Nila – početak sjetve i novogodišnjeg ciklusa. Nakon što 70 dana prije toga nije bila vidljiva na nebu, to se razdoblje tumačilo prolaskom Izide i njezina brata-supruga Ozirisa kroz Podzemlje i njihovom reinkarnacijom. Uskrsli Oziris poistovjećivao se s rijekom Nil, sa Sunčevom čapljom *feniksom*, s *bikom* i s **Mjesečevim mladakom** (Chevalier i

¹²⁷ Kipovi pronađeni u paleolitskom i eneolitskom naselju Çatal Hüyük u sjevernoj Anatoliji, često prikazuju Veliku Majku koja rađa bika (Devereux 1990: 47).

Gheerbrandt 1994: 153; Maletić 2002: 70-71). Prema jednoj sjevernodalmatinskoj predaji, »zemlja počiva na golemim rogovima još golemija vola kojemu kad ogladni i prigiblje glavu da pase, svijet mu ispuzava sa rogova, a to da prouzrokuje grmljavinu«, a prema predaji iz BiH govedo na kojem leži svijet svojim micanjem uzrokuje potres (Grbić 1998: 305, 2001: 469).

Venerolika božica Inanna, mjesecolik bog Sin i sunčani božić Utu bili su sastavni dio mezopotamskog (Ridderstad 2009: 11), a Sopdet, Oziris i njihov sin Harpokrat (Horus)¹²⁸ egipatskoga **astrobožanskog trojstva**. Stoga je Sopdet predočavana kao božica Nila, plodnosti, Nove godine i majčinstva te faraonov psihopomp (Janković 1961: 105-106, 108, 111; Kolman-Rukavina i Mandić 1961: 16). Heraldčki simboli zvijezde i polumjeseca nekako se suodnose sa zadnjim Žetvenim mjesecom *Še-kin-kud* mezopotamskog kalendara koji se u kasnobabilonsko doba izjednačavao s ožujskim Mračnim mjesecom *Ad (d)ar(u)*, kad je zalazak **Oriona** označavao kraj godišnjega i životnog ciklusa (Durman 2000: 85). Pretpostavlja se da su otvori egipatske piramidne kripe predstavljali izlaz faraonovoj duši uskrsloj ususret zvijezdu **Oriona** i zvijezdi **Polaris**¹²⁹, hrv. *Sjevernjači* (Pavešić i Jonke 1975-76: 181). Kraljičinoj duši bio je omogućen treći izlaz ususret zvijezdi **Sirius** (Janković 1961: 114; Bilan 2015: 12, 14, 15, 18), čija hrv. imena *Kusja*, *Svinjarica*, *Vol(uj)arica*, *Vlahinja* (Janković 1951: 109) i *Sánta(va) Kat(ica)* (Franković 2016: web) upućuju na mitsku, šepavu Gospodaricu životinja. No, budući da je danas na sjevernoj hemisferi **Sirius** vidljiv tek krajem jeseni i tijekom zime, veza te zvijezde s početkom agrarne godine više nije aktualna i preuzeo ju je planet **Venera** (Ridderstad 2009: 11). U kontekstu odbačenih starih i uspostavljanja novih vjerskih sustava, predie. ostarjelim (šepavim) božicama (**Sirius** i **Veneri**) i ie. božanskim *kovačima* (Durman 2000: 38), možda odjekuju ukrajinski uskrsni običaji djevojačkog plesanja oko drvenog križa i djevojačke poruge momcima koji su navodno otjerali *kujicu* (kaz. Hirnyk), zatim podravski toponimi Sirova i Suha Katalena te srednjovjekovna kršćanska legenda o sv. Katarini koja se odbila udati. Sve je to možda i u vezi s predodžbama o bračnom kultiviranju divlje, neuredne i bosonoge mlade božice, koju u međimurskim i drugim hrvatskim (ophodnim) plesnim napjevima oživotvoruje folklorni lik *udavače Kat(alen)e* (Žganec 1950: br. 58, 64, 216, 369; Botica 1995: 71, 138) i *utopljene Katice* (HR Pincetić i TO HRT 1967: S-VN4585), na tragu folklorne primorske *sirete Popeljuhe* u astralno-apatropejskoj *haljini* i *zlatnim cipelicama* (Botica 1995: 149-511). S tom su

¹²⁸ Oziris je interpretiran i kao **Sirius**, a Horus kao *duša Oriona* (Janković 1961: 105).

¹²⁹ Faraonovo posthumno počivalište navodno je poljana oko zvijezde **Polaris** koja na noćnom nebu prividno miruje.

zvjezdanom obućom u mogućoj vezi hrvatski svadbeni običaji mladoženjina, djeverova ili kumova obuvanja mladenke i provjera mladenkine okretnosti plesom (Novak 2007: 284), što pak upućuje na folklorni motiv jurjevskih ophodnika u iznošenim cipelama (Belaj 1998: 179) i na običaj nevjestina opkoračivanja kućnog praga – sve to na tragu mitske predodžbe o zmijolikoj božici-majki pod pragom, utjelovljene u folklornom liku ljubomore *šepave babe* koja svojim ujedom onesposobljuje (ošepavljuje) *lažne nevjestice* (vlastite starije kćeri i nevjestine sestre), a možda i antropomorfne **Plejade**:

Tada šalju iz kuće na dvor sve djevojke, jednu po jednu sve veću i veću, ali oni sa dvora uvijek kažu, da sve primaju no da još traže nešto ljepše. Kada napokon izadju sve pirovljanke, sune iznenada iz kuće čovjek ružno odjeven, obično zagrnut kakvim starim odrpanim kožuhom, i po dvoru raztjera svu svaću (...) Dok se ovo zbija, mladoženja valja da svojim izmakne i u kuću uljegnje kakvim tajnim ulazom. Ukućani, ako ga opaze, zaprieče mu put (...) Čim mu podje za rukom, da stupi u kuću, prestane sve ono prepiranje. Mladoženja nosi sa sobom nove postole te obuje nevjesticu, koja ga je bosa čekala. Napokon nevjestica sadje u dvor, koja je kakogod i mladoženja, molila svoje roditelje za prošćenje. Nju sada vode, svu zaplakanu, na rubcu obično dva kuma, koji su uz nju za celog pira... (Dubašnica, Milčetić 1896: 165)

1.6. TRIANGULUS

Okružena hramskim djevicama, grč. proročica Pitija sjedila je na kulturnom *tronošcu* i proricala u transu (Grdešić 1960: 53, 58; Cavendish i Lang 1982: 138-139; Perowne 1986: 28). Prema predajama, *vile* borave na uzvisinama, a žitelji Dalmatinskog zaleđa zamišljali su ih tronožnima i s *tronošcem* o ramenu (kaz. Žužul). Južnoslavenska svekrva dočekivala bi nevjestu sjedeći na *tronošcu* (Ivanišević 1987: 475). Na širem hrvatskom području žene su uoči nevremena na dvorište bacale izvrnuti *tronožac* ili *trinifus* (Grčević 2000: 42). Stojeći na tronožnome kajk. *lucijskom stolčeku* navodno su se na ponoćki mogle prepoznati rogate seoske *copernice* (Rkp. Dolenčić 1952. NZ 120c: 469-470). U nekim hrvatskim krajevima na Badnjak su se *tronošci* i drugi ženski rekviziti skrivali protiv zmijskog ujeda stoke (Hećimović-Seselja 1985: 137). Folklorne južnoslavenske tri proricateljice *sudjenice* (*sujenice*) sudbine novorođenčeta mitska su *djevojka-žena-starica*, spomen na nekadašnje trolike božice kojima je četvrta i nevidljiva strana okrenuta u sjenovitu onostranost. Mogući im je astronimički znak ant. **Triangulus**, kojem su drugi nazivi kajk. *Tri sestre*, bač. *Sadžak* i srp. *Pirustija* ‘tronožac’ (Janković 1951: 148-149; Kale 1995: 113). Ujesen i zimi to je zvijezde najvidljivije oko ponoći. Ono prividno izlazi, putuje i zalazi zajedno s nešto istočnijim zvjezdanim jatom **Plejade** (Andreić 2008: 91).

1.7. ORION

Zajedno s vidljivom **Venerom** sa zapadne strane, zvijezde **Orion** zimi najavljuje početak proljetno-novogodišnjega poljoprivrednog ciklusa (Andreić 2008: 100). U južnoslavenskim običajima suodnosi se s *peradi* i *zvjeradi*. Tri dana nakon Kokošjeg Božića, možda u znaku Demetrinog kulta obilježavanog atičkim zakrabuljenim ženskim procesijama, novogodišnji božićni i svadbeni *prvi gost* ubija kokoši, a na Poklade zakrabuljen *maskom goveda* (Kulišić 1979: 51-53, 85, 89-90, 100, 133-135) i opscen plaši *udavače* (Lozica 1997: 118) ili upada na svadbu, razbija glineni *lonac*, zvecka *ključevima* i ište darove (Rkp. Dolenčić 1952. NZ 120c: 482). Na noćnome zimskom nebu parnjak mu je možda ljepoliki div Orion, ljubavnik božice Aurore (Zora) ili Dijane (Durman 2000: 82, 84), antička reinterpetacija bab. poluboga Gilgameša, hind. demijurga Prajapatija, egip. oca bogova Saha i arap. diva Al Jauzaha (Šimac 2007: web). Ime mu se izvodi iz grč. *oureus* 'praviti vodu', u vezi s akad. božicom Uru-annom u znaku **Sunca**, možda zbog toga što se Orionovo zimsko pojavljivanje na nebu povezivalo s oslabljenim zimskim Suncem koje je ant. Aleksandrija štovala u uskrsnulome Izidinu sinu, predstavljenom drvenim kipom sa znakovljem *križa* i *zlatne zvijezde* na glavi, šakama i koljenima (Durman 2000: 82, 86). Jslav. novogodišnji, pokladni i svadbeni posjetitelj prijeti kao što progoneći mitske **Plejade** u zvijezđu **Taurus** gromovitim oružjem prijeti i mitski **Orion**, kojeg, prema suvremenom hrv. istraživaču Domagoju Nikoliću, prikazuju i stećci. Suodnose li se s njim gradišćanski mladići u Mađarskoj koji su pretpostavljeno rođenje *sakatog djeteta* sprečavali tjerajući na Sv. Luciju iz kuće tobožnju *vješticu* (Franković 2012: 278), folkloriziranu animalnu Veliku Majku – ukročenu pretkršćansku *oštrokonđu* i *goropadnicu*? Suodnose li se s njima čestitari *tri kralje* ili *zv(j)ezdari* koji na Sv. tri kralja nose kartonsku *jaslice* s pomičnom šestokrakom *zvijezdom* na njezinu vrhu (Franković 2011: 69-70) i pokladari koji goneći *perad* po dvorištima rasipaju *slamu* (Kulišić 1979: 50-52, 134-135; Franković 2011: 107, 129, 134)? Jesu li ti mladi ophodnici odjek starije tradicije misterijske potrage ostarjeloga ratničkog vođe i njegove vojske za novorođenim pretendentom za prijestolje suprotstavljene strane? U tom smislu shvatljivije postaje zašto u pjevanome podravskom božićnom kolu *kraljević Johan* čarobnim sabljom ili mačem *vukovcem*¹³⁰ ubija žreca i krvnika *Vukosavljevića*, kojega ostarjela *pralja* na mitskome Dunaju optužuje za svoje zatočeništvo i neudaju (Ivančan 1989: 36-37):

¹³⁰ Mač je dobio ime *vukovac* po ugraviranom liku vuka na oštrici (Mićović 1952: 261).

Platno plaja Magjarka divojka, / na Dunaju, na vodice ladne. / Drumom jaše mladi princ Johane: / »Boga tebe, Magjarka divojka, / za što si se tako ostarala? / Što se nesi mlada udavala?« / »Vu to selo Vukosavljevića, / koj se meni udavati ne da!« / »De so dvori Vukosavljevića?« / »Njegve j' dvore lako poznavati. / Dvori su mu šlinogom obiti. / Vrata so mu z roga jelenskoga, / klučnica z ruke divojačke, / iža mu je z limom pokrivena.« / On je došel njegovem belem dvorem: / »Boga tebe, Vukosavljeviću, / zašto kratiš srečo divojačko, / i divojkam' i mladem junakom?« / On je došel svojom britkom sablom, / on je njemu odrubio glavo. / Zaigrali bubni i svirali, / razvili su zelene zastave. (Đurđevac, božično kolo, Ivančan 1989: 36-37)

Taj je *kraljević* možda hrv. folklorni *Juraj* koji tjera *vukove* (Katičić 2010: 324) i kršćanski *viteški konjanik sv. Juraj* koji u jednoj konavoskoj predaji ubija *zmaja* pojavljujući se prije svitanja (kaz. Kipre). Motiv mitskog *konjanika* odjek je ie. primarnoj životinji u ie. žrtvovanjima i obredima (Mallory 2006: 173). Također se pojavljuje u gornjomeđimurskoj predaji o *konjaniku Muraju* (Zvonar 1987: 301-302) i u moslavačkoj pjesmi o mladome zvjezdolikom *konjaniku Ivanu* koji *sabljom* maše iznad *bijeloga grada* i *zelenog luga* (Matunci 2017: 149). U dvjema inačicama jedne litavske uspavanke, proročka *kukavica* kuka o nedoraslom *konjaniku* kojem *majka* pred put daruje *konja* i *zlatnu pušku*, koji prejaše tri majčina *polja* i noću zaluta u rosnoj *šumi*, koji se kući vrati nakon što *konja* ošine čudotvornom rascvalom *kalinom* uzbranoj na šumskoj *uzvisini* i koji Sunce zaziva da bi *konja* napojio iz odleđenog *jezera* (Sliužinskienė 1998: 163-165). Čini se da se proljetni **Orion** kao hrv. folklorni *Juraj* (*Ivan*) nekako suodnosi sa **mladim Mjesecom** koji je hrv. folklorni *Marko*:

Jaše (momak) prid vojskama kano misec prid zvizdama. (Otok, Ilić Oriovčanin 1846. u Pavešić i Jonke 1975-76: 181)

Oj, divojko, jaranice, / može li se do granice? / Oj, jarane, jadi moji, / na granici straža stoji. / Tu je Ivan, tu je Marko, / na granici nije lako. (Lovreć, Petričević 1995: br. 59).

Oku najvidljiviji na ranojutarnjemu ljetno-jesenskom nebu, mitski ant. **Orion** je u južnoslavenskim predajama možda reinterpetiran u koledarskoga *naoružanog lovca s psima* ili u *Orača Lacka s plugom*. Južnoslavenski *oružje* i *plug*, a u svjetskim mitskim predajama *divova ruka*, *slomljena grana*, *štap* i *palica*, izjednačeni su s Orionovom sjajnom zvijezdom **Betelgez** (**α Orionis**), a Orionove **druge zvijezde** s *govedom* u koje je upregnut *plug* (Kolman-Rukavina i Mandić 1961: 30; Cenev 2008: 85; Franković 2012: 417). Vlasnik štapa, kaduceja, biča, luka i strijele, koplja, noža, sjekire, mača, sablje, buzdovana i puške smion je suparnik i sposoban vođa, »prid svojinom i družinom« u stvarnim (doseoba, vlast) i insceniranim okolnostima (ophod, svadba), izabrani predvodnik koji vladarske insignije prenosi na (ne)krvnog nasljednika.

U našega, koledo, / domaćina, koledo, / našlo se je, koledo, / mlado čedo, koledo, / muška glava, koledo, / na glavi mu, koledo, / kuna-kapa, koledo, / u ruki mu, koledo, / zlat-buzdovanj, koledo, / zlat-

buzdovanj, koledo, / Bog mu dao, koledo, / zdravlje, sriću, koledo, / i veselje, koledo! / Dajte nama, koledo, / kaftić masla, koledo, / da kupamo, koledo, / mlado čedo, koledo, / mlado čedo, koledo, / mušku glavu, koledo! / Na čast pisma, koledo, / mladom čedu, koledo, / mladom čedu koledo, / muškoj glavi, koledo! (Dušnok, Mađarska, Vujičić 1978: 146)

Folklorni *šumski lovac* uoči Ivanja kraj *stabla* i *vode* podno planine, na mjestima kakva su npr. zagorska Kuna-gora i Cesarska gora ili pelješko naselje Kuna¹³¹ lovi *začaranu djevojku* (Belaj 2014: 269), a *plesač-lovac* u svadbenom kolu *mladenku* (Pavlinović 2008: br. 928). Šestinski folklorni *jager* šumsko je plašilo u željeznom odijelu i zelenom kaputu s hrastovim listovima na ramenima, pred kojim se navodno stabla sama ruše i zečevi padaju u zamke (Zečević 1986: 239). Krčki ženik *regrut* na prvosvibanjsku bi nedjelju svojoj izabranici pred kućom usadio trešnjin *svibanj* (Barac-Ujčić 2004: 111), sličan *majgi* koju bi međimurskoj nevjesti u dvorište uoči svadbe usadili *mladožeja* i *svati* i na svadbi u mladoženjino ime oborio *dever*. *Latko* je polj. naziv za proljetno-ophodno stabalce (Bulat 1932: 8), *Ladko* je žumberački opjevani ženik iz inverzne rajske onostranosti (Botica 1997: br. 93), možda jedan od trojice mitskih *guslara* na tratini pod lipom koji, sjedeći na stolcu bez nogara, sviraju u bežice gusle (Kostelac 1987: 167). Budući da hrv. dijalektalni arhaizam *latati* znači 'cvjetati' (Kostelac 1987: 213), s njime su možda u vezi pojmovi *Lad(k)o*, *Latko* i *ladarice*. Slav. božić Jarilo kao brat i zakodirani *djever* slav. božice Morane, folklorni lovac (*Ladko*) u liku *dječaka* na začelju koledarskog ophoda koji (nasilno) preuzima mjesto ostarjelog (šepavog) boga-oca u liku ophodnog *kolovođe*, možda je reinterpreterani pomlađen i uskršli, proljetni **Orion** ili zvijezde koje nakon prividnog nestanka **Oriona** na nebu zauzima istaknuti položaj.

Ant. **Orion** navodni je progonitelj bika, možda i *tura* (lat. *Bos primigenius*) zvijezda **Taurus**. Iz imena toga izumrlog goveda izvodi se ime povijesnog područja Turopolja (Skočilić i Štepanić 2008: web), čije je središte Velika Gorica predstavljeno grbom s *trima zvijezdama* nasuprot *polumjeseca* i poviše *bika* (Iveta: web). One predstavljaju oku vidljiv **Orionov pojas (β-ι-κ Orionis)**, u zimskim noćima na zalazu približno kad **Sirius (Sothis)** i ant. zvijezde **Plejade** iz zvijezda **Taurus** (Andreić 2008: 92). Izjednačavane su s ant. *mačem* (Sagan 1990: 199; Bilan 2015: web, 20; Katičić 2010: 269), s jslav. *koscima*, *babinim štap(ov)ima*, *trima kraljevima* (Durman 2000: 86) i s *ključevima sv. Petra* (Bilić 2011: 444) pomoću kojih sv. Juraj otvara

¹³¹ Očekivani gubitak nevinosti u prvoj bračnoj noći, prvenstveno je u znaku muškog čina defloracije. Ruska *kun(ica)* kolokvijalno označava žensko spolovilo (Belaj 1998: 232-234), mitski znak porodično-gospodarstvenog obilja koje se ukrasom od cvijeća, tekstilija, kolača i vina predočava na vrhu nevjestina stabalca.

proljeće (Katičić 2011: 137), također i s *bošnjačkom sabljom* (Franković 2016: web). Spomenuti heraldički motiv podsjeća na motiv *tri zvijezde* povrh *crkvenog zabata* i najvišom *šestokrakom zvijezdom* na jednom od *denara* iz 13. st. hrv.-ugar. kralja Andrije II. (Brunšmid 1904: 186, sl. 73). A motiv *tri zvijezde* i preokrenutog *polumjeseca* na drugom novčiću istog vladara slični spolovilu željeznodobnoga muškog idola i trima sfernim ispupčenjima na ranokršćanskim, bizantskim i slavenskim polumjesečastim privjescima. Tu je i zvijezda σ **Orionis**, jslav. *Ručarica* (*Zaštapnica*) koja nebeskim (*Malim*) *Koscima* ili *Kupiocima* (δ - ϵ - ζ **Orionis**) požetih *rukoveti* (okolnim **Hijadama** ili β - ι - κ **Orionis**) (Kale 1995: 117; Andreić 2008: 119) možda nosi ručak. Naziv *Kosci* također su u Međimurju potvrđen niz od tri (EA Up. 147 Lopatinec, Macinec, Otok, Goričan) ili šest zvijezdā (EA Up. 147 Dekanovec), katkad zvan *Veliki* i *Mali kosci* (EA Up. 147 Donji Hrašćan, Sv. Marija), također i u Prekmurju (EA Up. 147 Lendava-Hotiza, Murska Sobota-Dolenci, Krog i Rogaševci), koji je svojim pojavljivanjem na proljetnome noćnom nebu koscima označavao vrijeme za početak košnje (EA Up. 147 Murska Sobota-Bogojina). Je li σ **Orionis** baranjska folklorna *ručonoša* pokladnih *bušā* (Andrić 1995./96: 297), je li folklorna *dvorkinja* preko zaljuljanoga *kamenog mosta* vlastitoj *devetorici braće* i zlatokosnim *žeteocima* (Janaček-Kučinić 1985: 85, 74), je li jedna od opjevane *tri travokosačice konju* na kojem će njihov *brat* odjahati po *nevjestu*, možda po *Djevicu* (zvijezde **Virgo**) sa zadnjim požetim *Klasom* u ruci (zvijezdom **Spikom** u zvijezdu **Virgo**)?

1.8. PLEJADE

Glagoljski naziv *zvêz'db planate* za zvjezdano jato **Plejade** upućuje na pogrešnu transkripciju zbog prevoditeljeva nerazumijevanja izvornika (Zaradija-Kiš 2017: 551), prema kojem je grčko ime tog zvijezda sredinom svibanjske noći predočavalo oku vidljive 'lutajuće, ploveće zvijezde', u znaku povoljnog razdoblja za sigurnu plovidbu. S njegovim večernjim izlaskom i jutarnjim zalaskom počinje jesensko i zimsko, s iščezavanjem proljetno, a s jutarnjim izlaskom i večernjim zalaskom ljetno doba (Čajkanović i Sofrić Niševljanin 2011: 27). Ono predstavlja sjafr. *kišu*, hind. *plamenove* boga Agnija (zapovjednika nebeskih vojski), arap. *karavane* predvođene *pjevačem*, proljetno-zagrobne kelt. *tužne zvijezde*, indijan. *iskričava sunca* i *plesače* (Janković 1961: 34, 38). U antičkom Egiptu nebeska je bogorodica Net, a u Grčkoj sedam Atlasovih kćeri koje je vrhovni bog Zeus ozvjezdane postavio na **Bikova prsa** (zvijezde **Taurus**) kad su se ubile

jer su ih progonili **Orion** i Orionov pas **Sirius** (Kolman-Rukavina i Mandić 1961: 30). Božanskih *sedam sestara* čest je motiv iznad *triskele* motiva koji se suodnosi s motivom *konjanika* na novčićima panonskih Kelta. Možda su također motiv *sedam zvijezdā* unutar vrhova *mladaka* na antičkim novčićima iz 2. st. rim. cara Hadrijana. Zanimljivo je da drugi novčići istog cara romaniziranu zemlju Galiju prikazuju kao *ženu s cvijetom* koji slični srednjovjekovnome heraldičkom motivu *fleur-de-lis*.

Je li i južnoslavenskome šestolatičnom apotropijskom znakovlju s točkom u sredini podrijetlo u simbolu **Plejada**, vidljivome na jesenskome i zimskom nebu, i u slavenskim predajama poznate kao polj. *Vlastovice*, hrv. *Sedam sestrica*, *Lastari* i *Vlašići*, srp. *Babino zvijezde*, *praiskonske víle*, *sinovi mjesecolikog i sunčanog para*, *prosci Danice* ili *Jutarnje zvijezde*, *duše careve djece* (Janković 1961: 34, 38; Andrić 1929: br. 337)? U njihovo slav. nazivlje još se ubrajaju *Baba*, *Babini štapi*, *Kurva*, *Kokoš s pilićima*, *Volosovi žari*, *Kosci*, *Vlaški sinovi/žeteoci* (Janković 1951: 139-141; Kale 1995: 111, bilj. 12, 116; Franković 2016: web; kaz. Wilczyński), a međ. i prekm. *Kvočka* (*i piceki*) također se opisuju kao šest zvijezdā oko jedne središnje zvijezde (EA Up. 147 Međimurje: Lopatinec, Sivica, Dekanovec, Donji Hrašćan, Sv. Marija; Lendava-Dolnji Lakoš, Murska Sobota-Dolenci i Rogaševci). To upućuje na *Babu* i/ili *Dida*, kako se u zvijezdu **Canis major** imenuje **α zvijezda** (Kale 1995: 117) u znaku božice Velež ili boga Volosa (Velesa), odnosno na prve biblijske ljude *Evu* i *Adama* i na njihovu djecu (Kolman-Rukavina i Mandić 1961: 30; Franković 2012: 296) kojima je hrv. astronom Oton Kučera zabilježio imena: *Bore*, *Boreta*, *Mile*, *Mileta*, *Rade*, *Radeta* i *Mali Prigimiz* (Zaradija-Kiš 2017: 557). U jednoj zapadnopelješkoj predaji blago se može iskopati na mjestu susreta *kokoši sa zlatnim pilićima* (Pederin 1976: 289). Najsjajnija zvijezda **Aldebaran** zvijezda **Taurus**, hrv. *Vla(h)injica* i srp. *Putnica* ili *Kvočka*, zimska je pratilica **Plejadā** (Andreić 2008: 97; Janković 1951: 142, 149; Kaler 1998., 1999., 2009: web). U hrvatskoj predaji o nekoj *djevojci* i jedanaestorici njezine pogane mrtve *braće Staršić*, koje je kao *košce* napao *pas* (Bošković-Stulli 1997: br. 258), mogući je odjek antičkog astromita o *koscima*, *divu* i njegovu *psu*. Srpskoj predaji o *Vlasima*, kažnjenima prikivanjem na nebo jer su na Petrovdan *starici* oteli *kćer* (Janković 1961: 32), možda odjekuju bosanska igra mladeži "Vukovi i ovce" (Andrić 1929: br. 493), dalmatinski muški novogodišnji i svadbeni čestitari *vučari* koji bi katkad simbolički napadali *mladence* ili ih bučno svodili (Kulišić 1979: 49, 84), kao i slavenska opjevana tuga za *svatovskim časnicima* zaostale *nevjeste* (Čajkanović i Sofrić Niševljanin 2011: 27, 28) koja ih

ogaravljene, zajedno s mladoženjom, po svršetku svadbe ujutro umiva (Kutleša 1997: 294). Folklorna banij. začarana *devetorica vukova* i *deseta sunčana sestra* (Botica 1995: 154-156) povezani su s astronimičko-lunarnim *šepavim vozačem* koji u *nebeskim kolima* prevozi solarnu *putnicu-udavaču*.

1.9. PEGAZ

Antičko zvijezde **Pegaz** Babilonci su poistovjećivali s *nebeskim poljem, arkom, mjestom vodā potopa* i *onostranim svijetom*, srednjoamerički domorci s onostranim obrednim *igralištem*, a drevni Indijci i Grci s *brodom*, ribljorepim *krilatim konjem* i *onostranošću*. Vidljivo prije 3 000 godinā zimi uz zvijezde **Kasiopeju, Orion, Plejade** i **Blizance**, ljeti uz **Kasiopeju, Plejade** i **Labud**, a ujesen uz **Ribu-Pegaz, Plejade** i **Blizance**, prikazano je na najstarijem europskom kalendaru ie. brončanodobne vučedolske kulture (Durman 2000: 106, 108, 110, 112). To se zvijezde možda zrcali i na hrvatska blagdanska *igrališta*, ekstatična *plesališta* (Bilić 2011: 423). S njim je možda povezana i ie. obredna *konjska žrtva* u svrhu sprečavanja potopa (Bilić 2011: 423-424, 427, 430, 438, 455, 456; Franković 2011: 228). Ta nadiruća voda pod udarcem kopita mitskoga krilatog Pegaza, koji je iskočio iz Meduzine glave kad ju je odrubio njegov polubrat Perzej, objašnjava se imenom Perzejeve majke Danaje (Graves 1968: 183), iz avest. *da:nu-* ‘rijeka’ i oset. *don* ‘voda’, u kojima se prepoznaje ie. korijen **deh2-nu-* u vezi s imenom Danajaca ili Grka (grč. *Δαναοί/Danaeoi* ‘ljudi iz vode’)¹³². Mogući su tragovi te predožbe u hrvatskome jurjevskom običaju blagoslova konja te u međimurskome jurjevskom i stjepanjskom (u Donjoj Dubravi), u slavonskome pokladnom i jurjevskom (u Sv. Đurđu) te u podravskome i gradišćanskom (Dušnok) uskrsnom običaju *objahivanja sela* ili *crkve* i *konjske utrke* mladih mjesnih jahača, a u Donjoj Dubravi i Dušnoku još i u običaju prolaska *jahača* kroz *osobitu vodu* (Novak 2007: 65-67; Petrović 1991: 13; Franković 2011: 189; Mihaljev 2012: 148; Brdarić 2015: 75), podudarnima s bugarskim i srpskim *konjskim utrkama* na uskrsnj Konjski Velikden ili Subotu sv. Todora (kaz. Toncheva).

¹³² Na pojašnjenju i izvoru najsrdačnije zahvaljujem akademiku Ranku Matasoviću (e-pošta, 19.04.2017.).

1.10. URSA MAJOR, URSA MINOR

Zemljoradnji su prvog čovjeka navodno poučile *vile* koje su mnogolika i medvjedolika Vela žena (Janković 1961: 15; Kulišić 1979: 111; Katičić 2011: 167-179) iz koje se izvodi Velež. Budući da prvog *Orača* predstavlja ant. **Orion**, koji je i engl. *Plough* i možda jslav. *Plug* (Maretić 1931: 89-90), prethodilo mu je sveznajuće i samooplodno žensko načelo¹³³. Spomen na kultiviranje svijeta sadržano je u formulaično-izvedbenim svadbenim aktivnostima starijih svatova (Čajkanović i Sofrić Niševljanin 2011: 27, 28). U svoje kraljevstvo na baranjski (H)aršanj ili Vilanjsku planinu, *vile* jašu na *konjima* ili se voze u *kolima*, tamo svojim mlijekom dojeći i ukradenim jajima peradi hraneći (Lovretić 1990: 526, 535-536, 553 Vrkić 1995b: 62, 102) *Adama* ili žutobradog *vrača* (Nodilo 1981: 620; Kulišić 1979: 116), podudarnog s rodonačelnikom *sv. Ivanom* (Kulišić 1979: 45). Svi ti folklorni muški likovi u znaku su **mladog Mjeseca**. Jesensko oranje i početak žetve počelo bi kad su se iza lokalne kultne uzvisine, kakva je npr. podravsko Volujsko brdo, pojavila hrv. *Velika* ili *Vilovska kola* – sedam oku vidljivih zvijezdā ant. zvijezda **Ursa Major** (hrv. Veliki medvjed) (Lovretić 1990: 555).

Najsajnija zvijezda današnjeg grč. imena **Boötes** u istoimenom zvijezdu (Andreić 2008: 49, 117) kojem je povijesno ime **Arktur** (Ridderstad 2009: 10-11) i istoznačno jslav. ime *Volar*, još je jedan astronom lunarno-vegetacijskog sina Dioniza (Jakha), minojskog izumitelja pluga (Janković 1951: 143-144) i vinogradarstva, eleuzinskog *bakljonoše* ili *djeteta* uz ucviljenu majku (Ridderstad 2009: 1, 4-5, 8-13, 16, 21-26) u znaku medvjedolike božice Demetre. Stoga bi zvijezde *Veliki medvjed* prvotno bilo *Velika medvjedica* kojoj je božanski sin astronomički *Mali medvjed*. On je *Volar* koji vozi svoju majku *Veliku medvjedicu* i/ili šepavog *bog(ec)a* u njezinim *Velikim kolima* upregnutima u *vola* i *vuka* koji je možda gradišć. *Kurjača* (zvijezda **Alcor**) (Kale 2007.), iz kojih ispada galaktička *Kumovska slama* (Kolman-Rukavina i Mandić 1961: 31; Bošković-Stulli 1997: br. 140; Čajkanović i Sofrić Niševljanin 2011: 28). Ta južnoslavenska predodžba podsjeća na rekonstruiranu hetitsku zapregu koja se sastojala od mule na lijevoj i konja na desnoj strani (Mallory 2006: 175). **Ursa major** i **Ursa minor** međimurska su *Kola* (EA Up. 147 Sivica, Otok, Sv. Marija, Goričan) ili *Kola i volovi* (EA Up. 147 Donji Hrašćan) te prekmurska (*Velka i Mala*) *koula* (EA Up. 147 Murska Sobota-Dolenci i Rogaševci) ili (*Veli i Mali*) *voz* (EA Up. 147 Lendava-Hotiza i Kobilje, Murska Sobota-Bogojina, Krog i Mačkovci).

¹³³ Australaska predaja govori o morskoj Majki Stvoriteljici koja je svoju djecu posadila u zemlju i tako svijet napučila ljudima.

A u gradišćanskoj predaji *nevjernik Ilija* svoju svetost i nebesko-grmljavinska *Kola sv. Ilije* (Kale 2007.) zadobiva proganjajući *vraga* tijekom njegova obilaska oko Zemlje (Franković 2012: 29-30). Na stariju predodžbu *dviju božicā u kolima*, možda u znaku kasnije poistovjećenih **Venere** i **Sunca**, upućuju kretska-minojski ikonografski prikazi (Riddersrad 2009: 25). Drugi brončanodobni prikazuju nebeska *kola* s upregnutim *močvarnim pticama* u kojima se prevoze *duše umrlih*. Budući da su u mađarskom dijelu Gradišća *Mala kola* zvana još i *Rodina kola* (Franković 2016: web), možda božansku *novorođenčad* u njima (Kale 2007.), po **Ptičjoj (Mliječnoj) stazi** prevozi mitska *roda* na povratku iz onostranosti (Katičić 2011: 160).

Stoljećima prividno vidljivo zvijezde *Veliki medvjed* iznad zagrebačke gore Medvjednice (lat. *Mons Ursi*) koja je zabilježena u povelji kralja Andrije II. (1209.), vjerojatno je ugrađen u urbani krajolik hrvatske metropole (*za+greb* ‘za grobom’), nekadašnje sveto i zagrobno mjesto (Iveta: web). Legenda o zagrebačkom *zdenцу Manduševcu* iz kojeg udavača *Manda* spašava lutajućega smrtnoožednjelog *bana* (Žganec 1950: br. 74; Botica 1995: 201) nekako se suodnosi s dalmatizmom *mande* ‘žensko spolovilo’ (Stipišić Delmata 2012: 1272), sa žetvenim napjevima o *Mandi* – djevojčici *grešne majke* obećanoj *vílama* (Franković 2012: 15-16), s međimurskim svatovskim licitiranjem mladenkinog stabalca *mojge* kojem je vršni ukras znak ženske neuredne erotičnosti (kaz. Srša; Katičić 2011: 209), a *zdenac Manduševac* s bunjevačkim svatovskim *kolom preko mosta* (Sekulić 1991: 314).

1.11. SPICA

Spica u zvijezdu **Virgo** (hrv. *Djevica*) danas je sredinom travnja najuočljivija zvijezda noćnog zenita, uoči svitanja već u ožujku vidljiva na istočnome noćnom nebu. Prije 4 000 godinā bila je vidljiva od početka rujna do početka proljeća, a prije 2 500 godinā od jesenske do proljetne ravnodnevnice. U patrijarhalno grčko-minojsko doba kralj je bio tijesno povezan sa ženskim svećenstvom. Nakon izlaska zvijezde **Arktur**, nekoliko dana prije konjunkcije **Spice** s **Venerom** i uoči jesenske ravnodnevnice, svećenice su najavljivale početak jesenske sjetve i berbe grožđa (Castleden 2005: 78, 169 u Ridderstad 2009: 2, 21). Tu su sjajnicu, hrv. imena *Klas*, povezivali s vegetacijskom božicom Korom, Djevojkom ili Perzefonom koja se suodnosila s drugim preuzetim minojskim božanstvima i njihovim nebeskim orijentirima u hramskoj palači: s glavnom božicom i Perzefoninom majkom Demetrom u znaku **Venere** te s kretskim

svećenikom-kraljem i lunarno-zagrobni Minosom u znaku **Mjeseca**. Oni su reinterpetirani u antičkog kraljevića Tezeja, Minosove kćeri Arijadne i u bikoliko čudovište Minotaura ili Asteriosa, ‘vladara zvijezda’. Ritualno *žrtvovanje bika* i njegovih *sedmero* novogodišnje-inicijacijskih *preskakača* (izabranih djevojaka i mladića), kao i zaključni *hieros gamos* ‘sveta svadba’ visoko rangirane *svećenice* u znaku solarne božice Velike Majke i novoizabranoga lunarno-bikolikog *kralja*, održavali su se u hramskome Minosovu labirintu – najvećemu kretskom kalendaru prijestolnice Knosos, zbog ekvinočijskog **uštapa** svakih osam godinā i zbog osmodnevne nevidljivosti **Venere** između njezine večernje i jutaranje pojavnosti svakih devet godinā. Predaja govori o Demetrinoj devetodnevnoj potrazi za otetom Perzefonom, o osmomjesečnome periodičkom boravku Perzefone s majkom na zemlji i o četveromjesečnome periodičkom Perzefoninu boravku pod zemljom. Jesenska konjunkcija **Spice** i **Venere** tumačila se Perzefoninim oprostajem od božice-majke uoči Perzefonina odlaska u podzemlje, a s tim su predodžbama povezane antičke devetodnevne Eleuzinske misterije i Atenine svetkovine u sklopu kojih se Dionizijeva supruga Arijadna suodnosi s grč. božicom rata Atenom¹³⁴, spomen na het. božicu sunca Arinna (Ridderstad 2009: 1, 4-5, 8-11, 13, 16, 21-22, 24-26).

1.12. DRACO, CYGNUS

Oko zvijezda **Ursa Minor** (hrv. *Mali medvjed* i *Mala kola*), zimi u zenitu vijuga rep zvjezdane konstelacije **Draco** (hrv. *Zmaj*). Ta dvije zvjezdane skupine najstarije su poznato zvijezde (Andreć 2008: 69) i mogući spomen na jslav. folklorni lik *žednog zmaja* koji pod krilom nosi *zlatnu djevojku* (BiH, Pavlinović 2007: br. 733).

Na ljetnome noćnom nebu, oko Petrova, u istoj sfernoj širini i vremenski nasuprot **Plejadama**, »za *Šćapima*« (Pavlinović u Musulin 1959-1962: 634) se pojavljuju vidljive četiri zvijezde grč. zvijezda **Cygnus** (Labud), kojem su hrv. imena *Petrov krst*, *Križ sv. Petra* i *Majke Božje križ*, a prekm. *Križ* (Kale 1995: 116, bilj. 19; 2007; EA Up. 147 Murska Sobota-Bogojina). Iako mu još nije utvrđen hrvatski pučki naziv u vezi s nekom ptičjom vrstom, možda je folklorizirano u *vilu labuđih krila* (Mićović 1952: 256) koja *lovcu s hrtovima* zauzvrat za slobodu nudi obitelj i imanje (Franković 2012: 417-418) i opjevano u slavonskome svadbenom napjevu o *djevojci* koja hrani *pauna* (ili *lava*), *labuda* i *sokola* (Osijek, Kuhač 1881. IV: br. 1212, 1213).

¹³⁴ *Astanus* na luvijском jeziku (anatolijske grane ie. jezične porodice) znači ‘sunce’ (Ridderstad 2009: 8).

1.13. KASTOR I POLUKS (POLIDEUK)

Vedska konjolika ili konjanička braća blizanci *Aśvina*, koji se na nebu pojavljuju za Sunčeva svitanja i za Sunčeva zalaska, nastavljaju se u grč. Zeusovim sinovima **Kastoru** i **Poluksu (Polideuku)**, u ital. dvojcu *Romulu* i *Remu*, u germ. *Baldru* i *Hermóðru* te u angl.-saks. *Hengistu* i *Horsu*. Akademik Radoslav Katičić opovrgnuo je Nodilovu tezu prema kojoj su te zvijezde poistovjećene s jslav. folklornim *Pojezdom* i *Prijezdom*, zbog nedostatka potvrda o njihovu istodobnom pojavljivanju i o krvnome srodstvu njihovih zasebno posvjedočenih srednjovjekovnih muških imena te zbog nedostatka potvrde da su folklorna *braća Jakšić* blizanački konjanici. Ipak, Katičić je potvrdio hrvatski epski motiv *dvojice braće i njihove sestre*, na pragu tipološke podudarnosti s ie. predajama kakva je i vedska o blizanačkome rodoskrvnom paru *Yamī* i *Yamah*, također poznatom iz germanskih, baltoslavenskih i slavenskih predajā. Ta je opjevana *trojka* izdvojena iz veće mitske *skupine braće i sestara*, možda na tragu rekonstruiranog fragmenta hrvatskoga slavenskog mita o tri brata iz druge generacije božanstava.

Sunce sija med dvemi gorami, / Đuro spava med dvemi ljubami, / med Ružicom i med Fijolicom. / Ružica mu na rokaj zaspala, / Fijola mu tijo govorila: / »Zemi mene, Đuro gospodine!« / »Vera ne ću, gizdava divojka, / imaš braca jako malenoga, / malenoga, jako srditoga.« / Otišla je vu goro zeleno, premetala lista i travico, / dok je našla kačo jadovnjačo. / Šibala je tremi šibicami, / pikala je tremi iglicami: / »Pusti, kača, jade i čemere, / kaj napojim braca malenoga, / malenoga, jako srditoga!« / Došal bratac iz vojnice žedan: / »De da, sestra, vinca al' vodice!« / Dala sestra jada i čemera. / »Pij ti, sestra, ti si hoj stareša!« / »Ja sam pila, tebe jostavila.« / Kak je popil, tak je mrtav ostal. / Otišla je Đuri gospodinu: / »Zemi mene, Đuro gospodine, / ja sem bracu lako nagodila!« / »Vera ne ću, gizdava divojka, / kako bracu – tako bi i meni!« / »Proklet bio, Đuro gospodine, / kaj si moga braca mentuvao! / Sveta prejdem – brata si ne najdem, / v selo zajdem – dragoga si najdem.« (Miholjanec, Žganec 1950: br. 346)

Braća blizanci u hrvatskim mitskim predajama nisu dokazana i zbog toga se ne mogu uvrstiti u hrvatski poganski panteon (Katičić 2008: 20-25, 35, 2010: 350), niti se poistovjetiti s najuočljivijim zvijezdama **Kastrom** i **Poluksom** u zviježđu **Gemini** (Blizanci). Međutim, srpska predaja o snažnom *Bužanu* koji je slomio *dúgu* hrvajući se s njom, koji je oživio brata *Milana* kad ga je ubio *zmaj* i kojem su *djeca Vlašići* iz braka s nekom *kraljevnom* ubrzo pomrla (Janković 1961: 31), možda je spomen na mitske grč. blizance **Kastora** i **Poluksa** u znaku slav. bogova Peruna i Velesa.

2. SIMBOLIKA BOJĀ

Budući da su vegetacijska **zelena** i žrtvena **crvena (ognjena) boja** (Belaj 2014: 196-197), dokazano kultne i ciklički međusobno suprotstavljene boje, slavenski svijet opjevan je koloristički. **Zelena** (*gora, dubrava, rijeka, jezero, lug, drvo, bor, jela, grana, kitica, rozgva, trs, jabuka, lišće, perje, livada, trava, travnjak, polje, bašča, vrt, ružmarin, konj, hala/kabanica, Jura, grob, marama, svila*) i **žuta** (*kosa, žito*) etimologiziraju se iz ie. *ghel ‘žut, zelen’, iz nostr. *gi[l]hu ‘gladak, blistav’ (Gluhak 1993: 130; 166-167; 168-169; 485; 694-695, 714-715, 594) i iz nostr. jukagir. *jelod’e* ‘sunce’. Hrvatski pučki blagdan Jurjevo **zeleno** je označen, pa su **zeleni** i *Juro* (*Đuro*), i njegov *konj* (Grčević 2000: 392-393), i *lug* kroz koji dojahaje. Poljski blagdan Duhova je *Zeleni blagdan* (Sekulić 1991: 342), a zapadnoukrajinska nedjelja poslije Duhova je *Zelena nedelja* (kaz. Wilczyński).

Odi, ustaj, ujna, / vid’ zelena Đurđa / kako ti se šeta / po bijelom dvoru, / po bijelom dvoru, / po prašnome putu, / po prašnome putu, / po zelenom lugu, / po zelenom lugu, / na zelenom konju, / na zelenom konju, / u avljiju tvoju! (Oštri Zid, Božičević 2010: 56)

2.1. CRVENO I PLAVO (MODRO)

Pridjevu **crven** korijen je praslav. *čъrvъ* i izvedenica mu *čъrv(j)enъ(jъ)*, a njima ie. *k^wer- ‘gristi, crv’ i *k^wř-mi-s ‘crv, zmija’. U znaku je obredno-žrtvene gozbe stind. *cárvati* ‘žvače, melje’ i hind. *cūn* ‘prah, brašno’ (Gluhak 1993: 167-169) Brojni motivi hrvatskoga usmenog pjesništva (*more, cvijet, ruža, jabuka, grožđe, vino, krv, lice, usne, kljun, pojas*) i rukotvorstva u toj boji suodnose se ili s obrednom žrtvom ili s udavačom.

U ožujku je blagdan Blagovijesti (Navještenje, 25. ožujka), o kojem je bunjevački običaj *vaćanje krvi* kako ne bi bili malokrvni. Rano – *prije sunca* – pije se crno/crveno vino i na taj način *vaća se krv*. (Vojvodina, Sekulić 1991: 340)

...Tenka i visoka / kak pšenična lat, / biela i crvena / kano jabuka. (G. Kučan, Žganec 1952: br. 50b)

U spomen na vegetacijsko-folklornu *Babu Martu*, oko 1. ožujka (marta) Bugarke crvenom tkaninom ili vunicom ukrašavaju dom, gospodarske zgrade i stoku, za srećonosno kićenje stabala uoči povratka *rodā* s juga izrađuju crvenu vunenu lutkicu *martenicu* (Đurov 2017: web). Zapadnoukrajinska uskrсна pjesma pjeva o *djetetu* koje pokraj crkve pojede darovano *crveno jaje* (CD Ribak 2004: br. 6/13). U šibenskim katoličko-pravoslavnim naseljima hrvatske *udavače* bi o rukav ovjesile *crvenu resu* i kosu svezale vezenim *crvenim rupcem*, a uoči krštenja majke bi

djetetu oko ručnog zgloba vezale *crven konac* (Furčić 1988: 503, 539). *Crveno ruho* banijske *udavače* odijevale su u nedjelju, na Uskrs i na Duhove (Gašljević Tomić 2010: 218).

Djevojka, mladenka i mlada snaha u prvoj godini braka nosile su obilje ukrasa crvene boje, koja je imala apotropijsko značenje. Ona je bila zaštita od zlih silā i osiguranje sretne budućnosti, ponajprije obilna poroda. Žena koja je postala majka više djece nosila je zagasitije boje, a što je bivala starija, to je ukras postajao jednostavniji. (Hrvatska, Vojnović-Traživuk 2001: 400)

Prema antičkim predajama, krasna *nimfa* pretvorila se u ljubičicu (lat. *Viola odorata*) ("Legende o cveću": web). Na vezu **plave (ljubičaste) boje** s podzemno-zagrobno božanstvom koje blago daruje i blago oduzima (Belaj 1998: 241) upućuje i međimursko običajno-srećonosno nevjestino odijevanje i obuvanje:

Saka nevesta mora meti neka plover, fkradeno, posojeno, storo, novo i kupljeno na sebi dok se ženi. Ak nevesta ima v šolcu peneze dok se ženi, bo celi život mela dosti penez. (kaz. Hlišć u Rkp. Šafarić 2002.)

Ta se boja etimologizira iz praslav. **polvb(jь)* 'bijel'. U istočnoslavenskim jezicima njezine izvedenice označavaju 'svijetložutu boju'. Iz ie. **pel-* su oblici koji u ie. jezicima znače 'star' (stind. *palitáh*), 'sijeda kosa' (pkr. *palia-*), 'sjedost, starost' (gudž. *pali*), 'blijed' (lat. *pallidus*), 'plav, zelen' (baškarik *pála*), 'blijedožut' (lit. *palvas*), 'mrk, crn' (šp. *pullus*), 'sokol' (stvnj. *falco*), 'golub dupljaš' (šp. *palumbes*)... (Gluhak 1993: 485). Slav. hidronimijska riječ *modar*, nepoznata ruskom jeziku, u vezi je s toponomastičkim apelativom kojemu je praslavenski pridjev značio 'mokar', stoga i 'plav, sinji', no ie. veze nisu im utvrđene. U brojnim religijama ta se boja pripisuje drevnome nebeskom praocu, primjerice mongolskome Vječnome modrom nebu. U Istri se sredinom 19. st. nevjesta drugo svadbeno ujutro preodijevala iz grimizne haljine u plavo-ljubičastu *modrinu* (Facchinetti 2005: 48) koja je u Konavlima bila crna. Vodička *mòdrna* je bio ženski kaput s plavim rubom, a *mòdrač* lopudsko prteno platno. Pridjevi izvedeni iz te imenice učestali su hrvatski lokalizmi kojima se imenuju gljive i biljke (cvijet, grožđe, šljiva) te životinje (zmija, riba, ptica, koza, vol, konj). Šibenski humanist Juraj Šižgorić zabilježio je u 15. st. da su Šibenčanke kosu prekrivale *modrom koprenom* (Bezić-Božanić 2001: 52). Vidljiva *plava vena* na licu novorođenčeta tumačila se nepovoljno. Babinjača bi *tamnu suknu* prvi put odijevala nakon ponovnog uvođenja u crkvu (Popić 2012a: 1, 2102b: 1). Hrv. jezikoslovac Ivan Milčetić u kastav. Brseču zapisao je ophodni napjev »Stani gore, gospodare, / i obuci zelen plašč!« (Milčetić 1917: 36). Međutim, srodni koledarski stihovi pokazuju da *gospodarev plašč* također

može biti i plav te da ga *gospodar* treba ili zaogrnuti ili skinuti, što možda upućuje na generacijsku smjenu božanstava.

Dobar večer, gospodar, / budi vesel ino zdrav! / Zis svom tvojom družinom, / s malom ino velikom! / Svom, ku ti je Bog dal, / da vi srićno živite! / Stan' se gori, gospodar, / obisi si modar plašč! / Stani gori na tvoj dvor, / na dvoru je visok bor, / pod borom je zlati konj, / zlatim sedlom usedlan, / s misečinom ukovan! / Na njem sidi sinak tvoj, / v ruki drži sulicu. / Na sulici jabuka, / na jabuki kitica, / na kitici ptičica, / ptica je golubica, / ona lipo spiva / svojem gospodaru, / rodno ljeto zaziva, / da bi mu rodilo / žito ino pšenica / i va štali blago, / i črljeno vino. / Podaj nam ga, gospodar! / Ne ćemo ga zapiti, / sviću ćemo kupiti / ka nam bude svitila / od Celja do Rima, / od Rima do Beča. / Sveti Petar (v) Rimi, / ti nam duše primi! / Sveti Jure, jurošnik, / ti nam budi pomoćnik! / Kako j' onde lipo, / kade j' dušam svitlo! / Kako j' onde pusto, / kade j' dušam škuro! / Zdravi nas poslužili, / zdravi nam i ostali! (Novo Selo, Gradišće u Austriji, Holzer 2009: 107-109)

...Stani gori, gospodar, / vrzi na se modar plašt!... (Sumarton, Mađarska, Vujičić 1978: 86)

...Gori, gori, gospodar, / vrzi doli modar plašt!... (Ćićarija, Ribarić 1992: br. 110)

Isl. *madrás* je 'biljka *Galium verum*', lot. *madaras* je 'ljepljiva biljka', a *madarat* znači 'bojiti ljepljivom biljkom'. Te se riječi semantički poklapaju s het. *andras* 'modar' (Skok 1972. II: 448). Riječ je mirisnoj grmolikoj ivanjskoj cvjetnici podrijetlom iz Europe i Azije. Osušena se upotrebljavala kao repelent, mliječni koagulans, crveno bojilo, sedativ i za proizvodnju alkoholno-aromatičnog pića *bjæsk*. Ona je *Slama Djevice Marije*, *Friggina trava* nordijske vrhovne zaštitnice braka i obitelji Frigg(e) u vezi s engl. riječima *Friday* 'petak' i *fridge* 'hladnjak' (Sjöstedt 2017: web). U staronordijskim »Eddama (Lokasenna 26)« Frigg je označena kao *Fjörgyns mæ*r, imenskom složenicom od riječi koje upućuju na bogove (Frigginog oca ili supruga Odina) i prikrivaju starije značenje u vezi s božicama (majkom ili kćerkom) ("Frigga": web). Folklorni hrv. motiv *ljubičice*, *vijojlice* ili *fijolice* suodnosi se s motivom zmije *modros*, stvarnoga *modraša*, *plavoga gada*, *mrkog smuka* ili *zmajura* ("Malopolon insignitus": web). Također i s primorskim i ličkim koledarskim zazivom »Fi(j)ole!« (lat. *filíolum* 'sinček', ital. *figliolo* i franc. *fiolle* 'kršćenec') koji odjekuje sjećanju na bogorodičino rođanje djece obilježene kozmičko-božanskim prapočelom (vodene) dubine Velje noći (Belaj 1998: 323, 348-349):

Ja usadi' vitu jelu / u bostanu, na kamenu. / I nuz jelu lozu bijelu / i nuz lozu vijojlicu. / Nađem Maru čuvaricu. / »Čuvaj, Maro, vijojlicu, / čuvaj, Maro, godinicu, / i od druge polovicu, / dok ja, junak, s vojske dođem!« / Al' ne prođe ni godina, / a gdje drugdje polovina, / a ja, junak, s vojske došo. / Men' govore: »Ne 'di tuda, / ne 'di tuda, nemaš kuda: / od visine vite jele, / od širine loze bijele, / od mirisa vijojlice, / od ljepote čuvarice. / Jela ti je posječena, / bijela loza ozobana, / vijojlica okidana, / lijepa Mara odvedena.« (kaz. Salcer u Rkp. Žagar 1991: 393)

Doba svršetka staroga i početka novogodišnjeg ciklusa obilježenog *žrtvom* (Belaj 1998: 28) koloristički je suprotstavljeno **modrom** i **crvenom bojom**, kao što su u spektralnom nizu suprotstavljene svjetlost najkraće i svjetlost najdulje valne duljine:

Sunce sija med dvemi gorami, / Đuro spava med dvemi ljubami, / med Ružicom i med Fijolicom. /... (Miholjanec, Žganec 1950: br. 346)

Dođite sad, mladenci, djevojke, / dare svoje nosite, božičnice darujte! / Fijolice, ružice, žrtvuajte, žrtvuajte, / da se sigra malo Dijete – Isus Bog! / Ovdje leži Djetešće, Janješće, / na slamici počiva. O, Isuse, / o, lepa božičnica, mirisna ružica, / koji dođe da od grijeha spasi nas! (Podravina, Golčić 1995: 30-31)

Međimurke su na Uskrs uobičajeno brale modre *perunike* i na Veliku Gospu crvene *ruže*, u tim su se bojama blagdanski i odijevale: »Na Sisvete smo se blekle v belo, na Vuzem i Trojake v plovo, a na Velko Mešo v rozno« (kaz. Krnjak). U Turopolju se slično postupalo, pa su »žejnske preoblekle v belo i modro, i se črleno po iže našito mejna v modro« (Miklaušić 1994: 243). Neposredno nakon vjenčanja, sesvetska nevjesta odjenula bi se v *šare* žarkocrvenih cvjetnih uzoraka, a poslije svadbe v *prsto ruho* i *poculicu* u »niskim bojama« (plavim, ljubičastim, ružičastim) (Vondraček-Mesar 2004: 37, 39-40). U šibenskom zaleđu, žene su odijevale haljinu *modrulju*, »više u modro tangano, nego u crno«, a djevojke *bjelaču* (Furčić 1988: 443, 274).

2.2. ZLATNO, SREBRNO, ŽUTO

Folklorna **zlatna boja** u znaku je gospoštine, junaštva i božanskog *jahača* (Detelić 2007: 25-28, 30-31) na ljetni ivanjski suncostaj. U hrvatskim predajama zlatni mitski motivi (*sunce, grana, ovršje, križ, rogovlje, trepetljika, jabuka, kosa, pletenica, srce, vijenac, parta, ogrlica, žica, pojas, prsten, lanci, vrata, posuđe, oruđe, ralo, buzdovan, zvono, frulica, griva, lađa, zipka, most*) upućuju na suho i sunčano *pogodno mjesto* (Belaj 1998: 48, 164; Gluhak 1993: 697):

Zasp'o Janko pod jablanom / mile moje drage. / (Lepe moje crne oči, / pogledajte na me!) / Pod jablanom, zlatnom granom / mile moje drage. / Ja otrgnem zlatnu granu / mile moje drage. / Lepe moje... (Tomašica, Žganec i Sremac 1951: br. 115)

Zlatna grana od orijsa. / Faljen Isus i Marija! / Došli smo vas pozdraviti / i nazvat' vam dobre danke. / Dobre danke, mlado lito, / da vam bude svim' čestito! (Bol na Braču, CD Čaleta 2003: br. 9)

Pridjev **srebrn** etimologizira se iz ie. korijena **arg-* 'svijetao, blistav', iz het. *harki-* i iz grč. *argós* 'bijel', vjerojatno zbog svjetlucavosti srebra i olova koje se proizvodilo južno od Karpata u 3. i 4. tisućljeću pr. K. Srebrnom se trgovalo i na sjeveroistočnoj crnomorskoj obali, pa su iarij.

śub(h)ri apa* ‘svijetla voda’, a lidijska rijeka *Síbroš* ‘Srebrna rijeka’ (Gluhak 1993: 574-575). U usmenoj književnosti u toj se boji javlja više osobitih motiva (parošćići, lemeš, pojas, iglica, prsten, zrcalo). Pridjevu **siv u korijenu je ie. *(s)*kei-* ‘svjetlucati, sjati; sjena’, iz kojeg su sind. *sao* ‘smeđ (za stoku), plav, zelen, žut’, pandž. *sāvā* ‘sivkast, zelen’, av. *syavā-* ‘taman’ itd. Srodne su mu riječi hotsak. *śāva-* ‘bakrenocrven’ i oset. *sau* ‘siv’ (Gluhak 1993: 550). To je također boja usmenoknjiževnih motiva (*nebo, more, kamen, sokol, perje, ovce, suze*). Međutim, **žuta boja** upućuje na bolest, pa se u Pomurju zrcalo u kući s pokojnikom zastiralo da od *žutice* ne obolesti onaj tko se u zrcalu ogleda (Balažin 2006: 72).

3. IZABRANI SIMBOLIČKI MOTIVI

U ovom radu višeznačni pojam **motiva** odnosi se na najmanji gradivni element koji je sadržajno likovnog djela i dekorativno obilježje uporabnog predmeta, a u književnosti čini tematsku i najmanju sintaktičku cjelinu u uzročno-posljedičnom razvoju (*vezani* i *slobodni m.*) s obzirom na stanje (*statični m.*) ili događanje (*dinamični m.*) u sklopu radnje narativnog teksta. Posljedica prilagođavanja čovjeka prirodi kulturom je simboličko mišljenje utemeljeno na ljudskoj potrebi da nadosjetilno, apstraktno i zabranjeno sebi učini zornim. **Simbol** je višeznačna vrsta ikoničkog znaka čija je veza s označenom pojavnošću, iako većinom s njome prirodno povezana, proizvoljna i formalno dogovorno ili normirano konvecionalna. Simboli iz antike i srednjovjekovlja utemeljeni su na uobičajenim, uglavnom mitološkim predodžbama. (HE "motiv", "simbol": web).

»Izvan dosega simboličkoga nepoznato je i nerazumljivo (...) razumijevanje tradicijskoga uključuje i uvažavanje arhetipskoga, a time i usklađenost makrokozmosa s mikrokozmosom.« (Bajuk 2005: 57)

3.1. NAJSTARIJI HRVATSKI GRB

Kretsko-minojski pečati prikazuju *Mjesečev srp* iznad *stabla, bikovog rogovlja* i *svetišta* (Ridderstad 2009: 11). Jedan **rimski novčić** iz 1. st. pr. Kr. predočava božicu Veneru sa *zvijezdom* u kosi, a na drugim antičkim novčićima između vrhova *polumjeseca* usmjerenih prema gore prikazana je osmokraka *zvijezda*. Antička **bizantska metropola** bila je u znaku

polumjeseca posvećena grč. božici Artemidi-Hekati i rim. Dijani te u znaku *zvijezde* kršć. Djevici Mariji, pa stihovi »Mjesec se spušta iza Carigrada, za njim se spušta jutarnja zvijezda« (Žganec 1950: br. 298) upućuju na moguće istočnjačko podrijetlo tog motiva (Narbaez 1997: web). Najstariji poznati **slavonski grb** na hrvatskom novčiću *frizikatu* (12./13. st.) hrv. hercega Andrije prikazuje šestokraku *zvijezdu* iznad *polumjeseca*. *Zvijezdu* ispod preokrenutog *polumjeseca* prikazuje *denar* (13. st.) hrv.-ugar. kralja Andrije II. **Bizantski znak križa** iznad *polumjeseca*, kakav je oblikovan na bizantskoj kopči (6. st.) pronađenoj u konavoskom Sokol Gradu (Kapetanić 2013.) i **slavenski znak križa** ispod *polumjeseca* kršćanska su reinterpretacija Venere – palog anđela Lucifera (Janković 1961: 2).

Nakon doseljenja Hrvata iz sjeveroistočnih europskih područja, sličan im je simbol hrvatske državotvorne Posavske Kneževine (8. – 9. st.), u 19. st. usvojen kao **simbol iliraca** (Kren 2002: 80). U ulomaku pilastra oltarne pregrade u svetištu Majke Božje Gorske u Loboru (9. st.) podno južne strane Ivanščice, sagrađenoj na važnome istoimenom sakralnom mjestu ranosrednjovjekovne kontinentalne hrvatske države (Filipec 2008: 73), reljefno su urezani *križ*, *stablo života* i *vuk*. Na reljefu kamenoga zidnog svetohraništa kapele sv. Jurja u Belcu 2 km zapadnije, uočljive su uzdignute *ruke*, *krila*, *vijenac*, *lijer*, *cvijet* i *osmokraka zvijezda* (Kiš 1969: 17). Uz *polumjeseć*, slični motivi uočeni su i na *stećcima* srednjovjekovne Bosne. Hrv. pučki pjesnik i franjevac Andrija Kačić Miošić posvjedočio je u 18. st. da »bosanska arma jest jedan štit i na ņem po miseca i jedna zvizda« (Pavešić i Jonke 1975-76: 182).

3.2. LELIWA

Rutenski¹³⁵ i poljski **grb Leliwa (Lewiwa, Leliwita, Leliwczyk)** u Pruskoj i Pomereliji datira u 13. st. Isto se zove i najstariji hrvatski grb kneževine Panonske/Posavske Hrvatske. Predočava ga cvjetna stilizacija oko *šestokrake zvijezde* u znaku planeta Venere iznad položenog *polumjeca* vrhova usmjerenih uvis ("Leliwa Surname, Family Crest & Coats of Arms": web), *Leliwa* na stpolj. znači 'mladi mjesec' ("Leliwa herb": web), a na polj. 'iris' (Budmani i Maretić 1904.-1910. VI: 3). S obzirom na doček *-wa* tog naziva koji obilježava hidronime, možda se suodnosi se sa zaboravljenom rijekom Leliwom, čiji spomen čuva poljski ojkonim Leliwa. Potvrđuju ga prikazi na predantičkim i antičkim novčićima, srednjovjekovnim pečatima i kovanicama

¹³⁵ Rutenija je lat. arhaizam kojim se imenovalo područje današnje Ukrajine.

visokodostojanstvenika, na viteškoj opremi, na vojničkim stjegovima itd. Opisujući Radogostov hram, kroničar Titmar je u 11. st. zabilježio (VIII 64) uvredu njemačkog vojnika upućenu slavenskom barjaku s likom neke božice (Leger 1984: 132). **Grbu Leliwa** sliči **grb kneževine Moldavije** iz 17. st. koji prikazuje *osmokraku zvijezdu* iznad *rogate glave goveda* kojem je Sunce na lijevoj i Mjesec na desnoj strani.

Lelwanis Lilwani, Ištar ili Astharta, Taschter ili Tir arhaične su sirijske lunarne kravolike božice plodnosti, majčinstva i rata. Kult Velike Majke potječe iz područja Sirije, odakle se proširio u Babilon, Egipat, Malu Aziju, Grčku itd. Stari je **egipatski simbol** zvijezde Sirius (grč. *seirios* 'sjajan, žarki'), poistovjećivane sa Suncem i Venerom zvanih *noćno Sunce*, *petokraka zvijezda* između *mjesečevih rogova* Izidine *svete krave* Sotis (Janković 1961: 105; Lovretić 1990: 527). Kao kulturna životinja plodnosti, *govedo* je žrtvovano ilirskim i antičkim lunarnim božicama. One su reinterpretirane u bosan. Tura, Tira ili Tirinicu, kojima su vjernici još u prošlom stoljeću upućivali molitve. U **hrvatskim folklornim predajama** izostanak mliječnosti krave tumači se *vještičjim urokom* ili *sisanjem zmijske* u koju se *vještica* pretvorila (Jadras 1994: 306-307), u baranjskome pokladnom ophodu uz **buše** s maskama goveda sudjeluju i maskirane *vještice* (Andrić 1995./96: 302), *kravaljuša* je bački svadbeni ples nevjestice sa svatovima (Sekulić 1991: 317), rus. *korovka* te srp., bač. i ukr. *krava(l)ja* svadbena su kravolika peciva (Kulišić 1979: 88, 115). Mjesečev srp pod nogama Majke Božje, izjednačen s *goveđim rogovljem* i sa *žetvenim srpom*, **ikonografski** je **prikaz** pobjede kršćanske bogorodice nad poganskim bogorodicama.

Na tom tragu dalm. *lunap* 'strila' (Stipišić Delmata 2012: 1336) jezično povezuje (žensku) Lunu s munjolikom rekvizitom slavenske bogorodice kojoj je sin Mjesečev mladač. A folklorizirani srpski Mjesec i Sunce imaju samo majku (Kulišić 1979: 114). Bokokotorsko vjerovanje o Mjesecu koji pije *dijete* kad ono u njega gleda (Čajkanović i Sofrić Niševljanin 2011: 24) i posavska uzrečica »Če mesec ima drobec dole, bu kišovite.« (Mrgić 2012: web), ukazuju na predodžbe o sudbinskome Mjesečevu utjecaju na ljudski život. Povijesnim grbovima, ruten.-polj. **Leliwi** i ukr. **Trizubu** koji se tumači *perunikom*, *sokolom* i Prsv. Trojstvom ("Trident": web) davno podrijetlo je u bogorodičinoj (Ištarinoj) kulturnoj biljci (Janković 1961: 20-21) u vezi s babilonskim trojnim kultom Sin (Mjesec) – Šamaš (Sunce) – Ištar (Venera):

...Na vrtu vam troje rože: / jena roža, bela danaka, / druga roža, žarko sunce, / tretja roža, jasni mesec... (Vrhovec, Kamenar 2013: br. 268)

Predodžbama stare (Sirus) i mlade božice (Andromeda, Sunce) pridružuje se i predodžba o bogokraljici zrele životne dobi (Kasiopeja, Venera). Istraživač bosanskih stećaka Domagoj Nikolić prividnome noćnom cirkumpolarnom zviježđu **Kasiopeje** (kajk. *Tronuš*, ikav. *Gospino kolo*) pripisuje simbol *orantice* u obliku slova *w*, slovo sadržano i nazivu grba **Leliwa**.

3.3. LELIJA (LELUJA)

U određeno doba godišnjeg ciklusa, s okolišnim biljnim i životinjskim vrstama kultno se postupalo. Zbog morfoloških i funkcionalnih podudarnosti, različite biljne vrste često su isto ili slično imenovane. Hrv. fitonimi *al(j)el(j)uja*, *l(j)el(j)ija*, *l(j)el(j)uja* imenuju 'iris'¹³⁶ (Novak 2007: 62). Značenjski se podudaraju s polj. fitonimom *lelia* i *leliwa* te s ukr. *lileja* (Budmani i Maretić 1904.-1910. VI: 3; Menac i Kovalj 1979: 460). S obzirom na njihovu rus. istoznačnicu *ир немецкая*, poistovjećuju se sa srodnim njem. fitonimom *lilie* (Radenković 2013: 108-110). Hrv. dijalektalni *krin*, *lelija*, *lelin*, *leluja*, *li(je)r*, *lilija* i *liljan* (Šugar 2008: 72, 365, 369-371; Vajs 2003: 363) suodnose se s lat. *lilium* 'ljiljana', podrijetlom iz grč. *leirios* 'nježan' ("Ljiljan zlatan": web), navodno niknulom iz kapi Herina mlijeka kad je došla polubožanskog Herkulesa i koji je kao znak Djevice Marije kršćanski supstitut *irisa*. U **Starom zavjetu** opjevani *hebrejski ljiljan* vjerojatno je *palestinski iris* (lat. *Iris palaestina*) (D' Cruz, Pinkie 1998: web), opjevan i u »Solomonovoj pjesmi« (2:1): »Ja sam ruža Šaronova, livadni iris...«. Prigorski *divlji ljiljan* (kaz. Hrlec), legradski *liljan plavi* (Winter 2012: 240), jslav. *perunika*, srp. *ruž(ic)a*, bug. *sinja ruža* (Radenković 2013: 113) i ist. *plava ruža* označavaju 'iris':

Ovce pasle dvije čobanice. / Jedno Mare, a drugo Ljiljana... (Dubrovnik, Kuhač 1881. IV: br. 1448)
Platno b'jeli Lelija djevojka, / na kamenu sprama Sarajeva. / Puče kamen na dvoje, na troje / i utonu Lelija djevojka. / Žalilo je c'jelo Sarajevo, / ponajviše Sarajli Ilija! / Od jada je tamburu razbio, / zlatne žice po putu gubio, / a terzijan u vodu bacio, / terzijanu tiho govorio: / »Plivaj, toni, zlatan terzijane, / kao moja Lelija djevojka!« (Sibinj, Andrić 1929: br. 215)

Pošla Lila, liljanom, / s bratom gostom, liljanom. / Kad se beše, liljanom, / nakitila, liljanom, / bratac seji, liljanom, / govorio, liljanom: / »Pođ' za me, liljanom!« (Srbija, "Lirska narodna poezija": web)

Petelinček lepo poje / od veselja nebeškega. / Jutri bo pa Vel'ka Maša, / bo Marija v nebesa šla. / In za saboj bo peljala / vse te fante ledične. / Ona jim bo tam delila / vsim te zlate pušeljce. / In za saboj bo peljala / vsa dekleta ledična. / Ona jim bo tam delila / vsim rdeče kranceljne. / In za saboj bo peljala /

¹³⁶ Iscrpan popis dijalektalnog nazivlja koje imenuje *iris* donose hrv. botaničar Ivan Šugar (2008: 72, 80, 81, 149, 277, 300), hrv. folkloristica Suzana Marjanić (2011: 111-115, 117), hrv. etnologinja Lidija Bajuk (2013: 333-334) i etnologinja Katja Hrobat Virloget (2012: 167). Drugi nazivi rezultat su autoričinih novijih terenskih istraživanja.

vse te žene zakonske. / Ona jim bo tam delila / vse te bele lilije. / In za saboj bo peljala / vse te može zakonske. / Ona jim bo tam delila / vse te plave lilije. (Bela krajina, Šašelj 1906: br. 69)

Devet put ženila je majka, / ženila je svog sina Vidaka¹³⁷, / svih devet mu otrovala majka. / Kad ga stala deseti ženiti, / iz daleka zaprosi divojku, / tri dni hoda kroz zelenu goru, / a četiri priko gore čarne. / Zdravo očli kićeni svatovi, / zdravo očli i natrag se vratili / i povelj lipotu divojku! / Kad su došli u zelenu goru, / stali svati u zelenoj gori, / da jim se malo konji odjahuju / i da sitnom zobom nazobaju. / Pokraj puta perunika cvala, / svi svatovi peruniku brali, / sam Vidače svituje divojku: / »Oj, divojko, draga moja dušo! / Kad odemo mome dvoru bilom, / moja će prid nas išetati majka, / na tebe će prvu nazdraviti, / od nje primi, ali se nemoj napiti!« / Krenuli su kićeni svatovi, / dojezdili Vidakovom dvoru, / išetala Vidakova majka / i iznela kondir vina 'ladna, / nazdravila lipotoj divojki: / »Zdravo da si, lipota divojko! / Ni u moje, ni u tvoje zdravlje, / već u zdravlje mog sina Vidaka!« / Od nje prima lipota divojka, / od nje prima, al' se ni' napila. / Jedna kaplja na konjika pala, / odmah konjik ognjem izgorio / i s vršalja zemlja oko njega. (mađarsko Gradišće, Franković 2004: 277-278)

Rasla nika perunika, / u gradinu pokraj plota. / Tud iđoše koledani. / Mašio se kolovođa, / da ubere peruniku. / »Ne mašaj se, kolovođa, / da ubereš peruniku! / Nek' se maša tancovođa, / da ubere peruniku, / koji tanac lepo vodi, / kano Mesec prid zvezdama / i Danica prid zorama!« (Rekaš, Krpan 1990: 161)

...ка стигнаа до Белото море, / Бело море сухо пресъхнало / пресъхнало, сух песок станало, / из песока модра перуника. / Си сватове по китка бераха / Марко бере и две и три китки, / първа бере за първо си либе, / втора бере за мила шурнайка, / трета бере за мила бълдъза. / Ка стигнаха на момини двори, / Марко дава и две и три китки. / бързо са си Латина тъкмили, / и тръгнала за Маркови двори... (Bugarska, Radenković 2013: 111)

Antičkom fitonimu *iris* podrijetlo je u grč. teonimu Herine božanske glasnice Iris opasane dúgom, pa mu je mađ. naziv *nőszikom* 'žena-latica, dúga', a gal. *lilidh* 'cvijet'. Prema **srednjovjekovnoj legendi**, bogobojaznom je vitezu nakon smrti iz groba niknuo *iris* (Marjanić 2011: 115; Wilkinson 1958. 3: web). Zbog Isusove smrti, taj je šaputavi cvijet ljubičastu boju proglasio žalobnom bojom ("Happy Feast of the Visitation to all Members of the Guild and its Friends and Followers": web), zbog čega su u Italiji krunice izrađivali od irisova rizoma. Rimokatolička crkva trojstvo irisovih laticā od 15. st. pripisuje Prsv. Trojstvu (vjera, mudrost, hrabrost) i oprostima od grijeha, a od 16. st. Djevici Mariji i njezinome Bezgrešnom začecu. Lišće irisa i ljiljana simbolički je mač ranjenoga srca Djevice Marije (Wilkinson 1958. 2: web). Zbog toga su oba cvijeta zastupljena u **likovnim djelima** nastalima od 13. do 16. st.¹³⁸ i u južnoslavenskim obredno-običajnim pjesmama: Nizu predstavljenih **istoznačnih** hrvatskih, ukrajinskih i poljskih **dijalektalnih fitonima** pridružena dubrovačka *bogiša* (Katičić 2014: 11) i

¹³⁷ *Vidak* opjevan u toj i *Marko* u prethodnoj pjesmi upućuju na folklorizaciju **Mjeseca** u prividnom rastu.

¹³⁸ Usp. Pietro Cavallini: »Navještenje« (13. st.), Gornjorajnski majstor: »Rajski vrt« (1410.), Hugo van der Goes: »Oltar Portinari« (1475.), Albrecht Dürer: »Djevica i Dijete sa irisom« (1508.), Gerard David: »Djevica i Dijete sa svecima i darivateljima« (1510.).

međimurska *vračna ruža* (kaz. Jakopić, Krnjak, Makovec) ili *pospana dekla* (kaz. Tuksar), upotrebljavana za apotropejsko božićno ili uskršnje umivanje i za kićenje crkve na Duhove i Veliku Gospu, također upućuju na kultnost i zagrobnost tog cvijeta.

(...) Denas si se zvala bijela Aleluja¹³⁹, / zutra češ se zvati snaha tuge puna... (Gradišće u Mađarskoj, Vuk 1991: br. 189)

Kao dubr. *kmin marin* (Šugar 2008: 295, 897) u vezi je sa slav. božicom Mo(ra)nom kojoj pripadaju **kulturna mjesta**, npr. visinska Perunika hrvatske planine Psunj i hercegovačka Lelija te pritoka Perinka ličke rijeke Gacke i naselje Perinuša na imotskoj rijeci Vrlici, također i folklorni onostrani vis Lelci/Lelejska gora u srpskim bajalicama:

Rastvori se nebo, da vidiš svakojake boljke, da odneseš svakojake boljke u Lelejsku goru, gde ovca ne bleji i gde vo ne riče, gde majka detetu kolač ne mesi! (Budmani i Maretić 1904.-1910. VI: 2)

Jedna obitelj živjela podno groblja. Imali su kćer jedinicu (...) koja se razboljela (...) i umrla (...) Majka je bila danima neutješna, noćima je plakala, a onda jedne noći, dok je stajala kraj prozora, vidje plavičasto svjetlo kako se spušta niz brdo s groblja... (Komarevo, Rkp. Šipuš 2012.)

S fitonimom i sa **ženskim imenom** Lelija irske svetice koju u Biskupiji Limerick štiju 11. kolovoza i kojoj je kroničar katoličkih svetaca Canon O'Hanlon u 19. st. pripisao nepoznato podrijetlo, predan vjernički život i nekadašnju vjersku instituciju u Munsteru¹⁴⁰, u vezi su jslav. koledarski zazivni dometak *le* (Nodilo 1981: 75) i naricateljski *lele*, zatim stur. *elē* 'zao ženski demon; zloslutni vrtlog' (Gušić 1967: 28 u Novak 2007: 136), ukr. *lele* 'duhovna majka'¹⁴¹ (Menac i Kovalj 1979: 152), latv. *liela* 'velika'. Budući da nema zajedničkoga općeslavenskog naziva, čudotvorno-magijski *iris* u pradomovini nije bio poznat Slavenima koji su ga nakon doseljenja preuzeli od domorodačkog stanovništva (Vajs 2003: 361-362). Poznato je da je u antičko doba uzgajan na kulturnim uzvisinama, zalijevan medovinom i podizan uvis unutar *mačem* trostruko iscrtane kružnice (Wilkinson 1858. 3: web). U »**Iljadi**« je opjevan kao mitsko stablo ljubavnog para Here i Zeusa, koje su Slaveni preuzeli od antičkih Grka:

...Pod njima nova trava iz zemlje izbije divne, / rosni izbije lotos i šafran, perunika k tome / gusta i nežna i ona ih od zemlje dizaše uvis... (Homer 1987: 286-287, XIV. 329-351)

¹³⁹ »Naziv *leluja* možda je nastao križanjem s liturgijskim terminom *alleluia* (iz hebrejskog), zato što je ljiljan tipičan crkveni cvijet kojim se kite oltari o Uskrsu.« (Vajs 2003: 364)

¹⁴⁰ U 17. st. sv. *Leliju* su poistovjećivali sa sestrom sv. Munchin, a danas unutar granica Limericka sa sv. Liadhain (Cill Liadaini ili Killeely), praunukom kraljevića Cairthenna kojeg je sv. Patrick pokrstio u Singlandu ("St. Lelia": web).

¹⁴¹ Bogorodica malog Isusa tješi *lilanjem* 'njihanjem', što je usporedivo s *naninim* (bakinim) *ninanjem* unuka.

Oj, Jerino, zlatno peno! / (Koledo, koledo!) / Sinoć si se opklađala / da ti sanko nikad nemaš. / Ja ti sinoć dvor obide / o tu dobu, o pol noći. / Niko da me osetio, / razim struka perunika, / koja j' s mora donešena, / u tvon dvoru posađena. (Rakeš, Krpan 1990: 203)

To je jedna od najstarijih kultiviranih južnoeuropskih mediteranskih biljaka (lat. *Iris mesopotamica*), koju je kao znak pobjede i rječitosti faraon Tutmozis III. nakon osvajanja Sirije 1479. pr. Kr. prenio u Egipat, a Aleksandar Veliki u Tursku i Grčku u 4. st. pr. Kr. (Hancock 2011: web). Stoga je asirski, egipatski, kretsko-mikenski, grčki, rimski, galski, južnoslavenski i turski **ikonografski simbol života, uskrsnuća i moći** (Pastoureau 1979.).

3.4. LJELJA

Bugarska *lelja* je 'tetka' (Kulišić 1979: 102), srpska *ljeljna* je 'starija sestra' i *ljeljka* 'tetka', *lela* je rumunjska 'vila' i hrvatska 'starija ženska osoba, kako je zove mlađa žena' ili 'žena kojom se plaše mala djeca' (Skok 1972. II: 286), bosanska svekrva nevjeste je *bijela vila* (Čubelić 1956: 68). Prema slov. slavistu Francu Miklošiču, arhaični pojam *lelja*, u značenju 'očeva sestra, teta', uključen je u stihovane zazive ophodnih *ljeljā*. Dakle, **mitska pretkinja** je čarobnica upućena u iscjeljujući biljni svijet. U »Zapisniku franjevačkog samostana« (1786.) iz Našica zabilježen je propis o zabrani izvođenja **tradicijskoga duhovskog običaja** *ljeljā, kraljicā, kralj(ev)a* ili *kraljičara* u istočnoj Slavoniji, Srijemu, Baranji i Vojvodini, kojim je austr.-ugar. car Josip II. nastojao iskorijeniti praznovjerje (Rupnik Matasović 2016: 483). Vjerovalo se da su *duhovi* sudionici tog ophoda: parovi *kraljeva* i *kraljicā*, katkad i drugi svatovski sporedni likovi (*orubljica, diveruše* ili *diver i mlada, sabljar, barjaktar*) te dva muška *prosjaka* (*jajari, torbonoše*) i *svirac*. Međutim, u srodnome bačkom ophodu glavna je *kralji(či)ca* bila najniža i najmlađa (Sekulić 1991: 342-343). **Naziv običaja** tumači se pripjevnim zazivom »Ljeljo!« (Filipović 1948: 72-73 u Marjanić 2011: 110; Lechner 1967: 13-21; Gavazzi 1991: 74-75) i stezanjem teonima Lelija (Leluja), kojem su istoimeni cvjetovi možda bili uplitani u svadbeni vijenac *kraljicā* i u stožasti cvjetni klobuk *kraljeva* (Bajuk 1999: 142; Bajuk 2005: 53; Novak 2007: 135), sličan klobuku primorskih pokladnih *zvončara*. Oglavna ruža *lelija*, koja se *leljea* ili *lilija*, tj. 'stojeći na istom mjestu pomiče gornjim dijelom amo i tamo, njiše' (Budmani i Maretić 1904.-1910. VI: 4, 3), baš kao što se i *ruže* njišu za udavačom u kajkavskoj svadbenoj pjesmi "Lepi moj vrtič ograjen". Jer u Lici »čija *rožica* (ivančica stavljena u rešet

uoči Ivanja) ujutro *treperi* (nije uvenula), taj će biti zdrav...« (Hećimović-Seselja 1985: 133). U ophodnim napjevima ta je *ruža* poistovječena s *rumenom udavačom*, npr. u napjevu "Marijo, roš' (r)omeno" jaskanskih ivanjskih *kri(je)snicā* (Kostelac 1987: 213). *Kraljice* »imaju nešto sa svadbom i spajanjem spolova, a i s ujedinjenjem dvaju svjetova«, povezuju se s androginitim pretkršćanskim božanstvom (Lozica 200: 77) čiji prvotno prevladavajući ženski aspekt potvrđuje *žetveni srp*, isključivo ženski poljoprivredni alat i ophodno-plesni rekvizit u ženskome *polukružnom kolu*. Ophod od 8-10 svečano odjevenih udavača kretao se u smjeru prividnoga dnevnog kretanja Sunca, sadržavajući »...i neke astralne elemente, sa pokretima koji simbolički prikazuju kretanje nebeskih tela, posebno meseca. Vuk je, na primer, zabeležio da devojke uhvate oko kraljice kolo kao srp, pa se okreću nalijevo stupajući po dvije stope u napredak...« (Kulišić 1970: 172-173).

U nekadašnjemu nizozemskom duhovskom ophodu siromašnih ženā, djevojčica zvana *Duhovski cvijet* bila je okićena *irisima* (Frazer 2002: 70). U pokladnom plesu peljeških Putnikovića "Igraju maškare" praćene *mješnicama*, prva muška uniformirana plesna skupina sa sabljama koju predvodi *barjaktar* i u koju je uključen *đuvegija* u bijeloj uniformi s cvjetnom maramom preko ramena, pleše s drugom muškom skupinom preodjevenom u ženske haljine u koju je uključena i bogato opremljena *nevjesta*. Svi plesači na glavi nose klobuk ukrašen papirnatim cvijećem, niz koji im se preko lica spušta kratak bijeli veo (Ivančan 1985: 260-261). U mjestu Castleton središnje Engleske opstao je običaj Garland Day (29. svibnja), kad uniformirani muškarac *king* s velikim cvjetnim košem kojem je na vrhu cvjetni stručak *kraljica*, prebačenim mu preko glave i polovice tijela, predvođen muškim Morris Dance sudionicima i praćen djevojkama u bjelini koje na mjesnom trgu plešu oko usađene motke, jaše zajedno s jahačem preodjevenim u ženu (Hannant 2011: 66). Od 16. st. do danas u sardskoj **viteškoj igri** "Sartiglia" (lat. *sors* 'zabava, sreća') zakrbuljeni spolno neodređeno glavni jahač, nakon blagoslova gledatelja stručkom *ljubičića* zvanom *Pippia maiu* 'svibanjska djevojčica', štapom gađa *šestokraku zvijezdu* razapetu preko trkališta, s stotinjak drugih jahača željeznim kopljima.¹⁴² U grč. mitologiji *ljubičica* (lat. *Viola odorata*) je Perzefonin posmrtni cvijet, a u kršćanstvu simbol Marijine boli za Isusom. U Brsečima kod Dubrovnika spasovski *krstonaše* nosili su *križe* okićene *bogišama* i *violama* (Radenković 2013: 107). Miris *ljubičice* slični mirisu podanka *bijele perunike* (lat. *Iris florentina*), kajkavske *bele ružice*. I dok je *ljubičica* kulturni

¹⁴² Na podacima zahvaljujem dr. sc. don Josipu Dukiću.

cvijet hrvatskih ophodnih *fijol(ic)ā* u Lici, Istri i Turpolju (Grčević 2000: 399; Kuhač 1941. V: br. 237, 241; Huzjak 1957: 26), *perunike* su **duhovski kulturni cvijet**:

Divojka se svatom nadijala. / Bašelo je polje nasijala. / I vila je vinca od nevenja. / Od nevenja i od kalomperja. (Hrvatsko primorje, CD Bezić 1974: br. 13)

Mi idemo, ljeljo, / u polje smiljevo, / smilje da beremo, / smilje i kovilje, / kralje da kitimo, / kralje i kraljice... (Gorjani, Vinkešević i Pavić 2005: 26)

S istočnoslavonskim ženskim ophodom suodnose se češki prvosvibanjski ženski ophod s ukrašenim stabalcem *chodeni s kralovnu* (Kulišić 1979: 65), ivanjsko pelješko užiganje krijesa *kraja*, bosansko paljenje baklji *lil(j)i* te primorsko božično *biranje pučkog kralja* (Milčetić 1917: 6), koje se na Ivanje folklorno također izvodi u Walesu. Budući da »...riječ je, vjerojatno o praslavenskoj (ili mediteranskoj, pa i praindoeuropskoj) pretkršćanskoj baštini...« (Lozica 2002: 198), ti običaji odjekuju antičkim eleuzinskim i dionizijskim misterijama.

Od dvora do dvora, do careva/kraljeva stola ili Mi svakud odismo / i o'd' nama kažu čedo nenijano. / El' ga vi niš'te, el' ga nama dajte! / Mi ćemo ga nijat', u mliku umivat', / u sirutke kupat', rakijom napajat'. / Ružicom zabavljat'. (Duboševica, Njikoš 1996: 43).

Od dvora do dvora, do careva/kraljeva stola ili Mi svakud odismo / svakud odismo i ođe dođosmo u kneževe dvore. / Knez knezicu buđi i u lice ljubi: / »Ajd' ustan', knezice, došle su kraljice!« / »A šta išću kraljice?« / Što u gori škripuca? / Majka sina zibuca... (Draž, Mihaljev 2012: 180).

A na Sv. Luciju (13. 12.), kada je međimurskim selima ophodila zakrabiljena **folklorizirana pretkršćanska slavenska božica baba Luca**, domaćice su ukućanima i stoci pekle posne apotropijske kukuruzovače *lelesice* (Gönczi 1995: 80).

3.5. PERUNICA, CAPA, RALJICE, VULVA

Kretsko-minojsko **kulturno znakovlje** (*osmokraka zvijezda, osmočlana rozeta; oko, krug, kružnica, svastika, triskelion, S-spirala, križ; srp, rog(ovi), dvostruka sjekira*) simbolizira nebeska tijela **Veneru, Sunce i Mjesec**, deificirana u Demetru, Perzefonu i Dioniza (Ridderstad 2009: 12-14). Ta i božanstva koja su na hrvatskim područjima iz njih proizašla, raspolazu opasnim rekvizitima, folkloriziranima u građevno *vilinsko kamenje* (Bošković-Stulli 1999: 127) toponomastičkoga Zmij kamika (Katičić 2008: 285) i *goruće kamenje* kojim je npr. Majka Božja Trsatska Osmanlije na Gromiškom polju zasula iz frankopanskoga Gromik Grada (Jardas 1994: 79, 191), možda baš na Mariju Ognjenu, 'pučki blagdan Svete Marije Magdalene' čija su redom

tri posvećena *ognjena dana* brojeći redom od Sv. Ilije (22. srpnja) (Belaj 2005: 381). Iako se **južnoslavenski toponimi**, npr. imotska Bagina ljut, hercegovačka Perinova ljut i slov. Ljutomer, etimologiziraju iz riječi *ljutac* ‘tvrđi kamen’ (Braica 1999: 55), a ne iz prasl. pridjeva *ljutъ* ‘ljuta, ljuto’, slavenska mitska predodžba o gromovniku koji bježe zvijer (Katičić 2008: 139, 145) upućuje na boga srditog na jednako ljutog protivnikova koji nastoji ponovno osvojiti izgubljeni kulturni vrhunac. Spomen na poraženu stranu, antropomorfiziranu u folklornu *ljutu babu*, čuva ukr. ojkonim Babin Jar. I grč. Demetra – kret. Brima (Jarosna), ljuta je na vlastitog sina i silovatelja Zeusa koji joj je također silovao i kćer Perzefonu, pa je jarostan i njezin sin Jakho također (Devereux 1990: 43, 44). Konavoska rijeka Ljuta podno Lučana i špilje Vilina kuća na Zubcima izvire kao herc. Trebišnjica. Prema lokalnoj predaji, zbog utapljanja pastirice pri pokušaju spašavanja janjeta upalog u izvor, ožalošćena majka zatrpavanjem pogibeljnog mjesta isprošenom vunom izazove trodnevnu podzemnu tutnjavu, velik broj spontanih pobačaja u okolici i izbijanje rijeke iznad konavoskih Gruda (Bošković-Stulli 1999: 127, 133). Spomen na ljutu i opasnu pretkršč. mnogoliku Veliku Majku (Katičić 2011: 33) čuvaju i **slavenski lokalizmi**: srp. *kamenica* ‘vještica’ (Nodilo 1981: 232) i polj. *kamienica* ‘čarobnica’ (Zapa 1840: 32-33), bosan. *tokmabbabe* (Vrkić 1995b: 442), hrv. *strijarica* ‘čarobnica, urokljivica, namiguša’, *strile* i *zale guje* ‘munje’ (Stipišić Delmata 2012: IV.3 1336), *smunja*, *smuda* ‘žena sumnjiva morala’ (“Arvacki rječnik istumačen srpskim slovima”: web), *munjen* i *udaren* ‘luckast, priglup’ (Jardas 1994: 397), srp. *bljesnut* ‘blesav’ i *ošinut munjom* ‘neuravnotežen’ (Mihajlović 1985: 75), ukr. *boževilbnij* ‘luđak’ (Menac i Kovalj 1979: 459). Predodžba o zlosretnome božanskom bijesu u kamenu ili praćenom kamenjem potvrđuje u Župi dubrovačkoj zabilježeno vješanje prijestupniku kamene *morice* oko vrata (Kipre 2011: 128). Međutim, vjerovalo se da je šuplji kamen i srećonosan.

Salamunov ključ, *Salumonov pečat* (šestokraka zvijezda), *Salomonovo mudro slovo* (pentagram) i *Salamunski križ* (u kružnicu upisan križ) hrvatsko je pučko **nazivlje kršćanskih maskuliziranih apotropeja** protiv *morā* i *vješticā* (Hećimović-Seselja 1985: 131; Lovrečić 1990: 553, 536), kojima su možda prethodili **apotropejski ženski znakovi**. Takav je u Podravini bio *pauk* iscrtan na prsima (Križanec-Beganović 2015: 33) kojeg Moliški Hrvati zovu *babaroka* (Piccoli i Sammartino 2000: 7), također i otrovno-ljekovite biljke: slavonska *vučja gora* (lat. *Adonis vernalis*) (Lovrečić 1990: 536), kečanska *kurjačka jabučica* (lat. *Atropa belladonna*) te *pogančeva trava* (Krpan 1983: 133), lička *vučja stopa* (Hećimović-Seselja 1985: 132) ili

zagrebačka *murska/vučja capa* (lat. *Aristolochia clematitis*)¹⁴³ kojom raspoložu tronoge *mure* (Lang 2009: 948; kaz. Žužul) srodne lepoglavskim *vílama* s brda Vilinska šapica (Dronjić 2014: 191). Vučja bogorodica bugarski je naziv zadnjeg dana zimskih *vučjih dana*. Južnoslavenski običaji novogodišnjega zaštitnog provlačenja kroz stvarnu *vučju čeljust* ili kroz folklorni otvor *vučji zijeve* i njihovoga predblagdanskog zavezivanja,¹⁴⁴ mediteranskih (grčkih, dinarskih), ukrajinskih i ruskih muških te ženskih ciparskih i bjeloruskih ophodnika s vučjim maskama suodnose se s pretkršćanskim lunarnim bogovučicama (Kulišić 1979: 44, 46-49, 50, 56, 84; Ivančan 1982: 67). U ruskim bajkama opisuje se *oštrozubni zasun* na ulaznim vratima kuće ljudožderke babe Jage. Vržerale i Vražje ralje su bosanski toponimi oko kojih se ispredaju strašne priče. Folklorni *vrag* i *zmaj* poistovjećuju se: jednome međimurskom *pozaju* rep je viđen u Vražjim jamama kod Gornjeg Hrašćana, *zmaj* u pounjskoj predaji noću izlazi iz tijela usnule kraljevine da bi proždri njezina mladog supruga (Vrkić 1995a: 188-190). Proždrljivi *pozaj* rastvara čeljust i zija; *zjalo* je otvor na peći (Braica 1999: 108) prema kojoj se običajno kultno odnosilo. Astro-florealnu apotropejsku ulogu također imaju crveni i/ili plavi vezeni motivi na ženskim tekstilijama: mol. crveni *cvet* na prsnom dijelu udavačine košulje iznad kojeg su *ždrelje* (Hategan 2015: 27), baranjske *raljice* (Mihaljev 2000: 54, tab. 11/sl. 5b), međ. crveni vez *vajkar* na ženskoj ukopnoj plahti, srp. plava *perunika* (Radenković 2013: 107) i sličan zag. vez iz Donje Voće nepoznatog naziva. Podudarni su im **zidni i zabatni apotropejski motivi**: slov. *perunica/svarica* (Čok 2012: 445-46) hrv. *pergelj* (Gušić 1969. u Vojnović 1994: 44) i šesterolatični *cvijet* (kaz. Hrlec). Sličan im je reljefni znak na srp. manastiru Sv. Nikole u Priboj-Banji (13. st.). Prema liječniku Filosu iz 3. st. pr. Kr., jedno od grč. imena *irisa* doslovno znači ‘vuk’ (Wilkinson 1958. 3: web). Zbog sličnosti s *vučjim usnama*, mošćeničko ime mu je *vuki*.

»Povezanost perunike uz žensko načelo, pokazuje i njezina simbolička povezanost uz vulvu« (Marjanić 2011: 113), zemaljsko-zmijska utroba koja »bljuje sunce što se diže i guta sunce što zapada« (Chevalier i Gheerbrant 1994: 799), zbog čega **božanska (pra)roditeljica** »nakon prelaska granice ‘drugoga’ svijeta (...) postaje predstavnicom neprijateljskoga svijeta« (Dugushina 2012: 28), a taj je prolaz predočen životinjskom gubicom ili ptičjim kljunom. Herina družica je Iris, Demetrina je Bauba čije se ime etimologizira iz grč. *bau-bau* u značenju ‘vulva’ i

¹⁴³ O tim pojedinim biljkama v. "Lekovito otrovno bilje – šta koristiti i kad brati", *Lekovito bilje*, <https://bilje-lekovito.blogspot.com/2013/07/lekovito-otrovno-bilje-sta-koristiti-i.html> (iz knjige Životić Dragoslav, Dragana i Svetlana. 1975. *Lekovito bilje u narodnoj medicini*. Beograd, Rijeka: Otokar Keršovani (preuzeto 16.12.2017.))

¹⁴⁴ O tome vidi znanstvene radove slov. etnologije Mirjam Mencej i belg. antropologa Pietera Plasa.

‘vau-vau’. Naime, Bauba se navodno oglasila lavežom kad je uspjela nasmijati božicu ožalošćenu zbog gubitka otete kćeri Perzefone, pokazujući joj svoje spolovilo iz kojeg je virilo dijete Jakho (Devereux 1990: 61, 79). Taj je predantički lik možda mitologizirana **Pseća zvijezda (Sirius)** egip. božice Izide (Janković 1961: 105-109), folkloriziran u baranjsko plašilo za plačljivu djecu: »Bau, bau, buša će te odniti!« (Andrić 1995/1996: 302), u južnovelebitsku majku nevjernicu *psolika djeteta* (Trošelj 2011: 99), u ličku psoglavu maćehu djece *psoglavaca* (Vrkić 1995b: 281-282), u bugarsku zimsku solsticijsku Kusodanicu (kaz. Toncheva), u zapadnoukrajinsko djevojačko obredno ismijavanje mladića na Uskrs zbog njihova navodnog ljubljenja *kuse* pod rep (kaz. Hirnyk).

3.6. FLEUR-DE-LIS

Prema antičkim grčkim predajama, konjoliki bog mora i zaštitnik viteških natjecanja Posejdon tvrdio je da je suprug Tetide, trojne božice Mjeseca i mora, koja je naknadno maskulinizirana (Graves 2003: 43). Zbog neuspjelog preuzimanja Atike od božice Atene koja je predahajskim Pelazgima bila partenogeno božanstvo¹⁴⁵, u znak odmazde izazvao je poplavu i uskraćivanje predahajskoga uobičajenog dometanja majčinog imena muškom i prava glasa ženskom stanovništvu. Kad mu vjernici ne bi iskazali štovanje konjskom žrtvom, bijesnim udarcima čudesnim *trozubom* o tlo uzrokovao je brodolome, potrese i oluje (Graves 2003: 42-44; Srejić i Cermanović Kuzmanović 1979: 365-356). Kulturni ženski **trovrhi pribor** (tronoga, trinfus, preslica, vile, viljuška), reinterpretiran u muško **trovrho oružje**, postao je falusoidni simbol osvajanja, poretka i logosa nad detroniziranim kaotičnim troosobnim, trolikim ili trnožnim ženskim božanstvima. To potvrđuju hrvatske riječi *brdun* ‘trozub’ (međ.) i *goropadnica* ‘neobuzdana, silovita žena’, hrvatski običaji vezivanja *komoštri* nakon ženidbe s goropadnom ženom zvanom *mora* (dalmatinsko zaleđe, Ujević 1995: 25; Trošelj 2011: 100-101; Braica 1999: 46) i oduzimanje *viljuške* nevjesti zbog njezina mogućeg izazivanja kiše struganjem po tanjuru (Pelješac, Pederin 1976: 286). Odjek (jakom) sinu vodonosne Velike Božice folklorni je slavenski *vodenjak* čijih se *ostiju* boji *vještica* (neretljanski kraj, Bošković-Stulli i Rajković

¹⁴⁵ U pojedinim južnoslavenskim folklornim tekstovima, žene zanesu pod djelovanjem neke riječi, vjetra, mirisa cvijeta, mjesečine uočene u vodi, raka i spuža pod ženskim skutima, popijene vode s ribom ili pijavicom, pojednog boba, jabuke i zečetine (Stojković 1939: 73-74). Prema jednoj australskoj predaji, morska Majka Stvoriteljica napučila je svijet ljudima posadivši svoju djecu u zemlju.

1987: 74). A *trovrhi ariš* ubija *zmaja* (Slovenija, Šmitek 2006: 146) koji je njezina preoblika. Zbog toga bi porodični starješina nakon žetve skinuo žetveni vijenac s glave najljepšoj žetelici, praćen pjevom nazočnih »Evo s neba zvanice, / liepe, sjajne Danice!« (Imotska krajina, Bilić 1999: 26) i kum *pirunima* ili barjaktar *sabljom* oglavlje nevjesti (Kastavština, Jardas 1994: 95; Prigorje, Tunjić 2007: 118), a mladoženja bi za uspjeh prve bračne noći *viljušku* na stolu okrenuo naopako (Leskovačka Morava, Đorđević 1958: 460). U Konavlima se vjerovalo da će krv poteći iz stola ubodenog *vilicom* ili *nožem* (Bijelić 1939: 215).

Trozub je crnomorskim, bizanskim, skandinavskim i sarmatskim narodima bio ukrasni motiv, monogram, religijski i vojni znak, heraldički simbol, državni grb. Njegov najstariji ukrajinski prikaz iz 1. st. vjerojatno je bio statusni simbol nekoga protoukrajinskog plemena. Od 10. do 15. st. postupno je preoblikovan u *dvozub*, *trozub s križem* i *trozub s polumjesecom* ("Internet Encyclopedia of Ukraine – Trident": web). **Iris** kojem je bug. naziv *hurka* 'preslica' i koji se često javlja kao srednjovjekovni europski plemićki, vojnički, etnički i nacionalni **heraldičko-dekorativni motiv**, oblikom cvijeta podsjeća na *trozub*, a oblikom lišća na koplje, mač ili sablju. Močvarnome europskome, zapadnoazijskom i sjevernoafričkom *barskom/žutom irisu* (lat. *Iris Pseudacorus*) jedno od galskih imena je *bog-uisgc*¹⁴⁶, što znači 'svinut, nježan, ljubak, samozatajan', a rječca *si* u gal. i ir. *seilisdear*, *seilcasdear* i *siolastar* izvodi se iz i kelt. *solas* 'svjetlo' i lat. *sol sol* 'sunce'. Njegovi engl. nazivi *Snake Lily* i *Dragon Flower* upućuju na vezu s mitskim bićima, *Yellow Flag* i *Flag Lily* s barjakom, a *Sword-Grass* i njem. *gelbe Schwertlilie* s hladnim oružjem. Lat. varijetet *Iris germanica*, engl. nazivlja *German Sword Lily* ili *Knight Sword Lily*, uzgajao se na srednjovjekovnim bedemima i kao vinogradna ograda. Budući da mu je jedno od franc. imena *Flambe aquatique* (plamen vodeni), sadrži ga **amblem** *Orie flambe* ili *Oriflamme* (zlatni plamen), starijeg nazivlja *Romaine* i *Motjoie* čije su poveznice lat. *Mons Jovis* (Jupiterovo brdo) ili *Mons gaudii* (Brdo radosti) nepouzdana pripisivane rim. caru Konstantinu i fran. kralju Karlu Velikom (Wilkinson 1958. III: web). Prema »Baladi o Rolandu« (11. st.), pod istoimenim **kraljevskim stijegom** Karlo Veliki pohodio je u 8. st. Svetu zemlju, nadahnut proročanstvom o vitezu koji će plamenom iz zlatnog koplja otjerati Saracene ("Catholic Encyclopedia (1913)/Oriflamme": web; "Oriflamme": web). Prvi pokršteni fran. kralj Klodovik Meroving navodno je tri stoljeća ranije svoj **heraldički simbol** u sastavu *tri mjeseca* ili *tri žabe* na plaštu, možda *žabe gatalinke* (lat. *Hyla arborea*) koja je u Posavini znana *kraleva žabica*

¹⁴⁶ *Bogha-nisge* znači 'duga'.

(Mrgić 2012: web), zamijenio *irisima* koji su mu, izniknuvši iz rijeke nakon što su ga zajedno s vojskom zarobili Goti, ukazali na spasonosni plićak. U 11. st. **iris** je bio **osobni znak francuskih vladara**, a prema homonimnoj jezičnoj sličnosti žuti *Fleur-de-Lis* u 14. st. preimenovan je u vladarski *Fleur de Louis*¹⁴⁷ i u crkveni *Fleur-de-Luce* (cvijet svjetlosti). Franc. riječ *lis* zabilježena u 15. st., možda se suodnosi s imenom nizozemske rijeke Luts ("The Iris Flower": web). Taj su **dinastički znak** redom do 1848. preuzimale francuske dinastije. Nakon 14. st. **ljiljani** na plavom štitu svedeni su na *tri ljiljana* u znaku Presvetog Trojstva. **Fleur-de-Lis** postao je i **engleski heraldički motiv**, nakon što je kralj Edward III. zatražio u 14. st. francusku krunu. (Wilkinson 1858. 1: web). Sličan žuti motiv na bijeloj podlozi bio je simbol blagoslovljenog barjaka franc. junakinje Ivane Orleanske pobunjene protiv osvajačke Engleske ("Iris": web). U 14. st. **Fleur-de-Lis** također je bio sastavni dio **hrvatsko-bosanskog grba** velikaša Hrvatinića i prvoga bos. kralja Tvrtka I. Kotromanića, u rodbinskim odnosima sa srpskom vladarskom porodicom Nemanjić i obiteljskim vezama s Anžuvincima.¹⁴⁸ Njihova trostruka heraldička srebrna inačica također je u vezi s autohtonim folklornim *bosanskim* ili *zlatnim ljiljanom* (lat. *Lilium bosniacum*) *víle Ljiljane* (Pavlinović 2008: br. 1275).

...Akoli se meni ne viruješ, / ti upitaj Ljiljane divojke! / Ona mi je na babine bila, / ona me je na ruke ščekala... (Buna, Pavlinović 2008. II: br. 1275)

3.7. DIJETE

Tijekom konjunkcije **Venere** s **polumjesecom** ili u tranzitu ispred **Sunca** i tijekom pojave **kometa** proricalo se o *smaku svijeta*, pobjedi *malog kralja* i *napretku* zemlje (Sekulić 1991: 448; Vrkić 1995a: 121-123; Kutleša 1997: 409). U znaku **smjene božanstava i političkih kraljevstava** također je ukrajinska i hrvatska predaja o *novorođenčetu* kojeg donosi *leléka* i *lelesenjka* 'roda', što znači i 'majka' (kaz. Wilczyński), koja ga možda u nebeskim *Rodinim kolima* (**Ursa minor**)¹⁴⁹ prevozi po galaktičkoj *Rodinoj stazi* (**Mliječni put**).

Majku Božju se nakon poroda pitalo o **zvijezdi** pod kojom je **dijete** rođeno (Čajkanović i Sofrić Niševljanin 2011: 26). Sreća se na Pelješcu proricala **vanbračnom djetetu** rođenom u bijeloj posteljici *košujici* (Pederin 1976: 288), a u Kastavštini ispod *srećonosne zvijezde* (Jardas

¹⁴⁷ Luj VII. prozvao se *Loi's* ili *Loys* po očevu prezimenu *Florus*, pa su se franc. kraljevi od 12. do 17. st. zvali *Luj*.

¹⁴⁸ Tvrtkova baka po ocu Jelisaveta bila je kći svrgnutoga srp. kralja Dragutina Nemanjića, čija je majka podrijetlom iz dinastičke obitelji Anjou (13. – 15. st.). Elizabeta, kći Stjepana II. Kotromanića, udala se u 14. st. za hrv.-ugar. kralja Ludovika I. Anžuvinca.

¹⁴⁹ Ukr. *kolesenjka* znači 'zipčica' (kaz. Wilczyński).

1994: 99; Grbić 2001: 470), pa je u okolici srpskog Vranja *zvezdbroj* ‘darovito dete koje gleda u zvezde’. Zvezdasti oblik od devet igala učvršćenih s unutrašnje strane vjenčanog ruha u Međimurju (Rkp. Dolenčić 1952. NZ 120a: 46) i sjemenki poprečno prerezane jabuke u Moslavini upotrebljavao se kao apotropej (Božičević 2010: 54). Međutim, na Pelješcu se vjerovalo da je *dijete* rođeno u crnoj posteljici *košujici* zapravo rođeno pod *zlom zvijezdom* i da će postati zao *negromanat* (Pederin 1976: 288). Smrt u Slavoniji pricala se onome tko je prstom upirao u stoku i u dúgu (Lovretić 1990: 555, 563), a u Sloveniji u **zvijezdu** (Möderndorfer 1946: 275). U Međimurju se vjerovalo da se dúga *rodica* upire u vodu i da neoprezno dijete »potegne v nebo« (kaz. Farkaš). Neke su hrvatske liturgijske božićnice preoblikovane tradicijske uspavanke o *djetetu* u mjesečevoj *kolijevci* (usp. Kuhač 1941: 77 i Golčić 1995: 96). Zanimljive su i uspavanke iz BiH o Danici, Mjesecu i dječici na *platici* ‘splavčici’ (Pavlinović 2007: br. 660, br. 751) ili o (Božjoj) majci koja *polumjesecom* kroji djetetovu (Isusovu) *košuljicu* (Hrvatsko zagorje, Rkp. Žganec 1947.-1948: br. 20309; 1952: br. 414) i pretvara je u spasonosnu *plavčicu* za prijelaz preko vode (Hrvatsko primorje, Perić-Polonijo 2000: 41-42, br. 34; Janković 2007: 75) kad im zaprijeti opasnost od *zmaja* (Gradišće u Mađarskoj, Franković 2011: 294) ili druge potjere. Podravska predaja govori o *vili* koja šije pomoću srpolike *Danice* (Franković 2016: web). Naselje Kaštel Venere istarskog grada Buja prozvano je po nekoj nepouzdanjoj *cesarici Venerandi* (zapis O. D. 1952. u Varelija 2008: 33), vjerojatno po apokrifnoj sv. Venerandi čiji su spomendani 26. 07. i 14. 11., koja se podudara s pravoslavnom sv. Petkom (Paraskevom).

Zorja je zorja, bel' je dan, / da se Marija stajala, / sinku robačku skrajala, / zvezdice jo je skrajala. / Ne jo je, ne jo, zvezdice, / neg jo je, jeje z Mesecom, / neg jo je, jeje z nožekem, / z nožekem jo je skrajala, / z iglico jo je šivala. / Drobnio je cvetje zbirala, / sineku tronuš delala. / Bog nam prekriži ovaj stan, / koga s' je zobrał Ježuš sam, / koja s' je zobrał Jeziuš sam, / svojom presvetom Materjo! (Jerovec, Rkp. Žganec 1947.-1948: br. 20309)

Majka je rano vstajala, / sinku robačku skrajala. / »Ne skrajaj, majko, z nožekom, već mi ju skrajaj z mesecom!« / Majka je rano vstajala, / sinku robačku šivala. / »Ne šivaj, majko z iglicom, / već mi ju šivaj zvezdicom!« / Majka je rano vstajala, / sinku rubačku spirala. / »Ne spiraj, majko, z vodicom, / već mi ju spiraj z rosicom!«¹⁵⁰ (Jarek-Gornjaki, Žganec 1952: br. 414)

S tim **folklornim i toponimičkim motivima** suodnose se brojni **tradicijiski običaji**: hrvatski (pred)proljetni običaji *ljuljanja* (Knežević 1993: 200; Jardas 1994: 63), kad se **mladež** u *lilajki* ili

¹⁵⁰ Stih zagorskog zapisa napjeva »Ne šivaj, majko z iglicom, / već mi ju šivaj zvezdicom!« i stih usporednoga turopoljskog zapisa »Ne šivaj, majka, z iglicom, / neg mi ju šivaj z rožicom!« (Miklaušić 1995: 24) upućuju na izjednačavanje motiva *zvezdice* s motivom *rožice*, pa onda tako i polj. fitonima *leliwa* s imenom grba *Leliwa*.

ljulji ‘njihaljki’ (Dronjić 2011: 162; Krpan 1990: 119) *lel(uja)* ili *lila* ‘ljulja’ (Peruško 2010: 115) te hrvatski i bosanski korizmeni i ivanjski običaj *lilanja* užganim bakljama (Franković 2011: 171). Naime, hrv. *lilat se* znači ‘uoči svetog Ilije nositi zapaljenu baklju, vući šerpu u kojoj je zapaljena piljevina, vući ili gurati kakav zapaljeni predmet’ (“Posavski rječnik”: web), npr. *lile* (*lilji*) ili *mašale* ‘goruće ivanjske baklje’ (Gavazzi 1991: 94). A *lilanje* je i ‘plesno njihanje ulijevo i udesno u nekim srpskim kolima’¹⁵¹, plesno *geganje* u starobosanskome glamočkom kolu (Dopuđa 1986: 8-11, 19, 71-73).

Lelaj kolo, naokolo! / Vriš kola se magla digla. / I u magli soko sjedi. / Soko sjedi, dole gleda. (Županja, i. e.)

Podrijetlo mu je u **kultu rodnosti i plodnosti**, također potvrđenom slavenskim folklornim motivima *majke i zaljuljanog djeteta (Venere i mlada)* i *zakotrljane jabuke (kuglaste munje ili Sunca)*:

...Da se rodit s’ beriket, oj, ljulje, oj!... (Struga, Janevski 1962: p. 462)

Jabuka se po polju ljeljiva... (Vrhovec, Kamenar 2013: 244 br. 97)

U polju se jabuka leluja, / za nju ti je Markin vezan konjič, / vrh jalbuke jedan siv sokole. (Ćićarija, Ribarić 1992: br. 35)

...Potočil Jezuš zlatnu jabuku, / on ju potočil vu naše selo, / naše je selo zdravo, veselo... (Prigorje, Žganec 1979: br. 81)

Pripjevno-zazivni dometak ophodnih napjeva *le*¹⁵² u srećnosnom kretanju *naoposun* prema prividnom smjeru kretanja Sunca, suprotnog je značenja žalobnom uzviku »(Kuku) lele!« (Budmani i Maretić 1904.-1910. VI: 2) i imenici *lelek* ‘jauk, plač, vapaj’ (Šonje 2000: 537), riječima koje se suodnose s zlosretno-žalobnim ophodnim *oposun* kretanjem (Grbić 2001: 470) i proklinjanjem neobdarenih ophodnika:

Dej vam Bog dalko v melin, / potrta kola, plantave konje, / puno dece, a malo kruha! / Ne daj vam, Bože, ni sim, ni tam! / Dej vam Bog se kaj vam ne treba: / dej vam, Bog, fnogom hajdine, drobne družine, / kaj god vam k hiži na vrata, da vam nesreću nosi! (donje Međimurje, Rkp. Dolenčić 1952. NZ 120a: 61)

Praslav. *lelati* znači ‘zibati’ (Kulišić 1979: 102), ukr. *lelijaty* ‘maziti, čuvati uspomenu, obožanstveniti’ (kaz. Wilczyński, kaz. Sikora), ukr. *leliti* ‘sjati, prelijevati se’ (Menac i Kovalj

¹⁵¹ »Jansko kolo udvoje«, »Jansko kolo učetvero«, »Župsko kolo udvoje«, »Tekla voda na valove«

¹⁵² Trogirsko *krlezezanje* ophodno je pjevanje izvanliturgijskih obrednih napjeva:

U dobro smo ovdje došli, svu familiju našli, / anđeli Božji, Isuse, Isukrste, Ti ih pomози!... (Držić i Škoda 1941: 76)

1979: 152) i hrv. *poleliati* ‘zasjati’ (Budmani i Maretić 1904.-1910. VI: 4). Ukr. *kolesenjka* (kaz. Wilczyński), hrv. *ljeljka* ili *lilajka* označavaju ‘zipku’ (Budmani i Maretić 1904.-1910. VI: 4; Pavlinović 2007: br. 220, 237a). Budući da je *beltehemska zvijezda* poistovjećivana s **Venerom** (Colin 2004: 513), a (*betlemska*) *zivka* s **mładakom** (Stipišić Delmata 2012: II.13), žetelice su se uoči žetve *srpovima* utjecale **nebeskoj majci božanskog sina** kojem je na glavi *mjesečina žarka* i *zlatna zvizda* ili *Danica zvijezda prihodnica* (Maretić 1935: 533; Pavešić i Jonke 1975-1976: 182):

Evo s neba zvanice, / liepe, sjajne Danice!... (stih iz imotske pjesme žetelici, Bilić 1999: 26)

...Oj, Đurđu ime, Đurđu lelija, / Đurađeva majka Đurđa lelijala... (Rekeš, Krpan 1990: 196)

O, Ivane, od Zvijezde grada! (Risan, Čajkanović i Sofrić Niševljanin 2011: 30)

Osoba je hrv. *luja(hna)* kad je ‘luđa, gluplja i ludasta’ (“Arvacki rječnik istumačen srpskijem slovima”: web), kao i kad je *munjena* ‘udarena munjom’. Značenje fin. pridjeva *luja* ‘čvrst, jak, pouzdan, koji odjekuje, brz’ također se suodnosi s folkloriziranom *munjom*. Gradišćanski (*u kaj gledaš*) *lélki* znači ‘gledajući na stranu, a ne na ono što treba’ (Hrvatski Grob, Takač 2004: 78). Suodnose li se selaško-bračka *lujka* ‘lutka’ (Vuković 2001: 196), hrv. kolokvijalna *lujka* ‘ženska osoba sumnjiva morala’ i slav. *kurva* (praslav. **kurъ* ‘ptica, kokoš, bludnica’; Gluhak 1993: 362) s **božicom** i s njezinim **kulturnim idolom plodnosti** u koji se ne smije gledati? Je li spomen na božansko dijete, predočavano *dječakom* (Sekulić 1991: 314) ili *lutkom*, rekaška *kukla* (Krpan 1990: 119) koja je na svadbi mađarskih Hrvata bila šaljiv dar prijateljicā nevjesti (Kuhač 1881. IV: 29 opaska br. 1233), odnosno uoči srpske svadbe iznad vijenca na ulaznim vratima dar nevjesti *mladenevesta* od cvijeća, papira, plodova, krp, ručnika i ovnovih rogova (Leskovačka Morava, Đorđević 1958: 450-451)? Prema međimurskoj predaji, tamo gdje tlo dotakne *lunica* ‘dúga’, niknut će *blago* (Hiller 1989: 36) ili *leluja* (kaz. Farkaš), možda pelješki *cvit* ispod kojeg je navodno ukopano *blago* ili *cvit iz Pompea* za lakši porođaj (Pederin 1976: 290, 284), možda i ukr. *rajidužna obolonka*, čudesna bug. *roza*, srp. *ruž(ic)a*, istar. *r(u)oža plava*, dalm. *nebeski cvit*.

U **pripjevima** nekih **slavenskih ophodnih** (ivanjskih, božićnih) i **svadbenih napjeva** zaziva se *Leluj(ak)a*, *Lelija* ili *Ljelja*, odnosno *Ljeljo* ili *Ljaljo*, koje je srp. mitologičar Špiro Kulišić protumačio vokativom imenice *ljelja* (Kulišić 1979: 102).

Ej, pleti kolo! Ej, da pletemo! / Ej, koga ćemo? Ej, Maru l'jepu! / Ej, lelujaku, ej, leluja! (Petrijevac, Kuhač 1941. V: br. 185)

Ku Dunajowi, ku gלבokiemu – leluja, / ku giakowi, ku zielonemu – leluja! / A zapalili sobótkę – leluja, / i pija piwo i pija wódkę – leluja! / Kto na sobótcie nie będzie – leluja, / główka go boleć wciaż będzie – leluja! / Chodzi, brodzi nadobna Kasienka, / chodzi za nia grzeczny parobeczek. – Leluja! / Oj, poczekaj, doczekaj, Kosienka, / oj, mam gadeczkę, zgadnę ci ja: leluja! / Cóżbym ja była za krasna panna, / żeby gadeczki zgadnąć nie miała? / A což rośnie bez korzenia: leluja? / Kamień rośnie bez korzenia. / A což kwitnie bez kwiateczka: leluja? / Oj, paproć kwitnie bez kwiateczka. / Cóż gore bez płomienia: leluja? / Cnota gore bez płomienia. (poljska ivanjska pjesma, Zapa 1840: 44-46)¹⁵³

Tekle su mi rite od Sibirja grada. / Ilijo, Lelijo, Marijo Magdalena! / I po njoj mi plove tanke šajke lađe... (Rekaš, Krpan 1990: 168)

Hoj u kolo, ko ć u kolo! / Dobro došla, neko naša, / i dovela kitu svata! / Tajnu, jajnu, le! / Ljeljo, hoja, le! / ... / Ovako se biber tuče, / ovako, ovako! / Nije tako, već ovako, / ovako, ovako! (Imotska krajina, Bilić 1999: 41-42).

Oj, cveće različie (ljeljo) jes' od skoro brano (ljeljo)? / ... / U Budimu gradu, zao zakon kažu. / Junacima kažu Bedem grad graditi, / Bedem grad graditi, kule izvoditi. / Divojkama kažu tanku pređu presti, / tanku pređu presti, po njoj sitno vesti. / Marka vîle nose i odnesoše ga, / i odnesoše ga svojoj staroj majci. / Otkupljaj ga, majko, mala j' Marku cena. (Rekaš, Krpan 1990: 209)

Osim opjevanoga sina *ljelja*, **bogorodičina sina** također potvrđuju kar. fitonim *lelin* iris (Novak 2007: 61), ime paškog bogataša *Lelevita* zaljubljenog u vrlarevu kćerku¹⁵⁴, alb. fitonim *lulëshpatë* 'cvijet mač'¹⁵⁵, osobito alb. muško ime Lul, najzad i latv. zagrobni bog Lelis (Katičić 2011: 148).

Gradi kulu Božićeva majka, / tu se kupi veliko sanborje, / u sanborju Jele i Nikola, / na Jeli je suknja od sunajca, / na Nikoli čošak od miseca. / Čudilo se veliko sanborje / otkle Jeli suknja od sunajca, / a Nikoli čošak od miseca. / Al' govoru Jele i Nikola: / »Ovo nan je lipa Gospe dala, / kada smo jon nigovali sina, / u povitku kad je malahan bio.« (Orebić, Fisković 1992: 7-8)

Misec kosi iza Carigrada, / za njim kosi ta Danica jasna; / ta Danica, Božja službenica. / Služila je Boga jedinoga, / imala je sinka jedinoga, / izbiralala mu na izbor svate: / višnja Boga za najlipša svata / i Mariju za mladu posmihalju, / sveta Petra, rajskoga ključara, / i Mikulu, morskoga brodarara. (Vrhovec, Kamenar 2013: br. 235)

Prema njemu je možda imenovan teritorij Veliki i Mali Lelj, naknadno preimenovan u Zlatni otok, kojem je u 10./11. st. vlasnik bio slav. knez Leljo (Semenjuk 2010: 69), a u 10. st. mađarski

¹⁵³ U toj je ivanjskoj obrednoj pjesmi opjevano ivanjsko okupljanje mladih oko ivanjskog krijesa kraj Dunava – za zaštitu od glavobolje, za kvalitetu prediva i za ljepotu, sa završnim dijaloškim zagonetanjem između *lijepo djevojke* i *sluge* o ivanjskom nicanju kamena bez korijena, o cvjetanju paprati bez cvijeta i o izgaranju krijeposti bez plamena.

¹⁵⁴ Na podatku preuzetom iz pučke obrade Ivana Iveše Šuljića usmene predaje u "Pučkom spjevu nekih glavnih historijskih događaja otoka Paga" (Rijeka, 1968e, autograf) zahvaljujem dr. sc. Emini Dabo koja je na temu te rukopisne zbirke u disertaciji »Pjesništvo Ivana Šuljića Iveše i njegovo mjesto u paškoj pučkoj književnosti« doktorirala 2016. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

¹⁵⁵ *Lulëshpatë* je albanski naziv žute *bosanske perunike* (lat. *Iris reichenbachii* Heuff. Var. *Bosniaca* G. Beck) ("Javno preduzeće šumarstva": web). Doslovno znači 'zaljuljani cvijet' jer je *lule* 'cvijet života', a *shpat* 'nagib'. U stihu »Trune mi se lule sumbulove...« bosanske tradicijske pjesme *lule* su 'cvjetovi' (Andrić 1929: br. 78).

vojskovođa Lél (Lehel). Danas je to najveći europski riječni otok u jugozapadnoj Slovačkoj omeđen rijekama Dunavom, Malim Dunavom i Váhom, zvani Veliki Žitni Otok. Budući da je latv. *leja* 'livada' (Katičić 2011: 27-29), poznata pod tim nazivom i Rekaškim Hrvatima u Rumunjskoj, možda se bogorodica Ljelja *leli* vodoplavnom *lejom* i, okružena rascvalim *lelujama*, *ljulja* u *ljeljki* malešnog Ljelja.

Stajala jela zelena, / sve polje ladom pokrila, / maloga leju ne mogla. / I to je ružom zaraslo... (Rekaš, Krpan 1990: 168)

»Tako čitav embriološki razvoj budućeg vladara prati ponavljanje kozmogonije, povijesti svijeta i povijesti plemena« (Eliade 1970: 25). A njemu je pretpostavka **incestuozna veza** okrunjena **ivanjskim hijerogamijskim brakom** koji se slavio plesnim svadbovanjem oko stabala, vode, krijesa, naselja i doma.

3.8. GREŠNE DUŠE

Tezi američkog jezikoslovca ukrajinskog podrijetla Omeljana Josipoviča Pritsaka o organiziranosti povijesnih Slavena i njihovih saveznika Avara u **vojničko-šajkaški rod** (Katičić 1991: 261), pridonose tematsko-motivski i sadržajni elementi hrvatskih tradicijskih napjeva. U nekima od njih čini se da je opjevano **doseljenje Slavena** na novoosvojena područja u *šajkama*:

Aj, Korana, 'ladna voda moja, / ti si mene sinoč prevarila! / Na tebi su tri brodova bila: / v jednom brodu jalva i košuta, / i u drugem junak i divojka, / i u trećem vila prebijela. / Još mi vila tako govorila: / »Hodi, gremo, doli u Petrinu, / bumu vidli kak se doli nose! / Oženjenci vezane opance, / i snašice strgane kopice. / Momci nose čizme do kolena / i devojke pisane postolce.« (Bela krajina, Šašelj 1906: br. 86)

Majko Maro izza grada zvala, / izza grada debeloga lada: / »Jesi l', Mare, platno obelila?« / »Nisem, majko, nit' vode donela.« / »Što si, Mare, letni dan delala?« / »Gledala sem čuda velikega, / gde se biju dve vode lajene, / prva Sava i druga Morava. / Prva nosi drva i kamenje, / druga nosi lad'je okovane. / U ladji so pisane komore, / u komori pisane posteljke, / na nji' spava bratec i sestrica.« (Bela krajina, Šašelj 1906: br. 34)

Naziv *vojno*, kojim su u okolici Vinkovaca uobičajeno imenovani zaručnik i mladoženja (Vitez 2003: 39), mogući je muški plesač iz plesnog para *Dvoje* koji je na početku hercegovačkoga **pjevano-ulančanog kola** u plesnom dijalogu s redom preostalih plesača *Vojske*, nakon čega zaključno svi plešu simboličko zarobljavanje plesačice na začelju i iz kola izuzimaju zadnjeg plesača (Ivančan 1985: 348, 352; Dopuđa 1986: 139):

Oj, da pletemo kolo ljeljenovo, / oj, mučnu igru, kolo ljeljenovo! / Oj, Jovo, Jovo, zapleti nam kolo! /

Oj, ovo kolo ljeljenovo! (istočna Hercegovina, Dopuđa 1986: 73)

Slično kolo iz dalmatinskog zaleđa započinje biranjem središnjeg plesača na poziv »Tebe jelen, mene neće!« i odgovorom »Iščešljaj se i umij se!« drugog plesača (Ivančan 1982: 66). Na slavenskoga **ophodnog žreca** s jelenjom obrazinom i rogovljem (Kulišić 1979: 52) možda je također spomen i rasprostranjen folklorni motiv **divljega goveda**. Na njegov kult upućuju ruski i srpski ilinjski te kavkaski jurjevski običaji žrtvovanja *bijelog Jelena*; hrvatsko pjevano-zagrobno *ljeljenovo kolo* (Međimurje, BiH), *božansko kolo* (Međimurje), *nebesko kolo* (Slavonija) ili *pletikolo* (Slavonija, Dalmacija) s plesnom figurom *mosta* i *zaplitanja*, koje u Banatu predvodi *kolovođa* zakrabuljen u *jelena* (Zečević 1964: 705, 708; Dopuđa 1986: 73; Novak 2007: 214-222); poljske i hrvatske ophodne pjesme i predaje o lovu na *zlatorogog jelena* ili *tura*, o vilinskom jahanju (*ljel(j)ena*) i udavačinom jahanju *košute*, o djevojci začaranoj u *košutu* i o zlosretnom ubijanju *jelena* i *srne* (Grgec 1943: 131; Čulinović-Konstantinović 1989: 107; Vrkić 1995b: 446; Andrić 1929: br. 407; Krpan 1990: 201; Šipuš 2017: 36); hrv. oronimi Ljeljen Glavica, Jelengrad i Košuta grad, hrv.-bos.herc. Ljeljen-brdo i herc. Ljeljen.

Napjevi **ulančano-mačevnih plesova** pjevaju o *vojsci*, *banu*, *gradu*, *mostu*, *kapiji*, *lađi*, *ljeljenu*, *kaloperu*, *kolu*. Njihovi plesači simboliziraju *vojsku* čiji *vojskovođa* ispred plesne *kapije* pjevajući razgovara s dva *stražara*. To podsjeća na motive predočene na stećcima: *kolo* koje predvodi *jelen-kolovođa* i *ženska osoba* između *dva viteza* na *jelenima* (Wenzel 1961: 21-34 u Zečević 1964: 703, 705); Iz usporednih zapisa razvidno je da na udavaču *nevu* pazi *stražarica* ili *stražar(i)*, u odori obilježenoj amblematskim *perastim kaloperom*¹⁵⁶ 'irisom', da je *kapitan* (*vojskovođa*) podudaran s koledarskim predvodnikom *vojvodom*, a ophodnik na začelju najneiskusniji plesač *vojnik* ili *ban* i moguća plesna žrtva – *grešna duša* (Ivančan 1985: 349, 352; Krpan 1990: 199).

»Kolomperi, Pero!« / »Koga zoveš, nevo?« / »Ne zovem tebe.« / »Da koga zoveš?« / »Ivana bana.« / »Okolo grada, / na mala vrata!« / »Pušćamo prednje, / hvatamo zadnje!« (Sv. Lukač kraj Terezovca, Kuhač 1941. V: br. 190)

U drugim srodnim plesnim napjevima *vojskovođa* i njegova *vojska* pregovaraju ispred *grada* kad pristigne *korabja* (*lađa*) i u njoj još jedna *grešna duša* – *lijepa Mara*. Te su **grešne duše** mogući folklorizirani poganski **božanski blizanci**, čija je ivanjska **hijerogamijska svadba** u znaku **pomiridbe dviju zavađenih strana** – model **slavenskim tradicijskim svadbama**. Osim

¹⁵⁶ *kaloper* (Crna Gora), *goloper* (Poreština, Bukovica)

svadbenih pjesama, to također potvrđuju obilježja tradicijskoga vjenčanog ruha, svatovska *vojska*, prijevoz svatova preko mjesnog mosta u crkvu i svadbeno plesno kretanje.

»Čija ladja morem šeta, / tko j' u ladji?« / »Naša ladja, mi u ladji! / Šta nam hoćete?« / »U ladji je grišna duša, / potonut će te!« / »Kako j' ime grišnoj duši, / kažite nam je?« / »Ime joj je lipa Maro, / izvedite je!« (Vitez, Pavlinović 2008: br. 933)

»Oj, djevojko, Tankosava, / tanko si se opasala, / još se tanje potkosala! / Što si kose narudala, / jer se nisi počešljala?« / »Kako bi'se počešljala, / kad sam češalj izgubila, / na dnu sela, kod jasena. / Na jasenu duge grane, / na granama zlatne rese. / Ja ustrgo jednu resu, / pa je nosim kujundžiji, / da m' sakuje zlatne ključe, / zlatne ključe svake ruke, / da otvorim b'jele dvore, / b'jele dvore i gradove, / da ja vidim šta j' u dvoru. / Al' u dvoru oganj gori, / a u ognju kolo igra: / u tom kolu devet braće, / devet braće, sve rođena, / među njima seka Marta, / na glavi joj zlatna parta, / i svilena podvezača, / i dva mila miloduva, / i četiri kalopera, / i dve trake suva zlata. / Čiči, plače seka Marta, / tješilo je devet braće, / devet braće, sve rođena: / - Šut', ne plači, seka Marto, / daćemo te gore bogu. / Sve zvjezdice – jetrice, / a Danica – zaodnica, / dva anđela – dva đevera, / sjajan mjesec – to je svekar, / zaodnica – svekrvica!« (Srbija, Krstanović 2011: web)

»Kaloperje Pere!« / »Što zovete mene?« / »Otvor'te mi skele!« / »A što će tebi skele?« / »Da provedem vojsku!« / »Odakle vam je vojska?« / »Od Grovača grada.« / »Što ćeš dati mita?« / »Najzadnjeg vojnika!« ... (zapadna Hercegovina, Pavlinović 2008: br. 930)

U tom kontekstu, plesni *most* predstavlja **dúgu**, *kapija* prolaz u **onostranost**, *kolo* i *grad sakralno mjesto*, *lada zagrobno plovilo*, *galoper (kaloper) zagrobni cvijet*, *vojskovođa (vojvoda) ostarjelog boga*, *vojska svatovske ophodnike*, a *bula (neva)* i *ban blizanački božanski par*.¹⁵⁷

3.9. SIROČAD

Na južnoslavenskoj svadbi broj mladoženjinih svatova morao je biti neparan (Leskovačka Morava, Đorđević 1958: 443). U Hrvatskoj rasprostranjeno **završno svadbeno kolo** "Igra kolo u dvadeset i dva" upućuje na sveukupni broj mladoženjinih svatova i nevjestinih gostiju. A folklorni (incestni) **par sirotana**, višestruko potvrđen u slavonskoj usmenoj književnosti i u rasprostranjenim hrvatskim inačicama svadbenih napjeva "Prostrit ću si zlatnu znoru" i "Ja sam sirota", folklorni su blizanački *deseti brat* i *deseta sestra*, potvrđen u predajama o *desetom prasetu*¹⁵⁸, o *devetostrukoj kletvi* djevojke razočarane mladićevom ohološću, o svekrvinim trovanjima *devet nevjestā* (ali ne i *desete nevjeste*), o jabuki s *devet prstenova* i *desetom burmom*,

¹⁵⁷ Usp. Novak, Marija. 2007. "Eja, dunda, eja!". "Sam se Ivo po moru vozio". "Črnomaljsko kolo". *Tragovi hrvatske mitologije*. Zagreb, IEF, 82-86, 87-89, 89-94.

¹⁵⁸ Vidi poglavlje VI.2.5.1.

također i turopoljskom izrekom »Bu z devet bregov na tebe puvalo.« o udovici kao meti ogovaranja (Tunjić 2007: 144) te bunjevačkim nadimkom *Deseta* sirotice odrasle bez majke u obitelji s manjim brojem djece od deset¹⁵⁹.

Prostrit ću si zlatnu znoru od stola do vrat', / po koj' teče kaplja vina, lip zelen vienc. // A po viencem zaručnjica i mlad zaručnjak, / se ča god je oko stola se se veseli. // Zaručnjice oca, majke, nigdir vidit ni, / da b' se oni gori stali iz černe zemlje. // Ali vindar se ne tu, bud' obatrena, / ar sam i ja sirotica vindar vesela. // Bog nebeski 'tice 'rani ke su po polji, / tako nečem se pogubit' nit' ja, kot ni ti. (Gradišće u Mađarskoj, Vuk 1991: br. 190)

...U torbi je svilena marama, / u marami zlaćana jabuka, / u jabuki devet prstenova, / i deseta burma pozlaćena! (Stari Mikanovci, Andrić 1929. VII: br. 10).

...»Ptice poju, rože cvatu, / da se oženim, / da si vzamem tri krat lipšu / neg si, mila, ti.« / »Bog ti se daj, mili dragi, / devet krat ženit', / nu s nijednom milom tvojom / srdca ne stopit!« (Čemba u mađarskom Gradišću, Kurelac 1871: br. 224)

'Rani majka devet devojaka, devet 'rani, a desetu kune. (Hadžihusejnović-Valašek i Vinkešević 1994: br. 34)

Ovce pasla Jagodica / ... / Kraj nje pala tanka staza, / stazom ide devet braće / ... / Najstar'ji je govorio: / »Ajde, braćo, da ženimo, / da ženimo najmlađega, / najmlađega naš' Ivicu, / prosit ćemo Jagodicu...« (Gorjani, Vinkešević 1989: br. 44)

»...Ta prokleta, stara, mila majko, / devet si mi ljubi otrovala / i ovu si sad desetu 'tela, / desetu je konjić zamenijo!« (Sunja, Hrvčić 2000: br. 274)

...»Sa družina terdno spi, / moj si ljubi najbolje, / moj si ljubi najbolje, / moj si sinek najmenje. / Oj, ti dojka, dojčica, / pridoji mi sineka! / ... / Kusa mati, maćuha, / ka me je otrovala / ... / Vu pol noći sem v gore, / vu pol dana sem h vode.« (Hrv. zagorje, Žganec 1950: br. 360).

Mađ. pojam *szivárvány* složen je od riječi *szív* 'srce' i *árva* 'siročće', označava 'dúgu' i upućuje na rođenje **siročćeta**. Naime, na izmaku godine **božanska siročad** predstavlja posljednje **članove božanske obitelji** koja se tijekom godine međusobno poubijala, da bi na proljeće ponovno uskrsnula (Belaj 1998: 314-324).

Žito žela ljuba Jurajeva, / duge sloge u lugi zelenem. / Už nju Jure droban lovek lovi, / lovek lovi, zverje vsakojako. / Juretu se jako dugo vidi, / oš govori svoji vjerni ljubi: / »Ovo si mi vjerna ljuba moja, / druge ljube po polju pevaju, / od tebe ni glasa nikakova!« / »Lahko ljubam po polju pjevati! / Druge ljube obed obedvale, / mojega ni ni fruštika bilo.« / »Ne bi dobro, da b' istina bila!« / »Ako se ti vjerom ne vjeruje: / bele so mi otančale ruke, / belo mi je povenilo lice.« / Seče se on belem' gradu svojem'. / Majko ga je 'z dalek' zagledala, / široko mu dvore odperala, / ona misli, da on zverje goni. / Kada dojde k svojem' belem' gradu, / još govori svoji stari majki: / »Zak' mi ljubi obed'vat' ne date? / Druge ljube obed obedvale, / moji nije ni fruštika bilo!« / »Jako laže tvoja vjerna ljuba!« / »Ako laže vjerna ljuba moja, / ne lažejo bele ruke njene: / bele so ji otančale ruke, / belo ji je ovenelo lice.« / Još

¹⁵⁹ Podatak je preuzet iz dokumentarnog filma »Svatovski narodni običaji bunjevačkih Hrvata u subotičkom kraju« (2015.) Rajka Ljubića.

mi veli njegva stara majka: / »Nije roža, ko je utrgana, / ni divojka ko pri majki bila. / Tvoja ljuba sina zanosila, / ni tvojega roda, ni kolena, / ni tvojega roda, ni pogleda!« / Pripasal je britko sabljo svojo, / šetal se je u 'no ravno polje. / Ljuba ga je z dalek' zagledala, / ona misli, da ji fruštik nosi. Kad je došel k svoji vjerni ljubi, / trgne Jure britko sabljo svojo, / da će ljubo po bijelem vratu. / Razsekal je po svilenem pasu, / belo čedo po krvi plavalo. / Zavil ga je v pisano maramo, / metnul ga je u nadra bijela, / nesel ga je svoji stari majki. / Kadi nji je belo telo palo, / ondi se je cerkva sezidala. / Kadi nje je rusa glava pala, / ondi se je oltar sezidao. / Kadi nje je krvi kaplja pala, / ondi so se sveče užigale. / Mili Bože, velike pregrehe! / Još govori svoji stari majki: / »Da prekleti usak junak bio, / ki vjeruje svoji stari majki!« (Bela krajina, Šašelj 1906: br. 10)

Jezus je po svetu šel, / ž njim je tudi Peter bil. / V loži najdo Gavana, / bogatega gospona / ki je imel dost' blaga. / Zdaj mu Peter pa veli: / »Dobro jutro, gospone! / Zmislite se na Boga, / dajte nam tud' kaj blaga!« / »Pojte naprej, magarci, / ja ne marim za Boga, / nit' za vas nimam blaga!« / Jezus Petru pa veli: / »Le pojmo mi zdaj naprej!« / Tam so našli Ivana, / Gavanova čobana / ki živino pasel je. / »Dobro jutro, Ivane, / Gavanovi čobane! / Daj nam ovco ali janje, / dobit' hočeš gradove, / Gavranove dvorove!« / Pregovara Jezus sam: / »Kaj ču ja dat' siromak, / ki sem sam vam siromak? / A ja služim Gavana, / bogatega gospona / koji ima dost' blaga. / A ja služim devet let / i deseto jeden dan, / za jeno ovco i janje, / a to ne znam koja je. / Ali i to bi vam dal, / ali ne znam kadi je«, / prigovara Ivane, / Gavanovi čobane. / Peter vdari po zemlji, / janje samo doleti. / Zdaj se Jezus veselil, / ko je janjece dobil. / Peter na rame del ga je / in ga naprej nesel je. / Zdaj pa dojdoh Gavanki, / Gavanovi gospoji, / da tamo bi prenočili. / Gavanka ji' gledala, / vale jim povedala: / »Ne hod'te mi na ta vrata / kudaj ide gospon sam, / nego hod'te na ta vrata / kudaj pesi hodijo!« / Peter ji pa zdaj veli, / da tukaj bi prenočili. / »Za vas nimam konaka, / zakaj bi me gospon sam.« / »Zmislite se na Boga! / Bog vam će dat' dost' blaga«, / prigovara Jezus sam. / »Ja ne marim za Boga, / nit' ne rabim nič blaga. / A ja imam Gavana, / bogatega gospona, / on ki ima dost' blaga. / Kaj će meni bolji Bog, / dokler živ je gospon moj? / Le pojte naprej, magarci, / le pojte naprej, prnjavci, / zakaj dojt' će gospon sam, / otvorit' će dvorove, / napustit' će pesove!« / Jezus se pa razsrdi / in jo močno zaroti: / »Prokleta ti, gospoja, / prokleta ti žemljica, / nikad ti ne rodila, / uvek kruha prosila!« / Gavan je pa v loži bil, / tamkaj srne je lovil. / Došli jeso tri šajtani, / tri šajtani s tremi lanci, / Gavana so navezali, / v peklenko jamo odpeljali. / Gavanka po svetu hodila, / uvek kruha prosila. / Zdaj pa ima Ivane Gavanove dvorove. (Bela krajina, Šašelj 1906: br. 23)

Bujštini je zabilježen usporedni zapis napjeva, rasprostranjenog na širemu hrvatskom području, o **sirotom dječaku** kojeg su ribari na tržnici prodali »jenoj finoj gospi« (Varelija 2005: 46 br. 10), kakva je npr. Bogorodica Marija bezgrešno začetog Isusa ili zibateljica mu *lepa Mara*:

»Oj, divojko, oj, divojko, narančo rumena, / rumena si, rumena si kako naranča, / ili te je, ili te je naranča rodila!« / »Ni ni mene, ni ni mene naranča rodila, / već je mene, već je mene moja mat rodila. / Rodila me, rodila me zad grmom zelenim. / Bura mi je, bura mi je zibarinka bila, / zibjuć me je, zibjuć me je more poneslo, / mornari me, mornari me na mrižu lovili, / ponesli me, ponesli me mladost Katerini, / Katerina, Katerina dobra žena bila.« (Bujština, Varelija 2005: 45 br. 7)

»Oj, ti dobra dobrovčica (dobro), / dobro si se opasala, / s dvama, trima kolačima, s trim', četir'ma orasima, / s pet'ma, šest'ma lešnjikama. / Ko ti dade krasno ruvo, / sve sunčato, mesečato, / s pola noćom optakano, / suncem zorom podbijano?« / »Služila sam Božiju majku, / ljuljala sam čedo muško / u svilenom pelenčici, / u srebrenom kolevčici. / Tu mi dadu krasno ruvo, / sve sunčato, mesečato, / s pola noćom optakano, / suncem zorom podbijano.« (Rekaš, Krpan 1990: 174)

Drenak drenku roža cvela, / okol njega kolo igra. / V onom kolu lepa Mara / ka Jezusa odzibala. / Nju Marija darovala / kaj Jezusa odzibala. / Dala je je oplećecu / i više je obećala. (Rkp. Deželić 1858: br. 179)

Ran' urani Marija, ran' uvečer na vodu. / (Marijin sin, Marijin jest.) / I za njom doteku do tri verni sluge. / Prvo verni sluga leti jarko Sunce, / drugo verni sluga leti jasan Mesec, / treći verni sluga leti hladna rosa... (Rekeš, Krpan 1990: 191)

Ti su napjevi mogući spomen na pretkršćansku predodžbu o **rođenju božanskih blizanaca** koje sirote je doplavila voda¹⁶⁰ i/ili koje je preuzela *vila*:

Il' grom grmi, il' se zemlja trese, / il' s udaje udovica Marta? / Nit' grom grmi, nit' se zemlja trese, / već s' udaje udovica Marta. / I ostavlja dvoje siročadi. / Kad su oni isprosilu Martu, / pa ju vode na gornje čardake, / otud idu dva vrana gavrana. / Al' govori udovica Marta: / »Boga vama, dva vrana gavrana, / kog ste grada, kog tražite jada? / Letite li od Grahova grada? / Jeste l' vidli dvoje siročadi?« / Al' govore dva vrana gavrana: / »Kad nas pitaš, pravo ćemo kazat' / kog smo grada, kog tražim jada. / Mi smo vidli dvoje siročadi, / s dicom ovce na planini pasu. / U starijem vezena strunica, / u strunici zlačena frulica, / nuz frulicu tužnu pismu piva: / »Po svem svitu sjalo sunce jarko, / sam' ne sjalo di je moja majka, / ona mene ostavi nejaka! / Po svem svitu pšenica rodila, / ne rodila di je moja majka! / Ona mene ostavi nejaka!« (Otok u Slavoniji, Andrić 1929: br. 271)

Bura puše, snig smete, / moj ljubljčić nutra v murvi, / prez večere. / Bura diše, snig obriše, / moj ljubljčić v dubu diše. (Bujština, Varelija 2005: VI. 4)

Ovčar ovce pase po zelenom logu, / polek mi je tekla jedna bister voda. / Po njoj mi doplava pisana škatuljka. / Vu njoj zakričalo jedno dete malo: / »Vujček, ti moj vujček, ti moj pravi vujček!« / »Kak bi ja bil vujček, jedno sestro imam?! / Ona mi je vezda za rumenem stolom, / za rumenem stolom, pod črlenem vencem.« / »Kakva to djevojka, troje dece majka! / Prvoga rodila, v ogej ga hitila, / drugoga rodila, med svinje hitila, / mene je rodila, po vodi pustila!« (Vrbanovec, Žganec 1952: br.145)

Lado, Lado! Zaigra se bila vila, lipo j' Lado! / ...Oko dvora vojvodova... / ...Zabrinu se mlad vojvoda, lipo j' Lado!... / ...Čim će vilu darivati?... / ...Ima konja nejašena... / ...Na to vila i ne gleda... / ...Zaigra se... / ...Ima vola neplužena... / ...Na to vila... / ...Ima čedo neljuljato... / ...Na to vila istom gleda... (Drenje, Kuhač 1941. V: br. 326, inačica)

U jednoj imotskoj junačkoj pjesmi *Kasić Kapetan* preoubučen u tursko odijelo otima *begovicu*, zbog čega ga *Crni Arapin* i ubojica *sedam đuvegija*, zove na megdan. *Kapetan* i *begovica* skoče u Savu, a *Arapin* kroz tri svoje glave za njima pusti vjetar i vatru. Oni se zapletu u grmlje, no priskoči *vila* i dodijeli im *konja*. Nakon što pobjegnu u Kotar, *begovica* se pokrsti i oni se

¹⁶⁰ Motiv *prepuštanja osobitog djeteta rijeci* podrijetlo je u mezopotamskom vjerovanju da mrtvi na ptičolikom plovilu uskrsavaju. Zabilježen je i u »Mahābhārati«, a odjekuje mu vodeni pogreb (opisan u engl. epu »Beowulf«) i ukopi polaganjem mrtvog tijela u plovilo ili bacanjem u vodu. U drevnim mezopotamskim, egipatskim i grčkim predajama *osobito dijete u škrinji ili čamcu* preživi potop i kao posvojeni poljodjelski **junak** zaljubljuje se u mladu **božicu**. Srodne su im predaje o Gilgamešu koji je preživio potop i stigao na otok predaka te o Ozirisu poistovjećenim sa zvijezdom **Oriona** u konstelaciji sa zvijezdom **Argo Navis** (Argonautskom lađom) (Mackenzie 2013: 137-148). Čini se da je u panteon doseljenih osvajača uvršteno **zagrobno plovilo** domorodačkih božanstava (Mackenzie 2013: 147).

vjenčaju u Ružici crkvi (Petričević 1995: 279). Mlada i sirota **poganska božica**, opjevana u latvijskoj svadbenoj *daini*, folklorizirano je *siroče*, nekulturna i neuredna *udavača*:

Na Uskrs sam se rodila, Đano (3x), / na Uskrs sam se, aman, rodila. / Na Uskrs me je rodila víla / i belim mlekom pojila, Đano. / Zato sam bela, rumena, Đano. / Na Đurđev dan se krstila, Đano. / Zato se zovem Đurđica, Đano. (Veliko Trojstvo, Rkp. Andres 1930: 287)

Oj, mila majko, podigni me malo, / oj, da ja vidim ono Sunce žarko! / Zvijezdo Danice, ustaj Maro, Marice! / Maro, Marija, kolo vodila. / Oj, lijepa trava koja je zelena, / ej, i djevojka koja je rumena! / Oj, da ja vidim ono Sunce žarko! / Zvijezdo Danice, ustaj Maro, Marice! / Maro, Marija, kolo vodila! (Tounj, Matok i Salopek 2010: br. 117)

Vitka, vitka, koledo, / tanka vrba, koledo! / Na njoj sidi, koledo, / soljka ptica, koledo! / Nije ono, koledo, / soljka ptica, koledo, / već je ono, koledo, / mlada moma, koledo, / nerazumna, koledo, / nenaučna, koledo, / i govori, koledo: / »Ovom jesi, koledo, / mili rode, koledo, / ponositi, koledo! / Nemoj mene, koledo, / razudati, koledo, / dok uredim koledo, / bracu kose, koledo, / bracu kose, koledo, / i dvorove, koledo, / svoje perje, koledo! / Kud bi lećo, koledo, / sve bi trepćo, koledo! / Da bi stao, koledo, / sve bi sjao, koledo, / sve bi sjao, koledo, / na čast pisma, koledo!« (Dušnok, Mađarska, Vujičić 1978: 146)

Uzmi, bratče, siroticu! Sirotica je velikog roda: Bog joj je otac, Laime majka, Božji sinovi braća. (Katičić 2011: 25)

Naša snaša, naša snaša, ne zna Očenaša. (Donji Miholjac, Rkp. Andres 1930: 324)

Oj, Božano, snajo naša! Koledo, koledo! (Rekeš, Krpan 1990: 166-167)

Prema križevačkoj predaji, čudovišni *zmaj* kojeg ukrotiti može isključivo nevin mladić nastao je od **neodgojena djeteta** »neke razuzdane matere« iz močvare (Jagić 1948: 178-179). U tradicijskoj svadbi, strukturiranoj prema slavenskim mitskim predodžbama, stariji svatovski časnici tijekom svadbe simbolički kultiviraju vjenčani par, a u skladu s kršćanski reinterpetiranim predodžbama pokrštavaju i kultiviraju **siromašnu, divlju nevjestu** prethodno već **pokrštenog mladoženje**.

»Nani, nani, moj mali Dijani, / sangurasti, veliki narasti, / do godinu dana cara mi oblasti, / i našem caru carevinu / i našem banu banovinu!« / Mislila je da ne čuje nitko, / el su čule tri careve sluge. / ... / Zapriše ga u škuru tamnicu, / u njoj leži devet godin' dana. / Kad je došlo devet godin' dana, / malega Dijana majka se šetala: / »Care, care, mili gospodare, / daj mi ključe od škure tamnice, / da gren pobrat kosti malega Dijana!« / Kad je majka vrata otvorila, / mali Dijan liplji nego prije. / »Ko te, sinko, sva leta hranio / i nemoćnog ko te obučiva?« / »Majka Marija hranu mi davala, / ona me je i obučivala.« (Konavle, Perić-Polonijo 2000: 66-67)

A sad mi vas Bog veselio, / čestitome Vlahu da se veselite, / bog i boginje dali vam veselje, / zdravlje i veselje, / i duhovno spasenje! Amen. (Stipišić Delmata 2006: br. 28)

A pokršteni božanski dječak i djevojčica folklorizirani su u *božića* i *vjersku službenicu*.

Kiša pada, trava raste, / gora zelena. // Na toj gori jeno drevo, / tenko visoko. // Pod njim sedi moja draga, / a ja polak nje. // Ona mene zapitala, da se ženil bum. // »Ja se nigdar ženil ne bum, / dok god živel bum. // Nego pojdem med soldate, / kralja služil bum. // Sablicum bum naš dom branil, / v boju vumrl bum.« // »Evo tebi zlatan prsten, / koga si mi dal. // Nit ja nigdar zamuš nejdem / dok živela bum. // Jezušova zaručnica / budem postala.« (svadbeni napjev, Vratišinec, Žganec 1916: br. 17)

3.10. MAČ

Na tragu poznate srednjovjekovne velške predaje o **čudesnom maču** kojeg je za viteški turnir svojem gospodaru iz kamena izvadi njegov štitonoša, zbog toga postavši engleskim kraljem, u britanskom Oxfordshire-Warwickshire području predaja o mjesnoj *gorskoj vještici* koja je engleskog kralja, njegove vitezove i vojsku pretvorila u kružno poredane monolitne stijene živi u obilježenoj turističkom spomen-mjestu.

A slavonske duhovske ophodne *ljelje* ili *kraljice* možda su umjesto uzdignutih **sablji**, u ruci s drškama omotanih rupcem cvjetnog obruba, prvotno nosile **florealni mač** (Novak 2007: 138), po kojem je četvrtak uoči kršćanskog blagdana Duhova prozvan Zeleni blagdan ili Dan rusalki (Đorđević 1958: 451). Jedno od lat. imena *gladiolus* (lat. *gladio* ‘mač’), ono je slov. *strelica*, *svrtal*, *mačalnica*, crnog. *mači(c)*, crnog., bos., prim. i kajk. *sabl(j)ica*, sjdalm. *mačin(ov)ac*, *mačkovac*, *mčin(a)* (*plavačmin*, *kmin marin*), *nožan*, *sabljak*, istar. *noži*, *špade* i *sabljarka*, *sabljar(i)* (Šugar 2008: 295, 401, 403, 421, 472, 604, 897). Taj je cvijet postupno folkloriziran u junački (**zeleni**) **mač** (Katičić 2011: 137), kakav je onaj u vlasništvu srpskih astronomičko-mitskih ratnika *Ivana Zvezdića* i *devet Jugovića* (Ajdačić 2007: web)¹⁶¹ ili belokranjskog zmajosjeka sv. Jurja, također u **zelenu zastavu** podravskih novogodišnjih čestitara i u **zeleni krst** kastavskih pokladara:

...i ja videh devet Jugovića i desetog starog Jug-Bogdana: / oni bjehu u pola Kosova, / krvave im ruke do ramena / i zeleni mači do balčaka... (Srbija, Stefanović Karadžić 1845: 34, 49)

...Prevrgel ga svom mečem zelenim, / konju ga je na rep navezao, / nesel ga je kralju širinskemu. Kada dojde h kralju širinskemu: / »Ovo si mi, kralje širinskemu! / Eto tvoga Boga vodenoga! / Eto tebi čerčica edina! / Nisem ti ja neznani delija, / neg’ ja jesem svečeni Juraje. / Češ se z mojim krstom pokrstiti, / hočeš moga Boga vjerovati, / ja ču tebe zmaju otimati.« (Bela krajina, Šašelj 1906: br. 24)

Platno plaja Magjarka divojka / na Dunaju, na vodice ladne. / Drumom jaše mladi princ Johane: / »Boga tebe, Magjarka divojka, / za što si se tako ostarala? / Što se nesi mlada udavala?« / »Vu to selo Vukosavljevića, / koj se meni udavati ne da!« / »De so dvori Vukosavljevića?« / »Njegve j’ dvore lako

¹⁶¹ U srpskoj etnografskoj literaturi spominje se magijsko-apotropijski *mač vukovac*, s ugraviranim motivom *vuka* na oštrici (Mićović 1952: 261).

poznavati. / Dvori su mu šlinogom obiti. / Vrata so mu z roga jelenskoga, / klučanica z ruke divojačke, / iža mu je z limom pokrivena.« / On je došel njegvem belem dvorem: / »Boga tebe, Vukosavljeviću, / zašto kratiš srečo divojačko, / i divojkam' i mladem junakom?« / On je došel svojom britkom sablom, / on je njemu odrubio glavo. / Zaigrali bubni i svirali, / razvili su zelene zastave. (božično kolo iz Đurđevca, Ivančan 1989: 36-37)

Haubjani, veli ljudi, / pipu v zubi, korbač v ruki, / semo jelen, krst ti zelen! (Jardas 1994: 277)

To je oružje ubojito u rukama turopoljskoga koledarskog *zelenog Jurja* koji dojahuje iz vlažnoga *zelenog luga* (Belaj 2014: 198). Hrv. fitonim *mačincac* poznat je najmanje od 16. st. (Šugar et al. 2002: 22). Možda se suodnosi i s **kulturnim toponimima** Mače, Mačkojište i Mačkovec u Hrvatskoj i Sloveniji te s Mačkovac u Hrvatskoj, BiH i Srbiji.

Na Suvoji (...) i u Mačkovican gori užali su igrati. Malo ti' mista kod nas ima di bi moglo se igrati. Još i Lulakovac. To je jedna površina, isto blizu Suvoje, na kojoj čobani isto igraju ne samo kolo, nego igraju tu i druge igre, a danas naročito loptu. (Jasenica, Ivančan 1982: 136)

Na opjevanome **kultnom mjestu** uz vodu kultnoga *zelenog jezera* i *zelenog mora*, ivanjsko blagdansko okupljalište mladeži odjek je zaboravljene slavenske hijerogamijske svadbe:

Sve jezero, sve zeleno, / kolenda, kolenda!... (Smokovljani, DVD Katičić 2005.)

Zađ'o za javore, / za zeleno more, / kad na moru ada. / Tude dvoje spava, / na desnici ruci, / oboje su stari. / Tvrđa im je ruka / nego ciplja luča. / Zađ'o za javore, / za zeleno more, / kad na moru ada, / zelena livada. / Prostrta sedžada, / tude dvoje spava, / na bijeloj ruci. / Mekša im je ruka / nego Tura svile. (okolica Sanskog Mosta, Milošević 1973: br. 2)

Na dvajst četiri ovoga miseca, / Jezerani štiju vel'kog sveca, / vel'kog sveca, svetoga Ivana, / koji nosi barjak Jezerana. / Oj, Jezero, naša mila diko, / tebe voli malo i veliko, / a najviše jezeranska dica, / pomogla im Marija Divica! (Delić Peršen 2009: 66-67)

3.11. KRUNA

Hrv. latinist Adam Baltazar Krčelić u djelu »De regnis« (1770.) preveo je na latinski jezik čakavsku pjesmu "Marina kruna", kojoj su srodni koledarski i svadbeni napjevi zabilježeni od južne Dalmacije do Međimurja:

Spoigrala j' oresnica, / lipa mlada divojčica, / toj divojki Mare ime: / na glavi joj zlatna kruna. / Popuhnul je tihi vetar i odnesel Mari krunu. / Al' govori lipa Mare: / »Ki bi meni krunu našal, njegova bim ljuba bila.« / Našal ju je črni moro. / Na srp travu prežinjao, / na palj vodu prelivao / i našal je Mari krunu. / Al' govori lipa Mare: / »Volila bi s' utopiti, / neg morova ljuba biti.« (Hrvatsko primorje, Botica 1990: br. 209)

Ljiljan hodi, Boga moli, / da mu Bog da zlatne roge / i nuz roge priroščiče, / da on para crnu goru, / da on vidi što u gori. / Al' u gori oganj gori, / oko ognja devet braca / i deseta seka Marta, / na glavi joj zlatna parta. / Vihor puhne, partu struhne. / »Ko bi moju partu naš'o, / njegova bi' ljuba bila!« / Naš'o ju je mladi Ivo, / pa je Martu obljudio. (ladarski napjev iz Oriovca, Rkp. Lovrenčević 1958: 407 5)

Pretpostavio je da se radi o **kruni** Marije ili Margarete, kćerke hrv. kralja Stjepana II. koja je na hrvatskom prijestolju nakon svojeg oca nemarno kraljevala sve do preuzimanja vlasti ugar. kralja Kolomana. Prema hrv. povjesničaru i jezikoslovcu Pavlu Ritteru Vitezoviću, **opjevana kruna** pripadala je Kolomanovoj supruzi hrvatskog podrijetla, koja je nakon rastave braka rodila budućega bosanskog bana Borića. Povjesničar Vjekoslav Klaić tu je **kraljevsku insigniju** pripisao kćerki Mariji kojoj je majka bila kraljica Jelisava i supruga hrv.-ugar. kralja Žigmunda Luksemburškog (Grgec 1943: 134). Folklorni motiv *gubitka Marine krune* Vitezović je poistovjetio s **gubitkom hrvatske samosvojnosti** (Kekez 1986: 48).

Jesu li stariji mitski motivi te pjesme reinterpretirani u motiv *interesnog braka* visokodostojanstvenog para, zahvaljujući kojem je u jednome stvarnom vremenu učvršćen **suživot dviju prethodno zavađenih kulturnih zajednica**, međusobno geografski odijeljenih stvarnim Dunavom kojem je prethodio mitski *Dunaj*?

Doleće sivi sokole, / doleće Đuri u dvore. / Izlazi Đuro sokolu / i stade plašiti sokola. / Govori sivi sokole: / »Nemoj me, Đuro, plašiti, / doći će doba godine / kad ćeš me, Đuro, bratiti! / I stat će vode Dunava, / i stat će draga jezera: / ti ćeš me onda bratiti, / da tvoje svate prevedem / i tebe s Marom prenesem.« (Slavonija, Kuhač 1881. IV: br. 1203)

Folklorni motivi *gubitka, traženja i nalaženja krune* otkrivaju nastojanje njezine vlasnice oko odgađanja udaje, svjesne statusa udate žene u slavenskoj *porodičnoj zadruzi*, možda zbog povijesne pripadnosti udavače domicilnoj zajednici (Bajuk 2013c: 187).

Majka Maru sitno pletijaše / od petero i od devetero; / pletuć' Maru b'jelu kosu nađe, / pa ovako kćeri govorila: / »Kćeri Mare, što se ne udaješ? / Mlada ti se braća iženiše, / mlade ti se sestre poudaše.« / Mara majci tiho odgovara: / »Nek se žene mlada braća moja! / Nek s' udaju mlade seke moje! / Koja mi se hitnja udavati? / Tunja n'jesam, istrnuti neću, / ni jabuka, izagnjiti neću. / Čisto srebro po'rdati neće, / srebru će se kujundžija naći. / I meni će suđen danak doći / il' jesenas, ili će večeras. / Udat ću se i pokajat ću se, / spominjat će carstvo djevojačko / i ovako sebi govoriti: / - Car ti bijah dok djevojka bijah, / a sad n'jesam ni car ni djevojka. / Udadoh se i izgubih carstvo. / A da mi se dadu povratiti, / umjela bih istom carevati!« (Sarajevo, Andrić 1929: br. 294)

Kojni se vrani igraju, / zlatne si vuzde trgaju, / na dalek put se spremaju / po jednu lepu devojkju. / Za nom se majka plakala, / ona se majci molila: / »Ne daj me, majko, daleko, / ostat će cveće nejako, / zalit ga imat neće 'ko, / tri gore bit će ispred nas, / a jedno more iza nji'. / Ko će to more preplovit, / ko će do mene doplovit, / vesalca bit će premala, jedarca bit će preslaba, / do mene, majko, nikada!« (Gornja Bistra, Delorko 1974: br. 55)

...Vlajnuca (tedeno) ovce pase (tedeno). / (Tedenovi, zelen bor, hervanovski na javor, / na javoru miler moj.) / K njoj dohodu uprosnici, / uprosnici devet brata, / još k otomu bratučeda, / među njima mlad Jovanu, / mlad Jovanu Krstitelju. / ... / vrata s' crkve zatvoriše, / i sveće se pogasiše, / i knjige se zatvoriše, / i popovi zanemiše, / i đakovi oglunuše. / ... / Kaž' se, kruvo, kurvo vlaška, / kakvog s' roda i plemena? / ... / Malena sam, zarobljena, / u svilenoj pelenčici, / u srebrnoj kolvčici. / Ja sam

čula od gospoda / da sam roda plemenskoga. / ... / tad se nađe brat i sestra, / vrata s' crkve otvoriše, / i sveće se popališe, / i knjige se otvoriše, / i popovi odnemiše, / i đakovi odglunuše. (Rekeš, Krpan 1990: 180)

Međutim, hrvatski svadbeni napjevi s motivom *djevojačkog pletenja tri vijenca*, od kojih se jednim otpuhnutim niz rijeku na Ivanje proricalo koji će ženik kao udavačin mladoženja isti taj *vijenac* postaviti navrh usađenoga nevjestinog *stabalca* i simbolički ga osvojiti, suodnosi se s pjesmom "Marina kruna" i njoj srodnom pjesmom o *usandučenoj udavači* u zimske uze, koju na proljeće oslobodaju novopridošlice.

...»'lavaj, 'lavaj, venčec moj zeleni, / dok doplavaš do Mikovi vrata! / Tam zapitaš 'e 'l je Mikor domaj!« / »Domaj, domaj, misli se ženiti! / Misli, mili se ženiti, po Janicu iti.« (Kotoriba, Žganec 1924: br. 32)

»Pastiri, pastiri, gdje ste stado pasli, / ja izgubi' vijenac, jeste li ga našli?« / »Mi ga nismo našli, već smo ga vidjeli, / vjetrovi su njega u more bacili.« / »O, mladi mornari, što morem plovite, / iz vode mi zelen vijenac izvadite!« / »Da imamo krila, krila sokolova, / taj zeleni vijenac ne bi izvadili!« / »Sjednem na obalu i zaplačem tužna, / mili Bože, al' sam bez mog vijenca tužna!« (Nijemci, Rkp. duplikat Janković 1955. IEF N 213/57: br. 20/15358)

Sinko Janko zaručil divojko, / da ni znala majka ni sestrice, / neg kaj su im druge kazivale, / kad je išla na hladnu vodicu, / na vodicu pred žarkem sunašce. / Kad je prišla u njegove dvore, / pitala jo njegva stara majka: / »Ala, snašo, gde si se gojila, / jali si se v polju med rožami, / jali si se v gore med jalvami, / jali si se v selu s divojkami?« / »Nit' se nisam v polju med rožami, / nit' se nisam v gore med jalvami, / nit' se nisam v selu s divojkami, / već sam bila deveta u majke. / Mene majka ponajgora bila, / metnila me v pisano škatuljo, / hitila me v more med ribice. / Ribiči su ribice lovili, / nosili me kraljice vu gradu. / Kraljica rekla, da bu me dala, / da bu me dala za gospodskog sina, / pa me dala za vojvodu Janka.« (Damalj, Žganec 1950: br. 228)

Izvir-voda izvirala, / sitno trunje pobacala / i u trunju sanduk bijeli, u sanduku lijepa Mara. / Lijepa Mara progovara: / »Ko bi mene izbavio, / taj bi mene poljubio!« / Otud idu tri žandara, / nose ključe na rukama. / Oprobaše, ne mogaše, uzdahnuše, pa odoše, / lijepu Maru ostaviše. / Otud idu tri Vlašića, nose ključe na rukama. / Oprobaše, ne mogaše, uzdahnuše, pa odoše, / lijepu Maru ostaviše. / Otud idu tri Šokčića, / nose ključe na rukama. / Oprobaše, otvoriše, / lijepu Maru izbaviše, / izbaviše, poljubiše. (Plaško, Ivančan 1981b: 62-63)

Na **(pred)antičke božice** i rukovoditeljice vremenskim (ne)prilikama, čije su moći preotela ie. **slavenska muška božanstva**, upućuju hrvatske predaje o *djevojci* koja će zanijeti ako mokri »kontra vitru« (Sinj, Miličević 1967: 438) i o *jakoj buri* kad »hudoba se ženi« (Kastavština, Jardas 1994: 312), odjek incestuoznom odnosu gromovnika i/ili gromovnikova sina s mladom božicom. Međutim, rasprostranjene predaje i vjerovanja o naoblaci i nevremenu iz zapadnoga *babljeg kuta*, o *olujnom vjetru* kad se pri Sunčevu izlasku istodobno vide *dva sunca*, o *štringi* koja u špilji Babi Burati noću stvara buru, krupu i nesreću (Dalmacija, Baras 2013: 55; Stipišić

Delmata 2012: 1285, 687-688), o *vetru* najjačemu na duhovske Kvatre¹⁶² koji podižu *copernice* ili kao posljedica nečijeg samoubojstva vješanjem (Međimurje, kaz. Farkaš), o (podnevnom) vjetru *cop(e)rnici* kojem je uzrok psovanje, mačkino umivanje i let na metli istoimenih nadnaravnih ženā na Ivanščicu (Pomurje, Balažin 2006: 73, 83, 84), o *ljetnom vihoru* koji zavitla *ljubomorna žena* pretvorena u crnu mačku ili crnog psa (dalmatinsko zaleđe, Bartulović 2010: 55), o *olujnom vjetru* nastalom od crne *pomoritadi* kad istodobno umru nevin mladić i djevojka ili mladić i udovica (Žrnovo, Šegedin 1964: 274, 276-279), o demonskome *velikom vjetru* i njegovome *zakopanom blagu* (Srbija, Karanović 1983: 62-65) i dr., upućuju na arhaičniju, antičko-mitsku vezu **nepogode i ženskoga mitskog načela**.

Puhnal je vetar s planine, / spuhnal divojki prsten zlat. / Karala majka Davidu: / »Davida, ćerko miljahna, / zakaj ti nećeš v gradu stati / i v belim gradu prespati?« / »Al' ja nemrem v gradu stati, / nit' v belim gradu prespati; / pred kokotovim pjevanjem, / i golubovim pjevanjem, / i golubovim gukanjem, / pred slavičkovim fučkanjem.« (Vrhovec, Kamenar 2013: br. 359)

Nevjestina **oglavna parta** još se naziva i *kruna*, kako se naziva i **krošnja stabla** (Krpan 1990: 119). Prigorski običaj nevjestina spavanja sa srećonosnim oglavljem – da joj ne bude otpuhano ili ukradeno (Rožić 2002: 263, 273), međimurski običaj skidanja nevjestina oglavlja *viljuškama* ili turopoljski pribijanja *sabljom* na kućnu gredu (Tunjić 2007: 118), subotički običaj bacanja mladnog oglavlja u *peć* nakon svadbe (Subotica, Sekulić 1991: 316), poljske pjesme o *kneževskoj kukavici s krunom* i predaje o kukavici *kokuški* ili *kukavači* (lat. *Cuculus canorus*), kojoj je njezin ptičji par sličnoga glasanja pupavac *božjak*, *božji grebeded*, *božji kokotić*, *futač*, *futavac*, *kukavic* ili *kukavičji konjic* (lat. *Upupa epops*) na jednoj ptičjoj svadbi ukrao **krunu** (Bulat 1933: 5-7), potvrđuju vezu **mitskog stabla** sa **slavenskim božanstvima i ptičjim svijetom** te vezu **slavenske bogomajke** s folklornom *Marom* i **boga-oca** s folklornim *Jurjem* (*Ivanom*).

¹⁶² Proljetnim, ljetnim, jesenskim i zimskim Kvatrima pripisuje se ružno vrijeme. Tada je bilo zabranjeno raditi, a srijedom, petkom i subotom se postilo (Banovina, Gašljević Tomić 2010: 256).

Za vreme ko se promeni saki tri meseci (...) deju *kvatri* (...) Va kvatreh su i kvatni dnevi k. sreda, k. petak, k. sobota i nedeja kvatrnica (...) Va kvatreh su najhuje štrigi i druga zmamorija (...) Ženske ne bi prale, šile ni krpale (...) ni dobro strić vlasi (...) (Jadras 1994: 83)

4. IZABRANI KULTURNI OBRASCI I NJIHOVI KONTEKSTI

Iako još nije iznjedrila jedinstven **klasifikacijski model**, **usmena književnost** uglavnom se razvrstava prema blagdanima, godišnjoj obredno-običajnoj praksi, godišnjim dobima, poljoprivredno-stočarskim poslovima i životnim običajima; prema pjesničkim vrstama, prema pjesničkoj motivici i kombinirano. Suvremena hrv. folkloristica Tanja Perić Polonijo u svoj je kompromisni **književnoteorijsko-folkloristički model** ravnopravno uvrstila i glazbeni izričaj. Prvu klasifikacijsku razinu odredila je prema razini teksta i prema razini prakse, a dalje prema razini teksta na 1. podrazinu jezičnih ili govornih osobitosti teksta (pa prema značenju ili temi i prema tematskim odnosima) i na 2. podrazinu glazbene izvedbe. Slijedi razdioba prema značenju ili temi na: a. pjesme tipične ljudske situacije (o ljubavi, smrti, životu, prirodi, religiji, prolaznosti i sudbini), b. socijalno-povijesne pjesme (povijesne, obiteljske, vojne, radne i putničke), c. pjesme vezane uz običaje (uz godišnje i životne običaje te uz rad) (Perić Plonijo 1995: 55-67). Etnomuzikolog Vinko Žganec **međimurske napjeve** najprije je podijelio na svjetovne i crkvene popijevke. Svjetovne je prema glazbenim utjecajima razvrstao u stare popijevke s općeslavenskim obilježjima (dječje p., p. od kola, društvene i obredne p., svatovske p., šaljive p., romance i balade, p. o prirodi), tipične međimurske popijevke i popijevke pod stranim utjecajima (Žganec 1924: 8), odnosno u skupine ljubavnih, vojničkih (i ratnih), svatovskih, duhovnih, prigodnih i raznih drugih popijevki (Bartolić 2008: 19-20). Povjesničar književnosti Ivan Zvonar klasificirao ih je u lirske pjesme u skupine prigodnih (p. uz crkvene obrede i praznike: uskrsne, uz blagdane svetaca zaštitnika, romarske, polježarske, imendanske; radne p.: pečalbarske, u polju; svatovske p.; tužbalice; dječje p.: uspavanke, brojalice, verižne nabrajalice), mitoloških, ljubavnih (kraće ljubavne pjesme, romance: o rodnom kraju, vojne i ratne, pečalbarske, o sudbinama, o ljubavima; balade: karaktera, nesretnih okolnosti), šaljivih i podrugljivih pjesama te pjesama o NOB-i i obnovi. Epiku je razvrstao u pjesme-bajke, mitološke pjesme, pjesme-novele, hajdučke pjesme, pjesme o Zrinskima, pjesme o borbama s Turcima, vojničke pjesme, balade i romance, pjesme o NOB-u i obnovi zemlje (Zvonar 1980: 239-240; 1987: 21). No, budući da »usmena književnost živi u inačicama, ne u strogo programiranim književnim rodovima/vrstama« (Botica 2013: 45), niti jednu **klasifikaciju** nije moguće dosljedno provesti jer se one mogu razvrstati u više različitih skupina. Razvidno je da se njihovi pjesnički motivi i sklopovi javljaju na širem hrvatskom području. S obzirom na usmenoknjiževnu

preventivnu cenzuru, koja je prema rus. jezikoslovcima i folkloristima Romanu Osipoviču Jakobsonu i Pjotru Grigorijeviču Bogatirjovu pjesnički postupak razlučivanja bitnih od nebitnih činjenica ili od »retardirajućeg čimbenika«, pokazalo se da **usmena tvorba** nije integralno individualan čin, nego je istodobno rezultat povijesnih, kulturoloških i socijalnih procesa zajednice u kojoj pjevač ili kazivač živi (Bartolić 2008: 19). Stoga kao svojevrsno povijesno svjedočanstvo pozornost privlače dugovječni **plesni novogodišnji i svadbeni napjevi** kojima se nanovo »osvaja svijet, organizira ga, preobražava prirodni pejzaž u kulturnu sredinu« (Eliade 1970: 128). Ili, »everything in the divine world had its symbolon in the earthly realm and objects in the sensible world could be manipulated to effect changes in the noetic world« (Johnston 1990: ch. 7 u Stewart 1994: 99). Obredno-običajne prakse pjevanja **svetih tekstova** prema usvojenom kalendaru, svojevrsno su simboličko-cikličko uspostavljanje Reda na kružnome ili sfernom **kultnom mjestu** kružnim ili sfernim **kultnim oblicima**, još od (pred)antičkih vremena poimani najsavršenijim geometrijskim likovima ili tijelima.

Vežu **ophodno-plesnog koledanja** i **svadbenih pjesama u kolu** potvrđuje tradicijsko dijaloško pjevanje **svadbenih napjeva** na mjesnim raskrižjima u Kalima na otoku Ugljanu. »Kolede su najstarije naše pjesme; one sežu do u pogansko doba Hrvata, Srba i ostalih južnih Slavena, kao i ostale naše obredne popievke« (Kuhač 1941. V: 464). Budući da su definirane **metričkim obrascima**, čini se da ih obilježavaju stabilne predodžbe, no njihova prilagodljivost drugim jednostavnim oblicima također potvrđuje **stabilnost pjesničkog roda** i njegovih **poetičkih zakonitosti** (Radulović 2015: 65). Na vezu kulturnih plesališta i novijih plesnih tradicija upućuje hrvatsko-rekaško plesno mjesto na otvorenom zvano Barok (Krpan 1983: 117), a na vezu plesnih i nabožnih melodija pripjev slovenske marijanske pjesme "Je angel Gospodov oznanil Mariji" u prvom, sporijem dijelu slovenskoga tradicijske polke "Ta angelska" (Bezić 1991: 20). Najcjelovitiji **tradicijski niz hrvatskih napjeva** sačuvan je u međimurskome *kotoripskom kolu* koje pripada suvrstici kajkavskih *vuzemnih kola*, zatim u ophodnom *kolendavanju* Dubrovačkog primorja¹⁶³ i *koledavanju* Hrvata u rumunjskom Rekašu, uključenih i u svadbeno *pirovanje* tih krajeva, te u duhovskom ophodu *kraljica* ili *ljeljā* istočne Slavonije i Baranje. Stoga istraživanja valja usmjeriti na područja odakle se u srednjem vijeku hrvatsko

¹⁶³ Mentor u etnokoreologu Tvrtku Zebecu zahvaljujem na obavijesti o ženskim ophodnim *primorskim kolendama*, također i folklornom djelatniku Mati Katičiću iz primorskih Smokovljana na iscrpnim podacima o toj tradiciji, Ivani Konjuh iz Zagreba na podatku o *svadbenom kolendavanju* u primorskim Dolima te etnografinici Marti Kolega iz Kali na podatku o *ženskom pjevanju svadbenih napjeva* na kaljskim raskrižjima.

stanovništvo doselilo i na ona koja je naselilo migrirajući pred Osmanlijama ili zbog potreba vlasti za radnom snagom nakon kužne pošasti ili po prestanku osmanlijske opasnosti. Jedna od njih je ukrajinska **Huculska regija**, na čijem su području nekadašnje antičke rimske kolonije Dacije (3. st.) i ranosrednjovjekovnoga vojvodsko-kneževskog sjedišta dačkih Slavena (11. st.) zaredala povijesna mađarska osvajanja (Bariću 1887: 9–10, u Detelić 2006: 85) i čija se tradicijska kultura suodnosi s tradicijskom kulturom kontinentalne Hrvatske, napose međimurske. Takva su i ona područja na kojima se **lokalna hrvatska tradicija** u nepovoljnijem okruženju dulje opirala stranim utjecajima ili asimilaciji, npr. tijekom 16. st. u **Gradišću** (u Austriji, Mađarskoj i Slovačkoj) i u talijanskoj pokrajini **Molise** – među potomcima hrvatskog stanovništva izbjeglog iz Like, Krbave, Korduna, Banovine, zapadne Bosne, Gorskog kotara i Slavonije, također u **Rumunjsku**: tijekom 15./16. st. u županiju Caras-Severin (Karaševo, Lupak, Klokotić, Ravnik, Vodnik, Nermet, Jabalča) – među hrvatskim potomcima, tijekom 17. st. u Tamišku županiju (Rekaš) – među potomcima šokačkih doseljenika (iz Babine Grede i Mrkoplja) i tijekom 18. st. zapadno od Temišvara (u Keči) – među potomcima doseljenih kajkavaca (iz Topuskog) i manjim dijelom (Ličana iz Brinja) (Manea-Grgin 208: 16-19).

4.1. HUCULI I HUCULSKA TRADICIJSKA KULTURA

Tradicijska kultura Međimurja i Huculske regije višestruko je podudarna. Slavska etnička skupina **Hucula** grkokatoličke i pravoslavne vjeroispovjesti govori zapadnoukrajinskim dijalektom, nastanjuje zakarpatsku ukrajinsku Huculschynu i Bukovynu te rumunjsku Bucovinu i Maramureş. U povijesnim dokumentima prvi se put spominje u 14. st. i povezuje s izumrlim istočnoslavenskim plemenima **Uliča** i **Tiveraka** te nomadskih **vlaških pastira**, odnosno s ranosrednjovjekovnim plemenskim savezom **Bijelih Hrvata** sa sjevera. Zajedno s **Bojkima** i **Lemkima** na zapadu, predstavlja tri glavne etničke zajednice **karpatskih Ukrajinaca**. Vlaški udio u oblikovanju huculskog etniciteta potječe iz područja današnje Transilvanije, Banata, Oltenije, Muntenije i južne Moldavije, koja su nastanjivali južnobalkanski predantički narodi. Stanovništvo im se srodilo s romanskim stanovništvom nakon ukidanja Dacije (posljednje uspostavljene, kolonizirane, urbanizirane i romanizirane rimske provincije) i konačne propasti Rimskog Carstva, oblikovavši srednjovjekovnu Vlahiju i današnju Rumunjsku i jezik iz latinskog. Nastavak *-ul*, koji se tumači rumunjskim etnonimom ukrajinsko-karpatskog područja

Ġorul u doslovnom značenju ‘stanovnik gorā’ i *Ġotul* ili *Huġul* ‘odmetnik, lopov’, možda u vezi sa slaveniziranim *kochul* ‘lotalica, nomad’, podudara se s nastavkom osobnog imena rum. folklornog plemića *Drakule* (Panjkiv 2017: 163; "Hutsulshchyna": web). Stoga se možda odnosi na predromanske i kasnije slavenizirane stočare. Postupno migrirajući preko planinā i duġ rijeke Tise prema sjevernoj Moldaviji, a u 17. st. i u jugoistočnu Rumunjsku, **Huculi** su gornji sliv rijeke Prut naselili u 15. st. i na njegovim obalama stvorili osebujnu kulturu. Novija istraġivanja pokazuju da su bliski ukrajinskim starosjediocima u meġurjeġju Pruta i Dnjestra, podrijetlom s Balkana i s Kavkaza (Tyvodar 2013: 99). Tradicionalno su se bavili lovom, uzgojem stoke i izdrġljivih ponija te obrtom, a danas se bave turizmom (Mellish i Green 2006: web). **Huculska tradicijska kultura**, koja je nazivljem, izvedbom ili sadrġajem srodna **hrvatskoj tradicijskoj kulturi**, pozornost u svome **materijalnom opusu** plijeni osobitim gospodarstvenim obiljeġjima, sakralnim i profanim drvograditeljstvom, ġivopisnim tekstilnim, krznarskim, koġnim i metalnim rukotvorstvom, ornamentiranim lončarstvom i oruġarstvom, a u **nematerijalnoj kulturi** osebujnom glazbom, umijećem izrade *pisanki*, pastirskim igrama, ljekarijama, novogodišnjim ophodima *polaznika*, stihovima obrednog *koljadovanja* i priġama o mitskim kamenim babama, utopljenicima, rusalkama, vješticama, šumskim duhovima, ġarobnjacima. Tu su i **huculska tradicijska jela**: badnjaġka pšeniġna ili jeġmena kaša *kutja* zaslaġena medom, zoben beskvasni kruh i kukuruzni kruh *melaj*, kukuruzna palenta, krumpirov *banuš* preliven toplim sirom ili kajmakom, riblja jela, jela od gljiva, kompot *uzvar*, slane *piroge* punjene kupusom ili grahom i slatke punjene makom ili voćem, palaġinke i gibanica *bhanka*, mlijeġna *ġusljanka*, kiselu mlijeko i *varenyky*, kravljji i ovġji sir, novogodišnja hladnetina *pihtija*, novogodišnji i predsjetveni srećonosni *k(a)raġun* ili *vasylj(ak)* s ġešnjakom, medom, šitnim sjemenjem i grahom (Ġaković 2002: 31 bilj. 8; Belaj i šantek 2013: 149-158, 160-161; "Hutsulshchyna": web; Panjkiv 2017: 163-166; "Boġićna obredna jela": web).

U **huculska glazbala** ubrajaju se opnozvuġni *bubon*, zrakozvuġna *drimba*, puhaća *zozulka* (mlada ptica kukavica) *trembita*, *sopilka*, *dvodencivka* i *duda*, zatim šiġani *cimbali* i *kolisna lira* te gudaća *skripka* i *basolja*. Troġlani sastav sviraġa *troisti muzyky* na jedinki *sopilki* ili violini *skripki*, basovskoj gudaġoj *basolji* ili dulcimeru *cimbali* i bubnju *bubnu*, zabiljeġen još u srednjovjekovnoj Kijevskoj kneġevini, omiljen je i danas (Ġerkaskij 2007: 8, 24, 28, 38, 40, 42, 44, 50, 54, 60, 62, 68). Na te sviraġe podsjeġaju donedavno omiljeni meġimurski troġlani sastavi. Povijest **huculskih plesa** opisana je u publikacijama Volodymyra Shukhevycha poġetkom 20.,

Romana Harasymchuka i drugih od sredine 20. st. nadalje. Evolucionističko shvaćanje razvoja plesa iz kultne, rekreativne i teatrološke (nacionalne i umjetničke) razine suvremeni znanstvenici odbacuju. **Teatrocentričko poimanje plesa** pedagoginje i teoretičarke Margaret H'Doubler objedinjuje sve tri razine. Unatoč postupnim razgradnjama i utjecajima, prva razina prepoznatljiva je u današnjoj ruralnoj plesnoj tradiciji. »For our purposes, ritual dance refers to dance performed as part of a ritual, ceremony or celebration, marking a profound event, time, place, identity or relationship. The relationship may be among individuals, among groups, or between people and the supernatural (...) Historic documentations of peasant dance traditions are very valuable because they can provide us with information about communities that were not as integrated into globalized trends as they are today.« (Nahachewsky 2012: 15, 21, 40, 47).

4.2. HUCULSKI SVADBENI PLESOVI

Zapadnoukrajinski plesni običaji u znaku su muških čestitara od Božića (7. siječnja) do Bogojavljanja (19. siječnja), koji zajedno sa ženskim ukućanima pjevaju i plešu *pljes*, *kruhljak* i drugo, a *malanku* na Novu Godinu (13. siječnja). U zapadnoj Ukrajini također se pleše: tijekom pokladnog *pušćenja*; nakon mise, rodbinskih posjeta i muških natjecateljskih igara na Uskrsnu nedjelju, u ponedjeljak i utorak; nakon mise za mrtve *provodi* u subotu po Uskrsu. Vrhunac uskrsnog razdoblja predstavljaju djevojačke plesne igre *haivky*. Sv. Juraj (6. svibnja), Duhovi *Zeleni svjata* (50 dana po Uskrsu), Sv. Ivan Krstitelj *Kupalo* (7. srpnja), Sv. Petar i Pavao (12. srpnja), Velika Gospa *Perša Bohorodicja* (28. kolovoza) i vjerski blagdan mjesnog patrona *khram*, blagdani su u znaku plesne tradicije na mjesnim gumnima, u crkvenim dvorištima, na seoskim raskrižjima, u većim kućama ili na dvorištima i u gostionicama, a nakon proljetnoga Sv. Jurja i tijekom sezonskog stočarenja na planinskim pašnjacima. Plesom se obilježava početak i svršetak gradnje kuće i drugih gospodarskih sezonskih poslova (uključujući i sabiraštvo), kao i subotnje poslijepodnevno okupljanje izuzev u korizmi. Preuzeti iz susjednih područja, *čardaš* i *verbunk* bili su u 19. st. omiljeni plesovi na svečanostima nakon regrutacije.

Pozornost plijeni i **huculska svadbena tradicija**, čiji se elementi, npr. postavljanje zapreke pred svatove, skrivanje mladenke i izvođenje lažnih mladenki, podudarni s elementima **hrvatskih tradicijskih svadbi**¹⁶⁴. Uočeno je da uzvanici plešu u sedamnaest od sveukupno

¹⁶⁴ Belaj i Šantek 2013: 157

dvadeset etapa svadbe *vesilje*¹⁶⁵, još početkom 20. st. mladi i stariji uzvanici odvojeno. Na svadbi u Toporovtsima ukrajinske Bukovyne u huculskom susjedstvu, svadbeni plesovi prate subotnje mladenkino odijevanje, dolazak svatova k mladoženji, izmjenu mladoženjinih i mladenkinih darova te nedjeljno dopremanje svečanih kaputića za mladence, pokrivanje mladenke velom, kumovsko darivanje svadbenim kruhom, dolazak djevera i svatova u mladenkin dom, darivanje mladenaca, skidanje mladenkina vela itd. Osam do deset plesova ubraja se u stariju tradiciju iz prve polovice 20. st., npr. kolo *rus'ka* koje stariji uzvanici, roditelji mladenaca i mladenci plešu solistički ili u paru međusobno i s drugim uzvanicima, zatim kolo mladih *molodiena* po dolasku uzvanika u mladoženjin ili nevjestin dom, pa istoimeni mladenkin solistički ili parovni ples u kolu te ples *svaški* s rekvizitima (jastukom, mladoženjinim kaputićem, mladenkinim velom). Na rekreacijsko-zabavnoj razini plešu se noviji *modernyi, step, šimi, polka* i *valcer*. Važan **svadbeni rekvizit** je ukrašeno smrekino stabalce *ubiranje derevcije* koje se prvoga svadbenog dana zasebno u mladenkinoj i mladoženjinoj kući siječe, kiti i utiče u svadbeni kruh. Tijekom *povnicje* sljedećeg jutra, mlada i mladoženja sjedeći za stolom ispred krušne pogače nazdravljaju gostima. Slijede mladoženjini pozdravi uz posredovano darivanje mladenke naročitim kruhom, oglavljem, crvenim rupcem i čizmicama te mladino uzdarje mladoženji vezenom košuljom, kruhom i duhovnim pozdravom. Treći dan par prima roditeljski blagoslov i u svatovskoj povorci (mladenka/mladoženja na konju, glazbenici, drvonoše, djeveruše/djeveri i ostali) odlazi u crkvu. Odvojeno se vraćaju natrag, dočekuju ih roditelji. Nakon što mladenka i djeveruše te mladoženja i djeveri pojedu svoj prvi dnevni obrok, jedu i drugi. Nakon čašćenja kod mladoženje četvrti dan, svatovi i mladoženja jašući odlaze po mladenku. U mladenkin dom ulaze nakon darivanja ukućana, plesa djevera s djeverušama i mladoženjina otkupa nevjeste na kućnom pragu. Svadbeni par i uzvanici sjednu za stol, jedu hranu koju je prethodno donio mladoženja, svatovi plaćaju zdravice. Ovjenčanici zatim plešu, pri čemu mladoženja simbolički šiba nevjestu uz pratnju ritulanog bubnja¹⁶⁶ i uz pratnju svatova koji prenose mladenkin miraz kasno noću s nevjestom odlazi u svoj dom. Mladoženjini roditelji dočekuju povorku, slavlje se nastavlja do jutra. Peti dan mladoženja poziva djeverove i obitelji djeverušā na malu proslavu. Zaključni *kolačini* održavaju se mjesec dana kasnije. »Unlike some beliefs about peasant dance, it is not normally motivated national consciousness, nor by a blind commitment to maintenance of

¹⁶⁵ Harasymchuk 1956: 101-102 u Nahachewsky 2012: 40

¹⁶⁶ Čerkaskij 2007: 60

tradition. Peasants, from among various options, have chosen rather traditional behaviors because they help satisfy their goals and desires. Indeed the transition from vival to reflective dance is a process of ethnicization increasing ethnic salience. It is also a process of heritage-ization taking a vernacular dance and marking it as a symbol of the past.« (Nahachewsky 2012: 42-50, 52)

Huculski svadbeni ples *kolomyj(k)a*, *kolomeyka* ili *kolomeike*, u 19. st. posvjedočeno omiljen u austro-ugarskim slavenskim (među Poljacima, Česima, Slovacima, slovenskim Prekmurcima i hrvatskim Međimurcima) i ne-slavenskim etničkim zajednicama (među Rumunjima, Mađarima, Romima), potječe iz okolice huculskog središta Kolomyje na rijeci Prut u ukrajinsko-zakarpatskoj povijesnoj regiji Pokkutyja. Taj mađarski *kolomejkát* iz kojeg se vjerojatno razvio *czárdás*¹⁶⁷, poljska *muzyka*, prekmurska i međimurska *kalamajka*, sinkopirano je *kolo* sa središnjim plesačem, strukturirano od zasebnoga pjevano-instrumentalnoga i od zasebnoga plesno-pjevanoga i instrumentalnog dijela. Moguća mu je hrvatska reinterpretacija *drmeš* koji se isprva isključivo uz pjevanje plesao učetvero ili u *kolu* ili zasebno (Kostelac 1987: 18, 98). **Plesne figure** su mu *zmija*, *most*, *dvored*, *nadigravanje*, *biračko kolo*, *sunce*, *parovni ples*, među kojima su zamjetne i neimenove plesne figure u vezi s njezinim važnim pjesničkim motivom *ptice kukavice*:

A kad čuješ kukavicu da se tiho glasi, / pomislit ćeš to je majke – žalba i uzdasi. (Litva)

Oj, ti siva zazulen'ko, vysoko ljetaeš', / ta vpvovjež' mi, zazulen'ko, de ljubka vidaeš'? (Rusija)

(Bulat 1933: 25-26)

Zazulečko, kukulečko, pozyč'-komi krylec', / naj poleču vodvjedati, de moj čornobrivec!... (Ukrajina)

Dvostihovi prožeti melizmima na jednostavnu melodiju skandiraju se u dvočetvrtinskoj mjeri, prema osnovnome ritamskom obrascu 4+4+4+2:

/ Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta Ta /

Tome je **plesno-pjevanom metričkom obrascu**, uočenom u antičkim zdravicama, kojim su ispjevane neke svadbene zdravice i kolede Hrvata u Rumunjskoj te svadbeni plesni napjevi

¹⁶⁷Mađ. skladatelj i etnomuzikolog Bela Bartók usporedio je mađarski *czárdás* s ukrajinskom *kolomyjkom* i transilvanijskom *ardeleanom* ("Kolomejka, kolomijjka": web).

međimurskih, prekmurskih i nekih drugih hrvatskih područja, podrijetlo vjerojatno u **antičkim kulturnim plesovima za vodu**. *Kolomyjki* su srodni svadbeni plesovi u 6/8 i 3/4 mjeri *huculka* (*hutsulka*, *huzulka*), *verkhovynka* iz ukrajinske Verkhovyne te *bukovynka* i *arcan* (*arkan*) iz ukrajinsko-rumunjske Bukovyne (Bucovine) ("Kolomejka, kolomijka": web).

4.3. KOTAČ U BLATU

Hrv. riječi *kol(es)o* 'krug, kotač, rota' (Damjanović et al. 2009: 118; Mikalja 2011: 150), *kolana* 'ogrlica' (Molise, Piccoli i Sammartino 2000: 63), *kolar* 'okovratnik' (Vuković 2001: 170), *kolobar* 'aureola, nimbus', *koloplet* 'splet; vrtlog, vihor', *kolovođa* 'voditelj koledara i kola' (Ivančan 1988: 42; Sekulić 1991: 333), *kolovrat* 'preslica na kotač koji se okreće nogom', *kolut* 'prstenast predmet; kolbar, kolo' (Šonje 2000: 466, 467, 468) i *kovrtanj* 'okruglo obredno pecivo' (Božičević 2010: 52; Rožić 2002: 273), označavaju **prstenaste** ili **sferne pojavnosti**. *Kolomijica* je kajkavizam koji označava 'kišnicu zaostala u tragu kotača zaprežnih kola na zemljanom putu' (kaz. Bajuk). Potvrđuje ju i jedan međimurski napjev u kojem majka savjetuje sina uoči odlaska na bojišnicu¹⁶⁸:

...Ne pij, sinek, vino sake krčmarije, / ne pij, sinek, vodu sake kolomije! (Vratišinec, Tuksar 2010: br. 26)

Možda na tragu kozmogonijskim gromovnikovim kolima i novogodišnjim obrednim postupcima (plesanju kola, postupcima s vodom i vatrom) pretkršćanskih Slavena u proljetnome i kršćanskih Slavena u zimskom ciklusu (Belaj 1998: 120-121; Gavazzi 1991: 32, 38, 39, 53, 57, 132, 174, 179), etnokoreonim *kolomyjka* moguća je složenica od slav. riječi *kolo* 'koleso od kočij(a), rota, kolo za vaditi vodu, kolo od skakan'ja, Ursa major' (Mikalja 2011: 150), odnosno *kal*, i *umivati*.

Kolovaja je 'uski prostor između dvije kuće' (Braica 1999: 45), a *kolovaj* 'kanal' (Vuković 2001: 170) i 'ulica' (Ivančan 1982: 301). Na južnodalmatinskim i hercegovačkim preslicama čest je motiv *putače*, što znači 'put, staza' (Vojnović 1994: 44). Kasnobrončanodobnom ie. ratnicima pobjedu je osiguravalo ratovanje u **bojnim kolima**, sastavljenima od konjskog dvoprega i dvokolice, što je razlog kulturnoj povezanosti **kotača** s božanskim **Suncem**¹⁶⁹. U ruci gal. boga Taranisa (rim. Jupiter) tome solarnom rekvizitu divovsko-zmijonožnog konjanika prethodio je

¹⁶⁸ Međimurci su u Velikom ratu bili regrutirani na istočnoeuropsku bojišnicu.

¹⁶⁹ Prema dokumentarnom filmu »Helen of Troy« Billa Lockea (History Channel for Croatia, emitirano 16. i 17. veljače 2012.)

mjesečev disk egip. božice Izide (rim. Dijana) (Chevalier i Gheerbrandt 1994: 289, 290, 805). *Ognjenim kolima* s upregnutim ognjenim konjima, u kojima bibl. prorok Ilija juri nebom, prethodila su *gromovnikova kola*, »pa je i to u Slavenu još živa vrlo arhajska indoeuropska predodžba o bogovima, a starozavjetni je prorok tako, zbog ognjenih kola, još lakše stupio na Perunovo mjesto« (Katičić 2008: 263). Naime, drvena *kol(es)a* bila su 'uobičajeno prijevozno sredstvo slavenskih tradicijskih zajednica'. Gdje je sv. Ilija, tamo je i Perun. A gdje je Perun, tamo je i njegov sin (Belaj 1998: 195-206):

Srebrna zipka, / zlatni ketač, / de se bo zibal / Jurek bez gač. (Hrv. zagorje, Perić-Polonijo 2000: 27)

Budući da u rasprostranjenim hrvatskim predajama *grmljavinskim kolima* upravlja gromovnik sv. Ilija, oblacima *zmaj*, a zmajem sv. Ilija – sv. Ilija je zmajev supstitut. **Čarobni kotač** suodnosi se u jednoj pounjskoj predaji s *četiri zlatne jabuke* koje umjesto kotača na čudesna *kola bez konja* od najstarijeg drveta postavi *djed* – zahvaljujući kojima *treći sin* dobije *carevu kćer* za suprugu i s njom se otisne put **Mjeseca** na *medeni mjesec* (Vrkić 1991b: 65-66), zatim s folklornim vještijim *vrzinim kolom* koje se možda plesalo i iznad sela Vrzići navrh Velebita, a također i s *kolom čarobnjaka Vergilija* te s *kolom grabancijaša dijaka* (Jagić 1948: 196-198; 202-203, 205).

Osim **usmene književnosti**, predodžbe o prijevozu **sunčanog božanstva** u **kolima** potvrđuju **leksik, običaji** i **toponimija**: hrv. nazivi *svora* za 'drven, podni dio kružnog oblika zaprežnih kola koji povezuje prednje i zadnje osovine za kotače' (Kozina 2010: 338) i *svornica* za 'klin na plugu ili kolima' (Braica 1999: 92), koji se izvode iz ie. **sāwel-/swel-/sūl* i stind. ved. *súvar* 'sunce' (Gluhak 1993: 594). »Tako mi sunca!« jedna je hrvatska pučka zakletva (Kušar 1993: 40), Savar je dugootočko naselje s predromaničkom bazilikom. Prema zapisu hrv. isusovca i gramatičara Bartola Kašića, pustinjaci nedaleko Vukovara »žive u maloj kolibici usred vrta i puni su praznovjericā, čaranja i proricanja (npr. prema kotrljanju kotača)« (Vince-Pallua 1993: 39). O kotač ukrašenih *svadbenih kola* Bački Hrvati razbijali su bocu ili čašu vina (Sekulić 1991: 313). Na prigorskoj svadbi kočijaši su stražarili na dvorištu, da svatovi s *kola* ne ukradu *vagire* ili *kotače* (Vondraček-Mesar 2004: 25). Roditelji su novorođenče za zaštitu od zlih silā provlačili kroz *kolni kotač* (Popić 2012a: 2). *Mlinsko kolo* i mazivo *kolomajz* bili su magijski rekviziti:

...znali su deti masti svinjske da ne škripi kad mele kolo. Tam kamenje mele brašno, kolo iza melina voda goni. Koja je baba znala coprije, znala i novac dobila, ote masti, pa mladum nedelum, pa pomaže toga dečka kojega voliš. Bu se samo motal oko tebe i bu te zavolel kaj kolo oko melina. (Komarevo, Šipuš 2017: 36)

U Tirolu je zabilježeno spaljivanje *slamnate lutke* koju se u *zaprežnim kolima* dovezlo do ivanjskog krijesa, u Njemačkoj vjerničko vidovdansko okupljanje na visu oko *kolca* (Damjanović et al. 2009: 118) s utaknutim *kolskim kotačom* omazanim katranom i omotanim slamom na vrhu, među Zapadnim Slavenima običaj paljenja ivanjskog krijesa okretanjem *kotača* oko hrastove *osovine* (Frazer 2002: 503-505, 517), a na širem slavenskom području uskrsnog paljenje krijesa od drveno-vegetacijske motki okomito ukopane u *gomilu* (Gavazzi 1991: 34-35). *Koloturanje* je slav. 'ritualni obred sa svijećama na Sv. Blaža' (Baboselac-Mišin 2002: 265). Drugo ime *ples sv. Vida* je *vrzino kolo* koje se plesalo uz pjevanje "Ej, 'grišće, plandovišće" (Ivančan 1985: 32). U paškom Kolanu zabilježeno je višednevno lipanjsko hodočasničko zavjetovanje mještana i udavača bogu Svetovidu na mjesnom brdu Sv. Vida, tijekom kojeg su prve dane molili, postili i šutjeli, a zadnji dan jeli, pili i plesali »narodni ples uz svirku frula, dipla i mijeha« (Crnković 1994: 69). Hodočasteći svake godine pješice preko sjenokoša k svetištu sv. Vida u Toplice, Banijci su prelazili i preko polja Kolarke (Gašljević Tomić 2010: 251), na kojem su vjerojatno plesali *kolo*. Kao što se plesalo i na brdašcu Kolakovici nedaleko Gospića (Ivančan 1981b: 23), na Kolu usred Bibinja i pred dragovskom crkvom, na Kolišnici u Zaostrogu i kraj Drvenika, na pašmanskome Koleču (Tkon, Ždrelac), tučepskom Kolištu (Ivančan 1981a: 89, 97; 1996: 128, 135, 139). na Igrišću u Grohotama na Šolti (Gavazzi 1991: 194) i podno zavjetne stijene na zapadnom Kalniku (kaz. Bosek). A na putu prema mladoženjinoj kući nakon crkvenog vjenčanja, dugootočki svatovi višekratno su plesali *pirno kolo* (Lulić Štorić 2007: 29). Svi ti primjeri upućuju na predodžbe o zamišljenoj projekciji nebeskoga **svetog kotača** na zemaljsko kultno **kružno mjesto** koje se ophodi **kružnim kretanjem** ili u **kolima**, a slavi plesnim **kolom** i **kolačima**. Iako se *kotač* i *kola* pripisuju muškim božanstvima, tradicijski kružni oblici ishodišno su ženskog predznaka. Na to upućuje vrbnički naziv *oplača* za 'plosnati i okrugli medeni kolač s rupom u sredini spravljan na Veliki petak i kad bi netko umro', čiju pučku etimologizaciju »o' plača (za Kristom)« suvremena etnologinja Jelka Vince-Pallua odbacuje, objašnjavajući je starodalmatskim leksičkim utjecajem iz lat. riječi *placenta* 'maternica' (Vince-Pallua 1991: 22).

Kastav. *kal(ić)* označava 'seosku lokvu na kojoj se napaja stoka' (Jardas 1994: 393), *kalilo* 'lokvu, baru' (Richter i Ballmann 1840: web, 17) i 'najdublji dio močvarne rupe', a *kalamuza* 'lokvu rijetkog blata' (Donja Bebrina, Baboselac-Mišin 2002: 271). *Kal* je i prigorsko močvarište kamo su navodno otete muškarce odvodile *ceprnice* (Rožić 2002: 306). Te se riječi

etimologiziraju iz praslav. **kalъ* ‘močvarno, ilovasto blato’ i ie. **k^wāl-o-s* ‘glina, ilovača; blato, glib, kal, mulj’, kojima je u osnovi **kāl-* ‘taman, prljav’. Iz njega se razvio stind. *kālah* ‘crn, tamnoplav’ (Gluhak 1993: 310), riječ za boju puti božice-zemlje, deificirane u ind. božicu smrti Kali, egip. Izidu, mal.-azij. Kibelu, ant. Demetru i čudotvornu kršč. Crnu Gospu (Bašić 2008: 4-18) i posvjedočene u hetitskim obrednim tekstovima (Matasović 2000: 94) i u antičkoj predaji o kišnici zamućenoj zemljom, obasjanoj Suncem i ponuđenoj ožalošćenoj Demetri za piće (Devereux 1990: 74). A Kaljina i Blatnica najveće su pritoke Bioštica koja izvire podno Devetak planine i ponad sela Knežine općine Sokolac, zajedno sa Stupčanicom u Olovu tvoreći rijeku Krivaju ("Izletište Zeleni vir kod Olova": web). U gori Kalin najvišeg vrha Kalina, izvire vulkanska termalno-mineralna Vruća voda. Zajedno s višom Rudinom i Stožerom, ta gora ispresijecana starim stočarskim i karavanskim putevima, u gornjem toku Vrbasa okružuje srednjobosanski grad Bugojno u kojem je svetište sv. Ante jedno od najvećih crkava u BiH (Matković 2010: web).

U usporednome stihovanom zapisu »Iz kalema teče voda, / sjajna zelena, / čisto pere crvena...«, umjesto riječi *kal(ilo)* nalazi se *kalem*, što je bačka ‘cijev, cjevčica; crijep’ (Sekulić 1991: 300). To ‘valjkasto zašiljeno drvce na napravi kolovratu za pređenje na nožni pogon, s čijeg su vrha preslice iz smotka vune ili pređe prelje namatale izvučenu i usukanu nit’¹⁷⁰, čudotvorni je rascvali *kalinov štapić* opjevan u jednoj litavskoj uspavanki (Sliužinskienė 1998: 163-165).¹⁷¹ Istog je značenja i *kol(j)enika* (Braica 1999: 45) o kojoj pjeva slavonsko i srpsko svadbena *kolo* "Kolenike" (Ivančan 1988: 128). Kolenike je ime zapadnokalničke šume, a Kolnik je mikrotoponim na području Karaševskih Hrvata u Rumunjskoj. Ti se nazivi etimologiziraju iz stslav. *kolъ* ‘kolac’ (Damjanović 2009: 118). Je li Kalničko gorje, podno čijeg brijega Borovke u dolinskom naselju Apatovac izvire mineralna *kalna voda* vonjajuća na mulj (Nemčić 1998: 52), oko koje se još prepričavaju predaje o *copernicama* s *črnim rupcima* i o *Crnoj kraljici*, stegnut iz tih jezičnih tvorbi? Budući da latv. *kalns* znači ‘gora’ (Katičić 2011: 27), čini se da je toj riječi nasuprotan blatni *kal*, kakvo je navodno i vještičje sastajalište oko Crne mlake podno Kleka (Vnuk 1987b: 101), možda na zemljanom odronu zamućenom **kalnim rukavcem** gorskog izvora niz gorsku padinu, dje raste (svjetsko) **kalinovo stabalce**. Iako, voda

¹⁷⁰ prema »Kalendaru 2011« u izdanju Vukovarsko-srijemske županije

¹⁷¹ Vidi poglavlje IV. 1.7.

koja teče iz opjevanog *kalema* nije blatna, ona je sjajnozeleno izvorska tekućica. Nešto se u njoj crveno ispire:

Kalo, kalilo! Kroz kalilo voda teče, / sjajno, žuto, zelen bor, za gorom. / »Čije je ono dijete, što ga ne zovete?« / »Mi smo ga zvali, šećera mu dali.« / 'Op sito, rešeto, i ja bi se okret'o! (Slavonija, Knežević 1993: 92)

Kalile, kalile! / Kroz kalile voda teče. / Kalil' meni žito pere, / sjajno, zeleno. (Srijem, Kuhač 1941. V: br. 204)

Zaziv »Kalilo!« u istočnohrvatskim ophodnim usporednim pjevanim oblicima, koji je u srpskom Siriniću od sv. Ignjata do Božića bio ženski ophod zvan *kalinarke* (Kulišić 1979: 97), možda je pridjevsko ime mladog božanstva na kultnome mjestu uz *kalnu vodu* i mitski *kolac*, kakvo je vjerojatno uz kalnički Sveti kamen kojem se djevojke i žene još i danas zavjetuju. U slavenskim folklornim predajama *udavača* se uspoređuje s crvenim bobičastim plodom grmolike biljke *kaline* (lat. *Ligustrum vulgare L.*) (Djachenko 1997: 70) kojim se hrane *ptice*. Crkvu sv. Ivana Krstitelja iznad velebitskog Metka navodno je izgradila *pastirica Kalina* iz Marunova plemena. Stoga se može pretpostaviti pretkršćanski kult mladog božanstva iz *gromovnikovih kola* za pokretanje ciklusa rodosti i plodnosti na visu kakav je npr. Kalinovik u BiH ili na mjestima poput podravskog Kalinovca i zagrebačke Kalinovice¹⁷², možda nekad i uz obrednu žrtvu:

Crkvu gradi Kalina djevojka / ispod Metka sv. Ivana, / u planini na studenoj stini (...) / pokraj crkve bunar vode ladne. (Rukavina 1989: 105-106)

Svilu prede divojčica, / svilu, divojko, divojko. / Svilu prede, gajtan plete, / sajno zeleno, zeleno. / Kalin – drvo vitopero, / sajno zeleno, zeleno. / Kroz kalino voda teče, / sajno zeleno, zeleno. / »Ne 'krivaj se za mojčica, / sajno zeleno, zeleno! / Poznajem ti ruse kose, / sajno zeleno, zeleno. / Nit' su bele, nit' su crne, / samo najbolje, divojko! (koleda iz Dušnika, Mađarska, Vujičić 1978: 143).

Sadila sam bažilek / na 'nom bregu prek morja, / na 'nom kamcu mramorcu. / ... / Ljudi budu štimali / da smo si mi brat z sestrom. / Nesmo si mi brat z sestrom, / neg' smo si mi dragi dva. / Kalinka devojka, / kali, veli viciper, / to zeleno cvetje. (okolica Varaždina, Valjavec 1890: str. 305)

Sinoć konji ne dodoše, / (Kalino, / kale-vile, vito pero zeleno!) // a ja podoh da ih tražim. / Sretih drago na sred mosta, / ljubismo se dok bi dosta! (Levač, Srbija, Vujičić 1978: 369)

U sljedećim hrvatskim napjevima iz Mađarske, od kojih prvi sadrži pripjev sličan prethodnima, spominju se tri mitske *udavače* ili *rodilje* i bušarski ophodno-pokladni *kolovođa*. Pripjev »Kalino!« zaziv je i u nekoliko hrvatskih *koledā* iz rumunjskog Rekaša (Krpan 1990: 181).

Sve tri su se događale / (Kalino, kalinovo kovilje zeleno! I... hu!) / kak' će kojem ime biti. / Najstarija

¹⁷² Kalinovica je također ime izletišta nedaleko srp. planine Device.

govorila: / »Moj će biti žarko Sunce.« / A srednja je govorila: / »Moj će biti sjajan Mesec.« / Najmlađa je govorila: / »Moj će biti rosna Kiša.« / Rosna kiša za orače, / sjajan mesec za putnike, / sunce žarko za sirote... (Lukovišće, Mađarska, Vujičić 1978: 151)

Ovo kolo naokolo, naokolo, / da se triput okrenemo, okrenemo, / da je naše selo zdravo, selo zdravo! / I u selu tri divojke, tri divojke: / jedna tebi, druga meni, druga meni, / treća našem kolovođi, kolovođi... (vuzmeno kolo, Starin/Drávasztára, Vujičić 1978: 149)

Selom ide pisan jelen / (Lipero, lepo tvoje crno oko, divojko! I...hu!) / selom ide, Boga moli: / »Daj mi, Bože, zlate roge, / da orušim gori vrha, / da ja vidim što j' u gori! / U gori su tri postelje, / na svakoj je po gospoja, / svaka svoje čedo ljulja.«... (Lukovišće, Mađarska, Vujičić 1978: 151)

Slavonizam *trисло* imenuje 'rijetko blato' (Donja Bebrina, Baboselac-Mišin 2002: 282) Ie. riječima **trei-* 'tri', **ter(ə)-* 'trti, trljati, ribati' i **ter-* 'tresti se' zajednički je korijen **tr-* (Gluhak 1993: 637, 638, 641), mogući odjek kozmogonijskoj predodžbi o oplodujućem prodiranju Nebesnika gromovitim trozubom u **Zemljino blato**. Hrv. riječ *bara* 'močvara' (Šonje 2000: 56) i 'lokva, blato' (Mikalja 2011: 26) djelomična je istoznačnica *kalnoj vodi*. Možda semantičku vezu između **močvarne bare** i **pretkršćanske božice** potvrđuju išved. i sšved. lokalizmi *bjära, bära, bara, bärare* 'vještica' (Af Klintberg 2010: 289), a u južnoj Srbiji planinsko naselje Divčibare na Maljenu s visom Crni vrh.

4.4. ROTA

Srećonosno kružno kretanje i **kružni** ili **sferni oblik** ogledaju se u sljedećim **obredno-običajnim praksama**: u mjesnom kretanju vjerskih procesija, svadbene povorke i konjanika, u plesanju kola, u kretanju majke ili kume s novorođenčetom u naručju oko ognjišta, u obliku sakralnog mjesta (gorskog vrha, oltara), obrednih jestvina (kolača, peciva, kolede) i statusnih simbola (oglavlja, vijenca, pojasa, nakita) te u srednjovjekovnome središnjem svetištu opasanom zidinama i sa zidnim vratima koja stražari noću zatvarahu kako bi pristup u lokalnu zajednicu spriječili zlonamjernicima iz stvarnoga i mitskog svijeta. Međutim, navodno **zlonosno kružno kretanje** (opkoračivanje, vještičje kolo) i **zlonosni kružni ili sferni oblici** (zlo oko) nepoželjni su i opasni (Stewart 1994: 92-94, 98-99), kakvi se mogu pretpostaviti iz smjera potoka Dobel sa sjeverne i potoka Mokoš s južne strane prekmurskog naselja Krog u općini Murska Sobota, važnome arheološkom nalazištu antičke i slavenske kulture.

Hrv. riječ **rota** 'krug, kotač' etimologizira se iz protoie. **Hret-* 'kotrljati', praie. *řta* 'red, istina, pravda' i ie. *vratám* 'zavjet' (Skok 1972. II: 213, 214; Damjanović et al. 2009: 118), vjerojatno u

vezi s ie. **izumom kotača** 2500. g. pr. Kr., a potom i **bojnih kola** (Mallory 2006: 176). **Srodne** su joj **riječi** u značenjima ‘kotač’ ili ‘kola’ u mnogim ie. jezicima: skr. *ratha*, grč. *τροχός*, lat. *rotam*, rum. *roată*, šp. *rueda*, port. *roda*, franc. *roue*, ir. *roth*, gal. *roda*, lit. i est. *ratas*, latv. *ritenis*, njem. *rad* ("Rota": web).

S tim se riječima suodnose **imena i/ili oblici** nekih **obrednih slasticā, glazbala, mjesta i igara**. U Dubrovačkom primorju žene uobičajeno na Uskrs i Božić peku *rotane prikle*, ‘okruglo slatko pecivo’. Na druge manje važne blagdane peku obične, vrpčaste *prikle*. Lijevanjem u prosulju spravljaju ih pržeći tijesto od brašna, krumpira, mirodija i suhog grožđa (kaz. Ratković; Pederin 1976: 292). U 19. st. zabilježena je sekundarna uporaba zapadnoengleskog *crowdy-crawn* glazbala u ulozi žetvenog sita i okvirnog bubnja, čije ime slični engl. nazivu gudaćeg glazbala *cr(o)wd*. To je vel. lira *crwth*, prvotno zaobljeno-ispupčenoga zvučnog tijela, zvana još i engl. *crout(h)* i *rote*, proto-kelt. *krotto* i kelt. *crot*, lat. *chorus* i *(c)rotta* (Dearling 2005: 205). Pretpostavlja se da je jedna njezina inačica jdalm. *li(je)rica*.

U galskoj toponimiji nazivlje visova često sadrži jezičnu osnovu *roto* (Chevalier i Gheerbrandt: 290). Hrv. jezikoslovac Jakov Mikalja u rječniku »Blago jezika slovinskoga (1469./1651.)« lat. riječ *rota* objasnio je ‘kolom za vaditi vodu’, ‘timpanom’ i ‘zakletvom’ (Mikalja 2011: 150, 382). S obzirom na to i s obzirom da je rus. knez Igor prisizao na kulturnoj kijevskoj *roti*, da su prema »Korčulanskom kodeksu« (12. st.) hrv. kralj Krešimir i dvanaest kraljevskih župana javnom **zakletvom »na roti«** pred papom opovrgnuli optužbu o njihovom ubojstvu Krešimirova brata Gojslava (Katičić 1997b: 364), a prema »Vinodolskom zakoniku« (13. st.) da su se Hrvati okupljali »na nom mestu običainom kadi se rote čine« i prema »Istarskom razvodu« (14. st.) pozivali svjedočiti one koji »su istinu pokazali pod rotu« (Belaj 2007: 129), **kružni oblik osobitih jestvinā, kultnih glazbala** i topografskoga **svetog mjesta** na kojem su održavani vjersko-politički obredi, objave i prokletstva, Slaveni su po doseljenju mogli preuzeti od domorodačkog stanovništva, katkad ga možda i teonimijski preoblikovavši, npr. u *porunka* ‘zbor pred općinom’ (Krpan 1990: 121).

Jezus je po svetu šel, / ž njim je tudi Peter bil. / ... / Gavanka ji’ gledala, / vale jim povedala: / »Za vas nimam konaka...« / ... / Jezus se pa razsrdi / in jo močno zaroti... (Bela krajina, Šašelj 1906: br. 23)

Istočnopelješko brdo Rota za zimskog dana svojom južnom stranom zasjenjuje naselje Osobjavu općine Janjina¹⁷³, staro pelješko mjesto koje danas obuhvaća pet zaselaka sa sveukupno tridesetak stanovnika. Gledajući prema sjeveru, iz sela koje su u 7. st. utemeljili neretljanski Hrvati, vide se Luka Ploče i ušće rijeke Neretve. Arheološki nalazi gomilā, nadgrobnih spomenika u obliku kućice i temelja kapelice sv. Martina upućuju na nekadašnju ilirsku, rimsku i ranokršćansku nekropolu. Nakon priključenja poluotoka Dubrovačkoj Republici i epidemije kuge, vlast je u drugoj polovici 15. st. dopustila prihvat izbjeglicā iz BiH pred Osmanlijama. Selo je postalo uskočko i gusarsko uporište, meta čestih pritužaba domaćeg stanovništva i mjesto sukoba. Raseljavanje dijela Osobjavaca u okolna mjesta tumači se ondašnjim masakrom seljana. Prekinuvši povijesne veze sa svojim neretljanskim ishodištem, oni su krajem 16. st. prihvatili dubrovački način života, na prijelazu iz 19. u 20. st. i nakon okupatorskog masakra stanovništva 1943. značajnim dijelom iselivši u prekomorske zemlje. ("Pelješki dekanat": web)

Rota je, dakle, praslavensko **sveto mjesto prisizanja** koje je zamišljeno prostorno-vremensko **kružno kozmičko ishodište**, toponimički potvrđen okrugli kamen, kružno mjesto, zaokružena zemlja, ravnica, brežuljak, špilja ili gorski vrh (npr. Crni krug, Okruglice, Okrugljače, Okrugljaci, Rota), u kojem se zbog periodičkog obnavljanja reda i poretka u **početno-završnoj točki** odigrava **kozmički sukob** (Belaj 1998: 24-25). U gornjomeđimurskom naselju Okrugli Vrh, koje se smjestilo na istoimenom brdu i u kojem se pričaju priče o *pozaju* smještenom u jednome mjesnom *zdenčeku*, tijekom svibnja uobičajeno je *majsko popevanje* sakralnih napjeva oko kapelice sv. Barbare izgrađene 1920. na najvišoj mjesnoj koti, s oltarnom slikom sv. Barbare preuzetom iz prethodne barokne kapelice koja je na istom mjestu prethodila novijoj (kaz. Krnjak). Prema jednoj legradskoj predaji, neki vlasnik voćnjaka ureknuo je dječaka zbog krađe jabukā trčenjem *u krug* (Bango 1984: 190). Na **vezu osvajanja, svetosti kruga i teritorijalnosti** upućuje i međimurska dječja igra "Ogenj" koja se izvodila unutar dva iscrtana koncentrična kruga podijeljena u polja. Kad bi igrač u polju uhvatio prut koji je središnji igrač bacio nasumce uzviknuvši »Ogenj!«, drugi razbježani igrači morali su se zaustaviti. Središnji igrač izuzeo bi i prisvojio dio polja onog igrača kojeg bi uspio pogoditi prutom, a pobjedio bi onaj tko je prisvojio najviše tuđih polja (Borko 1993: 137). Hrv. folklornome *vilinom kolu* istoznačnica je *ris*, 'čarobni krug kojim se okružuju čarobnjaci prije čaranja ili sazivanja nečistih

¹⁷³ Janjina (Ioannina) je grč. epirska planina, Anjina (Anina) je rum. grad koji je od postojbine Karaševskih Hrvata udaljen dvadesetak km (Hategan 2015: 5), Janjevo je povijesno katolički kosovski grad, a Janja je jslav. folklorna mitska djevojka.

duhova i mračnih sila' ("Arvacki ričnik": web), 'čarobni krug kojem, kad ga oko sebe štapom opiše nag zaklinjatelj i tripud zasviždi, vrag dodijeli zlato ili mu oda tajnu' i 'vampir', pojam koji se etimologizira iz njem. *risz* 'čarobni krug' (Jagić 1948: 205-206; Braica 1999: 82). Otuda su *urisnice* tri mitske proricateljice sudbine novorođenčeta.

Benkovac: To su stariji ti govorili da igraju vile kolo i da prolaze neke vojske na konjima, šta ja znan, ratuje se... Bjelina: ...Ostao bi trag (...) takozvane kopite od kunja. Ostaje krug (...) To mjesto se zove *vilino kolo*... (Ivančan 1982: 144).

Prema prigorskoj predaji, seljak je *išal v ris* – u lov zabranjen na kvaterni dan, pa mu je prestrašenom otpala kosa kad je u šumi čuo zvuke nevidljive sječe (Rožić 2002: 305). Šibenski dijalektizam *ris* je 'crta' (Furčić 1988: 590), imotski je 'čarobni krug' ili 'nešto šareno' u starijem i 'vijugav ili kružni srmeni ukras na odjeći' u novijem značenju (Kutleša 1997: 532), a selaški *riz* je 'crta nastala pregibanjem tkanine ili papira' (Vuković 2001: 314). U sotinskom govoru Vojvođanskih Hrvata *ris* je 'zarada u naturi' (Siladev 2007: 168) i 'najamna kosidba za stanovit postotak od pokošena žita'. Međimurski *res* je 'dogovoreni dio ljetnine kod nadničarenja', podrijetlom iz mađ. *rész* 'dio, udio' (Klaić 1990: 1169; Blažeka 2014: 365).

Dakle, **kultivirano područje** omeđeno *rezom* 'brazdom' također je **zaštićeno sveto područje**.

Tri djevojke u ris polazile / i sve tri su sirotice bile, / med njima ostarel babajko. / Otac kosi, a djevojke vežu, / oblaci se sa svih strana stežu. / Al' govori ostarel babajko: / »Posedajte, moja deco mila, / pokrijte se kabanicom gore! / Posedajte, moja deco mila, / dok ne prođe ta Božija sila!« (Mirkovci, Modrijan 1941./42: br. 24)

»Oj, Bojana, zelena livada, / što si tako zelena polegla?« / »Kak ja ne bi zelena polegla, / kad me gaze konji i junaki, / jutros rano devet devojaka? / Svaka nosi srpak za pojasom, / najstareja kosu na ramena, / s kojum kosi svakojaku travu, / ponajviše mladu detelinu, / pa ju nosi pred bratove konje: / - Pite, ješte, konji brata moga, / zutra ćete dal'ko putovati, / preko gore – gore su visoke, / preko luga – lugi su zeleni! / Kad dođete na Risovo polje, / videt ćete devojkine dvore, / de devojka perom dvor pomeće, / za njim majka redom stolce meće.« (Donja Letina, Hrvačić 2000: br. 247b)

4.5. BALADA, SAN, BUGARŠĆICA (BUGARŠTICA)

Prema komparatistu i književniku Ivanu Slamnigu, **hrvatsko pučko pjesništvo** oblikovalo se pod utjecajem kršćanskih crkvenih napjeva, definiranih ujednačenom metrikom vesifikacije latinskog stiha (Slamnig 1968: 706). Najčešći stih hrvatskoga **epskog pjesništva** epski je desetarac (4+6), dvanaesterac (6+6) ili osmerac (4+4), a tipični stih **lirike** – osmerac. Strukturna i motivsko-sadržajna obilježja epsko-lirske **balade** (lat. *ballare*, rom. *balar* i dalm. *balati* 'plesati') na koju se prvotno plesalo *kolo* (Čubelić 1958: 95) i **baladne bugarščice (bugarštice)**,

podrijetlom su iz pretkršćanskih grčkih i latinskih stihovanih tekstova duljeg metra i iz osobitih slavenskih pjesama žalobnog običaja *kukanja* ili *bugarenja*. **Balada** se definira pripovjednom pjesmom koja se od srodnog epa razlikuje po iznošenju osnovne radnje te po sažetosti i psihologizaciji likova izravnim njihovim postupanjem. Najstarija zapisana hrvatska balada je moliška iz 15. st. o *Sibinjanu Janku* i njegovu tamnovanju (Delić 2001: 40 i Perić Polonijo 1988. u Balen 2016: 133-134). Razvojni put od **epike** do **lirike** preko **baladike** uočljiv je i u napjevima obredno-plesne *kolomyjke metričkog obrasca 4+4+2*, u kojima često figurira lik *majke* poistovjećene s *pticom*. I **san** je »jedan od ključnih dinamičkih motiva hrvatske usmene balade« u kojoj je često opjevan gubitak voljene osobe (brata ili dragoga), doma, identiteta, čak i smrt sanjačice proročkog sna posredovanog psihopompnim *crnim oblakom, gavranom, golubom, sokolom* (Balen 2016: 140-143). S obzirom na to, **baladni žanr** razmatra se i na **mitološkoj razini** (Balen 2016: 136-137, 144 bilj. 60, 145). To potvrđuju: konavosko predskazanje potresa kad se na nebu ukaže oblak u obliku *grede* (Konavle, Bijelić 1939: 216), podravska pjesma "Senjicu senjala Jankovica mlada" (CD Lado 2012: br. 1) o skorašnjem smaku svijeta, toponimički spomen na kataklizmički san, rekaška koleda "Usnu vojno" o dolasku strašne vojske (Krpan 1990: 200) i dr., predaje o nadnaravnoj *zmiji* na kultnome Igrišću nedaleko od kalničke livade Senjice i o *vragu* nedaleko kotoripske šume Senjar čiji se naziv pučki etimologizira iz riječi *sijeno*.

Sanak snila prel'jepa djevojka /.../ da se nebo na pol prelomilo, / sve su zv'jezde kraju pobjegnule, / sam' ostala Danica zv'jezdica: / »Ženit ćemo sjajnoga Mjeseca...« (Bilogora, Lovrenčević 2012: br. 297)

Njem. jezikoslovac Friedrich August Wolf pretpostavio je da je »Ilijada« nastala povezivanjem kraćih pjesama u veću cjelinu, a drugi znanstvenici da je **ep** konglomerat starijih kraćih epskih pjesama **baladā**. Tako je i **ep** stariji od **lirskih oblika** koji su nastali njegovom razgradnjom (Sertić 1968: 145-146 u Balen 2016: 135 bilj. 6). Budući da joj se naziv etimologizira iz gl. *bugariti*, što doslovno znači 'naricati, o nečem žalosnom pjevati' i preneseno 'govoriti koješta, blebetati', i s obzirom na običajno žensko žalovanje (Lulić Štović 2007: 33), **bugarščica** je vjerojatno izvorno pjevana u zagrobnome *ženskom kolu*. Usmenom predajom aktivnije se prenosila od 15. st., potiskujući u 18. st. **epsku pjesmu** (Grgec 1943: X-XII). Ime joj se također izvodi iz z balk. etnonima *Bugarin* 'Makedonac, Bugarin', a podrijetlo iz **bizantskoga usmenog pjesništva**. Na temelju razmatranja suvremene povjesničarke hrvatske književnosti Olge Šojat o

sličnosti versifikacije **kajkavske poezije** i **bugaršćice**, kroatist i folklorist Josip Kekez ubicira je na kajkavsko područje. Naime, **kajkavsko usmeno pjesništvo** obuhvaća pjesme kraćih (sedmeračkih i osmeračkih) i dugih (od dvanaesteračkih do šesnaesteračkih) stihova. Njegova srodnost s **versifikacijom bugaršćica**, »čiji dugi stih inače ostvaruje estetiku tragičnoga i otužnu ugodajnost« (Kekez 1986: 37, 78), vidljiva je i u izmjeni duljih strofnih s kraćim pripjevnim stihovima. Književni kritičar Rafo Bogišić osmerac dalmatinske i dubrovačke **umjetničke epike** povezo je s dugim stihom, a jezikoslovac Vatroslav Jagić razvitak kraćeg stiha **narodne epike** prepostavio iz duljeg stiha trohejsko-daktilskog niza, »od 4 dizanja glasa, po dva u svakoj polovini stiha; broj slogova mogao se mijenjati od 12 do 16 (...) Očito je sloboda stiha ograničena samo nekim određenim brojem dizanja glasa u svezi sa slobodnim načinom predaje, koja je u prastaro doba bila samo neko svečano *kazivanje*. Kad je nastala težnja za većom pravilnošću, bila su otvorena dva puta kojima se od takva dugog moglo doći do oštrije preciziranog stiha. Najbliži je put vodio ispunjavanjem eventualnih praznina ili pauza dugog stiha do petnaesterca ili šesnaesterca ili zapravo do polustihova od sedam ili osam slogova, iz čega je razdjeljivanjem stvoren osmerac (...) Katkada je od bivšeg dugog stiha s refrenom ovaj posljednji još dodan osmercu«:

Ovce pasle, ovce pasle dvije čobanice,
ovce pasle dvije čobanice.

Jedno Mare, jedno Mare, a drugo Ljiljana,
jedno Mare, a drugo Ljiljana...

/ Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta Ta /
/ Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta Ta /
4 + 4 + 4 + 2
4 + 4 + 2

(Dubrovnik, Kuhač 1881. IV: br. 1448)

Podigni se, prvijenče, / brijeme ti je!
Sunce nam je na zahodu, / brzo će nam zač’;
a nevjesta na othodu, / brzo će nam proč’...

/ Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta - /
4 + 4 + 4 + 1 + -

(dubrovački kraj, Jagić 1948: 237-238)

Bosioče, bosioče, u širinu rasti,
jer će doći, bosioče, starog svata vlasti.

Pa će mi te, bosioče, mlada potrgati
oštrom ćordom, bosioče, po b’jelu kor’jenu!

/ Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta Ta /
4 + 4 + 4 + 2

(Budva, Kuhač 1881: br. 1209)

Metrički obrazac prethodnih južnojadranskih predložaka podudaran je s metričkom obrascem *kolomyjke* (4+4+4+2). S **ukrajinskom svadbenom plesnom pjesmom** također su usporedive ophodne i svadbene **pjesme iz drugih hrvatskih krajeva**. Sve one također sadrže **motivsko-sadržajni obrazac** o (ot)ključa(va)nju vodā za pokretanje vegetacijskog ciklusa rodnosti i plodnosti (Katičić 2011: 122).

Tri su tice golubice / goru obletele.
(Crna gora, mila moja, / goru obletele.)
Nigder nesu ništa našle, / drvca nit' kamenca,
samo jeden, samo jeden / javorek zeleni.
Pod javorom, pod javorom / zdenčec ograjeni,
iz zdenčeca, iz zdenčeca / tri tice zletele.
Prva veli, prva veli: / »Ta ni voda dobra!«
Druga veli, druga veli: / »Ta je voda slana!«
Treća veli, treća veli: / »Ta je voda dobra!«
/ Ta-te Ta-te Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te Ta Ta /
4 + 4 + 4 + 2
(Jertovec, Žganec 1952: br. 481b)

Oj Jelena, Jelena, jabuka zelena!
Pod njom rasla, pod njom rasla trava ditelina.
Nju mi žela Jelena, gizdava divojka,
zlatnim srpon, z bilimi rukami.
Ča j' našela Jelena, pred konje odnesla:
»Jite, pijte, jite, pijte, moga braca konji!
Sutra ćete, Jelena, dalek put putovat',
prik Dunaja, prik Dunaja, po mladu nevistu!«
/ Ta-te Ta-te / Ta-te Ta / Ta-te Ta-te / Ta Ta /
Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta Ta /
4 + 3- + 4 + 2
4 + 4 + 4 + 2
(Kolnovo, Gradišće, Kuhač 1880: br. 905)

Naša neva prvo veče malo večerala:
jednu ticu prepelicu, gospodsku večeru.
Naša neve drugo veče malo večerala:
dv'je grlice, jednu ticu prepelicu,
gospodsku večeru, gospodsku večer'.
Naša neve treće veče malo večerala:
tri golub, dv'je grlice, jednu ticu prepelicu,
gospodsku večeru, gospodsku večer'...
/ Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta Ta /
4 + 4 + 4 + 2
(Bilogora, Mataunci 2010: 130-131)

Zdigni nogu, zdigni nogu, voda curi sama,
zdigni drugi, zdigni drugu, teče ciela Sava!
/ Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta Ta /
4 + 4 + 4 + 2

(Hrvatsko zagorje, Bajuk i Jembrih 2011: 159)

Hrvatske **svadbene tradicije** upućuju na strukturirani plesni niz sudionika iz seoske zajednice, podijeljenih prema spolu i reproduktivnoj dobi, u kojem su početak svadbe *imitativnim plesovima* i *radnim napjevima* obilježavali stariji, a svršetak mješovitim *biračkim kolom* mladi plesači. »Negdje bi oženjeni zaplesali samo o pokladama (...) Tada bi momci i djevojke sjedili i gledali starije kako plešu.« (Ivančan 1985: 262).

Starog djeda, starog djeda u kolu ne treba, (treba), / u kolu ne treba...

/ Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te /

/ Ta-te Ta-te / Ta Ta /

4 + 4 + 4 + 2 (+2) / 4+2

(Drenovica, Ivančan 1989: 292)

4.6. GUSLE, LI(JE)R(ICA)

Od **istočnjačkih glazbala** *vielle* i *bizantske lire* u srednjem vijeku razvile su se *lira da gamba* i *lira da braccio*, a iz njih kret. *κρητική λύρι*, perz. *kamānche* (*kamāncha*), pont. *kemenche* (*kamāncha*), alb. *lahuta*, islam. *rebab*¹⁷⁴, tal. *lira Calabrese*, hrv. i češ. *li(je)rica* (*viola*) i *gusle*, kaz. *қобыз*, bug. *гъдулка*, ukr. *housle* i *lira* te rus. psaltir *gusli* i *гудок* (Dearling 2005: 49, 196, 199, 205; Čerkaskij 2007: 12, 22, 34). **Putujući (slijepi) glazbenici** svirajući na njima pratili su svoj pjev o povijesnim i aktualnim političkim događajima iz lokalne društvene zajednice.

Takve su i **gusle** iz jugoistočne Europe (zabilježeno u Slavoniji, Lici i Dalmatinskom zaleđu u Hrvatskoj; u BIH; u Srbiji; u Crnoj Gori), gudaće glazbalo od javorovine, s janjećom, jarećom, zečjom, psećom ili ribljom kožom nategnutom preko tijela glasnjače (Stepanov 1966: 462-463). Na ornamentiranom vratu ističe im se konjolika ili pćicolika *glavica*, a *gudilo* s nategnutim konjskim strunama je zmijoliko (Lulić Štović 2007: 17; Tolja 2008: 282). Trzaće citre *trontolje*, koje su u doticaju s vještima i omiljenim zapadnoukrajinskim *guslarima* u Međimurje vjerojatno prenijele gostujuće **mađarske romske kapele**, slične peterožičanim ukr. *guslama*. Naime, rus. *gusli* i *gudok* te ukr. *gusle* više su nalik *liri* od jslav. *gusala* kojima više slični južnodalmatinska kruškolika trožica *li(je)rica*, nekadašnje **prateće glazbalo** plesnim tradicijama otoka Hvara, Mljeta i Lastova. I u dubrovačko-primorskoj Imotici se na zimskim večernjim sijelima zagonetalo, igralo i pjevalo uz *gusle* (Tolja 2008: 255, 332, 333, 343).

¹⁷⁴ Njegov arheološki nalaz s kraja 12. st. pr. Kr. potvrđen je u Novgorodu.

U **Dubrovačkom primorju** zabilježen toponimim Alijer gumno spomen je na nekadašnje plesalište dubrovačke *poskočice*, kojoj se folklorna instrumentalna pratnja danas svira na gudačoj *lijerici* starijeg nazivlja *vijala*, *vijalo* i *vijola* (Kuhač 1880. III: 361 u Sremac 1994: 138; Ivančan 1985: 119), a u nedostatku *gusala* tijekom spaljivanja Karnevala u Župi Dubrovačkoj, na Pelješcu i na južnodalmatinskim otocima donedavno i na *mišnicama* (kaz. Kipre; Oštrić 2005: 215). Pelješki lokalizam *lijer* imenuje ‘peruniku’, a *lijer sv. Antuna* ‘ljiljan’. Hrv. dijalektizam *viola* označava ‘ljubičicu’ (lat. *Viola odorata*), cvijet grč. hadske božice Perzefone koji su zazivali jurjevski turopoljski i božićno-novogodišnji istarski i lički koledarski ophodnici *fijol(ice)* (Huzjak 1957: 26; Ivanković 2012: 103, 104; Kuhač 1941. V: br. 237, 241; Grčević 2000: 399; Hećimović-Seselja 1985: 185-186). U vezi s etimologiziranjem trokutastog otočića Lirica kod pelješke Žuljane, čiji »naziv lijer možda ima veze s oblikom cvijeta – slični na lijericu/liricu« (Miranda Levant Peričić u Marjanić 2011: 114), također su brački pokladni ples "Vilota" i splitski "Violeta ala dišperada" starijih plesača uz svirku na *liri* (Ivančan 1981a: 285; Stipišić Delmata 2012. XIV: 1347). Hrvati u rumunjskom Rekašu svoje su pokladne pjesme zvali *poskočnice* (Krpan 1990: 121). Stara južnodalmatinska *poskočica*, u pelješkoj Crnoj Gori poznata pod nazivima *po vlašku* i *osebice*, a u Župi Dubrovačkoj pod nazivom *linđo*, plesala se uz **kolovođenje** starijega iskusnog plesača i uz svirku na *li(je)rici* u pauzi između pjesama pjevanih bez instrumentalne pratnje, podudarnima s ophodnim *koledama* (Ivančan 1985: 259, 262, 271-273). Pišući opširnije o *guslama* u »Prilogu za povjest glasbe južnoslovenske« (1877.), hrv. etnomuzikolog Franjo Ksaver Kuhač opovrgnuo je uvriježeno mišljenje o njihovom podrijetlu iz srednjovjekovne Turske i istaknuo da su ih Slaveni sa sobom ponijeli u novu domovinu (Jeić Baguzej 2016: 50). To možda potvrđuju **srodna tradicijska glazbala** u Hrvatskoj, BiH, Crnoj Gori, Rusiji i ukrajinskoj Huculščini.

4.7. HRVATSKO KOLEDAVANJE

Kole(n)de (koledve) su »drevni oblici narodne obredne lirike« (Propp 1961: 7 u Perić-Polonjio 1985: 361), čiji stihovi su kompozicijski trodijelno strukturirani prema **semantičkom obrascu**: traženje domaćina – pozdrav dopusnica, pohvala – dobre želje, traženje darova – zahvala i blagoslov ili kletva (Perić-Polonjio 1985: 361, 376-383). Hrvatski ophodari izvodili su ih **u kolu** tijekom godine (Milčetić 1917: 59; Gavazzi 1991: 50, 76) na sve pučke blagdane (Poklade,

Uskrs, Jurjevo, Filiplje, Spasovo, Duhove, Ivanje, Sv. Anu, Veliku Gospu, Miholje, Sisevete, Martinje, Materice, Božić, Stjepanovo, Staru i Novu Godinu, Sv. tri kralja, Svijećnicu), na uzvisinama, raskrižjima, gumnima ili pokraj vode, oko obredne vatre ili oko usađenog stabalca (Ivančan 1986: 19, 21; Tolja 2008: 268-269), a svatovi **svadbene napjeve u kolu** oko stola i oko ognjišta (Novak 2007: 292-308). Te pjesme, kao i neke pjesme koje su se izvodile izvan propisanoga obredno-običajnoga vremenskog razdoblja (npr. pojedine radne i ljubavne pjesme, dječje pjesmice, uspavanke), međusobno se suodnose na **obredno-običajnoj, tematsko-motivskoj i motivskoj razini**, pjevajući o Suncu, Mjesecu i zvijezdama, o vjetru i kruni; o stablu svijeta sa zlatnom ili resastom granom, sokolom u krošnji i zmajem u korijenju stabla svijeta, o vodi premoštenoj zaljuljanim mostom; o razgovoru bora i jele; o sukobu sokola i zmaja i o letećem zmaju nad Dunavom; o babi i djedu; o lovcu i zvjerčici, košutici ili víli; o osobitom cvijetu i o ophodnicima i njihovu putu, molbama, željama i prijetnjama; o kolu ili kući koju grade ophodnici; o kralju i kraljici u bijelim, zlatovratim dvorima; o sestri i devetero braće u bijelim dvorima; o osobitom gradu, kući ili mostu; o zaključanoj kućnoj ostavi, konobi, staji ili toru; o udavači zaigranoj jabukama ili narančama i o zakotrljanoj jabuci; o rodnim poljima, voćnjacima, vrtovima i ružičnjacima; o lijepoj jahačici ili o lijepom konjaniku; o vili i konju; o pastirici i pastiru; o ubogom dječaku ili djevojčici na konju uz stablo i o bratu i sestrici; o sokolu i djevojci i o udavači i ženiku; o kovanju zlatnih ključeva; o djevojci prerušenju u mladića i o mladiću prerušenom u djevojku; o usnulom pojedincu ili paru pod krošnjom stabla, o spavaču između dvije djevojke, o spavačici između dva mladića i o usnulu sinu; o brodici s djevojkom i jahačem na obali, o galiji s mornarima, o otetoj djevojci na galiji; o svatovskim vijećnicima za zlatnim stolom; o osobitoj svadbi; o djevojačkom kolu pokraj vode i o lijepoj vodonoši; o krijesu i svecu, o spaljenom gradu; o svađi svekrve i nevjeste; o svetoj noći i rođenju djeteta, o božiću i njegove tri sestrice, o bijegu i povratku božića; o darivanju ophodnika itd.

Hrv. riječ **kole(n)da** etimologizira se iz lat. riječi *calendae*, u vezi s prvim danom u mjesecu i osobitim prvim danom prvog mjeseca u godini, u starome slavenskom značenju 'Božić'. Imenuje osobit dar, obredno pecivo, panj badnjak, krijes, božanstvo, običaj, obred, Badnjak, Novu Godinu, čestitarski ophod i jedan ili više čestitarskih napjeva (Lozica 2003: 173-181; Katičić 2010: 346-349). Čestitari *koledari* prvotno su selom ophodili u smjeru Sunčeva prividnog kretanja, *koleda* pjevajući pred svakom seoskom kućom i nakon ophoda plešući *kolo* oko krijesa *koleda* (Gavazzi 1991: 185-186, 200-211) na kultnome mjestu *kol(ed)išću* (npr. u zukr.

Kolomiyji, na međ. nedelišćanskom Kolišću i u pom. Kalacibi). Najstariji poznati zapis o **koledavanju** je iz Bugarskoj i datira u 9. st. (Gluhak 1993: 328). Na hrvatskom tlu prvi put se spominje u »Statutu Grada Dubrovnika« u 13., a opširnije u 16. st. (Hadžić 2012: web).

Unatoč hrvatskim učestalijim **muškim ophodima** pokladnih *mačkarā* ili *maškarā*, jurjevskih *đureka* ili *đurđara* (Matunci 2010: 143, 148), adventskih (na Sv. Barbaru, Sv. Luciju i Sv. Nikolu) i novogodišnjih (na Božić i Svijećnicu) *fiolā*, *kole(n)dara*, *koledana* ili *koljana*, *čaroicā*, zatim trikraljevskih *barbaša*, *betlehemara*, *betlemaša*, *pastira* ili *zvezdara*, također i pojedinačnih muških *gost(nik)a*, *polaznika*, *polaženika*, *poležaja*, *poležara* ili *položaj(nik)a*, zabilježeni su hrvatski **ženski ophodi** *fijole* na proljetno Jurjevo u Turopolju i na zimsko Stjepanje u Istri, Hrvatskom primorju i u Lici (Huzjak 1957: 26; Ivančan 1981b: 23; Hećimović-Seselja 1985: 185-186; Stipišić Delmata 2006: 76), kao i **mješovite** ličke *kolenbače* sastavljene od desetak djevojaka i mladića (Ivančan 1981b: 23) i trikraljevski *koledvari* u Baškoj (Širola 1931: 53-54 u Knežević 1993: 184). To pokazuje da su **pretkršćanski vjerski ophodi** bili **i ženski i muški**, a njihovo simboličko vremensko-prostorno susretanje i prožimanje u znaku uspostavljanja cikličkog **kulta rodnosti i plodnosti**. Među rumunjskim Hrvatima u Rekašu do sredine 20. st. uobičajilo se **zajedničko koledavanje dviju muških skupinā** predvođenih zajedničkim *vojvodom*, od kojih jednu zastupa *tancovođa*, a drugu *kolovođa* (Krpan 1990: 141-142). Rekaški ophod možda upućuje na prožimanje povijesna **dva zasebna ophoda** domicilnog stanovništva i doseljenika. Međutim, također je zabilježeno supostojanje ženskih *križaricā* i muških *krstara* ili *krstonošā* u istočnoj Hrvatskoj (Ivanković 2003: 16-18); ženskih *dodā* u Istri i Slavoniji (Stepanov 1971: 306 u Knežević 1993: 236), *dodolā*, *papalugā* ili *perperudā* u Srbiji, *paparudā* u Rumunjskoj (Berengarten 2012: web) i *prperušā* u Istri te muških *prporušā* u Hrvatskom primorju i Južnovelebitskom podgorju (Trošelj 2011: 95), *peperudā*, *peperugā*¹⁷⁵, *đuđulā* ili *dudulā* u Bugarskoj, *perperonā* u Albaniji i *dodolā* u Mađarskoj (Čulinović-Konstantinović 1964: 92 i Petrović 1999: 235). Donedavno je bila uobičajena nedjeljna šetnja nakon mise dviju zasebnih skupinā raspjevanih djevojaka i mladića (Rkp. Lulić 1990: 23). Zanimljivo je da su među Karševskim Hrvatima božićni čestitari bili djevojčica i dječak (Hategan 2015: 21), i da se na pelješke pokladne pripreme u Putnikovićima očekivao dolazak mladih muških plesača u sestrijoj pratnji (Ivančan 1985: 261). I **transvestitski izgled sudionika**

¹⁷⁵ U Dubrovačkom primorju *prudelja* je 'leptir' i 'kolendar' (kaz. Katičić). U srednjoj Dalmaciji 'vještica, zla žena i noćna leptirica' je *višćica* (Stipišić Delmata 2012: XIV: 1347).

kastavskih *zvončara*, dalmatinskih *pr(i)piruša* i *čarojicā* te slavonskih *kraljicā* ili *ljeljā* suodnosi se s **hermafroditom pretkršćanskih božanstava** koje ti folklorni likovi predstavljaju (Lozica 2000: 77). Međutim, čini se da su je stariji **ophodni tip ženskoga kulturnog predznaka** – pretkršćanske domorodačke božice najprije su nadvladali ie. ratnički bogovi, a potom i kršćanski Bog.¹⁷⁶ Stihovi **slovačke kolede** iz nekadašnjeg sela Jarovce i današnje gradske četvrti u Bratislavi, u kojoj živi hrvatska nacionalna manjina u Slovačku dospjela bježeći pred Osmanlijama, sadrži pripjevni zaziv koji se podudara s pripjevnim zazivom **dubrovačkih kolendā** i potvrđuje vezu **ophodnih i svadbenih napjeva**:

Va voj chiži divojka, veselimo se / tanke boke visoke, veselimo se! / Ab' joj došou zaručnjak, veselimo se! / Va vom ljeti lip, bogat, veselimo se, / na polici raduju, veselimo se! / Chvalen but Jezuš mali, veselimo se, / na se vjek vjekov, amen, veselimo se! (Jarovce, badnjačka koleda trojice dječaka sa zvijezdom na štapu, Mrázová-Faltanová 1999: 112)

Prva **novogodišnja čestitarka** bio je nepoželjan zbog navodne zlosreće koju donosi u kuću, međutim u inverzno transvestitsko pokladno doba čestitarka je dočekivana kao srećonoša (Gavazzi 1991: 21, 173). Hrvatski tradicijski **djevojački ophodi** novogodišnjih i jurjevskih *fijolā*, svječničkih *koledušnjaka* (Širola 1931: 53-54 i Žganec 1971: 195 u Knežević 1993: 184, 193; Matunci 2010: 138-139), uskrasnih *posestrima*, jurjevskih *jurjašicā*, filipaljskih *filipovčicā*, križovskih *križaricā*, duhovskih *kraljicā* ili *ljeljā*, proljetno-ljetnih *dod(ol)ā* ili *prporuša* i ivanjskih *ivančicā*, *kresovalj(k)i*, *kri(je)snicā* *ladajunki*, *ladaricā*, *pokresnicā* ili *tijokalicā* (Gavazzi 1991: 39, 43-44, 59, 62-63, 74, 97-98), također i ophod *djevojaka s uskrsnim košarama*, ljetnih *žetelicā* i pogrebnih *narikačā*, pokazuju da je javni život djevojaka i udatih ženā patrijarhalne seoske zajednice bio dopušten samo u **svete blagdanske dane**. Marginaliziranju **ženskih godišnjih ophoda**, između ostalog, pridonijele su **godišnje bratovštinske glagoljaške procesije**. Potvrđena spolno odijeljena istodobna koledarska praksa, upućuje na potragu za **zimsko-novogodišnjim ženskim koledavanjem**.

¹⁷⁶ V. opširnije Bajuk, L. "I božica boga porodi". 2014. U *Znanstveni skup: Ljubo Stipišić Delmata (1938. – 2011.) – obrisi stvaralaštva i identiteta*. D. Miščin i I. Pehar, ur. Zadar: Zaklada Ljubo Stipišić Delmata, 249-261; "Kome zvona zvone". U *Šesti hrvatski slavistički kongres, Vukovar i Vinkovci 10.-13. rujna 2014*. Vinkovci, Vukovar, Zagreb: HFD I HSO (pred objavljivanjem).

4.7.1. U DUBROVAČKOM PRIMORJU

Zbog geostrateškog smještaja, **Dubrovačko primorje** (podijeljeno na Gornja sela, Primorska sela, Slansko primorje i Stonsko primorje te se proteže od Osojnika povrh Rijeke Dubrovačke, zapadno preko Orašca, Trstenog i Slanog do Imotice, a morskom obalom od Poljica kod Orašca do stonske Prevlake i malostonskog zaljeva te sjeverozapadnom obalom do granice Neuma) bilo je od povijesnoga političkoga značaja ilirskim, antičkim, gotskim, makedonskim, bizantskim, dukljanskim, raškim, osmanlijskim, bosanskim, mletačkim, austro-ugarskim i dubrovačkim vlastima. Po doseljenu Slavena, to je područje bilo uključeno u hrvatsko **Zahumlje** i **Crvenu Hrvatsku**. U sklopu **Dubrovačke Republike**, lokalnom stanovništvu od 15. st. bilo je zabranjeno iseljavanje i useljavanje (osim uz vlastelinovo dopuštenje), bosanski plemići su protjerani, Vlasima je useljavanje zabranjeno. S obzirom na geografski smještaj, stanovništvo se međusobno dijeli na Gornjaše (žitelje Primorskih sela, Stonskog i Slanskog primorja) i Latine (Primorce) i Vlahe (Imotičane i Hercegovce). Veće migracije iz BiH pretpostavljaju se nakon pada BiH pod osmanlijsku vlast u 15. st., također u 17. st. i 19. st. (Ivancich Dunin 2013: 94). U tom kraju pozornost privlače: *Ladov kamen* s kapelicom sv. Luja iz 19. st. za zagovor protiv umiranja djece u Topolovu, toponimi (oronimi Okladnik, Sutvid, Golum, Đurđev krs, Gradina, Crvalj; hidronimi Živača, Radoblje, Volujac itd.), usmena predaja, tradicijski običaji, ples i dr. Isusovačko izvješće o vjerskim dubrovačkim prilikama (17. st.) potvrđuje zabranu pijenja vode iz izvora oko kojih *vile* navodno plešu. Izvješće sedamdesetak godina kasnije potvrđuje iskorjenjivanje *praznovjerja* u Dubrovniku (Rupnik Matasović 2016: 481). Iz toga je razvidno da su crkveni autoriteti nakon Tridentskog koncila u 17. st. sustavno suzbijali nepoćudna tradicijska uvjerenja i običaje, a među njima možda i **žensko kolendavanje**. Prema zapisima »prve djedine rodice, rođene 1912. godine« koje je sačuvao utemeljitelj KU Žutopas Smokovljani-Visočani Mato Katičić, **primorsko žensko kolendavanje** rekonstruirale su i višekratno javno predstavile članice, pa je Udruga snimila DVD »Primorski običaji Badnjeg dana, Božića i Šćepan dana« (2005.), a HRT dokumentarni etnografski film o tome (2006.).¹⁷⁷

U selima Smokovljani, **Visočani**, **Doli** i **Lisac** zapadnoga **Dubrovačkog primorja** žene su *kolendavale* od Sv. Kate (25. studenoga), zvane *Sveta Kata kokošica* u Imotici (Tolja 2008: 327),

¹⁷⁷ Na podacima o ženskom *kolendavanju* u Visočanima i Smokovljanima zahvaljujem Ivani Katičić, rođ. Pavlović, i njezinom sinu Mati Katičiću iz Smokovljana, voditelju KU Žutopas.

do ponoćke (24. prosinca). U tom razdoblju svečanog iščekivanja Isusova rođenja izostajala su sva druga javna događanja i okupljanja. Žene su pjevale pojedinačno, u paru ili u skupini, tamo gdje bi se zatekle: u polju, na ispaši, na sijelu, pri kućanskim poslovima. Pjevanje su započinjale svojevrsnim stihovanim dijalogom "Božić zove s one strane" i "Kolendari kuću grade" (Mojaš 1999: 57-58). Na Badnju večer djevojke i mlađe žene ophodile bi selom od kuće do kuće, domaćinima i ukućanima pjevajući i čestitajući dolazak Božića. Obilazak bi započele napjevom "Božić zove s one strane", a pred svakom bi kućom pjevale "Ovim' dvorim', dobar večer" i "Koja je ovo noć noćasnja". Kad bi ih domaćin uveo u kuću, zapjevale bi redom "Kolendari kuću grade", "Jabuka se vjetru moli", "Sve jezero, sve zeleno", "Primorčica konja jaše", "Oj, javore, zelen bore", "Rasla vojka lovorika", "Rasla jela u osoju", "Izvor-voda izviralala", "Na jasenku sitna resa", "U Božića tri sestrice" i "O, jabuko zeleniko".

1) Božić zove s one strane. / (Kolenda, kolenda, / kolenda, kolenda!) / Žene mu se ozivale. / (Veselo, veselo, / veselo, veselo!) / »Prevez'te me na te strane, / na te strane sinjeg mora!« / »Mi te prevest' ne možemo, / naših ljudi doma nije. / Otišli su u badnjake, / u badnjake za Božića. / Neće doći do nedjelje, / ni do druge polovice.«

2) Ovim' dvorim', dobar večer, / čestita vam Badnja večer! / Mi smo došli kolendati, / vašem dvoru fale dati. / Visoki su ovi dvori, / pod njima su zlatni tori. / U dvorima golubica, / dobra naša domaćica. / Domaćin je poš'o spati, / mi ćemo ga stati zvati. / Čekat ćemo da s' obuče, / iz ormara ključ izvuče. / Domaćine poštovani, / došlo vrijeme odolani, / da nam date nešto dara, / nešto dara iz ormara! / Mi vam vele ne ištemo, / od mala se veselimo, / vrane konje ne gonimo, / nit' bisage ne nosimo, / nego malo suha voća, / da grizemo do ponoća: / suha grožđa i smokava, / mijendula i orava, / i mantale jednu peču, / da vam Bog da dobru sreću, / malo vina u bocunu, / što držite u kantunu / i kupicu rozulina, / da rečemo »Viva, viva! / Domaćice, živa bila! / Domaćine, ti uživaj!«

3) Kolendari kuću grade. / (Kolenda, kolenda, / kolenda, kolenda!) / Šta ćemo im darovati? / (Veselo, veselo, / veselo, veselo!) / Tokaricu, bokaricu, / jednu kravu jalovicu, / jednu guđu požilicu, / i dva ovna vitoroga, / i devojku pustokosu.

4) Jabuka se vjetru moli. / (Kolenda, kolenda, / kolenda, kolenda!) / Da joj grane ne oblomi. / (Veselo, veselo, / veselo, veselo!) / »Probat ću ti rod roditi, / na tri grane, tri jabuke.« / A na vrhu soko sjedi. / Gori sjedi, doli gleda, / ne bi l' koga ugledao. / Ugledao svoju dragu, / svojoj dragoj govorio: / »Đe si jutros pošetala?« / »Jabuke sam pogledala, / tebe nijesam ugledala.«

5) Sve jezero, sve zeleno. / (Kolenda, kolenda, / kolenda, kolenda!) / A na srijedi pozlačeno. / (Veselo, veselo, / veselo, veselo!) / Na pozlati kolo igra, / u tom kolu sve devojke. / Među njima dva junaka, / sveti Petar i Nikola. / Sveti Petar gajde svira, / a Nikola kolo vodi. / Sveti Petar progovara: / »Lakše igraj, brate Niko! / U kolu su sele naše, / da nam vijence ne polome.« / Opet Petar progovara: / »Lakše igraj, brate Niko! / U kolu su neve naše, / da nam vijence ne polome / i prstenja ne pogube.

6) Primorčica konja jaše. / (Kolenda, kolenda, / kolenda, kolenda!) / Srebrnom se ćordom paše. / (Veselo, veselo, / veselo, veselo!) / Nad vodu se nadgibaše, / sama sobom govoraše: / »Lijepa li sam Primorčica! / Još da imam crne oči, / Carigrad bi' premamila / i u njemu Ala-Bega.«

7) »Oj, javore, zelen bore! / (Kolenda, kolenda, / kolenda, kolenda!) / Spusti grane na dvorove! / (Veselo, veselo, / veselo, veselo!) / Da čujemo što govore, / što govore, zlo govore. / Svekrvica nevu kara, / mladi đever progovora: / »Nemoj, majko, nevu našu! / Ona nema druge majke. / Nauči je tanko presti, / tanko presti, sitno vesti!«¹⁷⁸

8) Rasla vojka lovorika. / (Kolenda, kolenda, / kolenda, kolenda!) / Nasred grada Dubrovnika. / (Veselo, veselo, / veselo, veselo!) / Pod njom sjede sva gospoda, / sva gospoda dubrovačka / među sobom vijeće čine, / 'oće Marka da ožene / sa devojkom Velečkinjom. / 'Oće Marko, ne da majka, / ne da majka Velečkinje: / »Projd' se, sine, Velečkinje! / Velečkinja ponosita, / obdan nosi dva prstena, / obnoć ljubi dva junaka.«

9) Rasla jela u osoju. / (Kolenda, kolenda, / kolenda, kolenda!) / Zelen-bore u prisoju. / (Veselo, veselo, / veselo, veselo!) / Jela bora dozivala: / »Blago tebi, zelen-bore! / Ti se Sunca nagrijavaš / i Mjeseca nadsijavaš, / žarkog Sunca i Mjeseca. / Ja ga jadna i ne vidim. / Evo mene, jadne jele! / U zimu me bura vije, / iz korijena voda teče.«

10) Izvir-voda izviralala. / (Kolenda, kolenda, / kolenda, kolenda!) / Zlatne čaše izmetala. / (Veselo, veselo, / veselo, veselo!) / Tuja víla konja poji. / Neće doro ni da gleda, / udara ga víla bijela. / Doro víli progovara: / »Ne udaraj, bijela vílo! / Ja se, doro, umorio, / teško breme iznosio, / teško breme mlade neve / iz Budima iznosio, / Carigradu donosio.«

11) Na jasenku sitna resa. / (Kolenda, kolenda, / kolenda, kolenda!) / Pod njim sedi brat i sestra. / (Veselo, veselo, / veselo, veselo!) / Sele Jele, brat Nikola. / Sele veze, a brat drijema. / Sele brata iglom bocka: / »Ustani se, moj brajane, / pa se penji na jasene / i uberi sitne rese, / pa ti nosi u zlatara, / da ti skuje male ključe, / da otvoriš mali gradac!« / Braco selu poslušao, / pa se penje na jasene, / pa ubere resu, dvije, / te odnese u zlatara, / te on skuje male ključe, / te otvori Ljeljen gradac. / Kad otvori Ljeljen gradac, / kad u gradcu devet brace, / među njima jedna sele, / ime joj je Margarita. / Margaritu mati zove: / »'ajde doma, dijete moje, / doš'o te je kra'j prositi!« / »Neću bana, neću kra'ja, / neg' Jezuša pravednoga! / Jezuš mi je prsten dao, / lijepim darom darovao, / da uživam slave rajske.«

12) U Božića tri sestrice. / (Kolenda, kolenda, / kolenda, kolenda!) / Lijepo Božo sele redi. / (Veselo, veselo, / veselo, veselo!) / Jednu šalje u planinu, / drugu šalje vinogradu, / treću šalje u 'šenicu. / Koja bila u planini, / ona Božu glas don'jela: / »O, moj Božo, moj brajane! / Ovce su se pojanjile. / Svaka ovca i janjica.« / Koja bila vinogradu, / ona Božu glas don'jela: / »O, moj Božo, moj brajane! / Lozica je rod rodila. / Svaka loza i koš grožđa.« / Koja bila u šenici, / ona Božu glas don'jela: / »O, moj Božo, moj brajane! / Šenica je rod rodila, / Svaki klasak i uborak!«

13) »O, jabuko zeleniko! / (Kolenda, kolenda, / kolenda, kolenda!) / Što si rano procvjetala?« / (Veselo, veselo, / veselo, veselo!) / »Nijesam rano, nego kasno! / Druge su se poudale, / mene jadnu ostavile.«

14) Koja je ovo noć noćasnja? / (Kolenda, kolenda, / kolenda, kolenda!) / Porodjenje Jezušovo. / (Veselo, veselo, / veselo, veselo!) / Svemu svijetu na veselje, / mrtvim dušam' na spasenje!

¹⁷⁸ Lički usporedni zapis istoimenog napjeva (Kuhač 1941. V: br. 81/1680) s motivikom *stablá svijeta, porodicom sokola u krošnji i zmaja u korijenju*, suodnosi se s makedonskom predajom o *tri brata*, od kojih najmlađi otkrije i ubije strašnu *lamiju*, podzemnoga noćnog kradljivca plodova njihove *jabuke*, stekne njezino blago i lijepu suprugu, pa se uz pomoć orla kojem od zmije spasi orlića i vlastitim mesom s pete kojom utoli glad, vrati u nadzemni svijet i osveti zlobnoj braći (Cenev 2004: 16).

Svaka *kolendarica* svojeg bi zaručnika, mladića ili izabranoga muškog ukućana darivala *kolendom* – darom od mjendulā usutih u košić od maslinovih grančicā, s nanizim suhim smokvama utaknutima u naranču¹⁷⁹. Domaćini bi *kolendarice* počastili suhim smokvama, priklama, mantalom, narančama, ruzolinom i vinom. Na odlasku bi čestitale »Domaćine, tebi i tvojim', nazdravlje Badnja večer!«, a obitelj bi im uzvraćala »I vama sutra Božić!«. Na putu prema crkvi, pjevale su "Koja je ovo noć noćasnja". Nakon ponoćke, tijekom koje se pjevalo "Narodi nam se", vratile bi se u kuću unaprijed dogovorene obitelji, s kojom bi se uz komin zajednički častile suhim smokvama, bademima, mantalom, narančom, rogačem, vinom i rozulinom, božićne pjesme pjevajući do ranih jutarnjih sati. Razišle bi se nakon zajedničkog odlaska na misu zornicu, **žensko kolendavanje** tada bi završilo. Međutim, od Božića do Sv. tri kralja u primorskim selima započelo bi **muško kolendavanje**. Njihov glazbeni repertoar bio je drukčiji, npr. *kolende* "Pod onom gorom zelenom" i "U se vrijeme godišta" žene u Imotici nikad nisu pjevale.

»Pod onom, pod onom gorom zelenom, / i onom, i onom visokom planinom, / malo se, malo se selo videlo, / u selu, u selu kolo igralo, / u kolu, u kolu moja djevojka.« / »Po čem je, po čem je, bolan poznaješ?« / »U struku, u struku, tanka visoka, / u licu, u licu bijela, rumena. / Moje je, moje je igre igrala, / moje je, moje je pjesme pjevala. / Po tom je, po tom je, bolan, poznajem.«¹⁸⁰ (Tolja 2008: 406-407)

Žensko kolendavanje potvrđuje bilješka etnokoreologa Ivana Ivančana o naizmjeničnom pjevanju *kolendā* dviju djevojačkih skupinā i njihovu plesanju *kola* nakon mise na Novu Godinu (Ivančan 1985: 262). Također i kazivanja Kate Oblizalo (rođ. 1921.) iz Smokovljana o badnjačkim ophodima djevojaka i Jele Ratković (rođ. 1934.) iz Konšatara o badnjačkim ophodima djevojaka i mladih ženā.

4.7.2. NA ŠIREM DUBROVAČKOM PODRUČJU

Novogodišnju tradiciju **kolendavanja** obilježava jednoglasno pjevanje a cappella ili uz glazbenu pratnju na *li(je)rici*, uz ognjište u predbožićno doba (na Sv. Mihajla, Sv. Luku, Sv. Šimuna i Judu, Sve svete, Sv. Martina, Sv. Katarinu, Sv. Andriju, Sv. Franju Ksaverskog, Sv. Nikolu, Maternice, Sv. Luciju, Sv. Tomu, Očiće) i u božićnom ophodu (na Badnjak, Božić, Sv.

¹⁷⁹ Na hrvatskom području zabilježeno je ili jednosmjerno ili uzajamno **darivanje voćem** djevojaka i mladića. U Mladići su u Imotici voćem darivali djevojke. *Kolenda* se po krštenju djeteta na Novu Godinu nosila kumu, a na Staru Godinu zaručnice su je darivale zaručnicima (Tolja 2008: 268, 324-325).

¹⁸⁰ Ta je rasprostranjena hrvatska *koloda* zabilježena čak i u okolici Podravske Slatine (v. Rkp. Andres 1929: 257).

Stjepana, Sv. Ivana, Staru Godinu, Sv. tri kralja), ljeti (na Sv. Antuna, Sv. Ivana, Sv. Vida, Sv. Petra, Sv. Iliju), a u starijoj tradiciji neprekidno od Jurjeva do Ivanja i od Sv. Katarine do Sv. tri kralja. Neizmjenično pripjevavanje »Veselo, veselo!«, zazivanje »Kolendo, kolendo!« i dalm. *veselo* 'brzo, hitro' (Stipišić Delmata 2012. XIV: 1347), vjerojatni su spomen na neko božanstvo. Nekako se suodnose s očekivanom obredno-običajnim natjecateljskom hitrošću. Hrv. etnolog Milovan Gavazzi¹⁸¹ uočio je da **kolendā** »pored pravih seoskih tvorba ima i (polu)umjetnih«. Sljedeću **kolendu** iz Dubrovnika proglasio je starijom bez pojašnjenja, a drugu kraću iz primorskog Kliševa novijom:

2-1)¹⁸² Došli smo vam kolendati, / vaš'jem dvorim hvale dati, / u našega gospodarid dvore, / pjevajmo, braćo, do zore! / Visoki su ovi dvori, / pod njima su zlatni tori, / a u njima golubica, / naša dobra domaćica. / Gosparu će ona rijeti, / da mi n'jesmo baš prokleti, / da smo pravi kolendari, / dubrovački leri stari. / Pa mi vele ne iskamo, / od mala se kontentamo, / malo smokav' i oraha, / er nam bura špaz'jem maha. / I mantale i priklica, / paka uz to i kapljica; / er sve dobro s nami bit će, / samo da se zubim miče. / Ne bude li paka ništa, / er su tvrda baš godišta, / tad nam dajte staru užancu, / kolendarsku svu ufancu: / zamotajte u knjižicu / i bacite niz ulicu / il' karantan il' dva d'nara, / kako vam se bolje para! (Dubrovnik, Gavazzi 1991: 202-203).

3-1) Koledari kuće grade. / (Koledo, koledo!) / Što ćemo im dara dati? / (Veselo, veselo!) / Bario vina crvenoga. / I peč kruha bijeloga. / I dva ovna vitoroga. / Jednu kravu trećakinju. / Jednu kozu ležakinju. (Kliševo, Gavazzi 1991: 203).

Također je spomenuo **žensko kolendavanje** u Kliševu od Sv. Katarine do Nove Godine (Gavazzi 1991: 203). Zabilježio ga je i hrv. folklorist Nikola Bonifačić Rožin u Čelopecima Župe Dubrovačke (Rkp. Bonifačić Rožin 1962: br. 393, u Perić-Polonijo 1985: 393). Dubrovački folklorist Mato Mojaš potvrdio je primorsko **žensko kolendavanje** na Badnjak »djevojčica i poraslica« i **muško kolendavanje** oko Božića (Mojaš 1991: 57, 63, 65). Motivi krnje **kolende** iz primorskih Konaštara o *odbjeglom božiću*¹⁸³ i njegovome skorašnjemu hijerogamijskom *vjenčanju* i *sprovođenju* u (vjersku) zajednicu, prožimaju se s podudarnim motivima u **drugim južnoslavenskim koledama**:

¹⁸¹ O *kolendama* su pisali Serafin Marija Crijević, Franjo Marija Apendini, Ivan Marija Matijašević, Antun Zaninović, Mato Vodopić, Josip Bersa, Vinko Žganec, Ernest Katić, Stjepan Stepanov, Maja Bošković-Stulli, Tanja Perić-Polonijo, Ivan Ivančan st., Miho Demović, Krešimir Magdić, Vido Bagur, Ljiljana Marks, Maja Nodari, Joško Čaleta, Jelena Obradović Mojaš, Paola Dražić Zekić i dr.

¹⁸² Dvobrojčana oznaka upućuje na usporedni zapis *kolende* iz Dubrovačkog primorja iz prethodnog poglavlja, označene prvom brojkom.

¹⁸³ Isti se motiv javlja i u drugim hrvatskim koledarskim pjesmama:

Viče Božić priko Drave: »Privезite mi! / Ako nema ljudi doma i žene će mi!« / »Al' žene su pijanice, utopit će Ti, / a divojke pomamice, i one će Ti!« (Draž, Mihaljev 1991: 19)

Kalo, kalilo! Kroz kalilo voda teče, / sjajno, žuto, zelen bor, za gorom. / »Čije je ono dijete, što ga ne zovete?« / »Mi smo ga zvali, šećera mu dali.« / 'Op sito, rešeto, i ja bi se okret'o! (Divoševci, Knežević 1993: 92)

1-5) Božić došo, pa nam prošo, / uteko nam uz Majkove! / Držite ga, hvatajte ga, / vežite ga u uzice, / ne dajte mu ići dalje! (Konštari, kaz. Ratković)

1-6) Božić zove svrh planine, s one planine... (Boka Kotorska, Vukmanović 1962: 491-503)

1-7) Božić sjedi u travici, / u crvenoj kabanici. / Božić viče iza vode: / »Prenes'te me preko vode! / Ne šalj'te mi stare babe, / stare babe temrljave, / prevaliče me! / Ne šalj'te mi djevojaka, / djevojke su đavolaste, / baciće me! / Ne šalj'te mi nevjestice, / nevjestice veziljice, / ubošće me! / Već mi šalj'te domaćina, / da me preveze! / Domaćin će slaviti me / do vijeka svog!« (BIH, Petranović 1989: 36-37)

1-8) Ide Božić s one strane / (Kolendo, kolendo!) / »Preveste me na te bande!« / (Veselo, veselo!) / Žene mu se ozivale: / »Mi te prevest' ne možemo. / Nama ljudi doma nije! / Otišli su u gornjake. / Neće doći za nedjelje. / Ni za druge polovine.« (Smokovljani, kaz. Oblizalo)

1-9) S one strane Šibenika. / (Kolendo, kolendo!) / Šiben-trava do koljena. / (Veselo, veselo!) / Pasli su je papagani. / I dv'je tice paunice. / Za njim' Mare čobanica / svilu prela, gajtan prela. / Gajtanom se razgovara: / »Oj, gajtane, moj gajtane, / ... / da ja znadem, moj gajtane, / da će tebe star derati, / ja bi tebe iskidala. / Da ja znadem, moj gajtane, / da će tebe mlad derati, / tvrđe bi te preplitala!« (Ponikve, Ivančan 1985: 262)

1-10) Nini, nani, san te zove. / Nini, nani, Bog te hrani. / Nini, nani, nij' ga doma, / neg' u poju roze bere, / bere roze i vijole. / Nabr'o ih je konisticu, / još i druge polovicu, / pak ih nosi pri' krajicu. / Krajica se dorom brine. / »Ča će molem darivati?« / »Darujmo mu vrojna konja / i na konju djevojčicu, / i s djevojkom jabučicu.« (Brusje, Bersa 1944: br. 59)

Ti se stihovi suodnose s udomaćenim, izvorno turskim predajama o ljudskoj krađi *prvoga vilinskog djeteta* i o vilinskom *podmeću* ("Mitologija BiH": web) te s hrv. kolednim motivom *djetetom na konju*¹⁸⁴ i sa svadbenim (muškim) djetetom (*na*)*konjče*, kojima je nasuprotan hrvatski koledni motiv *star na konju* (Krpan 1990: 179). *Kraljica* i *kralj* mogući su folklorni spomen na božanski roditeljski par, kojima su pelješki krijesovi *kraljica* i *kralj* davni odjek, možda i na njihovu nasilnu smrt spaljivanjem.

...Gospodari izgiboše. / Koledo, koledo! / Dobri konji pogiboše. / Veselo, veselo! / Uzde vlačē, trava plače. / ... (Hercegovina, Mlač 1972: 129)

A **koledari** su *vojska* koja u starijim **kolendama** ne ište dara, nego traži da ih se daruje. Oni su pobjednici koji traže otkup za osobito *dijete*, božanskog *kraljića* i *mladu kraljicu*, antropomorfno Mjeseca (Jarila) i antropomorfno Sunce (Moranu):

2-2) Moj pastiru od Kune i Rata, / došli smo vam sad na vrata, / obveselit tvoje dvore! / Nismo bili ovdje skore, / nazad lita prošastoga, / kod gospara predobroga. / Naš župniče neizmirmi, / daj ti nama dar obilni / i pošalji sestru Maru, / neka nosi kolendaru: / malo voća na gvantiri / i imbula, nije gore, /

¹⁸⁴ (Dobar večer, gospodar!) / Pred kućom ti zelen dvor, / na dvoru ti šest volov, / nad volovi vranec konj. / Na konju je sedalce, / na sedalcu sinak tvoj, / na sinaku kapica, / na kapici kitica, / na kitici tičica. / Ona lepo poje, dobro leto zove: / »Bog, nam ga daj!« (Bela krajina, Milčetić 1917: 73)

ova vojska može jesti! / Ova vojska jošte reče, / da se sestra diže i peče / malo vinca pečenjaka, / što je dobro za junaka. (Pelješac, Bjelovučić 1910: 25 g)

11-1) Orah raste nasred sela. / (Kolenda, kolenda!) / Pod njime je počivalo. / (Veselo, veselo!) / Tu počiva brat i sele. / Sele veze, brate spava. / sele brata iglom bocka: / »Ustani se, moj brajane, / pa se penji na orahe, / pa otrgni do tri rese, / pa ih nosi u zlatara, / u zlatara, hitra meštra, / da sakuje do tri čase, / čijem ćeš nam piti dati / vašeg truda, Božjeg dara! / Što vam ga je Bog zaimo, / da bi vam ga podržo / u životu glave vaše!« / Odi su nam lani kobasicu dali, / a sad nam se fale da nam pleće (dviju) hrane. / I vino i čelo, sve nam zdravo, veselo! / Veselo, sve nam zdravo, veselo, veselo! (Ponikve)

Budući da su *vojska* također i **svatovi**, **svadbeni napjevi** iz Dubrovačkog primorja sadrže **koledarske motive** (kaz. Konjuh). To potvrđuje još uvijek živa svadbena tradicija, u kojoj važnu ulogu imaju svatovske supruge *pjevalice* (Ivancich Dunin 2013: 31):

»Oj, jabuko zeleniko, / rano ti si procvjetala!« / »Nijesam rano procvjetala, / nego, evo vrijeme mi je. / Po mene će svati doći, / i mene će voditi, mene mladu zarobiti.« (Smokovljani, kaz. Oblizalo)

U dvor nevu dovedoš, / pod prstenom pozlaćenim / i pod vijencem crvenijem... (Gornja sela, Ivancich Dunin 2013: 69)

Ko svatima piti da, / njemu Bog dao dobar dar, / da mu rodi vinograd, / i pšenica bjelica, bjelica, / i djevojka djetića, djetića! / Sve to našem milom braću, / sve u dobar čas, sve u dobar čas, / među braćom i družinom / vazda pošten glas, vazda pošten glas. / I vino i čelo, / sve nam zdravo, veselo, veselo! (Gornja sela, Ivancich Dunin 2013: 66)

Božić je blagdan u znaku Mjesečeve mijene, kad se pojavljuje **mladi Mjesec** u znaku folklornog *kraljevića Marka* ili *konjanika Ivana*, a *stožerno narančino stablo* u znaku zvijezde **Polaris**. *Tri naranče, tri ploda, tri djevojke, trolika djevojka* i *tri nožića* mogući su spomen ili na folklorna **tri Sunca** ili na **tri zvijezde Orionova pojasa**, a *sokol*, također motiv ljeljskih napjeva, u spomen na prateću **Orionovu životinju**:

8-0) Procvjetala lika lovorika, / posred bijela Dubrovnika. / Pod njom sjedi sva gospoda redom, / na trpezi soko 'tica mala, / pa se šet'o uz trpezu, niz trpezu. / Zlate mu se noge do koljena / i bijela krila do ramena, / na glavi mu kruna od bisera. / Pitala ga sva gospoda redom: / »O, sokole, siva 'tico naša, / ko je tebi noge pozlatio / i bijela krila do ramena? / Ko je tebi krunu napravio, / napravio krunu od bisera?« / A govori soko 'tica mala: / »Čujte mene, sva gospoda redom! / Ja služio kralja bugarskoga, / služio ga tri godine dana. / Im'o kra'ju do tri 'ćeri svoje: / jedna mi je noge pozlatila, / pozlatila noge do koljena; / druga mi je krila pozlatila, / pozlatila krila do ramena; / treća mi je krunu napravila, / napravila krunu od bisera. / Ona koja noge pozlatila, / ona mi je pokraj srca moga; / ona koja krila pozlatila, / ona mi je pokraj srca moga; / ona koja krunu napravila, / napravila krunu od bisera, / ona mi je posred srca moga!« (Konavle, Stepanov 1966: br. 19)

8-1) Uzrasla je u Novi naranča, / gojila je Novkinja đevojka. / U ljeto je vodom posipala, / a u zimu svilom pokrivala. / Lijepoga je roda porodila: / na tri grane, tri žute naranče. / Jednu šalje caru čestitome, / car joj šalje do tri litre zlata: / »Lijepa fala caru čestitome / koj' mi šalje do tri litre zlata: / imam, mlada, i srebra i zlata!« / Drugu šalje duždu mletačkome, / dužd joj šalje ogledalo sjajno: / »Mala fala duždu mletačkome / koj' mi šalje ogledalo sjajno: / ja sam, mlada, ogledalo sama!« / Treću

šalje Kraljeviću Marku, / Marko njojzi konja i junaka: / »Lijepa fala Kraljeviću Marku / koj' mi šalje konja i junaka: / znade Marko što je za devojke!« (Perast, De Sarno 1896: br. 2 u Kuba 2015: 360-361)

12-1) U božića tri nožića: / jedan reže česnicu, / drugi reže mesnicu, / treći reže plasnicu.¹⁸⁵ (Neum, Simić 1959: 175, br. 26)

Adventski **voćni kup** od badema ili oraha, koji su dječaci jednim bademom ili orahom nastojali srušiti u primorskoj igri "Gradac" (Mojaš 1999: 60), sliči primorskome ophodno-vegetacijskom košiću *kolendi* i opjevanome kolendarskom motivu **svetoga grada**¹⁸⁶: *Ljeljen-gradcu, bi(je)lom gradu, vinogradu, Carigradu, Dubrovniku, Budimu, Šibeniku* i sl.

1-0) B'jela víla grad gradila, ni na nebu ni na zemlji, / neg' u krajku u oblaku, na grad stavlja troja vrata: / jedna vrata sunca žarka, druga b'jela od mjeseca, / treća vrata suha zlata. Koja vrata od sunašca, / na ta víla išećuje i niz more pogleduje. / Koja vrata od mjeseca, na ta víla ženi sina. / Koja vrata suha zlata, na ta víla ćer udava. (Luka na Šipanu, Andrić 1929: br. 219)

1-2) Oj, kućo vesela, svako doba leta, / zid kud te zadrži, tu je zemlja sveta! / Ti si sagrađena s kamenjem mramora, / ti si pokrivena s perjem od javora, / ti si pometana s perjem od pauna, / na tebi vrata su od suhoga zlata! (Krk, Kuhač 1941. V: br. 111)

1-3) U Ivana dvori samotvori. / To se čulo do carevih dvora, / pitao ga care gospodine: / »Je l' istina, Senjanine Ivo, / da s' u tebe dvori samotvori, / pokriveni iver po iveru, / pomošćeni kamen po kamenu, / tavanice i srebro i zlato? / Još se pusti za suncem okreću, / i pred dvori zelena livada?« / ... (Gradiška, Andrić 1929: br. 241)

1-4) S onu bandu Šibenika. / (Kolendo, kolendo!) / Šiben-trava do koljena. / (Veselo, veselo!) / Po njem pasu dva pauna / i sa njima paunica. / To ne bila paunica, / nit' to bila dva pauna, / nego Petar i Nikola, / među njima sele Jele. / Sele bratu progovara: / »Ajde, bolan, brate Niko, / ajd'mo mi dva pod orave, / pod orave, u ladove, / pa otkini resu-dvije, / resu-dvije, suva zlata, / pa otvori Ljeljen-gradac, / pa ćeš vidjet šta j' u njemu! / Bratac seku poslušao, / pa se penje na orave, / pa otkine resu-dvije, / resu-dvije, suva zlata, / pa otvori Ljeljen-gradac, / a u gradu devet braće, / među njima sele Mara. / Majka njome progovara: / »Ajde doma, dijete moje, / doš'o te je kralj prositi!« / Ona njojzi odgovara: / »Neću ti ga, majko moja, / neću bana, neću kralja, / neg' Jesusa pravednoga! / Jesus mi je prsten dao, / lijepim darom darovao.« (n. i.)

U zaključnim stihovima jedne **dubrovačke gradske kolende**, koju je Kuhač zabilježio 1842., zazivaju se neimenovani *bog* i *boginja*. Prema studiji »Hoditi – roditi. Tragom tekstova jednoga praslavenskog obreda plodnosti« (1989.) Radoslava Katičića, srećonosno čestitarsko zazivanje

¹⁸⁵ Vetar dunu / te zaveja / vrana konja, / a na konju / dobar junak. / U junaka / pod pojasom, / dobri noži: / jedan seče / pečenicu, / drugi seče / kobasicu, / treći seče / česnicu... (Srbija, Milčetić 1917: 69-70)

¹⁸⁶ Svatovski kolač *krža* rekaških Hrvata u Rumunjskoj, a rekaške koleda "Damaro", "Dobrovčica" i "Sedi Mara navrh dara" sadrže motiv nadigravanja *munje s gromom* i *snašice s devercima* okopojasnim kolačima, orasima i lješnjacima te *otpuhivanje krune* s glave Mare koja sjedi na *daru* (Krupan 1990: 174, 167, 175). Folklorni motivi *bijeli grad* i *vesela kuća* tradicijskih kolednih pjesama podsjećaju na antički motiv *hrastove kuće* ukrašene čuvenim dalmatinskim zlatom iz stihova "Silvarum IV" (str. 13-16) rim. pjesnika P. Papinusa Statiusa.

»dana koji dohodi« arhaični je praslavenski jezični sklop u vezi s hodajućim vegetacijskim, rodonosnim i plodonosnim božanstvom praslavenskoga mitskog kazivanja. Vrhunac njegova ophodnog puta u znaku je mitskog susreta božanskog *brata* s neprepoznom *sestrom* i njihova hijerogamijska svadba. Incestni par opjevan je i u primorskim **seoskim koledama**.

12-1) Sinoć pala dva snijega. / (Kolendo, kolendo!) / To ne bila dva snijega. / (Veselo, veselo!) / Nego bratac i sestrice. / Bratac seli govorio: / »Skopčaj puca niz njedarce, / da ne može muška ruka!« / Njemu sele odgovara: / »Aj, ne luduj, mili brate! / Āe naumi muška ruka, / proč' će ruka i jabuka.« (Mrčevo)

2-4) Ovd i mi vas Bog i dobar večer, / u našega gospara Ivana! / Dobro mu dan dohodio / i svi dani unaprida. Amen! / Puška puca na veselje! / Prikupimo prijatelje! / Svak se miče, / svak se muči, / Božić nam je / sutra u kući. / U gospara vašega / pri' dvore pivajmo, / braćo, do zore! / A sad mi vas Bog veselio, / čestitome Vlahu / da se veselite! / Bog i boginje dali vam zdravlje i veselje, / i duhovno spasenje! (Dubrovnik, Stipišić Delmata 2006: 76-77).

Na zadnju **koledarsku invokaciju** nastavljalo se mješovito *kolo* – strukturirano javno susretište udavača i ženika kojima su završavali **koledarski ophodi** i **svadbe**, otvarajući novi kalendarski ženidbeni ciklus. Na tom je tragu i donedavna novogodišnja praksa **susretanja mladeži** u Imotskoj krajini, zabilježena na širem hrvatskom i južnoslavenskom području:

Osim vjerske značajke, u prošlosti je bio važan za mlade osobe koje su se vjenčavale. Održavali su se tzv. *derneći* (...) Momci su zamirili djevojke i pozivali ih u kolo (...) Prve nedjelje poslije Božića bio je prvi navještaj. Momci bi odlazili djevojkama. U kućama bi pili rakiju, pjevali gangu, igrali razne igre poput šijavice i kartanja. Posluživala bi ih djevojka koja se udavala. Druge nedjelje poslije Božića bio je drugi navještaj. Tada bi djevojke išle momcima. Nosile bi veliki kolač-pogaču. Pogača je bila ukrašena bademima (...) Treće nedjelje je bilo vjenčanje... (Proložac, Dropuljić, Božinović i Bilić 2012/2013: 18)

»...Geografsko područje Gornjih sela urbani stanovnici Dubrovnika držali su sirotinjskim, siromašnim krajem (...) Sve do prijelaza stoljeća, dubrovački seljaci bili su kmetovi koji nisu imali svojega vlasništva, a dio njihovih proizvoda odlazio je zemljoposjednicima iz dubrovačkih patricijskih obitelji.« Dodatni prihod omogućavala im je trgovina kožom i vunom u 18. st. (Ivancich Dunin 2013: 105). Primorski seljak živio je na imanju dubrovačkog zemljoposjednika u kući i uzgajao gospodarevu stoku, vlastelina izravno opskrbljujući mesom, jajima i sirom. Po jedan muškarac iz obitelji zauzvrat je tromjesečno radio na gospodarevim imanjima u okolici Dubrovnika i sudjelovao u javnim radovima (Foretić 1980: 282-283 u Ivancich Dunin 2013: 97-98). Dubr. ilirac Antun Kaznačić u svojim je »Pjesmama razlike« (1879.) zabilježio darivanje

novčićima dubrovačkih slugu, koji su uoči Nove Godine čestitajući pohodili svoje pretpostavljene (Kaznačić 1879: 50-51)¹⁸⁷. Prema zapisanim stihovima *kolendā*

2-3) ...Primate nas na ove dvore, / ne ko da smo došli iz gore, / er idemo iz zapada / slavit vašu diku sada! / Vi, gospoje slavna roda, / najboljega od naroda, / vi vesele blaga lica, / primite nas, nismo dica, / nego sluge vaše prave! / ... / Klanjamo se sada vami, / a vi ćete prostit' nami / i svoj ovoj mojoj družbi, / podložni smo vašoj službi. (Pelješac, Bjelovučić 1910: 23 d),

i

2-5) Gospar novce razmjenjuje, / službu svoju da daruje / ... / Raspuštena služba i babe...

može se zaključiti da je **izvanliturgijsko pučko kolendavanje** starije od **umjetničkog kolendavanja** i da su ga iz Dubrovačkog primorja prenijeli seljaci, vjerojatno *služavke* i dojilje *babe*, zaposlene u *gradu* kod imućnijih Dubrovčana. Naime, »gradski prostori crpe značenje iz rituala vlasti. Urbanistički naglasak unutar grada upućivao je na društveni, povijesni, sveti prostor koji je uvećao ceremonijale.« (Marušić 2011: 435), a to potvrđuju i **koledarski motivi** (*Sunce, Mjesec i zvijezde, mitsko stablo s pticom, zlatna grana, zlatne rese, plod(ovi) stabla, izvor, čudesni grad, vojska, božanski roditelji, blizanački par, incest, preljub, braća i sestre, kolo, prsten*) šire dubrovačke okolice, podudarni s **mitskim motivima slavenskih kozmogonijsko-eshatoloških predodžaba**, istodobno stariji od onih zastupljenih u **liturgijskim kolendama**, npr. u staroj "Kolendi Gospi Crkvi matici na otoku Koločepu" objavljenoj u dubrovačkim novinama »Narodna svijest« br. 51 (1932.):

15) Izišla je zvijezda Danica, / a za njome Gospa Marija, / noseći Sinka na ruci. / A govori Gospa Marija: / »Oj, ti Petre (i) Ilija, / vi pogjite na vode Jordana, / po Ivana Krstitelja, / da dogje Gospi krstit Djetića!« / A govori Petar i Ilija: / »A Ti, Gospo Marijo, / po čemu ćemo ga poznavati?« / A govori Gospa Marija: / »Po zlatnoj zvijezdi na čelu, / po svijetlom križu na prsima. / Isusom ćemo ga nazivati / i svi ćemo mu se klanjati.«

4.8. ŽIVOTNI OBIČAJI HRVATA U RUMUNJSKOJ

Zabilježeni kajkavski **običaji Karaševskih Hrvata, Kečanskih Hrvata** i šokački **Rekaških Hrvata** jugozapadne i banatske Rumunjske, arhaični su i slični **međimurskima**. Hrvatske karaševske obredno-običajne prakse obuhvaćaju užgano svjetlo tri noći uzastopce protiv troosobne zle *šumnjače* i darovni joj prilozima (kruh, sol, tri žlice, tri čase vode, tri novčića) treće noći **po rođenju djeteta**, trokratno kumino nošenje roditelji *dvorbe* ručka u košari, darivanje *kume* i *kuma* odjećom roditelji i novcem *kumčeta*, kumovo nošenje muškog i kumino ženskog djeteta na

¹⁸⁷ Na tim podacima srdačno zahvaljujem Jeleni Obradović Mojaš, koja je pod mentorstvom folkloristice Ljiljane Marks 2012. obranila doktorsku disertaciju na temu »Dubrovačka tradicija kolendavanja od XIII. – XXI. stoljeća«.

krštenje itd. **Pogrebne pjesme tužbalice** s motivom pokojnikova opraštanja od nebeskih tijela (Sunca, Mjeseca i zvjezdica) te od svećenika, roditelja, braće i sestara, najbližih rođaka, kumova, prijatelja i susjeda podudarne su s međimurskim kantorskim pogrebnim i svadbenim *spričavanjima* (Novak 1994: 31-32, 42-49) te s pojedinim pjesmama o nesretnoj ljubavi ili o ljubavnom rastanku:

Poslušajte, ljudi, / što čovik govori, / kada mu smert dušu / iz tila izgoni: / »Sunce mi zahodi, / duša mi se dili, / neće mi svitliti / dragi Meseć mili. / Tako mi je tavnost / oči zatvorila / i pridrago spanje / tepko zalipilo. / Zbogom sada, Sunce, / zbogom, Meseć mili, / što svojom svitlošćom / meni ste svitlili! / Noć mi se približa, / u kojoj ću spati; / do sudnjega dneva / u grob mi je stati. / Zbogom, dobro moje, / vi zvizde sunčane, / koje u noć svitlite, / u dan neviđane!...« (Birta 1993: 80-81 u Novak 1994: 48)

Protuletje se otpira veselo, / ali v mojem srcu jako žalosno. / Sunce, Meseć i vi, drobne zvezdice, / ke bi bote ovu noćku svetile! / Visoko ste od široke zemlice, / jošče dale ja od svoje grlice. / Da si pojdem svojoj dragoj grlici, / na spomenek par povolnih rečkici! / Neje meni za 'voga, nit' za 'noga, / neg' je meni za goloba mojega, / kojega sam vu mladosti ljubila, / njegovu ljubav nigdar ne bom zgubila. (Novakovec, Žganec, 1990: br. 105)

Na prosidbi u djevojčinoj kući, ženiku i njegovoj najbližoj rodbini (roditeljima, braći ili sestrama, susjedu sa suprugom) predstavljane su jedna za drugom djevojčica *picura* 'sjenica', stara žena *vrana* i udavača *golubica*. Uslijedila bi *kapara* – na bijelom rupcu rastrtom na podu izložen svekrvin novac, svileni rubac, košulja, pregača, cipele i sitni darovi za zaručnicu – nakon čega je zaručnica krišom nagazila novac, triput se okrenula zdesna nalijevo, pokupila darove, poljubila ruku nazočnima, obećala poslušnost i obdarila proščeve roditelje. Po svršetku te svadbene etape potvrđivanjem uspostavljenog prijateljstva između dviju obitelji nazdravljanjem, plesom i zaključnim dogovorom o svadbi, zaručnik je smio zalaziti k zaručnici. Uoči svadbe, uzvanici su donosili priloge u namirnicama. Mladoženjina majka trebala se pobrinuti za svadbene *šuplje pogače*, mladoženja za glazbenike, a majka i sin za nevjestin vijenac. Nevjestine prijateljice i mladenka na glavi su nosile *partu*. Tijekom subote ili nedjelje svatovi su kod mladoženje kitili *steg* – maramicu i šarenu tkanicu pričvršćene na drveni štap, pri vrhu ukrašen zimzelenom, šimširom i jabukom s utaknutim (srebrnim) novčićima. Nakon što su ga prvoga svadbenog dana provukli kroz prozor na ulicu, *stari svat* je triput udesno oko stola poveo *danac* "S?lnca" i "Portanje". Pred kuma se na stol postavio *hljeb* i neočerupana glava *pivca*. Vjenčar par je u crkvi obilazio oltar, mlada bi za prvenstvo u braku nastojala nagaziti mladoženju. Svatove je na putu prema nevjestinoj kući predvodio *čauš*, mašući *stegom* i uzvikujući »Hej, hej, hej, mlado, hej!«. Na sredini svadbenog stola, u zaklinjanjima zvanog *zlatni stol*, bila je postavljena ukrasna *jelšica*. Lupajući štapom o gredu, *čauš* je najavljiavao darivanje mlade. U ponedjeljak,

drugoga svadbenog dana, zakrabuljena mlada, mladoženja, kum, stari svat, djeveri i svirači *cigani* izvodili su podrugljivu šaljivo-lascivnu dramsku igru "Mišorke"/"Mušorke", služeći se štapovima, kukuruznim klipovima i *jelšicom* kao scenskim rekvizitima. Trećega svadbenog dana mladence obgrljene *tkanicom* u dom je uvodila mladoženjina majka. Da ne pobjegne iz novog doma, nevjesta je najprije pokraj peći morala sjesti na stolčić prekriven *ćilimom*. Za prevlast u braku, mladoženja joj je, najčešće neuspješno, na glavu nastojao triput staviti *preslicu* ili *nož* umotan u *rubac*. Nevjestino oglavlje zamijenili bi *krpom* koja joj je prekrivala kosu, a zatim bi mlada prihvatila ponuđeno muško dijete. Upotrebljavajući vjetro, vodu, novčić i ubrus, mladenci bi poslijepodne pokraj rijeke i okrenuti prema istoku izveli scensku igru "Prolivanje", da bi se »publici predočile spretnosti, snaga, snalažljivost i viteštvo mladenaca-glumaca«. Par je tjedan dana po vjenčanju odlazio *uprviče*, u posjet mladinoj obitelji (Novak 1994: 34, 39; Hategan 2015: 25, 28-32). Tijekom **svadbene svečanosti** izvodile su se svadbene zdravice *namenjanja* i pjevali svadbeni napjevi.

Češlji me, češlji, majčice, / neteš me više češljati! // Kud god pođem, gde god zađem, / samo dobro nađem! (Hategan 2015: 29)

Pripjevni dio te pjesme i još neki drugi napjevi ispjevani su prema **metričkom obrascu 4+4+4+2** ("Ako hoćeš krasno cveće, čekaj do proleće", "Vesel'te se, divojčice, koje pevate znate"), odnosno prema **reduciranim oblicima 4+4+2 ili 4+2** ("Vetar duva, gradina se ljulja", "Sela Mara na kamen-studencu", "Oj, divojko, brigo materina", "Nemoj, mati, kćerki verovati", "Ne udadu divojku dukate", "Mene majka za šustera daje", "Djevojka je išla", "Blago meni kad se, dragi, ženiš", "Hajda, drago, hajda") (Novak 1994: 33-34, 39, 41-42, 41-42; Hategan 2015: 13, 17-18, 25, 28, 31-34, 37). Nezabilježeno moguće pjevno ponavljanje njihovih stihova vodi k temeljnoj metričkoj strukturi:

Vetar duva, gradina se ljulja, / u gradini tri devojke side, / tri mi side, tri venčića pletu, / sve su plele dok su se zanele. / Prvi venac za kiriju dale, / drugoga su sebi zastavile, / a treteg su niz vodu pustile, / pa su redom tako govorile. / Prva veli: »Za venac bi suvo zlato!« / Druga veli: »Za venac bi čisto srebro!« / Treta veli: »Za venac bi moje drago!« / Pa govori njima najmladija, / najmladija, a i najludija: / »Ti ćeš svoje zlato satirati, / a ti svoje srebro potrošiti, / a moj dragi te navek ostati!« (Hategan 2015: 33)

Zbogom, kućo, de sam se rodila, / i roditelji, što sam vas ljubila! / Zbogom, neno, zbogom, sestro mila, / zbogom, majko, što si me rodila! / Zbogom kućo, zbogom vinogradi, / svi komšije iz moji sokaci! / Čuješ, majko, neka da si tužna, / što ja idem kod mojega muža! / Ja sad moram teba ostaviti, / ce kod mojega muža živeti. (Hategan 2015: 31)

U kontekstu promišljanja u ovom radu, najzanimljivije hrvatske kečanske obredno-običajne prakse odnose se na pokladno, uskrsno i jurjevsko doba. Tako se u **pokladno doba** na *Vrteču sredu* ništa okruglo nije smjelo okretati – da se stoki ne zavrti, na *Četvrtak lakomec* trebalo je devet puta jesti – da noga ne postane kraća, na *Šantavi petek* nije se smjelo skakati i plesati – da se ne ošepavi, a na *Mišju subotu* žene se nisu smjele baviti rukotvorstvom – da sve ne pojedu miševi. Momci su po povratku sa zabave po mjesnim kućama pepelili čelo djevojaka i u gostionici se častili kajganom *pražetinom* od darovanih jaja. U uskrsno doba mladež nije pjevala i plesala, ali je nedjeljom na raskrižju ili na kraju sela zvanom Barok igrala **uskrsne igre**: ekipne "Lopte" s palicom, pjevanoga parovnog "Žapca"¹⁸⁸, u kolu parovnu "Bujanjicu" i dvoredne dijaloške lovice "Vinor". Omiljene **jurjevske igre** bile su im: mješovite "Mutave muzike" (kombinacija igre ispadanja brojenjem do 10 i lovača *mutave babe*), dječeačke "Kačke" (gađanje štapom drvenog valjka u rupu), ekipna "Popika" (također s drvenim valjkom i štapovima), kružne grupne "Porke"¹⁸⁹ (gađanja loptice iz središnje rupe štapovima u manje rupe) i ekipno lovačko-borbeni "Žandari i lopovi" (Krpan 1983: 116-118, 121, 123-125).

Hrvatska tradicija u Rekašu pozornost privlači **mikrotoponimijom**, prema kojoj su se neposredno uz Dubrave i Gornje dubrave smjestili nešto sjevernije stari vinograd Matorac, južnije polje Kržine (hrv.-rek. *kržine* 'vrsta patke')¹⁹⁰, istočnije polje Kurjašica te zapadnije polja Sentiljak (mađ. *szent* 'svet' + *lak* 'stan') i Jerebište. Zabilježeni su **svatovski plesovi**: biračka "Igra na perine" s jastukom, parovno-rekvizitna "Igra metlom", muška ulančana igra spretnosti "Ljevke". Osobitu pozornost privlači arhaično **božićno koledavanje** u razdoblju od Sv. Kate do Božića, zadnje održano 1946. godine, uoči kojeg je *koledanski vojvoda* na glavi sa *šubarom* okićenom cvijećem i *štapom* u ruci izabrao osam mladića darovitih u pjevanju i plesanju, učio ih osamdesetak *koledā*, osobite plesove te dvadeset i pet *šala*. *Koledani* su se, podijeljeni u dvije pjevačke skupine koje su zajednički samo plesale, prva na čelu s *tancovođom* i druga s *kolovođom*, obvezali redovito dolaziti na probe i pribaviti *koledansku odoru* (bijeke vunene *čakšire*, bijelu otkanu *košulju*, okopojasni novčanik *ćemer*, platnenu *lentu*, plavi pusteni *prusluk*, cvijećem ukrašenu vojničku šiltericu *čakonj*, šarene vunene rukavice *mufle* i *praporce*). Tijekom dvorednog ophoda u kasnu badnjačku večer, praćena romskim violinistom *lutašom*, darovane

¹⁸⁸ Molte boga velike devojke, jo-jo-jo, / da se vedro nebo naoblači, jo-jo-jo, / da se spusti kiša iz oblaka, jo-jo-jo, / da istera babe iz sokaka, jo-jo-jo, / da si momci cure prate, jo-jo-jo, / a da babe ne klevete, jo-jo-jo!

¹⁸⁹ Igrač postaje *svinjar* koji ne zauzme manju rupu i lopticu nastoji ugurati u prvu slobodnu rupu.

¹⁹⁰ S obzirom na okolnu mikrotoponimiju i značenje hrv.-rek. *krža* 'svatovski kolač' (Krpan 1990: 119), mikrotoponim *Kržine* upućuje na moguće nekadašnje kultno mjesto.

jestvine (kobasice, suho meso, pleteni kolač, vino) u vreću je skupljao najmlađi i najmanji *gulivreća*, a novac predvodnik *vojvoda*. Ophod bi krenuo od općinskog načelnika *kneza*, kojem je pjevao badnjačke *koleda* "Božićku Bože", "U kneškom dvoru često oriše", "Ovde kažu dobra kmeta" i "Stajalo mi stajalo", idući dalje selom *koleda za putom* "Tud se spušća tanka staza", "Skakutala igričica"¹⁹¹, "Rasla nika perunika", "Ervan župan konja kuje", "Pođe u lov mlad vojvoda", "Usnu vojno", "Sastale se dve vojvode", "Tud prošeće Stepan ban", a pred kućama "Otvorajte vrata, vrata su vam zlatna". Dok je druga koledarska skupina šutjela, prva je na Božić u kućama pjevala *koleda* koje je *kućedomaćin* poželio na upit *vojvode* posjednutog za stol. Novoizgrađenoj kući izvela bi "Tilindo", domaćinu "Domaćinu", domaćici "Majka hrani do dva sina", starici "Uranila stara majka", starcu "Svinjar tuži", ukućanima "Rano ptići poje", Petru u kući "Sveti Petar u raj pođe", Đuri "Rakita, kita kićena", Mariji "Mara prsten izgubila" ili "Sedi Mara navrh dara", Ani "Ana najrana", pastiru "Ovce pase mlad ovčaru" ili "Rasla mi je, rasla", mladoj snahi "Oj, snašico"/"Oj, Božano"/"Svilo, devojko" ili "Majka snaju svetovala", mladiću "Sjedi momče na stolu" ili "Oj, junače", djevojci "Vezak vezla" ili "Pasla moma jelenci", a na izričit domaćinov zahtjev još i "Tri su brata vojevali", "Ja posadi jabuku", "Stajala jela zelena", "Đurđevići grad gradili", "Damaro konji kuje", "Čije ovo svinje", "Mlada neva vodu nela", "Nagnu se zvezda na moru", "Mlada neva vodu nela" i dr. Pjevanje bi povremeno prekinuo *vojvoda*, tražeći da *koledani* izvedu **šaljive igre** "Krstile se delo veštice u pola noći", "Domaćinu režanj za vodenicu", "Kako su Hačašani trščicu kosili", "Kako su Hajoši lađu po moru vozili", "Kako su hajduka trag terali", "Kako su beli Marko i Andra vuka terali", "Kako žeravi u žitu pasu", "Kako se vedri i oblači", "Kako zvezde po nebu igraju", "Kako se jež na ludaju penje", "Kako jelenci po gore bižu", "Kako su četiri brata kuću stekli", "Kako je mlada vatru zapretala", "Kako je Slovak pod plot zaseo" itd. te **šaljive koleda** "Skakuto mi malen zec", "Oj, macane", "Žaba platno osnovala", "Ja poseja jaricu", "Starac jarac", "Gulivreća", "Obesiše Ciganina Gagu", "Prvu večer večerala" i dr. Podižući nakon svakog darivanja darove uvis on je zahvaljivao bajajući, a *koledani* su stojeći polukružno oko stola zvečali *praporcima* i odlazili

¹⁹¹ Veći broj drugih *koledā* ispevana je prema **reduciranom obrascu 4+4+2**, čiji se nemelografirani dio stiha možda i ponavljao, kao npr. u zabilježenoj rekaškoj koledi "Skakutala igričica", čiji je očekivani metrički obrazac potpun:

Skakutala igričica / s vidricom na vodu. / (Solom, solom, singalorum, vitelorum!) / Za njom, za njom svinjarina, / s buđom rosu trese: / »Stan', prestani, igričico, / s vidricom na vodu! / Stan', prestani i pristani, hoćeš moja biti?« / Uzgovori igričica: / »Nit' ću stati, nit' pristati, / nit' ću tvoja biti!« / Za njom, za njom ovčarina, / s flurom rosu trese. / Uzgovori ovčarina: / »Stan', prestani, igričico, / s vidricom na vodu! / Stan', prestani i pristani, hoćeš moja biti?« / Odgovori igričica, / s vidricom na vodu: / »Hoću stati i pristati, / hoću tvoja biti!« (Krpan 1990: 161)

pjevajući "Mi iz kuće, Bog u kuću". Nakon božićne mise i zajedničkog ručka, ophod bi završio vojvodinim dijeljenjem darova. Čini se da se rekaške *koleda* suodnose sa sljedećim rekaškim dijaloškim **pokladnim pjesmama** *poskočnicama* mladeži u kolu na raskrižjima ili na ledini Nadol: "Izvir vode izviralo", "Oj, javore, zelen bore", "Skobi Katu na sokaku", "Igra kolo pod žutom narančom", "Oj, jabuko zeleniko", "S one strane, s one vode", "Oj, javore, zelen bore" i "Igra kolo". Također i s **pokladnim igrama** – regrutskom "Hanci-kreglom" (s upregnutim vodoravnim kotačem i na nj pričvršćenom figurom muško-ženskog para), s proljetno-korizmenim nedjeljnim **pastirskim igrama** – dječaćkim ekipnima "Kačke" s duljim štapom i kraćim štapovima, "Krmače" sa štapovima i loptom u rupe i "Jajce od magarca"/"Lopte" s lopticom i štapom, mješovitim lovicama u kolu "Fagočke" i "Pujapača", pogađanjem u kolu "Mariške" i igrama spretnosti "Ljuljavka" i "Vrdulji" te dvorednim parovnim lovicama "Obrloke". Dotjerane djevojke na Uskrs su bez plesanja pjevale **uskrsne pjesme** "Oj, cveće različite, ljeljo" i "Poslao nas naš vojvoda", mladež je birala najgizdaviju *paunicu* i oko nje u kolu pjevala "Paun pase, trava raste". Popodne na Uskrsni ponedjeljak na Nadolu, Na pijaci ili Pod starim drvom počela bi sezona plesa i pjesme mladeži – nakon *okreta ispod ruke* mladić bi sa svojom izabranicom morao otplesati 1., 4. i 7. **parovni ples**, najčešće "Erdeljanu", "Na mjestu" i "Čardaš". Tu je i **prvosvibanjski momački običaj** sječe, ukrašavanja i usadivanja izabranici stabalca *majpama*, te **ivanjski mješovito-parovni ophod mladeži šokačka ruga** – praćen sviračima i predvođen najstarijim stasalim parom, u kojem je djevojka nosila ukrašenu granu ružmarina *rugu* i nakon zajedničkog ručka sa svojim momkom predala ružmarin paru koji ga je izlicitario prije završne večere svih sudionika. Zanimljivi su neki hrvatsko-rekaški **dijalektizmi**, možda mitološkog podrijetla, kao što su: *bajalica* 'vračara', *bašta* 'najstariji ukućanin', (*stara*) *buna* 'baka', *devka* 'poodrasla djevojčica', *gradina* 'vrt, grana 'božićno drveće', *jarkica* 'žensko pile, kokica', *javorje* 'bagremi', *kruna* 'krošnja', *krža* 'svatovski kolač', *kukla* 'lutka', *lad(ija)* 'hladovina, sjena', *lelin* 'ljljan', *nena* 'snaša', *olađivati se* 'zavoljeti se', *porunka* 'zbor pred općinom', *tornjak* 'trijem', *Vulvaš* 'gospodar oblaka' (Krpan 1990: 113-125, 136, 141-152, 160-213).

VI. ODJECI SLAVENSKE VJERE U TRADICIJSKOJ KULTURI MEĐIMURJA

Dragocjeni **etnografski podaci** o materijalnoj i nematerijalnoj kulturi Međimurja dobro su zastupljeni u sveobuhvatnijim (Ferenz Gönzi, Stjepan Hranjec, Ana Jauk), **monografskim** (Josip Bedeković, Stjepan Hranjec, Franjo Marcuš, Lucija Krnjak) i **tematskim** (Marija Ilona Blažeka, Marija Žganec, Giorgina Kolonić, Nikola Bonifačić Rožin, Katarina Benc-Bošković, Dragutin Feletar, Maja Povrzanović, Smiljana Petr-Marčec, Marija Novak, Branka Marcuš, Lucija Krnjak, Josip Črep, Antun Tišlarić, Zvonimir Hranjec, Darko Varga, Ljudevit Ludvig Sabolić, Krešimir Pavlic, Nada Mance, Marija Vuk, Lidija Bajuk) **prikazima**. Dobro je proučena i obrazložena starija međimurska **usmena i pisana književnost** (Zvonimir Bartolić, Ivan Zvonar, Alojz Jembrih, Stjepan Hranjec, Andrija Strbad, Dragutin Toma, Ivan Pranjić, Danijel Patafta, Vatroslav Frkin). Novija istraživanja usmjerena su na **međimurske govore kajkavskog dijalekta** (Stjepan Ivšić, Zvonimir Bartolić, Sanja Vulić, Đuro Blažeka, Ines Virč) i na **međimursku onomastiku** (Anđela Frančić, Ines Virč), a najnovija istraživanja manjim dijelom na **odjeke slavenske vjere** u Međimurju (Marija Novak, Sidonija Klaser, Josip Šimunko, Vitomir i Juraj Belaj, Suzana Marjanić, Jelka Vince Pallua, Lidija Bajuk). I **(foto)monografije** o Međimurju sadrže etnografske podatke. **Etnografska rukopisna građa** (Stjepan Mlinarić, Aliksij Mikac, Andrija Dolenčić, Nikola Bonifačić Rožin, Marija Bango, Stanko Trstenjak) uglavnom još nije stručno obrađena.

U spomenutoj građi, izdašnom vrelu za proučavanje **praslavenskih i drugih pretkršćanskih odjeka** kojem nedostaju obuhvatniji usporedni prikazi, na temelju zabilježenih podataka o **svakodnevnom, godišnjim i životnim običajima** naslućuje se premreženost **predodžaba o svijetu i čovjeku**, o društvenoj prilagodbi čovjeka prirodnom okolišu kulturom – izabranim oblicima, strukturom, temama, motivima, znakovima, simbolima. Zahvaljujući kršćanskoj reinterpetaciji, održali su se u svrhu srećonosne **rodnosti i plodnosti** zadružne porodice i imanja. Uz **osobito apotropejsko kretanje** (npr. blagdanske adventske, božićno-novogodišnje, pokladne ophode, božićno i proljetno valjanje, pokladno i uskrsno ljuljanje, jurjevsko i ivanjsko kolanje, životne svadbene i ukopne povorke, protugrmljavinsko spolno općenje), kojem je nasuprotno obredno-običajno **ne-kretanje** (npr. sjedenje prvog čestitara, spolno suzdražavanje), još u bespismeno doba razvilo se **osobito pjevanje stihovanih tekstova**. Obredni karakter tih arhaičnih **dramskih uprizorenja stvaranja svijeta i čovjeka** utjecao je na sporiju razgradnju

strukturiranih aktivnosti obrednika i strukturiranih obrednih napjeva. U međimurskoj **onimiji** prepoznatljivo je nazivlje koje upućuje na **slavenske sakralne predodžbe**. Zahvaljujući višestoljetnim otporima i borbama međimurskog stanovništva za očuvanje nacionalnog identiteta u nepovoljnim povijesnim okolnostima, kulturna baština Međimurja značajnim je dijelom očuvana, a ona zaboravljena, no pravodobno zabilježena krajem 19. i početkom 20. st., u sličnim povijesnim okolnostima, pravodobno je rekonstruirana. Iako njezine tek sporadične usporedbe s **tradicijskim kulturama susjednih područja**, podudarnima zbog sličnih povijesnih okolnosti na područjima na kojima Hrvati neprekidno žive od ranog srednjovjekovlja do danas, svjedoče o uglavnom površinskim razgradnjama, obuhvatnija usporedna istraživanja međimurskih kulturnih elemenata s tim i s drugim hrvatskim i slavenskim kulturnim elementima.

1. MATERIJALNA TRADICIJSKA KULTURA MEĐIMURJA

Iako **međimurski ojkonimi** uglavnom završava na *-ec*, njihovi nekadašnji završeci *-ovch*, *-ouch*, *-och*, *-uczi* i *-vczi* upućuju na osnivački *rod* ili *pleme*. Zbog toga su im stariji nazivi u pluralnom obliku (npr. Dekanovce, Pribislavce, Vratišince). U briježnom kraju prevladavaju nazivi s nastavkom *-čak* ili *-ščak* (npr. Kapelščak, Koncovčak, Zaveščak). *Razasuta naselja* premrežena vinogradima i voćnjacima obilježje su gornjeg Međimurja, *kružna* ili *lučna* područja uz riječne nasipe i terase, a *zvjezdolika* i *gomilasta (zbijena)* donjeg Međimurja. U **naseljima** su crkva i župni dvor *farof*, kapelica, mjesni prilaz, gostionica, škola i općinska zgrada najčešće smješteni u središtu ili na rubnom dijelu. Bara, potočni meander, mrtvaja ili gumno još su sredinom 20. st. imali ulogu tipičnoga panonskog mjesnog središta, povezanog s kućama okrenutima u vlastita dvorišta, kao što su pojedinačni putovi povezani s glavnom prometnicom. Stariji središnji i periferni noviji dio sastavni su dio *dvojnih naselja*. U *geometriziranim naseljima* srednjeg Međimurja kuće su okrenute prema cesti (Gušić 1959: 37-39; Hranjec 1997: 22-23).

Međimurska zadružna porodica živjela je u prizemnoj, četvrtastoj i troprostornoj *nabitoj hiži* od ćerpića *sirovih ciglov* ili u *šopanoj hiži* od smjese ilovače, slame i pljeve omazane po zidnom pleteru od pruća i zbijenog između dasaka, s podrumom *pelnicom/pevnicom* za skladištenje vina, krumpira, repe i kupusa, s potkrovljem *najžom*, drvenim stropom s uzdužnim *prosnicama* i s poprečnim gredama *tramima*. **Tradicijska kuća** sa *zemlenim nabitim podom* i natkritim

dvoslivnim krovom od *rastove šindre, trstine* ili *hržene slame*, izvana je bila obojana modrom ili zelenom galicom, a iznutra obijeljena vapnom. Sastojala se od *prve hiže* (*prednje* ili *glavne sobe*) s dva ulična prozora *obloka* iznutra zaklonjenih čipkanim *feringami* i izvana ukrašenih *lončekima* z *cvetjem* (bosiljkom, mažuranom, ružmarinom), *paprikaj* i *turskom tikvom*, zatim od otvorenog trijema *ganjka* ograđenog jarkoobojanim ukrasnim daskama iz kojeg se postupno razvilo natkrito stubišno predsoblje *ganjčec*, od *kuhnje* s ručnim mlinom *žrvi*, s posudom za vodu *čebrom* i za napoj *ščanjekom*, sa stalkom *zaglavkimi* za ogrijevno drvo i s tronožnim *tremfusom/trenfusom* za kuhanje pokraj plave, zelene ili sive međuprostorno zidane *pečje* ili limenog *šparheta* na drva te od pomoćne spavaće sobe *zad(n)je hiže* (*hižičke, komore*) za stariji ili mladi bračni par. Jednostavno drveno i oslikano **pokućstvo** sastojalo se od stola *table, stolcov, kotne klope* oko peći, *zdelnjaka, laj(i)ce* i (*l*)omara, od *postele* (s podložnim *strožekom* i *blazinom, plaftom, jastucima vanjkušima*, pokrivnim perinama *dunjhami*, ukrasnom tkanom *postelnom plaftom/pokrifcom*) i nadglavne joj nzaštitno-ukrasne *cifrane deske* te podvučenog joj krevetića *rišpeta* za djecu, od *zipke*, komode *šublaka*, dvokrilnog ormara *šifonera*, škrinje *lajce* živopisno oslikane tulipanima, od motke *droga* za vješanje odjeće. Ispred posjeda *grunta*, s ulične strane kuće i nedaleko cvjetnjaka *vrčaka*, uglavila bi se drvena obojana *klupa* za odmor i razgovor starijih. Obredno-običajno postupajući s kulturnim *pragom*, s *ognjišćem* ili *kominom* (*pečjom*), sa stropnom hrastovom gredom *tramom*, s tavanom *najžom* i produljenim krovnom dijelom *strehom*, članovi zadružne porodice nastojali su se zaštititi od zlih sila. U ograđenom *dvorišćo*, djelomice natkritom lozom *brajdom*, sa zidanim *zdenčecom* za izvlačenje pitke vode i za hlađenje hrane te s *kopanjom* za napoj stoke, uz kuću su se u nizu gradile daščano-pletarne **gospodarske zgrade**: ostava *klet* (*komora*), stupasti *veter* za sušenje sira i ocjeđivanje vrčeva *štubljekov*, spremište za alat *šupa*, sjenik *parma* (*paranica*), *škedenj* za zaprežna kola s djelomice pregrađenim *kerdelom* za spavanje mladih muških ukučana, staja *štala* za konje i krave u kojoj su spavali pođrasli dječaci, svinjac *kotec* s potkrovnim ili zasebnim peradarnikom *sedelom* (*kurnakom*), kukurušnjak *kuržnjak*, pčelinjak *čmelinjak* (*vulinjak*), gnojište *gnojšnica* i zahod *šekret*. Na užem dvorišnom dijelu između kuće i ceste žene su uzgajale cvjetnjak *vrčak*. Krajem 19. st. kanatne kuće od drvene, zemljane i slamne građe zamijenile su istotlocrtne *ciglene hiže* (*zidanice*) od opeke, prekrivene crijepom. Imale su veći ulazni trijem *ganjk*, masivna i izrezbarena ulazna vrata, drvene prozorske zaslone *šalaporke*, fasadni ukras *štukaturu* i kipić zaštitnika od požara sv. Forijana u zidnoj niši nazubljenog i katkad obojanoga zabatnog pročelja *pročelka*. Najstarije

takve *hiže* sačuvane su u Jurovčaku, Frkanovcu i Sv. Urbanu. Veliki požari 1714., 1723., 1741. i 1821. u Čakovcu, 1875. u Nedelišću, 1892. u Savskoj Vesi i 1934. u Donjem Kraljevcu, potakli su osnivanje Dobrovoljne vatrogasne jedinice u Čakovcu 1875., a zatim i u drugim većim naseljima. (Gönczi 1995: 110-115; Hranjec 1997: 50-57; Orehov 2001: 245; Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 199, 202, 217, 219, 227-228, 243; Horvat 2010: 40, 45; Rkp. Bango 1981: knj. III. – V. 55-56)

Tradicijska ženska odjeća sastojala se od sljedećih odjevnih dijelova: lanene potkošulje *zdulca* čipkanog orukavlja, lanene bluze *plečeka/plečke* (*blujza, dudača, rekle*), lanene podsuknje *spodnjice* (*unterkikle, untrčke*) čipkanog obruba, lanene nabrane sukne *kiklje* (*robače*), baršunastoga ili brokatnog pojasa *bešve* (*paseca*), platnene ili svilene pregače *fertofa/fertufa/fertuna* (*šurca*) s vrpcama *plenica* za zavezivanje, od crnoga atlasnog prsluka *prusljeka* (*lajbeka*) ili baršunastog *baršuna*, velikoga kupovnoga kašmirskog ili delenskog *horvatskog ropca* (*tibeta*) za omatanje oko oplećja i s ručno prišivenim *štranclinimi*, konopljinoga vunenog *ropca debeljaka* za zaogrtanje, suknenog ogrtača *zobuna* (blagdanski je bio crven i ukrašen gajtanima), krznene *dune*, vunenog *bundača* (*bundeka*) ili strukirane tekstilne *bajke* (*baleca, balede, fraka*), kaputa *decembriša* (*menteniča*), obojaka *bojkof*, sokni *štuclinof* (*zoklinof*) ili čarapā *štomfā/štrumfā*, opanaka *bočkorof*, cipelā *coklof* (*šolcof*) ili *čizmicā* (*škornjof*) te od **oglavlja** – zaručničina *bistričkog ropca*, snahinog *črlenog ropca* i svečane čipkane *peče* ili *poculice/pucelice* sa zatiljnom mašnom *žnjorom* mladih te kupovnog *ropca* za starije žene. Djevojke su kosu uplitala u jednu ili dvije pletenice *kite*, a žene su je uvertale u punđu *kofrtelo* (*punt*). Rubna čipka *špica* podsuknji i orukavlja, oglavna čipka *rupca peče* i kapice *poculice* te vez *ažur* na rubnim spojevima odjeće i cvjetni vez na prsluku, pregači i kapici bili su jedini međimurski ženski nakit, a izuzetno i ogrlica *kraluš*. **Mladenka** je odijevala *belino*, a oglavlje joj se sastojalo od *parte* (*venca*) s raznobojnim vrpcama i pričvršćenim ukrasnim *ropcem* u slobodnom padu. Krajem 19. st. mlada se zaogrtala mađarskom crnom *dolamicom* (Gönczi 1995: 96). Lanena košulja *robača* i hlače *gače* s okopojasnim *svitnjakom* (*dretom*) provučenim kroz hlačni porub *bešvo*, tamni pusteni *prusljek* ili bašunasti *baršun* i *klobuk* (vjenčani s ružmarinovom grančicom), katkad i platnena pregača *fortuf* (*šurc*), kaputić *kepenjek* (*reklec*), *decembriš* (*mentenič*) obrubljen krznom i ukrašen žutim gajtanima, bijela sukna kabanica *gunj* (na leđnoj strani prošarana crvenim i plavim aplikacijama), kožuh *bundek* (*kožulec*) ili bijela bunda *duna*, okovratni crveni rubac *batača* (u Kotoribi), čarape

štomfe/štrumfe, cipele *bočkor*, *čizme* (*škornje*), širokoobodni *škr(j)ak*, platnena *torba* i duhanska vrećica *mošnja* dijelovi su **tradicijske muške odjeće**. (Žiga 1985: 82; Gönczi 1995: 96, 104-109; Petr-Marčec 1994: 5-16; Hranjec 1997: 75-78; Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 269, 271, 272, 282, 286, 292; Novak 2007: 40)

Seoska porodična zadruga bavila se parceliziranim pluznim poljodjelstvom po načelu rotacije (1. godine – uzgoj kukuruza, 2. godine: pšenice ili raži, 3. godine – ječma ili zobi) jarih (ječma, zobi, prosa, heljde) i ozimih (pšenice, raži) žitaricā. Polje je svake tri godine gnojila stajskim gnojivom, a na ražinom strništu sijala grah, tikve i tijekom veljače u ozimo žito djetelinu koju bi nakon žetve kosila i uzorala. Također se bavila uzgojem tekstilnih kulturā (konoplje, lana, dudovog svilca), stajskim stočarstvom, konjogojstvom¹⁹², svinjogojstvom i peradarstvom, ispašom stoke na zajedničkim seoskim pašnjacima *gmajnama*, povrtlarstvom (krumpira, mrkve, luka, graha, kupusa, krastavca), voćarstvom (šljivā, jabukā, krušaka, trešanja, višanja, oraha), vinogradarstvom, šibarstvom, pčelarstvom, sakupljaštvom, lovom i ribolovom. Vinogradarstvo su na međimurskom području utemeljili antički Rimljani, a razvili feudalni zemljoposjednici Zrinski. Stanovnici Kotoribe i Donje Dubrave generacijama su nasljeđivali i obrađivali vinograde na pomurskim brežuljcima koja danas pripadaju mađarskoj državi: između Kerestura i Mlinarca u 70%, a na Legradskoj gori između Kerestura i Belezne u 30% vlasništvu. Nakon Prvoga svjetskog rata, vlast mu je izdavala radnu *potovnico* za trodnevni prijelaz preko granice (Hranjec 1997: Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 62-63, 320).

2. NEMATERIJALNA TRADICIJSKA KULTURA MEĐIMURJA

U **patrijarhalnim porodičnim zadrugama** s dobnom i spolnom podjelom rada, glavnu riječ imali su najstariji članovi *dedek* (*stari japa/japica*) i *majka* (*stara mama, mamica*). Poštivali su ih *sin* i *sneha* s *decom* (djeci *mama* i *japa*), neposredno im se obraćajući s *vi*, a posredno u 3. licu množine (Žganec 1992: 164). Na isti način žena je oslovljavala muža, a djeca roditelje, najstarijeg brata i župnika (Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 15). *Gazda* je planirao obiteljske gospodarske aktivnosti i dužnosti, bavio se poljodjelstvom, vinogradarstvom i konjogojstvom,

¹⁹² Uzgoj krava bio je isplativiji, no uzgoj konja bio je pitanje časti. Krave se uprezalo samo kad nije bilo konja. Iznimno cijenjen hladnokrvni vučni *međimurski konj* nije se smio križati s nešto manjim *mađarskim konjem*. Njegov uzgoj podupiran je radi gospodarske i vojne koristi pod okriljem obitelji Zrinski, Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine SHS (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 320, 335; Črep 1994: 11-12, 23).

zimi katkad i jednodnevnim *kirijašenjem* (kolskim prijevozom robe: žita, drva, šljunka, mesa, leda) te oranjem i drljanjem zemlje onima koji nisu imali konje. *Gazdarica* je budila članove porodice *družino*, pazila djecu, odgovarala za (zaključanu) smočnicu *komoro* (*špajzo*) i za opskrbljivanje pastira konjara *čikešov*, kravara *čordarov* i svinjara *kanasov* hranom. **Žene** nisu bile poštovane kao muškarci, nerotkinje su prezirane. Za vrijeme posjeta nije im bilo ponuđeno sjesti. *Mlada sneha* nosila je *svatovsko poculico* do rođenja prvog djeteta, žena se poimala mladom do 35 godine. Hranu su posluživale *mlade snehe*, a *žene* i *deca* jeli su za pomoćnim stolom. Isključivo ženski poslovi bili su: obrađivanje vrta, sudjelovanje u svim gospodarskim poslovima, kuhanj i priprema zimnice, uzgoj i obrada konoplje ili lana, klanje peradi i čupanje perja. I u **rukotvorstvu** tijekom zimskih mjeseci prepoznatljiva je spolno-dobna razdioba – žene su se bavile pređenjem, šivanjem, čipkanjem i vezenjem, a muškarci tkalaštvom, medicarstvom, svjećarstvom, šibarstvom i drvodjelstvom. Vještiji su prodavali viškove, unaprijed naručena izrada određenih predmeta prethodila je **specijalizaciji** i pojavi **obiteljskih obrta** (bačvarstva, brodarstva, četkarstva, čizmarstva, kolarstva, koritarstva, košaraštva, kovaštva, kožarstva, krčmarstva, licitarstva, limarstva, lončarstva, medicarstva, mesarstva, mlinarstva, nožarstva, pekarstva, postolarstva, prijevoznštva, splavarstva, stolarstva, svjećarstva, tesarstva, timarstva, tkalaštva, tokarstva, ugostiteljstva, užarstva, zidarstva, zlatarstva, živoderstva), što je uzrokovalo napuštanje starije proizvodne tradicije. **Siromašniji seljaci** radili su kao poljari *hajduki*, sezonski *risari* i *nadničari*, poodrasle djevojčice kao *kopačice* i žitne sabiralje *rukovetačice*, a starije žene kao *pralje*. Zbog prezaposlenosti i nesudjelovanja u seoskim zabavama najteže je bilo **udovicama** i sluganskim **bezemljašima**. **Seoska ispomoć** u većem poslu *mobi* (npr. u kosidbi, žetvi, vršidbi, branju i komušanju kukuruza, u gradnji kuće) te periodička **blagdanska** i **životno-inicijacijska okupljanja** prožeta pjesmom i plesom, obilježja su **međimurske katoličke seoske zajednice** (Ivančan 1987: 70; Hranjec 1997: 46-47, 80, 91-95; 2014: 181-183; Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 207, 268, 269, 217, 320-321; Sabolić 2015: 138-150).

2.1. TRADICIJSKA GLAZBA

Prvi spomen o hrvatskoj sakralnoj glazbi – o anonimnim **liturgijskim pohvalnim** i **pozdravnim pjesmama** (*laudama*¹⁹³ i *aklamacijama*) na latinskom i hrvatskom jeziku, sačuvan

¹⁹³ Najstarija poznata *lauda* najvjerojatnije je iz 9. st.

u evanđelistarima iz priobalja i s otoka, datira u 12. st. (Tuksar 1997: 563). Najraniji podaci o **glazbenim izvođačima** iz nepotpuno istražene izvanglazbene arhivske zagrebačke i dubrovačke građe su iz 13. st. Do sada najstariji pronađeni **zapisi hrvatskokajkavskog pjesništva** obuhvaćeni su jednom kajkavskom pjesmaricom iz prve polovice 16. st., također i neobjavljenim čakavsko-kajkavskim »Petrisovim zbornikom« i »Martinovskim zbornikom«. U opsežnijem obliku **hrvatskokajkavsko i međimursko pjesništvo** sadržano je u »Mariborskoj/Mariborsko-prekomurskoj/Martjanskoj/Prekomurskoj/Prekmurskoj pjesmarici I.« (s kraja 16. st.) i u »Duševnim pesnima« hrv. protestantskog pisca Grgura Mekinića Pythiraeusa (s početka 17. st.). Poznati su i najstariji tekstovi pjesama: "Kristuš se je gore stal", ispisan rukom na zadnjoj stranici »Klimpuškog misala«, i "Zdravo budi Božje telo na oltaru alduvano" u »Postilli Guillermi...« (16. st.) (Zvonar 2009: 29). Te i druge pjesme zabilježene u tadašnjim **rukopisnim kajkavskim pjesmaricama**, npr. pjesma "Alia" podudarna s pjesmom "Protuletno drago vreme" i zapisana u notografiranome rukopisnom »Pavlinskom zborniku«¹⁹⁴ za sada nepoznatog sastavljača i u »Drnjanskoj pjesmarici« Juraja Ščrbačića (17. st.), prokročile su put (Šojat 1996: 59-60, 62; Hranjec 1997: 168) do osmodijelnog zbornika duhovnih napjeva i tekstova »Cithare octochorde« (prvo izdanje 1701., drugo izdanje 1723., treće izdanje 1757.) te do rukopisnih redovničko-rukopisnih priručnika latinskih i kajkavskih duhovnih i svjetovnih napjeva »Varaždinske pjesmarice I.« i »Philomele sacre« kotoripskog kantora Jurja Lehpamera (18. st.) (Stipčević 1997: 106, 112-117).

Naime, propovjedajući u 17. st. na kajkavskom jeziku, katolički su misionari »stvarali duhovne pjesme koje su imale dinamična svojstva svjetovnih popjevaka i nudili vjernicima da ih pjevaju (...) umjesto *poganih, lotrenih i nečistih* popjevaka« (Šojat 1996: 64, Demović 1997: 428-429). Usklađena s **tridentinskim reformama i kontrafakturom, Trnavska sinoda** zabranila je 1566. »da se u crkvi pjevaju popijevke na narodnom jeziku osim onih za koje se zna da ih je crkvena vlast odobrila prije sto godina« (Zvonar 1990: 329). Djelujući u 17. i 18. st. katehetski i misionarski, hrv. isusovci Nikola Krajačević Sartorius, Juraj Habelić i Juraj Mulih preradili su više svjetovnih tradicijskih napjeva (Stipčević 1997: 111-112). Dosadašnja istraživanja kajkavskih i latinskih duhovnih napjeva i tekstova iz 18. st. utvrdila su **podudarnost duhovnih kajkavskih napjeva** prerađenih prema **stihovanim tradicijskim predlošcima**, i to "Oj, Detence

¹⁹⁴ Uz kajkavske i latinske napjeve, u njemu su objavljene slovački, češki i mađarski napjevi (Stipčević 1997: 109).

me predrago" prema istoimenoj uspavanki majke djetetu, "O, ti Gospe odličena" prema "Igralo kolo široko", "Smiluj se mene, o Bože" prema "Lepo mi poje črni kos", "Zdrava zvezda morska" prema "Hranila devojka tri sive sokole", "Zdravo budi, Marija" prema "Posejal sem bažulek" itd. (Kekez 1986: 66; Stipčević 1996: 320; Hranjec 1997: 168). O ivanjskoj pjesmi "Lepi Ivo terga Rose", koju je pavlinski kroničar Josip Bedeković zabilježio u prvoj monografiji o Međimurju »Natale solum magni ecclesiae doctoris sancti Hieronymi in rudibus Stridonis occultatum« (1752.), polemiziralo se s obzirom na njezine kajkavizirane nekajkavske stihove i na navodno slav. božanstvo Lado (Belaj 1998: 224, 246-247). Iako pojedini znanstvenici odbacuju ukorijenjenost te pjesme u međimursku pučku tradiciju, kao i dva relativno nedavno zabilježena pjevana kola iz Okruglog Vrha, taj je pretkršćansko-obredni slavenski napjev u gornje Međimurje mogao doprijeti nakon doseljenja Zrinskih i njihovih podložnika u Međimurje. U zbirci nabožnih napjeva »Philomela sacra« (1796.) kotoripski orguljaš Juraj Lehpamer zabilježio je pjesme "Kakva je to svetlost, z kum Betlem gori" i "Tužni človek". Od 1827. objavljeno je tridesetak izdanja čakavsko-ikavskog »Vinca bogoljubnih cerkvenih pisamah« opata Mariana Jaića, čiji su omiljeni božićni stihovi krajem 19. i početkom 20. st. prepjavani na ikavsku štokavicu i na kajkavštinu (Vuk Croata 1999: 146). Hajka na kajkavske *pesme nesramne ili gerde popevke*, kako je u 17. st. pjesme u kolu nazivao pavlinski provincijal, jezikoslovac i leksikograf Ivan Belostenec, trajala je do nedavno (Kekez 1986: 53).

Zahvaljujući »Pozivu na sve duhovne pastire svoje biskupije« koji je zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovec, suprotstavljajući se u kontekstu prosvjetiteljstva i opće europske orijentacije na narodnu kulturu stranim nastojanjima oko zatiranja hrvatskog jezika (Kekez 1986: 57), 1813. uputio hrvatskom svećenstvu i 1837. objavio u prvom hrvatskome književnom časopisu »Danica«, u »Ludbreškoj pesmarici« (1833.?) zabilježene su **međimurske svjetovne pjesme** "Tebe lepo ja pozdravljam", "Jarebica, lepa ptica" i "V zimi, jednu od večerku". Istodobno i napose nakon sustavnog raspačavanja Vrhovčeve molitvenika-pjesmarice »Molitve koje duhovni pastiri s pobožnem ljudstvom skerbi...« (prvo izdanje 1804., drugo izdanje 1864.), **crkvenu glazbu** obilježavali su kajkavski prepjevi latinskih i njemačkih misā (Stipčević 1997:113, 115, 117-118). Skloni ilirskom pokretu i prosvjećivanju puka, hrv. svećenici Marko Mihanović, Franjo Koritić Mrazovečki, Tomaš Mikloušić i Ladislav Forko sustavno su prikupljali **usmenu narodnu baštinu** (Zvonar 1993: 21-44; Stipčević 1997: 115, 117). I svjetovni ilirci uvrštavali su u svoje zapise međimurske i druge kajkavske pjesme. U »Narodne

pesni ilirske, koje se pevaju po Štajerskoj, Kranjskoj, Koruškoj i zapadnoj strani Ugarske« (1839.) slov. književnik Stanko Vraz uključio je pjesme "Lepa Vida", "Vmorjeno dete", "Sin mačeho izplačuje", "Tri čeri", "Ban Lucipeter" i dr. U »Narodnim pjesnima ilirskima, skupljenima u Međimurju i Austriji 1841.« i »Pjesmama s dodatkom narodnih pesmah puka harvatskoga« (1847.) hrv. povjesničar Ivan Kukuljević Sakcinski zabilježio je osamdesetak kajkavskih pjesama. Kajkavske pjesme, među njima četiri međimurske novijeg datuma, zapisao je u »Hrvatskim narodnim pjesmama puka štokavskoga i kajkavskoga« (1859.) i hrv. književnik Đuro Deželić (pod pseudonimom S. St. Mirković I-nin). Slov. jezikoslovac Matija Valjevac Kračmanov uvrstio je pjesme "Mužek išel na oranje", "Tiček i tičica", "Sadila sem bažulek", "Slaviček se ženi", "Želja za dragom" itd. u svoje »Narodne pripovjedke« (1858.) i »Hrvatske narodne pjesme i pripovijetke«, a varaždinski profesor Rikard Ferdinand Plohl Herdovigov u »Hrvatske narodne pjesme« (1868.) (Hranjec 1997: 169-170; Bartolić 2008: 13-14).

U **mađarskim tiskovinama** »Međimurje/Muraköz« i »Međimurski kalendar«, pokrenutima u Čakovcu 1884. radi sustavne mađarizacije i asimilacije Međimuraca, mađarski istraživači povremeno su objavljivali zapise međimurskih pjesama, pripisujući ih mađarskoj pučkoj tradiciji. Jožef Margitai, selnički učitelj, ravnatelj Učiteljske škole te mađarski urednik obiju spomenutih tiskovina i utemeljitelj Mađarskoga etnografskog društva (1889.), u programatskom članku »A magyarországi néprajzi társaság és a Muraköz / Mađarsko etnografsko društvo i Međimurje« najavio je istraživačku usmjerenost na tradicijsku baštinu naroda pod mađarskom upravom. U »Međimurju« (br. 8, 10, 11, 13, 15, 17, 37, 51, 52, 53) je od 1888. do 1899. objavio deset međimurskih pjesama. Mađ. činovnik Ferenz Gönczi pisao je o Prekmurcima i o dravskom ispiranju zlata, a u knjizi »Muraköz és népe / Međimurje i narod« (1895.) prvi put sustavnije o međimurskoj povijesti, topografiji, običajima, sujevjerjima i pjesmama prve polovice 19. st.

Brojne osobne **rukopisne pučke pjesmarice** pismenih pojedinaca, nastale u razdoblju od 18. do 20. st., još su uvelike neistražene. Od malobrojnih međimurskih, najzanimljivije su dvije iz 19. st. Prva je »Priločka pesmarica I« preloškog svećenika Stjepana Mlinarića, kojoj se pohranjenoj u HAZU zametnuo trag. Drugi je »Vidovska knjiga« koja se čuva u DAM u Štrigovi. Naime, međimursko svećenstvo, školovano u Varaždinu, Kaniži i u Zagrebu, predstavljalo je do kraja 19. st. jedinu hrvatsku inteligenciju koja je propovjedima i pod okriljem crkvenih pjevačkih zborova i udrugā hrvatsku kajkavštinu svjesno njegovala i čuvala od mađarizacije mađaronskog svećenstva (Branilović 2015: web). Zahvaljujući tome, opstali su

tradicijski napjevi primjereni katoličkoj vjeri, a oni s poganskim elementima su ili reinterpertirani ili odbačeni.

Osvještavanje nacionalnog identiteta u drugoj polovici 19. st. snažno je utjecalo na **etnomuzikološki rad** Franje Ksavera Kuhača, prvoga hrvatskog etnomuzikologa, koji je od 1858. do 1869. terenski istraživao i zapisivao tradicijske napjeve u Gradišću, Štajerskoj, Kranjskoj, Koruškoj, Austriji, Hrvatskoj, BiH, Crnoj Gori, Srbiji, Makedoniji, Bugarskoj, Grčkoj, Slovačkoj i Mađarskoj, a 1863. i u Međimurju. U sveukupno četiri sveska »Južno-slovenskih narodnih popijevki« (1878. – 1881.) objavio je 2 316 melografirana napjeva, peti svezak je 1941. objavio JAZU, a dva sveska još su neobjavljena. Pola sveukupne građe odnosi se na napjeve s područja današnje Hrvatske, od čega su dvadeset i dva iz Međimurja. U prvih sedam desetljeća 20. st. Vinko Žganec intenzivno se bavio etnomuzikološkim radom, u rodnom Međimurju zabilježivši nekoliko tisuća pjesama. Objavio ih je u više melografiranih publikacijā, među kojima su najznačajnije »Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja« (1916., 1921.), »Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja (svjetovne)« (1924.), »Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja (crkvene)« (1925.) i »Međimurje u svojim pjesmama« (1957.). Institut za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu posthumno mu je do sada objavio melografirane zapise u tri sveska »Hrvatskih pučkih popijevki iz Međimurja (1990., 1992., 2002.). Budući da u vrijeme prvog pokušaja sustavnijeg proćavanja **hrvatske seljačke etnografije** na temelju »Osnovā za sabiranje i proućavanje o narodnom životu« hrv. publicista i politićara Antuna Radića objavljenih u HAZU-ovu »Zborniku za život i obićaje Južnih Slavena« (1897.), Međimurje nije pripadalo Kraljevini SHS, međimurska građa je izostala, a skromno je, nepotpuno i neprecizno zastupljena i u građi prikupljenoj na temelju »Upitnicā EA« OEKA FFSZ **Pomurske i prekmurske melografirane napjeve** obuhvaćaju prethodno spomenute publikacije Franje Ksavera Kuhaća, Vinka Žganca, Tihomira Vujićića, Ruže Begovac, Ivana Magdića, Stjepana Prosenjaka i Stjepana Hranjeca. I spomenuta rukopisna zbirka iz 1859. hrv. književnika Đure Deželića sadrži sedamnaest **pomurskih pjesama**, među kojima pozornost plijene "Vumirajući junak" (br. 151), "Teško mladoj bez mladoženje" (br. 152), "Ljuba dragomu rubaće šila" (br. 154), "Junak zešpotan" (br. 157), "Dragi ljubu materi ostavil" (br. 158), "Ljubav se ne prodaje" (br. 161) i "Soldaćija težki kruh" (br. 186).

Prve fonografske snimke trideset i sedam međimurskih napjeva, koje su u Dekanovcu, Donjoj Dubravi, Kotoribi i Vratišincu 1920. i 1924. snimili Milovan Gavazzi i Vinko Žganec, objavio je

Phonogrammarchiv der Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften, nakon što je zajedno s Phonogram-Archive u Berlinu 1901. i 1912./13. potaknuo prva terenska snimanja u Hrvatskoj radi istraživanja jezika i govora Austro-Ugarske Monarhije. **Magnetofonski zapisi međimurskih napjeva**, koje je Vinko Žganec snimao od 1952. do 1962. i **magnetofonski zapisi pomurskih napjeva** iz građe prikupljene 1959., 1963. i 1965. legradskog učitelja Ernöja Eperjessyja pohranjeni su u Dokumentaciji IEF-a. Također i oni koje su snimili etnomuzikolozi i folkloristi – Stjepan Stepanov 1961., Jerko Bezić 1975. i od 1978. do 1980., Krešimir Galin 1984., Jerko Bezić i Zorica Rajković 1994. i dr. Na istom mjestu pohranjeni su i **zvučno-slikovni zapisi** s terenskih istraživanja i s folklornih manifestacijā. I Hrvatska radiotelevizija je u vlasništvu velikog broja terenskih i studijskih izvedaba međimurskih napjeva. Značajan dio snimljene i (ne)objavljene zvučne i slikovno-zvučne građe također se čuva u arhivama međimurskih lokalnih radijskih te u arhivi Smotre međimurske popevke u Nedelišću i arhivi čakovečke televizijske postaje.

2.1.1. NAPJEVI

Međimurska popevka izvorno se izvodila a cappella, bez instrumentalne pratnje. Stihovi se pjevaju na melodiju *vižu* i tvore pjesmu *pesem*. Određeni stihovani predlošci prate i određeni repertoar melodijā – katkad se u jednu cjelinu spajaju dijelovi stihovanih, odnosno melodijskih cjelinā ili su različite stihovane cjeline ispjevane na istu ili sličnu melodiju, kao što i isti stihovi mogu biti različito ispjevani. Pjesmu upjevava najbolja pjevačica *počimalja* (*popevačica*) ili najbolji pjevač *pređar* (*vižar*), a drugi pjevači u skupini prihvate, zajedno dalje pjevajući jednoglasno i prirodno mekom **postavom glasa** u srednjem registru, uz često ornamentiranje glavnih tonova, kližući pjev s tona na ton i tiše izgovarajući zadnji slog logičke glazbene cjeline. Napjevi su uglavnom u starocrkvenim autentičnim (dorskim od d1 do d2, eolskim od a1 do a2 i frigijskim od e1 do e2) i plagalnim **tonalitetima** bez predznaka, odnosno u arhaičnom pentatonskom nizu i s pentatonskim elementima u dorskoj i eolskoj ljestvici, a katkad i u miksolidijskom načinu (od g1 do g2) koji naginje duru. Veseloga durskog ugođaja su lidijski, hipolidijski, miksolidijski, hipomiksolidijski, jonski i hipojonski načini. U pentatonskom nizu ispjevane su pjesme "Boli srce mene", "Celo selo se spomina", "Devojka je pod trsom zaspala", "Gospon Gudlin šećeju se", "Grad se beli", "Hladen potok i gliboki", "Jalo, Jalo, cvet rumeni",

"Japek i mamica", "Međimurka Jela vošča brala", "Oh, ti picek dragi", "Preblaženi junak", "Vezda nam se malo", u dorskom "Jamborova Rega pita", "Mama, oj, mamica", "Raca plava po Dravi" i "Vuprem oči", u frigijskom "Kada premišljam" i "Tožno pripečenje", a u zanimljivom spoju dorskoga, frigijskoga i eolskog načina ispjevana je pjesma "Dober večer, devojčica, došel sam ti na divan". Uži **melodijski opseg**, češći u starijim plesnim napjevima, slijed susjednih tonova, ukrasi *zafrikači* i jedinstven ritam obilježavaju starije napjeve (Žganec 1921: 97; 1924: 12, 16; Klaser 1992: 39-42; Miholić 1996.). Daljnim razvojem napjeva **metrički obrasci** postaju raznolikiji, što rezultira asimetričnim mjerama nejednakih osnovnih jedinica ili dobā. Promjenjivost, asimetričnost, polimetričnost i pojava ritamskog oblika sinkope i glavne su značajke **ritmičke strukture** napjeva koji se pjevaju s naglašenom osjećajnošću (Bezić 1974: 592-593; Žganec 2000: 15). U Pušćinama i Dunjkovcu zabilježen je sporadičan slučaj transpozicijskoga **dvoglasno-kvartnog pjevanja**, karakterističnijeg u pograničnom području sa Slovenijom. **Stihovi** su pretežito **lirski**. U starijim napjevima nisu ispjevani u pravim pjevnim strofama, nego se stavci od manjeg broja slogova jednog stiha grade ponavljanjem i dometanjem usklika, zaziva, pripjeva i onomatopeje. Jednoličnost takvih oblika izbjegava se ispuštanjem posljednjeg sloga, variranjem ili ukrašavanjem melodijske linije, odnosno umanjivanjem metrijskih vrijednosti svih tonova jednog motiva ili samo jednoga njegovog dijela. Vinko Žganec u tim je pjesmama uočio **pretkršćanske motive**: pletenje vijenca, igru s jabukama i strelicama, krijes, zlatnu rosu, Sunčevu majku s djecom Suncem i Mjesecom na jelenjim rogovima. Zbog rasprostranjenosti tih motiva u drugim hrvatskim i južnoslavenskim napjevima, isticao je starost napjeva godišnjih i svadbenih kola, uspavanki, dječjih pjesmicā, žetvenih napjeva i pjevanih pošalicā (Žganec 1924: 8, 10).

Najistaknutiji poznati **autori međimurskih napjeva** su Florijan Andrašec, Ivan Mustač, Ruža Pokolić, Muna Orehov i Elizabeta Toplek. Slov. etnomuzikolog Josip Dravec pretpostavio je da je međimursku i prekmursku pjesmu "Od pijani žen" krajem 18. ili početkom 19. st. ispjevao Štefan Modrinjak iz Središča ob Dravi. Najstariji njezin zapis naslovljen "Tri kume" objavljen je u »Daniczi zagrebckoj za prozto leto 1830.«¹⁹⁵. O njezinoj omiljenosti svjedoče i njezini zapisi iz »Vidovske knjige« i »Međimurskog kolendara« (1844.) (Dravec 1957: 176, 341, br. 92):

Moram iti k mojoj kumi / ar mi nekaj v glavi šumi / ar se nesem prav zespala / do pol noči sem bljuvala. / Z menum bile su sestrice / od poldneva vse do kmice / kaj kaj smo se spominale / i pogače smo imale. / Može naše smo vkanile / rekle da smo v cirkvi bile / mi smo pak vu krčmi bile / samo

¹⁹⁵ Usp. »Zlatna knjiga hrvatske narodne lirike«. 1972. Zagreb: MH, 182-183.

staro vince pile. / Perva veli pite kuma / ne nam treba već razuma. / Druga k Bogu izdihava / ter vu pehar nagledava. / Tretja se za grehe plače / ter vu vino kruha mače. / A ta štrta muža tuži / ter po stolu šakom ruži. / Peta veli hodmo dimo / da se onda prav naspimo. / Komaj su se gori stale / vseh pet na rit su opale. / Odišle su pune blata / pogodile komaj vrata / v postelju se zakopale / do devete su pospale. / Glave bile su boleče / to je kruto v sercu peče / da su groše zatrošile / k tomu pamet pogubile. (Zvonar 2008: 41-45)

Etnomuzikolog Božidar Širola utvrdio je da su se u *međimurskoj popevki* »sačuvali tragovi pentatonike kao prastarog tonalnog poimanja, što su ga Hrvati donijeli iz zakarpatske postojbine, a upućuju na blizinu mongolskih naseobina« (Širola 1940: 98). Prema riječima etnologinje Marijane Gušić,

...pentatonika je izrazito slavenski element (...) Kad su Slaveni dakle posljednji u nizu etničkih smjena u seobi naroda zauzeli zemlju na rijekama Muri i Dravi i tu se nastanili u kompaktnom etničkom naselju, ovaj je kraj bio pokriven gustim šumama, prekidanim travnjacima prerijske vegetacije uz mnogo tekućih i stajaćih voda (...) ove su šume i močvare kroz stoljeća bile glavna zaštita domaćem naseljenju od došljaka i napadača. (Gušić 1972: 62-64)

Prema etnomuzikologu Vinku Žgancu, »starinske pjesme kotoripskog kola« sadrže **slavenska obilježja** (Žganec 1914: 215-216), ali i »popijevke dječje, iz igara (...), svatovske, društvene i popijevke o prirodi (...) Karakter starine nose na sebi i romance i balade...« (Žganec 1924: 8, 10). Skladatelj Franjo Dugan ml. ukazao je u časopisu »Nova Evropa« br. 3-4 (1922.) na **vezu** međimurskih napjeva **sa slovačkim, maloruskim i ukrajinskim tradicijskim napjevima** (Stipčević 1997: 109). Kao vojnik mađarske vojske tijekom Prvoga svjetskog rata boraveći u ukrajinskoj Galiciji, međ. skladatelj Josip Štolcer Slavenski uočio je sličnost međimurskih i galicijskih napjeva. I Vinko Žganec (Žganec 1916: uvod; 1921: 4) je uočio da »kod prosuđivanja nacionalnog značaja ovih pjesama valja se u prvom redu obazirati na slovačke, rusinske te ruske pučke popijevke, s kojima imadu one i po ritmu i po intervalima i po melodičkim frazama bezbrojnih sličnosti« (Žganec 1916: uvod; 1921: 4), objavivši manjinske »Pjesme jugoslavenskih Rusina / Pisni jugoslavjanskih Rusiniv« (1946.). Međutim, spomenutu sličnost nisu objasnili pojedinačnim usporedbama na tematsko-motivskoj i melo-ritamskoj razini. Prvu razinu npr. oprimjeruju: motiv *majke i kćeri* kad beru cvijeće u pjesmama "Jedempot je išla mama" (Međimurje, Žganec 1924: br. 110) i "Ji de ti divonjko hodila" (Berestejšćina, Lukašenko 2004: 6), motiv *razgovora na grobu živa djeteta s mrtvom majkom* u pjesmama "Jedna majka vumrla" (Žganec 1924: br. 109) i "Oj, pyšla sirota po sviti blukati" (Polisje, Ribak 2004: 9), motiv *sudbonosne veze udavače i ženika* tijekom portage za izgubljenim djevojčin cvijetom, vijencem, prstenom i sl. u pjesmama "Odnesel ji vetrek venček" (Hrv. zagorje, Ivančan 1989: 285), "Nihala

se Katalena" (Podravina, Žganec 1950: br. 212) i "Prala diučina šoukovi husti na dedu" (ukr. Galicija, Kolessa 1901: br. 24), kao i motiv *lovca, kune-kape* i *djevojke* usporediv između jedne zapadnoukrajinske i jedne zagorske pjesme:

Jager hodi, jager hodi po zelenom lugu. / Hm, hm, oj, oj, po zelenom lugu. / On si nosi, on si nosi lepu kunu kapu. / Hm, hm... / Naj ju nosi, naj ju nosi, mu devojka dala! / ... (Hrv. zagorje, Tomerlin 1970: 28)

Pojihav starosta na lovi, / tvrdo sji Bogu pomoliu: / »Dopomoži, Bože, kunu vubiti, / abi svašenjcji šubu vušiti! / Bi bula šubonjka teplenjka, / bi bula svašenjka pišnjenka.« (ukr. Galicija, Kolessa 1901: br. 48)

Sličnost na drugoj razini zamjetna je npr. u napjevima "Klinčec stoji pod oblokom" (Hranjec 1994: 26) i "Sered sela dička, goja" (Zakarpate, Ivanickij 2004: 197), u "Ljubav se ne trži" (Međimurje, Žganec 1924: br. 546) i "Usi hori zelenijut" (zapadna Ukrajina, Ivanickij 2004: 195), u "Sijao sam repu" (Završki 1995: 28), "Sijav mužik proso" (Hordijčuk 1989.) i »Na željenej travki« (Žganec 1996: br. 31), u "Pjevala je ptica kos" (Novačić et al: 1985: br. 4) i "Išlo dzivče na vodu" (rusinska, Žganec 1996: br. 58) i dr. **Prožimanje dinarskih i panonskih elemenata kola** koja su dospjela »kako se pretpostavlja, na međimurske ravni dolaskom Bijelih Hrvata pred turskim najezdama«, uočila je Međimurka i folkloristica Marija Novak (Novak 1983: 76). Zahvaljujući boravku međimurskih vojnika u Bosni i putujućih romskih glazbenika u Međimurju, Franjo Ksaver Kuhač prepoznao je **orientalna obilježja** u svirci na tamburi, u melodijskim oktavnim pomacima, melizmima, smanjenim i povećanim tonskim intervalima i u kretanju melodije od vođice prema tonici, a češ. etnomuzikolog Ludvig Kuba u strofnom građenju pjesme ponavljanjem stiha ili umetanjem dijela stiha u stih (Širola 1940: 153, 157-160).

Zahvaljujući putujućim *dijakima* u 17. i potporama Crkve, plemstva i imućnijeg građanstva u 18. st., međimurska glazba bila je i pod **njemačkih glazbenim utjecajima**. Npr. u pjesmi "Igral se je kralj z divojkom" (Žganec 2002: br. 201), kojoj je usporedni zapis zabilježen i u Moslavini, podrijetlo je u njemačkom napjevu podudarnih stihova i drukčije melodije "Es spielt ein Graf mit seiner Dam'" (Žganec 2002: 341). Zbog dugotrajne mađarske vlasti u međimurskoj glazbi prepoznatljivi su **elementi mađarske glazbene tradicije**. Međutim, Vinko Žganec opovrgnuo je tezu mađ. skladatelja i etnomuzikologa Béle Bartóka da su sve međimurske pjesme »mađarskije od mađarskih«, utvrdivši da je »utjecaj mađarske i hrvatske pučke glazbe recipročan (...) Naročito ima dosta popijevaka hrvatskih i međimurskih koje pjevaju i Mađžari« (Žganec 1924: 18, 21). Hrv. etnomuzikologinja Sidonija Klaser razmatrala je krajem 20. st. model međimurske

redakcije u međusobnom prožimanju posuđenog napjeva i prilagođenih stihova na primjeru mađarske melodije "O én édés pintes", »terasno kvintsekvencijske strukture, čvrstog ritma« i izoritmičnoga, za međimursko pjesništvo netipičnog deveterca, čijoj je zadanoj metroritamskoj strukturi nepoznati međimurski autor pridodao vlastiti šaljiv tekst "Babice se voze" (Klaser 1992: 41). Napjev "Vehni, vehni fijolica", koji je Žganec prvi objavio 1916., vjerojatno je oko 1910. ispjevan kao međimurski usporedni zapis jednog napjeva iz zbirke »A Magyar dal. Ezer magyar nepdal / Tisuću mađarskih napjeva« Kuna Laszla, objavljenog početkom 20. st. u Mađarskoj. A na melodiju mađarskog napjeva "Daru madar utnak indul" ispjevana je međimurska pjesma "Mama so me potvorili" (Šafar 2001: 21).

Unatoč tuđinskoj vlasti, u rukopisnim pjesničkim zbirkama jasno je »izražena nacionalna svijest i pripadnost Međimuraca matici zemlji Hrvatskoj«, zbog čega su s međimurskim napjevima uvelike podudarni **pomurski svadbeni, pogrebni napjevi i napjevi u kolu** (usp. Vujičić 1978: 55-80). **Hrvatski identitet** potvrđuju i sljedeći međimurski stihovi:

...Premisliji da ti je / Kralestvo zemeljsko / Bog izručil / i naše horvatsko. (Zvonar 2008: 7)

2.1.2. PLESOVI

Najstariji zapisi o **međimurskoj plesnoj tradiciji** svjedočanstva su iz 1752. godine pavlina Josipa Bedekovića i preloškog svećenika i iz 1834. međimurskog preporoditelja Stjepana Mlinarića. Književnik Ivan Kukuljević Sakcinski zabilježio je 1841. međimursku pjesmu o plesu u krčmi. Međimursku *poskočnico* "Kad snešice v krčmu zajdu" etnomuzikolog Franjo Ksaver Kuhač preuzeo je 1862. iz varaždinske humorističko-satiričke tiskovine »Podravski jež«. U 20. st. o međimurskim plesovima pisali su etnolog Milovan Gavazzi, etnomuzikolozi Vinko Žganec i Miroslav Vuk, etnokoreolozi Ivan Ivančan st., Stjepan Sremac i Tvrтко Zebec, folkloristi Marija Ilona Blažeka, Franjo Sović, Ljudevit Ludvig Sabolić, Marija Novak i Stjepan Hranjec, povjesničar Dragutin Feletar, kroatist Ivan Zvonar, svećenici Stjepan Mlinarić i Andrija Dolenčić teolog Juraj Kolarić (Ivančan 1987: 9, 49-50) i kantor Vlado Mihaljević.

□ Opstojnost plesne tradicije u vezi je s vjerskim zabranama »nepoćudnih kola«, s političkim djelovanjem zabranama javnih okupljanja pod mađarskom okupacijom i uspostavljanjem folklorne scene, s razgradnjom seljačkih obiteljskih zadruga (Žganec 1921: 100; Novak 1991: 96, 137), s promjenama konteksta izvedbe i svjetonazora. Međimurcima je *kolo* predstavljao ples

u vanjskom, a *tanec* u zatvorenom prostoru ili u dvorištu (Ivančan 1987: 137). Prema tradicijskim nepisanim normama, **parovne plesove** izvan folklornog konteksta plesali su bračni parovi nakon većih zajedničkih poslova, na *gostuvajima* i na seoskim zabavama *tancima*, npr. na prvosvibanjskim vatrogasnim *majarjušima* (*majuškim zabavama*) ili u gostionicama *oštarijama*, a zahvaljujući procvatu obrtništva i na cehovskim zabavama *prošćenjima* u čast svetaca zaštitnika, na kojima se *ceške pl(j)ese* plesalo na starije napjeve, npr. mlinarski "Mlinar", kovački "Očeš, čerka, ti kovača" čizmarski "Drobno, maleno, naj ti zeti za ženu" i mesarski "Zvira voda iz kamena" (Ivančan 1987: 29, 30, 42; Žganec 1990: 196-197; Sabolić 1995: 13). »Smo plesali se plese, kaj je bilo. Sami po sebi smo se to nafčili. Valcere, šotiše, čardaše, ma se. Kola su se pri nas ne plesala. Jedino se plesalo na gostima, ka su meli one bidre. Onda se plesalo "Hopsasa, najdrjsasa, gostovanje se vživa", inače kola nej.« (kaz. Kovačić). Suvremenije plesove Međimurci i Međimurke naučili su na javnim društvenim okupljanjima i na privremenom radu izvan Međimurja.

Vu Zagrebu, na ciglani, tamburaši igraju, / de si Đurek i s Francikom volcera splesavaju. / Neje ona tu vesticu Istarsku pozabila, / de je ona z Đurekom voljcera splesavala. / Franca, Franca, kaj zdelavaš, dimo mi naj hoditi, / ocu, majki srama, špota, to ti naj zdelavati! / Da je ona i z Đurekom sedam maršov splesala, / onda se je jena ljubav do kraja zezvedila. (Novakovec, Žganec 2002: br. 172)

Nakon Drugoga svjetskog rata, na poticaj skladatelja Josipa Štolcera Slavenskog i etnomuzikologa Vinka Žganca te prema vlastitim sjećanjima i sjećanjima starijih kazivača **međimurski pučki koreografi** Jela Pavčec iz Preloga, Mijo Novak iz Donje Dubrave, Leonard Žnidarić iz Nedelišća i Florijan Andrašec iz Dekanovca rekonstruirali su plesove na međimurske tradicijske napjeve¹⁹⁶ (Novak 1991: 135, 138). »Nije poznato kako su individualni poticaji prerasli u lokalne prakse, kao i kako su te lokalne izumljene prakse u svega nekoliko godina prerasle u jednu od osnovnih odlika cjelokupne regionalne tradicije javnog predstavljanja narodne pjesme i plesa« (Celibašić 2003: 203). Međimurski *tanceri* su pjevajući i/ili zviždeći *na derlin*, odnosno uz pratnju na glazbalima plesali parovni sedmokorak *zibnšrit* "Kupil sem ti

¹⁹⁶ "Baroš, oj, Barice", "Črne čizme", "Dok se bila ljepa mlada", "Došla nam je ta nedelja fašenjska", "Došla sam vam, japa, dimo", "Falila se Jagica", "Igrajte nam, japa", "Išel bum na vizitu", "Jamborova Rega pita", "Kaj se pripetilo", "Kaj se z Jelkom pripetilo", "Ki su dečki kaj valjali", "Klinčec stoji pod oblokom", "Lepa ruža je ta črlena katruža", "Lepe naše senokoše", "Lepi je, lepi zelen bor", "Mama moji, ja vam nemrem spat", "Mlinar v krčmi pije", "Nabrala je jagode petrovke", "Naša Rega kruha peče", "Picek moj, ružek moj", "Protuletje se otpira", "Raca plava po Dravi", "Sim tam hodim", "Štiri snehe so se spominale", "Tak veliju stara mama", "Tam pri našoj staroj Muri", "Vesela trlja", "Vleči, vleči dreto", "Zimske su nam duge noči", "Žena išla v melin". Također i na starije napjeve "Jamborova Rega pita", "Janica je fajn snešica", "Kosec kosi", "Ti si, baba, nora", "Tri devojke proso žele", "Vu toj turskoj zemlji" i "Zginula je pikuša" (Ivančan 1987: 181).

čižmice" i "Žena ide na gosti", *drmeš* "Međimurski lepi dečki", *šotiš* "Išla žena na pijačo", "Došli jesu Kranjci" i "Išle žene na pijačo", *čipčardaš* "Do Kirija vuska steza", *čardaš* "Kupil sam ti to baledo baršonjsko", "Školnik hodi kak po drotu" i "Tam pri našoj staroj Muri", suvrsticu čardaša *palatoš*, ples pogađanja *harum koronaš* "Dragi moj pajdaš", *polko* "Češki ples", "Kra(n)jc polko", "Šoštar polko", "Špicpolko", "Vekslin polko" i "Zajec polko", *mazorko*, dvokorak *ketlepeš*, *kalamajko* (vrstu *šotiša*), *šamarjanko* "Bik pleše", *valcer*, *fokstrot*, *tango* i trojni *trojščak* (Ivančan 1987: 19-20).

Na temelju terenskih istraživanja u Međimurju u razdoblju od 50-ih do 80-ih godina 20. st., Ivan Ivančan je pretpostavio razvoj *šotiša* u gornjem i *čardaša* u donjem Međimurju iz magijskog *zibnšrita* koji se od 17. st. širio Europom, a iz njih većina međimurskih parovnih plesova, npr. "Žena ide/išla na gosti", "Kupil sem ti čižmice" i dr. Razvitak kola "Ja sam sirota" i parovnih plesova "Klinčec stoji pod oblokom", "Jamborova Rega pita" i "Zginula je pikuša" pripisao je razvoju iz škotskog plesa "Sir Roger" (Ivančan 1987: 19, 176-177, 183-190).

2.1.3. GLAZBALA I GLAZBENI SASTAVI

A cappella pjevanju i neinstrumentalnom plesu postupno je pridodana instrumentalna pratnja na **tradicijskim samozvučnim** (zvečka, čegrtaljka *škrebetaljka*, bič *korbač*, stočna zvona, crkvena zvona¹⁹⁷), **zrakozvučnim** (*češelj*, okarina *žveglica*, jedinka *frulja*, dvojnice *dvojke*, poprečna flauta *fajfarica*, *dude/gòjdice*, klarinet *klaret*, *harmunika*, usna harmonika *citre*), **opnozvučnim** (lončani bas *mrgodalo*, doboš *bobenj*) i **žicozvučnim** (citra *trontolje*, cimbali *cimbul(j)e*, tambure *štrunje*, bajs *bajz*, violina *gosle*) **glazbalima** (Strahonja 1987: 71). Budući da je dotadašnju svirku u kolu na bubnju, dudama i gajdama (Ivančan 1987: 120) svećenstvo proglasilo nepodobnom, u Pomurju su zabilježene neutralnim slogom pjevane "Dudás nóta" (Sv. Mihalj, CD 1959: 42/11) i "Svirka u gajde" (Čurgo, CD 1964: 253/1).

Pokojna bakina sestrična pričala mi je za života da je *gòjdoš* u Okruglom Vrhu zadnji puta svirao 1936. godine u svatovima Mare Posedi i Jurja Krnjaka, ali nakon tog je u selo došao novi velečasni Jurak i *gòjde* je smatrao poganskim glazbalom, pa ih je zabranjivao, kao i plesanje kola. (Okrugli Vrh, kaz. J. Krnjak)

¹⁹⁷ Izravna zvonjava crkvenim zvonima u Međimurju naziva se *trnačenje*.

Profesionalni sastavi šipuš na klarinetu, violini i bajsu, *mužikaši* na cimbalu ili harmonici, violinama i bajsu te romski *cigači* (*cigan-banda, ciganjska mužika*)¹⁹⁸ na cimbalu, violini i berdi ili bajsu i defu, okosnica su međimurskih svadbenih i drugih seoskih društvenih događanja u 19. st. Posvjedočeni su istaknuti svirači: citraš Ivan Mandli iz Turčišća, Mužekovi tamburaši iz Nedelišća (od 1920. – 1945.), Stari Matulec iz Dunjkovca (30-tih g. 20. st.) (Marciuš 2003: 63). Omiljeni instrumentalni sastavi *bandisti* (*limena glazba, pleh mužikaši, trumbentaši*), osnovani krajem 19. i početkom 20. st. uglavnom pod okriljem dobrovoljnih vatrogasnih društava, sastavni su dio organizirane javne glazbene prakse srednje Europe pod austro-ugarskom vlašću. Svojevrni je kuriozitet krajem 19. i u 20. st. donjomeđimurski običaj uzbunjivanja na opasnost od požara zvonara crkvenim zvonom i trubača trubom s crkvenog tornja. Sastavi *limene glazbe* sastoje se od najmanje sedam izvođača na limenim puhaćim glazbalima i na jednom klarinetu. Izvode tradicijsku glazbu na proslavama rođenja, krštenja, rođendana, imendana, na ispraćaju regruta, na svadbama i pogrebima, na čestitarskim ophodima i procesijama, na crkvenim svečanostima, uključujući i obilježavanje zaštitnika vatrogasaca Sv. Florijana, zatim na pokladno doba i u doba sklapanja posestrimstva, a u razvijenijim naseljima u sklopu mjesnih promenađ, mimohoda i vrtnih zabava. Uoči Drugoga svjetskog rata predstavljali su se i na kotarskim smotrama, a nakon rata na republičkim smotrama folklor, unatoč prethodno njihovoj nepoželjnosti kao stranih čimbenika (Ivančan 1987: 115-120).

Svojevrni hrvatski fenomen izuzetna je **glazbena darovitost** Međimuraca. Osim nezaobilazne izvedbe tradicijske glazbe na svim privatnim i javnim događanjima te na nekoliko županijskih tradicijskih festivala, značajan broj Međimurki i Međimuraca glazbeno je obrazovan, od kojih su dvadesetak istaknuta solistička imena europskih opernih kuća.

2.2. GODIŠNJI TRADICIJSKI OBIČAJI

Godišnji međimurski tradicijski običaji sadrže kristijanizirane poganske i kršćanske elemente. Strukturirana **blagdanska** (adventsko-novogodišnja, proljetna, ljetna, jesenska), **radna** (npr. na *oratvi, sejatvi, bratvi, žetvi, mlatitvi, preša(n)jo/prešatvi, čehari/čeh(r)a(n)jo/čehatvi/čehrani* ili *tabreho/tebriho, komušajo,*

¹⁹⁸ **Romska glazba** nastala je preuzimanjem i obradom lokalnih napjeva s područja koja su tijekom srednjovjekovlja naseljavali nomadski Romi. Ispjevana je u *romskoj ljestvici* koja je po svojem tonalnom ustroju identična indijskoj *bhairava ragi*.

lopari/luščiji/l(j)uščari/ljuščatvi/ljušče(n)jo, ruždatvi ili treblje(n)jo, prebiratvi, koli(n)jo) i **životno-inicijacijska okupljanja** (npr. na *gostuva(n)jo, krstitkaj, firmi, pogrebo*) bila su prigoda za vjerničku duhovnost, međusobno susretanje, zajedničku zabavu, pjevanje, ples i pripovijedanje (Preložnjak 1993: 409), za usmeno prenošenje tradicijskih znanja i iskustava starijih na mlađe generacije.

2.2.1. ADVENTSKO-NOVOGODIŠNJI OBIČAJI

Razdoblje došašća ili adventa u znaku je priprema za proslavu Božića. Obilježavaju ga trodnevni tjedni post (u srijedu, petak i subotu), misa *zornica* i ispovijed, zabrana plesanja i vjenčanja, a do sredine 20. st. i dječji čestitarski ophod (Kotoriba, Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 9; Legrad, Rkp. Bango 1981: knj. III. – II. 34).

Katale(n)je/Sv. Kata(rina) (25. 11.)

Na imendan svih Katarina i Katica počinju pripreme za došašće.

Sveta Kata na belcu dojaše. Sveta Kata, sneg na vrata. (Hranjec 2011: 165)

Jandraš/Sv. Andrija (30. 11.)

Vjerovalo se da je sv. Jandraš *vučji pastir* i sprovoditelj duša u zagrobni svijet:

...kad se duša od tela razluči, Andraš nju sigurno Jezušu izruči.

Prema gregorijanskom kalendaru, tog je dana uočena Mjesečeva mijena od mladaka do prve četvrti, a prema julijanskom kalendaru od prve četvrti do punog Mjeseca. Vjerovalo se da Mjesec tada ima osobitu moć. Međimurske djevojke postile su tri dana uoči Sv. Andrije. Na Sv. Andriju navečer pojele bi tri zrna pšenice i popile tri kapi vode, pod jastuk stavile izvrnuto muško rublje, odnosno *rahlju, praljku* ili *mlinčenjak*, i sutradan prema snu gatale o zaručniku. Ili bi u zdjelu napunjenu vodom stavile *češelj* i *špigel (zrcalo)*, nakon čega im se u vodi navodno prikazao lik zaručnika. Zagledane u vodu na potoku, zdencu ili izvoru, iščekivale bi ukazanje lika Majke Božje ili sv. Andrije i lika budućeg supruga:

Majka Božja, daj mi moža! / Sveti Andraš, da mi ga brže daš!« (Kotoriba, Hodošan, Sv. Marija, Rkp. Dolenčić 1952. NZ 120a: 51, 53, 54)

Objedovala se *pečena jetra* i počelo se trgovati vinom (Zasadbreg, kaz. Bajuk):

Došal bu, došel sveti Jandraš, on te bu pital po čem ga daš!

Barbarje/Barbarjevo/Barbaševo/Barbi(n)je/Sv. Barbara/Mali Božić (4. 12.)

Nakon jutarnje mise *zornice*, na kojoj su Barbarama i Baricama čestitali imendan, vjernici su kod kuće u posudicu sijali pšenicu koja su izniklu do Badnjaka stavljali pod *božićni bor*. Žene su u Novakovcu čistile, uređivale i kitile *hižni sveti kot* (Hranjec 2011: 20), pekle sedmostruku ili deveterostruku štrudlu *gebru* i sva jela spravljale u neparnom broju (3, 5, 7, 9) (Rkp. Dolenčić 1952. NZ 120a: 58). Muškarci su u Dekanovcu od Sv. Barbare do oglašavanja pijevca na Badnjak izrađivali magijski drveni tronožni *stolec* za navodno prepoznavanje *coparnicā* (*copernicā*) na *polnočki* – prvu nogaru na Sv. Barbaru, drugu na Sv. Nikolu i treću na Sv. Luciju (Janković 2007: 60). Malim Mihaljevcom i Macincom ophodili su dječaćki *bajači* ili *kol(i)jani* (Hranjec 1997: 117, 119; EA Up. 136).

Mikloševo/Mikoli(n)je/Nikoli(n)je/Sv. Nikola (6. 12.)

Svaku seosku kuću obilazili su *mikloši*: *sv. Nikola*, *sv. Anđeo* i *Krampus*, simbolički darujući ili kažnjavajući djecu u molitvi (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 64). Danas djeca na prozor stavljaju *čarapu* ili *čižmicu* u koju noću odrasli krišom umeću posrebreu ili pozlaćenu *šibu*, u znak djetetove dobrote i bogobožnosti tijekom protekle godine (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 64). Žene tog dana i dan prije nisu smjele ići tog dana u blagoslovljeni mlin, da ne popuste klinovi (Gönczi 1995: 80). Mlinari su svojeg *patrona* slavili u gostionicama (Rkp. Bango 1981: knj. III. – II. 36).

Luci(n)je/Lucijino/Sv. Ljuca/Sv. Lucija (13. 12.)

Ako se vremenski uvjeti od Sv. Lucije do Božića podudaraju s uvjetima od Božića do Sv. tri kralja, isto vrijeme navodno će biti i tijekom pojedinih sljedećih mjeseci. U posudicu se sije *božićna pšenica* svezana *črlenim pantlekom* protiv *copernicā*, ako nije zasijana na Sv. Barbaru. Vrijeme se proricalo prema vlažnosti ljuske dvanaest na pola razbijenih jajā ili prema vlažnosti dvanaest opni lûka. Zabranjivalo se loženje peći, pečenje kruha i ženski rad. Žene nisu prele i šivale, da ne oslijepe i kokošima »ne zašijo rit«. Ukućani nisu smjeli ništa posuđivati od susjeda i nisu su se smjeli prati. Na tavan *paranicu* su bacali *potkovu*, da se krave ne razbole. Srećonosnu neslanu, bezmasnu, beskvasnu i okruglu *kuržnjaču/kuržnjaču* (*kelešicu/lelešicu*) na *zeljovom listjo* morala je u Prelogu dan prije na uglu stola umijesiti djevojčica, a njezina majka je pečenu i

smrvljenu na kotaču ponuditi za jelo ljudima, kravama, svinjama i peradi¹⁹⁹, ali ne i udavačama u strogom postu (EA Up. 136 Prelog). Vjerovalo se da će muškarac, koja od tog dana do Badnjaka potajice izradi »od sedem hatari, sedem feli drv«, od sveukupno trinaest dijelova i bez metalnih čavala tronožni drveni *stolček*, s njega na ponoćki vidjeti *coparnice*. Da ga ne bi rastrgale, iz crkve mu je trčati do *križnog dreva* i usput bacati makovo ili žitno sjeme, odnosno krušno *droptinje*. U Donjoj Dubravi taj su *stolček* izrađivale poodrasle djevojčice. U Nedelišću je zabilježen običaj ophoda ženske, a u Maloj Subotici muške *babe Luce* umotane u plahtu i u ruci sa svinjskim očima, vilicom i nožem na tanjuru, čime su plašile neposlušnu djecu. U Belici je u istu svrhu upotrebljavana očišćena i izrezana tikva nataknutna na štap. Goričanom su ophodila osobito odjevena djeca *Adam* i *Eva*, praćena *Krampusom* (Gönczi 1995: 80; Hranjec 1997: 119-120; 2011: 27, 29-31; Janković 2007: 61; kaz. Bajuk; Balažin 2006: 80). U Legradu se održavao veliki *Lucinjski senjem* (Rkp. Bango 1981: knj. III. – II. 36).

Tomaš/Sv. Toma (21. 12.)

Budući da mlado vino sazrijeva u kasnu jesen, muškarci su ga uobičajeno nabavljali na Sv. Tomu, kada započinje razdoblje *kolinja* (kaz. Farkaš).

Bad(n)jak (24. 12.)

Djeca su tijekom dana izrađivala božićne ukrase, čistila orahe i tukla mak. Žene su ujutro klale perad, mijesile kruh, uređivale kuću, vraćale posuđene stvari radi zaštite od *vurokā*, krpale odjeću, pripremale *božićni obed*, a muškarci su cijepali drva, čistili staju, pripremali hranu za stoku i odlazili po vino. Drugo se nije smjelo raditi, niti se išta posuđivati iz kuće, a žene se nisu smjele češljati. Rasporedivši novčiće, *seme(n)je* (kukuruz, grah, pšenicu, raž i ječam), *ljuk* i *češnjak*, *žitni vrtič* i u sredini *slamnati venec* ili *križ*, stol *tablu* domaćica *gazdarica* prekrila bi *senom* na koji bi postavila *kluč*. Na dodatno *kopertu* (*stoulnjak*) postavila bi bocu vina, ukrašen *kuglof* i *sveču*. Stol bi raspremala nakon Štefanja. Umivši se i preodjenuvši u čistu odjeću nakon *zdravomarije*, ukućani su iščekivali dolazak domaćina *starog jape* koji bi najprije triput pokucao na vrata, zatim u neosvjetljenu kuću u plahti unio *slamu* i s ukućanima započeo formulaični razgovor i bajanje "Na to Mlado leto":

- Ste doma? - Jesmo. - Faljen bodi Jezuš Kristoš! Na to mlado ljeto...

¹⁹⁹ Ta *lucijsku prohu* u Vratišincu i *lucijsku pogaču* u Legradu jelo se na tašte nakon mise *zornice*, za zaštitu od ujeda bijesnih pasa (Bango 1981: knj. III. – I. 28). U Malom Mihaljevcu takva zvjezdasta pogačica s rupicom u sredini vješala se o zid (kaz. Farkaš).

Na sredinu slame rastrte po sobi, domaćica *starimajka* metnula bi *jabuku, kruh i kolač* koje je prehodno prekrižila:

- Dej Bog, kaj nam bo ljeto dobro rodilo!

Zatim je užgala svijeću *dopljera* usađenu u *repu*, a ukućani su klečeći na slami zajedno molili "Angel Gosponov" i "Očenaš" za pokojnike, prijatelje i neprijatelje. Na *slami* rastrtoj ispod stola kućedomaćin je postavljao alat (sjekiru, lanac, mužar, konjski ham, lemeš, lance, bič, pilu), da se sljedeće godine ne slomi. Sve postavljeno na stol, nakon Božića upotrebljavalo se za srećonosno *vračstvo*: žitno sjeme i repa stoci i ljudima za ljekovitu hranu, slama ispod kvočaka za izdašnost u jajima, mrvica od jela za posipanje nasada, stolnjak za sjetvu, brus za liječenje kravljega otečenog vimena. Uoči ili tijekom *posne večerje* gazdarica nije ustajala, da *kvočke* dogodine mirno sjede na *jajcima*, a izobilje je zazivala bacajući grah u kutove sobe:

Piceki, pajceki, cujzeki, žugice, lilike, teliči! Pi-pi, ču-ču za kokice i čučice belje, čerljene, puraste, za žugice! (Hranjec 2011: 63; kaz. Farkaš)

Jabućicama, orasima, lješnjacima, lančićima od koštica, kukuruza i graha, slamom, krep-papirom, bršljanom, papirnatim ružama, kolačićima i medenjacima ukućani su nakon večere kitili granu johe, borovnice *kinč* ili borovu granu *cmrek*, ispod koje su rastrli slamu, a u novije doba i postavljali i ručno izrađene *božićne jaslice* od ljeskovine, kukurozovine, mahovine i gipsa, uglas pjevajući "Marija se, Majka, trudi", "Detešce nam se rodilo" "Narodi se Kralj Nebeski" i "Kyrie Eleison". Dječaci bi zatim krenuli u čestitarske *bajače, kol(i)jane, pastire* ili *polježaje/polježare/poželjare*, katkad i u društvu starijih muškaraca. Ženski ophodi bili su nepoželjni. (EA Up. 134) Uoči odlaska na *polnočku s lampašom* u ruci, ukućani su (izuzev starih i bolesnih) u rupe na stolicama uticali srećonosnu slamu ili krpice. Vjernici su na *ponočki* pjevali liturgijske božićne pjesme "Ne plaši se, o, Marija", "Narodil nam se Kral Nebeski" i "Poslušajte, svi, vezda". Kad je točno u ponoć zazvonilo crkveno zvono, djevojke su mladiće darivale blagoslovljenim jabukama *božićnicama* ili su nakon ponoćke jabuke bacale u *zdenec* govoreći:

Zdenec, koplenc, / ja tebi dara, / ti meni para! / Da vidim do dna, / za zamuš sam godna. (Vratišinec, Žganec 1968: 82)

Legradski vjernici u crkvi su o tlo lupali drvenim i željeznim *botami* iz jarma, da stoka u novoj godini ne izlazi iz jarma. U Domašincu i Goričanu odrasli su okupljali kraj crkve na *blagoslovu ogja* na užganoj i blagoslovljenoj *cepanici*, pjevajući božićne pjesme i pijući kuhano vino (Hranjec 2011: 54-55). Domaćin bi kod kuće pazio da ne utrne *jongenj* na kućnom ognjištu ili u peći, a domaćica bi pripremala *večerju* (Rkp. Mikac 1873: 111-113; Blažeka 1941: 67; Hranjec

1997: 120-123; 2011: 41-43, 46-50, 59, 63; Črep 2004: 125; Balažin 2006: 81; Kovácsné Kóvágó i Jauk 2006: 65-66; Janković 2007: 61; Rkp. Bonifačić Rožin 1957: 10-11; Rkp. Bango 1981: knj. III. – II. 36, 38).

Božič/Božić (25. 12.)

Uočeno je da od božićnog suncostaja dani postaju dulji:

Od Božića do Sv. tri kralja je toljko dokši den, koljko pevec nazrit zakorači. (Kovácsné Kóvágó-Jauk 2006: 43)

Nakon srećonosnoga žurnog povratka kući s ponoćke i otčepeljivanja pukotinā ispunjenih slamom, mladež je pucala iz *muždara* i *karabita* (Hranjec 1997: 122; 2011: 63; Sabolić 2015: 90). Tropletim *korbačom*, krišom pletenim od Sv. Lucije do Badnjaka i odnesenim na *polnočko*, muška osoba je u Sv. Martinu na Muri triput fijuknuvši navodno mogla izgnati iz sela sve štakore i miševe (Rkp. Mikac 1873: 11-13). Gazda je po povratku protresao susjedni plot radi zadržavanja kokoši u dvorištu i otvorio *putnu lesu* radi pozitivnog utjecaja na skorašnje vjenčanje kćeri ili sina (Hranjec 1997: 122). Zatim je nahranio stoku koja tada navodno razgovara (Balažin 2006: 81-82), pazeći pri ulasku u staju da nogom ne zapne o *prag* jer bi konji postali plašljivi. Ukućani bi oprali noge, ženske osobe bi se počesljale. Djeca su u *slami* pod stolom tražila srećonosni nožić *kosturu*, s tri ili devet urezenih križića. Na slami bi zaspala, a djevojci zaspalaj na slami navodno bi se u snu ukazao ženik. Ostacima božićne hrane darivao se *hižni jognjec*. Tavanska škripa (Rkp. Mikac 1873: 11-13; Hranjec 2011: 63) i veliko ili malo *znamenje* nalik prstima ruke ili noge, koje bi domaćica uočila u sjeni na zidu, bilo je predznakom skorašnje smrti mlađega ili starijeg ukućana. Nakon buđenja, starije žene otišle bi na misu *zornico*. (Drugi ukućani otišli bi na *obednu*, a majke s djecom na *popodnevnu mešu*.) Ukućani su za *zajtrek* objedovali jajā, meso i osobita peciva. Iz kuće nisu izlazili tijekom dana, pjevali su božićne pjesme. Prema kosti koju bi pas izabrao među onoliko kostiju poredanih na *loparu* koliko je u kući bilo udavačā, gatalo su o njihovoj udaji. U Sv. Martinu na Muri djevojke su bacale jabuku *božićnicu* na *dar vodi* (Blažeka 1941: 68; Kovácsné Kóvágó i Jauk 2006: 68; Hranjec 2011: 64, 66), a u Pomurju bi prije doručka netko od ukućana u zdenac bacio *kruh* ili *makviče*. Žene nisu smjele plesti, izuzev na Štefanje. Smeće iz kuće nije se iznosilo do Nove Godine, da se ne iznese sreća i da kćeri ne ostanu neudate (Balažin 2006: 81-82). U prekmurskoj Hotizi kuća se mela do objeda devet puta (EA Up. 134). Nakon mise *večernice* (Kovácsné Kóvágó i Jauk 2006: 68) započeo je božićni ophod.

Štefa(n)je/Sv. Stjepan (26. 12.)

Medarenje je udavačino bacanje jabuke *božičnice* i *reh* na dar u *bunar* (*zdenec*), nakon čega su se djevojke za ljepotu umivale u bunarskoj vodi s ubačenim suhim cvijećem. Ujutro su žene pospremale kuću. Na oglašavanje *zdravomarije* iznosile su slamu u *kotec*, *štalu*, *kokošinjec* i na *vočke* protiv gamadi, razrezanom *božičnom repom* hranile stoku, a u posvećeno sjeme umiješale u hranu za perad. Vratišinčani su pijevca pojili *žganicom*, a u Sv. Martinu na Muri hranili su ga *trimi zrnimi papra* »za kuražnost« (EA Up. 136). Mladići su pucajući bičem izjahivali na konjima, u gostionicama su se častili. Muškarci su obilazili rodbinu i susjede, čestitajući im Božić, a svim Stjepanima imendan. Selima su ophodili *štefajski bajači*, *kol(i)jani* ili *polazari/polježari*. Započeo bi *hižni blagoslov* (*križec*), *kantor* na *štoku* upisuje *G+M+B* protiv grmljavine i vještica. U gostionicama navečer bile su organizirane zabave. (Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 10; Žganec 1968: 77; Ivančan 1987: 172; Hranjec 1997: 124; 2011: 71; Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 68). (Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 10; Žganec 1968: 77; Ivančan 1987: 172; Hranjec 1997: 124; 2011: 71; Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 68).

Janušovo/Sv. Ivan (27. 12.)

Božična slama iznosila se iz kuće i zaticala o *vočke* za rodnost, a *slamnati venec* sa stola u *kokošinjac* za plodnost (Janković 2007: 61). Muškarci su u svaki *lagev* ulijavali malo vina, blagoslovljenog na jutarnjoj misi, govoreći:

- Koj bo ovo vino pil, navek vesel bil! (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 68)

(Ha)rodoševo/Herodeševo/Mladenci/Šibarevo/Nevina dječica (28. 12.)

Odrasli su ujutro budili djecu:

- Stanite se ljeni, denek vam je belji!

Nakon simboličkog šibanja djece za *friškost*, častili su je *kolačecom*, *jabokom* i *rehima*. U Legradu su mladići djecu i neudate djevojke *stare deklje* izvan kuće nastojali dohvatiti *korbačom* od vrbovine:

- Friška bodi! Fletna bodi! (Rkp. Bango 1981: knj. III. – II. 39)

Budući da su Pomurci vjerovali da *šiba* izaziva groznicu, ukućani su jedni druge i stoku ovlaš šibali isključivo *korbačom* od oštire trave *setnice* (Balažin 2006: 82; Hranjec 2011: 75).

Staro L(j)eto/Stara Godina (31. 12.)

Ukućani su postili, odmarali se i kupali, oblačili čistu odjeću. Žene su čistile kuću, a u Goričanu su pekile *salenjake* i *zdigane štruce*. U Sv. Martinu na Muri, Dekanovcu i Goričanu

zabilježen je ophod odrasle muške osobe *polažara/poležara*, u Sv. Mariji, Goričanu i Legradu ophod dječaka *pol(j)ježarof*, a u Prekmurju skupine mladića *kolednika* ili *pesmarja*, odnosno dječaka *pozdravlača*, *polažiča* ili *voščilca* (EA Up. 136; Hranjec 1997: 125; Rkp. Bango 1981: knj. III. – II. 39). Vratišinčani su vjerovali da će tijekom godine u zadružnim poslovima najbrži biti onaj koji prije svitanja na **Novo l(j)eto** prvi ugleda *zvezdu Danicu*. Djevojke su *zdenca* darivale jabukom *božičnicom* i šakom *sol*. Vjerovalo se da će se prva udati ona koja prva zagrabi jabuku govoreći:

Dobro jutro, hladna vodica, / ja te vezda darujem / s tom črlenom jabukom i šakom soli, / a ti si mene celo leto napajala i prala, / i pre sakoj hrani smo te nicali. / Fala lepa, hladna vodica, / zbogom! (Vratišinec, Žganec 1968: 79)

Tri kral(j)e/Tri kral(j)i/Sveta tri kralja (6. 01.)

Taj je dan najvećegi godišnji *post* ljudi i stoke (Novak 2007: 37). Nakon jutarnje mise, vjernici donjeg Međimurja bi iz velikoga crkvenog *lagva* punili *kantice* i *flaše* posvećenom vodom za blagoslov doma, *zdenca* i vode za kuhanje. Na misi se blagosiljalo *zlato* i *tamjan* ‘lančići i prstenje’ i jabuke *božičnice* za djevojački blagoslov *zdenčeka*. Pješke se odlazilo i u druge župne crkve, zbog običaja čuvanja kod kuće tri *blagoslovljene vode*. Vjernici su crkvi darivali *bunceck*, *jajca*, *kobase* i *meso*, koje je župnik sljedeće nedjelje na licitaciji *vindeti* prodavao. Po povratku kući, domaćin je svoj dom, stoku i porodicu blagosiljao *pušpanom* umočenim u *svetu vodu*:

Bog, blagoslovi nas družinu, naše hiže, naše blago, naše gospodarstvo i se naše imanje! (kaz. Golubić)

Kućna niša *svetilnica* punila se tom vodom za blagoslov ukućana prije i nakon spavanja. Djeca su se u njoj umivala protiv *vurokof*, njome se blagosiljalo preminule. Ostaci božićne hrane davali su se stoci (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 43; Hranjec 2011: 82). Selima su ophodili dječaci *betlehemari* ili *kolijani* (EA Up. 136). Mlade Legradanke nadale su se sudbonosnoj *senji* (Rkp. Bango 1981: knj. III. – II. 40-41). U Prekmurju su zabilježeni ophodi *kolednika* ili *pesmarja* (EA Up. 136). Od tog dana do **Fašen(j)ka** održavale su se svadbe i zabave (Balažin 2006: 74).

Vincekovo/Vinceška/Sv. Vinko (22. 01.)

Prema eventualno lijepom vremenu i otapanju leda, prognozirao se izdašan godišnji prinos (Balažin 2006: 74). U vinorodnom Međimurju *gorični gospodin* ili *velečasni* bi u *goricaj* o trs ovjesio *kobasico*, trs zalio *vinom* i *svetom vodom*, izmolio molitvicu i kod kuće u *vazo* stavio odrezanu trsovu grančicu koja će olistala posvjedoči život (Hranjec 2011: 85).

Na Vincekovo se vrapci moraju v kolomiji kupati, onda bu dosti vina (Kapun 1971: 189).

Svečnica/Svijecnica (2. 02.)

Pučki blagdan isprva se 14. veljače obilježavao dječjim predočavanjem mladoga vegetativnog božanstva (Rkp. Dolenčić 1952. NZ 120a: 21f) i prognoziranjem skorašnjega lijepog vremena:

Marija pod saki grm vužge svečo. (Balažin 2006: 74)

Ako bo na Svečnicu vedro, onda medved zije vun, i ako bu videl sonce, mam nazaj odije nuter jer bo potlji jako zima (Kapun 1971: 190).

Sveča blagoslovljena u crkvi čuvala se u kući za krštenje djeteta i za ispovijed umirućih (Gönczi: 1995: 74). U smrtnoj opasnosti i nakon preminuća člana obitelji zaziva se:

Marijo Svečna, pomori nam! (Krnjak 2009: 90)

Primi svjetlo Kristuševo, nek te pelja v život vekovečni!

U Pomurju se zabranjivalo uprezanje konja (Balažin 2006: 75). U Prekmurju je zabilježen ophod mješovitih muških *kolednika* i mješovitih *pesmarja* (EA Up. 136).

Blaževo/Blažovo/Sv. Blaž/Sv. Vlaho (3. 02.)

U Međimurju se na misi blagosiljala jabuka *božičnica* protiv bolesti grla. Kod kuće je po jedan razrezani komad jabuke morao pojesti svaki ukućanin (Hranjec 2011: 91). Pomurke su se umivale za ljepotu u vodi s uronjenom *božičnicom* (Balažin 2006: 75).

Valentinovo/Sv. Valent (14. 02.)

U crkvi se tijekom mise pjevalo "Valent, Valent". Ime sveca zaštitnika izvodi se iz lat. *valens* 'zdrav, krepak, mlad' i povezuje s njegovom ulogom iscjelitelja i zaštitnika zaljubljenih. Međimurska predaja o *ženidbi ftičekof* i *sejanju ftičjih kolačekof* tog dana upućuje na vezu buđenja proljeća i ljubavnih osjećaja (Krnjak 2009: 90; Hranjec 2011: 92).

Faš(n)jak/Faš(e)njek/Fašen(j)k/Fašnik (Poklade)

U propovjednom djelu »Fenix pokore« (17. st.) nedelišćanski propovjednik Mihalj Šimunić zabilježio je *vragovanje*, zaklinjanje na *vraga* i *fašenka*:

Naj budem ves vražji! Tak ove tri dni fašenka skoro ves svet je vu norije. (Bartolić 1993: 220)

Na Vrteču sredu, tjedan dana prije Pepelnice, Preložanke nisu prele, da ne domame zmiju (Blažeka 1941: 70), a sljedeći ženski, Lakomi čet(v)rtek Pomurke su provodile u vinogradu, nastojeći svući uhvaćene muškarce kojima je pristup proslavi bio zabranjen (Balažin 2006: 75). Na Fašen(j)sku nedel(j)u u Kotoribi su se maskirala djeca *mali svati* i djevojke u *mlade snehe*, u Goričanu je bila *gazdaričin den*. Uoči svitanja na Fašen(j)ski pondel(j)ek *gazdarice* su pometale tavan, pred ulaznim dvorišnim vratima ukopale su glavu prethodno zaklane (crne) kokoši ili pijevca, očistile kokošinjac da kokoši bolje nesu, krvlju zaklane ptice posjed poprskale protiv

kuge²⁰⁰ i obišle selo kokodakajući i lupajući u stare lonce protiv miševa i druge *nesnage*, tijekom dana se okupljajući u gostionici²⁰¹ (Blažeka 1941: 70; Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 14; Ivančan 1987: 34; Gönczi 1995: 74-75; Hranjec 1997: 100). Žene iz Podturna i okolice Čakovca odlazile su u gostionicu *po kvasa*, zabavljajući se međusobno uz svirku *mužikaša* (Ivančan 1987: 31, 34). Na pokladne dane nisu šivale, da kokošima »ne zašiju piške«, za ostanak u jatru hraneći ih kukuruznim žgancima unutar zaokružene *špage*. Djevojke su za odlazak u crkvu i šetnju oblačile nošnju (Gönczi 1995: 75; Kovácsné Kóvágó i Jauk 2006: 46). Uoči svitanja na Fašenjski tork/Vel(j)(i)ki fašen(j)k/Vel(j)(i)ki fašnjek muški član obitelji triput bi fijuknuo *korbačom* (Gönczi 1995: 74), odrasli su tijekom dana runili sjemenski kukuruz za bolji urod i klipove *kocene* zaticali za rodnost u krošnje voćaka, doručkovala se prethodno pripremljena *hladnetina*, domaćice su pekle *fanjke* (*krafline*), kuhale *kiseli grah* sa svinjskom *lalokom* ili s *buncekom* za večeru i pozivale ukućane da u preostaloj kuhanoj vodi noge operu protiv zmijskog ujeda, mladež se popodne njihalala u *škednju* ili u kući na *nihaljki* pričvršćenoj o *tram*, a muške *maškare* obilazile su selo i navečer se do ponoći okupljale u lokalnoj gostionici, drugi ukućani su se zajedno s rodbinom i susjedima kasno navečer do ponoći obilno gostili jelima od peradi i svinjetine *gibanicom* (Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 14; Gönczi 1995: 75; Janković 2007: 61; Krnjak 2009: 91). Pomurci su rano ujutro *cepali dreva* za bogat ribolov do 10 sati ujutro i *ružđili kuruzu* za bogat urod kukuruza (Balažin 2006: 75). Legradski pokladno-svatovski *podekliči* i *podekličke* na svoju odjeću su pričvršćivali *brščan*, djeci je *larfe* bilo zabranjeno gledati (Rkp. Bango 1981: knj. III. – II. 29).

Pozornost privlače osebujne drvene i papirnate maske zoomornih *lafri* (*larfi*) i antropomornih *baukača* (*maškora*) koje su bučno ophodile selom plesale na mjesnim raskrižjima. U Turčišću se još i danas izrađuju živopisno obojane, drvene i groteskne maske: ovnujsko-rogata *lampa birkon* i hibridno-ptičja *lampa čuk* s pomičnom čeljusti. U skupini zoomornih maski *kugača* (*naphanca*), naoružanih štapovima i vilama, jedan lik stvara buku pomoću lončanog basa *prde*. Dvojica vuku *ornice* i *plug* na *vlačugi*, na kojoj sjede dvije *maškare* i bičem tjeraju one koji ih vuku, također i maškaru *devu-konja* koju predstavljaju mladići prekriti platom, s konjolikom maskom nataknutom na vrh također prekritog štapa. U Podturnu se održava pokladna povorka

²⁰⁰ Rekaške Hrvatice u Rumunjskoj uobičajeno bi protiv pošasti uginulu kokoš objesile na plot ili o granu (Kran 1990: 153).

²⁰¹ U makedonskom selu Nea Petra u sjevernoj Grčkoj, muškarci i žene su jedanput godišnje zamjenjivali uloge – muškarci su se kod kuće bavili djecom, a žene su se u gostionici opijale (Devereux 1990: 87).

čaplji mladića zaogrnutih plahtama, u ruci s drvenom maskom *rogate čaplje* ili *krave* čiju čeljust pomiču štapom probijenom kroz tkaninu. Ona je predvodila maskirane transvestitske *cigane*, a sve ih je *korbačom* tjerao svinjar *kanos*. U Donjoj Dubravi *maškare* su lovile djecu predvođene *jahačom* koji je uzmahivao *z korbačaj*. Antropomorfni *pikači* tijela omotanih slamom, s pčelinjom košnicom na glavi i sa šibom u ruci, pokladno su obilježje Selnice i Sv. Martina na Muri. U međimurskim pokladnim povorkama sudjeluju i antropomorfne maškare – muškarac maskiran u *babu z dedom*, katkad *mlada* i *klencarka*²⁰² ili *princeze* i *kraljevi*, pa dvojica muškaraca preodjevena u nemuštog *cigana* i *ciganicu z detetom* (ili u *kuma* i *kumu z detetom*) čiji ženski lik iz posude za kupus *štublje* tobože hrani dijete predstavljeno lutkom u drvenom koritu, a okupljeno mnoštvo zbog tobožnje krađe kokoši uhvati i na smrt osudi muški lik koji ih neuspješno tjera štapom. Tu su još i *smrt* – muškarac pobrašnjena lica i zaogrnut plahtom, te *vrag* – muškarac odjeven u crno s kosom ili vilama na ramenu (Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 14; Ivančan 1987: 34-35, 109; Sabolić 1995: 46; Hranjec 1997: 100-105; Krnjak 2009: 91).

Pepelnica

Domaćice su za razdoblje *posta*, koje počinje taj dan, upotrebljavale zasebno, korizmeno posuđe (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 48). Kućni pod zalijevala su apotropijskom *repinom juhom* protiv *kač* (Gönczi 1995: 75). Svećenik je na misi vjernike po glavi posipao pepelom od *dreneka* posvećenog na Cvjetnicu, govoreći:

Sjeti se da si prah i u prah ćeš se pretvoriti! (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 47)

Na Mali fašen(j)k/Mali fašn(j)ek, drugi dan Pepelnice, trebala se pojesti sva hrana zaostala od Pokladnog utorka, nakon čega bi uslijedio četrdesetodnevni *post*. Meso se uglavnom moglo jesti u nedjelju (Hranjec 1997: 106), a u Legradu se od Pepelnice do Uskrsa tjedno postilo u srijedu, petak i subotu (Rkp. Bango 1981: knj. III. – II. 1 29).

Valentinovo/Sv. Valentin (14. 02.)

Odrasli bi djeci govorili »Ftičeki se ženijo!«. Žene su o *križno drevo* ili o voćke krišom vješale ptticolika peciva za *fličje svate*, a bosonoga djeca trčala su u vrt ili u voćnjak, promrzlih nogu zvanih *črl(j)ene čiznice* tražeći ih u snijegu (Blažeka 1941: 70). Ukućani su ptticama za hranu

²⁰² Iako maskiranje Karaševskih Hrvata na Fašanjke u *cerbulje* 'maškare' upućuje na podrijetlo pojma iz rum. *cerb* 'jelen', njihove klepetave maske više su bile nalik ptici, srni ili kozi. Na **Pokladni utorka** je svatovska pratnja lijepo odjevenih mladića i dvojica mladića prurušenih u *mladu* i *mladoženju* obilazila selo u ukrašenim zaprežnim kolima na, a mještani su se častili palačinkama i kobasicama. Karaševski mladići maskirali su se i na **Badnjak**, obilazeći i darujući djecu i djevojke (Hategan 2015: 21, bilj. 73, 22).

runili kukuruz (Kovácsné Kővágó-Jauk 2006: 48; Hranjec 2014: 203). Pomurskoj djeci *črlene čižmice* navodno je dijelio sv. Valentin na *mostu* (Balažin 2006: 76).

Kvatre/Kvatri (20., 22. i 23. 02; 22., 24. i 25. 05.; 18., 20. i 21. 09; 11., 13. i 14. 12.)

U Pomurju se nije smjelo mrsiti, odlaziti na tavan na kojem se navodno okupljaju opasne *kvatre* i navečer izlaziti iz kuće, a žene nisu prele i prale (Braica 1999: 52; Balažin 2006: 82).

Matijevo/Sv. Matija (24. 02.)

S obzirom na skorašnji kraj zime, govorilo se:

Sv. Matija led razbija. Če ga nema, on ga sprema. (Janković 2007: 61)

Sveti Matija zapira zimu, a otpira ljeto.

2.2.2. PROLJETNI OBIČAJI

Gregurjevo/Grgurnovo (12. 03.)

U Pomurju se vjerovalo da će sijanje lana osigurati rast visokih stabljika. Tada se navodno prvi put oglašavaju žabe:

Kolko prede gregajo, tolko posle mučido. (Balažin 2006: 76)

Jožefovo/Sv. Josip (19. 03.)

Počinje proljetno vegetacijsko razdoblje:

Sveti Jožef ružo donese v rokaj. Jožef pušča čmelje na pašu.

Međimurci su uobičajeno u Prekmurju ili u Hrvatskom zagorju kupovali nove *vrče* (Hranjec 1997: 65). Prema vremenskim prilikama tog dana, prognozirali su ljetno vrijeme. Za razliku od drugih kajkavaca, Pomurci se nisu bavili obradom drveta i zbog toga nisu tada išli u šumu po drva (Balažin 2006: 76).

Benediktovo/Sv. Benedikt (21.03.)

To je bio korizmeni spomendan rođenja sv. Benedikta, danas pomaknut na 12. srpnja. Na pučki blagdan vjernici su u crkvi posvećivali korijenje, povrće, mast i tamjan za zdravlje ljudi i domaćih životinjā, a protiv *copernic*. U Štrigovi se u istu svrhu blagosiljali *benediktovsko vodo*. Vjerovali su da je za poljoprivredu blagoslovljeno i korisno ako padne snijeg zvan *benediktovski frukci* (Gönczi 1995: 75; Rkp. Dolenčić 1952. NZ 132: 10-11).

Sedevnica/Sudovenica/Blagvijest (25. 03.)

Cijepa se voćke. To je pomurski spomendan na anđeosko Navještenje Bogorodici rođenja Isusova. Ako *pajcek* devet puta iz dvorišta utrči u svinjac, prognozirala se sedmostruka izmjena vremenskih uvjeta (sunce, vjetar, snijeg, kiša, magla itd.) (Balažin 2006: 78).

Vel(j)(i)ka nedel(j)a/Vuzmeni t(j)eden (Veliki tjedan)

Cvjetni stručak *baba/babek* (Miklavec), *balažek*, *bresmec*, *pušlec* (Draškovec), *pušljek* (Donja Dubrava) ili *puškica* (Sv. Juraj na Bregu, Ivanovec), blagoslovljen u crkvi na Cvetnicu (Cvetnu nedel(j)u) tjedan dana prije Uskrsa, nije se unosio u kuću da ne udari grom, nego bi se za zaštitu od groma bacio na krov kuće i krov staje (Hranjec 1997: 106; 2011: 120; kaz. Trstenjak), zaticao u kukurušnjak ili na drvocijep (Novak 2007: 71), pa bi se oprljio blagoslovljenom svijećom i bacio u peć ka bi grmjelo. Ako bi stručak pao s krova, vjerovalo se da će se krave zapasti (kaz. Farkaš). U Ivanovcu su se nakon mise dječaci međusobno tukli blagoslovljenim stručkom i pucali *karabitom* iz *mužarof*. Blagoslovljena kitica, svezana *škrabotinom (škrbetinom)* sastoji se od rascvale drijenovine, vrbovine, borovnice, voćkinih grančica i trsa (Dolenec Dravski 1993: 52; Rkp. Bango 1981: knj. III. – II. 29; kaz. Farkaš). Svećenik predvodi procesiju *prešeciju (prošeciju)* oko crkve. Na Vel(j)(i)ki pondel(j)ek ukućani su vapnili kuću, a vjernici su u crkvi ljubičastom tkaninom pokrivali svete slike i raspela. Na Vel(j)(i)ki tork održavao se *legradski senjam* igračaka, voća, slatkiša, ženskih rubaca, muške odjeće, klobuka, obuće, keramičkog posuđa, stoke itd. (Rkp. Bango 1981: knj. III. – II. 30). Na Vel(j)(i)ku sredu vjernici se ispovijedaju, na Vel(j)(i)ki čet(v)rtek strogo poste i ne rade na otvorenom. Predvečer se u crkvi vežu zvona, *kantor* prestaje svirati na orguljama, do Vel(j)(i)ke subote jedan dječak ili skupina dječaka mise oglašava(ju) čegrtanjem *klenkača* ili *škrebetaljke*, crkveni pjevači tijekom bogoslužja pjevaju "Tožno plače, žofko jafče Majka Marija", župnik pere noge dvanaestorici muškaraca (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 49-50). Na Vel(j)(i)ki petek djevojke i žene nisu se češljale, da im vjetar ne otpuše krov s kuće (Bango 1981: knj. III. – I. 28). Udavače su uoči svitanja na zvuk svinjareva biča *korbača* brzale svinjara na mjesnom *križaju* obdariti *pogačom*. Žene peku *vuzmene kolače*. Počasna crkvena straža *vatrogascof* dežura uz Božji grob, vjernici poste, a mladež, vatrogasci, obrtnici i glazbenici zajedno u odlaze *Boužeka kušnuti*, pjevajući "Zmožno, odičeno, sveto križno drevo" (Hranjec 1997: 100, 108; 2011: 125). Post i zabrana rada prestaju na Vel(j)(i)ku subotu, zvone odvezana crkvena zvona, vjernici poslije podne u *prošeciji* odlaze na uskrsnu misu *goristanjanje* (u Prelogu praćeni zvonarevim pucanjem iz *mužara*). U

neosvjetljenoj crkvi svećenik blagosilje vodu, vjernici njome pune posudu za apotropijsko kućno umivanje. Svećenik pali veliku *vuzemnu sveću*, na čijem plamenu vjernici užiju *sveće* za obnavljanje kućnog ognjišta, pjevaju liturgijske pjesme i jedni drugima čestitaju Uskrs (Hranjec 1997: 109; 2011: 125; Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 50). U Sv. Mariji žene su na crkveni blagoslov nosile *vodo*, a muškarci gljivu *gobo* izraslu na deblu, na povratku kući međusobno se utrkujući za *hižni blagoslov* ognjišta i sjetvenog sjemena (o. Varga 2007: 12). Po povratku iz crkve ukućani su čistili kuću i dvorište. Cvjetnim motivima i srećonosnim ili ljubavnim porukama žene su šarale crne, smeđe, modre ili crvene *pisanice* (Gönczi 1995: 77; Novak 2007: 98, 100; Hranjec 2011: 133; Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 12-13). Poodrasli pastiri su u predvečerje izvan naselja na uzvisini, na kraju naselja, u vrtu ili u dvorištu gradili *vuzmenko* od otpadne kukuruzovine, šikare, slame i šiblja, užigali je, a mladež okupljena oko krijesa pucala je *karabitom*, pjevala *vuzmenske popevke*, preskakivala dogorjeli *kres* i na njemu pekla *jajca*, *šunku* i *kobasice* (Hranjec 1997: 107-108; kaz. Bajuk). To također potvrđuje međimurska građa zabilježena u Sv. Martinu na Muri, Martinuševcu, Lopatincu, Sivici i Dekanovcu te prekmurska iz Beltinaca, Dolenaca, Mačkovaca, Bodonaca, Cankove, Kuzme, Dolnjeg Lakoša, Kobilja i Rogašovaca (EA Up. 134). Na polju u Maloj Subotici 10-20 muškaraca palilo bi po jednu *vuzmenjko*. Mladići su u Lopatincu noću uoči Uskrsa užigali pet *kresof*, a na Uskrs u Macincu jednu borovu *vuzmenko*. U Goričanu bi *blagoslov ogja* svećenik vjernicima omogućio na gorućoj *cepanici*. Na njivi, sjenokoši ili raskrižju u Prekmurju (Krog, Mačkovci i Hotiza) mladići su oko *kresa*, *vūzena*, *vuzemnice* ili *nūanskoga ognja* od panja, vinske trte, šiblja, granja i trnja pjevali i plesali, iskrili po ognju šibama i mahali gorućim zubljam. (EA Up. 134) Vuzem (Uskrs) obilježavao se odijevanjem najmanje jednoga novog komada odjeće, blagoslovom hrane (*po*)*svećenja* (*vuzmene korpe/košare*) na ranojutarnjoj misi i pjevanjem "Kristuš se je gori stal", srećonosnom utrkom ženā s košarama na glavi iz crkve kući, gdje bi ih na dvorišnoj ogradi dočekivao suprug, te posjetom ženā mjesnom groblju u spomen na Marijin i Magdalenin obilazak Isusova groba (Hranjec 2011: 125). Na početku obiteljskog ručka ukućani su najprije jeli hren (Dolenec Dravski 1993: 55-56), a po njegovu svršetku zaostale mrvice bacali su u peć. Tijekom dana nisu radili i iz kuće bi izašli tek uoči mise *večernice* (Hranjec 2011: 127-131). U Pomurju se vjerovalo da će zima potrajati ako *medved* probuđen iz zimskog sna ugleda svoju sjenu *tenjo*. Također i da će onaj tko ostatke jela (mrvice, ljuske jajeta, kosti) ne baci u *jogen* ili u *mali vrčak* dobiti *nočne more* i da će *miš* koji na te ostatke naiđe postati *korizabeč*. Poslije podne

su se međusobno posjećivali kumovi, svoju kumčad darujući *jandokom* i *rupčekom*. Pomurska djeca su na Vuzmeni pondel(j)ek (Pisanu laničku) odlazila na polje i uvis bacala *farbana jajca*, *matkala se* i ponegdje s *pisanicami* kitila grablje *zubače* (Balažin 2006: 77; Hranjec 2011: 135).

Atko, matko, jajce slatko, nate sestra, dejte brat! (Balažin 2006: 77)

Domaćice su loncem kukuruza, lončićem graha, kruhom i sirom isplaćivale kravara i konjara, a svinjara još i *perecom* (Hranjec 1997: 91). Od tada je u Macincu započinjalo razdoblje izгона stoke na ispašu i pastirsko prikupljanje plaće (u hrani, odjeći, novcu), iako u Dekanovcu već i od Vel(j)i(ke) sobote. U Donjem Hrašćanu kume su kumčad i pastire, a majke mlade udate žene darivale *kolačom*. (EA Up. 133) Također i *vrtanjom* na Belu/Bjelaničku/Pisanu/Pisanovilaničku/Veleničku/Vilaničku ned(j)el(j)u ili Mali Vuzem tjedan dana kasnije, kada su nakon jutarnje mise *kume* svoju kumčad darivale z *pisanicaj* i kada su se u Novakovcu, Hodošanu i Kotoribi dotjerane udavače okupljale u *zadjoj hiži* dogovorene kuće obilježene ulaznom *majgom*, odakle bi udavača, noseći *bedrenjaču/bidru/pogaču/sestrinjsku bidrinu štafetu* (ukrašenu jabukom, svinutom grančicom *locenjom*, zelenilom, vrpcama, perlicama i vrpcama), kroz selo povelala okupljene djevojke praćene glazbenicima *bandistima*, krenuvši od one kuće u kojoj je jedna od sudionica ispekla svečarski kolač. Nakon zaključnog dolaska u dogovorenu kuću, sudionice su zajedno s pristiglim mladićima bosonoge plesale *biračko kolo* "Oj, čašica, verna pajdašica" i čardašno *kolo z pogačom*, koje bi povelala predvodnica praćena svirkom mladića na češlju, usnoj harmonici ili harmonici, svojoj se posestrimi zavjetujući na prijateljstvo s *pogačom* u ruci. Na isti način usljedilo bi *sestrenje* između preostalih parova uzvanica i njihovo čašćenje kajganom *cvertjem* i *pogačom*. (Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 13; Kolonić 1971: 172; Ivančan 1987: 111; Hranjec 1997: 109-110; 2011: 140-141, 144, 146; Kovácsné Kóvágó i Jauk 2006: 50-51, 54-55; Balažin 2006: 75, 77). Sklapanje doživotnog prijateljstva između unaprijed dogovorene dvije prijateljice zabilježeno je i na donjodubravskom pašnjaku Krbulji, i to blagoslovljenim neobojenim jajetom, nakon čega bi se posestrime međusobno oslovljavale sa »sestra« i »vi«.

Sestra – nevesta, za naveke sestra!²⁰³

²⁰³ Na poticaj crkvenoga *križarskog društva*, na sličan način bratimili su se međimurski mladići, pritom govoreći:

Brat – brat, za naveke brat!

U Kotoribi susjednom selu Donjem Vidovcu tog se običaja stariji mještani sredinom 20. st. više nisu sjećali (Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 15).

Ako bi vjenčanom paru Karaševskih Hrvata umrlo prvo dijete, zbog straha da njegova umrla *duša* ne odvede drugo živo dijete, održavao se običaj *sečenja libra* – uz izmjenjivanje poljupca, prolijevanje vina, dijeljenje jela od

Mladići su sklapali pobratimstvo okupivši se u dogovorenoj kući jednoga od pobratima i časteći se donesim jelom, međusobno izmijenjujući blagoslovljena jajā i zavjetujući se svak svojem paru (Gönczi 1995: 77). Nakon mise *večernice*, okupljena mladež bi zaplesala *kolo*, u Kotoribi *kotoripsko kolo* (Hranjec 2011: 147). Na Matkanu nedel(j)u (doslovno Majčina nedjelja) (Novak 2007: 101-107), legradska mladež je na seoskom pašnjaku Vajkek plesala i vrtila se na *virtulku*, a dječaci su na pašnjaku ili mjesnom raskrižju *botom* tjerali *kotačeka*. Zaručnici bi se vjenčali nakon Uskrsa (Rkp. Bango 1981: knj. III. – II. 29, 33).

Đurđevo/Jurjevo/Sv. Juraj (24. 04.)

Tog je dana početka *sejatve kuruze* završavala slobodna *paše blaga* na tuđim posjedima. Ako nisu isplaćivani na Vuzem, pastiri i sluge primali su plaću: *ravar* 1 vagan (60 l) žita, nešto novca i kruh (Marciuš 2003: 14). Budući da nije bilo dopušteno hodanje bez *šolcof*, pazilo se na zmije *kače*, protiv kojih su gazdarice u stambene objekte i nasade uticale *brezove šibe*:

Ako predi Đurđeva kaču zatočeš, onda boš zdrav.

Ukućani su stoku, dvorišne ograde *lese* i stabla ukrašavali trnovitim biljem sremzom *črensлом*, glogom ili šipkom i johinim, bukovim ili brezovim lisnatim granama, a kuće i gospodarske zgrade prskali *svetom vodom* protiv *copernic*. Kad su skupljali stočni izmet za *coprije*, navodno ih nije mogao vidjeti onaj tko bi prije svitanja odjeću obukao naopako. Vjerovalo se da od bolesti lijeći bilje ubrano tog dana, da žito od kljucanja vrabaca štiti *bota* kojom je uoči Jurjeva ubijena *kača*, da stočnu mliječnost pospješuje natezanje *vouže* prebačene preko stajskog trama nakon okapanja i gnojenja voćaka, a izdašnost nesilicā u jajima kad djeca uzviknu »Ko-ko-dak, ko-ko-dak!« i oko stola zakotrljaju *jajca* u vreći te kad domaćica *kokoši* zaokruži užetom i nahrani žgancima (Gönczi 1995: 77; Hranjec 1997: 111; kaz. Farkaš). Novakovečke pastirice vraćale su se sa stokom s ispaše okićene cvjetnim vjenčićima *picekovim* i *žibekovim ružicama*, a pastiri *vibovim šibami* (Krnjak 2009: 98). Na vidovečkom raskrižju, nedaleko domaćinstva sa ženikom, susjedstvo se okupljalo oko usađena visokoga johinog stabla *majge* (*nojge*) s vršnom bocom vina i raznobojnim vrpcama. Častilo se vinom i plesalo "Na đurđevsko navečerje" (Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 13). U Dekanovcu su se mladići i djevojke u sumrak okupljali pokraj crkve, za zaštitu od bolesti prekakujući *kres* od skupljenoga granja, oko kojeg bi stariji mještani gonili

kuhanog jajeta, bijelog luka i kolača, darivanje i bajanje *bajalice*, sklapanje pobratimstva živog djeteta s vršnjakom iz sela na grobu njegova preminula brata ili sestre:

Ne delim jajce, / niti delim turtu, / niti delim češalnicu, / niti delim novac, / nego se delim od mrtvaca. / Od ovoga sarta, / od ovog minuta, / uzimam si drugog brata. / Ja ti davam vino / umesto moje krvi, / da ne pijesh moju krv, / nego vino da pijesh. (Hategan 2015: 44-45)

stoku za zaštitu od *copernic*. Pokraj dvorišnih vratā pastiri su palili manji *kres* od slame ili kukuruzovine. Preko njegova garišta ujutro bi pregonili stoku, također (Janković 2007: 60). U vinorodnom Zasadbregu, a vjerojatno i na širem području gornjeg Međimurja, pastiri su gradili jurjevske krijesove *jurovčice*, oko kojih su pjevali i na njima pekli *jajca* (kaz. Novak 2012.). Legrađanke su protiv vještica dvorišne ograde zaštićivale križem spletenim od *divjih ruž* (Rkp. Bango 1981: knj. III. – II. 33), a Pomurci ukriženim *brezovim vejami* i *nožimi* vjerujući da ih se u zoru na *križanjo* može vidjeti kako pasu ako se *robača* obuče naopako (Balažin 2006: 77-78). Macinečki i dekanovečki pastiri stoku su za mliječnost ovjenčavali vijencima od *mlečeca*, lopatinečki su se na ispaši čistili darovanom hranom. Prekmurski pastiri su u Mačkovcima uoči izгона stoke na ispašu mahali *bičimi*, a u Bogojini i Krogu stoku su i pšenicu prskali *žegnjanom vodom*, stoci oko vrata vezivali *zvonce* i ovjenčavali je *vencimi*. U Hotizu je zabilježeno plesanje, preskakivanje i iskrenje *šibama* oko *kresa* užganog na raskrižju, također i pastirsko unošenje srećnosne *šibe* u svaku kuću. (EA Up. 133, 134)

Markovo/Sv. Marko (25. 04.)

Obilježava se procesijskim blagoslovom polja i sjetvom krastavaca (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 56-57).

Majuš/Majarjuš (1. 05.)

Kotoripčani su ograde *ljese* ukrašavali jorgovanom *vargovanom* i sremzom *sremzom* (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 57). U Prelogu su uz *ljesni stup* podizali posječeno, ogoljelo i mašču omazano sklisko stabalce *majgu* s pričvršćenom pogačom *bidrom* na vrhu (Blažeka 1941: 72), a u Malom Mihaljevcu istoimeno bukovo stabalce ispod kojeg bi upriličili seosku zabavu (kaz. Farkaš). Običaj paljenja *kresa* u Međimurju se ne spominje, a kao noviju običajnu praksu potvrđuju ga podaci iz prekmurskih sela Lehovca i Kobilja (EA Up. 134).

Kvatre

To su tri dana u tjednu (srijeda, petak, subota), svaka tri mjeseca oko zimske i ljetne dugodnevnice te proljetne i ljetne ravnodnevnice, u znaku strogog *posta* za čistoću *žive* i *mrtve duše*, zabrane pranja i češljanja, pečenja kruha, iznošenja opranog rublja na otvoreno, ženskog rukotvorstva i posuđivanja škara ili drugoga ženskog pribora te vožnje gnoja na polje. Vjerovalo se da kuhanje iskopanih kostiju predaka priziva pokojnika i da su *četri jahača* zapravo *četri vetri* koji jašu noću te mrvljenjem u *sunčani prah* i nepogodom kažnjavaju one koji su kaznu zaslužili.

U kvaterne dane cvatu novci. Nalaze se tamo gdje se zadržava divlji jogenj. U te dane treba ići na to mjesto kopati, pa će se naći zakopani novac. Može ga se izvući samo šutke i na plenici (...) Taj je posao najuspješniji na kvaterni petak u pol noći. (Kotoriba, Novak 2007: 33, 39-44)

L(j)ed(v)eni/Zmrž(n)jeni sveci (11., 12., 13., 14., 15. 05./25.05.)

Lokalni zajednički naziv za svibanjske katoličke svece (sv. Pankracija, sv. Servacija, sv. Bonifacija i sv. Sofije) koji u pučkoj meteorologiji označavaju zadnje proljetno-mrazne dane, uzročnike loša jesenskog uroda. Posljednji u nizu je Sv. Sofija jer »Sofija vino popija.«, odnosno Sv. Urban – zajednički spomendan u čast trojice svetih Urbana: rimskoga pape te rimskog i francuskog biskupa (Beretić 2008: web). Zaštita od grmljavine i tuče pripisuje se francuskome sv. Urbanu kojeg štiju u Međimurju, Mađarskoj, Austriji, Njemačkoj, Slovačkoj, Češkoj i u Francuskoj.

Kaj sveti Urban natače, to mimo lagva teče.

Ako padne kiša, vina će ujesen biti malo. Naime, gornjomeđimurska predaja govori o sv. Urbanu koji se razljutio i prolio vino koje je u dogovoru sa sv. Vincekom tijekom strašne suše krišom htio vjernike obdariti kišom, no nakon što su njegove duše-pomoćnice omaškom iz jednog lagva na zemlju izlile vodu, vjernici su se starcu podsmjehnuili u kišnom razdoblju zaboravivši na svoju donedavnu veliku nevolju (Kapun 1992: 160-163).

Spasovo/Uzašašće (25. 05.)

Uvijek je u četvrtak. Ako tada pada kiša, prognozira se vlažno ljeto. Vjerovalo se da preminuli dospiju u nebo kroz otključana nebeska vrata. Vjernička procesija obilazi selo po točno utvrđenom hodogramu. (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 60)

Trojaki/Duhovi/Duhovo

Pedeseti dan po Uskrsu crkveni oltar bio je prekriven crvenom tkaninom, a vjernici su u crkvu odlazili odjeveni najmanje u jedan crveni komad odjeće. Na otvorenom nisu smjeli raditi. Tome se pomičnom blagdanu, uvijek u *kvaternom tjedno* između 10. svibnja i 13. lipnja, priključuje i Duhovski pondeljek. Vjernici iz Donje Dubrave pripisuju mu trojedinstvo u Ocu, Sinu i Duhu Svetomu, koje su zamišljali *trojicom velikih muških v belini*, što je moguća kršćanska reinterpretacija slavenske mitske *četvorice velikih muških v belini*. Domaćice su klale i pekle *kokoš* ili *pevca*, crkvu su ukrašavale perunikama *ljeljunami*. Međimurski vjernici možda su, kao i zagorski, pjevali "Došli su, došli, ti troji godi" (Novak 2007: 28-32, 43, 45).

Telovo/Tijelovo

Taj je pomični blagdan uvijek u četvrtak, deset dana nakon Duhova. Kotoripski vjernici na svršetku mise sudjeluju u mjesnoj procesiji koja se kreće od poklonca do poklonca, prethodno ženskim rukama ukrašenih cvijećem, zelenilom, vezenim ručnicima, svetim slikama i svijećama. Tijelovska kiša označava kišno razdoblje (Hranjec 1997: 112; Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 60). Zabilježen je i legradski ophod u pratnji glazbenika *bandistof* oko mjesnog parka, s postavljene četiri oltarne sjenice na koje su djevojke u pričesničkoj bjelini iz košarica rasipale cvjetne laticice. Blagoslovljenu travu *šaš* donešenu iz crkve, žene su uticale u nasad kupusa *zelja* (Rkp. Bango 1981: knj. III. – II. 34).

Medardovo/Sv. Medard (8. 06.)

Ako pada kiša, padat će i sljedećih četrdeset dana. Bog je od nagluhoga sv. Medarda navodno zatražio kišu za ljude, no neželjena kiša u vrijeme kosidbe posljedica je svečeve naglušnosti:

Dej dežda ljudima dok bodo prosili! (Dej dežda ljudima dok bodo kosili!) (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 59)

2.2.3. LJETNI OBIČAJI

Vidovo (15. 06.)

U tom se tjednu nije smio plijeviti luk (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 60).

Iva(n)je/Sv. Ivan Krstitelj (24. 06.)

Apotropejske *ivanjske krese* palili su mještani Kotoribe, Sv. Martina na Muri, Sv. Marije, Podturna i Donje Dubrave, ponegdje i do 40-tih godina 20. st. (EA Up. 134). Oko njih su plesali, u njih su bacali mirisno bilje, preskakivali ih, hodali po njihovoj žeravici, ugarke nosili u nasad *zelja* (Novak 1991: 136). U Gardinovcu su *gazde* uoči Ivanja ispod *tri hrasti* palili *ivanjski kres* (*sveti jognjec*) od slame ili kukuruzovine, vjerujući da djeluje protiv *copernic*. Dva dana prije svaki bi domaćin tijekom porodične glasne molitve godišnje *nevolje*

tiskav vu ti pušel slame. Da se družina zjadala, gazda je složiv sedem povresli i pušel je trdo svezav, a potom ga odnesev vum pod plot vu največke koprive. Dev je na jega sekire, srpe, krampe, kose i se oštre pikeče stvori. Tak kaj neso mele hude sile k njemo pristupa i kaj neje to zlo moglo nazaj vum dojtj (...) Jeden den predi Ivanja, na večer, gazda hiže zev je pušla spod plota i vuputiv se z obiteljom vu gmajno k onomo kupu šteroga so zvoli *kup spasa*. Da je Zdravo Marijo zazvonilo, najstareši čovek sela vužgav je kupa. A prisutni su počeli Boga moliti i si poreda so hitali pušle vu ogenj i prosili Boga kaj jim to zlo zgori, a kaj se drugo nabo več nigdar povrnolo v obitelj (...) a potom so se z molitvom i svetlim pesmama vu veseljo dimo vuputili. (Janković 2007: 66-68)

Prelogom su ophodile djevojčice u bijelim opravama, u pukotine prozora utičući *ivanjske ruže* i prema uventim cjetovima proricale sudbinu ukućana, žene su brale *vučju jabuku* za zaštitu doma od *gamadi*²⁰⁴, mještani su oko *kresa* plesali *kolo* (Ivančan 1987: 35). Na vratišinečkom pašnjaku Sipločje pokraj željezničkog nasipa održavalo se *ivanjsko ozavanje* potencijalnih svadbenih parova (Hranjec 1997: 113). Pomurke su sijale *proso*, nisu prele i prale (Balažin 2006: 79). U Sv. Martinu na Muri i u Prekmurju (Dolenci, Rogoševci, Kobilje, Hotiza) mladići su vitlajući ugarcima užigali pripremljen *ivanjski kres* i preskakivali ga, oko je krijesa plesala mladež u Martinuševcu i Sv. Mariji. U prekmurskim Beltincima taj je običaj zabilježen kao noviji. (EA Up. 134)

Magdale(n)je/Sv. Magdalena (22. 07.)

U Pomurju se vjerovalo da je predznak bliske smrti ukućana *mrtva zmija* koju uoči žena, a dobrog zdravlja – uočena *živa zmija*. Također i da zaključno do tada majka djeteta preminulog tijekom godine ne smije pojesti ponuđenu jabuku, navodno dozrelu u vrtu Majke Božje, u protivnom bi umrlo dijete na drugom svijetu plakalo (Balažin 2006: 79).

Ili(n)je/Sv. Iliš/Sv. Ilija prorok (20. 07.)

Predaja govori o imendanu sv. Ilije, za koji prorok ne smije znati, inače će tijekom dana jako grmjjeti:

Sveti Ilija se jako raši. Vozi s kočijom po nebi. Po nebi lagve kotura.

Ako netko ipak spomene imendan, treba odah protresti plot. U Pomurju su protiv grmljavine molili, bacajući u *oge(n)j* cice-mace *muceke* blagoslovljene na Cvjetnicu (Balažin 2006: 76).

Petrovo/Sv. Petar i Pavao (29. 06.)

Tko tog dana radi, navodno nakon smrti neće dospjeti u nebo čija vrata otključava sv. Petar. Sljedećeg dana počinje žetva (Kovácsné Kővágó-Jauk 2006: 60).

Janino/Sv. Ana (26. 07.)

Do tada se sije repa. Ne ide se u vinograd, nego se hodočasti k sv. Mihalju na Legradsku goru.

Lorenc/Lovrovo/Sv. Lovro (10. 08.)

Krastavci, tikve i lubenice od tada su prezreli i nejestivi:

Lerenc se počal vu vugorke i v tikve. (Balažin 2006: 79)

Vel(j)(i)ka meša/Velika Gospa (15. 08.)

²⁰⁴ Taj je pojam upotrebljen u tradicijskome, a ne u specističkom kontekstu.

Žene blagoslivlju cvijeće, beru ljekovito bilje, skupljaju jaja. Uz pjevanje marijanskih pjesama, hodočasti se na Mariju Bisticu (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 62):

Devica Marija, v tronošu sedeća, / romare gledeća... (Dekanovec, Žganec 1925: br. 223)

Bartulovo/Sv. Bartol (24. 08.)

Grožđe se puni, *zrelja grozdije* (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 62).

Križevo/Sv. Križ (14. 09.)

U Kotoribi se održavalo povijesno *Križevsko prošćenje*, a u današnje doba *Dani Kotoribe* (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 62).

2.2.4. JESENSKI OBIČAJI

Mihalje/Miholj(evo)/Sv. Mihovil (29. 09.)

Vjerovalo se da sv. Mihalj na drugom svijetu važe *duše vumrljih* i određuje im odlazak u pakao ili u raj. Tog dana obilježava svršetak poljoprivredne sezone:

Miholje se polje zakolje. (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 62)

Zadnji put u godini pomurski pastiri tjerali su stoku na ispašu, govoreći:

Dorica pase piknasto prase, / dojde Mihole, pak jo zekole.

Mihole, prase zekole. / Prase ide: »Skek!« / Tebi bode (pak) drek! (Balažin 2006: 79)

Berba grožđa počinje tjedan dana kasnije, izuzev berbe ranih sorti koje su brale samo žene, a muškarci bi prešali.

Došiel je, došel Sveti Mihalj, grozdje je zrelo, ja ga bum bral! (Vratišinec, kaz. Tuksar)

Nije poznato otkad se hodočasti u kapelicu sv. Mihalja na Legradsku goru.

L(j)ukačevo/Sv. Luka (18. 10.)

Jesenska sjetva u znaku je svršetka godišnjih gospodarskih poslova na otvorenom:

Sveti Ljukač, zadnji sejač. Sveti Ljuka sneg zahuka. (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 62)

Sesveti/Si sveci/Sisvete (1. 11.)

Uoči nekadašnjega pastirskog blagdana i zadnjeg dana ispaše stoke na otvorenom, žene uređuju grobove srodnika. U crkvi nakon *zdravomarije* svaki sat zvoni do ponoći. Vjerovalo se da hladan dan najavljuje hladnu zimu i prije Božića. Ukućani predvečer posjećuju grobove srodnika i prijatelja. Mladež se donedavno okupljala oko grobljanskoga *križnog dreva*, a djeca su na groblje nosila i natrag kući nosila *lampaš* od očišćene i izrezbarene glavolike tikve s umetnutom užganom svijećom. Ostatke *večerje* preko noći ostavljalo se *dušicami* preminulih.

Kad bi ukućani otišli na groblje, u Legradu je jedan ukućanin ostajao kod kuće (Hranjec 1997: 114; 2011: 161; Rkp. Bango 1981: knj. III. – II. 34).

Marti(n)je/Sv. Martin Biskup (11. 11.)

Iako do tog dana može potrajati *babje ljeto* (Dolenčić 1952. NZ 120a: 49), ispaša stoke na otvorenom je završavala, što je zabilježeno u Prekmurju (EA Up. br. 133 Hotize, Mačkovci). U gornjomeđimurskim selima noviji običaj u znaku svršetka vinogradarskih aktivnosti je *krštenje mošta*, obilježavanje zrenja vina posredovanjem *lažnoga biskupa*, *ministranata* i *kumova* koji običajno *krste mošt*. U Međimurju je uobičajeno žensko klanje guske ili pijeveca (Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 14), svečano objedovanje pečene guske ili pijeveca, mlinaca i mošta, pjevanje napitnice "Došiel je, došel sv. Martin" (Hranjec 1997: 114), odlazak Kotoripčana na stočni sajam u pomurski Sv. Martin (Szentmárton) i oglašavanje crkvenog zvona tijekom mise u svrhu navodne bolje komunikacije s precima, kojima se nakon jela ostavlja hrana i piće (Dolenčić 1952. NZ 120a: 42). U Vratišincu je u bijelo odjevena obitelj ručala *guščetinu* sa zagrobnom *hajdinom* ili *zeljom* i pila *vino*, u čast svojeg ukućana Martina (kaz. Tuksar)²⁰⁵.

Ja tebe čuvam od soli, a ti mene da glava ne boli! (Vratišinec, kaz. Tuksar)

Došel, bu došel sveti Martin, on ga bu krstil, ja ga bum pil!

Kršćanskoj legendi o *guski* koja je gakanjem razotkrila skrivenog propovjednika sv. Martina (Zaradija Kiš 2011: 194), podrijetlo je u antičkoj rimskoj predaji o gakanju svetih gusaka koje su kapitolsku rimsku stražu upozorile na noćni napad neprijatelja (Ferguson 1982: 142) i u prikazu ant. bogopoljodjelca Marsa s guščjim perom na kacigi.

Sv. Elizabeta (17. 11.)

U pojedinim selima uprezala se stoka za zaštitu od nesreće (Gönczi 1995: 79).

2.2.5. RADNI OBIČAJI

Uoči sjetve supružnici nisu spolno općili. Orači i sijači morali su odjenuti čistu odjeću, a posao odgoditi ako bi na putu u polje susreli ženu. Rad bi započeli molitvom i završavali zahvalom:

²⁰⁵ Turopoljsko martinjsko darivanje pastira osobitom hranom (*martinskom gibanicom*, *guščetinom*, *mlincima*, *vinom*) i odjećom (rubačom, opancima) te pastirsko uzvratanje *brščanovim vencom* za gazdin klobuk, zatim korčulanska martinjska *kolenda* (Kuhač 1941. V: br. 342), gradišćansko muško simboličko *šibanje djece*, *bajanje* i *blagoslov protiv vuka* novim bičem i brezovom *martinkom* (Horváth 2016: 182), podravsko *čuvanje mošta* (Kuzmić 1993: 110), zagorska muška ponoćna galama i udaranje dugim drvenim *proscima* o vinogradno tlo te okrijepa nazočnih spomenutim jelima i pečenim kestenima (Zlatac, kaz. Rihtarić), potvrđuju svršetak poljoprivredne godine.

Bog, blagoslovi naše delo! V ime Božje, bomo si kruha skrbeli! Daj, Bog, zdravlje, kaj bomo mogle
fčinite!

Kad bi u žitu ugledali *kukolj*, glasno bi uzviknuli:

Razžalostel se tožen gazda, da se stal! Neprijatelj mu med pšenico kokole nasejal!

Čim bi rosa ishlapila, žetva je započela uz zaziv:

Bog, pomagaj! Sveta Tora²⁰⁶, dej nam spora!

U Međimurju se snoplje vezalo u *križ*, a po svršetku žetve žeteoci bi spleli *slamni venec* koji bi za večerom gazdarici ovjesili oko vrata (Gönczi 1995: 78). U Pomurju je zadnji snop *pop* trebao biti najveći (Balažin 2006: 86).

2.3. IZVANLITURGIJSKI OPHODI

Barbarjevo

U Malom Mihaljevcu i Macincu muška djeca *bajači* ili *kol(i)jani* ophodila su selom katkad s *botaj* ili *bičekaj* u rukama i bajala "Daj vam, Bog, konjiče" (Hranjec 1997: 117, 119; EA Up. 136) ili pjevala "Barbara Devica, denes godivnica" (kaz. Farkaš), mogući napjev u nekadašnjemu pjevanom *kolu* izvođenom na *sejmo deklic* i na *proščenje*, kada bi mladići izabirali udavače (Ivančan 1987: 169). Neobdareni ophodnici u Vratišincu nasrtljivo su z *botaj* udarali po stablu *jaboke*, naizmjenice uzvikujući:

- Jabuka, či naš rodila, posečem te!
- Bom rodila, naj me poseči! (Hranjec 2011: 18)

Mikloševo

Uz zvukove zvonca i lanca, svaku seosku kuću obilazili su *mikloši*: sv. *Nikola* u bijeloj opravi i *Krampus* u crveno-crnom runu. Djecu su darivali jabukama, orasima, komadićima repe, suhim voćem i šećerom ako su znala moliti, a lukom i šibom ako su moleći pogriješili. *Krampus* im je prijetio da će ih odnijeti u vreći ne budu li sljedeće godine bolje molila (Hranjec 1997: 118; Telebuh i Furdi 1999: 297).

²⁰⁶ Ta je nepoznata svetica možda reinterpretacija folklornih vještica – slov. *Trok(l)je*, međ. *Veternice* i podr. *(U)torčice* – proždirateljica lijenih predilja i predilja u kvaterni utorak i subotu (Dolenčić 1952. NZ 120a: 68).

Luci(n)je

U Goričanu je bio uobičajen ophod dječaka *Adama* i djevojčice *Eve*, praćenih *Krampusom*, u Nedelišću ophod ženske, a u Maloj Subotici muške *babe Luce* umotane u plahtu i u ruci sa svinjskim očima, vilicom i nožem na tanjuru, čime su plašili neposlušnu djecu. U Belici je u istu svrhu upotrebljavana očišćena i izrezana tikva natakuta na štap. (Gönczi 1995: 80; Hranjec 1997: 119-120; 2011: 27, 29-31; Janković 2007: 61; kaz. Bajuk; Balažin 2006: 80)

Bad(n)jak

Nakon kićenja *božičnog bora*, ophodni dječaci *polježaji/polježari/poželjari (bajaci, koljani)* u kućama su klečeći bajali:

Na to Mlado ljeto, / zdravi, veselji, / tusti, debelji / kaj jeni jeljeni! / Dej vam Bog / puriče, račiče, teljiče, / čmeljiče, voljiče, konjiče, / ždrebiče, zlato i srebro, / sreću, zdravlje i zdušnoga zveličenja najveć! Amen. (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 66).

Znali su im se pridružiti i stariji mještani. Ženski ophodi nisu bili poželjni, da se tijekom godine ne slome *sekire*. Selom su na Badnjak ophodila *deca*, u Maloj Subotici noseći *štalico*, u Sv. Mariji dječaci *polježari*, a u Donjem Hrašćanu dvije skupine *pastirof* sastavljene od 5-7 mladića koji su nosili *sveće* i *betlehem* s pričvršćenom petokrakom ili šestokrakom *zvezdom* na vrhu i pjevali *božične popevke* "Marija se Majka trudi", a domaćini su ih zauzvrat darivali odojkom, kobasicama i kolačima. Mještani su u procesiji s *lampašom* u ruci išli na *polnočko* (EA Up. 134; Rkp. Mikac 1873: 111-113; Blažeka 1941: 67; Hranjec 1997: 120-123; 2011: 41-43, 46-50, 59, 63; Črep 2004: 125; Balažin 2006: 81; Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 65-66; Janković 2007: 61; Rkp. Bonifačić Rožin 1957: 10-11; Rkp. Bango 1981: knj. III. – II. 36, 38).

Štefa(n)je

U Prelogu se peradi u kljun ulijevalo malo rakije »za kuražnost«, a ophodni *polježar* glave pokrivene »za kukmaste guske« morao je čvrsto sjesti na stolac posut guskinim *perjem*, onako kako je morala sjediti i domaćica tijekom badnjačke večere, »da bi kvočke čvrsto sjedile na jajima« (Blažeka 1941: 67, 69). I u Goričanu su čestitari bili isključivo dječaci *bajaci*, jer se vjerovalo da ženski ophodnici donose nesreću. Kad bi glavni *bajač* izgovorio bajalicu, sjeo je na perje posuto *fkriž*, »tak kaj bojo kvočke k leto sedele« (Hranjec 2014: 201). Božićna vatra u peći nije smjela ugasiti, a stjepanjski čestitar razgrtao ju je žaračem, bajajući:

Kak jogenj živi, / tak zdravi bili! / Rodili se i plodili, / vsako dobro uživali! (Jambrešić-Štefanić 2009: 49)

Prvi ranojutarnji čestitar, kojeg su u Goričanu zvali *poležar* i kojeg su domaćini u Macincu i Maloj Subotici častili mesom (šunkom ili kobasicama), kolačem i alkoholnim pićem, morala je biti muška osoba (rođak, susjed ili prijatelj)²⁰⁷. U kući bi *šfefajski bajač* nakratko sjeo na *perje fkriž*, za mirnoću nasadenih kokoši nesilicā (Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 10; Ivančan 1987: 172; Hranjec 1997: 124; 2011: 71). Čestitar je u Sv. Martinu na Muri nosio *jaboko*. *Polažar* u Dekanovcu domaćina je darivao *navezanom botom*, zauzvrat u kuhinjskom kutu pijući alkoholno piće »da bi i kvočke sedele« i *deklama* prijeteći šibom »Aj, ženiti se!«. U Donjem Hrašćanu uoči svitanja *polježar* bi s torbicom za kolače o ramenu ukućane pozdravio »Faljen Isus, sretan Božić!«, sjeo na stolac zasut guščjim perom, kleknuo, prekrižio se i bajao nad slamom. U Martinuševcu i Kotoribi čestitar je mogla biti i ženska osoba. Pod prozorima su bajala i božićne pjesme pjevala svečano odjevena djeca *kolijani* u Macincu, *pol(j)ežari* u Goričanu i u Sv. Mariji, a predvođeni *poglavarom* odrasli i djeca zajedno u Martinuševcu. Pod okriljem već razgrađenog običaja, ophodnicima u Dekanovcu, Sv. Mariji i Goričanu, koji su bez bajanja i pjevanja samo čestitali uzviknuvši »Hval(j)en budi, Jezuš Kristuš i Marija! Sretan Božić!«, domaćini bi uzvraćali »Daj, Bog, zdravje!« ili »Bog, daj, plati!«. One domaćine koji im nisu otvorili vrata i darovali kobasice, jabuke, kolače *bidre* i/ili novac (uzet ispod slame na stolu), čestitari bi prokleli »Ne daj vam Bog srečo!«. U prekmurskoj Bogojini zdrav je dječak *polazič* u kuhinji molio klečeći na unešenim drvima, *pletenom kitom* ovlaš bi udario domaćina i bajao »Bog vam da vsega, koliko je na moji glavi vlasickov!...«, a domaćin bi ga zauzvrat obdario jabukom, suhim kruškama i novčićima. Pratile su ga *pesmarje*, sastavljeni od 7-8 mladića i djevojaka koji su darove stavljali u *ceker*, na odlasku pozdravljajući: »Mi od vas odidemo, Marijo vam zpotimo? Bog vam da vsem lahko noč i zaspitel!«. U Cankovu nedaleko Murske Sobote, 2-5 dječaka obilazila su selo u neimenovanom ophodu. (EA Up. 136) Svirajući po kućama, glazbenici *bandisti* i *cigači* čestitali su imendan svim *Štefima* (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 43).

Herodešovo

Muškarci su u Ivanovcu išli od kuće do kuće i simbolički šibali ukućane²⁰⁸ (Črep 2004: 125).

²⁰⁷ Ženskog čestitara u Cirkovljanu su kažnjavali kraćenjem kose (Hranjec 2011: 69).

²⁰⁸ Na Mladence se također šibalo ili udaralo bičem pod okriljem običaja hrvatske manjine u Slovačkoj:

Šibi-ribi, da ne opraviš, / alebo! / Šibi-ribi, da bi ove ručenke dobro diélale, / da bi ove noženke dobor bzíkále! (Škovierová 1995: 150)

Friži sun, friži sun, / friška but kot ribica, / va vodici rano sestej, / jabuko dej! (Mrázová-Faltanová 1999: 113)

Mlada Nedel(j)a/Novo L(j)eto

Novogodišnji čestitar je u Sv. Martinu na Muri, Dekanovcu i Goričanu bila odrasla muška osoba zvana *polazhar* ili *poležar*. Sv. Mariju i Goričan dječaci *pol(j)ežari* obilazili su bajajući "Na to Mlado leto" (EA Up. 136), legradski ophodnici pjevali su "Staro leto je minulo" (Hranjec 1997: 125; Rkp. Bango 1981: knj. III. – II. 39). U lendavskoj Hotizi i u okolici Murske Sobote (Beltinci, Krog, Rogaševci) prvi dogovoreni jutarnji božićni ili novogodišnji čestitar bio je dječak *pozdravlač* ili *polazič*, koji je za bajalicu ili usmenu čestitku nakon molitve klečeći na *panju*, *brvnu* ili *poleno*, koje je ponio sa sobom, bio obdaren jajima, suhim voćem, kolačem i novčićima. U lendavskom Donjem Lakošu čestitar i rođakov sin *voščilec* sjeli bi na *stolček*. Pratila ih je skupina mladića *kolednika*, koja je katkad ophodila bez mlađeg čestitara, pjevala *kolednice*, npr. "Hvalimo s pesmom zdaj, gospoda!", i u novije doba nosila *betlehem* ili *štalico*, no ožalošćene ne ophodeći. U lendavskim Kobiljama održala se starija tradicija mješovitih ophodnika *pesmarjof s botaj* u rukama, no bez čestitanja i pjevanja. U Bodoncima nedaleko Murske Sobote, nešto stariji muški ophodnici pratili su petoricu trinaestogodišnjaka, noseći u ruci pletene vrbove *bikovnice* (EA Up. 136).²⁰⁹

Tri kralje/Tri kralji

U Kotoribi su uoči blagdana ophodili dječaci *betlehemari s betlehemom* i pjevali *božićne popevke*, a u Macincu svečano odjeveni mali *kolijani* predvođeni dječakom koji je nosio *štalico* s vršnom *šestokrakom zvezdom* (EA Up. 136). Legradska tri dječaka *kolijana* pjevala su "O, sveti tri Krali", mlade Legrađanke nadale su se sudbonosnoj *senji* (Rkp. Bango 1981: knj. III. – II. 40-41). U prekmurskoj Bogojini ophodili su *pesmarje*, u okolici Murske Sobote (Hotiza, Krog) *koledniki* noseći *palice* i predvođeni mladićem koji je u ruci sa štap i pričvršćenom papirnatom šestokrakom *zvezdom* na vrhu pozdravljao »Zbogom, oče in mati, in vaši mali vsi otroci, vam želejmo eno ljubo! Lehko noč od Jezusa in Marije!«, a u lendavskom Donjem Lakošu tri zakrabuljena dječaka odjevena u naopako okrenutu odjeću i s predvodnikom koji je nosio *betlehemske jaslice* s petokrakom *zvezdom* (EA Up. 136). Na Sv. tri kralja Ivanovčani su uprezali konje, obilazili polja, molili i svetom vodom pomoću zelene grančice blagoslivljali zemlju (Črep 2004: 124).

²⁰⁹ Ophodnici hrvatske manjine u Slovačkoj pjevali su na **Novo Ljeto**:

Diva Marija tri vience vila. / Prvi je vila za zdravlje, vesiće, / drugi je vila za naše puće, / da bi nam Buóg dál žitka uruóde. / Trieti je vila za vinuógrade, / da bi nam Buóg dál vinca uruóde. (Devinska Nova Ves, Škovierová 1995: 150)

Svečnica

Međimurski vjernici su u procesiji s blagoslovljenom *svečom* u rukama obilazili crkvu. U lendavskom Kobilju zabilježena je tradicija mješovitih ophodnika *pesmarjof s botami*. Prekmurskoj Bogojinom su ophodili *pesmarje*, Krogom nedaleko Murske Sobote – *koledniki* (EA Up. 136).

Fašen(j)k

U nedjelju na Mal(j)i Fašen(j)k selo su obilazila djeca zvana *Ciganice z detetom v koriti*, odjevena u izvrnutu staru odjeću, s čarapom navučenom preko glave i brkova naljepljenih na lice. U utorak na Vel(j)(i)ki Fašen(j)k selom su šetale i u crkvu odlazile udavače odjevene u tradicijsko svečano ruho. Ophodili su transvestitski *fašenjski svati* uokolo bacajući *cepanice* i *sečko*, zatim *mlada* starija i viša od *mladenca* te *hmajni fašenjki (larfe)* usput simbolički šibajući djecu koja su im uzvraćala (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 46; Hranjec 2015: 204):

Fašenk, Fašenk, kurvin sin, se si dekle oplodil, samo mene ostavil! (Rkp. Dolencić 1952. NZ 132: 9)

Cvetnica

Svećenik bi ispred crkve molio vjernike da ga puste u crkvu, kako je i Isusu bilo dopušteno ući u Jeruzalem. Zatim bi svećenik i vjernici hodali oko crkve i pjevali pobožne pjesme.

Vuzem

Od Vel(j)(i)kog čet(v)rtka do Vel(j)(i)ke subote selom su obilazili klenkači, mise najavljujući škrebetaljkama. Na Vel(j)(i)ki petek mještani su *preše(n)ciji* odlazili u crkvu vidjeti Božji grob. Nakon odvezivanja crkvenih zvona na Vel(j)(i)ku subotu, vjernici u *prošeciji* poslije podne odlaze na uskrсну misu *goristanjanje*, tijekom koje pjevaju liturgijske pjesme i čestitaju jedni drugima Uskrs (Hranjec 1997: 109; Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 50). Na Vuzem (Uskrs) se na ranojutarnjoj misi blagoslivlje hrana (*po*)*svečenje*, koju žene u košarama kući odnose na glavi utrkujući se (Hranjec 1997: 108). Noseći ukrašenu *pogaču*, izabrana i svečano odjevena udavača na Belu/Pisanu/Veleničku/Vilaničku ned(j)el(j)u vodi druge dotjerane djevojke na sklapanje posestrimstva *sestrenje* (Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 13; Hranjec 1997: 109-110; Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 50-51, 54-55; Balažin 2006: 75, 77).

Jurjevo

Do sredine 20. st. ophodni konjanici *jurjaši* obilazili su Donju Dubravu, zaustavljajući se pred kućom svake udavače i zauzvrat ispijajući ponuđeno vino ili rakiju (Novak 2007: 44 bilj. 17). Pastir je u prekmurskoj Hotizi ophodio selom i u svaku kuću unosio *šibu*, govoreći »Šibo vam

dam na peč, da vam bodo krave tak debele kak peč!«, zauzvrat se časteći ponuđenim jelima (EA Up. 133).

Markovo

Vjernička procesija *proše(n)cija* obilazi selo za blagoslov polja, svećenik se kao predvodnik okreće na svaku glavnu stranu svijeta moleći po jedno od četiri evanđelja. Nazočni vjernici kući nose blagoslovljenu srećonosnu vlat žitarice (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 56-57).

Spasovo

Kotoripska procesija prvog se dana kretala do *pila sv. Ivana*, drugog dana do *grobišća* i trećeg do *pila sv. Magdalene* (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 59).

Antunovo

Na dan zaštitnika svinjā i goveda oko dekanovečke crkve obilazila je procesija vjernika, nekada i sa stokom (EA Up. 133).

Telovo

Djeca u bjelini iz košaricā i danas rasipaju ružine latice, svećenik iza njih čita drugo evanđelje, noseći *Presveto* ispod *neba* kojeg nose četiri vjernika, drugi vjernici pjevaju i mole. Procesija se zaustavlja ispred svakog *križnog dreva* natkritog sjenicom. Nakon obilaska sela, svi nazočni zajedno odlaze u župnu crkvu na misu (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 60).

Iva(n)je

U Prelogu su djevojčice u *belini* obilazile selom i u svaku kuću zaticale *iva(n)jsko cvetje*.

Žetva

U povorci su na polje odlazili muškarci *kosci*, žene *nabiralje* i djeca *pojasari* (Sabolić 2015: 123). »...su žjači meli cimere od domaćih ruž – bajžulek, ružmarin, polske ruže« (kaz. Trstenjak). Od zadnjeg otkosa žita jedna žetelica ili žeteoc bi krišom spelo *žetveni venec* i kod kuće ga stavio *gazdarici* ili glavnoj *sokačici* na glavu. Domaćica koja ne bi pogodila tko joj je donio vijenac i blagoslovila ga *svetom vodom*, morala se tijekom zajedničke večere svim teškakima iskupiti *duplim aldomašom*, 'dvostrukom dozom vina' (Krnjak 2009: 105).

Anino

Vjernici iz donjeg Međimurja, Legrada i obližnjih pomurskih sela odlaze u *preše(n)ciji* na misu u kapelu sv. Miholja na Legradsku gori.

Vel(j)(i)ka meša

Pokorničke hodočasnice pješice *na Bistru* (u Mariju Bistricu) predvodilo je nekoliko muškaraca, s velikim križem na čelu procesije, u kojoj su vjernici pjevali *bistričke (marijanske, romarske)* pjesme. Na trodnevnom putu do svetišta kirijaši *foringaši* su u zaprežnim kolima vozili hodočasničke *stroške*. Po povratku iz svetišta, hodočasnike su dočekivali mještani i zajedno s njima išli na misu. Hodočasnici su djecu darivali novim drvenim igračkama (Gönczi 1995: 78-79; Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 61-62).

Vršidba mlatitva

Seljaci *mlatci* ručno su vršili dvjema spojenim pokretnim motkama *cepimi*, vani na nabijenom tlu *guvnu* ili u štaglju između parme i staje (Sabolić 2015: 126).

Miholje

Vjernici iz donjeg Međimurja, Legrada i obližnjih pomurskih sela odlaze u *preše(n)ciji* na misu u kapelu sv. Miholja na Legradsku gori.

Sisvete

Obitelji su na grobove svojih preminulih nosili ručno izrađene *vence* i na njima uživali uvijek istu *sveću*.

2.4. PJEVANO-PLESNI OBLICI

Hrvatskom kolu – temeljnom slavenskom plesu i nekadašnjemu apotropejskom glazbeno-kinetičkom oponašanju **kretanja božanskih nebeskih tijela** u vegetacijskom razdoblju²¹⁰, podrijetlo je u istočnoeuropskome ie. tradicijskom plesu starom oko 3 000 godina (Haskell²¹¹ 1960. u Nahachewsky 2012: 30). Držeći se za ruke, plesači istoga ili oba spola naizmjenično se brže i sporije strukturirano kreću po zamišljenoj kružnici, povremeno titrajući tijelom, poskakujući i lupkajući nogama o tlo. Smjer plesanja im je ulijevo, osim u korizmenim i drugim žalobnim kolima koja su se plesala udesno. Iako su međimurski kazivači u 20. st. isticali zabranu plesa u koroti, korizmi, adventu te na Uskrs, Trojake i Božić, folkloristica Marija Novak objasnila je početno kretanje udesno pokladnog kola "Tu za repu, tu za ljen" i svadbenog "Kola mladih sneha z bidrami na glavi" zaštitnom ulogom protiv zlih silā (Novak 1983: 76; Ivančan

²¹⁰ Zapadnopelješka predaja govori o vilinskoj smrtnoj kazni onome tko prekine *vilinsko kolo*. Običaj je svako *kolo* triput prekriti i blagosloviti: »Ako na zlo igralo, na dobro fermalo!« (Pederin 1976: 278, 288).

²¹¹ Haskell, Arnold A. 1960. *The Wonderful World of Dance*. New York: Garden City.

1987: 58). Plesanjem **kola** u Međimurju redovito su završali organizirani godišnji ophodi na pučke blagdane, uz prijalazne životne događaje (*sestrenje, gostovanje, verostivanje*) i nakon zajedničkih poslova. Izvodilo se ulančavanjem, vijuganjem, provlačenjem, ljuljanjem, kruženjem, drmanjem, poskakivanjem, vrtnjom, toptanjem itd. na gumnima i raskrižjima, oko krijesa, izvora i sela te u dvorištima oko zdenca i usađenog stabalca *majge/mojge (najge, ropčenjaka, venčenjaka)*, u kući oko stola *table*, pokraj *peči* i ispod *trama*, u gostionici *oštariji*. »Stara su se kola izvodila isključivo uz pjesmu, plesovi uz svirku, a rjeđe i pjesmu, dok su se novi plesovi kreirali na već postojeće stare pjesme (...) Naime, kako smo to već ranije utvrdili mnoga nova kola i plesovi građeni su pretežno od starih elemenata.« (Ivančan 1987: 29-31, 121, 199). Razdoblje i mjesto izvedbe plesa, spol i starost plesača te plesno-kinetički oblici prvotno su bili u znaku plesnih kozmogonijskih predodžaba.

U stariju plesnu tradiciju Međimurja ubrajaju se pjevani **pokladni plesovi** "Tu za repu, tu za ljen", "Pičoka", "Zmija", "Na veselje" i "Kolo fašenjskih sneha" (na Pokladni ponedjeljak), djevojačka **uskršnja kola** "Došiel nam je lepi pisan Vuzmek" i "Oj, čašica, verna pajdašica" (na Bijelu nedjelju), **jurjevsko kolo** "Sveti Juraj kres naloži" i vidovečko "Na Đurđevo, na večerje" oko *majge*, **uskršno-ivanjsko** tzv. *kotoripsko kolo*, **ivanjska kola** "Sejaj, baba, leneka", "Lado nam je, drago nam je" i "Šetal se Ivan" oko krijesa, **svadbena kola i plesovi** – svatovsko nijemo kolo "Kolo za tablo/Otečnaš" oko stola; "Što je moje guske fkral"; djevojačko kolo "Oj, čašica, verna pajdašica"; šaljive solističke plesne igre spretnosti s rekvizitima pojedinih svatovskih časnika "Cibeli Macko", "Kuritari", "Metlar/Metlin tanc", "Mlinček", "Pičoka", "Ples z stolcom/stolcimi", "Ples zastavnjaka" i "Šopka tanc"; parovni "Ples japeka i mamice", "Ples na zelje" djevera s djeverušom, ples "Ples na venčani venec" nevjeste sa svatovima, ples djevera s djeverušom i "Ples z svečami" vjenčanog para; svatovska mješovita i biračka kola "Liepa Kata kolo vodi", "Ljepi moj vrtič ograjen", "Trgala sem ružu od zemlje", drmešno "Igraj kolo u dvadeset i dva"/"Kušuvalec"/"Vanjkuštanc"; "Ples svatovskih maškorofof" i "Sejanje dara"; čardašni "Ples z bidrami" mladih snaha s pogačom *bidrom* u ruci ili na glavi i "Tri sem kite posadila"; dvoredno mješovito kolo "Jošče naše povekše". Pridružuju im se **dječja kola** "Am duči bu neduči", "Ana Mara", "Cice muce", "Igraj kolo, igray kolo", "Ringe raje" i "Sedam godina u kolu" (Ivančan 1987: 14, 17, 36, 84, 91, 98, 102, 105, 120, 147, 183-184, 190, 237; Žganec 1990: 38, 164, 179).

Polukružne *vuzmene igre* suvrstica su otvorenih šetanih kola. U folklornom repertoaru Međimurja danas je zastupljeno tri **pjevano-plesne prakse u kolu**: uskrsno plesno-pjevano *kotoripsko kolo* iz Kotoribe, *krogljanska kola* iz Okruglog Vrha te *svatofska kola*. Obilježava ih najstariji i najčešći metrički oblik osmerac ili dvanaesterac, zgusnut dramatski sadržaj, melodija u četverodijelnomu, dvodijelnom i trodijelnom obliku i nepravilni šestodijelni ritam.

2.4.1. KOLO U GORNJEM MEĐIMURJU

Prema sjećanju svoje bake i starijih mještana, folklorni amater Josip Krnjak iz gornjomeđimurskoga Okruglog Vrha u rodnom je mjestu početkom 21. st. potaknuo obnavljanje **dva kola**.²¹² Budući da su navodno prije oko sto šezdeset godina četiri obitelji doselile iz Banovine u Okrugli Vrh, međimurska etnokoreografkinja Sanja Bacinger, koja je ta kola 2008. u izvedbi KUU Zasadbreg predstavila na Smotri međimurskog folklora u Donjoj Dubravi i godinu dana kasnije u nešto izmijenjenijoj inačici na Smotri koreografiranog folklora u Čakovcu, pretpostavlja da su banijskog podrijetla. Prvo **biračko kolo** "Ko ti dao, dojdete" najprije *oposun* plešu najstarije žene skupno zvane *Marike*, zatim im se priključuju srednjodobne žene zvane *Anike* i najzad djevojke *Rozike*, a zaključno i muški plesači koji kao početni pozivatelji u kolo do pred kraj plesa stoje postrance. Bacinger ističe arhaičnost šesterodijelnoga plesnog koraka, kojem je početni iskorak lijevom nogom i zaključni trokorak prema plesnom središtu i prema van te arhaičnost šestotaktnog napjeva u 2/4 mjeri na tragu *bajanja*:

Muški plesači: Marike, ajde da vidimo kak vi plešete!

Marike: Ko ti dao, dojdete, dojdete! (3x)

Muški plesači: Anike, ajde da vidimo kak vi plešete!

Anike: Štera kakšu pintu ima, pintu ima! (3x)

Muški plesači: Rozike, ajde da vidimo kak vi plešete!

Rozike: Roza ima lepu pintu, lepu pintu (3x)

Svi zajedno: A na glavi ima grintu, ima grintu! (3x)

Otvoreno mješovito kolo "Mesec je svetil" u istoj mjeri plesači izvode *naoposun*, ruke držeći *fkriž* sprijeda, iskoračujući lijevom nogom, priključujući desnu nogu i njišući se tijelom.

²¹² Josip se sjeća kazivanja svoje bake i o osobitim tradicijskim obilježjima žitelja Okruglog Vrha, drukčijima od onih iz okolnih gornjomeđimurskih naselja.

Mesec je svetil, / zvezde su sjale, / moj je dragi drugu ljubil, / mene je ostavil, / mene je ostavil. // Pitaju me (z) Donje žene šteroga sam sela, / šteroga sam sela. // Lepa mlada, lepa mlada, z Jurofske sam fare, / z Jurofske sam fare.

Nakon šetanoga pjevanog dijela slijedi ubrzani plesni dio, u kojem se parovi s težištem na desnoj nogi plesnim korakom *lese* provlače ispod podignutih ruku zadnjeg para plesača.

Kola sadrže **metrički obrazac kolomyjke (4+4+4+2)**. Prvi ples sadrži još i elemente plesnoga muško-ženskog dvoreda i pjevanog dijaloga sa stihovanim omalovažavanjem djevojačke nepokrivene glave²¹³ te s tri plesna dijela trodobnih skupinā plesačicā. Zbog suprotnog smjera kretanja, drugi ples uključuje plesnu figuru *pod most*, koja upućuje na njegovu zagrobno obilježje. Spomenuta plesna obilježja potvrđuju arhaični kulturni karakter oba *krogljanska kola*.

2.4.2. KOLO U DONJEM MEĐIMURJU

Prije nego što su obredno-običajne proljetne plesove »koji kvare mladež«, tijekom 19. i u prvoj polovici 20. st. zatrli »revni župnici« nekih donjomeđimurskih naselja (npr. u Prelogu), kotoripski župnik Juraj Lajtman još je početkom 20. st. u donjem Međimurju zabilježio sjećanje starijih mještana o plesanju **kola**, u Kotoribi neprekidno do 1914. godine (Kolarić 1992: 168-169; Lajtman u Hranjec 2014: 114; Sabolić 1995: 18-19). Vinko Žganec zapisao je da su se **popijevke od kola** pjevale u Kotoribi, Donjem Vidovcu i Donjoj Dubravi (Ivančan 1987: 15). Na kotoripskim plesalištima *igriščima* (na raskrižjima i u dvorištima) to je tzv. *kotoripsko kolo* svake nedjelje od Bijele nedjelje do Ivanja u sumrak nakon večerja *pozdravljenja* plesala mladež pod nadzorom starijih, također i mlađi bračni parovi. U plesu je sudjelovalo 10 do 20 plesača, a u starijoj plesnoj tradiciji isključivo djevojke kojima je jedino tada bilo dopušteno plesati. Budući da je bilo gotovo zaboravljeno, a nakratko obnovljeno po osnutku ogranka Seljačke sloge 1937. i iste godine izvedeno na lokalnoj folklornoj smotri u Donjem Kraljevcu i na središnjoj smotri u Zagrebu, na poticaj Vinka Žganca obnavljali su ga od 1970. do 1975. folklorni amateri Danka Dolenc, Josip Dolenc Sović i Slavi Horvat Petrina. Nakon toga, njegovu izvedbu ponovno je preuzelo kotoripsko folklorno društvo (Ivančan 1987: 32-33, 63, 69; Kolarić 1992a: 169; Sabolić 1995: 21). »Pjevanje u kolu uvijek je bilo jednoglasno. Koraci su bili jednaki u svim kolima, a mijenjali su se stihovi napjeva. Kolo se kreće u laganom ritmu.

²¹³ Porugom i omalovažavanjem udavača na taj se način vjerojatno željelo utjecati na njihovu bržu udaju, nakon koje su udate žene kosu morale kosu prekriti *poculicom*.

Kotoripsko kolo ne poznaje nikakvih stilskih figurā. Ipak, igranja u svim kolima nisu bila ista. Kod stanovitih kola igralo se brže, a kod nekih opet veselije i življe kad su muški igrači znali jače nogama udarati o zemlju uz poklik »Hopa, hop!« ili slično. Kod nekih kolskih pjesama kolo se više puta zbililo – stisnulo, pa se opet vratilo u normalan položaj. To se izvodilo ovako: svi u kolu naprave jedan ili dva koraka prema sredini kola čime se igrači jako stisnu, ali se idućeg trena opet vrte u prijašnji položaj (...) Prema tome, kolo se nije nikad razbijalo u plesne parove...« (Sabolić 1995: 26). Nakon zaziva »S pomoć Božja i Marija!« počimalje *popevačice*, *dekle* i *mlade snehe* okrenute prema plesnom središtu i s rukama međusobno isprepletenim ispred tijela *fkriž* ponavljale su prvi stih »Spravljajte se divojčice!« istoimenoga početnog napjeva kojim bi *popevačica* povelala **kolo**. Postupno su im pristupali neoženjeni i mlađi oženjeni plesači. »Kolo se pleše punim stopalima. Koljena su napeta. Držanje u kolu je uspravno, dostojanstveno, pomalo kruto bez pretjeranog smijanja i dobacivanja, s blagim vertikalnim titrajima (drmanjem) tijela (...) kolo je zatvoreno, zbijeno (...), smjer kretanja je u smjeru kazaljke na satu, pomicanje kola je blago, izvodi se isključivo uz pratnju pjesme...« (Novak 1991: 207).

Nepravilnome šestodijelnom ritmu **kola** Ivan Ivančan pripisao je dinarsko podrijetlo. Prema dinarskim (zatvorenost, kretanje *naoposun*, napjev, kolovođa, šestodijelni obrazac, zaustavljanje umjesto koraka u suprotnom smjeru) i panonskim (zatvorenost, zbijenost, ukriženost ruku, kretanje *naoposun*, titranje, napjev) plesnim obilježjima, Marija Novak²¹⁴, rođena u Donjoj Dubravi nedaleko Kotoribe, datira ga u doba velike seobe Bijelih Hrvata (Novak 1982: 207-208). Na temelju stihova pjesme u kolu "Turki robe zelenu dobrovo" te na temelju nekih ikavskih i drugih nekajkavskih riječi (npr. *divojka*, *hladna*, *studena*) uključenima u kotoripske I neke druge međimurske tradicijske pjesme, teolog i povjesničar Juraj Kolarić, rođen u Donjem Hrašćanu, pretpostavio je da je **kotoripska plesna tradicija** podrijetlom iz Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, odakle su je feudalni podanici obitelji Zrinski, kao vojnici pristigli u protuosmaljsku obrambenu utvrdu Novi Zrin, u 17. st. prenijeli u istočno Međimurje (Kolarić 1992: 168).

²¹⁴ kći pučkoga folklornog koreografa Mije Novaka i dugogodišnja suradnica Vinka Žganca

2.5. GODIŠNJI PLESNI NAPJEVI

Do kraja 18. st. u sjevernohrvatskim župama, plemićkim kurijama i školama podučavanje na latinskom te glazbovanje na narodnom i latinskom jeziku novčano je podupirala Crkva. Duhovni napjevi preuzeti iz crkvenih latinskih i njemačkih pjesmaricā, na međimurskom području prilagodili su se i udomaćili posredovanjem Zagrebačke biskupije. Plemićki i građanski mecene pospješili su profesionalizaciju glazbovanja angažiranjem vrhunskih stranih glazbenika u glazbenim kapelama, na taj način omogućujući doticaj s drugim europskim nabožnim i crkvenim napjevima (Stipčević 1996: 322). Međutim, izvan crkve seljaci su u krugu obitelji uobičajeno izvodili prigodne pjesme koje su se generacijski prenosile usmenom predajom i koje nisu bile uključene u liturgijski repertoar. Iako ne pripada međimurskim kajkavskim govorima, dalm. talijanizam *zakàntat*, općepoznatog značenja ‘zapjevati’, na zapadnom Pelješcu znači ‘začarati’ (Pederin 1976: 293). Iz toga se može naslutiti prvobitni kulturni značaj pjevanja i običajno **izvanliturgijsko pjevanje**, starije od liturgijskoga.

Nakon konfiskacije međimurske imovine plemićke obitelji Zrinski, Kotoriba je nakratko pripala grofovima Čikulinima (1715. – 1719.), zatim češkoj grofovskoj obitelji Althan (1719. – 1791.) čiji je pripadnik Mihajlo Ivan bio veliki župan Zalske županije, a nakon prodaje do 1923. i zadnjem veleposjedniku grofu Jurju Feštetiću od Tolne (Kelemen 2015: 109). Zahvaljujući sačuvanom dvodijelnom kodeksu »Protokola trgovišta Kotoribe« (1724. – 1804. i 1769. – 1789., 1803., 1804.), upravnom zapisniku trgovišta Kotoribe koje je pripadalo čakovečkom vlastelinstvu i ugarskoj županiji Zala administrativno od 1719., danas su poznati ustroj povijesne kotoripske mjesne uprave i njezin administrativni život, propisane trgovinske odredbe i cjenovna ograničenja. U tom je kodeksu zabilježeno da su državnu plaću dobivali *birovi*, *notari*, *aletaši*, *kapuši* (hajduci), *brodari*, *čordaši*, *kanasi*, *krčmari*, *zvonari* i protupožarni *stražar*, da se krajem 18. st. dvosmjerno živo trgovalo između Ugarske, Galicije, Erdelja i Poljske te da je vjeroispovjest *luterana* bila dopuštena (Kelemen 2015: 108, 111-116, 121-122). Sve to predstavlja važan povijesni kontekst **međimurske plesne tradicije**.

2.5.1. NAPJEVI OSOBITOGA RITAMSKOG OBRASCA

Prema zapisu iz 1834. svećenika Stjepana Mlinarića, početkom 19. st. *kalamajka* i *kolo* bili su **najomiljeniji plesovi Međimurja** (Ivančan 1987: 17-18), također i **Prekmurja** (Baš 1980: 228),

slovenskog područja koje je u doba Zrinskih s Međimurjem bilo jedinstveni posjed. Zbog vjerskih i političkih zabranā već nakon Prvoga svjetskog rata, kad su se prva međimurska folklorna društva (1925. u Goričanu, 1927. u Donjoj Dubravi, Prelogu i Nedelišću) osnivala na poticaj Seljačke sloge pod okriljem Hrvatske seljačke stranke (Novak 1993: 95), *kalamajka* je zaboravljena i danas se više ne pleše. Međutim, pojedini **međimurski godišnji napjevi** (pokladni i uskrsno-ivanjski) te međimurski *čardaši* koreografirani na izabrane **čardašne napjeve**, npr. "Klinček stoji pod oblokom" i "Žena ide/išla na goste", sadrže **plesne figure** i **metrički obrazac** slične onima u huculske *kolomyjke*.

Tu za repu, tu za len, tu za masno zelje...
 Ta-te Ta-te / Ta-te Ta / Ta-te Ta-te / Ta Ta /
 Fašjik ima velke oči i duge mustače,
 Pepelnica zaručnica koli njega skače...
 / Ta-te Ta-te / Ta-te Ta(-te) / Ta-te Ta-te / Ta Ta /
 4 + 3- + 4 + 2
 4 + 4 + 4 + 2
 (Mursko Središće, Žganec 1990: br. 147)

Sedam godina u kolu, okreni se, Jala!
 Neka ide, neka ide! Čija je to vojska?
 To je vojska, to je vojska Lackovića bana...
 4 + 4 + 4 + 2
 (Vratišinec, Žganec 1990: br. 32)

Tri su ftice (tri su ftice) goru preletele...

Turki robe (Turki robe) zeleno dobrovo...

Ta divojka (ta divojka) ka junakom draga...

Mikor konje (Mikor konje) po polju zjahava...

/ Ta Ta / Ta Ta / (Ta-te Ta-te) / Ta-te Ta-te / Ta Ta /
 4 (+ 4) + 4 + 2
 (Kotoriba, Ivančan 1987: 123, 124, 131)

Taj se **metrički obrazac** javlja i u **međimurskim svadbenim napjevima** "Čuk sedi", "Ftiček veli", "Igra kolo u dvadeset i dva", "Na Rokovo v Draškovcu proščenje", "Pijte, ječte, moji vrancij konji", "Vu dvoru su tri stoleki", "Vu Priloku lepi dečki" i "Žena muža po strnišću pase" te u **prekmurskome svadbenom napjevu** "Marko skače":

Vu Priloku lepi dečki vu široki gačaj...
 / Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta Ta /
 4 + 4 + 4 + 2
 (Prelog, Žganec 1980: br. 180)

Čuk sedi, čuk se sedi, na zelenom dvoru,
on gleda, on gleda, grlicu prez para...
/ Ta-te Ta- Ta-te Ta- / Ta-te Ta-te Ta ta /
3- + 3- + 4 + 2
(Kotoriba, Žganec 1916: br. 21)

Ftiček veli, ftiček veli da se ženil bode,
(a, a, a, a, da se ženil bode.)
/ Ta-te Ta-te Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te Ta Ta /
4 + 4 + 4 + 2
(Kotoriba, Žganec 1916: br. 48)

Oj, čašica, verna pajdašica!
Pijte, ječte, moji vranci konji,
kaj pojdemo dalko po divojku!...
/ Ta Ta-te / Taa-Te / Ta-te Ta-te / Taa-te /
3- + 2-- + 4 + 2
4 + 4 + 2
(Hodošan, Žganec 1924: br. 600)

Vu dvoru su tri stoleki, nit' jen noge nema...
/ Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta Ta /
4 + 4 + 4 + 2
(Dekanovec, Žganec 1924: br. 80)

Žena muža, žena muža po strnišču pase.
(Aj, aj, to, to, to, po strnišču pase.)
/ Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta Ta /
4 + 4 + 4 + 2
(Dekanovec, Žganec 1924: br. 348)

Igraj kolo, igraj kolo, da se medved igra (u dvadeset i dva),
vu tim koli, vu tim koli lepa Mara igra!...
/ Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta Ta /
4 + 4 + 4 + 2
(Dekanovec, Žganec 1924: br. 1)

Marko skače, Marko skače po zeleni trati.
(Aj aj, ajajaj, po zeleni trati!)
V rokah nosi, v rokah nosi sedem žutih zlatih,
To de njemi, to de njemi za devojko dati,
Pijte, jejte, pijte, jejte, moj'ga brata konji!
Pa smo išli, pa smo išli daleč po devojko,
Prek devetih, prek devetih, prek desetih mostov,
»Dajte nam jo, dajte nam jo, naša draga mati!«
»Ne dam ti jo, ne dam ti jo, lagov si bradati!«
»Raj jo hočem, raj jo hočem v skrinjo zaklepati!«
/ Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta Ta /
4 + 4 + 4 + 2
(Prekmurje, "Marko skače": web)

I **svadbeni plesni napjev** koji je preloški kazivač Josip Glavina (rođ. 1902.) Vinku Žgancu predstavio pod nazivom "Kuritare" ili "Međimurski drmeš", a Ivan Ivančan zabilježio u Prelogu kao parovni instrumentalni ples "Kuritari", sadrži **plesne figure** i izvedeni **metrički obrazac kolomyjke**.²¹⁵ Međimurski mogući ophodni napjevi "Kiša pada, trava raste" i "Teći, teći, bistra voda" također:

Ta-te Ta-te / Ta-te Tafa-te / Ta-te Tafa-te / Ta Ta /
 / Ta-te Tafa-te / Ta-te Tafa-te / Ta-te Ta-te / Ta Ta /
 / Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta-te Tafa-te / Ta Ta /
 / Ta-te Ta-te / Ta-te Ta / Ta-te Ta-te / Ta Ta /
 4 + 4⁺¹ + 5 + 2
 5 + 5 + 4 + 2
 4 + 4 + 4⁺¹ + 2
 4 + 3- + 4 + 2
 (Prelog, Ivančan 1987: 250)

Kiša pada, trava raste, gora zelena...
 / Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta - /
 4 + 4 + 4 + 1-
 (Vratišinec, Žganec 1916: br. 17)

Teći, teći, bistra voda, ka se zoveš Sava!
 Po njoj plovi šajka lađa, srebrom okovana,
 vu njoj stoji divojčica tenka i visoka.
 Bregom jaše mlad katana, srce mu se kala.
 »Bog daj, Bog daj, devojčica, kaj bi moja bila!«
 »Daj bi znala, daj bi znala, kaj bi tvoja bila,
 šikom bi se opasala kaj bi tenša bila,
 na prste bi postajala kaj bi vekša bila,
 z mlekom bi se izmivala kaj bi lepša bila!
 Do tri sinke sem imela, jošče bi tri rada:
 jedan mi je v česki zemli, česki odgovara,
 drugi mi je pri cesaru, caru blago spravlja,
 tretjega sem Bogu dala, budi Bogu hvala!
 / Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta Ta /
 4 + 4 + 4 + 2
 (Kotoriba, Žganec 1924: br. 101)

U međimurskim **svadbenim napjevima** "Zginula je pikuša" i "Krpice, krpice" taj je metrički obrazac tek djelomično narušen, no svadbeno "Svinjarsko kolo" i obredni stihovi o seoskom svinjaru *kanaso/kanoso* (Strahonja 1987: 71; Hranjec 1997: 91) upućuju na vezu mađarskog plesa *kolomejkát* u živahnoj 2/4 mjeri i njemu srodnog **plesa svinjara** sa štapovima kojima se u

²¹⁵ *Koritari* su bili romski obrtnici koji su od drveta izrađivali korita i posude (Sabolić 2015: 148).

drugom dijelu pridružuju plesačice (Usp. "Kanásztánc": web), zvanog *kanász táncok* (mađ. *kanász* 'svinjar' + *táncok* 'ples') ili *kanásztánc*²¹⁶, koji se još naziva *spori* i *brzi czárdás*²¹⁷.

Zginula je pikuša z devetimi prasci,
troje došlo, troje ne, troje nigdar na bo.
Kanas igra žveglicu, svinjice se pasu,
pri zelenim grmčecu, rano pri capašu.
Kanas je otišao spat kre capaša, v grabo,
pikuša je otišla, već je nigdar na bo.
K tomu devet pajcekov v šumi su se zmeli,
šest je bilo prekasti', tri pak črno-beli.
Pikuša je otišla kalampera skapat,
kanas se je rasrdil, pak se dišel ftaplat.
/ Ta-te Ta-te / Ta-te Ta / Ta-te Ta-te / Ta Ta /
4 + 3- + 4 + 2
(Dekanovec, Žganec 1924: br. 93)

Lepa Mara, lepa Mara poljske ruže brala,
beruč' ruže, beruč' ruže u goricu zašla.
Tam je našla, tam je našla Ivana svinjara:
»Bogaj, tebi, Bogaj tebi, Ivane svinjare,
izved' mene, izved' mene iz te crne gore,
dat ću ti ja, dat ću ti ja ljubiti lice belo!«
»Daj, Marice, daj Marice, da ti ljubim lice!«
»Ne dam, Ivo, ne dam, Ivo, do majkine bašće!«
Kad so došli, kad so došli do majkine bašće:
»Daj, Marice, daj, Marice, da ti ljubim lice!«
»Ne dam, Ivo, ne dam Ivo, do majkine kuće!«
Kad so došli, kad so došli do majkine kuće:
»Daj, Marice, daj, Marice, da ti ljubim lice!«
»Ne dam, Ivo, ne dam, Ivo, tu me vidi majka!«

²¹⁶ Budući da je tome plesu podrijetlo zapadnoukrajinsko, zanimljivo je da su, osim oblika *troglavog zmaja*, *majke s djetetom* i *svirača* ukrajinske fućkalice *svistunci* i *zuzulke* također uobičajeni oblici *jahača na svinji* i *pastira s kravom* (Čerkaskij 2007: 36). Podravski pastiri rugali su se onom pastiru koji bi od gušćeg pera izradio lošu sviralicu *piščaljku*:

Pišči, pišči piščaljka, / Jozina plaši gusaka. / Guske bu se splašil, / na prasci jašil. (Kovačić 1980: 320)
Žveglica u koje puše *svinjar* motiv je međimurskoga svadbenog napjeva "Zginula je pikuša". Na nekadašnje kultno obilježje svinjarskoga glazbala upućuju latv. imenica *leja* 'livada' i njezina umanjenica *lejiņa* 'tor za svinje', oba motiva opjevana u latvijskim svadbenim *dainama* u znaku svadbe sunčane božice:

Ja čekam proscu na gornjim vratima, a dojašili su, dovezli se po stazama krmaka. (Katičić 2011: 27-29)
Čini se da je podrijetlo mitskim **svinjarevim obilježjima** u njegovu poistovjećivanju sa *svinjarom* kojeg je othranila *vila* i koji je odrastavši postao *kraljević Marko* (Botica 1995: 214), s **mladim Mjesecom**. Tim predodžbama na tragu je međimurska **pastirska igra** "Bugičuga", također i slovenska "Svinjsko biti" u kojoj su oko jurjevskog *kresa* i podignutog *križa* s obješenim goveđim rogovima dječaci pucali bičevima, dok bi jedan od njih u ulozi *prasca* nastojao razrovati okolne gredice sa zasijanim sjemenjem (Đaković 2011: 99).

²¹⁷ *Czárdás* je prvotno bio **ples kravara**, međimurskih *čardaša*, *čordara* ili *čerdaša* (mađ. *csereda* 'krdo') Sljedeća slavonska **volarska pjesma** također je ispevana na očekivani metrički obrazac, potpun kad se prvi dio stiha 2x ponovi:

Oj volaru, medena ti usta! / Tjeraj vole, gdje je šuma gusta! / U šumi je kruška podsjećena / i na kruški torba obješena. / U torbi je svilena marama, / u marami zlačana jabuka, / u jabuki devet prstenova, / i deseta burma pozlačena! (Stari Mikanovci, Andrić 1929. VII: br. 10)

Nije tako, nije tako zmija zmaj' varala
ko Marica, ko Marica Ivana svinjara.
/ Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta-te Ta-te / Ta Ta /
4 + 4 + 4 + 2
(Lukovišće/Lakócsa, Begovac 1984: 134-135)

Jedna ('e) kita kod Dunaja, a druga kod morja.
Kad se kite sklope, Dore²¹⁸ će bit' moja.
/ Ta-te Ta-te Ta-te Ta / Ta-te Ta-te Ta Ta Ta-te Ta Ta /
4 + 4 + 4 + 2 / 4 + 2 + 4 + 2
(Filež, Gradišće, Kurelec 1871: br. 61)

Krpice, krpice, to je dobro jesti,
zelje z mesom, zelje z mesom, to pa išče bolše.
Črni pajcek, beli pajcek, to su lepe svinje.
/ Ta-te Ta(-te) / Ta-te Ta(-te) / Ta-te Ta-te / Ta Ta /
3- + 3- + 4 + 2
4 + 4 + 4 + 2
(Gornji Mihaljevec, Žganec 1990: br. 31)

2.5.2. NAPJEVI KOTORIPSKOG KOLA

Vinko Žganec upozorio je na moguću arhaičnost **međimurskih pjevanih kola** i na njihovu sličnost s nekim drugim južnoslavenskim pjesmama (Žganec 1914: 215-216), a Marija Novak na njihov kulturni karakter (Šimunko 2001: 218-219). Naime, na uzvisini Glavatišće između naselja Donji Vidovec i Donja Dubrava, uzgajao se kupus *zelje*, a oko ivanjskog krijesa mladež je plesala "Turki robe" i "Oj, Jelo, Jelice" (Novak 1991: 136). Slaveni su još od starine raskrižja

²¹⁸ Ta je pjesma možda u vezi sa sljedeća tri kajkavska napjeva, od kojih su prve dvije **koleda**:

Tancali su Vlašići / po zeleni dražići! / Med nimi je Dorka, / prelepa divojka. / Odi, Dore, na svet bor, / tam ćeš najti lepi dvor! / Na tim dvoru kitica, / na kitici tičica popeva - / - sega leta zeva. (Prigorje, Rožić 2002: 297)

Moli Boga Barbara divojka, / moli Boga, rožica, / Barbara divojka. / Išla jesem izaran po vodo, / išla jesem, rožica, / izaran po vodo. / Sestala sem deveti junaci, / sestala sem, rožica, / deveti junaci. / Med njimi so črni Harapini, / med njimi so, rožica, / črni Harapini. / Med njimi je Dorika, / najlepša devojka. (Bela krajina, Šašelj 1906: br. 12)

Dorica pleše, zemlja se trese, / Doričin tanec do Peterjanec. / (Hopsana hoja, Dorica moja!) // Dorica spila pet litrov vina, / onda je malo mamična bila. // Dorica pase pisano prase, / v jednom kutiču, z jednim detiču. // Dorica tenka, kak je drvenka. / Doricu ljubim, plečkeca kupim. // Ona je bosa, nema nit šolca. / Dorica moja, ljubiš ti mene?... (Sv. Đurđ, Žganec 1924: br. 304)

Dorica pleše, z riticom trese. / (Hopsana hoja, Dorica moja!) // Dorica pase pisano prase. // Dojde Miholje, prase zakolje. // Stari Farodi, / prase ti blodi! // Da bi znal za nje, išel bi po nje... (Dekanovec, Žganec 1924: br. 308)

Osim u **svadbenim napjevima**, osobito *prase* motiv je hrv. frazema *deseto prase* koje označava 'siroto, ostavljeno prase' i lik iz **slavonske bajke** "Babina Bilka". Osobitog *svinjara*, opjevanog u **rekaškoj koledarskoj pjesmi** "Svinjar tuži" (Krpan 1990: 176), potvrđuje i **međimurski običaj** ispaše svinjā na Veliki petak, uz svinjarevo fижukanje *bojtorskim bičom* uoči svitanja (Rkp. Dolenčić 1952. NZ 132: 13). Prema tome, *svinjar* i *svinjarica* mogući su mitski likovi koji svinje žire na suprotnim obalama mitske vode razdjelice.

križanja poimali mjestom susreta dobrih i zlih silā, po njima rasipajući pepeo pokojnika ne bi li spriječili povratak duše umrlog među žive (Conte 1989: 241). Žganec je pretpostavio da su tim kulturnim plesalištima prethodila kulturna *glavatišča*. Arhaičnost plesne tradicije **kotoripskog kola**, koje se djelomice izvodilo i na svadbi, potvrđuje svršetak plesa u najstarijem dijelu Krka kotoripskog naselja ili *donji kraj* (Ivančan 1987: 46). Zabilježene su mu 24 pjesme, čiji su prvi stih, melodije užeg opsega i uglavnom jedinstvenog ritma, plesačice jednoglasno ponavljale nakon što bi ga uvodno zapjevala darovita počimalja *popevačica*, propisanim redosljedom pjevajući početku i završnu plesnu pjesmu (Žganec 1924: 12, 16; Klaser 1992: 41). Izuzev novije pjesme "Došla sam vam, japa, dimo", preostale sadrže slavenske i kršćanske motive o stvaranju svijeta i čovjeka. To su sedmeračka "Oj, Jelo, Jelica", osmeračke "Spravljajte se, divojčice", "Igraj kolo na Dunaju", "Ma rumena šipkanija", "Ljepo poje ftica voga", "Vodi, Maro, dogo kolo", "Vu dvoru nam tepka hruška", "Tenka mlada Vlahinjica", "Hrani junak tri divojke", "Ne ljuljaj se, kamen s mosta", "Prsten je zvenknul" i "S prprom gora obrodila", deseteračke "Turki robe zelenu dobravu", "Ta divojka ka junakom draga", "Mikor konje po polju zjahava", "Vu polju nam jarica pšenica", "Vu polju nam trava detelina", "Sonce shođa", "Pod narandom", "Tri ftičice goro preljetele", "Se su se gore zazelenile" i "Šetal se Ivan po zlatem mostu" te petnaesteračka "Pod kopinom" (Sabolić 1995: 18-21, 26).

Međutim, točan redosljed izvođenja pjesama zaboravljen je. Zabilježeno je se da bi *počimalja*, a potom i druge *tancarice* (Ivančan 1987: 69) ples započele na Uskrsni ponedjeljak polukružnim kretanjem i napjevom "Spravljajte se, divojčice", dalje redom pjevajući "Ma rumena šipkanija", "Vodi, Maro, dugo kolo" i "Sunce shaja". Nakon napjeva "Pod kopinom, pod zelenom", izvodile su "Prsten je zvenknul v novem gradu", "Se su se gore zazelenile", "Krsti mi, Ivo, sina Jezusa" i zaključno "Šetal se Ivan po zlatem mostu" u ivanjskome zatvoreno-mješovitom kolu (Žganec 1916: 17; Ivančan 1987: 32; Žganec 1990: br. 152; Novak 2007: 255-258). Zadnja dva kola usporedni su zapis istog napjeva. S obzirom na **praslavensku kozmogonijsku predodžbu** o uspinjanju zmije i gromovnikovu tjeranju zmije natrag u dubinu, prema kojoj vodeni gmaz i krilati zmaj predstavljaju mušku i žensku zrcalnu polovicu, hijerogamijskim brakom stopljene u simboličko jedinstvo savršenoga kružnog simbola besmrtnosti (*o*)*uròborosa* (grč. *urá* 'rep' + *borós* 'proždrljiv') (Klaić 1990: 1397), s obzirom na kalendar, mjesto i način plesne izvedbe, s obzirom na kretanje (ljuljanje, toptanje, poskakivanje, vijuganje, provlačenje, kruženje), spol i

dob plesača te s obzirom na obilježja stihova (mjesto radnje, sadržaj, likove, motive), **napjeve katoripskog kola** moguće je poredati na sljedeći način:

1) (S pomoć Božja i Marija!) / Spravljajte se, divojčice, / prek Dunaja na ružice! / (Divojčice i snešice, / hote v kolo, vi junaki!) / Se su ruže povehnule, / samo jena je ostala. / Niti ona nej ostala, / da se neje zagledala / vu junačke črne joči, / vu junačka bela prsa.²¹⁹ (Ivančan 1987: 137; kaz. Horvat 2015.)

2) »Ma rumena šipkanija (ma rumena), / ja sam tebi povedala, / da ne rasti kraj jegrišča, / kraj jegrišča, kraj plotišča, / kud junaki v igre hode! / Oni tebe potrgaju, / za škrljake zamečaju.« / »Ne dajte me tim junakom, / oni mene grdo nose, / v zimi, v leti za škrljakom! / Ne dajte me tem snešicam', / one mene grdo nose, / v zimi, v leti za pojašcom! / Neg' me dajte tem devojkam', / one mene lepo nose, / v zimi, v leti vu venčecu!«²²⁰ (Žganec 1924: 29)

3) O, Jelo, Jelica, zaspala kraj jezera. / O, Jelo, Jelica, pod jezerom beli grad. / O, Jelo, Jelica, vu gradu su palače. / O, Jelo, Jelica, vu palači beli stol. / O, Jelo, Jelica, 'kolo stola klopčice. / O, Jelo, Jelica, na njih sede divojke. / O, Jelo, Jelica, dobro švelo šivale. / O, Jelo, Jelica, svilom bi mu šivala. / o, Jelo, Jelica, s kuprivom bi punila, / o, Jelo, Jelica, / daj bi znala, videla, / o, Jelo, Jelica, / da mi stari dopane! / O, Jelo, Jelica, / z konci bi mu šivala, / o, Jelo, Jelica, zlatom bi mu punila, / o, Jelo, Jelica, daj bi znala, videla, / oj, Jelo, Jelica, da me mladi dopane!«²²¹ (Žganec 1921: br. 1)

4) Lijepo poje ftica voga (lijepo) / n' onkraj loga zelenoga. / Poleg loga voska steza, / po njoj šeče mladi jagar, / mladi jagar neženjeni. / Počel ticu on ciljati, / tica mu se drobna moli: / »Nahaj mene, mladi jagar, / mladi jagar neženjeni! / Ja ti očem povedati kak se moreš oženiti: / da' ne beri staru babu, / stara baba, duga nočka; / nit' ne beri mladu 'dovu, / mlada 'dova toga tvoja; / neg' si zemi divojčicu! / Ž njom ti oče Bog pomoči / i ž njom budeš Boga molil. / Boga molil, Boga prosil, / ž njom ti oče Bog pomoči.²²² (Žganec 1924: br. 35)

²¹⁹ **Cjelovitiji napjev** je banijski:

1.a Sakupljajte se, devojčice, / kraj Dunaja na rožice! / Sve su rože povenule, / samo jedna zaostala, / u polje se zagledala, / đe u polju oganj gori, / oko njega kolo igra, / i u kolu brat i seka. / Bratac kolo nadvisuje / i u seku pogleduje: / »Alaj, seko, lepa ti si! / Još da imaš žute kose / i pod kosom plave oči, / sve bi momke premamila, / ti bi momke, ja devojke!« (Vidoševac, Gašljević Tomić 2011: 294)

1.b Sljedeći jaskanski **svadbeni napjevi drmeša** u *biračkom kolu* suodnose se s uskršno-ivanjskim *kolima*:

Ajde, cure, u kolo (3x), / da zatanca junak mlad, / ime mu je Ivica! / Uzmi Ivo, koga voliš! / Ajde, Ivo, van iz kola, / da zatanca djevojka, / po imenu Jelica! / Uzmi, Jelo, koga voliš!... (Cvetković, Kostelac 1987: 61)

Mlada cura kolo vodi, / kolo vodi, potancuje, / kolo vodi, potancuje, /na bečara namiguje... (Desinec, Kostelac 1987: 74)

²²⁰ 2.a Sljedeći **marijanski napjev** iz Gorskog kotara upućuje na mogući početne stihove istog napjeva:

Izresla je šipek roža, dej Bog! / (Dej, Marija, dobro leto, dej nam Bog!) / Pokraj puta širokoga, dej Bog! / ... / Kud junaci kola voze, dej Bog! / ... / A divojke vodu nose, dej Bog! / ... (Modrijan 1942: 57)

²²¹ Sljedeća tri usporedna zapisa upotpunjuju predodžbu mjesta, sudionika i aktivnosti mitskog događanja:

3.a Stoji, stoji tam lipica, / pod lipicom hladna senčica, / pod sencom miza kamnata, / na štiri vogle rezana. / Okoli mize stolci su, / prelepi stolci pisani, / na stolci fantje mi sede, / med fanti deklice mlade. / Prijazno se spominkvajo / i samski stan obrikvajo, / in beli grad obetajo, / pa črne bajte nemajo. / Oj, ftičice noričice, / zakaj to fantjom verjavate? / Vam beli grad obetajo, / pa črne bajte nemajo. (Gornji Mihaljevec, Žganec 1992: br. 90)

3.b Vu dvoru su tri stoleki, / nit' jen noge nema. / Na nji' mi pak sedaju / tri mlade divojke. / Lepo tiho sedaju, / n' jana riti nema. / Lepo sivo gledaju, n' jana oči nema. / Lepo fino šivaju, / n' jana igle nema. / Tenko platno pečalatno, / hudničko torjačno. / Sin po sobi puže strelja, / čerka žabe pase. / Stara baba lapor kopa, / ded korenje struže. / De su oni vugorki, / ki su lani zrasli? (Dekanovec, Žganec 1924: br. 80)

3.c Lipica mi je zelena / prez vrhunca rasla. / Pod njum mi je ravnička, / do kolena blatna. / Pod njum stoje stolci tri, / nijeden noge nema. / Na njih sede švelke tri, / nijedna ne vidi. / Tanko platno šivaju kakti koberinu. / Tenke konce imaju / kakti skrabutinu. / Drobne igle imaju / kakti štrangulinu. (Sv. Petar Orehovac, Žganec 1950: br. 260)

²²² U **usporednim zapisima** "Počpolika počpoduje" i "Ftica vuga prepeljuje" osobita *ptica* savjetuje *lovcu*:

4.a ...Neg' si zemi djevojčicu, / svomu srcu pajdašicu, / svomu srcu pajdašicu, švelju, prelju, kopačicu, / švelju,

5) Mikor konje (Mikor konje) po polju zjehava. / Mikorovi konji brzo hode. / Potem idu, prahek ne vijaju. / Logom idu, listek ne podignu. / Vodu gaze, vodu ne razmute. / Janino se troje vojno kuplje. / Troje vojno, dva venca zelena: / jan je Janin, jeden pak Janičin. / »'lavaj, 'lavaj, venčec moj zeleni, / dok doplavaš do Mikovi vrata! / Tam zapitaš 'e 'l je Mikor domaj!« / »Domaj, domaj, misli se ženiti! / Misli, misli se ženiti, po Janicu iti.«²²³ (Žganec 1924: br. 32)

6) Ne ljuljaj se, kamen s mosta (ne ljuljaj se) / dok ne prejdem preko tebe, / kaj zgrabim vedro vode, / kaj napojim te junake / koji neče v kolo iti, / v kolo iti, poskočiti, / droben prahek podignuti! / Ne ljuljaj se, kamen s mosta / dok ne prejdem preko tebe, / kaj zgrabim vedro vode, / kaj napojim te snešice / koji neče v kolo iti, / v kolo iti, poskočiti, / droben prahek podignuti! / Ne ljuljaj se, kamen s mosta / dok ne prejdem preko tebe, / kaj zgrabim vedro vode, / kaj napojim te divojke / koji neče v kolo iti, / v kolo iti, poskočiti, / droben prahek podignuti. (Ivančan 1987: 135)

7) »Tenka mlada Vlahinjica (tenka mala), / de si se tak zarosila?« / »Tamo doli pod borovjem / vrane konje zavračala, / z dragom granum jurahanom.« / Grana se je rastrgala, / nesla ju je trem kovačom: / »Oj, kovači, kovačići, / prikovajte dragu granu, / kaj si otprem kamen-grad, / kaj bum vidla, kaj je v gradu! / V gradu mi je devet bracov, / ta deseta sestra Mara. / Med sobom se braci mene: / - Komu ćemo Maru dati? / 'e li Suncu, 'e l' Mesecu? / - Bole Suncu neg' Mesecu. / Sonce sveti od dne do dne, / Mesec mrači o pol noći. / Sonce oče jasno biti, / Mesec oče potemniti.«²²⁴ (Žganec 1924: br. 25)

8) Ta devojka (ta divojka) ka junakom draga, / ta je druga ka jo razgovarja: / »Ne zemi ga, ma sestrice draga! / Grade ima, nesu pobeleni, / dvore ima, nesu ograđeni, / sljuge ima, nesu opravljeni, / konje ima, nesu potkovani.« / »Čemu meni samo vapno žgati, / aj, Đurove grade pobeljati? / Čemu j' meni stope reskalati, / oj, Đurove dvore ograđati? / Čemu j' meni sukno reskrajati, / oj, Đurove sljuge opravljati? / Čemu j' meni prsten reskovati, / oj, Đurove konje potkovati?«²²⁵ (Žganec 1990: br. 170)

prelju, kopačicu / i vu krčmi tancaricu! (Draškovec, Žganec 1990: br. 82)

4.b ...Neg si zemi devojčicu, devojčicu sebi glihu, / koja bu se rano stala, ti donese friške vode, / kaj budeš si oči spiral, kaj buš išel na lovinu, / kaj buš išel na lovinu, tam buš videl svu zverinu! (Vratišinec, Žganec 1916: br. 81)
Iz sljedećeg pomurskog napjeva razvidno je zbog čega junak lovi *mitsku pticu* koja ima *sedam muževa*:

4.c ...»Ne strelaj me, mladi jagar, jer ti imam sedem moža. / Niti imam sedem moža, što mi onda hranil bode?« / »Nije meni za se moža, neg je meni za se perje. / »Tvoje perje nosil bodem, mlade snehe lubil budem. / Mladi snehe i devojke, to se šika za nas dečke. / Ke su lepše črleneše, sakomu su povolneše.« (Sv. Mihalj, Eperjessy 1963: CD 36/28)

²²³ U Kotoribi su zabilježena dva zanimljiva **usporedna zapisa** istog napjeva:

5.a ...Vence pletu dve divojke mlade, / vence pletu Jana i Janica. / One pletu dva venca zelena: / jen je Janin, jeden pak Janičin. / Jana svoga na pol rastrgala: / »Nemam ljubog komu bi ga dala!« / A Janica vu Dunaj puščala. / ... / Jana se je na to rasplakala: / »Dej bi bila i ja tužna znala, / kaj ga ne bi na pol rastrgala, mort' bi bili Mikor po me došli, / mort' bi bili mene oženili!« (Kotoriba, Ivančan 1987: 132)

5.b ...Mikorovi konji brzo hode. / ... / Oni nose troje vojno koplje, / troje vojno, dva vence zelene... (Kotoriba, Žganec 1990: br. 169)

²²⁴ U drugome usporednom zapisu istog napjeva zabilježen je motiv *grane orehove* (Kotoriba, Ivančan 1987: 128)

²²⁵ Naknadno su zabilježeni **zaključni stihovi** istog napjeva:

8.a »...Ja ti idem za toga junaka, / makar bodem stupe raskalala, / čem mu bodem dvore ograđala; / makar bodem sama vapno žgala, / čem mu bodem grade pobeljala; / makar bodem suknje raskrajala, / čem mu bodem sluge opravljala; / makar bodem prsten rastapala, / čem mu bodem konja potkovala!« (Ivančan 1987: 124)

Srodni su mu i sljedeći kajkavski napjevi:

8.b »Oj, djevojko, ne varaj junaka, / tu je junak da ti ljubi lice!« / »Ruža jesem, ruža budem, / vu cvetnjaku cvela bum! / Ne ljubi se lice kraj vodice, / već se ljubi kod moje mamice.« / Tu je druga, ka ju odgovara: / »Nejdi, draga, za toga junaka!« / »Ruža jesem... / To je junak – vjera i nevjera. / Večer veli: - Uzet ću te, draga! / Jutrom rano: - Ne da mi te majka! / A o podne: - Ja te ni sam neću! / Ruža jesem...« (Medimurje, HR Pincetić 1975: S-SCN2584)

8.c Misec kala iza Carigrada, / za njim kala ta zvezda Danica. / »Oj, Danica, boža nevernica, / kade si mi do 've dobe bila?« / »Gledala sam čuda velikoga, / gde se bije Petar i Mikula. / Petar veli: - Moja je divojka! / A Mikula: - Nije, već je moja! / Al' govori lepota divojka: / - Rajše Petra vu tanke košulje, / neg' Mikulu vu svile zelene! /

9) Vu polju nam trava detelina (vu polju nam), / njo mi ženje gizdava divojka, / svetlem srpom, z belami rukami. / »Pijte, ječte, moga braca konji! / Je l' pojdete dalko, po divojku, / po divojku, po moju nevestu? / Je l' pojdete čez gore visoke, / je l' pojdete čez vode globoke, / je l' pojdete čez moste kovane? / Bote vidli divojkine dvore, / de divojka s perom dvora zmeče. / De rezmela, tam ružice dela. / Sehni, vehni, ma ruža rumena! / Kak si sehla v Jankovu serdašcu, / tak buš sehla v divojkinem dvoru!«²²⁶ (Žganec 1924: br. 21)

10) Vu polju nam jarica pšenica (vu polju nam), / nju mi ženje dever i z nevestom. / Cel' den ženje, rečku ne govori. / »Kaj je tebi, nevestica moja, / 'e li ti je slogek preširoki? / 'e li ti je srpek premaleni? / 'e l' te boli tvoja rusa glava?« / »Niti mi je slogek preširoki, / niti mi je srpek premaleni, / neg' me boli moja rusa glava.«²²⁷ (Žganec 1924: br. 20 II.)

11) S prprom gora obrodila. / (Črne oči drage moje!) / »Pomozi, majka, prpeka brati!« / »Naj ti pomore dragši od mene!« / »Tko mi je dragši od moje majke?« / »Pomozi mi, oče, prpeka brati!« / »Naj ti pomore dragši od mene!« / »Tko mi je dragši od moga oca?« / »Pomozi, sestra, prpeka brati!« / »Naj ti pomore dragši od mene!« / »Tko mi je dragši od moje sestre?« / »Pomozi, bratec, prpeka brati!« / »Naj ti pomore dragši od mene!« / »Tko mi je dragši od moga braca?« / »Tebi je dragši tvoj mili dragi!« (Žganec 1924: br. 34)

12) Tri ftičice goru preletele, / de ga nega drevca, nit' kamenca, / samo jeden javorek zeleni. / Pod njim sedi ružica divojka, / sama sedi, sama svilo prede. / Preduć ju je žeja obdolela. / Odmah išla da bu vode pila. / Čuje glasa iz gore planine: / »Ne pij vodu, ružica devojka, / to su vodu vīle ostavile!« / »Nesu vīle vodu ostavile, / neg' su vīle zdenca ogradile!« / Kosci kose livadu zelenu, / oni prose da njim vodu dala. / »Ja vam očem sem trem vodu dati, / neg' vam nemrem sem trem podvoriti, / nit' vam nemrem sem trem ljubav biti!«²²⁸ (Žganec 1924: br. 22)

Petrovi su dvori pometeni, / Mikulini metle ne videli. / Petrovo je polje podorano, / Mikulino pljuga ne videlo. / Petrovi su konji potkovani, / Mikulini kovi ne videli. / Petrova je štala napunjena, / Mikulina blaga ne videla.« (Plešivica, Žganec 1950: br. 298)

²²⁶ U Hrvatskom zagorju zabilježeni su **srodni napjevi**:

9.a ... / Rasla trava, trava detelina, / jo mi žela gizdava divojka, / zlatnim srpom, z belimi rukami. / Kaj nažela pred konjiče dela: / »Pite, jete, mojga braca konji! / Zutra bote daoko putovali, / čez tri gore, gore su visoke, / kaj ne more zajec preskakati, / kom bi mogel konjič prejahati. / Čez tri pole, pole su široke, / kaj ne more ftica preleteti, / kom bi mogel konjič prejahati. / Čez tri vode, vode su gliboke, / kaj ne more ripca preplavati, / kom bi mogel konjič prejahati. (Krajiska ves, Žganec 1952: br. 283d I.)

9.b Izvir-voda izviralala, / nasred polja uzbacala: / »Oj, divojka, Međimurka, / de si vodu zajimala?« / »Usred polja pod hrastičom, / de opala mlada rosa. / Jo mi piju trudni konji.« / »Kam hodili trudni konji?« / »Nadaleko po nevestu.« / »Kak velika ta nevesta?« / »Nit' velika, nit' malika: / star' mu očku do pojasa, / staroj majki do žalosti, / svemu ljubi do srdnosti.« (Jurketinec, Žganec 1952: br. 374)

²²⁷ Dva **usporedna zapisa** dopunjuju sadržaj toga kotoripskog napjeva:

10.a »...Nego mene boli moje mlado srce: / devet let minjava kaj sam z dragim bila!« (Macinec, Žganec 1916: br. 64)

10.b ...»Nikaj zato, nevestica mila, / večer pošlem braca na konjaru, / pak si ležem na njegov posteljo, / pak dočekam devo devojčicu. / Ja njoj 'drubim njeju rusu glavu, / zakaj vas je pare rezdružila.« (Donji Kraljevec, Žganec 1990: br. 176)

²²⁸ Drugi **kajkavski usporedni zapisi** istog napjeva sadrže sljedeće mitske motive: *vjetar, gora, mitsko stablo, tri ptice, zdenac* (u vezi s jesenskom zagrobnom seobom *ptiča selića* i njihovim proljetnim povratkom), *vīla, udavača vezilja, tri brata* (od kojih je jedan *Janko*), *otrovana voda, nekršteno dijete*:

12.a Veter nam puše, / javor se nuše, / lepa je senčica javorova. (Gornji Mihaljevec, Žganec 1990: br. 48)

12.b Ftičice letele na goru visoku, / one su tam najšle zdenca ograjenca. / Đundenu kupicu, dva para kamenca, / dva para kamenca, đundenu kupicu. / Dva para kamenca, đundenu kupicu, / đundenu kupicu v vihlane spravljale. (Macinec, Žganec 1924: br. 256)

12.c ...Ne marala, neg' je samo pila. / Ona pila, postala je vīla. / Njoj mi vikne junak iz planine: / »Vidiš, vidiš, ružica divojka, / da nej pila, nej postala vīla! / Jesi pila, postala si vīla!« (Podturen, Žganec 1990: br. 69)

13) Igraj, kolo, na Dunaju (igray kolo), / na dunajskem lepem bregu! / Vu 'nim koli Tomaš junak / z ostrugama pozvekava, / z kunom kapom si zmaftava, / sluge ima domišljate. / Koj se kaje v ravnem polju, / naj ju nogu Tomaš seče: / »Maro moja, duša moja, / e' li vidiš kaj pred sobom?« / »Vidim, Tomaš, ravno polje!« / »Da bi Mara dobra bila, / to bi polje njeno bilo!« / »Maro moja, duša moja, / 'e li vidiš kaj pred sobom?« / »Vidim, Tomaš, vinske gore!« / »Da bi Mara dobra bila, / te bi gore njene bile!« / »Maro moja, duša moja, / 'e li vidiš kaj pred sobom?« / »Vidim, Tomaš, bele grade!« / »Da bi Mara dobra bila, / te bi gradi njeni bili! / Od njih bila ključarica, / mojga sinka zibarica, / moji majki za snešicu, / memu jočku za lehkotu, / memu sinku za ljubavu.« (Žganec 1924: br. 30)

14) »Vodi, Maro, dogo kolo (vodi, Maro)!« / »Naj je vodi što je oče! / Ja je nemrem od žalosti. / Da moj mili drugod hodi, / drugod hodi, druge ljubi, / med drugemi mene kudi. / K meni dojde o pol noči, / na me meče levu roku: / on se kudi da je desna, / a ja pak znam da je leva. / Meni daje slamen prsten: / on se kudi da je srebrn, / a ja pak znam da je slamen.«²²⁹ (Žganec 1924: br. 28)

15) Hrani junak tri divojke (hrani junak): / jenu hrani v ravnem polju, / drugu hrani v vinskoj gori, / tretju hrani v belom gradu. / Koju hrani v ravnem polju, / ona mu je poručala: / »Dojdi, dojdi, dragi golub, / pole ti je obrodilo: / saki snopek po dervenki!« / Koju hrani v vinskoj gori, / ona mu je poručala: / »Dojdi, dojdi, dragi golub, / gora ti je obrodila: / saki trsek po jakovca!« / Koju hrani v belom gradu, / ona mu je poručala: / »Dojdi, dojdi, dragi golub, / sinka sam ti porodila!« / »Hrani mi ga, ma divojka, / za dva, za tri lepa leta, / dok bu jahal vranog konja, / dok bu maftal z kunom kapom, / dok bu ciljaj silnom puškom, / dok bu kresil svetlom sabljom!«²³⁰ (Žganec 1924: br. 26)

12.d ...Netko joj pak izdaleka viče: / »Ne pij vode, rumena divojka, / jer su vīle vodu ostvarile: / vu njoj prale čedo nekršćeno!« / Vodu pila, postala je vīla. (Jurketinec, Žganec 1952: 301)

12.e ...Kad se hladne vodice napila, / taki vīla devojka je bila, / pak je išla vu gore planine. (okolica Varaždina, Žganec 1950: br. 250)

12.f ...»Ne pij, dekle, te hladne vodice, / tu su vodu vīle zamutile!« / Dekle pilo, dušicu spustilo. (Velika Rakovica, Žganec 1950: 417)

12.g ...Iz zdenčeca, iz zdenčeca / tri tice zletele. / (Crna gora, mila moja, / goru obletele.) / Prva veli, prva veli: / »Ta ni voda dobra!« / Druga veli, druga veli: / »Ta je voda slana!« / Treća veli, treća veli: / »Ta je voda dobra!« (Jertovec, Žganec 1952: br. 481b)

Usporedni nekajkavski zapis, zabilježen 1987., ukazuje na njegovu starinu:

12.h Nagnulo se drivo orahovo, / na junačko lice sokolovo. / Mlada mu je žutu svilu prela, / žutu svilu na zlatno vretince. / Uprela je kluvko i vretince, / zatin se je mlada ražejala. / Jišće mlada po polju vodice, / našla ju je usri' polja ravna. / Prigne glavu da će se napiti, / Janko viče 'z visoke glavice: / »Ne pij, mlada, te 'ladne vodice, / to su meni vīle donosile!« / Vīle, vīle Janku besidile: / »Ajmo, Janko, kolo zaigrati! / Neću, Janko, kolo zaigrati! / Sinoć san se, junak, oženio / i ja san se igre rastavio!« (Mali Iž, Ivoš 1995: 61)

12.i Kosci kose, rojžice, / kosci kose, Marice, / kosci kose zelenu livadu. / Kako kose, rojžice, / kako kose, Marice, / kako kose, redom piti prose. / Donesla im, rojžice, / donesla im, Marice, / donesla im Marica djevojka. (Gradečki Pavlovec, Žganec i Sremac 1951: 113)

²²⁹ Nakon izvedbe napjeva u kolu, sljedi **plesni dijaloški razgovor**. Jedna skupina pita »More, sveti Peter, naše kolo prek?«, a druga odgovora »More, more sve poprek, samo zadnji nikud nikam!« (Ivančan 1987: 137). Zaustavljena plesačica preuzima ulogu *predarice* sljedećeg napjeva u nizu.

²³⁰ S tim napjevom možda su u vezi sljedeće **medimurske i zagorske pjesme**:

15.a Hoj, starina, starina, tri si kčerke shranila, / tri si čerke shranila, se tri još udavala! / Prvu si udavala vu tu černu goricu, / drugu si udavala vu krvavo to morje, / treću si udavala vu rumeno polje. / »Kaj je tebi, čerka ma, vu te černe gore?« / »Dobro meni, mamica, budi bogu hvala, / v jutro sam se stajala, v suzice se vmivala, / v suzice se vmivala, v bukov listek brisala.« / »Kak je tebi, čerka ma, vu krvavem tom morju?« / »Dobro meni, mamica, budi bogu hvala, / v jutro sam se stajala, v vodice se vmivala, / v vodice se vmivala, v obrisač se brisala.« / »Kaj je tebi, čerka ma, vu tem ravnem polju?« / »Dobro meni, mamica, budi bogu hvala, / v jutro sem se stajala v vinčeku se vmivala, / v vinčeku se vmivala, v svilni rubec brisala.« (Selnica, Žganec 1950: 447)

15.b Na Prisiki tri divojke, / štimaju se kod grofoavske. / Jedna drugu pitaju / s čim se one umivaju. // Perva veli: ona s vinom, / druga veli: s rozmarinom, / treća veli: s lilijom / ku klinčaci ljubiju... (Gradišće u Mađarskoj, Vuk 1991: br. 224)

16) Sunce shaja med dvema gorami (sunce shaja), / Đuro leži med dvema ljubami: / med snešicom i med devojčicom. / Snešica mu na rokaj zaspala, / divojka mu tiho govorila: / »Zemi men', Đuro, gospodine!« / »Borme nečem, gizdava divojka, / ar ti imaš braca srditoga!« / »Memu bracu lahko nagoditi, / ugoditi, čemer dati spiti.« / Friško tekla vo loge zelene, / pribrala je listek i travicu, nutri našla kaču jedovaču. / Vudrila je s trema šibicami, / prebola je s trema iglicami: / »Puščaj, kača, jada i čemera, / kaj napojim braca srditoga!« / Rano bratec truden s vojne došeo: / »Podaj, sestra, malo hladne vode!« / »Na ti, bratec, to črleno vince!« / Pi' ti, sestra, malo postareša!« / »Pila, bratec, tebi ostavila.« / Kak se napil, mrtev doli opal. / »Zemi mene, Đuro, gospodine, / ve si nemam braca srditoga!« / »Kaj si svemu bracu vučinila, / to bi meni friško vugodila.« / Hop, hop, hop!²³¹ (Žganec 2002: br. 183)

17) Turki robe (Turki robe) zelenu dobravu, / porobili snehe i divojke, / po tem toga te mlade junake. / Turkinja se s Turkom domenkuje: / »Kaj očemo robi dela dati?« / »Tem junakom celja nakopati, / tem snešicam droben švel šivati, / tem divojkam z jabukom igrati!« / Turkinja se s Turkom domenkuje: / »Kaj 'očemo robi jesti dati?« / »Tem junakom hleba hajdinjaka, / tem snešicam beloga cipova, / tem devojkam profke pogačice. / Turkinja se s Turkom domenkuje: / »Kaj 'očemo robi piti dati?« / »Tem junakom motnoga Dunaja, / tem snešicam to črleno vince, / tem divojkam slatke malažije.«²³² (Žganec 1916: br. 7)

18) Vu dvoru nam tepka hruška (vu dvoru nam), / pod njom sedi jedna Žužka. / Žužka hrani dva golobe, / dva golobe, dva sokole: / »'ite, pojte, dva golobi, / pak povečte moj' ljubavi, / da mi kupi žote čizme, / žote čizme na peticaj!« / »Kupil sam je, poslal sam je. / Vre li si je restrgala?« / »Kaj bi je nej restrgala, / od vulice do vulice, / od krčmice do krčmice, / od tančeca do tančeca?!« (Žganec 1924: br. 27)

15.c »Redi, junak, zibicu, / z jalovoga drevčeca!« / »Skrbi, draga, cejnčece, / z makovoga cvetiča! / Jako ti bu mali sin, / pošli ga za menom sim, / pošli ga za menom sim, / vu zelenu Dobravu, / vu zelenu Dobravu, / kaj mu kupim opravu, / kaj mu kupim opravu, / tu zelenu dolamu, / tu zelenu dolamu / i črlenu kapicu, / i črlenu kapicu, / kaj bu poznal japicu! / Jako ti bu mila kči, / hrani si ju sama ti, / hrani si ju sama ti, / takva bode kak i ti!« (Sveta Marija, Rkp. IEF Žganec: br. 24)

15.d »Dobar večer, Najnčiko, / kaj mi ti sad radiš?« / »Z levom nogom sinka zibam, / z rukami pak radim.« / »Tvoj se dragi je oženil, / tebe je ostavil.« / »To pak nije istina, / snočka je pri meni bil, / prsten mi je ostavil!« / »Če ne verješ, Najnička, / idi na vr' gore, / tam buš čula huškanje, / preveselo igranje.« / Išla Najnča na vrh gore, / tam je čula uškanje, / preveselo igranje. / Ona se je vrnula / na žalosno srce, / odma zela motiku, / nakopa korenje. / Odma je pristavila / bez vode i granja. / Počelo zavirati, / počel dragi vmirati. / Njoj doleti deverec: / »Dober večer, Nančika! / Kaj si to napravila? / Mladi dragi vmira.« / »Nisam niš napravila, / nisam ga ni vidla!« (Hrašćina Trgovišće, Žganec 1952: br. 203)

²³¹ **Usporedni zapis** "Svitel Mesec sveti med dvima gorami" zabilježen je u pomurskom Sv. Mihalju (Eperjessy, 1963: CD 36/4), a rasprostranjen je i na širem kajkavskom području.

²³² **Usporedni zapis** sadrži stihove kojih nema u napjevu »Mikor konje po polju zjehava« (usp. br. 5):

17.a Turki robe zelenu Dobravu, / porobili snehe i divojke. / Po tom toga te mlade junake. / Janino se troje vojno koplje. / Troje vojno, dva vince zeleno. / »Plavaj, plavaj, moj vinčec zeleni, / dok doplavaš pred Mikova vrata! / Onder pitaj: - 'e l' je Mikor doma?« / »Domaj, domaj, misli se ženiti, / misli, misli po Janicu iti!« / Jana svega na pol rastrgala. / »O, Janica, po Dunaj pušćala! / Da bi bila i ja tožna znala, / kaj ga nejla po Dunaj pušćala, / morti bili Mikor po me došli!« (Kotoriba, Žganec 1924: br. 16) O ojkonomu *Dubrava* i istoimenom dendronimu vidi poglavlje VI. 4.2.

U vlasništvu Hrvatskog radija **tonski zapis** je iz 1958. napjeva u a cappella izvedbi Jele Pavčec iz Preloga:

17.b Ej, Turki porobili su horvatsku zemlju! / Ej, stare porobili, mlade polovi! / Ej, nazadnje vlovili braca i sestricu! / Ej, sestra mahom z Turki kavu pila, sinka zanosila! / Ej, njeni sinek bil vu štirnajstom leti, / po ganjecu šeče, žveglicu zigrava... (HR Pavčec 1958: S-VN1070)

19) Pod narandžom lepo kolo igra (pod narandžom), / vu 'nim koli do dva mila dragā. / Ništo ne zna kaj su si dva dragi, / samo jena mala Julivoda²³³. / Julivoda majki povedala: / »Ženi, majka, sina za jeseni! / Ako nečeš sina oženiti, / sneha hoče sama dimo dojt.« / »Koja oče moja sneha biti, / naj ne hodi vu vulice v kolo, / naj ne hodi vu krčmice v tanec!« / »Ako ne bom nigdar tvoja sneha, / bom hodila vu vulice v kolo! / Ako ne bom nigdar tvoja sneha, bom hodila vu krčmice v tanec!« (Žganec 1924: br. 23)

20) Pod kopinom, pod zelenom, tam je njemu spavati (tam je njemu spavati). / (Ako njegva kusa mati neče mi ga davati.) / Obečal mi svilen robec, ne rad' bi mi davati. / Obečal mi zlaten prsten, ne rad' bi mi davati. / Obečal mi žote čizme, ne rad' bi mi davati. / Obečal mi svilen ferton, ne rad' bi mi davati.²³⁴ (Žganec 1924: br. 15)

21) Prsten je zvenknul v novem gradu (mojemu sem veru dala.) / Kak zazvenknul, tak poginul (...) / »Najdi majka, najdi mi ga!« / Išla je majka, ne ga je našla. / »Idi, bratec, najdi mi ga!« / Išel je bratec, ne ga je našel. / »Idi, ljubi, najdi mi ga!« / Išel je ljubi, on ga je našel. / »Bolši je ljubi, neg' su svi drugi!« (Žganec 1924: br. 33)

22) Se su se gore zazelenile. / (O, jalo, jalo, drevce zeleno!) / Zazelenile, zarumenile. / Samo je jeno jalovo stalo. / Pod njim mi Đura silen boj bije. / Silen boj bije, majki naroča. / Majki naroča đundeni ropčec. / Đundeni ropčec, srebrni prsten: / »Podaj mi, majka, srebrni prsten! / Srebrni prsten, đundeni ropčec! / Kaj si obrišem z obrašca znoja. / Z obrašca znoja, s konjiča potok.« (Kotoriba, Žganec 1924: br. 36)

23) »Krsti mi, Ivo, sina Jezuš!« / (O, jalo, jalo, drevce zeleno!) / »Kak bi ga krstil, sam nesem krščen? / Nesem se vučil decu krstiti. / Neg' sam se vučil konjič' jahati. / Konjič' jahati, konjič' sedlati. / Konjič' sedlati, dalko jahati. / Čez gore visoke, čez gore visoke. (Žganec 1916: br. 6; 1924: br. 36)

24) Šetal se Ivan po zlatem mostu. / (Na Ivanu je zlatno znamenje.) / Soprti i deva Marija. / V rokaj si nese sina Jezuš. / »Krsti mi, Ivo, sina Jezuš!« / »Kak bi ga krstil, sam sam ne krščen? / Nesam se vučil decu krstiti. / Neg' sam se vučil s kosom kositi. / S kosom kositi, konje sedlati. / Konje sedlati, dalko jahati. / Čez gore visoke, čez vode gliboke.«²³⁵ (Žganec 1916: br. 6)

²³³ Pretpostavlja se da je to kajkavizirani štokavizam 'u livadi' (Zvonar u Žganec 1990: 288 bilj. 173).

²³⁴ **Noviji usporedni zapis** je iz Male Subotice:

20.a Oj, kopina, kopina, / se si pole obrasla, samo jedno stezo ne! / Samo jedno stezo ne, kud se šečem k ružici, / kud se šečem k ružici i z imenom Marici. / N' onkraj vrta hruškica, pod njom sedi Marica. / Z belim ropcom mahala, k sebi ga dozavala: / »Dojdi večer k meni spat! Ma postelka t' je kre vrat, / ona je tak pisana, njoj ne treba vihлана.« (Mala Subotica, Žganec 1941: br. 12)

Tom napjevu možda je prethodio nezabilježen napjev srodan zagorskome:

20.b Pleši, pleši droben tanček, / stopram smo se razigrali! / »Hodi, dimo, lepa Mara, / ljuboga ti glava boli!« / »Nek ga boli, če ga boli, / zbirajte mu troje vračtvo: / prvo vračtvo koprivica, / drugo vračtvo veleštika, / treće vračtvo komu nika'!« (Gornji Kučan, Žganec 1952: br. 340b)

²³⁵ Napjevi br. 23 i 24 **usporedni** su **zapisi** istog napjeva pri *ozavanju* budućih bračnih parova oko ivanjskog *kresa*:

24.a Ivan se šeče po zlatom mostu. / Po njem se šeče deva Marija. / »Krsti mi, Ivan, ovu detece!« / »Kak bi ti krstil, som sem ne krščen?« / »Imenujte, kaj mu je ime?« / »Njemu je ime premladi Leksi.« / »Imenujte jo, kaj joj je ime?« / »Njoj je ime premlada Treza.« (Prelog, Žganec 1990: br. 157)

Zabilježeno je: »...u pjevanju imenovali smo dečke ili pucu njihovim imenom.« (Prelog, kaz. Jalšovec, rođ. 1838. u Žganec 1990: 169).

U pokušaju slaganja kotoripskih pjesama u **semantički niz motivsko-sadržajne cjeline**, njihov redoslijed uvelike se podudara s rekonstruiranim dijelovima **slavenskog mita**. Zabilježena **legradska ivanjska pjevano-plesna kola** "Tu nas je više, tu nas je manje" i "Turkinja se s Turkom domenkuje" suodnose se s **kotoripskim pjesmama**, no nije zabilježeno jesu li pripadali *kotoripskom kolu*:

0) »Tu nas je više, tam vas je manje, Lado nam je, predrago nam je! Mi imamo junake, junake!« / »Kaj je nam zato, kaj je vas više, Lado nam je, predrago nam je! Mi imamo devovjke, devovjke!« / »Tu nas je više... Mi očemo to jedno, to jedno!« / »Kaj je nam zato... Mi ne damo ni jedno, ni jedno!« / »Tu nas je... Mi zememo pod silu, pod silu!« / »Kaj je nam... Silom Boga ne mole, ne mole!« / »Tu nas je... Veter puše od gora, od gora!« / »Kaj je nam... tresne vrata od zdola, od zdola!« (Bango 1981: knj. II. – IV. 7 26)

Napjeve koji možda upotpunjuju nepotpuni stihovani niz možda se može pronaći među napjevima koje su njihovi pjevači proglasili »starinskima«:

4-1) Teče, teče, bistra voda, njoj je ime Sava, / po njoj plovi šajka lađa srebrom okovana. / U njoj sjedi brodarkinja, ko jagoda mlada, / bregom jaše mlad katana, razgotom se smije. / »Očeš li me prebroditi, brodarkinja mlada? / Ako ćeš me prebroditi, / dat ću ti dukata.« / »Nisam takva brodarkinja, / da berem dukata, / već sam takva brodarkinja / da ljubim junaka.« (Međimurje, HR Srpak 1984: S-SCN8326)

4-2) Teči, teči bistra voda, ka se zoveš Sava. / Po njoj plovi šajka lađa, srebrom okovana. / Vu njoj stoji divovjčica, tenka i visoka. / Bregom jaše mlad katana, srce mu se kala. / »Bog daj, Bog daj, divovjčica, kaj bi moja bila!« / »Daj bi znala, daj bi znala, kaj bi tvoja bila, / šikom bi se opasala, kaj bi tenša bila, / na prste bi postajala, kaj bi vekša bila, / z mliekom bi se izmivala, kaj bi lepša bila!« (Kotoriba, Žganec 1916: br. 45)

4-3) Divovjčica vodu gazi, / noge joj se bele. / Mimo jaše mlad katana, / rozgotom se smeje. / »Gazi, gazi, divovjčica, / Bog daj, moja bila! / Ako nećeš moja biti, / da bi se vtopila!« / »Ja ću rada iz vesela / takvoga junaka, / da bi znala ter videla, / da bum s tobom jaka. / Svilnu halu razdrapila, / konja bi pokrila, / z palci bi se vupirala, / da bi vekša bila. / Zlatem srpom travu žela, / pred konja nosila, / šipkom bi se pripasala, / da bi tenša bila, / zlatu kapu natrčila, / konja napojila, / z mlekom bi se vumivala, / da bi lepša bila. / Srebrn pas bi raskovala, / vuzdu napravila, / samo da bi kada z tobom / vu življenju bila. / Lance zlate raznizala, / konje okinčila, / da bi meni znati moći, / da bi tvoja bila.«²³⁶ (kajkavska, Botica 1997: br. 20)

²³⁶ Tome su starom napjevu **usporedni napjevi** rasuti na širem hrvatskom području:

4-3.a Devovjčica Dunaj gazi, / noge joj se bele, / bregom jaše mladi junak, / resgotom se smeje: / »Devovjčica, lepa ti si, / noge su ti bele! / Da bi znala lepo presti / i z iglicom vesti, / ti bi bila draga moja, / draga luba moja. / Ja ti dadem povese mace malo, / pak napredi gače i rubaču, / i kaj tebi o' toga ostane, / napravi si svateme bele ropce.« / »Ala, junak, premoder si jako! / Ja ti dadem jedan prsten zlati, / napravi mi čunjek i vretence, / i kaj tebe o' toga ostane, / s tem ti potkuj svega vrana konja, / da prejašeš svoje bele dvore!« (Vrbovac, Žganec 1950: 403)

4-3.b »Teci, voda, teci, samo ne ronivaj, / samo ne ronivaj, kaj bom čul divovjko!« / Kad divovjka poje, moje ime zove: / »Oj, Jožo, Jožinec, moj mladi mladinec, / moj mladi mladinec, moj zeleni venec, / kaj misliš, kaj kaniš, kaj po me ne dojdeš? / Je l' ti majka krati, je l' družina preti?« / »Majka mi te krati, sva družina preti. / Družina ti veli da si jako vmanja, / a majka ti veli da si jako mlada.« / »Ako sem ti vmanja, bom ti majki dobra. / Ako sem ti mlada, bom ti sreću draga!« (Virovska Drenovica, Špoljar 2018.)

4-4) Tri djevoje proso žele, huja haj! / Kraj nje jahal mladi junak, huja haj! / Pak je prosil hladne vode, huja haj! / Prva skoči, konj' prijel, huja, haj! / Druga skoči, vodu daje, huda, haj! / Tretja pak se nit' ne gene, huja, haj! / »Prva bode žena moja, huja haj! / Druga bode moga brata, huja haj! / Tretja pak bo v oni hiži, de se ž jimi vun veriži!« (Međimurje, HR ŽVS Draškovec: S-SCN10118)

4-5) Divojčica drača žela, / kaj nažela v plaftu dela. / Poleg jahal mladi junak, / ona njemu govorila: / »Skoči, junak, z konja svoga, / pomori mi drača moga!« / »Ako pojdem z konja svoga, / otrgnem ti venca tvoga, / venca tvoga čerlenoga, / devet vrsti splečenoga! // Devet vrsti splečenoga, / z rožmarinom kinčenoga, / z rožmarinom kinčenoga, / išče k tomu đundenoga!« (Kotoriba, Žganec 1924: br. 472)

11-1) Črna gora, nigdar nesi sama, / nit' prez vuka, niti prez hajduka, / nit' prez mene mladoga junaka / koji nosim na heljaj šrljaka! / Za škriljakom svilnoga pantleka, / na pantleku kito rožmarina, / na kitici javorovo zrnce. / Neje ono javorovo zrnce, / već je ono moje drage srce.²³⁷ (Pustakovec, Žganec I: br. 197)

4-3.c Lepa moja gorica zelena / po njoj teče vodica ledena, / na njoj plovi lađa okovana. / Vu njoj vozi trides't djevojaka, / a med' njimi bratec i sestrica. / Bratec spava, sestrica našvava. / Sestra braca iglicom bođala: / »Ustaj, bratec, dvorovi goriju!« / »Naj goriju, daj bog, da zgoriju!« (Selnica kod Belca, Žganec 1952: br. 390)

4-3.d Kiša pada, to ti je navada. / Neka pada, to ji je navada. / Sava pelja sanko okovana, / Mura pelja drevlje i kamenje. / Bratec spava, sestra našivava. / Sestra brata s iglicom budi: / »Ustaj bratec, gradi ti goriju!« / »Naj goriju, bog daj, pogoreli!« (Krajska ves, Žganec 1952: br. 283 d II)

4-3.e Sestra braca z iglicom budila: / »Ustaj, bratec, gradi ti goriju!« / »Naj goriju, bog daj, izgoreli!« / Rasla trava, trava detelina, / jo mi žela gizdava divojka, / zlatnim srpom, z belimi rukami. / Kaj nažela pred konjiče dela: / »Pite, jete, mojga braca konji, / zutra bote daoko putovali, / čez tri gore, gore su visoke, / kaj ne more zajec preskakati, / kom bi mogel konjič prejahati. / Čez tri pole, pole su široke, / kaj ne more ftica preleteti, / kom bi mogel konjič prejahati. / Čez tri vode, vode su gliboke, / kaj ne more ripca preplavati, / kom bi mogel konjič prejahati.« (Krajska Ves, Žganec 1952: br. 283 d. I)

4-3.f Dve su se, dve vode skupa stale. / Prva Drava, a druga je Sava. / Drava nosi drevce i kamence, / Sava nosi šuajku okovanu, / a vu šuajku devojčicu mladu: / »Devojčica, imaš koga svega?« / »Imam svega brata rodenoga, / imam ' tomu dragog ljubljnoga. / Bratac mi je na vojnu pošau, / dragi mi je kod kuće ostau, / al' me mladu sasvim pozabiu. / Majka mi je robje spakuvala, / da se budem z drugim ja venčala.« (Vidovec, Žganec 1952: br. 400)

4-3.g Teče, teče Sava, Drava, / išče dalje luba moja. / Ja si nejdem nigdar po njo, / ja si pošlem sve katane, / vse katane vse zebrane, / vse katane vse zebrane, / vse zebrane same mlade. / Kak so blizu dojahali, / s puškicama pocilali, / s puškicama pocilali, / sabljicama pomahali, / s ostrigami pocvenkali, / luba se je prestrašila. / »Ne boj mi se, luba moja, / nebom t' peljal v černu goru, / neg te bodem v ravno polje, / ravno polje Medjimorje, / kud junaki v igru hode, / kud divojke v kolo hode!« (Varaždinske Toplice, Žganec 1950: br. 88)

²³⁷ Zabilježeni su **usporedni zapisi** u pomurskome Sv. Mihalju (Eperjessy, 1963: CD 36/26) i u Hrv. zagorju:

11-1.a Crna gora zeleni se, / vsaka majka žalosti se, / za devojku, čerku svoju / koju mora dat' pozaju. / Ona čeka ljutu zmiju / ka će doći iz pećine. / Kad se pozaj van pokaže, / sveti Jura k njemu jaše. / Sveti Juro sablom kreće / i pozaju glavu siječe. / Sve ptičice zapevale, / sve muzike zasvirale. (Marija Gorica, Delorko 1974: 105)

11-1.b Dober večer, tomu stanu, / tomu stanu, gospodaru, / gospodaru, gospodinji, / celoj hiži i družini! / Crna gora zeleni se, / svaka majka žalosti se / za devojku, čerku svoju / koju mora dat' pozaju. / Kad se pozaj van pokaže, / sveti Jura k njemu jaše, / vilovito sablju vleče / i pozaja strašno seče. / Blizu mora, kraj pećine, / strašni pozaj sad pogine. / Vesel' te se, devojčice, / i berite fijoalice! / Ne dajte nam dugo stati / pred vašimi vredni vrati! / Crna gora u zelenju / i Marija u veselju! / Ak' nas ne bute darovali, / budemo vam hčerku krali, / hčerku krali, otpelali / med' fijoale, med' rožice / i med' druge devojčice! (? , Delorko 1974: 106)

11-1.c Junak devojku vodil / po gore visoke. / On je nju zvjedaval: / »Je l' imaš očka (majku, brata, sestru) ti?« / »Kad bi ga (je) ja imela, / ne bi me vodil ti!« / »Ružica rumena / pred nami procveta: / Ježušek smileni, / oglej se Ti na nas!« (Stubica, Delorko 1974: 102-103)

11-1.d ... / »Da bi ja majku imela, ne bi vodil mene ti! / Ježuš Nazarenski, smiluj se meni Ti!« (Delorko 1974: 104)

11-1. e Marija zaspala / pod višnjom zelenom. / Ona zasenjala / da Ježuš mimo šel. / »Nejdi, Ježuš, nejdi, / ostani s tom nočjom! / Mi te peme iskat / med' mlade junake!« / Malo je junaka / de bi Ježuš bil. (Kosovečki, Delorko 1974: 107)

12) Junak dišel vu vojnu, stavil domaj Katicu, / stavil domaj Katicu, lepu vrtnu ružicu. / (Dugo, kratko.) / Kato, Kato, Katica, lepa vrtna ružica! / ... / Junak došel iz vojne, nije našel Katicu, / nije našel Katicu, lepu vrtnu ružicu. / ... / »Draga moja, mamica, de je moja Katica, / de je moja Katica, lepa vrtna ružica?« / ... / »V zdenec ti je opala, / z ribicom se stvorila.« / ... (HR Pincetić 1976: S-VN4585)

12-1) Dekle je po vodu šla na visoke planine. / Vodu je zajemala, je ribico zajela. // Ribica prosila je: »Le, pusti me živeti, / rada bi živela ja, / se z vodico igrala!« / Cvetela je, cvetela, oj, rožica rdeča, / dekle jo je utrgala, jo svoj' mu fantu dala. / Visela je, visela, oj, jabolka rdeča, / dekle jo je utrgla, jo svoj' mu fantu dala. / Ribica je plavala, rožica venela. / »Ti preljubi fant si moj, ali drugi pa nobeden!« (Prekmurje, Ogorevc: web)

17-1) Turkinja se, Turkinja se / s Turkom domenkuje.« // »Kaj očemo, kaj očemo robjem jesti dati?« // »A junakom, a junakom kruha kurušnjaka. // A devojam, a devojkam beloga cipova. // »Kaj očemo, kaj očemo robjem delo dati?« // »A junakom, a junakom celinu kopati. // A snešicam, a snešicam drobno švel šivati. // A devojam, a devojkam z jabukom igrati.« (Bango 1981: knj. II. – IV. 7 25)

18-0) V jednoj Turskoj zemlji jedna hruška bila, / di je moja mila pet groši brojila. / Neje ono mila, ka groše brojila, / neg' je ono mila, ka m' je ropček šila. / Konjiča si kupim za trideset zlati, / kojega bom jahal k ružici po blati. / Makar bilo blato do mojega grla, / jošče pem jahati konjiča po blati. / Makar bila voda do hižnoga poda, / još čem ja jahati k ružici po blati. (Prelog, Žganec 1990: br. 183)

24-1) Vu toj črnoj gori / velki oganj gori. / Preko njega jaše / trideset junaka. / Jedan zmed njih veli: / »Glavica me boli! / Skopajte mi jamu / pri Svetim Ivanu, / nuter mi polož'te / moje grešno telo, / vuni mi ostav'te / moju desnu ruku, / za nju mi privež'te / moga vranca konja! / Naj se konjič plače, / da se mila neče!« / Banda zaigrala, / mila zaplakala. (Dekanovec, Žganec 1924: br. 116)

24-2) Kaj se pripetilo na dunajskem mostu, / junaka su vmorili, v Dunaj su ga hitili. / Ne ga mogla voda vu sebi držati, / nego ga je hitila na goru visoku. / Došla ga je mati buditi, al' ne čuje: / žuti lasi runjavi glavi su premrznjeni. / Došel ga je japek buditi, al' ne čuje: / črni pruslek baršunski k teli je prikapčeni. / Došla ga je mila buditi, al' ne čuje: / fini prsten srebrni na prstu primrznjeni. / Kaj se pripetilo na dunajskem mostu? / Junaka su vmorili zbog jene devojke. (Sv. Marija, Žganec 1950: br. 18)

2.5.3. ADVENTSKO-NOVOGODIŠNJE BAJALICE I NAPJEVI

Crkvenu glazbu protestantskoga (16. st.), isusovačkog (17. i 18. st.) i prosvjetiteljskog razdoblja (18./19. st.) obilježavali su prepjevi latinskih i njemačkih misā i duhovnih napjeva na kajkavskom dijalektu, npr. "Dober vam večer, gospodar", "O, kakva to svetlost", "Staše Mati kruto tužna", "Vu to vreme godišča"²³⁸ (Stipčević 1996: 317-318 i 1997: 112-117; Žganec 1925: 162), prepjevani kajkavski božićni napjevi iz prvoga hrvatskog kantuala »Vinac bogoljubnih cerkvenih pisamah...« (1850.) slav. franjevca Marijana Jaića, kao što su "O, detešce, moje

²³⁸ "Vu se vreme godišča" kajkavska je preradba napjeva "Va se vrime godišća" južnoga kulturnog kruga iz 15. st., prepjeva latinske pjesme "In hoc anni circulo" objavljenog u »Pavlinskoj pjesmarici« (Zvonar 2007: 29).

drago", "O, kakva to svetlost/Sa kakva se svjetla", također i prepjevi starih kajkavskih napjeva na štokavici, primjerice "Detešce je porođeno", "Marija se Djeva trudi", "Narodil se Kralj nebeski" (iz 12. st.), "Svim na zemlji" i "Zdravo budi, mladi Kralju" (Vuk 1995: 77, 92-94, 97, 108, 112, 277-278; Hranjec 1997: 167). Poznate su i **srednjovjekovne liturgijske igre** "Officium infantium", "Visitatio sepulchri" ili ("Uskrsnuće") i "Tractus stellae" ("Poklonstvo triju kraljeva") koja je u zagrebačkome usporednom zapisu među najstarijim igrama te vrste na svijetu. Zagrebački obred »Ritus et consuetudo almae ecclesiae zagrabiensis« (13. – 19. st.) razvio se pod utjecajem mediteranskih i zapadnoeuropskih glazbeno-liturgijskih praksi (Tuksar 1997: 563, bilj. 564 i 566).

Stare međimurske pjesme češće su se izvodile na ranojutarnjim misama, no i one su pripadale liturgijskom repertoaru (Marciuš 1993: 379), npr. "Anđeo Gospodnji", "Dil dil duda/Dudaš", "Kristuš se je gori stal", "Poslušajte svi sada", "Stاشة mati kruto tužna", "Vu to vreme godišča", "Zdravo, morska zvezda" itd. (Žganec 1924: 160, 162-163; 1990: 293; Vuk 1995: 277-278; Stipčević 1997: 107). Jedna međimurska ophodna pjesma nakon *zdravomarije* na Staru Godinu, katkad uz glazbenu pratnju taamburaša, objavljena je 1607. u talijanskom priručniku za istarsko svećenstvo slavenskih župā, odakle se proširila na slovensko, austrijsko i moravsko područje. U najizvornijem obliku sačuvala se u Međimurju, a kasnije je objavljena u »Cithari Octochordi«. Pretpostavlja se da potječe od srednjovjekovnoga božićnog napjeva "Pauer natus in Betlehem, unde gaudet Hierusalem" i da ju je u prvoj polovici 19. st. u Međimurje prenio međ. svećenik Stjepan Mlinarić, pronašavši 1687., za vrijeme svoje prethodne službe u Drnju, njezinu kajkavsku inačicu. Vinko Žganec zabilježio je u rodnom Vratišincu njezin usporedni zapis, čijih zadnjih šest pridodanih stihova potječe iz starije **koleda** (usp. pjesmu br. 3) (Vuk 1993: 236-238, 242-246). Pod utjecajem Crkve, ophodnici su postupno preuzeli repertoar adventskih, božićnih i trikraljevskih liturgijskih napjeva:

1) Dober vam večer, gospodar, gospodar, dobre vam Jezuš goste dal! / (To Mlado leto pofalimo, to Dete Jezuš molimo!) / Zišla nam, zišla Denica, Denica, 'spod one gore visoke. / Ne nam je ono Denica, Denica, neg' nam je Mar'ja Devica. / Marija Sinka rodila, rodila, v plenice ga je povila. / Ona ga j' zela v naročaj, v naročaj, pak Ga je nesla dalečaj. / Na onoj gori cirkvica, cirkvica, Majke Marije Bistričke. / Vu onoj cirkvi zlat' oltar, zlat' oltar, Majke Marije Bistričke. / Na 'nim oltaru zlati križ, zlati križ, dragoga Sina jenoga. / Na tom je križu pisano, pisano, da je to Dete rođeno. / Japicu vam (mi) darujemo, darujemo, z otim presvetim Jožefom. / Mamicu vam (mi) darujemo, darujemo, z otom prečistom Devicom. / Junake vam (mi) darujemo, darujemo, s 'timi črleni prusleki. / Devojke vam (mi) darujemo, darujemo, s 'timi prelepi venčeki. / Dečicu vam (mi) darujemo, darujemo, s 'timi nebeski ajngelci. / Našim je pesmam konec, kraj, konec, kraj, daj nam, Bog, dušam svetli raj! (Nedelišće, Žganec 1916: br. 58)

2) Barbare Devica, denes godovnice / den se obslužava drage devojčice / koja je za mlada vu srdbu opala, / oca je svojega z malem zbantovala. (Ivančan 1987: 169)

3) Hodi Jožef, dobro moje, rodila bom dete svoje. / Stal se Jožef mam z večera, ophodil je Betlehema. / Betlehem varoš prebogati, stana neso mogli najti. / »Zvun varoša na pol vure, tam pastiri jognja kure, / tam nam bodo stana dali, tam si bomo mi prespali.« / Potlem so se žaluvali, / betlehemiški svi purgari. / Da bi bili tožni znali, / bili bi jim stana dali. (Jambrešić-Štefanić 2009: 45)

4) Poslušajte, si, vezda, kak je negda Marija / svojemu Sinku pevala, kad ga je zazibala: / »Spavaj, spavaj, Sinek moj, prelubleni Jezuš moj!« (Legrad, Bango 1981: knj. III. – III. 39)

5) Staro Leto je minulo, Jezuš Tebi falu dajmo, / da si Ti nas, milostivno, od zla očeval to leto! // Bože mili, milostivni, ponizmo falimo Tebe, / od svih kvarov i na dale, občuvaj nas, svoje verne! // I pri nas, Ti, svigdar budi, pole, gore blagoslovi, / zdravjem, veseljem, Ti, nadeli, vu svem miru nas obdrži! // Novo leto z novim sadom, obilno, daj, svojim darom, / čuvaj nas, Bog, pred svim kvarom, obraduj nas z sem blagom! // Daj da grehe ostavimo, grešni žitek poboljšamo, / da v pokori mi živimo, sveto, blaženo mi mremo! // Daj da veselo, obilno, to došetno Novo leto, / da budemo mogli ovdi i Tebe služiti verno! // Daj da te bomo za Tvoje dobrote ovde falili, / po tom žitku vu nebeski, z angel' mi te vuživali! // Hvala naj bo Otcu Bogu, hvala Sinu Njegovomu, / Jezušeku premilomu i Duhu ž njim jednakomu! (Legrad, Bango 1981: knj. III. – III. 40)

6) O, sveti tri kroli, o, blažen vaš dan, / kad sveti Kral mladi bil s neba poslan. // O, sretna zvezdica ka svetila vam, kad Sinka Devica porodila nam! // Kam giblete sada, tak dalko na put, / ar zima svud vlada I veter je hud'? // Nebu li zrak škodi ar trudnemu stan, / da Kristuš se rodil, Herodeš bi znal. / Ar mudrozna vasa neviđeni zrok, to pismo donaša da rođen je Bog. // Zvezdica ga kaže na sunčani svod, / se čudo pomaže da Kraljev je rod. // Tak idite k njemu, vu tuđinu stan, / ar Stvoritel svim vam vu srcu je drag! // Vu štalu ste došli, gde Njegov je stan, / i Majkom ga našli, gde Jožef bil sam. Falen Isus! (Legrad, Bango 1981: knj. III. – III. 40-41)

Ophodne, najčešće dječeačke skupine bajale su kristijanizirane **slavenske ophodne napjeve** na Katarinje, Barbinje, Badnjak, Štefanje, Novu Godinu, Sv. tri kralja i Svijećnicu (Ivančan 1987: 107; Žganec 1990: bilješka br. 114):

8) Sedam, sedam, po sedam, / slavu Bari, pozdrav dam! / Daj vam Bog konjiče, voliče, / teliče, puriče, / prašiče, račiče, / v kocu prasice, / v štali telice, / kruha i vina, / Božjega mira pak najveć! / Nože i korito, / debelo prasico, / da bote ju klali, / kaj bote ju si za rep držali! / Mamica stan'te si na prosnice, / pak nam vrež'te pol prasice! / Japica stan'te si na lojtrin klin, / pak nam zagraj'te kup slanin! / Bo kaj, ali nikaj nau? (Vratišinec, Tuksar 2011: br. 31)

8-1) Denes vam je Svete Barbare den, / a ja sem pak došel kaj vam nekaj povem. / Ja vam želim kaj bi vam meli v štali ždrebicu, / v pojati telice, v kocu debele prasice, / ja vam želim kaj bi vam polje (u)rodilo / z žitom i pšenicom, i sve bilje u obilju, / tuliku kaj bi vi svega zadosti meli. / I vam želim kaj bi vam rodile gorice, / de bi vam zraslo rujno vince tuliko, / kaj bi meli lagve na lagvi, / i da bi na svakim lagvu zrasla zelena kitica, / na koju bi si sela zlatna ptičica, / koja bi zapevala: »Zdravo Marija, milosti puna!« / I ja vam i to želim da bi pri hiži imeli / takve junake kaj bi vupali diči puške i sable / za svetu veru Kristušovu. / A na kraju vam želim da bi mi svi skupa rekli: / »O, Barbara, na sve strani Božjim telom nas nahrani, / sada i na smrtnom času i kada se naša dušica bude / od tela razlučavala.« / Faljen budi Jezuš Kristuš! (Jurčevac, Žganec 1990: br. 112)

9) Dober vam večer, gospodar, / dobre vam goste Jezuš dal! / Mladiče vam darujemo / s tom črlenom jabukom. / Devojke vam darujemo / s tem zelenim venčekom. / Snešice vam darujemo / s prelepom belom lelujom. / Žene vam darujemo / s tom prečistom Marijom. / Starce vam darujemo / z otim svetim Jožefom. / Stante, mama, na lojtrin klin, / pak nam vrešte falat slanin! (Vratišinec, Žganec 1990: br. 120)

10) Na to Mlado leto / kak zdravi, veselji, / kak tučni debelji, / kak oni jeljeni! / Daj vam Bog puriče, / račiče, konjiče, voljiče! / Rodilo vam polje žitom, / dvor živinom, / hiža okinčena z mlademi detiči / koji ne miljujo / puške, sablje gori zdiči, / v tabor iti, / kerščanjsko krv preljejati! / Vu ime onoga / koji visoko sedi, / široko gledi, / v roki belo ljeljujo derži. / Faljen budi Jezuš Kristuš! (Donja Dubrava, Bartolić 2008: 29).

10-1) Na tom Mladom letu zdravi, veseli, / tusti, debeli, kak jeni jeljeni! / Dej vam, Bog, konjiče, voliče, / praščiče, račiče, / drobnu drobninu, / črnu hajdinu, / zlato i srebro, / dušnoga zveličenja pak največ! / Faljen budi Jezuš Kristuš! (Jurčevac, Žganec 1990: br. 123)

10-2) Dam vam Bog konjiče, / voliče, teliče, praščiče, / puriče, žibiče, piščence, / v štali ždreibe, v pojati telice, / v kocu prasice, v škrinji pšenice, / pune pevnice vina, Božjega mira, / zlata i srebra pak največ!²³⁹ (Vratišinec, Hranjec 1997: 117-118)

11) Mi smo čuli da ste klali, / kaj nam malo mesa dali! / Nega stolca, nit' klopice, / sednite si na klopice! / Kaj nam dali pol kokiča, / kaj se došlo do Božiča! / (Kotoriba, Žganec 1990: br. 116)

12) Pitala su dečica, je l' bo skorom Svečnica? / Bode, bode Svečnica kad se sinek narodi. / Zela ga je na rokaj, nesla ga je v dalečaj. / Črez to pole široko, črez to vodo globoko. / Črez to vodo gliboku, ej, na tu goru visoku. / Mi smo si dva brateci, jene majke sineki. / Mi te sveče nosimo, v ime Božje prosimo. / Mamica, stante na lojtrin klin, pak nam vrešte falat slanin! / S čim se više stegnate, s tem vekši falat donesete. / Japica se po hiži šečejo, to mošnjico natežejo. (Štrukovec, Žganec 1990: br. 138)

12-1) Pitala su dečica: / »Je l' bo skorom Svečnica?« / »Bode, bode za tri dni, / da se sinek prebudi.« (Vučetinec, Žganec 1990: br. 134)

Učitelj Ernest Eperjessy zabilježio je u Sv. Mihalju na Legradskoj gori adventsku bajalicu "Barbara Devica", koja svjedoči o svetobarbarskoj obredno-običajnoj praksi **djevojačkoga predbožićnog ophoda**. U pomurskoj Pustari zabilježio je bajalicu "Daj nam, Bog, puriče", koju je rano ujutro na Sv. Barbaru **dječaćki ophod** *poležajcof* (*poželajcof*) bajao sa *štapom* u ruci, također pjevajući i "Zorja, zorja".

²³⁹ Hvaljen Isus, koledo, / domačine, koledo! / Zastasmo vas, koledo, / za trpezom, koledo! / Prid vama je puna kupa, koledo, / puna kupa, koledo, / sa rakijom, koledo! / Sve vam zdravo, koledo, / i veselo, koledo! / Žene vam se, koledo, / izrodiše, koledo, / sve sinove, koledo, / zlatni' kosa, koledo! / Kobile se, koledo, / izdrebiše, koledo, / sve konjice, koledo, / vrane konje, koledo! / Krave vam se, koledo, / isteliše, koledo, / sve volove, koledo, / sve volove, koledo, / vitoroge, koledo! / 'ajmo, bračo, koledo, / da pletemo, koledo, / da pletemo, koledo, / tanke biče, koledo, / da šibamo, koledo, / vrane konje, koledo, / vrane konje, koledo, / i volove, koledo, / i volove, koledo, / vitoroge, koledo! / da smo pridnji, koledo, / prid svojinom, koledo, / prid svojinom, koledo, / prid družbinom, koledo, / kao Mísec, koledo, / prid zvízdami, koledo! / Na čast pisma, koledo, / domačinu, koledo! (Dušnok, Mađarska, Vujičić 1978: 145)

2-1) Barbara Devica, denes godovnica, / de se oblužava drage devojčice, drage devojčice! / Zakaj si ti, čerka, roda velikoga, / ne posluhneš stara, niti oca svoga, niti oca svoga? (Sv. Mihalj, CD Eperjessy 1963: 36/22, 40/6)

8-2) Zorja, zorja, beli dan, / stan'te se, gospodar! / (Falen bod', dete / Deve Marije!) // V dvorama študenec (2x)! / (...) // Na študencu kopanka (2x)! / (...) // Na kopanki vedrička (2x)! / (...) // Na vedrički kitica (2x)! / (...) // Na kitici ftičica (2x)! / (...) // Neje ono ftičica, / neg je ono Jezuška! / (...) // Dej, Bog, našem gazdi / puno štal marho; / i naj nigdar cerkajo! / Tak dugoga kolbasa, / kako jeden kraj na zornice, / drugi kraj bo gazda jel'! (Pustara, Eperjessy 1975: 73 u Bartolić 2008: 28-29)

8-3) Zorja, zorja, beli dan, stanite se gospodar! Na dvoru je zdenčec, na zdenčecu, na zdenčecu kopanjka, / na kopanjki verbička, / na verbički šibica, na šibici ftičica, / neje ono ftičica, neg' je Deva Marija (Sv. Mihalj, CD Eperjessy 1963: 35/36)

U Sv. Mihalju zabilježio i **božićne napjeve** "Kolođičke mlade snehe, se se črlene" (CD 1959: 36/25) te "Staro leto je minulo" (CD 1959: 36/23), a u Horvatskome Sv. Martinu "Marija se Majka trudi, svetoga Jožefa budi" (CD 1964: 40/8).

2.5.4. POKLADNI NAPJEVI

Na osobite stihove u **pokladno doba** zasebno su plesali **djeca, mladež, mlade žene i muškarci**. Na Pokladnu ned(j)el(j)u pođrasle djevojčice su pred kućama, odjevene kao mlade snahe, plesale *kolo fašenjskih sneh*. Na Pokladni torak prije podne, djevojčice s košaricama za *krof(li)ne* i dječaci sa *botama* ukrašenima papirnatim zastavicama na vrhu, pred kućama su u tradicijskoj odjeći plesali *kolo malih svatof*, a poslijepodne na mjesnom raskrižju i u polju plesale su odrasle muške *maškare*. Plesači su povremeno skakali visoko, u raskorak ili nabijajući tabanima o tlo, vjerujući da će na taj način potaknuti rast lana, kupusa i repe (Ivančan 1987: 34-35, 109). Plešući su pjevali:

1) Tu za repu, tu za len, tu za masno zelje. / Fašnik se je oženil, Pepelnicu zaručil. / (Pepelnica zaručnica, Fašnik mladožeja!) / Fašnik ima velke oči i duge mustače. / Pepelnica se dosmica, koli njega skače. / Denes zelje, gibanica, zutra povrtnica. / Tomu vam je semu kriva stara Pepelnica. / Pepelnični gladni dnevi Fašniku se tuže. / Slane ribe i palenta, to nam črevo struže. (Dekanovec, Žganec 1924: br. 11)

1-2) Tu za repu, tu za len, tu za masno zelje. / Tuči, baba, z ritjom len, da nejmaš tukača. / Fašjik ima velke oči i duge mustače, / Pepelnica zaručnica koli njega skače. / Denes zelje, gibanica, zutra povrtnica, / denes zelje, gibanica, zutra povrtnica. / Tamo preko Bajera, liter vina cvajera, / stari Bajer, hopsasa, liter vina, funt mesa! (Mursko Središće 1990: br. 147)

1-3) Tu za len, tu za len, tu za masno zelje! / Dugi len, dugi len, debela je repa. / Fašnik se je zaručil, Pepelnicu zaručil. / Pepelnica zaručnica, Fašnik mladoženja! (Peklenica, Žganec 1990: br. 148)

1-4) Tuzelen, tuzelen, / debela repa, masno zelje, dugi len, dugi len! / Tuzelen, tuzelen, / debela repa, masno zelje, dugi len, dugi len! (Nedelišće, Žganec 1990: br. 149)

Nadahnut pokladnim ženskim običajem odlaska *po kvasa*, pučki skladatelj i orguljaš Ivan Mustač iz Sv. Marije zabilježio je i preradio omiljenu međimursku pjesmu "Moži idu na oranje":

2) Moži idu na oranje, žene v krčmicu. / Moži idu iz oranja, žene v posteljku. / »Ženo moja, dušo moja, kaj te se boli?« / »Se me boli, se me boli, kaj me se drži.« / »Ženo moja, dušo moja, kaj boš jela ti?« / »Zakoli mi jenu kokoš, kaj najtustešu!« / »Ženo moja, dušo moja, kaj boš pila ti?« / »Donesi mi holjbu²⁴⁰ vina pet let staroga!«²⁴¹ (Vuk Croata 2001: br. 55, 169)

2.5.5. USKRSNI NAPJEVI

Od Uskrsa do Spasova djevojke i starije žene redovito su na kraju sela pjevale sljedeću pjesmu, vjerojatno u **uskršno-ivanjskom kolu** koje u doba kad su stihovi zabilježeni već bilo zaboravljeno:

1) Došel nam je lepi pisan Vuzmek, / za Vuzmekom došel Đurdev denek. / Za Đurdekom došel Markov denek, / da se bodo gore zelenile, / ptičice se bodo đumborile. / Vijala se pisana narandža, / pod narandžom vila kolo vodi, / vu tem koli do dva mila draga. (Prelog, Žganec 1990: br. 165)

Zabilježeni međimurski i pomurski napjevi "Žufka muka je Ježuša" (Sv. Mihalj, CD 1959: 37/30) i "Ftice sad lepo spevajo" (Sv. Mihalj, CD 1959: 36/29), **liturgijski nabožni napjevi**.

2.5.6. JURJEVSKI NAPJEVI

Hrvatski povjesničar i književnik Ivan Kukuljević Sakcinski zabilježio je u 19. st. **magijski napjev** koji su pastiri varaždinskog kraja pjevali na otvorenom, kad bi na proljeće ugledali prve ždralove:

1) Na kluč, na kluč, sveta tica! / Meti, baba, kodelu / na tu mladu nedelu! / Vertete se, žerjavi / kak kolo na rali!²⁴² (okolica Varaždina, Žganec 1950: br. 314)

A sljedeće **bajalice** postupno su deklamirali sve glasnije, na taj način prizivajući polodonosnu kišu i tjerajući opasnu tučonosnu naoblaku:

²⁴⁰ *Hol(j)ba* je stara mjera za tekući koja iznosi $\frac{3}{4}$ l (Krpan 1990: 118).

²⁴¹ Ta pjesma slična tradicijske napjeve "Lipe li su Molivarke" (Novigrad, Kuhač 1881. IV: br. 1426) i "A što su mi Karlovkinje bele" (Karlovac, Kuhač 1881. IV: br. 1451).

²⁴² U jaskanskom kraju *drobni žerjavi* označavaju 'mlade paunove' (Kostelac 1987: 173), koji su čest motiv hrvatskih **koledā**. Prema stihovima napjevu iz Hrvatskog zagorja, rasprostranjenog na širem kajkavskom području, *baba pokreće žrvanj*:

Stara baba žervi goni, / mlada sneha spi... (Kamenica, Žganec 1952: br. 282a)

2) Vedro, vedrina, / sedi na konja, / tirajte oblake! / Kam bo jo tirau? / Ne znam ja kam. / Vu te nove dvore, / de pastiri ognjeca kure, / ognjeca kure, / deždeka prosiju.²⁴³ (Vratišinec, Žganec 1950: br. 320)

3) Oj, dojdola, molim Boga, / žitna žita višnju gradu. / Oj, dojdola! / A Mariju sreću sada, / da nam pada litna kiša! / Oj, dojdole! / Oj, dojdola, molim Boga, / Petar, Petar, višnju gradu. / Oj, dojdole! (Donji Martinci, CD Eperjessy 1964: 253/22)

4) Nejd, nejd, deždek, / mati ti je rekla, / tri pogače spekla, / meni pol, tebi pol, / dedeku pa samo sol! (Mursko Središće, Žganec 1990: br. 28)

U **jurjevsko doba** djevojke i žene nisu se smjele baviti rukotvorstvom:

5) Na Đurdevo sem šivala, na Markovo sem slepela. (Sveti Mihalj, CD Eperjessy 1963: 35/55)

Na raskrižju pokraj usađene i okićene *majge/najge*, stabilca johe vrha ukrašenog vrpcama, cvijećem, bocom vina i kolačem *bidrom*, u jurjevsko predvečerje na mjesnom *mosto* ili kod kapelice donjomeđimurski **mladići** palili su *kres*, oko kojeg su naizmjenice pjevale **djevojke**: počimalja *popevačica (predarica)* i skupina mladih pjevačica (Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 13; Ivančan 1987: 44):

6) Na Đurdevo, na večerje, / sve su ruže povehnule. / Samo jedna je ostala, / koju bu devojka brala. (Donji Vidovec, Ivančan 1987: 36)

6-1) Na Đurdevsko navečerje se su rože povehnule. / Samo jedna dzaj zastala, / koju majka ogledala. (Donji Vidovec, Žganec 1990: br. 152)

Čini se da se na taj napjev nadovezuje sljedeća pjesma:

7) Đurdevska rosa²⁴⁴ na Dunaj pala, mlada devojka đurdeka brala. / O, jalo, jalo, drevce zeleno! / »Pomozi mi, Jalo, đurdeka brati, / pomozi mi, Jalo, đurdeka brati!« / O jalo, jalo, drevce zeleno! (Donji Vidovec, Žganec 1990: br. 153)

²⁴³ **Srodne bajalice** zabilježene su i u drugim hrvatskim krajevima. Posavska sadrži pridodan motiv neprijateljske zemlje iz vremena osmanlijskih osvajanja:

2.a Vedri, vedri vedronja, / pa uzjaši na konja, / pa poberi ogarke, / pa rastjeraj oblake, / tamo dole u Tursku! / Turci Boga ne mole, / niti meše ne hode, / samo jedan dojde, / kad mu ora projde. (Svinjičko, "Pučko vremenoslavlje": web)

2.b Nebo se je zvedrilo, / sunce nam lipo sviti. / Oblaci, kamo ste se skrili? / Sunce nas peče, / zemljica nan puca. / Pokažite se, oblačići, / doneste nan daždicu, / da se natopi zemljica, / da nan rodi kruščića! (Lovran, Kuhač 1941: br. 288)

²⁴⁴ *Rosa* je čest **slavenski motiv** hrvatskih tradicijskih pjesama:

Zora zori, rosa pada, / medj' gorami pasu stada, / a na gori pastir sjedi, / pa u svoje stado gleda. / Stado gleda, k njem dolazi, / k njem dolazi drago svoje, / na konjiću ponosnome, / u odielu gospodskome. / Konjić joj se briegom penje, / a nogama tre kamenje. / Iz kamena vatra sieva, / a na konju dieva pjeva. (Đakovština, Kuhač 1879. II: br. 489)

Pala je rosa, / konjcu do nosa. / Pri kući majka, / na vodi šajka. / Šajka široka, / voda gliboka. / U šajki sestra, / u sestre vesla. / »Podaj mi, sestro, / podaj mi veslo, / da se ja vozim / dalje od broda, / bliže dragoga!« / Pala je rosa / konjcu do nosa. / »Aj, sestro moja, / napoj mi konja! / Ne mrem ja bosa, / palo je inje / konjcu do grive!« (Duga Resa, Kuhač 1879: br. 519)

7-1) Đundena rosa na Dunaj pala, mlada devojka đundeča brala. / »Pomoz' te mi, mama, đundeča brati!« / »Naj ti pomore što ti je bole!« (Macinec, Žganec 1924: br. 42)

7-2) Đundena rosa na Dunaj pala, / mlada devojka đundeča brala. / »Pomoz' mi, otac, đundeča brati!« / »Naj ti pomore dragši od mene!« / »Pomoz' mi, majka, đundeča brati!« / »Naj ti pomore dragši od mene!« / »Što je moj dragši od moje majke? / To je moj dragi, za moje srce.« / Đundena rosa na Dunaj pala, / mlada devojka đundeča brala. / Beri mi, beri, devojka mlada, svomu dragomu budeš ga dala! (Nedelišće, Žganec i Sremac 1951: 154)

Nakon toga pjevanog **djevojačkog kola** (Žganec i Sremac 1951: 154) vjerojatno bi uslijedilo **muško nadmetanje** u preskakivanju *kresa*, a zatim se možda oblikovao **žensko-muški plesni dvored** u znaku simboličkoga muškog lova:

8) Sveti Juraj kres naloži, / kak naloži tak pogasi. / »Hodi, Juraj, k nam k večeri, / kaj se bumo spominjali / komu bumo čerku dali! / Je li k Suncu, je l' k Mesecu, / je li k drobnim zvezdicama?«²⁴⁵ (Sveti Juraj na Bregu, Žganec 1990: br. 151)

8-1) Sveti Đura kresa kure, / z jednom rokom kresa kure, / z drugom rokom kolo vode. / Koje oče f kolo ite, / f kolo ite, preskočite! (Pomurje, Balažin 2006: 77)

8-2) Sveti Đura kresa kure / na zelene travice. / Z jednom nogom dete zible, / z drugom rukom kresa kure. (Pomurje, Balažin 2006: 77)

9) »Naše kolo veliko!« / »Jo' će naše povekše!« / »Mi imamo junake!« / »Mi imamo djevojke!« / »Mi prosimo do jednu!« / »Mi ne damo ni jednu!« / »Mi uzmemo pod silom!« / »Sila Boga ne mole!« / »Vetar, puši odzgora, / tresni vrata od dvora, / tresni vrata odspoda!« (Legrad, Ivančan 1987: 144-145)

Pretpostavljeno zaključno (ivanjsko) **mješovito kolo** oko *kresa* preduvjet je za plesno žensko-muško susretanje i izbor plesnih parova kao budućih supružnika. Po svršetku okrijepe plesača *cvrtjem* i *šunkom*, kultno se postupalo s ljuskama jajeta i ugarcima dogorjelog *kresa* za pokretanje vegetacijskog ciklusa²⁴⁶:

10) Lez doj, lez doj, / to dim, to dim, / kam stare japa čonte hiče! (Pomurje, Balažin 2006: 77)

11) Pokotni nam, Jezuš, jabuku / vu tu goru zelenu, / da bi nam gora rodila, / š črlenim vinom lejala! / Blagoslovi nam ju, Jezuš, čuvaj nam, Bože, se vinske gore! / Blagoslovi nam ju, Jezuš, čuvaj nam, Bože! / Čuvaj nam je, Bože, Bože, Bože! / Pokotni nam, Jezuš, jabuku / vu to polje široko, / da bi nam polje rodilo, / zlatom, pšenicom plodilo! / Blagoslovi nam je, Jezuš, čuvaj nam, Bože, se naše polje! / Blagoslovi nam je, Jezuš, čuvaj nam, Bože! / Čuvaj nam je, Bože, Bože, Bože! (Macinec, Žganec 1941b: br. 1)

Poistovjećuje se s beričetnim *biserom*, opjevanim u hrv. svadbenim pjesmama, npr. u "Biser Mara po jezeru brala" (Kuhač 1880. III: br. 1060, 3. inačica) i "Igrah se zlatnom jabukom" (Hrvatsko primorje, Kuhač 1881. IV: br. 1271).

²⁴⁵ Eperjessy je u Pomurju zabilježio **jurjevski napjev** "Sveti Đura kresa kuri" (Pustara, 1964: CD 253/11).

²⁴⁶ **Jesenski svršetak vegetacijskog ciklusa** opjevan je u zagorskoj pjesmi:

Sveti Juraj pole zapre, kača smiči, trnec fpiči. / F hustu zajdem, trnec najdem. / Jaj, pole, jaj! (Vidovec, Žganec 1952: br. 692a)

Na spomendan svojega sveca zaštitnika, vjernici su u župnoj crkvi Sv. Jurju na Bregu pjevali osobit liturgijski napjev:

12) Sveti Juraj, vitez mladi, na istoku rođen je, / sigder bil je ljubljen, dragi, kud god negda hodil je. / Od starejših, plemenitih, porođen je na ov svet, / z dobrom peldom i krepostjom odgojen je za ov svet. / Da su otec, majka njegovi iz sveta preminuli, / ves imetek na Juraja sina su izručili. / On pak svoje celo blago od sebe otpustil je, / za vojnika pod zastavu cesarovu stupil je. / Videl cesar: razumnoga sve kreposti imel je, / gde je rođen i odgojen, Juraja ispital je. / Na pitanje se je razmel – začudi se cesar ov, / tak i Juraj je postavljen nad jezero vitezov. / Kak je on bil glasoviti, veren vojnik cesarov, / nikaj menje nej vojuval za krščansku on veru. / Imel je on na pameti Jezusa rassetoga, / bolša je čast njemu dana od cesara svetloga. / Predi kaj je dušu svoju zručil Bogu višnjemu, / spričal se je i oprostil se krivice bližnjemu. / Njegvo telo i zastava v Rimu je zakopana, / kapelica na čast njemu prelepa zazidana. / Onda patron, preljubljeni, obrni se z neba k nam, / ki smo denes simo dojšli, blagoslov podeli nam! / Da pak bode nam vumreti, skratiti se onda naj, / kak domačim, tak i stranjskim, isprosi vu nebu raj! (kaz. Farkaš)

2.5.7. IVANJSKI I RADNI NAPJEVI

Smisao je izvedbenih kulturnih praksi u pokretanju i poticanju novogodišnjeg **ciklusa rodnosti i plodnosti**. Zbog toga su mitske predodžbe o božanskoj svadbi, preoblikovane u folklorne predodžbe o ljudskoj svadbi opjevane u **svadbenim napjevima**, također zastupljene u pjevanim **radnim i ivanjskim kolima** (Ivančan 1987: 29, 35, 114-115, 191). U ovu potonju skupinu ubrajaju se osobiti napjevi *kotoripskog kola* predstavljeni u VI. 2.4.2. poglavlju. Legradsko *kolo mladih* vjerojatno je u trenutku bilježenja jedino opstalo iz tijela zaboravljene cjelovitije **uskršno-ivanjske plesne tradicije**, kakvo je i *kotoripsko kolo*:

1) Turkinja se, Turkinja se / s Turkom domejkuje.« // »Kaj očemo, kaj očemo robjem jesti dati?« // »A junakom, a junakom kruha kurušnjaka. // A devojam, a devojkam beloga cipova. // »Kaj očemo, kaj očemo robjem delo dati?« // »A junakom, a junakom celinu kopati. // A snešicam, a snešicam drobno švel šivati. // A devojam, a devojkam z jabukom igrati.« (Bango 1981: knj. II. – IV. 7 25)

Da bi se svijet svake godine bio uređen, valjalo ga je nanovo stvoriti i znanja o lokalnoj tradiciji međugeneracijski prenijeti **usmenom pjevanom predajom**:

2) Sejaj, baba, leneka (lado la, / sako Mlado nedjeljo)! / Plej, baba, leneka. / Rihljaj, baba, leneka! / Moči, baba, leneka! / Snimlji, baba, leneka! / Nesi tkalco leneka! / Očeš, baba, k staromo? / Očeš, baba, k srednjemo? / Očeš, baba, k mladomo? (Prelog, Ivančan 1987: 35)

2-1) Sejaj, baba, laneka, / Lado la! / Sako mlado nedjeljo, / Lado la! / Plej, baba, leneka, / Lado la! / Puči, baba, leneka, / Lado la! / ... (Prelog, Blažeka 1941: 72)

3) Kak so veljke več narasle / zelene konoplje, / gizdava njis Kata puče, / a Štef veže snoplje. / Žurite se, žurite, / skorom bodo svati / treba bo ž njis dati, / plafte vam natkati. (Međimurje, Zvonar i Hranjec 1980: 213)

4) »Cveti meni cvetjiče, lepi dugi len, / pod gorom je injiče, na gori je mraz! / Pod njim leži moj mili, kre njega pak jaz.« / »Lepa ti je žnorica koju nosi Dorica, / išče lepši prsten zlat koga nosi Tonček mlad. / Tonček rad, Dori rad, Dora išče njemu raj.« (Novakovec, Žganec 2002: br. 151)

Zbog toga se u **slavenskim nabožnim napjevima** zazivalo kršćanskog Boga koji je supstituit prekršćanskom božanstvu:

5) Lepi Ive terga rože, / tebi, Lado, sveti Bože, / Lado, slušaj nas, Lado! / Pevke, Lado, pevamo ti, / serca naša, vklanjam ti: / Lado, slušaj nas, Lado! (Štrigova, Bedeković 2017: 223)

5-1) Sveti Ivan kresa loži / na Ivanjsko navečerje. / Šatru igra, ljubu pita / na Ivanjsko navečerje: / »Gdje si, ljubio, sinoć spala, / na Ivanjsko navečerje?« / »Ja sam spala z starom majkom, / na Ivanjsko navečerje, / z starom majkom na posteli, / na Ivanjsko navečerje.« / »Da bi spala z starom majkom / na Ivanjsko navečerje, / ne bi tako probledila / na Ivanjsko navečerje, / kao ruža u jeseni / na Ivanjsko navečerje.« (Macinec, Žganec 1990: br. 162)

5-2) Sveti Ivan krese kure, de zakuri, tu prekriži! / (Dej, Marija, dobre lete, dej nam ga Bog!) / Stan'te gore rane dekle, rane dekle, ključarice! / Otpirajte škrinje, lese, škrinje, lese i planice, / pa nam dajte sir, pogaču, sir, pogaču, našu daču! / Če nam ne bu sega toga, sega toga i svetoga, / bumo zele malo diete, malo diete, mali Ivan! / Bumo ž njime pretancale, pretancale, poigrane, / kak i megle med gorami, kak i zajci med mejami! / Zbogom, dragi gospodari, gospodari, vi ratari, / mi moramo dalje iti, dalje iti, putovati!... (Međimurje, CD Lado 1982: HR S-CDN282)

U njima je opjevan vegetacijski ciklus u vezi s (plodonosnom) hijerogamijskom, a u konačnici i s ljudskom svadbom. Ta se simbolička kružnica zatvara **ivanjskim plesnim susretanjem** djevojaka i mladića u **mješovitom kolu**:

6) Lepa Vida pleje proso / rano, rano med zorjama. / Pervo jutro pleje proso, / na ztepeno najde roso. / Drugo jutro pleje proso, / stepeno si najde roso. / Tretjo jutro pleje proso, / v prosi najde velko kačo. / Kača ima devet repov, / na sakšem repi devet ključov: / »Ne straši se, lepa Vida, / kaj si prosila, si dobila! / Saj sem ja ne huda kača, / neg jaz sem ti mladi kralič / ki kraljuje v belem gradi. / Ti boš šla po gladkoj stezi, / ja pam šla po gostem germji. / Zkonec steze va se zišla, / na poli per belem gradi. / Vtergaj si tri drobne šibe / ki bojo tri leta stare.« / Da kačo vujdre z tretjoj šiboj, / te že grata do pet človik. / »Hala, hala, lepa Vida! / Kaj si štela, si dobila. / Zemi, zemi z onih repov, / z devet repov devet ključov. / No odkleni bele gradi, / no poberi srebro, zlato! / Če sam bio dozdej kača, / pa sem ti zdaj mladi gospon / ki kraljuje v devet gradih / z lepoj Vidoj nestrašljivoj.« (kod međe međimurske u Štajerskoj, Kuhač 1880. II: br. 787)

7) »Tu nas je više, tam vas je menje, Lado nam je, predrago nam je! Mi imamo junake, junake!« / »Kaj je nam zato, kaj je vas više, Lado nam je, predrago nam je! Mi imamo devojke, devojke!« / »Tu nas je više... Mi očemo to jedno, to jedno!« / »Kaj je nam zato... Mi ne damo ni jedno, ni jedno!« / »Tu nas je... Mi zememo pod silu, pod silu!« / »Kaj je nam... Silom Boga ne mole, ne mole!« / »Tu nas je... Veter puše od gora, od gora!« / »Kaj je nam... tresne vrta od zdola, od zdola!« (Bango 1981: knj. II. – IV. 7 26)

8) »Lado nam je, drago nam je (lado la)! / Imenujte kaj moje ime!« / »Lado nam je, drago nam je! / Njemu je ime premladi Ivo.« / »Lado nam je, drago nam je! / Imenujte kaj joj je ime!« / »Lado nam je, drago nam je! / Njoj je ime premlada Kata.« (Prelog, Ivančan 1987: 35-36)

10) Mladi junak konja jaše, / cimer mu se leca. / »Picika, rožica, / podaj, da' mi venčeka!« / »Podam ti, podam, / moj si zlati!« (Štrukovec, Žganec 1990: br. 161)

U Pomurju su zabilježena pjevana kola "A ti, Ivan, kresa loži" (Čurgo, CD Eperjessy 1959: 253/2) i "Na Ivanjsko navečerje", koja su se najvjerojatnije plesala oko *kresa*:

5-3) Na Ivanjsko navečerje, / de su dekle naperjene, / tiho je leto, dober je Bog, / tiho je leto, dober je Bog! / Sveti Ivan kresa loži, / na Ivanjsko navečerje, / tiho je leto, dober je Bog, / tiho je leto, dober je Bog! / Dajte, dajte kaj imate, pune grade i dobara, / oj, lepo Lado, oj, Lado, Lado! / Stante gori, mlada gospa i z gosponom, / i z hrjavom motičicom i z praznom torbeticom, / oj, lepo Lado, oj, Lado, Lado! (Drage dekle i dečki, na Ivanjsko navečerje prekočite ognja po starom običaju, da bude više rodilo vina, pšenice, kukuruze i da se dekle prije udaju, a momci oženiju!) (Sv. Mihalj, CD Eperjessy 1959: 42/5)

2.6. ŽIVOTNI TRADICIJSKI OBIČAJI

S obzirom da su pojedini napjevi iz *kotoripskog kola* do sredine 20. st. bili zastupljeni i u obveznom pjevano-plesnom repertoaru u međimurske svadbe, u ovom poglavlju predstavljena su glavna obilježja trodnevnih **međimurskih i pomurskih svadbi** (Gonczi 1995: 101). **Međimurski i pomurski životni običaji uz rođenje i smrt** predstavljani su manje iscrpno jer ih prati glazba novijeg postanja. Spomen na obredna obilježja srodnih međimurskih, prekmurskih, pomurskih i podravske **dječjih igara** lijepo ilustrira zabilježeno kazivanje starijih Podravaca o pastirskoj igri bacanja jasenovih ili vrbovih kopljastih *šiljčeca* s vršnim utaknutim perom u onoj dúginoj boji kojom se predočavao izdašan godišnji urod u vinu (ljubičasta b.), kukuruzu (crvena b.), pšenici (žuta b.) i krmivu (zelena b.). Za vrijeme leta *šiljčeca*, pjev ptice kukavice tumačio se mogućom prijevarom ili uvredom, a pjev ćuka mogućom smrću člana obitelji pastira u vlasništvu *šiljčeca*. Ta se igra nije smjela igrati za vjetrovita i oblačnog vremena jer se vjerovalo da potiče oluju i privlači *jognjen* (grom) ili *vodeno strelo* (kuglastu munju). (Kovačić 1980: 321; Katičić 2008: 206; Pleterski 2014: 60).

2.6.1. GOSTI/GOSTUVA(N)JE (SVADBA)

Mladić se smio oženiti nakon odslužene vojske, a u obitelji s više kćeri prva se udavala najstarija kći, i to između svoje petnaeste i dvadesete godine (Gonczi 1995: 86; Rkp. Bango 1981: 44). Nepoželjna je bila udavača koja nije znala skuhati žgance i ispeći kruh. Nakon

dogovora, zaruka i dodjeljivanja vojničkih uloga svatovskim časnicima,²⁴⁷ u ime mladoženjine i nevjestine obitelji uzvanike *zadružbare* – mladoženjine *svate* i nevjestine *goste* – na **međimursku svadbu** *gosti/gostuva(n)je* formulaično je pozivao svečano odjeven *pozovičili* ili *pozvačin(i)*, najčešće mladoženjin otac, mladoženjin rođak ili više mladoženjinih rođaka. Oni bi kuharicama donijeli namirnice *strošek*, na taj način doprinijevši smanjenju svadbenih troškova. Neudate rođakinje uređivale su i raznobojnim papirnatim ukrasima ukrašavale glavne prostorije i ulaz za svadbenu svečanost u oba doma, a nevjestine prijateljice *pajdašice* od papirnatih đurđica *đenjđvirk* i asparagusa izrađivale su svatovske kitice *cimere* za rever običnim, a od grančice svježeg ružmarina i asparagusa za rever odličnijim *svatima*, s pridodanim im ukrasnim rupčićima i svilenim vrpcama *pantljekimi* za najviše svatovske časnike, u gornjem Međimurju još i ubodenima u *pogačico* (Gönczi 1995: 95). U Vratišincu dijelila ih je *pod snehalja* govoreći:

Falen budi Jezuš Kristuš! / Draga gospoda katani i sa druga ostala gospoda svati! Naša gospa mladenka se je rano stala / i se je otšetala vu pole široko, / i tam je nabrala saku formu ružice, / bele i čerlene, modre i zelene, / i splela je od nje kitice rumene vekše i menše, / i med svate razdelila. / Ki su bili menši, menše im je dala, / ki su bili vekši, vekše im je dala, / a svojemu dragomu najlepšega je dala. / Ve pak prosim gospodu katane, / da bi se potrudili k meni po cimere! / Vu ime naše mladenke ja jim očem vezda cimere razdeliti, / a vi pak gospu mladu daruvati: / ki bude dao malo, bu ga sram, / ki bu dao čuda, bu mu kvar. (Žganec 1968: 73-74)

Prijateljice su od papirnatih ruža izrađivale i oglavni *venec (krunu)*, a od asparagusa i papirnatih ruža buket *čokor* za nevjestu *mladenku* i pratilju *podekl(j)ičku*. Noseća nevjestica nije smjela biti ovjenčana (Gönczi 1995: 96). Kape *mužikaša (štrunjkača ili bandista)* ukrašavane su papirnatim crvenim ružama, a ponegdje i feferonima. Nakon podjele *svatofskog znamenja*, svatove se oslovljavalo s »oni«: muškarce s »Gospon!« i žene s »Gospa!« (Gönczi 1995: 95). Pred mladence i na prozor okrenut prema ulici postavljala se *pogača* ukrašena grančicom, papirnatim đurđicama i krep-papirom. Slično ukrašena *jaboka* zicala se na svadbeni barjak i mladenkino stabalce. Osobitu ulogu tijekom svadbe imali su ugledni svat i tražitelj mlade *šereg kapitan (debeli kum, starešina)* i mladenkin počasni starješina *primeš (primiš) kapitan (koren)* čiju bi ulogu preuzimo mladenčev *šereg kapitan* (mađ. *sereg* ‘skupina; vojska’), a s mladoženjine strane mlađi bračni par *dever (hadnač)* (mađ. *hadnagy* ‘poručnik; otkupljivač’) i djeveruša (mladina svjedokinja na vjenčanju, kuma) *potcnehalja (pocnehila, podsnehalja, pucnehalja)* s ukrasnom *pečom* na glavi, mladoženjini prijatelji i predvodnici svadbene povorke *kaprol(j)i (koproni)* (tal.

²⁴⁷ Svatovi su svojevrсна banda, trupa, družina, pleme, četa. Srpska etnologinja Radmila Kajmaković tumači ih srednjovjekovnim viteškim skupinama u Dinari, BiH, Crnoj Gori, Srbiji i Dalmaciji. Međutim, njihove vojničke uloge ne podudaraju se s ulogama svatovskih časnika (Kajmaković 1963: 80 u Ivancich Dunin 2013: 92).

caporrale ‘mlađi, niži vojnički časnik’) s isukanim sabljama u ruci i/ili nekoliko mlađića *katana*²⁴⁸, zatim *tri dečeca* (*deca*, *kokotaši*, *pevčara*) koji su glavnoj kuharici *sokačici* nosili pogaču bocu vina i *pevca* svezanih nogu, s komadićem slanine i dukatom ili vrećicama mirodija i nožem *kranjčecom* svezanima mu oko vrata²⁴⁹, mladoženjin prijatelj *zastavnjak* (*fendri*, *zastavjek*, *zastavnik*, *zastev(n)jak*) i čuvar crvenog barjaka ukrašenog otkupljenom jabukom, svečana straža na ulazu u crkvu i izlazu iz crkve *podzastavnjaki* (*podzastavjeki*, *podzastavniki*, *podzastev(n)jaki*) s ukriženim crkvenim barjacima, u bijelo odjeven dječji par *podekl(j)ič* (*klencer*, *svatevec*) i *podekl(j)ička* (*klencerica*, *svatevca*), te nešto stariji par *svatovec* (ili *šereg kapitan*) sa *svatovcom*. (Krnjak 2009: 84) Tijekom svadbe *šereg kapitan* i *primaš* (*primeš kapitan*) formulaično su razgovarali. To *svatofsko spričavanje*, usmeno-retorički i književno-umjetnički oblik kojim se naglašavala važnost svadbenoga svečanog čina,²⁵⁰ obilježava izražajna i sadržajna povezanost s biblijskim tekstovima, evanđeoskim parafrazama i kršćanskim porukama, u pojedinim dionicama naglašeno štokavizirane i svečano izgovarane prema zamišljenom govoru božanstva. Udavače nisu smjele odlazati na svadbu. U donjem Međimurju muški svatovski časnici odijevali su vojničku odjeću, opasavali drvenu ili pravu sablju i jahali na konjima. »Taj se običaj vjerojatno održao još iz turskih vremena, kada su Turci upadali s namjerom da zarobe mladenku.« (Gönczi 1995: 96). Svi svatovi su se u vanjskom prostoru propisano kretali.

Skončanje/snobočenje/snoboki/zapijanje (prošnja)

Mladež se susretala na zajedničkim poslovima *čehari* i *ljuščari*, također u *vuzmenom kolo* i na *vuzmenim igrama*. Na izbor budućega bračnog partnera roditelji su domišljato utjecali (Kovácsné Kóvágó i Jauk 2006: 101) posredovanjem *snobokalje* (Blažeka 1939: 194). »A gda se pucu pošilja po sito k hiži, gde je dečko, onda se zna, kaj to po našoj staroj navadi znamenuje« (Mesarić 2000: 132). Budući par smio je razgovarati samo preko dvorišne ograde, uz nadzor udavačine majke (Gönczi 1995: 87, 89; Kovácsné Kóvágó i Jauk 2006: 101). Noseći večeru *strošek* (kokošje meso, šunku, kolače, vino), u prošnju su k djevojci navečer uoči Božića potajice išli mladoženjini roditelji, sestra i njezin suprug, susjed, starješina i mladoženja koji bi, svečano odjeven i s crvenim cvijetom na klobuku i reveru, rekao:

²⁴⁸ U cirkovljanskoj svadbi uloga *kaprona* i *katana* se izjednačavala (Blažeka 1939: 197).

²⁴⁹ U gornjomeđimurskim mjestima Župe Sv. Juraj na Bregu svatovi su na svadbu nosili živu *kokoš*, imućniji *kokota*, a kuma *purana* (Zasadbreg, kaz. Virč).

²⁵⁰ Na svadbi Dubrovačkog primorja svečanost je uvelike ovisila o rječitim zdravicama *napitkama* i komentarima očevoga brata *starog svata*, a izvan kuće o rječitosti svatovskog časnika *dolimbaše* (Ivancich Dunin 2013: 91).

Videl sem vo vrčaku lepu ružicu. / Štel bi ju ftrči i / svojem srcu vrči! (Rkp. Bango 1981: knj. III. – III. 44)

Ako je prošena i do tada skrivena djevojka pristala na brak, mladić bi ispod *trama* pristupio u kuću i krišom u djevojčinu postelju metnuo novi cipele. Zaruke su potvrđivane na sredini sobe držanjem para za ruke katkad prekrivene pregačom, blagoslovom starješine, trostrukim kruženjem oko stola, stavljanjem zaručnikovih darova (*svilenog ropca, plječke, frtuna, novček*) na stol, poljupcem para zaklonjenih *ropcem*, vezanjem *ropca* za djevojčinu pletenicu *kito* i zajedničkom zakuskom tijekom koje je zaručnički par jeo iz jednog tanjura. Svi nazočni zapjevali su "Sejali smo bažuljka" (Novak 1994: 40; Gönczi 1995: 88, Hranjec 1997: 129). Zatim su roditelji dogovarali vrijeme zaruka, zapisa i svadbe, također i djevojčin miraz *sebunjak* (*sebunjek*) koji se sastojao od: 5-10 lanenih plahti, 2 jastuka, deke *ponjave*, du(n)jhe, stolnjaka, ubrusa *brisoča*, 10 vreća *culanjki*, radne i svečane odjeće, ukrasne posmrtno plahte *vihlana* (*vihlaničke, vihlena, vilahema*), većeg korita za pranje odjeće, *praljke* ili *riplje*, rukotvorstvenog pribora (*kolovreta, preslice, rašeka, štrifuta, špuljaša*), motike, srpa i manjeg korita za kupanje buduće djece, i teleta te otpremnog dijela oranice *zapiseka* i škrinje *lajce* ili (*lormara*).

Uspješnu prošnju seoski mladići obilježavali su posipanjem sitno rezane slame *sečke, listja, korzinja* (*šemetinja*) ili *piljevine* od djevojčine do mladićeve kuće. Svadbe su se održale mjesec dana kasnije, ujesen ili od Sv. Tri kralja do Poklada.²⁵¹ *Mladenec* je naručivao i plaćao glazbu i nevjestin *venec*, mladoženjina majka pekla je *pogače*. Svatove su tjedan dan prije svadbe pozivali očevi zaručnika, a dan uoči svadbe mladenci još jednom. (Blažeka 1939: 195; Feletar 1982: 265; Novak 1994: 35, 40-42; Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 75, 102-103; Krnjak 2009: 87-88; Sabolić 2015: 89; Rkp. Bango 1981: 43)

Zaruki (zaruke)

Uz nazočnost najbliže rodbine i krsnih kumova, održavale su se u tajnosti oko Poklada kod nevjestinih roditelja. *Šereg kapitan* bi osobno ili *kum* u njegovo ime zaručnicima darovao zaručničko prstenje. Običaj prestenovanja, tijekom kojeg je u Cirkovljanu *šereg kapitan* znamenje stavio na tanjur prekriven preklapljenim crvenim rupcem, za međusobno zaručničku izmjenu nakon skromne zajedničke zakuske, u Donjonj Dubravi i Kotoribi održavao se po dolasku svatova u mladenkin dom. Nakon okrijepe nazočni bi zapjevali "Sejali smo bažuljka" (Blažeka 1939: 195; Gönczi 1995: 88; Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 102).

²⁵¹ Više je razloga za to svadbeno razdoblje: uobičajeno kasnojesensko spremanje živežnih zalihā i zimsko zimnice, adventske *kolinje* i prednovogodišnji *zaruki*.

Ozavanje (zapis)

Zaručnici bi se zapisali za vjenčanje u župnoj crkvi i na općini. Prvo od trostrukog najavljivanja *ozavanja* vjenčanja održavalo se u crkvi tri tjedna ranije (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 103). Zaručnica nije bila nazočna na prvom i trećem zapisu (Blažeka 1939: 195). Starija je tradicija momačko trostruko *ozavanje* zaručnika na Ivanje s vrha istaknutoga seoskog stabla:

Debanov Ivo ženi se, / Lajtmanova Aga zamuš ide! (Vratišinec, Žganec 1990: br. 154)

Ženi se, ženi Tuksar Đura! / Jemle si, jemle, Zadravec Baru! (Peklenica, Žganec 1990: br. 156)

Gosti (svadba)

Tri dana uoči svadbe, nevjestin *sebunjek*, *zapisek* i (*l*)*ormar/lajcu* simbolično bi otkupio *dever*, a k mladoženji odvezao prijevoznik *foringaš*, isplaćen nevjestinim rupcima kojima su ukrašavana prijevozna kola.²⁵² Večer uoči svadbe *dever* i ženikovi prijatelji *pajdaši* u mladenkinu bi dvorištu na najviše stablo užetima i lancima ukrasili i učvrstili johin prut *ropčenjak* (*venjčenjak*). Ukasni *kinč*²⁵³ sastojao se od ukrašene jabuke, crvenog rupca i raznobojnih traka. U Malom Mihaljevcu usadili bi borovo ili smrekovo stabalce i ukasili ga raznobojnim krep-papirom i na pričvršćenu daščicu postavili čašu vina. U zimskom razdoblju stabalce su polijevali vodom, da sutradan bude skliskije. »Venjčenjak je moral biti pono vekši (viši) od sosedove hiže. To je bil znak – zvezda vodilja – kaj so svati znalji kam dojtj na gosti i kaj bo celo selo znalo de so gosti.« (Feletar 1982: 265; Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 104; kaz. Farkaš). *Potcnehalja* i udavačina ženska rodbina pomagale su *mladenki* u oblačenju i uređivanju oglavlja: papirnatoga *črlenoga kukmastog venca s belim šikom* i *pisanimi đundji* na glavi, ispod kojeg su katkad umetnule srećonosni *kolaček*, zatim dopojasne *črlene parte* preko čela i četverostrukoga *črlenog cimera sa špiglekom* u sredini. Pri tom je mlada trebala stajati na srećonosnoj *sveći* i *cepanicami*, u cipeli²⁵⁴ s umetnutim *novčekom* (Žganec 1968: 60; Hranjec 1997: 154).

Gosti (kod mladenca)

U Dunjkovcu su svatovi morali po *mladenko* krenuti prije Sunčeva izlaska (Marciuš 1993: 265-266). U Kotoribi su po *mladenca* su iz nevjestine kuće došli dobro raspoloženi *primaš-kapitan*, *podekl(j)ič*, *podekljička* i nekoliko *svatof* (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 105). U Donjoj

²⁵² U Kotoribi i Cirkovljanu *dever*, nekoliko *svatof* i *foringaš* na ukrašenim su kolima mladenkin miraz *lajcu* (*ormar*, *posteljo*, *šublata*) odvozili tijekom svadbe, nakon djeverova rušenja *venjčenjaka* (Blažeka 1939: 199; Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 111).

²⁵³ ukr. *kinčik* 'vrh'

²⁵⁴ Kečanska *mlada snaha* otkupne novčiće umetala je u cipelu koju bi joj po dolasku u novi dom na pragu izuo jedan dječak (Krupan 1983: 129).

Dubravi mladenkino izaslanstvo stiglo bi u podne: dvije *klencerice*, dva *klencera* i nekoliko muških osoba. Svi oni obratili bi se *starešini*:

Mi vam se, gospon starešina, spravljamo v jedno veliko vojno. Za to vojno mi smo preslabi samo z našom vojskom. Zato smo došli k vam kaj se ojačamo z novi vojniki!

Nakon formulaičnog poziva *starešine* (*šereg kapitana*) i glazbenog tuša²⁵⁵ "Otec naš". Uzvanici su ručali u svečanom i duhovitom ozračju, uz blagoslov *starešine* koji je u sredini sobe oko 14 sati *spričaval* mladoženju u kolu nazočnih, u njegovo ime moleći roditelje oprost od grijeha:

Dragi japek i mamica, vi ste mene do sada otpravljali na sake felje pote, kak me otpravljate denes-denešnji išče ste me ne nigdar otpravljali. Tak vam je negda stari Tobijaš otpravljajal svojega sina i rekel mu je: - Idi, sinko, i moli Gospodina Boga da ti da vođu da najdeš sebi para, a nama ljevkotu! I išel je mladi Tobijaš kroz široko polje, došel je do križnoga dreva, pokljeknoj si je i zamoljil Gospodina da mu da vođu. Gospodin Bog mu je poslajl Mihajla Arkandela koji je došel k njemu i rekel mu je: - Stani, sinko, gori hodi z menom, ja bodem tvoj vođa da najdeš sebi para, a tvojima ljevkotu. Tak se i ja zauzimam za ovoga našega mladenca, da ga bom vodil denek-denešnji samo ako mi to dopusti Bog i Blažena Devica Marija. Faljen bodi Jezuš Kristuš!...²⁵⁶

Nakon gazdaričina blagoslova svatova *svetom vodom*, *bandisti* su zasvirajli marš, od *hižnog poceka* do *dvorišnih vrat* krenuli bi svatovi. Predvodila su ih *tri dečeca*, iza njih postrojili bi se *zastavnik*, dva para *podekličov* ili *klencerof*, zatim *mladenec* i *starešina*, *dever* i *potcnehalja*, drugi *svati* i *bandisti* na začelju (Feletar 1982: 266-267). U cirkovljanskoj svatovskoj povorci, kojoj su prethodili *pevčari*, koračala su dva *katana* s isukanim sabljama, *zastavnik* s crvenim barjakom i pod njim *mladoženja* i *prijatelj*, zatim *šereg kapitan* i *podeklič*, pa *hadnač* i *podcnehalja* te na začelju *bandisti* ili *cigani* (Blažeka 1939: 196-197; Samobor 1997: 252).

Gosti (kod mladenke)

Mladenkine kuće *potne ljude*, koji su kao *tri kralje* (Gašpar, Melkor i Baltazar) predvođeni zvijezdom zamolili za gostoprimstvo, na *hižnom poceku* dočekao bi *primeš kapitan*, tobože ih ne prepoznavši i upitavši jesu li iz *drugog tabora*. *Starešina* bi mu pokazao njihovu tobožnju dokumentaciju, a domaćin bi im obećao gostoprimstvo ako odgovore na zagonetalice.

- Rečite vi meni, kaj ste delajli dok ste išlji sim? - Delajli smo traga, gospon primaš-kapetan! - Jel' vi znate da je bil te den da je sunce zišlo, a ne je zašlo? - Ov denešnji! - Kolko na nebi ima zvezdi? - Koljko je na moji kobilji dlaki. - Draškovcu cirkva ima dva turna. Povečte, koj je muški, a koj ženski? - Ljevi je muški jer ima batigu (zvono), a desni je ženski jer ima škrebetaljku. (Kotoriba, Kovácsné Kóvágó i Jauk 2006: 104)

U kuhinju se u međuvremenu ušuljao *pevčar* sa živim pijevcem u naručju:

²⁵⁵ Tuš je instrumentalni paradni početak izabrane pjesme posvećene pojedinim svatovskim časnicima.

²⁵⁶ Sljedi opraštanje od roditelja, braće i sestara, krsnih i firmanih kumova te od sve bliže rodbine, susjeda i prijatelja.

Gospa sokačica, de im je mesnica? Tu je jan vol ke vas bo bol!

Kuharica je *dečece* nastojala posjesti na *škaf* prekrit plahtom ili ih udariti kuhačom, no oni bi pobjegli. *Primeš kapitan* je glavnu sokačicu u kuhinji zamolio za gostoprimstvo. Zatim je *starešina*, u društvu *devera* i *potcnehalje*, na sredini sobe rekao *primeš kapitano*:

Gospon primiš kapitan, ja sem se denes kruto rano stal, del sem na se devetoga križa i išel na pot z ovim našim mladencom i z ovom svojom vojskom. Prešli smo brege i doline, i tak došli jesmo do ove vaše fajne hiže. Tu je mladenec zgljedal ljepoga cvetnjaka i nutri sake fele rožice. Med njimi zebrao si je najlepšo rožico. Zato bi ja prosil primiš kapitana kaj to rožico poiščejo, ftrgno i mladenco na roke dajo. Jerbo naš mladenec bi rad s ovom rožicom v hižni zakon stupiti.

Na pitanje *primiš kapitana*, *starešina* je odgovorio:

Je, gospon starešina, kak ja ve morem najti rožico, a vuni je januarski sneg? - To je vaša dožnost, gospon primiš kapitan! (Donja Dubrava, Feletar 1982: 267-268)

U Donjoj Dubravi i Kotoribi *primeš kapitan* najprije bi pred otkupljivača *devera* izveo *deklicu*, pa *babu* i najzad *mladenku*, a u Cirkovljanu *babu*, *deklicu*, *okinčenu metlu* i *mladu* koja je *svatove* pri dolasku krišom gledala kroz *sito*. U Malom Mihaljvcu najprije bi izveli *metlu*, pa *svatovcu*, pa nekoliko starijih *deklica*, mladenkinu *prijateljicu* i najzad *mladenku*²⁵⁷. Kotoripska *baba* glumila bi mladoženjinu ljubavnicu, bacajući mladoženji pred noge lutku *dete* i govoreći:

Ti se sada ženiš, a glej dete tu ti, kad si me ostavil!

Zatim su žene *svetom vodom* blagosiljale par. *Starešina* bi pozvao *mladenko* da *mladenco* daruje *tibetni robec*, kao što je i sv. Veronika rubac darovala Isusu kojim se znojnan obrisao kad su ga razapeli. *Mladenka* mu ga je ugurala u lijevi džep kaputa i na rever mu pričvrstila *ružmarin*. *Starešina*, *mladenka*, *mladenec*, *dever* i *potcnehalja* zavrtili su se triput u kolu i uz pratnju instrumentalnog *tuša* sjeli ispod zrcala i svete slike za stol, a *dever* i *potcnehalja*, *podekl(j)iči* i *podekl(j)ičke*, *kumi* i *roditelji* nasuprot *starešine* i *mladenaca*. *Mužikaši* su bili zasebno smješteni u kutu ili u natkritome ulaznom dijelu. *Starešina* bi blagoslovio objed. Juhu koju je donio *zastavnjak*, *mladenci* su jeli iz istog tanjura. Hranu su im dalje na isti tanjur stavljali *dever* i *potcnehalja*, a druge uzvanike posluživala je izabrana ženska rodbina. *Starešina* bi nakon jela najavio prvi ples:

Dragi japek i mamica, vi ste nas ljepo podvorili i napojili, na čemu vam se najljepše zahvaljujemo. Ve pak bi vas prosil kaj nas i z nečem zaposlite. Nam je sejeno: elj pemo krčit, elj orat, elj bilo kaj drugo...

Japek i *mamica* bi se usprotivili:

²⁵⁷ Na *svabdi* Kečanskih Hrvata u Rumunjskoj mlada je bila skrivena iza peći (Krpan 1983: 127).

Je, draga rodbina, pak smo mi vas ni za to zvali!

Zasvirala je glazba, domaćini su zaplesali *čardaša*, *polku* ili *valcera*, a onda i svi drugi uzvanici do odlaska mladenaca na vjenčanje *zdavanje* između 15 i 16 sati, po taktu instrumentalnog marša (Blažeka 1939: 196-198; Feletar 1982: 267-268; Hranjec 1997: 143-144; Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 1-6; kaz. Farkaš).

Uoči i nakon zdavanja (uoči i nakon vjenčanja)

Uoči odlaska na vjenčanje, *starešina* se u mladenkino ime formulaično opraštao od njezinih roditelja, zaključivši da je Bog Evu stvorio iz Adamova rebra da mu bude bliže srcu, a ne iz nogu da ga ne bi srušila ili iz glave da mu »ne bi ober glave kraljuvala«. Zatim su žene *svetom vodom* blagoslivljale par, a uzvanici su uzviknuli:

Nek njih blagoslovi sveti Janušev blagoslov! Srečen pot!

Glazba bi zasvirala *tuš*, u povorci do crkve²⁵⁸ pješačilo je oko 70 sudionika, uglavnom sljedećim redosljedom: *deca* (*dečeci*), *kaprol(j)i* (*kaproni*, *katani*) okrenuti natraške, *zastavnik* (*zastavnjek*), *mladenec* s *podzastavnikom* (*podzastavnjekom*) ili *svatevcom*, *podekl(j)ič* (*klencarica*) i *klenceri*, *dever* (*hadnač*) i *potcnehalja* s pogačom za svećenika, *starešina* (*kapitan*) i *mladenka*,²⁵⁹ *gosti* i *bandisti* (*mužikaši*). Ispod dva ukrižena mača ili sablje, okićena raznobojnim vrpčama, koje su dva svatovska kaplara *kaprol(j)a* isukane držali jašući na čelu svadbene povorke, mladenci su ulazili u crkvu i izlazili iz nje. (Blažeka 1939: 195-196; Gönczi 1995: 93; Samobor 1997: 251; Ivančan 1987: 75, 93-94; Novak 1994: 37; Hranjec 1997: 131, 135, 137-138, 141; 2015: 218-222; Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 104-105; Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 5; kaz. Farkaš). Kad su zajedno obilazili oltar, mladenka je mladoženji nastojala stati na nogu za premoć u braku. U Nedelišću su svatovsku povorku iz crkve u mladenkin dom predvodili mladoženjini prijatelji *fendri* i mladenkini *vicefendri* noseći crkveni barjak, ispred kojih je koračalo nekoliko mlađih svatova s vinom i mladenkina kuma *potcnehalja* s kolačićima *prfkačima* za čašćenje okupljenih. Iza barjaktara koračali su *bandisti* ili jeftiniji *štrunjkači* (tamburaši i violinist) (Komes 1997: 92), koji su *goste* otpratili u seosku gostionicu. Na *hižnom poceko* nevjestina doma *svate* je dočekao *primeš kapitan*. *Starešina* ga je uz pozdrav izvjestio da su bili u crkvi i donijeli *tri šakramenta*: *pokoro*, *sv. telo Jezušovo* i *hižnoga zakona*. *Starešina* je vjenčani par poveo u kuću, triput oko stola i za stol. *Svati* i *bandisti* ostali su u dvorištu kod

²⁵⁸ Kotoripčani su se crkveno vjenčavali u Imbriovcu (Jemberovce) (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 110).

²⁵⁹ Na kečanskoj *svabdi* ispred mladenaca je hodala starija ženska osoba, pazeći da im netko ne bi zlosretni prešao prešao preko (Krpan 1983: 128).

ropčenjaka (*venjčenjaka*), ispod kojeg su na stolu bili servirani kolači *rogeki*, vinski *peharec*, čaše *kufice* i prazan *tanjer*. Savladavši svatovske prepreke, *dever* bi se popeo na stablo, srušio *ropčenjaka* (*venjčenjaka*), odvezao *rubec*, dao ga *potcnehalji* i od *bandista* naručio jednu pjesmu, a nakon njega i drugi uzvanici međusobno si nazdravljajući i novac prikupljen za ples predavši glazbenicima. Ako *dever* ne bi uspio skinuti *rupca*, morao ga je izdašno otkupiti, *svati* bi ušli u kuću i objedovali. Uz prateće svatovsko pjevano *kolo*, uslijedilo je odvoženje mirazne *laj(i)ce* (*(l)omara*) iz mladenkina doma u okićenim zaprežnim kolima, koje su u mladoženjinu dvorištu otkupljivali *dever* i *potcnehalja*. Večeru bi blagoslovio *starešina*, vjenčani par jeo je jednom žlicom iz iste zdjele i pio iz iste čaše. *Starešina* bi najavio posluživanje ukrašene glavice *zelja* s utaknuta dva veća komada mesa *goluba* i *golubice* i s *pevčevom glavom*, servirane u zemljanoj zdjeli poklopljenoj tanjurom:

Draga rodbina! Došla nam je hrana od Boga dana, od gospe sokačice poslana i od ljudi zebrana. To je zelje na veselje. Spodobno je kraljevstvo nebesko k zni muštardovomo, koje je najmenjše med sih semen. Dok znikne i zraste i tuljko postane da i ftice nebeske z njim hraniti se morajo i veseliti se. Tak i ja preporučam našem gosponu hadnaču (*deveru*) jeno jako lepo veselje. Ako imaju konja naj si ga zasedlajo i jašo, ako pak ga nemajo, naj pešice kašejo. Ja jim želim srečen pot!

U donjem Međimurju sjeme kupusa usporedio bi sa sjemenom gorušice. Na čardašni "Ples na zelje" *dever* i *potcnehalja* bi zaplesali, a svatovi oko njih ispitivali bi njihovu spretnost bacajući im pod noge *cepanice* i kukuruzne klipove *koce(n)je*. Zatim bi *dever* započeo razgovor sa *starešinom*:

Falen budi, Jezuš Kristuš! Starem na poštenje, mladem na veselje! - Tancarom na zdravlje! - Sponilo se ljeta 1950.! - Je, dalko smo išče! Zelje ni zraslo. Zato morate dalje delati!

Par je nastavio plesati, a ples bi bio prekinut jer »zelje još nije zraslo«. I tako triput, uz nabranje svih poljoprivrednih poslova oko uzgoja kupusa, nakon čega bi *starešina* zaključio:

Dobro je, gospon hadnač! Draga rodbina, široko je polje, ki bolje more!

Gošćenje i plesanje *čardaša* starijih, uz oponašanje npr. cijepanja panja, oranja, drljanja, sjetve i pljevidbe, trajalo je do 20 sati. Tijekom večeri izvodilo se *kolo dece* i opscena dramska igra "Baba gljive brala"²⁶⁰. Svat *muž* zakrabiljen u iznošeno odijelo s improviziranom grbom na leđima i/ili drugi svat u drečavo odjevenu promiskuitetnu *babu-ciganicu*, koja je lupajući o pod štapom, brukljama ili drškom lopara *šeflje* s nacrtanom vulvom *babinom ranom*, zvekećući ključevima ovješanima o štap i katkad noseći lutku *dete v koritu* i namjerno razbijajući keramički

²⁶⁰ Na Dubrovačkoj svadbi se nakon biranja nevjeste mladoženji posluživao tanjur s janjećom glavom, ukrašenom mrkvama nataknutima na rogove u obliku penisa i testisa (Ivancich Dunin 2013: 49).

lonac *štubljek* nataknut na štap, zadižući suknju i podižući jednu nogu, optuživala svatovske časnike za očinstvo i njihove supruge za nemoralno posredovanje, u krilo im bacajući *dete*, zaključno ga u krilo bacivši *mladencu*. Dok su žene pjevale "Slaviček se ženil", on je obilazio *svate* nudeći im na tanjuru beskvasno pečeno tijesto *gljive* i na drugi tanjur prikupljajući svatovski novac za glavnu kuharicu *sokačicu*²⁶¹. Oko 22 sata svatove su bili posluženi hladnim pečenjem i salatom. Nakon *napitnice* uz nazdravljanje i svatovsko naručivanje instrumentalnih *tušof* i plaćanja u zdjelu glazbenicima, svršila bi večera, *svati* bi zapjevali "Sejali smo bažuljka" i međusobno se poljubili. Mlađi bračni parovi plesali su *mješovita kola* pjevajući "Liepa Kata kolo vodi", "Ljepi moj vrtič ograjen" i "Trgala sem ružu od zemlje", a u plesnom "Igra kolo" ("Kušuvalec"/"Vanjkuštanc") parovi su se izmjenjivali *drmeš* u središtu plešući i izmijenjujući *kušlec*, nakon što bi svaki plesač kleknuo na *vanjkuš* pred jednu plesačicu. Nepozvanim *maškarama*, čiji bi predvodnik djeveru pismom obrazložio razlog njihova dolaska, navodno iz neimenovane zemlje izlazećeg Sunca, i zatražio dopuštenje za ulazak u kuću, glazbenici su odsvirali nekoliko pjesama, a oni su u dvorištu ili u kući izveli "Ples svatofskih maškorof". Ako je *starešina* odugovlačio, vanjski promatrači su u prozor su s vanjske strane stavili *kuruzinje* kao znak neodgodiva odlaska *mladencof* u novi dom. Tada se *starešina* u mladenkino ime tužno oprostio od njezinih roditelja, braće, sestara, rodbine, kumova, susjeda, prijateljica, svih uzvanika i *primiš kapitana*:

Dragi japek i mamica, dobro nam je znano da je den prišel i večer je došla, da si saka ftičica svoga stana išče. Tak i ja z svojim parom na njegov stan odhajati moram...

Bandisti bi zasvirali marš i svatovska povorka, sabljonoše, glazbenici, svatovski poglavari i mladenci ispod apotropejskog kišobrana *mamrele*²⁶² krenuli bi prema mladoženjinom domu, pjevajući "Temna nam je nočka". (Gönczi 1995: 98-99; Blažeka 1939: 200-201; Feletar 1982: 270-273; Ivančan 1987: 85, 92, 99-101, 190, 193, 237; Hranjec 1997: 136, 146-153, 238, 240-243; Bonifačić Rožin 1990: 107-109; Novak 1994: 42; 2007: 145-146; Rkp. Bango 1981: knj. III. – III. 43)

²⁶¹ Katkad je tanjur s gljivastim kolačićima pred *mladence* stavljao *starešino*, a do njega drugi tanjur za skupljanje novca stavila bi *reduša*. Kad su prikupljen svatovski novac predali *sokačici*, svatovi su zaplesali "Slaviček se ženil" (Ivančan 1987: 100-101). "Plesom na zelje" isplaćivala se na cirkovljanskoj svadbi glavna *sokačica*, a igrom "Baba gljive brala" glazbenici (Blažeka 1939: 200).

²⁶² U Konavlima se vjerovalo da kišni vjenčani dan donosi nesreću (Bijelić 1939: 210).

Odlazak k mladencu

Vjenčani par u novi su dom pratili isključivo mladoženjini *svati*.²⁶³ Kad su pred kućom zapjevali

Svetite nam, majka, s pisanoga ganjka! / otprite nam ljesu, / peljamo vam snehu!
(Blažeka 1939: 201-202)

dočekali bi ih mladenčevi roditelji *hižni japek* i *mamica*. U Malom Mihaljencu svatovi su ih pitali: »Hoćete snehu ili čerku?«, očekujući odgovor »Čerku.« u znak dobrodošlice. Mogući odgovor »Snehu.« bio je znak neslaganja sa sinovljevim izborom supruge. Cirkovljanska svekrva na *hižnom poceko* mladoj je nakon molitve pružila *kolač*²⁶⁴, *kruh* ili *dete*, a donjovidovečka nevjesta *kruh* preuzet iz svekrvinih ruku stavila je na stol nakon što je poljubila svekrvu, svekra i druge ukućane. Ako je nevjesta bila udovica ili mladoženja udovac s malom djecom, svekrva je nevjesti u krilo umjesto kruha stavila *dete*. *Hadnač* bi prenio *mladenku* preko praga, da svekrva ne umre. Mihaljevečka svekrva par bi ponudila dvjema punim *vinskim kupicama*²⁶⁵ i dvama *kolačekima*, pa ih je pomoću *krunice* uvela *v kuhju* do *šparheta*, u kojem se nevjesta ogledala za suprugovu vjernost, katkad u vatru bacivši i novčić kao *dar og(n)ju*. Mladenka je svoju spretnost predočavala pometanjem, nakon čega je par ispred peći molio za hižni blagoslov, mladoženja okrenut licem prema istoku, a mlada prema zapadu. Zatim ih je *starešina*, u društvu *devera* i *potcnehalje*, pozdravio u sredini sobe:

- Dragi roditelji, vi jeste denes mene poslali po širokem svetu kak je negda poslal Tobijaš svojega sina da bi mo viđenje donesel kajti je bil sljepi. I tak se on stal na njegovo prošnjo. Išel je išel, i već je bil jako truden i zmočeni dok je došel do jenoga potoka. V njemo je počel noge namakati. I na to dojde pred njega jedna jako veljka riba. Ona njemu veli: »Sinko, naj se bojati! Primi me za roko i zvadi z vode, zemi z mene žoč i jetra, jerbo je to dobro vračtvo.« Tak je on i naprajlil i vrnul se svojem domo. S tem je namazal svojem joco joči i on je na to pregledal. Kajti se velji, sin mo je rođenje donesel. Tak, dragi roditelji, i ja sem vam viđenje dopeljal, sebi pak radost i veselje. Zato bi ja vam sem skupa zaželjel fnogo srečnih ljet i blagoslov Božji.

Bandisti bi zasvirali *tuš*, a *starešina* je oko sebe i oko stola *table* desnom rukom poveo *mladenca*, *mladenku*, *devera* i *podcnehalju* uskliknuvši:

U ime Oca, Sina i Duha svetoga!

²⁶³ U Dubrovačkom primorju *dever* i *nevjesta* su nakon vjenčanja išli su na začelju svadbene povorke. Prije odlaska u mladoženjin dom, *dever* je kuckanjem po drvima za ogrijev i kamenome donjem dijelu kuće navodno osiguravao udaju mlađih nevjestinih sestara, pri čemu se nevjesta nije smjela okrenuti (Ivancich Dunin 2013: 47).

²⁶⁴ Kečanska je *svekrva mladenki* pleteni kolač i užganu svijeću, kad bi na pragu dočekivala pohodne *pogačare* (Krpan 1983: 129).

²⁶⁵ U nekim selima nevjesta bi prevrнула pun *vinski vrček* koji su svatovi pred nju postavili (Gönczi 1995: 98). Kečanski pohodni *pogačari* nejestu su mogli običi nakon *plaćanja skele*, tj. nakon što bi drveno korito s vodom ubace novac (Krpan 1983: 129).

Nakon večere *mladenka* bi otišla na presvlačenje i češljanje. Uz blagoslov *starešine*, plesom *japice* i *hižne mamice* počeo je zabavni dio večeri, tijekom koje su vještiji *muški svati* izvodili zahtjevne solističke plesne igre "Cibeli Macko", "Kuritari", "Pičoka", "Ples z stolcom/stolcima" i/ili "Ples zastavnjaka" a najneuspješniji solistički plesač zaključni ples "Metlar" s metlom. Uzvanici su se zabavljali i šaljivim dramskim igrama. (Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 1-6; Gönczi 1995: 98; Ivančan 1987: 75, 83, 87, 185)

Pečenje (presvlačenje i češljanje) mladenke

Bandisti bi zasvirali marš, *potcnehalja* i *mladenka* otišle bi u drugu prostoriju. Kuma je mladenki pomagala u presvlačenju i češljanju *mlade* uz nazočnost *mladenca* koji je *mladoj* pleo kosu u znak bračne prevlasti, zamjenjujući joj *venec* čipkanim rupcem *pečom*²⁶⁶. Sve to svečano bi najjavio *starešina*:

Draga rodbina, naš zveličitelj Jezus Kristuš preobrazil se na gori sinajskoj. Tak bi se i naša mlada morala preobraziti v naše stado. Zato želim naši gospi *potcnehalji* dobro zvršiti njihovoga posla. Srečen pot!

Dever i *potcnehalja* uvodili su *sneho* među svatove kose prekrivene pečom (ili crvenim *rupcom*) i s kruhom na glavi. Mlada bi kruhom obdarila *starešinu* ili svekrvu i svekra. *Potcnehalja* je u ruci držala tanjur s mladenkinim *vencom* i/ili *šlajerom* za prikupljanje novca²⁶⁷. Uslijedio je parovni "Ples na venčani *venec*" *japice* i *hižne mamice*, *snehe* s *mladencom*, *starešine* i *potcnehalje*, *devera* i *potcnehalje* (ili *zastavjeka* i *potcnehalje*) te *snehe* s drugim *svatima* koji su za ples plaćali na tanjur, katkad uz mladine *kušlec* i *sejanje dara*. Zadnji je ponovno plesao vjenčani par, pri čemu bi *mladenec* otkupio *mladenku* od *svatof* stavljanjem novčanika *kobilara* na tanjur. Prikupljeni novac pripao bi *mladencima*. Zatim su *dever* i *potcnehalja* te *mladenci* ispod trama otplesali parovni "Ples z svečami", nakon kojeg se pomoću plesnih *svečah* gatalo o duljini života novovjenčanog para. Pristigli nepozvani i maskirani mladenkini *bokci* (*maškori*, *cigani* ili *prviči*) izviđali su kako se *sneha* snašla u novom domu, nazivajući je *ovcom* koja je, iako sada drukčija, još uvijek prepoznatljiva. Domaćini bi ih ponudili *pečenjem* i *gibanicom*. *Bandisti* bi zasvirali *čip-čardaš*, a *maškori* bi u dvorištu otplesali "Ples svatofskih *maškorof*".

²⁶⁶ Zamjena nevjestina cvjetnog ogavlja *parte* čipkanom rupcem *pečom* ili kopicom *pocul(j)icom* vjerojatno je pretkršćanskog podrijetla, kao i skraćivanje mladoženjinih brkova i brade te rezanja duge kose skupljene u kečke ili u perčin, nakon vjenčanja pod hrastom kakvo je 1902. održano u posavskom Komarevo (Šipuš 2017: 94).

²⁶⁷ Na cirkovljanskoj svadbi *venec*, koji bi *mladoj* skinula *podcnehalja*, trebao je pasti u mladoženjin šešir. *Mladoženja* je *mladenki* kosu raspleo i opet spleo, simbolički pokazujući prestanak njezina djevojaštva i zadobivanja vlasti nad njom. *Podcnehalja* bi nevjestinu kosu splela u pundžu *kofrtalo* i pokrivala bijelom čipkanom *poculicom* i *pečom*, zbog čega bi *mladoj* uvedenoj pod kišobranom *svatovi* uzviknuli: »Sneg je opal!«

Nitko nije odustajao jer je to bilo plaćeno nadmetanje u plesu do iznemoglosti. Zatim su samosvjesnije *mlade snehe* ispred *starešine* otplesale "Ples z bidrami" koji je u središtu *kola* i uz instrumentalni *čardas* započela *potcnehalja* (u Maloj Subotici, Palinovcu, Orehovici, Belici, Kvitrovcu i Štefancu). U 4 sata ujutro *starešina* bi se formulaično javno oprostio od *devera* koji je u svatovskom kolu "Sejanje dara" u nevjestino ime *sejal dara*, uzvanike darujući jestivim košticama, orasima, kestenima, suhim voćem i udrobljenim dizanim kolačem koje bi mu unaprijed pripremila *mladenka*:

- Draga rodbina, sejač je sejal seme i tak je seme curelo na pot. Koje je opalo na pot zgaženo mje i nije dalo ploda. Koje je opalo na trnje, zadušilo se. Jedno pak su pozobale ftice nebeske. Jedno je opalo na plodno zemljo, a to je dobroga ploda doneslo. Zato od njega i naš gospon handač (dever) mora dara deljiti i mi od njega kušati. Falen budi Ježuš Kristoš! (Feletar 1982: 274-275)

Mlada sneha bi muške ukućane obdarila rupčićima, svekrvu rupcem, supruga hlačama, košuljom, rupčićem i kolačima, a svatove *poljupcom*. Svadba je trajala do ujutro ili do podneva. *Bandisti* su svirajući pratili svakoga časničkog svata kući. (Ivančan 1987: 75, 76, 78, 81, 86, 89, 91, 105, 106; Gönczi 1995: 101; Hranjec 1997: 155; Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 5-6).

Na)fpelavanje/upeljivanje (uvođenje u crkvu)

Za vrijeme povratka kući, *sneha* je dijelila novčiće

Sljedećeg dana *potcnehalja* je pratila *mladu snehu* u crkvu na njezino na statusno uvođenje u seosku vjersku zajednicu. statusno prihvaćanje u seosku vjersku zajednicu. Svakome tko bi mladoj na povratku kući uzviknuo »Mlada sneha, groša!«, ona bi udijelila navodno pomlađujući poljubac i novčić koji su obdareni katkad za sreću umetali u svoju cipelu. (Blažeka 1939: 202; Novak 1994: 42; Hranjec 1997: 156; Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 121; Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 6) Nedostatak novčića izazivao bi podsmijeh i porugu:

Kaj su ti žepi cusravi?²⁶⁸ (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 105)

Prvi(š)ći (pohodi)

Prve nedjelje nakon svadbe, mladoženjin dom su u Donjoj Dubravi u neparnom broju pohodili snahini roditelji i njezina najbliža rodbina (Feletar 1982: 275; Gönczi 1995: 101). U Kotoribi su *mlada sneha*, *mladenec*, njegovi *roditelji* i najbliža *rodbina* odlazili u snahin roditeljski dom. Tamo bi ih počastili uz ples i zabavu²⁶⁹ (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 121).

²⁶⁸ U prenesenom smislu to je značilo da je snaha spavala sa suprugom.

²⁶⁹ U Cirkovljanu je odmah po *sijanju dara* u novom domu *mladu snehu* pohodila njezina rodbina (Blažeka 1939: 202).

* * *

Gornjomedimursku svadbu, koja je u Sv. Martinu na Muri zabilježena još potkraj 19. st., obilježavaju neke osobitosti. Kad bi *zastavnik* ili *starešina* zatražio mladenku zvanu *ruža* ili *zvezda*, prvo su mu donijeli *gusaka*, pa *dečeca*, pa *svatovcu* i najzad *mladu*. Sva lažna predstavljanja, mladoženja je komentirao da će i njih uskoro zatrebati.

Kada smo se iz našega grada zdignoli na put, i taki je jena zvezda nam lepu svetila, a vezdaj, kad smo došli do ovoga grada, vezda nam je vgasnula; tak mi mislimu, da je ona zvezda ovoga mladenca tu, kojemu mi para iščemu i radi bi mi ovu zvezdu našli.

Nakon objeda novac je u kuhaču skupljala *sokačica*. Bio je običaj da *mladenka* prije odlaska na vjenčanje za nadmoć u braku rukave od *rubache* sveže skupa, a *mladenec* nevjesti »šilo za rubaču zadane i v pocek zapiči« i kosu joj nakon rasplitanja punde *punta* zatvori u *ladicu*. Ako mlada nije željela odmah imati djecu, morala je pogledati u *peč* ili u *zdenec*, ponijeti *kluč* ili ići gore-dolje po *hižnim lojtrama*. Ako uopće nije željela djecu, nekoliko puta se trebala popeti po ljestvama do tavana i sići. Kad je *pocnihala* nevjesti skinula *venec*, mladenka ga je stavila *mlodenco* na *škrlak*, »da bi prvo dete bilo muško, a neki velijo da ga čuva od zlih duhova«. *Svati* su se u povorci kretali prema crkvi u sljedećem redosljedu: *pozoviči*, *zastavnik*, *mužikaši* i *svati*. *Pozovič* i *zastavnik* su ispred povorke plesali, a *mlada* je iz rupca *sijala kolačece*. *Velika* i *mala pocnihala* na glavi su nosile *krune* kao i nevjesta. *Svati* su pred crkvom pucali i podvriskivali, plesali su tako »da se sveci vu cirkvi na oltaraj nušuju«. Po povratku s vjenčanja uslijedio bi formulaični razgovor između *hižnog jape* i *starešine*, *hižnog jape* i *velike pocnihale* te između *hižnog jape* i *zastavnika*:

- Gde ste bili? - V službi Božji. - Kaj ste donesli? - Tri šakramente. - Kaj je zaručnica pod vijevencom donesla? - Mužev pridavek. - Koji je *kinč* najlepší? - Blažena Devica Marija. - Kaj je to kaj nigdar ne sunce sijalu, niti ne bu? - Venec od zaručnice, jer bi imala peču ili capu kad bi se ponovno udavala. - Pod čijom su zastavom svati? - Boga velikoga.

Kada je sljedeći dan *mlada* išla u crkvu na *fpelavanje*, dobila je po *groš* od članova mladoženjine obitelji koje je zauzvrat poljubila (Rkp. Mikac 1873: 1-9).

* * *

Svadbe pomurskih Hrvata uobičajeno su se održavale ponedjeljkom ili srijedom. Zaručnici su jedno drugome darivali svadbeno ruho. Mladenki u svadbenom ruhu žene su protiv mogućega nasilnog supruga zašivale podsuknje *spodnjice*. Neposredno prije polaska *svatof* u crkvu na vjenčanje, *kapitan*, *mlada*, *dever*, *mladoženja* i *pod snehalja* zaplesali bi kolo "Sejo, sejo

bašolka", a drugi *svati* su ih posvetili *svetom vodom* protiv *vurok*. U istu svrhu na svadbeni barjak pričvrstili bi crveni cvjetni rubac. Žene iz nevjestine kuće **svate** su zasipale sjemenjem protiv uroka, a starije žene su o kotače svadbenih kola razbijale zemljano posuđe. Vjerovalo se da brak neće biti skladan ako za vrijeme vjenčanja jedan prsten ili oba prstena padnu na pod ili ako nevjesta prsten skine nakon vjenčanja. Po povratku u nevjestin dom, na čijem je uličnom prozoru bila postavljena ukrašena jabuka, *mladoženja* je *mladu* prenosio preko kućnog praga. Poslije podne u dvorištu se sjeklo okićeno stabalce *cer*. Vjenčani par je radi bračne sloge jeo iz iste zdjele, nevjesta se nije smjela služiti viljuškom. Uvečer je uslijedilo *popočenje*, kada je umjesto *krune* nevjestina kosa prekrivena *pucolicom*. Na tu bi čipkanu kapicu mlada stavila bijeli kruh i vrteći se oko sebe uzviknula:

Zapal nam je beli sneg!

Zatim bi kruh položila ispred *kapitana*:

Gospon kapitan, to vam je on dar kojega vam je Jezus Kristuš dal!

Nevjesta bi barjaktara obdarila ubrusom, a on bi ga postavio na vrteću vješalicu. Mlada bi darovala i druge mladoženjine svatove koji bi joj zahvalili:

Gospa, mlada sneha, fala za ropčec, a želem vam kaj bo k leto dni v zibice spal jed dečec!

Zatim je vjenčani par otišao spavati na tavan. (Balažin 2006: 70-72)

2.6.2. SVADBENI NAPJEVI I PLESNI OBLICI

Na tragu obuhvatnijih istraživanja hrv. folklorista Nikole Bonifačića Rožina i Ivana Lozice te etnologinje Zorice Rajković (Vitez), **folklorno kazalište** i **scenska obilježja običaja** na međimurskom području pomnije je, osim Bonifačića Rožine i Lozice, istraživao kroatist i folklorist Stjepan Hranjec. Lada Čale Feldman uočila je da su se zbog preoblike **tradicijske svadbe** jedne lokalne zajednice u intimnu **urbaniziranu svadbu**, obredni čin i njegova predstavljачka obilježja skratila, a publika gotovo nestala. Također i da običaj reduciran na njegovu stvarnost, tj. na samu srž događanja, postaje suhoparni zakonski čin, zaključivši da je javni karakter običaja proporcionalan njegovoj teatralnosti, a ne njegovoj stvarnosti (Čale Feldman 1991: 231).

Niti u jednom objavljenom radovu i rukopisu o **međimurskoj svadbi** nije predstavljen točan **redosljed izvođenja svadbenih napjeva**. Mogući razlog tome je što njihovi autori nisu uočili vezu između **godišnjih ophodnih** i **svadbenih napjeva**, vjerojatno pretpostavljajući da je

redosljed pjesama u tradicijskome svadbeno-glazbenom repertoaru uglavnom proizvoljan. Ipak, okvirno se može rekonstruirati prema fragmentima **hrvatskoslavenskog mita**, prema pojedinačnim **podacima iz međimurske građe** i prema **usporednim srodnim** trodnevnim huculskim i **svadbenim praksama** hrvatskih manjinā u drugim državama. Tako su se u nevjestinu domu pjevale **djevojačke pjesme** o cvijeću koje prate predsvadbene aktivnosti izrade nevjestina oglavlja i svatovskih obilježja, o opraštanju nevjeste od djevojaštva i o ljubavi u kojima se naslućuje sudbonosni susret te **ženske pjesme** o dolasku nevjeste u novi dom i o promjeni nevjestina oglavlja. U mladoženjinu domu **muški** su se **napjevi** pjevali o snubljenju, o odlasku mladoženje (i svatova) po nejestu i o vinu, a **svatovski napjevi** o mitskim događajima, o povratku mladoženje i svatova s nejestom, o vjenčanju, o biljnom i životinjskom svijetu, o radu, o braku, o starosti, o ispraćanju svatova. U nastavku su predstavljeni potvrđeni stariji napjevi svadbenog repertoara, tematsko-motivski mitski obilježeni no zasigurno ih je bilo više.

Djevojački napjevi o cvijeću:

1) Spevala mi Mara da je gora čula, / da je gora čula, dva bregi zeleni, / dva bregi zeleni, dva pak ne zeleni. / Med njimi je tekla peli'kova voda, / de mi Mara prala svoje bele ruke. / Nju je zvala majka s pisanoga gajka: / »Hodi, Maro, dimo, ako si oprala!« / »Nisem, moja majka, stopram sam pričela. / »Mara, čerka moja, kaj pak si delala?« / »Po gori šetala, modro cvetje brala, / modro cvetje brala, vence povijala, / vence povijala, junakom davala. / Koji lepši bili, lepše su dobili, / koji gorši bili, gorše su dobili.«²⁷⁰ (Kuhač 1880. III: br. 832)

1-1) Zove majka čerku s pisanoga ganjka: / »Hodi, Maro, dimo, v vre si oprala! / »Nesam, nesam, majko, nit v roke prijela. / »Kaj si pak delala celi letni denek?« / »Po gori sam išla, ružice sam brala, / ružice sam brala, cimere slagala. / Cimere slagala, junakom davala, / cimere slagala, junakom davala. / Ki su lepši bili, lepše sam im dala, / ki su hujši bili, hujše sam im dala.« (Kotoriba, Žganec 1924: br. 207)

²⁷⁰ U **međimurskim usporednim zapisima** (*dekla*) Mara pere rublje na izvoru između tri zelena i tri ne-zelena luga i ističe veću ljubav prema *brato* nego li prema *dragomo*. To je kršćanski utjecaj zakodiranoga incestuoznog odnosa božanskoga blizanačkog para:

1.a Tri logi zeleni, tri pak ne zeleni, / tri logi zeleni, tri pak ne zeleni. / Med jimi pak teče jedna bistra voda, / na 'joj mi pak pere Mara belo rublje. / ... / »Svojemo milomu sam pak najhujšega, / kitico pelina, kito rožmarina. / To ti, mili, bodi, zakaj si nej dober, / to ti, mili, bodi, zakaj si nej dober!« (Vratišinec, Tuksar 2011: br. 12)

1.b Dekle pere srajce dve / na sredi morja, te vode. / »Komo pereš srajce dve / na sredi morja, te vode?« / »Prvo perem brateco, / a drugo svojmo fantičo.« / »Jel 'maš rajši brateca, / kako pa lubga fantiča?« / »Jas mam rajši brateca, / kako pa lubga fantiča. / Či me bratec zaposti, / družgega već ne dobim. / Či me fantič zaposti, / lahko drugi pet dobim.« (Vukanovec, Žganec 1992: br. 124)

Motiv *plavih roža* mogući je spomen na **kultnu peruniku**, na što upućuje i sljedeći prigorski napjev:

Lepa j' Mare plave rože brala. / »Kaj buš, Mara, z rožami delala?« / »Š njih bum plela tri venke zelene. / Prvoga bum tebi, majka, dala, / drugoga bum sebi zadržala, / tretrega bum vu Dunaj puščala. / Plivaj, plavaj do Beloga grada, / plivaj, plavaj do moga junaka.«... (Sv. Ivan Zelina, Kuhač 1880. III: br. 1061)

2) Jedempot je išla mama svojom čerkom na polje, / lepe ruže v jene lasi ona zapletala je: / fijolicu, beli klinčec, sake fele ružice. / »Nega lepše devojšice več od moje čerkice!« (Dekanovec, Žganec 1924: br. 110)

Djevojački napjevi o cvijeću i ljubavi:

3) Cveti, cveti, šipek, jagoda, jagoda, / ne dajte me majka za njega! / Kaj bom rasla tenka, visoka, / sedem pednji v riti široka. / Kaj bom vidla z dalka, daleka, / z pisanoga ganjka junaka. / Trgala sem ružu od zemlje, od zemlje, / dragomu sem dala od želje, od želje. / Zemi, dragi, ružu od mene, to je naše prvo veselje! (Kovácsné Kóvágo i Jauk 2006: 113)

4) Sako leto sam ja znala ružice saditi, / niti jedna se ne štela zmed njih posušiti. / Jedna je do 'bloka zrasla i rano je cvela, / ali mam se posušila kak sam tebe zela. / Ve pak je več na'm sadila, zahman bi mi cvele, / kajti nemam več vu svojem srčecu veselje. / Drugač ako bi ljubila koga imam v srcu, / odmah bi mi ruže cvele v 'bloku i po vrtu. (Dekanovec, Žganec 1992: br. 55)

5) Cvate mi ruža, tulipan, tulipan, / i cvate mi noć i dan (i cvate mi noć i dan)! / Koji čovjek žene nema, / a što ču mu ja, / koji dragi drage nema, ništa ne valja. / Ko je moje guske ukra', taj je pravi tat, / a ko mi je natrag dade, imat ču ga 'rad! (Goričan, Ivančan 1987: 140)

Muški napjevi o snubljenju i odlasku po nevjestu:

6) Črna gora nigrad nesi sama, / nit prez vuka, niti prez hajduka! / Koj' si nosim na heljaj škrljaka, / za škrljakom črnoga pantlina. / Za pantlinom kitu ružmarina, / za kiticom javorovo zrnice. / Neje ono javorovo zrnice, / neg' je ono moje drage srce. (Kotoriba, Žganec 1921: br. 26)

7) Stal sam se ja vjutro rano, / malo pred zorjom, / ne z veseljem, / nego, draga, / z velkom žalostjom! / Srel sam se ja svojom dragom / z vrta šetajuč': / v jedni roki nese grozda, / v drugi rožmarin. / »Daj mi, draga, malo grozda, / kaj si posladim!« / »Ne dam, ne dam, dragi golob, / srce me boli!« / »Daj mi, draga, rožmarina, / kaj si podišim!« / »Ne dam, ne dam, dragi golob, / srce me boli! / Snočka sam se zaručila / s kim me volja ne.« / »Nikaj, nikaj, draga moja, / vre ti bole bo! / On ti ima takve grade, / da im para ne. / Nikaj, nikaj, draga moja, / vre ti bole bo!« / »Zabadav mi njeg'vi gradi, / da su moji ne.« / »Nikaj, nikaj, draga moja, / vre ti bole bo! / On ti ima zlata, srebra, / da mu para ne. / Nikaj, nikaj, draga moja, / vre ti bole bo!« / »Zabadav mi zlato, srebro, / da mi volja ni.« / »Nikaj, nikaj, draga moja, / vre ti bole bo!« / »Rajši bokca, siromaka / z dvemi krajceri, / nego toga bogatuša / z dvemi jezeri!« (Kotoriba, Žganec 1916: br. 25)

8) »Sprevađaj me, mila, do mojega dvora!« / »Bi te sprevađala, da j' za dvore znala.« / »Za moje ti dvore saki znati more, / moji su ti dvori šipkom ograjeni, / cvečem zasejani, šipkom rascvetani. / V moje dvoru rastu tri grma fušpana, / v sakim grmu sedi ftica beli golub. / Prva zapopeva zvečer: - Dober večer! / Druga zapopeva vuru o polnoči. / Tretja zapopeva jutro, rano zorju: / - Zorja, moja zorja, ne shajaj mi rano, / ne shajaj mi rano, počekaj me malo! / da si ja našijem dragomu robaču, / koju imel bode, da vu vojnu pojde. / Gore mu zašijem Sunce i Meseca, / Sunce i Meseca, se te drobne zvezde. / Ki ju videl bode, saki pital bode: / - De je ona mila, ka je to zašila?« (Macinec, Žganec 1921: br. 12)

9) Pijte, ječte, moji vranči konji, / kaj pojdemo dalko po divojku! / Črez te gore, gore su visoke, / da je nebre ftica preleteti. / Črez to polje, polje je široko, / da je nebre kosec prekositi. / Črez te šume, šume su velike, / da je nebre jelen prebežati. / Črez te vode, vode su gliboke, / da je nebre riba preplivati. (Hodošan, Žganec 1924: br. 600)

Svatovski napjevi po dolasku u nevjestin dom:

10) Kiša pada, trava raste, gora zelena. / Na toj gori jeno drevo, tenko visoko. / Pod njim sedi moja draga, a ja polka nje. / Ona mene zapitala da se ženil bum. / »Ja se nigdar ženil ne bum, dok god živel bum, / nego pojdem med soldate, kralja služil bum. / Sablicum bum naš dom branil, v boju vumrl bum.« / »Evo, tebi, zlatan prsten koga si mi dal! / Nit' ja nigdar zamuš nejdem, dok živela bum. / Jezuševa zaručnica budem postala.«²⁷¹ (Vratišinec, Žganec 1916: br. 17)

11) Grad se beli onkraj Balatina, / sunaj, naj, sunaj, naj, / grad se beli onkraj Balatina. / Kre grada se sive ovce pasu, / sunaj naj, sunaj naj, / kre grada se sive ovce pasu. / Nje mi zvraca mlada devojčica, / sunaj, naj, sunaj naj, / nje mi zvraca mlada devojčica. / Nje mi zvraca, veselo popeva, / sunaj, naj, sunaj, naj, / nje mi zvraca, veselo popeva: / »Imam braca, imam i dragoga, / sunaj, naj, sunaj, naj, / imam braca, imam i dragoga!« / Nju mi sluša kral Matijaš z grada, / sunaj, naj, sunaj, naj, / nju mi sluša kral Matijaš z grada. / Nju mi sluša, pak ju glasno pita, / sunaj, naj, sunaj, naj, / nju mi sluša, pak ju glasno pita: / »Ej, koliko bi za koga dala, / sunaj, naj, sunaj, naj, / ej, koliko bi za koga dala?« / »Za braca bi črne oči dala, / sunaj, naj, sunaj, naj, / za braca bi črne oči dala, / za dragoga vu črnu zemlicu, / sunaj, naj, sunaj, naj, / za dragoga vu črnu zemlicu!« (Sveta Marija, Žganec 1921: br. 77)

12) Tri su mi junaki ruso vince pili, / ruso vince pili, vadlingu²⁷² fčinili: / »Koga v jutro rano na bo na rakiju, / njegovu milu ljubiu bomo zapijali.« / Si su mi junaki došli na rakiju, / samo mi ga nega mladog Markoviča. / Konjiča potkava, milo si sfučkava, / milo si sfučkava, konjič mu shrzava. / »Ne hrži, ne hrži, konjič moj ljubljeni, / ne kujem te zato kaj bi te prodaval, / neg te kujem zato kaj te jahal bodem, / kaj te jahal bodem da vu vojnu pojdem!« / To si je počula njegovu mlada ljubia, / pak ga zapitala da joj z doma pojde. / »Kaj ti bom šivala tenku košuljicu: / gori ti našijem sunce i meseca, / sunce i meseca, te drobne zvezdice; / gori ti našijem svoje bele prsi, / svoje črne oči i sva slatka vusta, / kaj si nosil bodeš da vu vojnu pojdeš.« / Kud se god šetala, svakoga pitala: / »Je l' ste mi de vidli mojega dragoga?« / »Vidli smo ga, vidli, kre Budima grada, njegovu rusa glava po Dunaju plava. / Njegovu belo telo pesek rezepira, / njegov vrani konjič po bregu shrzava.« / Modro i črleno, žuto i zeleno, / modro i črleno, žuto i zeleno!²⁷³ (Sveta Marija, Žganec 1924: 139)

²⁷¹ 10.a Zraslo nam je jedno drvo, / tanko, visoko. / Polak njega sjedi djeva, / jas pa polak nje. / Ona mene ispituje / kad se ženil bum. / Ovo leto još se ne bom, / k leto vumrl bom. / Na mom grobu bude rasla / trava detela, / de se budu spašivali / liepi pauni. / Paon ima lepo perje, / perje pisano, / s čera bude moja draga / vanjkuš delala. / Ona bude na njem spala, / jas pa polak nje. (Biškupovec, Žganec 1952: br. 280a)

Usporedni zapis zabilježen je i u pomurskome Sv. Mihalju (Eperjessy, CD 1963: 35/1; Pustara 253/8).

²⁷² *vadlinga* 'oklada'

13.a Boga mole turški momki, / da jim Bog da bojevati, / Savi vodi ne plivati. / Sava voda jako brza, / večer Marka umorila, / ujutro ga van hitila / na hribove, na bregove. / Šla ga iskat njeg'va majka / na tri leta, na četiri. / Okol' Marka trava raste, / lipa trava diteljina, / al' je pase sur' jelenko. (Bela krajina, Šašelj 1906: br. 37)

²⁷³ 12.a Boga mole turški momki, / da jim Bog da bojevati, / Savi vodi ne plivati. / Sava voda jako brza, / večer Marka umorila, / ujutro ga van hitila / na hribove, na bregove. / Šla ga iskat njeg'va majka / na tri leta, na četiri. / Okol' Marka trava raste, / lipa trava diteljina, / al' je pase sur' jelenko. (Bela krajina, Šašelj 1906: br. 37)

12.b Zapuši se silna magla oko Dunava. / Doletile šarge ptice, pero šareno. / »Jeste l' vidle mog vojnika u vašoj zemlji?« / »Ako smo ga mi vidle, mi ga ne znamo.« / »Na njemu je crna venda smolom (s molom) do zemlje, / i na noge crne čizme, žute mamuze, / i na glavi svilna kapa od bele svile, / i u ruci drži ščapa od morske sile (trske).« (Gajić, Rkp. Stepanov 1947.-1949: SS2, br. 29)

12.c (Koledo!) I izja, (koledo), lepa kita. / (Koledo, koledžani, koledo saranduci!) / Lepa kita božur cveća. / I išeta Božja majka, / i išeta iz te gore, / iz te gore, iz prisvete. / I iznese privit kolač, / i narani i napoji. / I upita Božja majka, / i upita i pripita: / »Tako t' Boga, lepa kita, / lepa kita, božur cveća, / vi ste zemlju na krst prošli, / na krst prošli i obišli, / niste l' vidli moga sina, / moga sina, vašeg Boga?« / Uzgovori lepa kita: / »Tako m' Boga, Božja majka, / mi smo zemlju na krst prošli, / na krst prošli i obišli, / nismo vidli tvoga sina, / tvoga sina, nešeg Boga. / I da bismo ga vidili, / ne bismo ga ni poznali.« / Uzgovori Božja majka: / »Mojeg sinka lasno poznat', / moj je sinak jako sličan, / jako sličan i običan. / Na grudi mu jasan Mesec, / a na glavu jarko Sunce, / na pleća mu jasna zvezda, /

13) Ivek sinek se je ženil za života majkinoga, / takšu ljubiu si je iskal ka bi znala svilu presti. / Iskal ju je, našel ju je prik Dunaja globokega. / Da su svati tamo išli, se su črešnje, višnje cvele / da su svati dimo išli, se je črešnje višnje bralo; / da su do Dunaja došli, Dunaj strašno je narasel. / Mladoženja pregovori: »Gazi, gazi, starešina!« / Starešina pregovori: »Gazi, gazi, deverina!« / Deverina pregovori: »Gazi, gazi, podsnehalja!« / Posnehalja pregovori: »Gazi, gazi zastavniček!« / Zastavniček pregovori: »Gazi, gazi mladoženja!« / Mladoženja je zagazil – vu globoki Dunaj ftonul. / Zaručnica zaplakala i milo je zakričala: / »Nit' sam kropec, nit' vodica, niti mlada devojčica!« / Se je ropce razdelila, samo jenoga si staj'la, / s kojim oči si svezala i vu Dunaj je skočila.²⁷⁴ (Vratišinec, Žganec 1924: br. 233)

Svatovski napjevi uoči i nakon vjenčanja:

14) Črešnjica, črešnjica, / črešnjica, višnica! / Kam si se mi nagnula? / Vu te Bare lepi dvor. / Kaj to Bara delaju? / Sineka si ženiju, / čerku zamuz davaju. (Vratišinec, Žganec 1941b: br. 2)

15) Oj, kopina, kopina, sve si pole obrasla, / sve si polje obrasla, samo jednu stezu nej. / Samo jednu stezu nej, kud se šeče ružica, / kud se šeče ružica i z imenom Marica. / Z belim ropcem mahala, k sebi ga dozavala: / »Dojdi večer k meni spat, ma postelka je kre vrat! / Ona je tak pisana, njoj ne treba vihлана.« (Vratišinec, Žganec 1941b: br. 12)

16) Kukavača mi kukuje vu zelenom bukovju, / rani kosec kosu brusi vu zelenim travniku. / Polek stala glatka steza, po njoj šeče djevojka: / »Dobro jutro, rani kosec, je li se ti kaj kosi?« / »Bog daj, Bog daj, devojčica, zlatnom kitom ružica, / da bi moja draga bila, bliže bi k mej stopila!« / Prijel ju je on za ruku, pak ju pelja pred oltar: / naj glediju drugi ljudi kakov je te lepi par!²⁷⁵ (Orehovica, Žganec 2002: br. 132)

17) Trgala sem ružu od zemlje, od zemlje, / dragom sam dala od želje, od želje: / »Zemi, dragi, ružu od mene, od mene, / to je naše prvo veselje, veselje!« / U toj koli lijepa Mara, / v nutri hodi, pak se

lice mu je ispisano, / sve zvezdama nebeskim. (Rekeš, Krpan 1990: 193-194)

Srodni su mu i međimurski **napjevi** "Sunčece rumeno" i "Zorja, moja zorja" u kojem motiv *ježevih opanaka* upućuje na vezu sa svatovskim časnikom *pozovičom* i zagrobnim svijetom:

12.d »Zorja, moja, zorja, ne delaj mi dana, / ne delaj mi dana, ne zidaj mi dana, / da svomu dragomu košulju zešijem. / Na nju si prišijem tri rože rumene. / Prva roža bila oček i majkica, / druga roža bila o moj mili dragi, / tretja roža bila taj mladi mladenec. / Oj, vi svi vojaki, peški mašerate, / a moj mili dragi vranca konja jaše! / Oj, vi tri junaki, oj, vi tri husari, / jeste li vi vidli moga, oj, dragoga?« / »Če smo ga se vidli, nismo ga poznali.« / »Oj, vi tri junaki ' ježevi opanki, / moga, oj, dragoga saki lahko pozna - / - o, moj dragi nosi čizme z ostrugami.« / »Njegve žute lasi na dunajskem bregu / vetrek prepuhava, deždek prešprijava. / Njegva rebra jesu na dunajskem bregu, / na dunajskem bregu vrane rastergale. / Njegva kuna kapa po Dunaju plava. / Turski harambaša njegovu sablju paše, / svetlu sablju paše, vrana konja jaše.« (donje Zagorje, Žganec 1950: br. 147)

²⁷⁴ 13.a Procvala j' ruška zelena, / pod njom je voda ledvena. // Štil se je mili napiti, / ni mogel leda prebiti. // Na polju konji igraju, / po zaručnju se spravljaju. // Kad su se 'namo vozili, / uz put su tunje sadili. // Kad su se najzad vozili, / zrile su tunje tergali. // Sakomo svojo po tunja, / a zaručnjaku zaručnja. // Zaručnja se je plakala, / nevista ju je batrila: // »Ne plači se, zaručnja, / trikrat san dulje peljana: // od senčenoga ishoda, do sunčenoga zahoda. // Na devedeset devet gor, / onde je mile majke dvor.« (Kemlje, Mađarska, Vujičić 1978: 92)

²⁷⁵ U **srodnome** zagorskom **napjevu** motiv *ptice kukavice* zamijenjuje motiv ptice *vuge*, a u kranjskome udavačino ime je *Mar(ink)a*:

16.a Tica vuga lepo poje / vu zelenom bukovju. / Mladi kosec kosu brusi / na zelenom travniku. / Za njim šeče pak devojka / kak ti riba za vodom. / Vzel ju je za desnu ruku, / pelal ju je pred oltar. / Vište, ljudi, glejte, ljudi, / jel je ovo lepi par? (Hrvatsko zagorje, Kuhač 1880. I: br. 261)

16.b Kukovica kukuje / v bukovji zelene, / kosec koso brusi / v zelenom travniku. / Marinka z cirkve gre, / kak roža rožmarin; / verbnjak pa za njoj, / kak riba za vodoj. (Kranjska, Kuhač 1941b: br. 172)

šeče. / »Zemi, Maro, zemi, Maro, / koga ti je volja!« / Zebrala s je, zebrala s' je Iveka junaka.²⁷⁶
(Ivančan 1987: 84)

Svatovski napjevi po povratku svatova u nevjestin dom:

18) Sejali smo bažuljka, 'koli, 'koli divojke. / Kale bele, vence plele, to zeleno cvetje! / Prek Dunaja na bregu. / Na toj gredi kamenoj. / Hod'mo dar ga mi dva glet, / je l' je zišel, je l' precvel. / Zišel, zišel i precvel. / Trgnimo si kite tri. / Kaj 'mo pleli vence tri. / Prvi bude Jezušov. / Drugi bude Marijin. / Tretji bude nama dvem', / kaj 'mo nesli na oltar.²⁷⁷ (Štrigova, Žganec 1924: br. 50)

18-1) Sadila sam bažilek / na 'nom bregu prek morja, / na 'nom kamcu mramorcu. / Hodimo ga mi dva glet, / je l' je zišel i precvel! / Trgajmo ga štroke tri: / prvi bude Jezušu, / drugi bude Mariji, / tretji bude nama dvim. / Ž njim idemo vu gosti, / k našoj staroj materi. / Ne sedaj se kre mene, / ar su ljudi šegavi! / Lehko bi nam zmislili / da smo si mi dragi dva. / Nesmo si mi dragi dva, / neg smo si mi brat z sestrom. / Hod'mo, id'mo k Dunaju / gde nas ljudi ne znaju! / Ljudi budu štimali / da smo si mi brat z sestrom. / Nesmo si mi brat z sestrom, / neg' smo si mi dragi dva. / Kalinka devojka, / kali, veli viciper, / to zeleno cvetje. (okolica Varaždina, Valjavec 1890: str. 305)

19) »Okruglo zeljiče, pisano ljističe, / sedi si, dragi, kraj mene!« / »Kaj bi si ja sel kraj tebe, / ako ti ne voliš mene? / To si si ti sama kriva, / kaj ti črevo šurca riva. / Okruglo zeljiče, pisano ljističe, / sedi si ti, draga, kraj mene!« (Kotoriba, Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 113)

20) Slaviček se ženil z Bukovoga grada, / njegov zaručnica – slavičica mlada. / Orlin starešina, sokol deverina, / zeba je zebrana – gospa podsnehalja. / Mlada lastavička bila poddeklička, / zastavnik zebrani bil je prav gizdavi. / Viteška peršona palčeka gospona, / njega su zebrali svatom za kaprola. / A grlica siva katane podbriva, / labud vodu nosi, sve po redu vmiva. / Bela golubica – snažna sokačica, / drva joj donaša siva jarebica. / A pisani detel v kuh'nju se zaletel, / gospi sokačici pevca je donesel. / Kavka doletela, mlinčenjeka vzela, / a strnatka zelje i čurke nadeva. / Vrana kruha peče, sraka ga v peč meče, / žerjav se pak z vrčom vu pivnicu šeče. / Hajruš više zdalka: »Gde nam je kosarka?« / Prepelica rekla: »Pri meni je balta!« / Tko bi se još stvoril, / kaj bi na stol dvoril? / Štrk je sim-tam hodil, na to se ponudil. / Štinglec se pak glasi: »To smo mužikaši: / vuga, kukuvača, bajzar i kontraši!« / Ako i škvorc dojde, bo nam noftu kvaril. / Došel je škvorjanec, on se pustil v tanec. / Za njim i vrabica, njegov tancarica. / Donesel je zajec sobom deset jajec, / došla i zajica, k njemu se prismica. / Došel je i kozlek svojom dugom bradom, / med njimi je delal veliku paradu. / Po svoj hiži tancal, zatim na stol skočil, / pak je svoje pažle v tenfanje namočil. / Došla je i srna, gosle je potrla, / zatim dojde jelen, nazaj gosle skelel. / Doletel je krampač, prijel je za tukač, / donesel možara te kukmasti futuč. / Zaručnica pita: »Al' bo skorom večer?« / Mladoženja veli: »Onda bom ja srečen.« / Čakaj samo malo, vre se to dosmica, / kaj mi skup denemo sva rumena lica! (Draškovec, Žganec 1916: br. 44)

²⁷⁶ **Srodan napjev** iz Drnja svatovi su pjevali po povratku s vjenčanja, kad ih je *starješina* pozvao u *kolo oko stola*: »Poskočite, poskočite kano jelen čari!«

17.a Cvela ružica povrh puteca. / Kak je procvela, tak je ocvela. / Trgah ružicu od crne zemlje, / davah dragome od žive želje. (Rkp. Andres 1928: 84)

²⁷⁷ U međimurskome **usporednom zapisu** spominje se darivanje *kitice bosiljka* svatovima, a u podravskome kićenje *bosiljkom* vjenčanog para i svadbenog barjaka:

18.a ...Jedna bode mladenco / ... / Kušnimo se svi po red... (Podturen, Ivančan 1987: 142)

18.b ...Prva kuća na venac. / Druga kuća na zastav'. / Treća kuća na škrlak. (Drnje, Rkp. Andres 1928: 101)

U Drnju se odmah zatim pjevala ista pjesma s **pridodanim pripjevom**:

18.c Sejali smo bažulka, pelinka devojka, pelin, pelin listoper, sa zelenom svilom!...

Slavonska **ivanjska pjesma** potvrđuje vezu hijerogamijske ivanjske svadbe s ljudskim svadbovanjem:

18.d Gori nam vatra krijesnica / uoči goda Ivana. / Nju loži sestra Marija / i njezin bratac uza nju. / Bratac je granje nasjeko, / Mara je čubra nabrala. / Mara je čubra nabrala i bratu kitu bosilja. (Vuka, Kuhač 1941: br. 303)

21) Ftičice se spominjaju, oja haj! / Tamo dole, čele dele, oja haj! / Vu tu goru, v Novu Selu, oja haj! / Vu toj gori ogenj gori, oha haj! / Koli ognja kolo pleše, oja haj! / Vu tim koli devojčica, oja haj! / Na glavici črlen venček, oja haj! (Međimurje, HR DS Samoborček 2006: S-CDN1163)

21-1) Ftiček veli, ftiček veli da se ženil bode, a, a, a, da se ženil bode. / »Zemi mene, zemi mene prepisanu fticu, a, a, a...« / »Nečem tebe, nečem tebe prepisanu fticu, a, a, a... / Nemaš hižu, nemaš hižu, kak nit' ja siromak, a, a, a...« / »Imam hižu, imam hižu, od slamice hižu, a, a, a... / Od slamice do slamice, to je naša hiža, đip đip đip, hop hop hop, to je naša hiža, a, a, a...« (Kotoriba, Žganec 1916: br. 48)

21-2) Čuk sedi, čuk sedi, na zelenom boru, / čuk sedi, čuk sedi, milo se zgliedava. / On gleda, on gleda / grlicu prez para, / on gleda, on gleda, / tožno premišljava: / »Hodi sej, hodi sej, grlica prez para!« / »Nejdem, nej, nejdem, nej, / ar me majka kara!« / »Či buš ti, či buš ti / majku poslušala, / kesno boš, kesno boš / sineka zibala.« (Kotoriba, Žganec 1916: br. 21)

21-3) Vrapček se je ženil, lepo se ženil. / Lepi mali klun ima, lepo mu se ženka vda. / Hoja, haja, hopsa sa! / Vrana podsnehalja lepo podsneši. / Lepi žuti kraglec ma, lepo svatom zapeva. / Hoja, haja, hopsa sa! / Sova vodarica lepo vodari: / lepu širku glavu ma, lepo joj se škafec vda. / Hoja, haja, hopsa sa! / Palček kelneranček lepo kelneri: / lepi mali kljunek ma, lepo v lagvek zavrta. / Hoja, haja, hopsa sa! (Žganec 1924: 332)

Svatovski mitski oproštajni napjevi u nevjestino ime:

U pjesmama koju je *potcnehalja* pjevala uoči odlaska mladenke u novi dom, opjevana bojazan od nevjestina razočaranja u bračnom životu odjekuje nezadovoljstvu mitske nevjeste:

22) »Temna mi je nočka na zemljicu pala, / mojemu junaku velik trud zadala. / Sim drugim junakom v rokaj rože cvetu, / mojemu junaku neču vu vrčaku. / Sim drugim junakom v vodi jogenj gori, / mojemu junaku na bregu vgašuje.« / »Tiraj, kučiš, konje, si katani svoje, / kaj nam na bo mila pote spoznavala, / pote spoznavala, k majki othajala, / k majki othajala, glase raznašala! / Tiraj, kučiš, konje, si katani svoje, / z majkinoga krilca, z jočkovoga dvora! / Vezda nam dohaja ta dvanajsta vura, / da se čerka z majkom razdružiti mora. / Hodi, mila, z nami, hodi, draga, z name, / v našoj ti je zemli dobro i predobro! / Vu našoj ti zemli tri puta vu letu, / tri puta vu letu pšenicu ženjeju. / Vu našoj ti zemli tri puta na letu, / tri puta na letu gorice bereju. / Vu našoj ti zemli peneze ne broje, / nego ti je, mila, z mericami mere, / z mericami mere, sipom nasipaju.« (Hodošan, Žganec 1950: br. 123)

22-1) »Temna nam je nočka na zemlicu pala, / sem ftičkom slavičkom verni pokoj dala. / »Sem drugim devojkam svetla mesečina, / samo meni, tožnoj, megla med očima.« / »Tiraj, kučiš, konje, se četiri svoje, / kaj nam na bo mila pote spoznavala, / kaj nam na bo mila pote spoznavala, / k majki odhajala, glase raznašala! / Vezda nam dohaja ta dvanajsta vura, / da se čerka z majkom razdružiti mora. / Hodi, mila, z nami, hodi, draga, z nami, / z majkinoga krilca, 'spod zelenog venca, / z majkinoga krilca, 'spod zelenog venca, / z jočkovoga dvora, 'spod zelenog bora! / Hodi, mila, z nami, hodi, draga z nami, / v našoj bu ti zemli dobro i predobro! / Vu našoj ti zemli tri puta vu letu, / tri puta vu letu pšenicu ženjaju. / Vu našoj ti zemli tri puta na letu, / tri puta na letu gorice bereju. / Vu našoj ti zemli peneze ne broje, / nego ti je, mila, z mericami mere, / z mericami mere, sipom nasipaju. / Pazi, mila, pazi, koga 'brala bodeš! / Pazi, mila, pazi, koga 'brala bodeš, / kaj ti na 'du, mila, ploti preskakači! / Ploti preskakači – zvezdice brojači, / ganjčec – blazinica, / pocek – vanjkušnica, / melinek na glavi, drvocep na pleći!«²⁷⁸ (Vratišinec, Žganec 1916: br. 29)

²⁷⁸ **Usporedni zapisi** sadrže dodatne stihove koji također upućuju na njihov mitski kontekst:

22-2) Peljamo, peljamo, mladu dievojčicu, mladu devojčicu z imenom Maricu. / Tiraj, kočiš, konje, se četiri svoje, kaj na mila pute k majki spoznavala! / Pute spoznavala, glase raznašala, pute spoznavala, glase raznašala. / Dajte, mama, dajte, kaj ste obečali, sito i korito, i šibnatu metlu! (Draškovec, HR ŽVS Draškovec: S-SCN10119)

Stigavši pred mladoženjin dom, *svatovi* su pjevali:

23) Odprite nam vrata, peljamo vam svata! / Odprite nam leso, peljamo vam sneho! (Gönczi 1995: 97)

Kad bi *mlada* kao buduća domaćica stupila u kuhinju, mladoženjine starije rodake pjevale su:

24) Pečka, moja pečka, / Bog ti lepo plati, / kaj si nam skuhalo, / išče lepše spekla! / Rada bi te 'binula, / debel šinjak imaš. / Išče rajši kušnula, / vroča lica imaš. / Pečka, moja pečka, / čuvaj nas od ognja, / naše mlade snehe / teškoga poroda! (Macinec, Žganec 1924: br. 602)

Svatovski šaljivi plesni napjevi:

25) Igrajte nam, japa, drva vam dopeljam, / s pisanimi voli, na drveni koli. / Z globokoga jarka, z suhoga suhaljka. / Kaj bu mama pekla? Denes gibanicu, / denes gibanicu, zutra cicvaricu. / Denes išče nekaj, zutra čisto nikaj. (Međimurje, Žganec 1941b: br. 8)

26) Naša Rega kruha peče, šudridrom. / Po koriti voda teče, šudridrom. / (Ej, haj, šika mori, širi, rori, munder mori, šudridrom!) / Jen koleslin drv zežgala, šudridrom. / Neje kruhu žara dala, šudridrom. / ... / Nit' bu kruhek, nit' pogača, šudridrom. / Rega vredna dva korbača, šudridrom. / ... (Jurčevac, Žganec 1924: br. 422)

27) Muha nesla k melinu jen žak borovice, / muha prosi mlinara: »Dobro mi sameljajte! / Hojlindri, hojlindra, / drobno mi sameljajte! / Melju bumo nucali, kruha bumo pekli, / goste bumo služili, / racu zamuž davali. / Hojlindri...« / Muha kruha mesi, komar vodu vleva. / Komar zgrabi šulenje, hitil muhu v kulenje. / ... / Muha omedlela, doktore želela. / »Muha, idi k vrani, doktori su dragi! / ...« / Muha išla peč kurit', zežgala si celu rit. / »Muči, muči, milika, / tvoja rit bu cilika! / ... / Kupi drevo lipovo, / napravim ti rit novo! / ...« / Buha hižu zmetala, / vuš je dete zibala. / ... (Jurčevac, Žganec 1924: br. 427)

28) »Vu Priloku lepi dečki, / vu širokaj gačaj, / svelte čizme, lepe sare, / to njim dobro paše. / Več petnajst let sam 'dovica, / zamuš nemrem 'diti, / em sam išče ne prestara, / stopram v pedesetim. / Saki večer nekaj pečem, / mortu pak što dojde, / otprem bloka, vun naljuknem / kaj mimo ne projde.« / »I ja sam ti stari dečko, / štel bi se ženiti, / makar si i v pedestim, / moraš moja biti!« (Prelog, Žganec 1990: br. 180)

22-1.a ...Peljamo, peljamo, mladu djevojčicu, z imenom Maricu. / Tiraj, kočiš, konje, se četiri svoje, kaj na mila pute k majki spoznavala, pute spoznavala, glasa raznašala! / Dajte, mama, dajte, kaj ste obečali, sito i korito, i šibnatu metlu! (Međimurje, HR s. o. 1985: S-SCN10119)

22-1.b Temna nam je noćka na zemlicu pala, / na zemlicu pala, semu pokoj dala; / tičku i slavičku velki trud zavdala. / U polje široko, u goru visoku, / u goru visoku, pod lipku zelenu. / Pod njom su mi zrasle tri ruže rumene. / Nesu to tri ruže, neg' su tri divojke. / »Prosil bi vas, majka, da bi mi ju dali, / da bi mi ju dali, najstarešu čerku!« / Japek z majko veli: »Nebremo ju dati, / nebremo ju dati, da je zaručena.« / »Prosil bi vas, majka, za najstarešu čerku!« / Sa družina veli da je veru dala, / da je veru dala gizdavomu Pavlu / koj' po gori hodi, rosne čizme nosi. / »Prosil bi vas, majka, za najmlajšu čerku!« / Sa rodbina veli: »Nebremo ju dati, / nebremo ju dati, da je još premlada.« / »Če je ona mlada, memo srcu rada! / Sem drugem junakom vodi ogenj gori, / a mej siromaku nit' na bregu neče.« (Vrbanovec, Žganec 1952: br. 129a)

29) Stopram sam se oženil, / več me žena zbila. / Drugi ljudi mi vele, / da je prav fčinila. / Kupil sem joj čiznice, / kaj bi bolša bila. / Čiznice je razdrila, / stopram hujša bila. / Kupil sem joj fertuna, / kaj bi bolša bila. / Fertuna je rezdrila, / stopram hujša bila. / »Piši mene, moj muž, vrit, / s tvojimi čizdami! / Zakaj hodiš po krčmaj / s ljudskimi snehami?« (Podturen, Ivančan 1987: 143-144)

29-1) Žena muža, žena muža po strnišču pase. / Aj, aj, to, to, to, po strnišču pase! / Gonila ga, gonila ga na jelenski sejam. / Aj, aj... / Vrezala mu, vrezala mu gačke do kolen. / Aj, aj... / Kupila mu, kupila mu škrljaka prez šiške. / aj, aj... / Vrezala mu, vrezala mu robačko prez krilca. / ... / Hranila ga, hranila ga zelenimi puži. / ... / Ne ga dala, ne ga dala za hrđavi čavel. / ... / Pelala ga, pelala ga večer nazaj dimo. / ... / Rajši budem, rajši budem nazaj ga ljubila. (Dekanovec, Žganec 1924: br. 348)

29-2) Žena išla na gosti, / sobom moža ne pusti. / »Moj mož, domaj boš, pure, race hranil boš!« / Zela je srpačo, dišla na vrtaču. / Koprive je nabrala, / v lonec je naklala. / »Ječ, ječ, moj mož, kaj mi malo bolši boš!« / Dok je on to juho jel, / »Terem tete!« kak je klel. / »Moj mož, domaj boš...« (Podturen, Ivančan 1987: 150-151)

Ženski napjevi o skidanju nevjestina djevojačkog oglavlja:

30) Mladi junak konja jaše, / cimer mu se leca. / »Picika, rožica, / podaj, da, mi venčeka!« / »Podam ti, podam. / Moj si zlati.« (Štrukovec, Žganec 1990: br. 161)

31) Jamborova Rega pita: / »Mama, de je moja kita?« / Tri husari so jahali, / Regi kitu odrezali. / Nije tvoja mati kriva / kaj si kitu potrošila. / Ti si, Rega, sama kriva / kaj si kitu pogubila! Raila! (Prelog, Ivančan 1987: 147)

32) Marica je fajn snešica, / 'joj se šika pocelica. / Marica je fajn snešica, / 'joj se šika, 'joj se šika pocelica! / Maričino svetlo čelo, / tak se svetli kak zrcalo... (Podturen, Ivančan 1987: 167)

Muške svatovske napitnice:

33) Pijte, braci, vince, voda naj stoji, / nek ju pije žaba ka vu nji stoji! / Glete, braci, mene, kaj sem vodo pil! / Ve vino bom moral, drugač vam je ne, / glavo mi brnite k vinskem gutaro! / Pipico odskrnite, vince naj curi, / naj se duša krepe, al se telo ne!²⁷⁹ (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 136)

33-1) Veselo, veselo, samo, dečki, veselo, / naj se dekle plačejo! / Naj se samo one dekle plačejo, / koje ovo zimo zamoš nedejo! / Veselo, veselo, samo, dečki, veselo, / naj se dekle plačejo! (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 136)

Svatovski napjevi u kolu:

34) Ja sam sirota, / nemam nikoga, / nemam oca, / nemam majke, / nemam dragana! (Ivančan 1987: 23)

35) Lijepi moj vrtič ograjen, / ves si mi s cvetjem zasajen, zasajen! / Po njem je jena stezica, / po njoj se šeče divojka, divojka. / Za njom se ruže gibaju: / »Kaj se vi, ruže, giblete, giblete? / Kaj se vi, ruže, giblete? / Nemam vas komu trgati, trgati. / Otec i majka prestari, / sestre i z bracom premladi, premladi. / A moj je dragi daleko, / za jenom gorom visokom, visokom. / Za tom je gorom zlatni stol, / pred njim mi sedi dragi moj, dragi moj.« / »Po čem ga poznaš da je tvoj?« / Po tom ga poznaj da je moj, da je moj: / na roki ima prsten moj, / po tom ga poznaj da je moj, da je moj. / Na vratu ima

²⁷⁹ 33.a ...Ispite, braćo, na dnu je, braćo! (snaša nudi piće nakon večere, hrv. u Mađarskoj, Vujičić 1978: 127)

ropček moj, / po tom ga poznam da je moj, da je moj. / Na prsi ima ružmarin, / po tom ga poznam da je moj, da je moj!« (Korotiba, Žganec 1921: br. 38)

36) Šetala se lepa Mara, / gori, doli, kre Dunaja. / Kre Dunaja se šetala, / vu Dunaj se nagledala: / »Terentete, kak sam fajna, / teruntučka, kak sam fletna! / Nega grofa, nit' cesara / kojemu bi veru dala!« / Car se šeće, grofič mladi, / k otoj, pro(t) toj lepoj Mari: / »Vidiš, vidiš, lepa Mara, / kak si friško veru dala!« (Sveta Marija, Žganec 1992: br. 156)

36-1) Oj, jabuka zelenika, / ti si ljuba prevelika! / Šetala se bela Mara, / gori-doli kre Dunaja. / Vu Dunaj se nagledala, / sam sebi nasmejala: / »Teremtučka, kak sam fajna, / teremtete, kak sam fletna! / Rajši ljubim ja Cigana, / neg' beluga gospodina! / Cigan ima črne oči / ke mu svetle do pol noći, / črne oči med očima, / s kemi mi se dragi štima.« / »Oj, Marica, cvet rumeni, / tebe zebrao Bog ljubljani! / Samo moli mila Boga, / da nam bude grob kre groba, / da nam bude grob kre groba, / mila draga kre dragoga!«²⁸⁰ (Čehovec, Žganec 1916: br. 57)

36-2) Šetala se lepa Mara gori, doli kre Dunaja. / Kušni Mara, kušni Mara koga ti je vola, / samo nemoj, samo nemoj črnoga Cigana!²⁸¹ (Somarton, Žganec 1987: 105)

37) Falila se Jagica divojka, / vu 'vim seli nema njoj junaka, / ki bi ljubil Jagicu divojku. / Pozval ju je Ivo na večerju: / »Dojdi, jaga, na moju večerju!« / »Kaj je meni za tvoju večerju, / neg je meni de ja spala bodem! / Ti boš spala z menom na postelki!« / V zorju su ji katani huškali, / tu su došli fini mužikaši. (Prelog, Žganec 1941a: br. 16)

38) Igram kolo, igram kolo na dvadeset i dva, / u tom koli, u tom koli mladi junak stoji. / U tom koli, u tom koli stari deda stoji, / a taj deda, a taj deda slatka usta ima, / da me oče, da me oče poljubiti š njima! / Kušni deda, kušni deda koga ti je volja! / Sad se vidi sad se zna koji koga rad' ima.²⁸² (Prelog, Ivančan 1987: 139)

²⁸⁰ Sljedeći jaskanski napjev upućuje na **motivski semantički niz jabuka zelenika – crljena jabuka** i na užu srodnost Iva, Mare i Anice:

Crljena je jabuka rodila. / Ti-raj-raj-raj-raj-raj-raj-raj, raj-raj-ra-ra, jabuka rodila, oj! / Pod nju pala mla uska staza. / ... / Tu se šeće Ivo mladoženja. / ... / Iz žepa mu bijela knjiga pala. / ... / Nju je digla Anica djevojka. / ... / Pa ju dala Ivi mladoženji. / ... / Sva si moja slika i prilika. / ... (Petrovina, Kostelac 1987: 141).

²⁸¹ U Hrvatskom zagorju zabilježen je i **usporedni zapis** u kojem se javlja lik (mitskog) *Ivana*:

36-2.a Šetala se lepa Mara, / gori, doli kraj Dunava. / Vu Dunav se nagledala, / sama ' sebi nasmejala: / »Mili bože, al' sam lepa, / sakom dragom zlata vrijedna! / Još se nije ni rodio, / koj' bi Maru prevario!« / Našao se mali Ivo, / pa je Maru prevario. (Vrbanovec, Žganec 1952: br. 399)

I u pomurskom napjevu sudbonosno se susreću *Bugarkinja Mara* i *Sarajlija Jovo (Ivo)*:

36-2b. Bulgar Mara niz Bulgarsku zajde, niz Bulgarsku zajde. / Susrela se z Jovom Sarajlijom, z Jovom Sarajlijom, / povratil je Jovo Sarajlija, Jovo Sarajlija. / »Privozi me preko Romanije, preko Romanije, / bez ljubljenja i bez milovanja, i bez milovanja, / bez ikakvoga muškog pomišljala, muškog pomišljanja!« (Sv. Mihalj, Eperjessy, 1959: CD 42/17)

S tim **usporednim zapisima** o ponosnoj *lepoj/Bulgar Mari* suodnose se hrvatski napjevi o ponosnome *mladom gospodinu* za kojim čezne *vrla djevojka*:

... Jedno drivo 'z onkraj morja, / a drugo je kod Dunaja. / »Kad se ovo drivlje sklopi, / onda ćeš bit žena moja!« // Uz Dunaj se je šetala, / va vodu se j' pogledala. / Sama sebi govorila: / »Mili Bože, 'ko sam vrla! // Da b' črne oči imala, / vse junake prehinjala, / još i mlada gospodina, / ki sam svoju ljubav ima!« // Lipa j' bijela aleluja, / još je lipša mila moja. / Kude hodí tuge jači, / kot da b' išlo šor igrači. (Hrv. Jandrof, Janković 2007: 140)

²⁸² Usporedni zapis sadrži **dodatne stihove**:

38.a ... Vu tom koli, vu tom koli, mlada djeva stoji / ... / Vu tom koli, vu tom koli stara baba stoji. / ... / Vu tom koli, vu tom koli stari bajzer stoji... (Prelog, Ivančan 1987: 141)

Hercegovački i dalmatinski napjevi u biračkome svadbenom kolu "Paun i kolo" i "Kuna-kolo" (Kuhač 1880. III: br. 1004, br. 1009) upućuju na **kulturne životinje** – *pauna* u znaku mladoženje i *kune* u znaku nevjestice.

39) Pij, mila, pij, pij, draga, pij! / Či zapiješ tristo zlati, dojde mili – sve naplati. / Pij, mila, pij, pij, draga, pij! / Oj, Lado, Lado, đurđevska rosa, trojačko vedro! / Pij, mili, pij, pij, dragi, pij! / Či zapiješ tristo zlati, dojde mila – sve naplati. / Pij, mili... (Novakovec, Žganec 1924: br. 53)

39-1) Oj, čašice, verna pajdašice, / kam se skitaš, / za Maricu pitaš? / Ne pij, Maro, vodu, / voda ti je na škodo, / već pij vince / ke ti gladi lice! / Mara pije, / nešće joj se smije. / Zemi, Maro, koga ti je volja! / Zebrala si Iveka junaka.²⁸³ (Ivančan, 1987: 114)

Domaćinski napjevi za ispraćaj svatova:

Domaćini su svakom gostu na odlasku pjevali ponaosob, a glazbenici su im svirali međimurski *tuš* "Sako leto sam si znala" za ubiranje njihove plaće (Žganec 1924: 43).

40) Bog dej lešku noć, od Boga pomoć, od Majke Marije, prelepo leško noć! / Jezus se je rodil na samu svetu noć, Marija k meši hodila na samo Svečnicu. (Dekanovec, Žganec 1924: br. 44)

Ženski napjevi o prvom posjetu nevjesti nakon svadbe:

41) Jedna majka mela tri jedine čerke, / (lepa bela golubica, tri jedine čerke!) / Prvu zamuž dala, de Sunce ishaja. / (Lepa bela golubica...) / Drugu zamuž dala, de Sunce zahaja. / Tretju zamuž dala, v malim Međimorju. / Leto dan dohaja, mati čer pohaja. / »Pitam tebe, čerka, je li je tej dobro?« / »Dobro, majka, dobro, bole nemre biti! / Sako jutro rano vu vini se hmivam, / vu vini se hmivam, / v svilen robec brišem.« / Leto dan dohaja, mati čer pohaja. / »Pitam tebe, čerka, je li je tej dobro?« / »Dobro, majka, dobro, bole nemre biti! / Sako jutro rano vu mleki se hmivam, / vu mleki se hmivam, v

²⁸³ Zadnji stih **srodnog napjeva** iz Drnja suodnosi se s motivom *vilinske zatrovane vode* u **napjevu kotoripskog kola** "Tri su ftice goru preletele":

39-1.a Oj, čašica vjerna pajdašica! / Kud se skitaš, za štefeka (boca od 2 l, op. a.) pitaš? / Nejdj mimo, tu je dobro vino! / Naj piti vodu v kojoj žabe hodu! / Neg' pij vince koje gladi lice! / Žabe su ti vodu rastrovale. (Rkp. Andres 1928: 88)

Čini se da je smisao svadbenog *napijanja* u pronalaženju zaručničkog *prstenja*, po povratku neprepoznatog mladoženje kući nakon duljeg izbivanja:

Nit' je vedro, niti je oblačno, / na njem Jure sablju brusi, / sablju brusi, na vojsko se spravlja. / Stari čačko droben strošek broji, / saku deseticu suzicom zalije. / Stara majko belo brašno peče, / već suzami, neg' vodom lajenom. / Neg' va ljuba košulju mu šije, / saki štihek suzicom zalije. / Još govori verna ljuba njeg' va: / »Ala Jure, kada očeš iz vojnice doći, / iz vojnice, iz turške granice?« / »Kad steljica cvetom ocvetela, / ti se mene iz vojnice nadjaj.« / Ometala s cvetom je steljica, / a Jureta ni bilo 'z vojnice. / Minilo je deset godin' dana. / Tamo ga je glava zabočila. / »Mili Bože, nikad me ni glava pobočila! / Nikad me ni glava zabočila, / al' mi umro otac ali mati, / al' mi ide ljuba za drugoga?« / »Evo tebi, junače mi dragi, / pak si zemi konjca vranca svoga, / i ti hodi do stare si majke!« / Kad je došel Jure v polje ravno, / tamo je kosilo deset kosca. / »O vi kosci, kad kosite, zašto ne pjevate?« / »Ne moremo pjevat' od tuge velike. / Imali smo bratca povoljnega, / pa su nam ga na vojnici zeli. / Sad imamo nevestu povoljnu, / ona ide sada za drugoga.« / Jaše opet neznani delija, / tam je našel deset ženjačica. / »Ovo ste mi drage ženjačice, / kad ženjete, zašto ne pjevate?« / »Ne moremo od tuge pjevati. / Imali smo bratca povoljnega, / pa su nam ga na vojnici zeli. / Sad imamo nevestu povoljnu, / pa nam ide opet na drugega.« / Ide delija do sve stare majke. / Stara majko gosti pripravljala, / k nji je došel neznani delija. / Rekel ji je: »Dobar danek, majko! / Kaj ste tako nujni i žalostni?« / »Kak neču bit' nujna i žalostna! / Imala sem jedinega sina, / tega so mi na vojnici zeli. / Kaj mi nije njegove žalosti, / to je meni ugodne snašice, / k večeru mi za drugoga kani.« / Nju govori neznani delija: / »Vzam' te mene, da svatovom strežem!« / Njemu veli stara majka tužna: / »A slobodno, neznani delijo!« / Ko se zbero svatovi gospoda, / si veseli sedo oko stola. / I med njimi zaplakana ljuba, / mislila je na prvoga druga. / Kad su bili svati uravnani, / zahital je neznani delija: / »Da ste zdravi, gospoda svatovi! / Je slobodno ponapiti ljubi?« / Odgovore svatovi gospoda: / »Slobodno je ponapiti ljubi.« / Pruži Jure jednu čašu vina / i govori svoji vjerni ljubi: / »Pij, ti ljuba, i pogledi nutar!« / Ko je čašico do dna izpila, / pogledala u dnu čaše prazne, / u nju našla mužev zlati prsten. / Veseli su čača ino majka, / ko zapaze svoga sina Jurja. / Vesele se Juraj i snašica. (Bela krajina, Šašelj 1906: br. 7)

beli robec brišem.« / Leto dan dohaja, mati čer pohaja. / »Pitam tebe, čerka, je li je tej dobro?« / »Hudo, majka, hudo, huje nemre biti! / Sako jutro rano v suzicaj se hmivam, / v suzicaj se hmivam, v moj stavljaček brišem.«²⁸⁴ (Orehovica, Žganec 1992: br. 169)

U nevelikom broju **pomurskih svadbenih napjeva** koje je u 19. st. zabilježio Đuro Deželić, mogućih mitskih obilježja su "Vumirajući junak" (br. 151) podudaran s međimurskim "Vu toj črnoj gori velki oganj gori", "Teško mladoj bez mladoženje" (br. 152) s "Ivek sinek se je ženil", "Soldačija težki kruh" (br. 186) s "Tri su mi junaki", "Ljuba dragomu rubače šila" (br. 154 Spre vodi me Gjuro) sa "Sprevajaj me, mila", "Junak zešpotan" (br. 157) s "Oj, kupina", "Dragi ljub u materi ostavil" (br. 158, motiv devetogodišnje odsutnosti), "Ljubav se ne prodaje" (br. 161, Moj Gj u rina krčmu toči) s "Đuro imel mladu ljub u". I napjevi koje je na Legradskoj gori učitelj Ernö Eperjessy zabilježio oko sredine 20. st. također su podudarni s međimurskima. To su: "Snočka sem sadila kitu ružmarina" (Sv. Mihalj, CD 1963: 36/1), "Idem na gorice, nemam pajdašice" (Sv. Mihalj, CD 1963: 36/43), "Dober večer, grličica, ti želim" (Sv. Mihalj, CD 1963: 36/2), "Šetal sam se, šetal" (Sv. Mihalj, CD 1963: 36/3), "Ej, kupina, kupina" (Sv. Mihalj, CD 1959: 42/13), "Raca plava po Dravi" (Sv. Mihalj, CD 1963: 35/12), "Čuk sedi" (Sv. Mihalj, CD 1963: 35/20), "Okroglo zelišće" (Sv. Mihalj, CD 1963: 35/15), "Otprite nam vrata i les o" (Pustara, CD 1964: 253/17), "Sprevađaj me, draga" (Horvatski Sv. Martin, CD 1964: 40/5), "Lehko noć, lehko noć, ali ne sakomu" (Sv. Mihalj, CD 1963: 37/3; Pustara, 1964: CD 253/18), "Baba glive brala" (Sv. Mihalj, CD 1963: 36/7), napjev nepoznatog naslova o nevjesti koju se ne smije pod *vencom* pustiti blizu *zdenca* i *koca*, "Pijte, bratci, vince" (Sv. Mihalj, CD 1963: 35/33), "Šetala se lepa Bara" (Sv. Mihalj, CD 1964: 253/23), "Sejali smo bažulka" (Sv. Mihalj, CD 1963: 37/1) i "Trgala sam ružu od zemle" (Sv. Mihalj, CD 1963. 36/6, 36/12; Pustara CD 1964: 253/16),

I **hrvatski uskrсни napjevi iz mađarske Podravine** "Oj, bosiljak, bosilj' moj" (Lukovišće) i "Ženio se ban Ivane" (Novo Selo) (Begovac 1984: 129, 140), podudarni s **međimurskim svadbenim napjevima** "Sadila sam bažulek" i "Ivek sinek se je ženil", kao i sljedeći stihovi podudarni s međimurskim stihovima pjesme "Ljepi moj vrtič ograjen", potvrđuju **povezanost novogodišnjih koledarskih i svadbenih napjeva**.

²⁸⁴ »Peri rublje, divojčice, / Bog da moja bila!« / »O, da znaden po ičemu / da bi tvoja bila, / papuče bi obuvala, / ne bi l' viša bila, / šipkom bi se opasala / n bi l' lipša bila, / a kose bi naricala, / ne bi l' divna bila. / Kad m vidiš da me voliš / i da ne oboliš...« (okolica Lovreća, Petričević 1995: 243-284: br. 24)

Neće bosilj da zniče, / (draga ljuba, da zniče!) / Već je zniko zelen bor, / u boru je temeš moj, / u temešu kućica, / u kućici zlatni stol, / za njim sedi dragi moj, / na tim stolu prsten moj, / u džepu mu rubec moj. / Po tim poznaj da je moj... (Daraboš, Begovac 1984: 129)

Na primjeru međimurskog napjeva "Ivek sinek se je ženil" i usporednih zapisa iz Podravine i Hrv. zagorja, etnomuzikologinja Sidonija Klaser međimurskog podrijetla na temelju podataka iz pjesme o *levednom morjo, svili, tibeto* i dvomjesečnom *putovanjo* te prema etnomuzikološkim obilježjima koji tu pjesmu svrstavaju u starije hrvatske napjeve, razmatrala je povijesno doseljenje predaka kajkavskih Hrvata iz baltoslavenskog područja (Klaser 1987: 260-265, 267).

Etnokoreolog Ivan Ivančan potvrdio je Kuhačevu tezu o **sličnosti parovnih plesova čardaša** i tzv. *hrvatskog tanca*²⁸⁵, također i Sremčevu tezu o sličnosti *drmeša, čardaša* i (*drmeša*) *palotaša* s hrvatskim *tancom*. U prvoj polovici 19. st. preloški svećenik Stjepan Mlinarić zabilježio je *kolo, narodni-national* i već tada zapuštenu *kalamajku*, pretpostavivši da su *drmeš, čardaš* i *palotaš* inačice iste plesne vrste, jer su u nekim drugim hrvatskim područjima *čardaš, tanac* i *drmeš* istoznačnice. Sremac je u varaždinskom kraju uočio *drmeš palotaš*, kao i postupno njegovo uzmicanje pred *čardašom* (Ivančan 1987: 17-19, 56; Zebec 1983: 59, 71-72). Suvremeni hrv. etnokoreolog Tvrtko Zebec pretpostavlja mogućnost utjecaja jednog od tih plesova na druge plesove, a zbog supostojanja osebujne suvrstice *čipčardaša* i samostalni razvoj tog plesa iz *hrvatskog tanca* (Zebec 1883: 72-73). Međimurski je *drmeš* "Dudaš" uz svirku duda i duboke jedinke 1924. zabilježio hrv. etnolog Milovan Gavazzi (Ivančan 1987: 120; Žganec 1990: 38, 164, 179). Budući da je **gajdaš** bio svirač u središtu slavonskoga *gajdaškog kola*, a **dudaš** međimurskog kola "Mesec je svetil", **parovni drmeš** doista se mogao razviti iz **biračkih kola**. To povrđuje svadbena-pjevani *drmeš u kolu* "Igra kolo u dvadeset i dva" (Ivančan 1987: 190) **metričkog obrasca kolomyjke**. U 19. i 20. st. zabilježeno rusinsko²⁸⁶ plesanje *kolomyjke*, gdje je na područjima u hrvatskom okruženju živjela ili još živi ukrajinska manjina (Prnjavor-BiH, Ruski Krstur-Vojvodina, Prekmurje-Slovenija te hrvatski Mikluševci, Vukovar, Petrovci, Vinkovci, Osijek, Bukovlje, Slavonski Brod, Sibinj, Kaniža, Šumeće, Bebrina, Lipovljani, Zagreb, Rijeka, Umag, Međimurje). Iako Ivančan navodi Mlinarićev zapis iz prve polovice 19. st. o najomiljenijemu međimurskom plesu *kalamajki*, zanemaruje zapažanje mađ. skladatelja Bele Bartóka o *czárdásu* koji se razvio iz svadbenoga ukrajinskog plesa. *Czárdás* u sastavu

²⁸⁵ Tako su ga sredinom 19. st. zvali **ilirci**. Etnomuzikolog Franjo Ksaver Kuhač zabilježio ga je i u Međimurju.

²⁸⁶ **Rusini** i **Rutenjani** su stariji nazivi za Ukrajinke koji su od početka 18. st. migrirali iz područja sjevernih i istočnih Karpata.

međimurske svadbe neizostavni je dio i tradicijske svadbe rusinske manjine u vojvođanskom Ruskom Krsturu²⁸⁷. **Ukrajinski svadbeni običaji** Huculske regije donekle su slični međimurskima, no **međimurska svadba** brže se razgradila.

2.6.3. ROĐENJE

Žene su do sredine 20. st. rađale kod kuće na postelji ili na podu, obavezno pokriveno vezenom tkanom plahtom *pisanom vihlan(ičk)om*, uz pomoć priučene seoske primalje *babice*. Da bi odagnala zlo od roditelja *babe* tijekom rađanja, *babica* je u *črepnji* na ognju palila grančice, lišće i jasmin, raslinje blagoslovljeno na Križevo ili na Tijelovo. Isto se *zelenje* palilo i na kućnom pragu protiv grmljavine (Franić 1937: 119; Ivančan 1987: 111). **Posteljica** se nakon poroda zakapala pod *živico* ili pod *mejo*. *Brisoč* kojim se **novorođenče** obrisalo nakon prvog kupanja, nije se više smjelo upotrebljavati. *Krsna kuma*, nerijetko *križovata kuma* (žena čijem je jednom djetetu roditelja također *kuma*), dvorila je **rodilju** tri dana uzastopce jelima koja bi joj na glavi donijela u košari. Kad je **novorođenče** treći dan pomogla odjenuti u darovanu svečanu *robačku* smjestivši ga u zastrt jastuk *vanjkušec*, odnijela ga je na krštenje *nakrst*, a po povratku bi se djetetova obitelj, najbliža rodbina i *kumovi* počastili hranom koju bi *kuma* prethodno priredila. Ona je obilazila svetišta ako bi joj *kumče* oboljelo (Hranjec 1997: 126-127). Svećenik je nakon šest tjedana po porodu **rodilju** uveo *fpelal* u crkvenu zajednicu (Kovácsné Kóvágó i Jauk 2006: 99). **Neudata majka** u Pomurju nije smjela ići u crkvu, unatoč **krštenom djetetu**. **Nekršteno dijete** nije se smjelo prenijeti preko *meje*, niti gledati stojeći iza njegove kolijevke ili postelje. Protiv uroka oko djetetova ručnog zgloba vezao se iz *ropca* izvučeni *črleni končec*. *Plenice* djeteta oboljelog od proljeva bacale su se na krov. Prvi otpali mliječni zub bacio bi se u kut sobe, uz uzvik:

Čuček, ja tej dam koščenoga, ti meni dej železnoga! (Balažin 2006: 69-70).

2.6.4. SMRT

Smrt **pokojnika** oglašavala se drukčijim načinom zvonjenja crkvenog zvona od zvonjenja za **pokojnicu** i **preminulo dijete**. Smrt **ukućana** obilježavala se postavljenim *križom* i *crnom*

²⁸⁷ Tako uoči svođenja mladenaca, svatovski časnici zaogrnuti ručnikom plešu *czárdás* s mladenkom i zauzvrat joj daju novčane priloge (Nahachewsky 2012: 15).

zastavom na dvorišnoj ogradi. Nakon pranja **pokojnika**, navodno osobito štetna *voda* izlila se u jamu, a jama se zatrpala. Stara se pokojnička odjeća spalila ili darovala siromašnima. **Preminulu mušku osobu** u svečanom odijelu, a **žensku** u narodnoj nošnji (u starijoj tradiciji s *rupcom* oko glave i omotanu crveno vezenom plahtom *vihlan(ičk)om*, *vihlenom* ili *vilahemom*²⁸⁸), pleglo se u kući na dasku postavljenu na dva stolca i podložilo *tibet rupcom* neobuvenih svezanih nogu, da neočekivano ne ustane iz mrtvih. Glavu svezane brade položilo se na slamu, granje ili jastučić punjen ivericom. Ručno izrađeni voštani *križeki* postavljani su uz glavu, noge i prekrižene ruke, između kojih se umetao *molitvenik* i *rubac* ili čislo *krunica*, a katkad i najdraži osobni predmet. Istodobno bi stolar izradio lijes naručen po mjeri. **Ukućani** bi naopako okrenuli ili zastrli *špigel* i zaustavili *vuro*, da se preminuli ne ogleda i ne probudi. **Rodbina** i **susjedi** obilazili su pokojnika, prskajući ga svetom vodom iz čaše pokraj užgane svijeće *dopljera* zelenim *pušpanom* i moleći u klečećem stavu. Počastili bi se ponuđenim hranom na stoliću u kutu sobe. Dvije noći zaredom održavalo se *verestovanje* – bdijenje ukućana i najbliže rodbine u kući uz pokojnika i susjeda u susjednoj prostoriji, a u sklopu bdijenja zajednička ženska molitva i pjevanje pogrebnih pjesama, čašćenje, muško kartanje i nazdravljanje duši preminuloga te osobite igre mladeži. Umotanoga u *vihlan* i prekrivenoga velikim ženskim *tibetom*, s umetnutim *nofčekom* ispod glave, da mu se duša ne vrati kući, i okruženog *svetim kipecima*, **pokojnika** se nakon dva dana iznosilo iz kuće u lijesu, s priloženim priborom kojim su žene prethodno uredile preminuloga, a uz muškog pokojnika i njegov klobuk. Lijes se poklopio i pribio čavlima, pristigli **svećenik** održao je vjerski obred uz orguljaševo opraštanje *spričavanje*²⁸⁹ od živih u pokojnikovo ime. **Obitelj** je ispred mrtvačkog sanduka morala hodati bez osvrtnja, da se duša preminuloga ne vrati. Ukućanin koji bi ostao kod kuće, ošinio je stoku i svinje bičem, pustivši ih nakratko iz nastambi u dvorište ako bi preminuo **gazda**, a ručno je ovlaš promiješao svo uskladišteno sjemenje ako bi preminula **gazdarica**. **Sprovod** se sastojao od četvorice nosača nosila (kasnije pogrebnih kola), dječaka križonoše, cehovskih predstavnika *ceščana*, limene glazbe, kantora i svećenika uputio prema mjesnom groblju. Od utemeljenja *cehova*, pokojnika su sprovodili predstavnici mjesnih cehovskih udrugā, ili noseći lijes ili iza sprovodne kočije *koleslina* noseći cehovske barjake i pogrebne vijence. U Kotoribi su još sredinom 20. st. kćerke **preminulog roditelja** katkad

²⁸⁸ To je crveno vezena bijela lanena plahta koju su nevjeste dobivale u miraz za pokrivanje tijela pri porodu i umatanje tijela nakon smrti. Kršćanski se reinterpreтира kao ukopno sredstvo »za znamenovati čistoću duše ufajuč se da je ž njim iz ovoga sveta duša preminula« (Rkp. Antun Kovač iz Kotoribe iz druge polovice 20. st. u Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 24, br. 25; Ivančan 1987: 111).

²⁸⁹ Nedeliščanski propovjednik Mihalj Šimunić zabilježio je u 17. st. *mertvečko govorenje* (Bartolić 1993: 220).

naricale i za vrijeme ukopa, no tada je uobičajenije bilo patetično kantorovo *spričavanje* (Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 7-8; Marciuš 2003: 76; Gönczi 1995: 101-102; Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 123-125; Balažin 2006: 72-73; Novak 2007: 41). Stariju tradiciju vješanja *rupca* na križ **preminule osobe** zamijenilo je darivanje župnika *belim platnom*, »na spominjanje da človek nikaj od dobrih ovoga sveta sobum ne odnaša nego drugen morebiti nezahvalnem ostavlja« (Rkp. Antun Kovač, Kotoriba, 2. pol. 20. st. u Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 24, br. 25). Za sve koji su pomogli nakon ukopa su orgnizirane *karmine*. U **Pomurju** je pokojnički *beli rubec* imao ulogu »kaj bi se lude zamislile, kak je Veronika dala Jezošo ropca da je bil na mokaj, da je išel zadnje pot«; okupljeni su se nakon sprovoda razilazili; *karmine* se nisu održavale; tijekom žalovanja od 8 do 30 dana ženske srodnice nosile su crninu; uobičajeno su se održavale tri *mise zadušnice*: prva nakon ukopa, druga nakon osam dana i treća trideseti dan, a na svaku godišnjicu još jedna, dok su živi pokojnikov potomci (Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 8; Gönczi 1995: 103). Preminulo **novorođenče** kršteno je uoči sahrane, a stariji je običaj bio majčino ukapavanje nekoliko kapi mlijeka iz dojke na djetetov lijes. Do sakristije župniku na blagoslov i dalje na groblje **malog pokojnika** u lijesu nosilo je četvero djece odjeveno u *belinu*. **Sprovod preminule djevojke** ili **mladića** sličio je svadbenoj povorci. Iza lijesa koračali bi im *zaručnik* ili *zaručnica*, noseći jastučić *vanjkušec* sa zaručničkim prstenom, te nekoliko djevojaka *svatofskih podekljički* odjevenih u *belinu* (Hranjec 1997: 157-160; Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 125).

2.7. BLAGDANSKA I SVADBENA TRADICIJSKA JELA

Svakodnevna prehrana jušnim, kuhanim, pirjanim i pečenim jelima od uzgojenih namirnica: žitaricā (*kaša, kuržnjača*) i žitnih prerađevinā (*gamboloci, kruh, mlinci, šulenka, prežgana, prosena, kuruzna* i *hajdinska juha, prosena, hajdina, ječmena* i *kuruzna kaša, žganci, žličjoki*), povrća (*grahova, kalamperova* i *repina juha, dedele, bažol/grah z kiselim zeljom, grah z repom, grah-šalata, grah zdinstani z šalatom, kalapajsani kalamper, karfiol kilavo zelje, kisela repa* i *kiselo zelje, kvašeni vugorki, pečena tikva, pretepe mehune, repara, slatko zelje*), jaja (*cvrtje, gašparec, močnjak*); kravljeg mlijeka (*makviči, maščec*) i mliječnih prerađevina (*pretepena juha, krpice z vrhjom, sir z vrhjom, turoš, vangaloci*), voća (svježe i suho voće, kompot, pekmez *slivov legvar, temfane suhe slive*), katkad uz dodatak zaprške *šterca*, svinjske masti, bučinoga *koščičinog olja* i *jabučnog octa* te napitaka (*brezova* i *cerova voda*). Zahvaljujući sezonskom

sabiraštvu, u jelovnik su povremeno uvrštavano divlje voće (jabuka *divjača*, jagoda, *kostanj*, *kopina*, *lešnjak*, *šipek*, trešnja *čičerača*, *ternina*), divlje bilje (*divja šalata*, *kiselica*, *kupriva*, *maslačekovo listje*), gljive (*gobova* i *vrganjova juha*, *pretevene slivne gobe*, *lisičke z jajima*, *gobe z hajdinom*), krušarice (*hrastof žir*) i kavovine (*bukof žir*, *cikorija*). U **blagdanskim i drugim svečanim prigodama** nadopunjavala se ribljim (*kečega*, *krap*, *mrana*, *smođ*, *som*, *šaran*, *ščuka*) i mesnim jelima: juhama (*kokošja* i *govedska juha*), varivima (*čušpajz*, *guleš*, *dereš*, *sarma nadeto zelje/sarmaš*), sušenim (*meso z lordice/tiblice*); kuhanim i pirjanim (*temfanje*), pečenim ili pohanim mesom peradi (*čavketina*, *guščetina*, *pačetina*, *piletina*, *puretina*) govedinom, svinjetinom i divljači (*fazanetina*, *zečetina*, *srnetina*); iznutricama (*guleš od želučekof*, *zdinstana pljučeca na kiselo*, *zdinstana jetra*) i mesnim prerađevinama (*cvirki*, *čurke*, *hladnetina/prezvušt*, *kobasice*, *kosana mast/slanina/zabel*), umacima *martašima* (*beli*, *kiseli*, *paradajzov* i *tormanov martaš*); salatama (*kiseli vugorki*, *šalata od cikle*, *šalata od luka*, *vugorki z vrhjom*, *zelena šalata*, *zeljova šalata*); kolačima (*bedrenjača/bidra/pogača*, *cicvara/zlevanka*, *fanjki*, *jabučna*, *makova*, *rehova*, *repina*, *sirova*, *tikvina* i *zeljova gibanica*, *kelešica*, *kuruzna poljka*, *kuržnjača*, *pereci*, *povetica*, *štrudli*, *štrukl(j)i*, *zdigani kolači*, *zlefka/zlevanjka*). Za **piće** su je posluživana *jabučnica*, pića od meda (*medica*, *medovina*, *gvirc*) i rakije (*šljivovica*, *lozovača*), a iznimno i vino razrijeđeno vodom *gemišt* (Ivančan 1987: 113; Hranjec 1997: 60, 67-72; Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 297-300, 306-307, 324-328)

Jandrašovo

Razlog obveznom jelu od *pečenih jetric* otkriva jedna međimurska, zagorska i podravska predaja o sv. Jandraši kao *Jezušovom pajdašu*. Kad su Isus i on hodočastili zemljomu, Jandraš je potajice iz jednog vinograda uzeo grozd, pa mu je Isus zabranio nazočnost na zajedničkom blagovanju (55). Ožalošćeni Jandraš izgorio je kad umoran zaspao pokraj vatre, a ostala su tek njegova jetra. Isus je naredio sv. Petru da ih ponese i zamolio domaćicu u jednom konačištu da je pospremi. Njezina je kći noću potajice pojela komadić i nakon toga zanijela – tako se sv. Andrija drugi put rodio. Toj je predaji prethodilo antičko vjerovanje o jetri kao mjestu duše, životne snage i začeca (Rkp. Dolenčić 1952. NZ 120a: 56; NZ 120b: 263, 279, 290, 302).

Barbarje

Konzumirala su se uobičajena *posna jela*, obavezna štrudla *gebra* od sedam kora, a od jela životinjskog podrijetla samo *sir z vrhjom* ili *sir z putrom* (Hranjec 2011: 17), možda zbog toga što je proizvodnja *sira* i *vrhja* bila isključivo ženski posao.

Luci(n)je

Zbog zabrane pečenja na taj dan, domaćice su *kelešice (lelešice, lucijske pogače/prohe)* ili *lucijsko koržnjaču – kuržnjaču z mlekom ili maščom, vrhjom i cvirkaj na zeljovom listu* ispekli dan ranije. Jeli su ih i ljudi i životinje. Okašnjele udavače tog su dana postile (Hranjec 2011: 30; 2014: 198).

Bad(n)jak

Posni zajuttrak sastojao se od *sira, kuruznog kruha i žganice* (za odrasle) ili *žgancof z mlekom*, posni objed od *vrgojove juhe/župe, spečenih mlincof, žgancof z rehi, graha bikeša na suhom, gibanice i sadja* (Hranjec 2001: 185-186; Balažin 2006: 81), u donjem Međimurju i od *ribe*, (Hranjec 2011: 38), a posna večera od *hajdinske juhe, makvičof* (pogačića prelijanih mlijekom te posipanih makom i šećerom), *bažola/graha z tormanom, turske tikve i kompota od sadja* (Hranjec 1997: 62-63; Jambrešić-Štefanić 2009: 46).

Božić

Ukućani su ujutro jeli *cvrtje, hladnetino, črne i belje čurke, kolbase z tormanom i kruh*, odrasli su pili *žganicu i vinu*, a za ručak *cvirke, kokošju ili govedsku rezancovu juhu, sarmaš, krpice zeljom ili mljince i pečenu gosku, racu, kokoš, pevca ili krmenadlina, pečenu guskinu jetru ili čurke, kruha spušeca, dizane kolače rogeke z makom ili z rehima, oreh(n)jaču, makov(n)jaču, salenjake, gibanicu z sirom i rehi, štrukl(j)e i kuglofa* (Črep 2004: 125; Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 66-67; Jambrešić-Štefanić 2009: 48-49, Hranjec 2014: 185-186; Rkp. Bango 1981: knj. III. – II. 37-38)

Mlada Nedel(j)a

U Međimurju i Pomurju nije se smjelo jesti meso navodno zlonosne peradi (Balažin 2006: 74; Hranjec 2011: 79).

Tri krale

U Pomurju su postili i ljudi i životinje (Balažin 2006: 74).

Blažovo

Svaki je ukućanin morao pojesti komad blagoslovljene *jaboke*, za zaštitu od bolesti grla (Hranjec 2011: 91).

Valentinovo

Djeca i mladež jeli su kolačiće *ftičeke* koje bi bosli pronašli u sniježnom dvorištu (kaz. Bajuk).

Lakomi četrtak

Trebalo je jesti masno, npr. *grah z suhom lalukom* (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 44). U Pomurju se objedovala *kisela juha, dimljena rebra* i *kuruzni žganci* (Balažin 2006: 75).

Fašen(j)k

Zajuttrak se sastojao od kajgane *cvrtja* pečenih na tanko izrezanoj svinjskoj *laloki/laluki* (Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 14) ili *hladnetine* (Krnjak 2009: 91). Objed se sastojao od *kiselog graha z suhom lalokom* i *krafljin* (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 46), a kasna večera od *kuhanog kokota, race z mlincima, kiselog zelja z suhim mesom* i *gibanice* (Krnjak 2009: 91).

Pepelnica

U Pomurju se jelo samo nemrsno *kiselo zelje, pečeni kalamper* i *sui grah* (Balažin 2006: 75).

Mali fašen(j)k

U Pomurju su se u četvrtak jeli ostaci hrane, zaostali iz pokladnog doba (Balažin 2006: 75).

Kvatre

U Pomurju su se u ta tri dana u zadnjem tjednu mjeseca, kad izađe mlađak, a napose uoči Uskrsa, Trojaka i Božića, obvezno spravljala jela na masti, međutim u petak se nije smjelo jesti meso jer bi u kući zavladao veliki studen (Balažin 2006: 82).

Vuzmeni t(j)eden

Na Vel(j)i)ki petek je veliki *post*. Međimurke su na Vel(j)ku subotu za pomoć u čišćenju djecu nagrađivale *perecom* (Hranjec 2011: 124). U Pomurju se objedovao *grah z mlekem* i *makviči*. Odrasli su pili *žganico*, za zaštitu od ulijetanja muha u usta (Balažin 2006: 76).

Vuzem

Domaćice su u uskrsnu *vuzmeno košaro*, prekrivenu zaštitnim vezenim ubrusom, za crkveni blagoslov hrane uobičajeno stavljale *jajca, hren torman, sol, perec, šunko, mladoga ljuka* (Hranjec 1997: 63-64; 2014: 186), u Kotoribi *jajca, torman, sol, pletenico, vrtanj, smesni kruh od kuruzne i hržene mele* i *šunko* (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 51), u Draškovcu kuhana *jajca, kok, perece, vuzmeno gibanico, vuzmene pogačice, kruh, torman* (Dolenec Dravski 1993: 55, 59). Objedovalo se *picekovo juho, pečenog piceka* ili *raco*, odnosno *temfano piletino, kromper, šalato* i kuglof *bidro* ili *pito od jabuki*. Svaka domaćica u Goričanu pastiru je darivala *perec*, jedanput godišnje još *kuruzni kruh* i *sir* (Hranjec 2011: 131; 2015: 304), u Kotoribi *vrtanj* svinjaru *kanaso*, kravaru *čardašo* (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 51) i konjaru *čiklošo* (Hranjec

1997: 91), a u Donjem Vidovcu i Sv. Mariji kuma svakom kumčetu te svinjaru, kravaru i konjaru potkovičasti *vrtanj*²⁹⁰ (Rkp. Bonifačić 1957: 13; Dolenc Dravski 1993: 59).

Na Vuzmeni pondelek/pondjeljak jela se *kokošja juha, meso z tiblice, pečena kokoš, temfani kalamper, zelje, makof* ili *sirof štrudlin* (Dolenc Dravski 1993: 54; Komes 1997: 21). Na Pisano/Belo Veleničko/Vilaničko nedel(j)o svaka je sudionica obreda sklapanja posestrimstva donijela *kolače* i 2-3 *jajca* za obvezno zajedničko jelo kajganu *cvertje* (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 54-55).

Jurjevo

Lopatinečke domačice pastire su za njihovo čašćenje na prvoj proljetnoj ispaši stoke darivale *kruhom, jajcima, slaninom* i *lukom*, a Prekmurke u Hotizi *kruhom, salom* i *pijačom* (EA Up. 133).

Iva(n)je

U Pomurju se postilo (Balažin 2006: 79).

Poljski posli

Uoči odlaska na polje, seljaci su jeli *močjeka* ili *zafrganu juhu* i *kuruzne žgance z cvirkima*, a na polju *suho meso, špeka, sira turoša, kruha* i *l(j)uka*, a po povratku su večerali *kalamperovu juhu, bažol, meso, povrnicu* i *šulenku* (Hranjec 1997: 61, 86). Na **mlatitvi** u Kotoribi obvezno se jela *pevčeva juha*. Berači su se na **bratvi** jeli *gulaš* i *pogače* (Sabolić 2015: 124; Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 314).

²⁹⁰ Karaševski Hrvati su, kao uzgajivači ovaca, početak jurjevske ispaše na otvorenom obilježavali običajem *otkukanja*, a svršetak sezone ispaše na Sv. Mihaela *čašćenjem ovnov*. Na Sv. Jurja nakon mužnje i prije ručka odvojeno bi se poredali muški i ženski članovi seoske zajednice, stojeći jedni nasuprot drugima, naizmjenično otkidajući od onoliko pletenih kolača s rupom u sredini, ukršenih trima vrbovim grančicama i cvijetom mlijječnjaka i blagoslovljenih pjenom pomužena mlijeka, koliko je bilo vlasnika ovaca. Prije toga su, nakon trokrotnoga muškog uzvika »Kuku!« i ženskog odgovora »Otkuku!«, svi zajedno viknuli »Raskuku!«, a glavni bi ovčar malo mlijeka prolio po travi. Među karaševskim pastirskim pjesmama, zanimljiva je "Šiljegvica" koja započinje stihovima:

Iz planine vetar duva, / mladi Đured ovce čuva. / Belo kuće ovce pazi, / mladi Đured devke traži. / Zafluri mi, mlad' ovčarku, / rano, rano, prid ovcami...

Slijede stihovi ispjevani prema **ritamskom obrascu 4+4+4+2**: ako odustane od svadbe i nastavi pastirski život, prva ovca iz stada *Đurdu* obećaje *zlatno zlatnorožgo janje*, a druga *dva zlatna zlatoroga janjeta*; Đured ne pristaje i najavljuje da će ih odsad čuvati njegova *sestra*; treća i četvrta ovca preklinju ga jer strahuju od budućeg napasanja na *ženskom smetlištu* po kojem će im se vući runo, od pijenja vode u *ženskom koritu* u kojem će im se smočiti kućine i od odmaranja pod *ženskom strehom* gdje će im blejati jagnjad; peta i šesta ovca ističu da ih *Đured* ljepše pazi na sočnome *briježnom pašnjaku*, lijepo poji na dubokome *hladnom izvoru* i lijepo hladi u *jelinoj sjeni*; zadnja ovca obećaje mu da će ga lijepo pokopati kad umre i na grob mu utaknuti križ od *šarene bote*, barjak od *ovčarske kućme* i *flur* na *ovčarskoj ostrpki*, no *Đured* ne pristaje i ženi se. Pjesma završava stihovima:

Ovce su mu sve blejale dok su pocrkale; / kućeta su sve rovala, / dok su narovala; / kblovi su sve lupali, / dok se sacipali; / koliba se sve ljuljala, / dok se razmenula (Hategan 2015: 18 bilj. 62, 19-20).

Trebatva

Legrađani su jeli pečene ili kuhane *kostanje* i pili *vino* (Bango 1984: 188).

Čehatva

Nakon zajedničkog rada, žene su se krijepile *mesom z tiblice, makovnjačom, orehnjačom i vinom* (Hranjec 1997: 82).

Sisvete

Svečana večera sastojala se od *kokošje juhe, kisele repe z mesom, zeljove gibanice i vina*. Tijekom večere šaka zrnja bacala se ispod stola, koja bi se na proljeće umiješala u sjetveno sjeme. Ostaci hrane bacali su se u peć ili rasipali po vrtu, za navodno nicanje ljekovite *korenove droptinjice* (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 314; Hranjec 2015: 210).

Si sveci

Na svečanom objedu domaćini i pozvana rodbina jeli su *zeljovu gibanicu* (Hranjec 2011: 161).

Marti(n)je

U donjem Međimurju se objedovala *pečena goska* ili *pečeni kokot* (Rkp. Bonifačić Rožin 1959: 14). Budući da se blagdan u pomurskom Sumartonu podudara sa stočnim sajmom, tamo su se konzumirala mesna jela, a napose *pačetina* i *zelje*. Svećenik bi za blagoslov uroda sljedeće godine bio darivan *jajcima, sirom z vrhjom i šunkom* (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 314-315).

Svadba

Međimurska svadbena jela bila su izdašna i mesna – za zajuttrak kod mladoženje obvezatno *govedska juha, čurke i meso*, za zajuttrak kod nevjeste *kokošja juha, hladnetina, guleš, pečenje i kolači*, za objed *govedska juha, govedina z tormanom, zelje z mesom, paprikaš, gibanica, štruce – rogi i kolačeki*. Osobito jestvine bile su ukrašena pogača *bidra* za svadbenu znamenje u prozoru i ispred vjenčanog para, *zelje* za "Ples na zelje" te kolači *gljive* za igru "Baba gljive brala" (Hranjec 1997: 139, 144-145, 146, 64; Krnjak 2009: 84). Na legradskoj svadbi posluživala se *juha, kiselo zelje z mesom, sarmaš, tenfanje, paprikaš, štrukle, digani kolači z orehi i z makom, kuglof z grozdličem* (Rkp. Bango 1981: knj. III. – III. 43). U Pomurju bi mladoženja uoči svadbe mladoj donio kolač *kuglof*, a ona bi ga zauzvrat poljubila zaklonjena bijelim rupcem. Za svadbenu zajuttrak kuharice su spravljale *kiselo juho z mesom, pajšline, hladnetinu, čurke i kruha*, za objed *kokošju* ili *govedsku juhu, kuhano kokoš* ili *govedino z martašom, pečeno meso, kiseli pajšlinak, tjesteninu i gibanicu*, a za večeru *juhu, nadeto zelje z hajdinom, hajdinsku kašu z želocem, zeljove krpice i gibanicu* (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 313; Balažin 2006: 70, 71).

Babi(n)je

Djetetova krsna kuma babinjači je donosila *kokošjo juho, kuhano kokoš, nadeto zelje, zelje z mesom, grahovu šalatu, gibanicu, fanjke, kuglof i demižon vina* (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 297, 298, 313).

Pogreb

Na međimurskim karminama posluživani su *meso, sir i kruh* (kaz. Bajuk), a na pomurskim *prosenka kaša z mlekom*, čiji su se ostaci bacali u stočni napoj (Balažin 2006: 73).

2.8. TRADICIJSKE IGRE

U Međimurju su zabilježene zasebne ženske i muške pokladne, proljetnouskrsne, ivanjske igre djevojčica i dječaka na otvorenom te zajedničke igre mladeži. **Jezične igre** bila su nadmetanja u glasovnoj domišljatosti, jezičnoj spretnosti i brzini govora ("Golube", "Lukeca sadim", "Maček sedi na peči", "Sveti Petar Kolendor", "Žaba sedi v trsju"). Skupini periodičkih godišnjih igara također pripadaju **igre skrivanja** ("Prstene", "Skrivači"), **igre lovača i otmice** ("Bibeki, vuk i dekla", "Del, del, duda", "Kruheki", "Lončke", "Naganjači", "Pčele", "Sam na tvojim", "Šik", "Šlaprček", "Što to kuma štople"), **kolorističke igre** ("Cin, cin, bam, bam"), **plesne igre s pjevanjem** ("Del, del, duda", "Tu nas je više, tam nas je menje", "Turkinja se s Turkom domenkuje"), **igre s doskocima** preko jarka ili u ucertana trokutna, četverokutna i križna polja ("Na tri voglje devetaki", "Sam na tvojim", "Skakanci", "Štukuki", "Turen"). Najčešći su **rekviziti** tradicijskih igara špaga ili uža ("Cin, cin! Bam, bam!", "Kamenjčovanje", "Preskakanje voža"), kamenčići ("Činkanje", "Kamenčkovanje", "Peckovanje"/"Škurdekovanje", "Pockanje"), gumbi ("Činkanje", "Špiljanje", "Štrkanje", "Ogenj"), novčići ("Činjkanje"), novčići i čavličići ("Turen"), grančica *babica* i novčić ("Babica", "Babičovanje"/"Halčekovanje", "Ogenj"), štapovi *bobice, klukači, kolčeci kozderi i pilčeki* ("Čiranje", "Količekovanje", "Kozder", "Pilčekovanje", "Pincika", "Varjatori"), obruč i štap ("Igre s kotači"/"Teranje obruča od kotača"), lopta *labed/labek* ("Nek poca", "Labdanje/Šikanje labda", "Štukuki", "Labed v kotel"), zvrk *brglec* ili kalem *špula* i bič *korbač* ("Buga čiga", "Brgleci i bič", "Magarca"), prsten ("Kod mene zlato cinka", "Prstene"), rupčić, nožići *krnjčaki* ("Količece") i *kranjčeci* ("Kranjčovanje").

Jesenske radne igre održavale su se na otvorenom, npr. "Rihter", "Kod mene zlato cinka", "Sejali smo bažuljka", "Pekel" i "Zdenček". (Blažeka 1939: 202; Feletar 1982: 274; Ivančan

1987: 111, 185; Borko 1993: 137; Hranjec 1997: 154-155, 233-234, 239, 244-246; Marciuš 2003: 75; Kovácsné Kóvágó i Jauk 2006: 52-54, 75; Vuk 2017: 9, 11, 18, 20, 22; kaz. Farkaš).

S obzirom na mjesto i vrijeme, nazivlje, sadržaj i rekvizite te dob, spol i broj igrača nekih **međimurskih pastirskih i drugih tradicijskih igara**, uočljiva su njihova nekadašnja **kulturna obilježja**, na što upućuju npr. igre "Babica", "(Na) tri voglje devetaki", "Ogenj" i "Žib-žabe". U njima je sudjelovala mladež neposredno prije početka **plesanja kola** na Uskrsni ponedjeljak (Ivančan 1987: 111), također i pokladna dječja igra "Hruščica" koju je u 17. st. zabilježio nedeliščanski propovjednik Mihalj Šimunić iz Nedelišća:

kade jeden mora sedeti na kleh, a drugi se vu njega zaletavaju ter ga skubu, ar se moraju paziti, da kotero ga čuvar ne vlovì, ar bi moral on mesto njega sestì i držati (Bartolić 1993: 220).

Igre iz Donjeg Hrašćana **zanimljivog nazivlja** su "Kruheki", "Lončeki", "Pčele", "Pockanje na mosteke" i "Varjatori". Pojedine igre sadrže zanimljivo **nazivlje rekvizita ili obilježja igre**, npr. štap *bobica* u dječjačkoj igri "Količekovanje" i rup(ic)a *kotel* u srodnim igrama gađanja igrača krpenom loptom "Kotlekovanje" i "Labeled v kotel". Također i **znakovite oblike igre**, npr. dvoskupnost ili dvorednost u igrama "Del, del, duda", "Kruheki", "Pčele", "Sam na tvojim" i "Štukuki" te kružno kretanje u "Gnjilom jajcu" i "Lončekima". Uočljiviji **mitski tragovi** obilježje su dijaloško-kolorističke igre "Cin, cin, bam, bam" između *deklice* i dječaka *angela z botom*, u kojoj dječak suigrača bira prema boji odjevnog predmeta i koja je započinjala stihovima s mitskim motivom *triju vratā*:

Enci, menci na kamenci, / tvoja vrata za pečota, / ere, mere muži kere kline!

U lovačkoj zajedničkoj igri "Del, del, duda" zadnja riječ *hrost* u brojatici određuje *lovača z botom* koji, nakon početne pjesme slične pokladnim napjevima, igrača hvata prethodno ih podijelivši na *božji* i *vrožji red*.

Del, del, duda, / žena mi je huda, / poslao sam ju repu kopat, / pak je dišla v krčmu lokat!

Zajednička je i dvoekipna igra s loptom "Štukuki", slična rasprostranjenim "Graničarima". Lovačka igra je također "Sam na tvojim", u kojoj *lovec* pokušava uhvatiti jednog igrača s kojim će zamijeniti ulogu kad ovaj preskoči *jarek* na njegovu stranu. "Kotlekovanje" je muška igra ometanja igrača štapovima *vođe* koji svojim štapom u rupu *kotel* nastoji ugurati okrugli kamen. U ženskoj igri "Pockanje na mosteke" jedan kamečić baci se uvis, a druga četiri se nastoje jednom rukom provući kroz *most* oblikovan prstima druge ruke. (Vuk 2017: 11, 17, 20, 24, 27, 30, 33, 35)

Igra otmice "Bibeki, vuk i dekla", igra *angela, čuvarice, črnog tentaroša i dušic* u potezanju užeta "Cin, cin! Bam, bam!", igra prstima sa špagom i kamenčićima "Kamenjčovanje", igra pogađanja "Lukeca sadim", igra doskakivanja u ucrtana polja "Skakanci", igra *kume, matice i čmelic* "Što to kuma štople" **proljetnouskrsne** su **igre djevojčica u Kotoribi**. U igri "Labdanje" **djevojčice** bi na prvi udarac loptom o tlo uzviknule »Kralj!«, na drugi »Ban!« i na treći »Cigan!«, istodobno se jednostruko, dvostruko i trostruko vrteći oko svoje osi. "Kamenčkovanje" je kružna, inicijacijsko-dobna igra s pet kamenčića, od kojih se u najtežoj etapi zvanj 5. *razred* po jedan kamenčić baca u zrak, a preostali se istodobno bez doticanja postavljaju ispod kažiprsta i palca *pod most*. Kotoripski dječaci kamenčićima su se nadmetali u igri "Peckovanje"/"Škurdekovanje", gumbima u igri "Špiljanje", novčićima u igri "Činjanje", štapovima *kolčekima* u igri "Količkovanje" i "Pincika", obručom i štapom u "Teranju obruča od kotača" i u "Varjatorima", loptom *labdom* u "Labdanju" ili "Šikanju labda", nožićem *kranjčecom* "Kranjčovanju", kalemom *špulom* i bičom u igri "Magarca". U sklopu predplesnih zajedničkih igara djevojčica i dječaka od Uskrsnog ponedjeljka i Bijele nedjelje do Ivanja – skresanom grančicom *babicom* i *nofčekom* u igrama "Babičovanje"/"Halčekovanje", "Kotlekovanje", "Labeled v kotel", "Meljinovanje", "Naganjači", "Preskakanje voža", "Skrivači", "Špuljanje" i "Štukuki". Zanimljive su **plesne igre** "Hop-hop, džip-džip", "Gnjilo jajce" i "Šikače", također i **ivanjske igre mladeži** na otvorenom "Fante", "Ogenj", "(Na) tri voglje devetaki", "Žib-žabe na grabe" i **plesno-jesenske igre mladeži** na otvorenom i u kući nakon obavljenih zajedničkih (ženskih) poslova: igra udaranja po stražnjici "Copanci" i igra "Kušuvanci" (Borko 1993: 137; Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 52-54, 75; Vuk 2017: 30, 36). Na jesenskoj ispaši stoke mladež se natjecala u igri "Cucuduši" prebacivanjem s vrbe na vrbu, a u "Kaličkovanju" izbijanjem više kolčića štapom. Na jesenskoj *čehari (čehatva)* omiljena im je bila igra u kolu "Kušuvanci", u kojoj bi se plesači iz plesnog središta s izabranicom ili izabranikom iz kola redom poljubili u sobnom kutu (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 52-54, 75; Sabolić 2015: 106, 164-166). U igri lovica "Žib-žabe" prikuplja se sijeno i izabire igrač koji lovi druge igrače. U igri "Na tri voglje devetaki" sudjeluje deset igrača: po jedan u svakom uglu i po dva na svakoj stranici zamišljenog trokuta, dok *deseti igrač* držeći rupčić i remen oprčava trokut, višekratno se lažno saginje, krišom ispušta rupčić, oprčava još jedan krug i remenom udara igrača koji iza svojih leđa ne primijeti ispušteni rupčić (Sabolić 2015: 103-105).

Legradске djevojčice svakodneвно su se igrале **igračkama** koje bi same napravile – lutkom *bobom* od štapova, krpica i kudjelje, s nacrtanim očima, obrvama kao »mlade mesece na doli« i ustima kao »mladi mesec na gori«, *zipkom* od stare posude, sijena i krpica, *hižicom* od pletenog koša za kukuruz i kutijā, *stolčekima* od upletene trave *setinec*, *špiglom* (*zrcalom*) od svinute trave *setinec* ili trave *kočec*, *loptom* od kravlje dlake. **Na otvorenom** su se igrале: igru otmice "Bibeki, vuk i dekla", igru potezanja užeta "Cin, cin, bam, bam!" s igračicama *angelom*, *čuvaricom*, *črnim tentarošom* i *dušicom*, igru kamenčićima "Kamenčovanje", kružnu parovnu igru s neparnim brojem igračica "Lončke", igru pogađanja "Lukeca sadim", igru "Što to kuma štole" s igračicama *kumom*, *maticom* i *čmelicami*. Zimi su se zabavljale dvjema sličnim igrama dometanja "Maček sedi na peči" i "Sveti Petar Kolendor", kružnom igrom spretnosti u zamjeni mjesta "Škorice brusiti" te jezično-glasovnom "Žaba sedi v trsju". Svakodneвне **igračke dječaka** bila su drvena *kolica*, drvene *tačke*, vrbove *fučkice* i *trobentice*, drveni *konjeki*, a njihove **igre na otvorenom**: igra natjecanja u tjeranju bičem šarenog zvrka "Brgleci i bič", igra gađanja *kanasovog* štapa *pajceka* štapovima *klukačima* "Čiranje", tjeranje obruča štapom u "Igru s kotači", igra gađanja štapa štapom "Kozder", igra gađanja igrača loptom "Nek poca", igra gađanja gumbima "Štrkanje". U igri "Turen" gumbima, novčićima i čavlicima gađali su poprečna polja na ucrtanom *turno*, a igrač koji bi pogodio u vršno polje pokupio je sve novčiće okrenute na stranu *pismo*, nakon što je pomiješane rekvizite bacio na sliku *turna*. **Zimi** su se igrali igre s okruglim zvrkom "Ručni brglec" i s gljivastim zvrkom "Buga čiga". **Proljetno-ljetne igre mladeži** na otvorenom bile su: kružna igra skrivanja prstena na špagi "Prstene", parovne lovice u kolu s neparnim brojem igrača "Šik" i "Šlaprček", pjevane dvoredne igre "Tu nas je više, tam vas je manje" i "Turkinja se s Turkom domenkuje" u kolu, "Vaganje – Vrtulkanje – Celiganje". **Mladež** se **zimi** nadmetala u igri jezične spretnosti i brzine "Golube". Onaj igrač kojemu u igri "Količece" bačeni nož *krnjčak* padne na *pismo* stranu, za duljinu noža smije se približiti velikom štapu *količeko* zabijenom u središte kola. Žmiri onaj igrač koji zadnji dosegne najvišu postraničnu *škrako* na *količeko* zvanu *nebo*, a prvi nešto podalje izreže *pažo* pod koju svi igrači sakriju svoju *šibo*, pa ih zadnji igrač traži uz njihov uzvik »Toplo!« kad se odmakne i »Vruće!« kad se približi traženom mjestu (Bango 1981: knj. I. – I., II.; knj. II. – I., II., III., IV.).

Šaljive **svatovske igre** podsjećaju na **pokladne igre**. To su opscena "Baba gljive brala", lutkarska "Gašpar i Melko" o razdiobi zemlje među braćom po smrti roditelja, "Melin" u kojoj *mlin* predstavlja potrbuške polegnuti igrač, tarući jedan poklopac o drugi kad drugi igrač kucne o

posudu *krničko* postavljenu mu na stražnjicu, zatim "Prodavanje krave (konja)" s likovima *krave*, *gazde*, *prodavača* i *kupca*, "Brico" u kojoj odlazak *seljaka* k *brici* završi fatalno, "Slikanje" u kojem *foto-aparat* predstavlja plahom prekrivena stražnjica sagnutog igrača okrenutog prema publici. Također i plesne igre, npr. "Ples na zelje", "Lepa Mara" s likovima nadmoćne *lepe Mare* i podložnoga *starog pošlara*, "Stopram sam se oženil" o tobožnjem sukobu između bijesne *žene* i nevjernog *muža* koji katkad razrješava mudri *tetec* i "Fnogo ima Janči truda" (Blažeka 1939: 202; Feletar 1982: 274; Hranjec 1997: 154-155, 233-234, 239, 244-246; kaz. Farkaš).

Zabilježene su i **pogrebne igre** tijekom bdijenja *verustavanja* uz pokojnika izloženog u kući: muška igra pogađanja udarača po stražnjici "Rihter" i osobite igre mladeži: traženje predmeta skrivenog u nečijoj ruci u igri "Kod mene zlato cinka", igra "Sejali smo bažuljka", očijukanje prozvanog para sjedeći na dvama stolcima u neosvjetljenom dijelu kuće u igri "Pekel", poljubac prozване djevojke koja sjedi na stolcu i izabranog mladića u igri "Zdenček"²⁹¹ (Marciuš 2003: 75).

2.9. DJEČJE BROJILICE, PJESMICE I USPAVANKE

U međimurskoj zadružnoj porodici svi su članovi imali svoje dužnosti i svoja prava. **Djeci** su bili namijenjeni pastirski poslovi, nošenje vode, okopavanje, kupljenje i okretanje sijena, čuvanje mlade braće i sestara. Slobodno vrijeme tijekom rada ili nakon njega omogućavao im je igru i zabavu, uz izvođenje **dječjih pjesmicā** koje su ih naučili stariji. Ti usmeno-književni oblici nerijetko odjekuju mitskim predožbama, pokazujući da im je, razgrađenima, podrijetlo u nekadašnjim obredno-ophodnim stihovanim tekstovima. Naime, utvrdilo se da su **dječji tradicijski običaji i naracije** koje ih prate posljednja odstupnica tradicijske kulture prije njezina izumiranja. Tako se **brojilice, šaljivi napjevi o životinjama, uspavanke i pjesmice u dječjem kolu** u kojima su opjevan (zagrobni) susret sa životinjskim svijetom na ophodnom putu iz onostranosti u onostranost, uklapaju u **koledarsko-svadbenu obredno-običajnu praksu**.

1) »Nejdi, nejdi deždek!« / mati ti je rekla, / tri pogače spekla: / »Meni pol, tebi pol, / dedeku pa samo sol!« (Mursko Središće, Žganec 1990: br. 28)

²⁹¹ Prethodno spomenuta kotoripska **jesenska igra mladeži** na sijelu "Kušuvanci" i dunjkovečke **pogrebne igre mladeži** "Pekel" i "Zdenček" suodnose se sa međimurskim **svadbenim kolom** "Igra kolo" ("Kušuvalec", "Vanjkuštanc"), također i sa moslavačkom **božićnom igrom mladeži** "Brojenje zvijezda". Njihovi nazivi upućuju na mitološku vezu između ljubavi i onostranosti te između zdenca i (kozmogonijske) onostranosti.

2) I zestali smo puža, smo rekli da zidar, / kaj takvu liepu hižu ma i sam ju zidat zna, zna, zna! / I zestali smo vuka, smo rekli da mesar, / kaj takve oštre zube ma i ž jimi klati zna, ha, ha! / I zestali smo ježa, smo rekli da krojač, / kaj takve oštre igle ma i ž jimi pikat zna, ha, ha! / I zestali smo zajca, smo rekli da trkač, / kaj takve hitre noge ma i ž jimi bežat zna, ha, ha! / I zestali smo mravlju, smo rekli da gospa, / kaj takve tenke noge ma i sa j' prežmejena, ha, ha! (HR Bujanić 1956: VN446)

3) Vrapček se je ženil, / lepo se ženil. / Lepi mali klun ima, / lepo mu se ženka vda. Hoja, haja, hopsasa! / Vrana podsnehalja / lepo podsneši. / Lepi žuti kraglec ma, / lepo svatom zapeva. Hoja, haja, hopsasa! / Sova vodarica lepo vodari. / Lepu širku glavu ma, / lepo joj se škafec vda. Hoja, haja, hopsasa! / Palček kelneranček, / lepo kelneri. / Lepi mali kljunek ma, / lepo v lagvek zavrta. Hoja haja, hopsasa! (Dekanovec, Žganec 1924: br. 611)

4) Muha pelja k melinu žakel borovice. / Muha prosi mlinara: »Dobro nam simelte, / melu bumo nucali, / kruha bumo pekli!« / Muha kruha meisi, / komar vodu vlievle. / Muha se nasmeje, / komar se resrdi. / Komar zgrabi šulenje, / hiti muhi v kolena. / Muha omedleila, / doktora želeila. / »Idi, muha, k babi, / doktori su dragi!« / Išla muha k babi / pitati za navuk. / Baba ji je rekla, / tri pogače spekla. / Muha se najela, pak je odletela. (Mursko Središće, Žganec 1990: br. 33)

4-1) »Kam se šečeš, sivi komar?« / »Ja se šečem v Dolnju Zemlju / sebi iskat zvoljnu ženu.« / »Nejdi, komar, v Dolnju Zemlju / sebi iskat zvoljnu ženu! / idi, komar, vu Harmišče, / pak si vreži tri porišče, / tak debele kak botišče: / vudri muhu po truhuu, / kaj ti skuha bolšu juhu!« (Strahoninec, Žganec 1990: br. 37)

4-2) Komar z muhom pleše, da se hiža trese. / (Komar muška, komar muška, komar muška glava!) / Komar zgrabi polena, hiti muhe v kolena. / ... / Komar zgrabi glistu, hiti muhe v nogu. / ... / Komar zgrabi kantu, ftrgne muhe glavu...²⁹² (HR Komorni zbor RTZ 1957: S-VN650)

Tradicijske uspavanke maloj su djeci pjevali stariji ženski članovi porodice. One sadrže mitske elemente ophodnih napjeva u spomen na rođenja božića.

5) Zibu-haju, / dete malo, / s kolca doli palo, / pak se je zaklalo. / Dajte, mama, sira, kruha, / dok se juha kuha! / Cicu-micu, / idem k stricu, / vlovil bum lesicu, denem na stolicu. / Dajte, mama, malo mesa, / Marinoga resa! / Šilo-bilo / je hodilo, / zaklalo kobilu, / zla se zahodilo. / Dajte, mama, staro vino, / v torbi je na klino! / Kato, zlato, / nejdi k brato, / velko ti je blato, / blatna bodeš, Kato! / Dajte, mama, meni mleko, / tam je na poceko! (Dekanovec, Žganec 1924: br. 12)

Stihovi **brojilicā i pjesmicā u dječjem kolu** često sadrže nerazumljive riječi ili su posve neprozirna sadržaja, što također upućuje na njihove mitske odjeke:

6) Ana, Mara, devo konca, / mora, mora, pregn cimer, / štegn, ane hapli, tap! (Vratišinec, Žganec 1924: br. 3)

²⁹² Pod okriljem **medimurske svadbe**, tom napjevu je vjerojatno prethodio napjev srodan sljedećem:

Išal se je komar ženit, / (haj, danom-perdanom, komar ženit.) / Ziel je muhu, paru gluhu, / ... / Palčac mu je za staćilu, / ... / vušica mu j' posnašica, / ... / mervunci su mužikači. / ... / Seli su se za stolicu, / ... / došla j' sova na sried slova, / ... / zagrabila j' komar-muža, / ... / Dotekal je pauk juti, / ... / karal se je pauk juti, / ... / i počimje konac priesti. / ... / Komara su ubisili. / ... / Muha se je razplakala, / ... / za komarom stugivala. / ... / Doletila j' lastavica, / ... / odniesla je muhu mladu, / ... / va francuosko med komare, / ... / va Devečer med somare. / ... / Somari su poskakjali, / paru gluhu pogazili... (Židanj, Vujičić 1978: 104)

7) Am, dam, duči bune, / duči tivole, korona, / al kampo, momče, vado, / čečure kenjerado am, am suki, beg! (Dekanovec, Žganec 1924: br. 5)

8) Đura, pura, pučpuran, / pita mamó de bo spal. / »Zdaj za pelnicom, / š črnóm Ciganicom!« (Kotoriba, Sabolić 2015: 164)

9) Enci, benci, na kamenci, troja vrata zapečata, / eri, meri, mužikeri – Klič! Loviš! (Kotoriba, Kovácsné Kóvágó i Jauk 2006: 52-54; Legrad, Bango 1981: VII. 8. III)

9-1) Enci, tenci, na kamenci, / turu činu san ban, / kuter ban, / pali pušku, pali par, / gusenica, gusenjak, / tu devet, tu deset, / tu trideset i pet. (Gornji Mihaljevec, Žganec 1990: br. 16)

10) Eci, peci, pec, / ja sem mali zec, / ja sem mala potpuruška, eci, peci, pec! (Legrad, Bango 1981: VII. 8. II)

11) Ena, pena, peničica, / Bogu slava, zdeličica! / Nije štela večerati, / niti puce pogledati. / Bog daj, Bog daj, / pučpulike! (Jurčevac, Žganec 1990: br. 17)

12) Pol dervenke belje melje, / puri su se noge zmelje, / koljko rečeš ti: tri! / Jen, dva, tri, / loviš ti! (KotoribaKovácsné Kóvágó i Jauk 2006: 52-54)

13) Štrk maslo redi / na popovoj gredi. / Štrkovicá doleti, / se se maslo razleti. / Čaplja do najge: / duge noge, dugi rep... / Tebe zeme saki klep! (Dekanovec, Žganec 1924: br. 8)

14) »Sedem godina u kolu, / sedem godina u kolu, / okreni se, Jala!« / »Neka ide, neka ide!« / »Čija je to vojska?« / »To je vojska, to je vojska / Lackovića bana.« / »Sedem godina u kolu, / si smo se okrenuli / i si smo zagrešili!« (Vratišinec, Žganec 1990: br. 32)

2.9. FOLKLORNE PROZNE NARACIJE

Varaždinski profesor Matija Valjevac Kračmanov prvi je u 19. st. sustavno bilježio **usmenu kajkavsku prozu**, a iz Međimurja pripovijetke "Vila dečka čuvala" o sinu koji se osvećuje ocu i o maćehi koja progona snahu, "Dečko nadladal tri pozoje" o pastiru koji nadvladava tri zmaja, "Milutin" o protjeranom sinu koji ocu ne otkriva svoje proročke snove, "Prelja imela mertveca za šoca" o djevojci koju mrtvi udvarač raščini na *sunčani prah* kad ona prekršili zabran prelaska kućnog praga, te basnu "Jež i srna" (Hranjec 1997: 204-206, 208). Usporedbom pojedinih međimurskih, pomurskih i drugih hrvatskih **proznih naracijā i stihovanih obrednih-običajnih napjeva** zamjetna je njihova tematsko-motivska i sadržajna podudarnost. Budući da je lakše upamtiti stihovane tekstove, može se pretpostaviti da su prethodili proznim oblicima. **Bajka** "Srebrna zdjelica i rumena jabučica" iz mađarskog Podunavlja o *vrbovoj svirali* kojom je pastir razotkrio dvije ljubomorne djevojke i ubojice pod *vrбом* njihove najmlađe sestre koju su oživjele *vile* (Vrkić 1995a: 56-57), u vezi je s mladenkinim stabalcem *mojgom*. Mladićeva proročka *senja*

o preuzimanju kraljevstva i vjenčanje s *kraljevnom* u međimurskoj bajci "Dečkić sanja kralja" (Vrkić 1995a: 121-123) u vezi je s mogućim kulturnim toponimom Senjar između Donje Dubrave i Kotoribe. Bajka "Jež kraljev zet" iz mađarskog Podunavlja o ukletom *svinjaro ježo* koji spasi zalutala *tri kralja* i koji se u *lepog dečka* pretvori nakon vjenčanja s *kraljevnom* iz trećeg kraljevstva (Vrkić 1995a: 7-9), suodnosi se s međimurskom kulturnom ulogom *svinjara* u godišnjim obredno-običajnim praksama i sa svatovskim časnikom *pozovičem* kojem je vrh okićena štapa omatan ježevom kožom. Također su podudarni napjev "Se su se gore zazelenile" iz *kotoripskog kola* (VI.2.5.2. 22) i bajka "Dijete i šarkanj" iz mađarskog Podunavlja (Vrkić 1995a: 93-97). S donjodubravskom bajkom "Vandravec" u kojoj *vraga* u jednom *gradu* svake godine žitelji *kraljevstva* moraju obdariti na *kostanjovom trčko* pokraj neke *kapelice* zbog *dekle* čiji je lažni spasitelj *kraljev mesar*, a pravi spasitelj u vlasništvu polovice djevojčina *ropca* i *prstena* (Žiga 1985: 77-84), suodnosi se sa svatovski napjevom tijekom odvođenja *mlade* u mladoženjin dom te s međimurskim svadbenim napjevima "Zvira voda", "Dopeljal mi Janko za konjič devojko" i "Lepi moj vrtič ograjen". U bajci "Starinska Pepeljuga" konjari *čikloši* na seoskoj gmajni izrađuju štapove za igru, kravarice *čerdarice* predu i vezu, sjedokosi *šumski ded* s *kvakačom botom* u ruci upozorava ih da im *vrteno* ne smije pasti u obližnju *bezdanjo ljukno* jer će im umrijeti *mama* i pretvoriti se u *kravo*, no upravo to dogodili se pastirci *Marici*, po povratku kući s ispaše; *otec* pomaže kćerki da *kravo* utjera u staju, no u kući užasnuti ugledaju mrtvu majku i suprugu; otac se oženi i maćeha naredi pastorki pripremu izdašnog objeda, ne znajući da *Marica* tri nedjelje uzastopce odijeva *srebrno i zlatno kijkljo* i obuva *srebrne i zlatne šlapice*; treći put, bježeći iz crkve, djevojka izgubi obuću; u potrazi za tajanstvenom djevojkom, *kraljič* u Maričinu domu *šlapico* bezuspješno isprobava maćehinoj kćeri; kad uzjaše *konja*, *kokot* s krova skoči na konja i s konja na korito pod stablom *jabuke*, na kojem triput zakukuriče; kraljević podigne korito i ispod njega ugleda zapepeljenu *Pepeljugo*; djevojci *šlapica* pristaje i *kraljič* se *Maricom* oženi (Jagić 2008: 11-13). Ta folklorna *Pepeljuga* folklorizirana je predodžba o zimskom Suncu, njezina *zlatna cipelica* u vezi je sa svadbenom darivanju *mladenke* novim *cipelama*, *korito* je koledarski motiv:

Plače mama, a i tata mora, / ej, što će kćerka izaći iz dvora! / Aoj, Maro, paunovo pero, / nećeš više pjevati kroz selo! / Otvarajte prijama kapiju, / vozimo ti, kćeri, đuvegiju! / Procvala se plava detelina, / više, Maro, nisi materina! / Naša snaša popeljivi noga, / ni se prala kako se udala. / Naša snaša ne zna Očenaša, / i što znade, ni to ne valjade. / Alaj smo si izabrali snašu, / l'jepu, b'jelu, baš na našu felu! (Salanta-Nemet, Vujičić 1978: 118-119)

...Zorja, zorja, beli dan, stanite se gospodar! Na dvoru je zdenčec, na zdenčecu, na zdenčecu kopanjka, / na kopanjki verbička, / na verbički šibica, na šibici ftičica, / neje ono ftičica, neg' je Deva Marija. (Sv. Mihalj, CD Eperjessy 1963: 35/36)

U Međimurju i varaždinskoj okolici zabilježeno je nekoliko **predaja** čiji se motivi podudaraju s motivima međimurskih i drugih hrvatskih **koledarskih i svadbenih napjeva**. Srećonosni *dečec Palček*, koji u istoimenoj međimurskoj predaji iz Preloga svojim siromašnim roditeljima priskrbi bogatstvo, folklorizirana je predodžba o mladom Mjesecu (Botica 1995: 164). Dekanovečka priča "Piju vino virovi katani" podsjeća na srednjovjekovni običaj pohvale poraženog pobjednika:

- Tak nam j bilo lepo, kak vu paradizumu! Sega ga bilo raspologajo – sam ftičjega mleka ga ne bilo! Vu tomo prostoro se ne videv kraj, na se stroni cvelo je sako fele cvetje. Ober, po zroko, svetile so jasne zvezde, med jimi špancerav se gizdavi mesec. A z desne stroni svetilo je sonce. Po tom lepom nebeskom svodu letali so angeli vu beli opravi, igrali so i popevali svete popefke. Z leve stroni pod jadnim velikim drevom vidla se kočija zaprežana vu štiri bele konje. Kočija je bila puna duš, štere je sveti Ilijaš dopeljav z zemaljskoga života k svetomo Miholju na provjero grehi. On je kre cvetnoga vrčoka imev tak spametno vogo štera je znola kuljko to duša ima grehi i kak so oni žmefki. Da je dušu vagnov videv je po grehi kam prepoda, pak ju je predav onoj osobi štera je bila za te grehe oblengerana kaj ju prevzeme i odpelja to kam si je zaslužila. A to se zno: nebo, čistilište ili pak pekel (...) da čovek hmerje, telo mu se na grobjo zakopa i on tam počiva i čoka sodnjega dneva, a duša mu odide na nebo k Bogu na račun. Ali pazi, tu je sveti Remoš, šteri odredi kak bo mu duša potuvala na nebo. Ako je čovek biv veljki grešnik, jegva duša potuje po lojtri v nebo, a či je biv niti grešnik, niti pobožen, on potuje vu čistilište. Do oblaki ide po lojtri. V oblaki je sveti Ilijaš šteri se vozi po nebi šteremi belimi konji i čoka te duše. On je unda pelja s konji v nebo. A duša štera je sveta kaj je poštuvala Božje zapovedi i sledila ga, njo nesejo na rokaj angeli v nebo, i to pred Boga... (Janković 2007: 44-45, 49)

Prsten kao rekvizit u (novo)godišnjim igrama mladeži, u koje se također ubraja dubrovačka novogodišnja i svadbena igra "Gradac" te međimurski uskršno-ivanjski napjev "Ne ljuljaj se, kamen s mosta" podudara se s motivom *vilinskog prstena* u predaji "Vila ga proklela". *Kruna* kojom u predaji "Zmija i djeva" *zmijski car* nagradi *žensko dijete*, jer je sedam godina dijelilo majčino mlijeko sa *zmijom* i koju poodraslu zbog nepažnje satre *mlin*, podudara se s pjesničkim motivom *izgubljene krune* u hrvatskoj pjesmi "Marina kruna". Čarobna sjeverna *Stekljena gora*, na koju se mladi *siromah* u *željeznim čizmama* popne da bi natrag vratio svoju *vilinsku ženu* odbjegli k njezinoj *babi* koja ima »sunčane moči« i brza je »kaj munja« na Jurjevo – na »veljki den (...) za nje, f tem seli« (Donja Dubrava, Žiga 1985: 57-64), možda se u istoimenoj bajci suodnosi s donjomeđimurskom Legradskom gorom i s gornjomeđimurskom Železnom gorom²⁹³.

²⁹³ Na mogući krajobraz Legradске gore upućuju zadaci koje u toj predaji *siromahu* zadaje *baba*: uloviti *tri voza rib* (Kotoriba?) i poplaviti isušeno *rečno korito* (sutok Mure i Drave?) preko kojeg njezina moć posustaje. Također i

S oronimom iz spomenute predaje i s gornjomeđimurskim predajama o trima *rojenicama* (*sujenicama*) i o navodnoj smrti grofa Ernušta Celjskog nakon udara *groma* podudarne su *tri rojenice*, *kameno-železna kula* i *grom iz vedra neba* u priči "Trinaesti časak". *Sedam ukletih vukova* koje predvodi "Vučji pastir", a među kojima je možda i "Božja vučica", podudara se sa slavenskom **kozmičko-kozmogonijskom predodžbom** o nebeskim tijelima Vlašićima (Plejadama), Orionu i Aldebaran, a možda i s gornjomeđimurskim i prekmurskim ojkonimima koji se izvode iz riječi *vuk* (Vrkić 1995b: 46, 266, 286-287, 292, 293).

3. IZABRANI MOTIVI U MEĐIMURSKIM I DRUGIM HRVATSKIM NARACIJAMA

3.1. BAUKAČI, KUKAČI I STRAHE

Među navodnim međimurskim strašilima **baukačima**, **kukači** uhode i vire. **Strahe** su plahtom omotani skeleti pokojnika (Ivanovec, Črep 2004: 217; Kotoriba, Sabolić 2015: 83) ili bezglave životinjske prikaze umrlih koje se mogu susresti uoči ponoći i nakon nje, uvijek na raskrižjima i u blizini vode (Legrad, Bango 1984: 188). Zahvaljujući Upitnicama »Mora, vampir, vukodlak i neka slična bića« br. 141, »Neka druga natprirodna bića i pojave« br. 142, »Vještice, vile suđenice« br. 143 i »Vjerovanja i pričanja o nekim životinjama, njemušti jezik« br. 145 Etnografskog atlasa Odsjeka za etnologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, u Međimurju su od 1968. do 1975. zabilježena vjerovanja u natprirodna bića. Istraživanjem je obuhvaćeno desetak sela gornjomeđimurskih (Macinec, Lopatinec, Sivica, Štrigova) i donjomeđimurskih (Dekanovec, Donji Hrašćan, Goričan, Mala Subotica, Otok, Prelog, Sveta Marija, Kotoriba) naselja, no zapisi su malobrojni, neujednačeni, nepotpuni i neprecizni. Jedna četvrtina Upitnicā br. 143 i 145 sadrži negativne podatke, što se može protumačiti strahom ispitanika od Crkve. Spominju se *more*, *copernice* i *copernjaki*, *svečari*, *víle*, *sv. Ilija na konju* i *divlji ogenj*. Od njih su zazirali i odrasli i djeca. Djecu se također plašilo pokladnom *ščukimi* i *larfami* (Kapelščak, kaz. Hrženjak), *Krampusovim parkljinimi*, *Ciganicom* i dimnjačarima *rafungeračima* (Stanetinec, kaz. Krištofić i Novak). **Urok** *vurok* je zlosretna čarolija koja snađe onoga kojeg se previše hvali (Kotoriba, Sabolić 2015: 83). Pojedine susjede i navodne *copernice*, navodno su *vurokima* – posuđivanjem stvari poslije Sunčeva zalaska ili na blagdan, ukapanjem

vilinski konj *Vidovina* (Donji Vidovec?). Na mogući krajobraz Željezne gore upućuje *veter Sever* koji jedini zna za *Stekljenu goru* i za siromahove čudesne *željezne čizme*.

urečenog jajeta u nasad ili staju, podmetanjem u krp(ic)u umotanih vlastititih noktiju ili kose, odnosno voska, i bajanjem – izazivale slab urod ljetine, bolesti stoke i ljudi. Protiv njihovog djelovanja zaštićivalo se bacanjem u peć pronađenih sumnjivih predmeta ili bacanjem u žeravicu tri *živca* kamena, zatim vodom zahvaćenom uoči svitanja te prskanjem ili umivanjem u vodi prelivevoj preko trave s »trejo hatarov«, užarenog ugljeglja, voska, lanca ili novčića (Balažin 2006: 83, 84, 85).

Da je ko kome ko štel napakostiti, to su se *jajci* v gnoj zakapali. Na živo, na *glaviče*, početni dio koji se z plugom zarezje. Ili od *pajceka* maloga, kaj se je od njega kaj zakopalo. Jedna *žena* je za mesečevih men dolazila k nama nekaj prositi, bilo kaj. Govorila je da je betežna. Nič dobrega je ne spravila – kaj je grešno, je grešno. Jedino ti Bog more pomoči, pa dobro naprajti. Loše ti more sam *baba* naprajti. (Stanetinec, kaz. A. Krištofić i G. Novak, 19. 03. i 4. 07. 2011.).

Vurčeno dete iscrpljeno nesanicom ili urečeno pohvalom, *baba* je u Jurovcu liječila triput uzvodno zahvaćenom vodom kojom bi prethodno ugasila gorući ugljen. Vodom u kojoj bi ugljen plutao u predvečerje se trljalo bolesnika, u protivnom je pomoć trebalo potražiti kod liječnika (kaz. Horvat).

Učitelj Ernest Eperjessy zabilježio je u Sv. Mihalju pomurske predaje o *copernici* koja se pretvorila u *kobilu*, o *copernicima*, *grobencijašu*, *Luci*, *mraku*, *pesu z velikimi svetlim očimi*, *svečaru*, *vodeniku* i o *vodenim deklami* (Sv. Mihalj, CD Eperjessy 1964: 252/10, 14, 9, 12, 4, 7, 8, 5, 6), o *otpretom nebu* (Sv. Mihalj, CD Eperjessy 1964: 252/11) i o »one žene ke z sebe decu spravljaju, one hodiju prat« (Sv. Mihalj, CD Eperjessy 1964: 252/15). U Horvatskom Sv. Martinu zabilježio je i predaju "Virpazarski junak" (Hrvatski Sveti Martin, CD Eperjessy 1964: 39/1) u kojoj *víla* šalje *vuka* na bunar po čedo začeto između *pastirice* i *ognjenog zmaja*. Također i predaju na mađarskom jeziku "Szentmihály templom toniony" (Sv. Mihalj, CD 1963: 35/50). Pomur. učiteljica Katica Lukač iz Mlinarca diplomirala je na temu o međimurskim i pomurskim nadnaravnim bićima koja je terenski istražila u Fičehazu, Mlinarcima i Kotoribi. Taj rad, objavljen u »Etnografiji Hrvata u Mađarskoj 2007«, predstavlja *copernice*, *grebencijaša*, *hižnu kaču*, *jognjenog čoveka*, *mraka*, *mendelere (mernoke)*, mrtve *pukonje*, *pusvečnake (sveče)*, *sođenice*, *víle*, *vruga*, *zmaja šarkanja*, *tuplenika*, *vračare vedov(j)ice* (Lukač 2007: 107-150). U etnološkoj studiji »O mitskim bićima podravskih Hrvata« (1990.) pisao je Đuro Franković. Erika Balažin zabilježila je pomursku predaju o *novorođenčetu* koje je o ponoći iz groba redovito dolazila podojiti njegova mrtva *zmijska majka* (Balažin 2006: 73).

Ženska bića

Babaroga

U Martinovskom Vrhju pričalo se o susretu jednog mještana sa *starom babom* u crvenim čarapama, vlasnicom stare klijeti *brvnače* koju je njegova obitelj kupila od nje prije devet godina (EA Up. 143 Martinovski Vrh, Škorjanec). Dekanovčani su djecu plašili *babarogami* (Janković 2007: 14)

Baba Luca

Hrvatskoj folklornoj darivateljici djece sv. Luciji prethodila je *baba Luca* i tal. *vještica Befana* (Beškar 2004: 24). U Maloj Subotici zabilježeno je kazivanje: »Da je bila Sv. Barbara i Sv. Lucija nišči je ne prev (...) A za Lucijo je biv takši običaj. Sveti Luciji so skopali oči i njeni god se obluževav tak, znali so reći: - Samo ako naš dober, večer bo došla Lucija. I večer je došev, na tenjeru je šteri muški mev oči, malo krvi gore, vilice, noža i onak strašno opravljeni kak stara žena i pitav je ali so deca hmaja ali dobra. Ako bi starci rekli da je diete hmaje, unda bi ga ov prijav kaj bi mu oči skopav. To so se dečki opravili, pak i starci kaj malo deco prestrašijo.« (Hranjec, 1997: 119-120). Tu predaju potvrđuje pomurska predaja "Dok Luca doštuca" (CD Eperjessy 1964: 252/12)

Bela žena

Belu ženu ili *ženu v belom* privlači molitva. Navodno se pojavljuje noću na *raskrižjima*, a u ponoć i na polju (Kapelščak, kaz. I. Hrženjak, 19. 03. 2011; Jurovec, kaz. Horvat).

Već je malo mrak bil. A pred nami je tak *bela žena* šla. Stojimo, i ono je stalo. Idemo dale, ide to dale. Je bila tam jena velka črešja, *poscalaga* su jo zvali. I tisto zraven *drvocepa* je otišla tisto tam *bela sena* i nestala. Eh, bila je pa *Marijina, bela žena* – je šla vun po štengah, pa ta napri proti podrumi. Pa je, šla v belom oblečena (...) Te je drugi den, su došli pripovedat kaj je od punice sestre sin bio mrtev. A mama su mu bili kuma. Pitaj Bože kaj je bila! Nije konkretna osoba... (Stanetinec, kaz. Krištofić i Novak)

Coparnice (copernice)

Vještice se u hrvatskim krajevima poimalo ružnim i zlim ženama s nadnaravnim moćima koje su dušu prodale đavlu. Za razliku od ličkih *viški* koje navodno dolaze iz daleka (Rupnik Matasović 2016: 480-481), međimurske *copernice* navodno su neke seoske žene koje se mogu pretvoriti u noćne leptire *copernice* raspona krila do 15 cm (Kotoriba, Sabolić 2015: 83) i u *kobilu* (CD Eperjessy 1964: 252/10, 15; kaz. Farkaš). Mogu se pretvoriti u *koje* na močvarnim pustarama, smetlištima i raskrižjima oko podneva ili ponoći, kad stječu nadnaravne moći (npr. sposobnost izazivanja nevremena, vrtloga *sukavice*, natprosječne plodnosti vlastite stoke, bolesti

ljudi i tuđe stoke, uricanja udavača i sl.), ili u pokladno doba. To postižu na svojim sijelima i katkad zajedno s *copernjakom*, osobitim postupcima *coprijama* i *vurokima*: posuđivanjem mlijeka ili nekog ženskog alata nakon Sunčeva zalaska, za mladog Mjeseca ili u blagdansko doba (Banko 1984: 190), dojenjem užeta *vouža* prebačenog preko stajskog *trama*, ukapanjem *jajca v štumbleku* iza *škednja* (Mali Mihaljevec, kaz. Farkaš; Ivančan 1987: 173; Pomurje, Balažin 2006: 87), zaticanjem šibe s kuglicom od kravlje dlake i u nju zabodenom iglom u pukotinu nečije kuće (Mali Mihaljevec, kaz. Farkaš; Legrad, Bango 1981: 53). Međutim, do iscjeljenja od *mraka* dolazi nakon uporabe njihove *copernjačke vode* (u kojoj tijekom pripreme pleše neki *Hancel*) ili postavljanjem *zemljanog lonca s kuhanim lancom* na seosko raskrižje o ponoći (kaz. Farkaš).

Kod Rasadnika je ta kuća bila, kak se navek v noći na sve skraje svetilo v štali. A mleka, sira, vrhja – sega izobilja. Kak je *vojko* prek *trama* dojala z dve roke za vratami. Kak su bili dol tam, v *Perjaki*, pak su tudi v jesen delali to šoštarijo. Pa saki den *sir*. Pa odkud jemle tej *sir*, pa nema krave, nema niš? Tej pak si je čovek *blagoslovljeni češnjak* zeu, pa je narezau na tej *sir*, te pa je *drek* postal, *kravščak* je postal z čistoga *sira*. I obratno. Da je ko kome ko štel napakostiti, to su se *jajci* v gnoj zakapali. Na živo, na *glaviče*, početni dio koji se z plugom zarezje. Ili od *pajceka* maloga, kaj se je od njega kaj zakopalo. Jedna *žena* je za mesečevih men dolazila k nama nekaj prositi, bilo kaj. Govorila je da je betežna. Nič dobrega je ne spravila – kaj je grešno, je grešno. Jedino ti Bog more pomoči, pa dobro napraviti. Loše ti more sam *baba* napraviti. (Stanetinec, kaz. Krištofić i Novak).

Iznad pregače svezane straga, međimurske i prigorske *copernice* navodno nose pričvršćen batić *redalku* (*topalek*) od blagoslovljene drijenovine, za pravljenje ljekovitog maslaca u dugoljastoj drvenoj posudi *maslenki* na Veliki četvrtak (Rkp. Dolenčić 1952b: 91; kaz. Jembrih 2012). One su folklorizirana božica Črna Mati Zemla, u znaku planeta Venere, vode, vegetacije, mliječne stoke, mlijeka (hrane), vreće ili mješine, na koju se odnose toponimijske vodene *črti*, *črnci*, *vražje jame*, *babji koti*, *zrje*, *buseje*, *paže*, *pogače* i *čonte*, uročni *štumbleki*, plesni *trokoraki* i *troskoki* itd. Noću se navodno okupljaju na *križa(n)jima* i povremeno na Medvednici na kojima spravljaju *đavoljo gozbo*, peku divovske *gibanice* i plešu *kolo* (Ivančan 1987: 172; Janković 2007: 60). U Pomurju se pričalo da na *metli* periodički lete i na Ivanščicu (Balažin 2006: 83, 85). Navodno ureknu onoga tko ih spomene u utorak, petak i na Mladu nedjelju, protiv čega pomaže uzvik »Kamen nim vu vuha!«. Pomurska predaja "O copernicama i copernicima" (CD Eperjessy 1964: 252/14) govori o vješticama koje se sastaju na *reho*, često nešto uspoređuju, posuđuju, dižu vihor, žabolike sišu kravlje mlijeko, uzrokuju ugibanje stoke. Pomurska predaja "One žene ke z sebe decu spravljaju, one hodiju prat" povezuje ih s pranjem *flak* i *krađom dece* nakon Sunčeva zalaska. Na širem području Međimurja bio je poznat *vračar* Leskovar (znakovitog prezimena) iz Novog Sela na Dravi. Protiv njih i njihovih *vuroka* štiti preoteto ono što im daje

moć, npr. valjanje u rosi, blagoslovljena voda, ukapanje u zemlju, krijes, vatra s kućnog ognjišta, šiba, trnovito bilje, cvijeće, kađenje zapaljenom niti, uzvik »Pesja kost med vami!«, trokratne radnje (križanje, molitve, pljuvanje, poskakivanje, vrtnja) itd., a napose metalni predmeti (čavao, nož, sjekira, potkova) i rekviziti kojima raspolažu muške osobe.

Prije so ljudi melji krave, i unda so krave prestalje dojeti, i ljudi so reklji da so njim copernice zelje mljeko. I unda so ljudi beljilji lance, i sako prvo nedeljo v meseco na križanjo ih čakalji. Copernice so ljetalje v krug kak da pihal veter i unda so ih s tema lancima beselji. (Sv. Marija, kaz. Mihalac, 1996.)

Čifa i hamruza

Ženska *čifa* i muški putujući prosjak *hambruza* navodno su otimali djecu i prodavali ih ili vraćali uz otkup (Ivanovec, Črep 2004: 217)

Kača

U svjetskim mitologijama *dúga* se izjednačavala s **kozmičkom zmijom** u znaku šarovite totemske životinje, žitnog demona, božanske gospodarice života i smrti, a u burjatskih šamana s vrpcama (Eliade 1985:116). Prema maloazijskim predajama, zmija ujedom u ženā izaziva menstruaciju ili ju prva žena Eva stiće zbog Božjeg gnjeva posredovanjem zmiije. Afričke i europske predaje govore o sparivanju zmiije sa ženama, što upućuje na spolnu dvoznačnost te životinje (Kulišić 1979: 57, 59; Colin 2004: 107; Chevalier i Gheerbrant 1994: 131, 802). Ilirima je bila totemeska životinja, a pojedini dalmatinski visovi po njoj su imenovani (Zmijsko brdo, Zmijski vrh). Starim Slavenima bila je sveta životinja – čuvarica kuće, ognjišta, kućnog praga i duša predaka (Grbić 1998: 335). Hranili su je mlijekom (Nodilo 1981: 179, Kolman-Rukavina i Mandić 1961: 76) i prinosili joj žrtve, plesali su oponašajući njezino kretanje. U jednoj mističnoj poemi iz 12. ili 13. st. Isus je opjevan kao zmija na križu (Chevalier i Gheerbrant 1994: 803). Kršćanstvo ju je izjednačilo s *đavolom*, *sotonom* i *vragom* (Belaj 1998: 65). Dok post uoči Sv. Tri kralja (6. siječnja), do prve večernje zvijezde toga dana osigurava rast lanca oko *glave krilate zmiije* (Vrkić 1995b: 460), dvanaest dana od Božića do Sv. Tri kralja, u srpskoj tradiciji imenovanih *nekrštenim danima*, vrijeme je čaranja, gatanja, izbjegavanja suvišnih poslova, zaštite od zlih silā i izricanja blagoslova (Hiller 1989: 34, Gavazzi 1991: 216, 221). Prema zapisu Jurja Habelića, isusovca i kajkavskog baroknog pisca u 17. st., najopasniji je *bažiliškuš* koji nastaje od crnog pijetla, ubija pogledom i »tak jadovito bzičanje ima, da š njim v kup sapum svojum vse okolu vtepe, veje na drevju, travu drač po zemlji suši i, aj je čudneje, da budući ne

vekši od jednoga pednja, druge potpunoma kaše, kuliko god velike, samem svojem bzičanjem vmori« (Zvonar 1980: 29).

U Pomurju se vjerovalo da *kača* živi pod kućnim pragom i da njezino ubijanje izaziva smrt domaćice ili domaćina (Balažin 2006: 84, 87). Protiv *kač* u Moslavini se zazivalo: »Marija starinska, obrani me!« (Kovačević 2005: 164). Starinska Marija pretkršćanska je božica Mara (Belaj 1998: 237). Pod imenima *božji list*, *božji poštapak*, *ona iz trave*, *ona iza zida* krije se vladarica podzemlja, podzemnih voda i osiguravateljica plodnosti. Jedna hrvatska predaja govori da se *zmijski ujed* u nogu liječi ukapanjem noge u zemlju i budnošću napadnutoga dok mu zemlja ne isiše otrov (Vrkić 1995b: 460). Zaziva se u slučaju suše (za čovjeka u vrućici kaže se da ga *zmija* steže), neprekidne kiše i neplodnosti (Gržetić 1900: 196). Vjerovalo se da *zmija* može rodilji zaspaloj na polju ući kroz usta u trbuh i piti joj mlijeko, da opasavanje njezinim svlakom olakšava porod (Vrkić 1995b: 461) te da stoci iz vimena isisava mlijeko i da ispija jaja (Kolman-Rukavina – Mandić 1961:76). *Munja* i *zmija* se izjednačavaju: odgovor na zagonetku »Jedna guja preko bijela svijeta.« jest »Munja.« (Nodilo 1981: 431). Prema brojnim hrvatskim predajama, na putu iz podzemlja (ispod panja ili iz spilje) (Kolman-Rukavina – Mandić 1961:76) na dnevno svjetlo *zmija* stječe rogovlje, brkove, bradu, runo ili krila. Ona prenosi *duše umrlih* u svijet mrtvih, pa joj je *sjena* simbolički dvojnik (Chevalier – Gheerbrant 1994: 99, 802).

Pernata zmija poistovjećuje se s **krilatom zmajem**, ona je *zmaj u djevi* (Lika, Vrkić 1995a: 188-190) koja prolaskom ispod *dúge* mijenja spola (Belaj 1998: 59). To potvrđuju hrvatske predaje o letećoj zmiji *šarkanju* na kojoj jaše sv. Ilija, o njezinu rođenju od *starog soma* ili *stare zmije* i o orijaškoj *aždajkinji* koja jede stoku i ljude, živi u gorskom jezeru (Vrkić 1995b: 441, 460) ili u pojilištu stoke (Čulinović-Konstatinović 1989: 106) i ljudima uništava ljetinu (Grbić 2001: 494). Na predaju o suncu preostalom od nekadašnja *tri sunca*, od kojih je divozmija progutala dva, upućuju južnoslavenske predaje o troglavoj *zmijskoj kraljici* (ili *zmijskom kralju*). *Zmija Ir/ica* izaziva sušu uspinjanjem na mitsku goru iz vlažnog Vireja (Belaj 1998: 193-194) ili dugotrajnim bovkom pod zemljom, odakle ju tjera Gromovnik ili sv. Ilija (Vrkić 1995b: 428) i kojima kao *Irudica*, lijepa kći majke *Poganice* (Vrkić 1995b: 333, Grbić 1998: 314), pomaže u baratanju gromovima (Novak 2007: 56). Odaziva se na *grabancijašof poziv*. Katkad je ptičolika i/ili mačolika – zmijska kraljica *tičarica* koja fućka i pjeva, kojoj na pijetlovoj glavi raste ruža, kruna i/li brk (Vrkić 1995b: 461), katkad je *zmijski kralj* (*pastir kralj*) mačje glave, pijetlovih nogu i očiju (Grbić 2001: 494), katkad *kačec* i *modros* s krijestom na zmijskoj glavi (Grbić 1998:

335), a katkad *gad* s krijestom koji kukuriče (Zvonar 1980: 59). Oko Vražje jame u Donjoj Dubravi navodno žive **višeglave zmije** *kače* s devet repova, koje se pretvaraju u kraljeviće ako im se ispune želje (Petr-Marčec 2006: 203). Motivi *zmije mladoženje* koji se oslobađa čarolije i postaje *mladić*, da bi sa svojom *zaručnicom* dalje živio sretno ili pak postao uzročnikom njezine nesreće, kao i motiv *pastira* koji *kaču* oslobađa od vatre, javljaju se i u kajkavskim srednjovjekovnim usmenim predajama, stiliziranima u folklorno moraliziranje (Zvonar 1987: 241, 231). Jedna legradska predaja govori o čudesnom ozdravljenju mlade *grofice* koja se okupala u *izvoru s kačom* (kaz. Trstenjak). *Zmija ručkonoša* iz predaje mađarskih Podravaca (Crkvenjašev 2007: 70) nekako se suodnosi sa slavonskom djevojkom *vodonošom* i *ručkonošom* (Lovretić 1990: 223, 236) te s *jabukom* i s vrbovim lučnim *locenjom* (*locinom*, *locnjačom*) na posestrimskoj obrednoj *sviti pogači* (Novak 2007:111-120). U Hrvatskoj je rasprostranjen običaj utrkivanja djevojaka ili ženā s uskršnjom košarom blagoslovljene hrane iz crkve kući – radi ostvarenja udaje i blagostanja doma, također i žeteoca pri svršetku žetve radi prisvajanja posljednjega žitnog snopa *babe* za ovjenčavanje gazdarice (Gavazzi 1991: 37). Predaja Hrvata iz Mađarske govori o *zmajskom nahočetu* kojega su usvojitelji umlatili cijepovima, da ne ubije pomajku (Vrkić 1995b: 262). Djevojke *ručkonose* i *vodonoše* suodnose se sa *zmijskim božanstvom*, personificiranom Zemljom (Hall 1998: 368) koja raspolaže *blagom* u vodi i hrani i udijeljuje ih najhitrijima i najspretnijima. Prema jednoj moslavačkoj predaji, *grom* sruši *dvojicu maškaraca*, ali ne i *ženu* između njih, s *jestvinama* na glavi (Kovačević 2005: 143). »‘Lakoća’ ili ‘hitrost’ (...) uvek su simbolička fomula ‘oštroumnosti’, ‘mudrosti’, ‘transcedentnosti’, u krajnjoj liniji, inicijacije« (Eliade 1985: 352), ali i očitovanje straha pred *podzemnim božanstvom* koje vreba, goni, otima i prisvaja (Katičić 2008: 272).

Zmijsko i mladenkino tradicijsko *oglavlje* folklorne su predodžbe Sunčevih protuberanci u vezi s dúgom i kozmičkom zmijom, predočavanih polukružnim *djevojačkim kolom*, ukletim *svinutim stablom* (Skok 1971. I: 453), uskrsnim *perecima*. U međimurskim i drugim kajkavskim obredno-običajnim praksama *pantleki* su raznobojne ukrasne vrpce za djevojčino stabalce, za mladenkino oglavlje, za svadbenu jabuku, pogaču, kiticu i barjak, za božićni kinč (Novak 2007: 117, 139, 164), u altajskom šamanizmu znak *zmije* (Eliade 1985: 130). Prema kastavskoj predaji, odjevni *zlatan pasac* suodnosi se s *hrastom* u koji udara *grom* (Vrkić 1995b: 265). *Božji pasac/pasec* (Nodilo 1981: 138-139) je hrvatski dijalektalni naziv za ‘dúgu’, a drvo se osuši kad se o nj upre *Majke Božje tračec* (kaz. Farkaš), prolaskom ispod nje ulazi se u rajsko mjesto sa *zlatnom*

jabukom. To je kuglasta munja folklorizirana u *Ognjenu Mariju* (Belaj 1998: 90, 94), zmijino, zmajevo ili vražje *blago* (kiša – voda + sunce – vatra), uspavljajući *kamen* (Vrkić 1995: 268), osobit *cvijet*, *čarobnu travu*, *rosu*, *ključ*, *tajno znanje*, *njemušti jezik*, *besmrtnost*. Sve to navodno se stiče proljetnim odsijecanjem zmijske glave, konzumiranjem zmijskog mesa, pijenjem zmijske krvi, ubijanjem zmijske prstom ili čuvanjem zmijske u kući (Grbić 1998: 335; Grbić 2001: 480). Kućna *bijela zmija (bjelica)* leži tamo gdje je zakopan *novac* (Vrkić 1995b: 461).

...Svaka kuća ima svoju zmijsku kućaricu, koja čeljadi donosi sreću, ali i svaki krštenik ima svoju zmijsku imenjakinju, pa se zato ne smije zmijsku ubijati jer bi se moglo umlatiti baš svoju zmijsku, pa tako izgubiti sreću... (Vrkić 1995 b: 461)

Kajkavskom *kačecu* i *modrosu* pod repom je *zlatna kugla* s draguljima (Valjavec 1890: br. 8). *Gad* pod jezikom skriva *dragulj* ili *kl(j)uč* koji ostvaruje želje, otključava vrata *bijeloga grada* (Zvonar 1980: 59) i *blago* u njemu, tj. zemlju ili nebo na proljeće (Belaj 1998: 192).

...U toj pušini je kralj od zmijske sa zlatnom jabukom. Ko bi tu jabuku zel, bi postal bogat... (Marks 1998: br. 68)

Taj je dragulj u vezi s *rosom* i podravskom *dúgom dundačom/dondačom* (Novak 2007: 82), pa je *biserna, rascvjetana* ili *resasta grana* čest slavenski svadbeni rekvizit (Vitez 2003: 66) u znaku osunčane i suhe *zlatne grane* (Belaj 1998: 211). Seksualna konotacija te predodžbe odnosi se na prožimanje Vode i Sunca koje osigurava blagostanje (Katičić 2008: 142). U Međimurju i drugim kajkavskim krajevima, pred svadbenu povorku se po povratku iz crkve postavljalo granje; pri ulasku u novi dom djever bi mladu prenio preko praga; mladenkina izdržljivost provjeralavala se bacanjem joj za vrijeme njezina plesa *cjepanicā* i kukuruznih klipova pod noge (Novak 2007: 284); *mloda* je na *cepanicami* stajala tijekom promjene oglavlja; posteljicu novorođenčeta *babica* je zakapala ispod kućnog praga (Grbić 2001: 463) ili pokraj *gnojšnice*; ozdravljenje bolesne krave poticalo se mužnjom *vouže* prebačenog preko *trama* i vješanjem *venca* od posljednjega žitnog snopa *babe* o nj (kaz. Farkaš); za grmljavine nije se smjelo stajati na kućnome i crkvenom pragu jer ispod njega borave *copernice* (kaz. Trstenjak) i drugi *zli demoni* (Grbić 2001: 476).

Mlodenec mora mlodo prek poceka prenesti, jer bo inače jegva mama fletno hmrla. (kaz. Hliš u Vl. rkp. Šafarić 2002: 42)

Od *zmija* navodno zaštićuje trogodišnja šiba (Zvonar 1980: 59) i kružnica iscrtana ljeskovim prutom (Hiller 1989: 205). U gornjem Međimurju žene su na Jurjevo protiv *kač* vrbovim grančicama *gojile* nasade:

Pa to so ti de god, i ve vidiš te kače... Ali velidu da treba v zemlu brezovu kitu fteknoti i posvetiti, i to ne sam zemlu, i senokoše de se kosi. Imaš tam one slepe vuši male, kaj so ne kače, slične so kak kače, ali so drobne. Ali, one ne grizu, one ti nikaj ne fčinidu, one so jako mrzle da ti se bi prek noge prejšle. Ali kača, či ne paziš... (Mali Mihaljevec, kaz. Farkaš)

Budući da prema latvijskoj predaji na glavnoj stropnoj gredi obitava *zmaj* (Belaj 1998: 86, 298), prag, cjepanica, panj (badnjak), gran(čic)a, šiba, slama, konop i pepeo u vlasništvu su podzemnoga stočnog božanstva uz korijenje mitskog stabla.

Mora

Noću navodno sjedne spavačici ili spavaču na prsa ili na noge (Stanetinec, kaz. A. Krištofić i G. Novak). Vjerovalo se da siše prsa razvijenijim muškarcima (Urban, kaz. Škvorc).

Mrtvi ljudi (sprevod)

Noću se katkad moglo čuti kako dijete siše *mrtvu ženu*. Navodno su *mrtvi ljudi* noći hodali po klanjcima. »Jempot je nekaj dobežalo: ružilo je, je hitilo človeka v drugo stran i odbežalo.« (Stanetinec, kaz. Krištofić i Novak; Martinovski Vrh, kaz. Škvorc).

Morske (murske, vodene) dekle (devojke)

Navodno se okupljaju na mlinu (kaz. Glavina). U pomurskoj predaji "Vodene dekle" murske *ribe-devojke* prekrasnoga glasa (CD Eperjessy 1964: 252/6).

Slota

Međimurska je visoka i bezglava siva pojava bešumnog kretanja, spodoba s dvije kravlje noge (Kotoriba, Sabolić 2015: 84), sablasno mitsko žensko biće koje se pojavljuje noću kao predznak nesreće. U Pomurju je bezglava *bela koza* (Bango 1984: 189), a u zapadnoj Ukrajini – bljuzgavica nakon otapanja leda (kaz. Wilczyński).

Smrt

Međimurci su za *smrt* rekli »Matilda bu došla po jega!« (Kapelščak, kaz. I. Hrženjak)

Rojenice (sujenice, tri žene)

Rasprostranjena je kajkavska predaja o drvenome tronožnom *stolčeku* čiji vlasnik, a u Međimurju katkad i djevojčica, na ponoćki može prepoznati mjesne *copernice* koje uzrokuju

nevrijeme i bolest mliječne stoke²⁹⁴. U samoborskoj predaji tronoge *vile* navješćujuju i uriču (Bašić 2011: 30), u imotskoj *vile* nose drveni *tronožac* o ramenu (Grubine, kaz. Žužul), u podvelebitskoj na tronošcu vještice proriču (Trošelj 2011: 105). Sve su to odjeci vjerskih predodžaba o trolikim božanstvima i o mogućim trojnim svetištima, utvrđenima već u minojskoj i keltskoj kulturi te možda u vezi s trojnim svetištima (Ridderstad 2009: 7).

Tri mlode žene su dohđale (...) Lice sem ne videl. Štel sem ju za ruku zeti... praznoga zroka sem prijel. (Bango 1984: 188)

I delfijska proročica Pitija proricala je sjedeći na tronošcu; na drvenom *tronošcu* hrvatske su seljanke sjedile predući i tkajući, kuhajući na otvorenom ognjištu i muzeći mliječnu stoku. I metalni *trin fus* (*sa(n)džak*, *trampija*) se, kao sastavni dio tradicijskoga kućnog ognjišta, pripisuje ženama. Među toponimima koja na njih upućuju je npr. slovenski toponim Triglav (m. r.) i moslavački ojkonom *Trojeglava* ili *Treglava*²⁹⁵ (ž. r.). Pučka predaja tumači ga glavama ubijenih seljaka koje su okrutni Osmanlije izložili na istoimenom brdu, na kojem se danas nalazi groblje ("Trojeglava": web). Legradska predaja priča o eteričnim tijelima zaklonjenih lica *triju sjenā* koje su bešumno noću kreću iz groblja prema gradu (Bango 1981: 51). Navodno im se jednom u međimurskom Stanetincu obratio neki udovac:

- Čujte, kak je moja žena? A bila je mrtva unda već par let.
- Reči joj nek one tri meše plati kaj je obečala!
- I unda je tisto zginulo. (kaz. A. Krištofić i G. Novak)

Šaruga

To je opasna žena koja navodno živi na tavanu i lovi djecu (kaz. Vožar).

Vile

Međimurske *vile* navodno borave na pustim mjestima, najviše u šumama i uz rijeke. Zlatokose, vitke i u bijelim haljinama koje su im pokrivala kozje papke, rado su i šutke od zore do podneva pomagale seoskim nevinim djevojkama u proljetnoj ručnoj pljevidbi žita (kaz. Klobučarić). Milozvučno pjevaju, doje i odgajaju siročad, pomažu nevoljnima (Gönczi 1995: 123).

...Zno se da vu sakim mesti vu saki šumu jesu coparnice, a jesu i vile dobre duše, štere se brigajo o ljudem šteri so vu nevoli i zlu... (Janković 2007: 25)

»Če *črne* pronajdu novorojeno dete, ono postane *tolvaj*. Če ga pronajdu *bele* – doje ga se dok prvi pot ne hiti kamena« (Miklavec, kaz. Đ. Glavina). U hrvatskoj predaji "Vila" iz mađarskog

²⁹⁵ Kao i planina Kalin (m. r.) s najvišim vrhom Kalinom (ž. r.) u ženskom rodu.

Brlobuša vjetar uzrokuju dudaš svirajući i víle plešući. Tamo gdje víle plešu, rastu gljive. U šumi žive i češljaju se na drveću, na kojem raste *vilin-grožđe* (Franković 1990: 75-76). Bugarska *víla* je *teta*. *Teta* ili *posnašica* je mlada bratova žena koja pomaži nevjesti u odijevanju, prati je u crkvu, nosi *brisoče* za uzdarje *svatovima* i sjedi pokraj *mlade*. Tijekom svatovskog traženja mlade u Stojdragi, domaćini su svatovima nudili staru i grbavu *babu*, *tetu* i najzad *mladu* (Širola 1939: 189-193). Ti se svadbeni ženski likovi suodnose s opjevane folklorne tri ženske osobe (majkom, tetom i draganom) koje malom *pastiru* izvade srce. Budući da je *teta* i *lela*, ona možda kultnom *lelujom* uskrsava malog pokojnika:

Umrlo je vlajalo – vlajalo. / Tuđoj majci na ruci – na ruci. / Zovite mi teticu – teticu. / I očevu sestricu – sestricu. / Nek' donesu omana – omana. / Nek' nakade vlajalo – vlajalo. / Ne mož' doći tetica – tetica. / Ni očeva sestra – sestra. / Crnu kosu rasplela – rasplela. / Bilu ružu razvila – razvila. / Muško čedo povija – povija. (Vojvodina, Sekulić 1991: 302)

Muška bića

Baji

To su razbojnici odjeveni u poderanu odjeću (Kotoriba, Sabolić 2015: 83).

Črnoškolec (dijak Grabancijaš)

»Upitnice EA« FFSZ br. 142 i 143 upućuju na tučonosnog *grubencijaša* (Kotoriba). Pomurska predaja "Grobencijaš" opisuje ga kao niskoga kosmatog i odrpanog starca *bogca* koji izaziva tuču ako ne dobije *mleko* ili *vino*. Zbog toga prosjaku uvijek treba što god udijeliti (CD Eperjessy 1964: 252/9; Balažin 2006: 87). U kajkavskim predajama on pomoću *štapa*, *zlatne uzde* ili *lančića*, *čarobne knjige* ili *Biblije* može ukrotiti tučonosnog *pozvoja*. Folklorne predožbe o pastirima, mladomisnicima i svecima u borbi hladnim oružjem protiv krivovjernika predočenih *pticom*, *zmijom*, *zmajem* ili *medvjedom* (Gönczi 1995: 80: 122-123; Jagić 1971: 265-28; Šantalab 2000: 186; Novak 2007: 53), simbolički su prikazi pobjede ratnika nad krivovjernicima i svrgnutim pretkršćanskim Velikim Majkama (Katičić 2011: 35), gospodaricama životinjā. Sličnih obilježja je i lički *vrimenjak* (Rupnik Matasović 2016: 480).

Gut-gut gobec

Navodno proždire djecu koja na tavanu krađu meso (Miklavec, kaz. Đ. Glavina)

Kvatre (kvatri)

To su olujni vjetri. U Pomurju se pričalo da navodno na *kvatrene dneve* tri nage i opasne spodobе nalik na *oroslane*, koje inače obitavaju na tavanu, proždru ukućane kad se popnu na tavan i žene koje predu (Balažin 2006: 82, 83).

Mrok (terh)

To je svaki muški pokojnik koji se za života nije oženio (Strbad 1987: 537), samo je veći, jači i nejasna lica, s klobukom širokog oboda na glavi ili omotana tijela. Katkad se javlja kao jak vjetar. Prema pomurskoj predaji "Mrak (mora)" (Sv. Mihalj, CD Eperjessy 1964: 252/4), *mrok* se navečer ne smije spominjati, inače oko podneva i noću oduzima glas, davi ili gnječi spavače, napose roditelje i djecu. Pri izlasku s djetetom u sumrak ili navečer, roditelji bi dijete pokrili pelenom, »kaj mu ne dojde mrak«. Dijete odrasli nisu smjeli hvaliti, u protivnom *mrok* dijete *ober* i ono ubrzo umre. (Kapelšćak, kaz. Hrženjak):

Negda so store žene govorilje da za ono malo deco koja so bila vu zipki i niso mogla spati, da imaju mrake. To deco so unda lječile. Kuhale so makovinje i od njega slagalje čaj i unda so ga davalje deci i s tem so otiravalje mroke. Do se mročilo, žene nisu deco nosilje vun jer so govorilje da bo dete dobilo mroke. Ako je dete bilo gori i ako je došel stranski v hižu, unda se reklo da je donesel mroke. Bilje so nekve svečice kaj so se vužigalje ober detetove glove. S tem so otiravalje mroke. (kaz. Pongrac iz Sv. Marije, rođ. 1924. u Hranjec 1997b: 87)

Od *mroka* zaštićuje naopako odjevena odjeća (muške hlače), češnjak ispod jastuka, napitak od sijena i cvijeća, nož s urezana tri križa, čislo i zaziv »Božji kamen te potrl, koj na Božem grobu raste!« (Pomurje, Balažin 2006: 69, 83; Legrad, Bango 1984: 189-190; Kotoriba, Sabolić 2015: 83) i voda prelita preko ugljena (Jurovec, kaz. S. Horvat)

Mrtva straža (ognjena konjara)

Međimurski *vojnici*, poginuli na bojišnicama Prvoga svjetskog rata, navodno su viđeni omotani plahtama (Ivanovec, Črep 2004: 217).

Paprišek (Pedelj čovek – laket broda)

To je veseli snalažljiv, domišljat, mudar i neopasan *palčić* koji živi u šumi ili špilji. Čovjeka kojeg katkad uhvati u krletku, pusti kad riješi *zagonetku* (Gönczi 1995: 123). Čovjeku pomaže povicima »Hok, čali!« i »Cuj, hajc!« potcikujući *kravama* i *konjima* u uho:

...Vu dvestoletnom šupljastom hrosto imaju prebivališće (...) mali, kosmoti, z digimi brodami štere jim se, da ido, po zemlji vlečejo. Tak so mali kaj ji more deset v krušni peči s cepi pšenicu mlotiti. A po duši so joko dobri i spamtni kak čmele. Sakomo so na pomoči ako mu je kaj potrebno (...) za patuljke pak se zno da žive na pol let kak Matauzalem. (Janković 2007: 7, 9, 25)

Paprišeka su ukrali vragovi i zatvorili ga u Pakao. Budući da su znali njegove vrline, odlučili su pritiskati vrata da ne pobjegne. Ali, škrompli su im probili vrata na Paprišekovu stranu. Palčić im je čekićem zakucuo škromple za vrata. Nakon nekog vremena, misleći da je izgorio, vragovi su iščupali vrata i oslobodili Paprišekovu put za bijeg. (Čakovec, kaz. Jambrečić)

Pesjanek

Oko Sv. Marije i Donjeg Vidovca pričalo se o patuljastim, psoglavim *pesjanekima*:

...u bereku živjeli su pesjaneki. To su bila zelena čudovišta s jednim velikim okom na čelu (...) Prehranjivali su se tako da su ženama jeli grudi... (Orehovec 1998: 272)

Oni su bili velika zelena čudovišta, sa samo jednim okom. Kad bi žene i djeca išli u šumu, oni bi ih oteli i odsjekli im prst. (Sv. Marija, kaz. Kedmenec)

U Donjem Mihaljevcu zamišljali su ih mrtvim *zlim dušama* koje tijekom vožnje opterećuju zaprežna kola. Mogući su spomen na nomadske Tatare niska rasta, kosih očiju i statusno izobličene glave u aristokracije, koji su u 13. i 17. st. st. pustošili Međimurjem (Marković 2003: 51, 59; Petr-Marčec 2006: 204):

...Na mjestu današnjeg rasadnika nalazio se kanal Lugovec (...) U kanalu je bilo puno vode, a dno od žutog blata. Šuma Ortolovec nalazila se s druge strane kanala. Naseljavali su je ljudi koje su zvali pesjaneki. Bili su čudni po tome što su imali samo jedno oko, isključivo su se hranili mesom, pričalo se – i ljudskim (...) Ljudi su vjerovali da su pesjaneki izlazili samo noću, a danju da žive u svojim nastambama. Nastamba se sastojala od krova koji je bio podpret sa četiri stupa, a umjesto zidova bilo je nagrnuto zelje, tako da za vrijeme kiše voda nije probijala u nastambu. Pesjaneki su bilo vrlo negostoljubivi, živjeli su od lova, krivolova, a i od krađe. Nitko ne zna otkud su došli ti ljudi i kamo su nestali poslije velike poplave Mure i Drave. U toj velikoj poplavi južno od šume Ortolovec, mlinari su primili kip Majke Božje i tad je ono selo od 17 kuća dobilo ime Sveta Marija. I još prije 50 godina na mjestu Poljanke ljudi su vadili ogromne hrastove pougljenjene trupce. To je dokaz da se tu nalazila šuma Ortolovec koja je prilikom poplave nestala, a s njom i pesjaneki. (Sv. Marija, kaz. Klarić)

Naši starci su nam pripovedali o pesijanekima. To su bili ljudi niska rasta, na konjima, koji su došli iz daleka. Pesijaneki su ih prozvali zato kaj su meli čudne glave. Oni su pljačkali i zlo stavljali na naše stanovništvo. Tak su se ljudi sklanjali prek noći na jedno mesto koje je bilo okruženo močvarom. I to mesto su nazvali Konaki. Jer su tu konačili, prenoćivali... (nepoznati kazivač nepoznata imena, Sv. Marija)

Istovjetan je hrvatskome rasprostranjenom *p(a)soglavcu, pesjaku, pasjanu i songlavu*, navodno rođenom iz promiskuitetne veze (Grbić 1998: 315). Suodnosi se sa folklornim *divljim čovjekom/zvicerom* (Vrkić 1995b: 425, 461), *Zvizdarom* (Bošković-Stulli 1997: br. 64) i sa (*zelenim*) *Jurjem* jer je divlji, jednook i zelen ljudožder (Belaj 1998: 194; Grbić 1998: 315). Zelen je i *kamen* koji navodno iz zemlje izlazi na mjestu udara *groma* (Marof, kaz. Trstenjak), nalik gromolikoj sjekirici koja se povezuje s Perunom (Belaj 1988: 88, 90). U egipatskim i azijskim predajama *pas* je vratar svetih mjesta i tvorac vatre, a u keltskoj i grčkoj mitologiji mitski predak i višeglavi čuvar Podzemlja sa zmajskim repom i zmijskim glavama. »Nema mitologije koja psa (...) nije povezala sa smrću, s paklom, s podzemnim svijetom i nevidljivim carstvima kojima vladaju ktonička ili mjesečeva božanstva«. Psoglavi gospodar šuma i posrnuli

gospodar svjetlosti, u drugom dijelu godine gubi svoju nebesku moć. Budući da je jednook ili oslabljena vida, intuitivan je i vidovit (Chevalier i Gheerbrant 1994: 254, 451, 476, 478-479).

Pozoj

»Onaj koji zja, sve proždire« (Deželić 1911: 43), »žejen kak dúga!«, »zija kak pozoj!« i »loče kak smuk, zmaj je koji razjapljene gubice riče zbog žeđi. I *dúga* navodno pije vodu (Međimurje, kaz. Škvorc), u balto-slavenskim predajama *dúga* guta ljude i životinje, a rus. *zmej* je 'dúga'. Prema »Upitnicama EA« OEKA FFSZ, u Međimurju je posvjedočen jezerski *pozoj* (Goričan) i *pozoj* bez opisa (Sveta Marija). Prema međimurskim i drugim hrvatskim predajama, nastaje od devetogodišnje *ribe*, *žabe*, krilate ili stare *zmije* (Prelog, Jagić 1948: 178; Nodilo 1981: 185, Jagić 1971: 268-269, Kutleša 1997: 402) ili *kuščera* (Šantalab 2000: 184) duboko ukopanih u blato, od *kokota* starijeg od sedam godina (Međimurje, Gönczi 1995: 122), od krilatog *konja* (Kolman-Rukavina i Mandić 1961: 77), od *vražjeg vraga* (Nedelišće, Preložnjak 1993: 407), odnosno od neodgojena djeteta »neke razuzdane matere« iz močvare (Jagić 1948: 178-179). Višeglava je smrdljiva krvopija i ljudožder (Valjavec 1890: br. 5; Kutleša 1997: 402), munjevitih očiju (pa budan spava i usnuo bdije) usađenih u rogatu glavu s krijestom i magarećim ušima, oštrokljun i oštrozub, zelena gušterska tijela otrovne krvi (Peragraš 2002: 77) koje se u letu prelijeva u dúginim bojama, medvjedih šapa, zmijskog repa i orlovih ili paunovih krila izraslih nakon svakog Ivanja (Deželić 1911: 26). Svake se noći ili svakog proljeća budi i iz močvarnih (Šantalab 2000: 184) ili ponornih vodenih dubina uzlijeće uvis (Vrkić 1995b: 459). Katkad na njemu jašu *vještice* (Deželić 1911: 26, Zvonar 1987: 238, Vrkić 1995b: 98), njihove domačice (Smiljanić-Spasić 1964: 171). Otima lijepe djevojke i s njima začinje junake (Peragraš 2002: 76), da uznemiren uzrokuje potres i nepogodu (Petr Marčec 2006: 204). Tajna njegove iznimne moći leži u jajetu koje se nalazi u golubu, golub u zecu, a zec u njegovu tijelu (Zvonar 1987: 254):

...Vezda oroslan pograbi pozoja i vubil ga je, a mam iz njega skoči zajec, zajca je vlovil, anda iz zajca je zletel golub, on se je doteknul pera iz orla i postal je orel i vlovil je goluba. Golub mu je znesel jajce, ovo jajce je on spravlil... (Valjavec 1890: br. 15)

Čakovečkome je glava navodno ispod Staroga grada, a rep ispod nekadašnje mihovljanske gotičke crkve sv. Mihovila, odnosno ispod crkve sv. Nikole nekadašnje župe sv. Mihovila (Petr-Marčec 2006: 202-203). Gornjomeđimurskome malom štrigovskom *pozajo* jedna predaja glavu smješta pod baroknu crkvu sv. Jeronima, a rep pod barokiziranu župnu crkvu Marije Magdalene ili pod crkvu sv. Jurja u Sv. Jurju na Bregu (nekadašnji Sv. Juraj med Vodami), a onaj u Zasadbregu leži ispod Katičinega brega, imenovanog po vlasnici posjeda (kaz. I. Novak).

Većemu je rep u nedelišćanskim Vražjim jamama kod Gornjeg Hrašćana i glava ispod štrigovske crkve sv. Jeronima, odnosno ispod crkve sv. Jurja u Sv. Jurju na Bregu čije se podnožje zove Pekel ili u jednom zdencu u Okruglom Vrh:

...ispod Vražjih jami je zapravo samo njegov rep, »a pozoj je tak veliki kaj mo je glova tijam pod Svetim Jurjom na Brego... A negda se zna i zboditi...« (Preložnjak 1993: 407)

Jedan donjomeđimurski navodno je ispod Čukovca, a drugi ispod Krčnog brega između Sv. Marije i Donjeg Mihaljevca. Treći je u donjodubravskoj Vražjoj jami, blizu koje je viđena i višeglava devetorepa *kača* (Bartolić 2007: 226; Novak 2007: 252). Četvrti se pruža od donjovidovečke Čičenske jame do legradske crkve sv. Mihalja, a navodno je viđen i u žutoj jami između Kotoribe i Donjeg Vidovca (Petr-Marčec 2006: 204; Kotoriba, Sabolić 2015: 83).

Prema Donjem Vidovcu se pružala gusta šuma. Bila je u blizini rijeke Drave. U toj se šumi nalazila jama bez dna zvana Pozojeva jama (...) Oni koji su u blizini radili na poljima čuli su riku. Pozoj je jeo ljude. Iz čeljusti je ispuštao vatru (...) Bio je ogroman, zeleni, s grbama na leđima... (Donji Vidovec, Ana Orehovec 1998: 272)

...Vu Vidovci se negda verovalo da je pozoj na vidokem hataro: rep mo je pod cirkvom, a glava dalko od sela, okoli pol kilometrov, v Čičanjski jami. To je već rečeno veljko i globoko zviralo, čez koje teče potok Bistrec, koj i dobiva največ vode z toga zvirala. Ime je to zviralo dobilo po poljo Čičanjo, de se i nahađa. On pozoj tobože spi v Čičanjski jami koja nema dna... (Donji Vidovec, Strbad 1987: 451)

Tamo gdje plamti *divlji jogenj*, pod zemljom je zakopano blago koje čuva zmaj. Germanski folklorni motiv *zlatonosne vreće* koju zmaj spušta kroz dimnjak, podsjeća na predaje o sjedokosim darivateljima, slav. Dajbogu i kršćanskom sv. Nikoli (Hall 1998: 220). U ind. mitologiji zmijoliki (zmajoliki) Vritra u borbi s Indrom i u iranskoj Azi Dahāka (Zahhāka) u borbi s Ahura Mazdom, egipatski sokoglavni Horus u borbi sa zmijom Apopis ili s podzemnim Setom, kršćanski rimski konjanik ili sveci (sv. Juraj, sv. Mihael, sv. Marjeta), folklorni preučeni *dijak Grabancijaš* ili *nevin mladić* u borbi protiv zmaja – predodžbe su samooplodne utrobe svijeta (Jagić 1948: 178-179). Srpska predaja govori o samo jednom preživjelom plamenom *divu-zmaju* koji je, ukrcavši se u Noinu korablju, preživio Potop (Smiljanić-Spasić 1964:171). A jedna nabožna predaja svjedoči o Lutherovu reformacijskome štovanju *pozvoja* (Zvonar 1987: 301-302).

Ispričala je baka da su hodali selom ljudi zvani grabancijaši. To su bili ljudi koji su učili svećeničko zvanje, hodali su svijetom kao današnji misionari i molili se bogu, a on im je davao veliku moć i znanje. Bili su bijedno obučeni i nosili su torbu i pod pazuhom debelu knjigu. Ti ljudi su išli po selu i tražili samo kruha, mlijeko i prenoćište. Kada bi grabancijaš došao u kuću, počeo bi moliti iz otvorene

knjige. Sa trama bi padao kruh, tako da gazdarica nije mogla odbiti njegovu prošnju. Grabancijaši su po danu molili, promatrali prirodu, ptičji i životinjski svijet. Tako je jednom zgodom grabancijaš, zvani Šalamon, porijeklom iz Donjeg Vidovca, čuo da u šumi zvanoj Žerovnjak postoji pozoj, tako velik da mu je glava u jami, a rep mu se vidi pri crkvi sv. Mihajla. Za Šalamuna se vjerovalo da je bio preškolorani grabancijaš. On je otišao u šumu do jame, otvorio knjigu i počeo se moliti bogu. Molio se tako dugo dok se nije naoblačilo i počela je tutnjava u zemlji, a iz jame je izašao pozoj. U svojoj torbi grabancijaš je imao zlatne uzde i jedino njima je mogao upravljati pozojem. Kad je pozoj izletio iz jame, Šalamun mu je bacio uzde i zajahao ga. Vjerovalo se – kud je pozoj letio, tud je padala tuča ili je grijalo sunce, po želji grabancijaša. Još danas postoji jama koja je dobila ime po Šalamunu i zove se Šalamonova jama. Ona je godinama zarasla travom i sada je duboka oko 10 metara. Još prije četrdeset godina oko Šalamonove jame znala se čuti rika... (Sv. Marija, kaz. Klarić)

Kao poglavar nebeske anđeoske vojske, arhanđel Mihael je u Nebeskom ratu sa Sotonom, u svetopisamskom »Otkrivenju« poistovjećenim sa *zmajem* ili *starom kačom*.

...Pozoj je stara kača... (Sv. Marija, kaz. Pongrac)

Okovani ili pobijedeni gmazovi prikazuju se pod nogama Djevice Marije kao simbol pobjede nad zlom (Chevalier i Gheerbrant 1994: 797, 799; Hall 1998: 43, 203, 367-368).

Skifač

U Macincu se pričalo o nevidljivom psećem duhu *skifaču*, čiji se lavež katkad čuje na polju (EA Up. 143, 145).

Svečari

Za života su kao ljudi preoravali *meje*, a nakon smrti na raskrižjima se navodno javljaju kao noćne mačke, kružeće lebdeće *svečice* (Kapelščak, kaz. Hrženjak; Sv. Mihalj, Pomurje, CD Eperjessy 1964: 252/8), poskakujući noćni plamenovi ili bezglavi ljudi kojima umjesto glave gori *sveča* (Grabrovnik, kaz. Makovec). Noću gnječe spavača (Ivanovec, Črep 2004: 217), a smješteni na zaprežnim kolima *konjima* otežavaju vuču:

...te svečice su duše mrtvih koje nemaju mira i iščeju da se nešče pomoli za njih, jer nemju nikoga ko bi njim dal na mešu... (Legrad, Bango 1984: 188)

Tjera ih kletva, a molitva ih privlači i oslobađa od grijeha (Jurovec, kaz. Horvat).

Tuplenik (vodeni čovek, vode(n)jak)

Navodno živi u rijekama Muri i Dravi te u potoku Trnavi. Nalik je višem i jačem čovjeku, tamnopusat je i kosmat, izrazito dlakav i s medvjedićim šapama. U vrijeme zabranjenog ribolova oko podneva, neoprezni ribiči ga navodno mogu uhvatiti u tijelu zmajolikoga bezrepog *šarana* (Petr-Marčec 2006: 204-205). S njim se suodnosi dalekoistočni folklorni *šaran* koji se može pretvoriti u krilatog *zmaja*. Također i bezrepi *šarkanj* na kojem jaše *zmaj* i koji kao *ubog čovjek* po Zemlji

prosi mlijeko, pa kad ga ne dobije, uzrokuje vjetar i tučonosne oblake (Vrkić 1995b: 441). U Pomurju se pričalo o njegovoj crnoj ruci kojom utapa ribare na Novu Godinu (Pomurje, Balažin 2006: 74). Navodno je viđen i na dravskom nasipu na Mladu Nedjelju. Uvečer se primiče k vatri ugrijati se (Legrad, Bango 1984: 188-189; Sv. Mihalj, CD Eperjessy 1964: 252/5). Kad zvoni crkveno zvono, pjevajući ili glasajući se kao začarana guska »U-ta-ta-ta! U-ta-ta-ta!«, mami neoprezne, a nerazumljivim mumljanjem najavljuje nečije skorašnje utapanje. Katkad ga prati dugokosa i naga sirena *ženoriba* zanosna glasa (Vrkić 1995b: 461), u Međimurju poznata kao *murska dekla*.

Vodenjoki so živjeli v globoki vodi. Dok so se deca išla kopat, stareši so im navek govorili: »Kaj neš v globoko vodo! Tam te zgrabi vodenjok koj na rokam ima veliko gronje. I z tem te zgrabi, potegne v vodo i nigdar te več na. (donje Međimurje, nepoznati kazivač)

...Bilo je to oko 1 sat u noći. Nije bilo još velikog mosta preko Drave, pa je moj djed krenuo uskim pješačkim prolazom. Tada je od ceste krenuo po tom malom mostiću i najednom, ispod njega se pojavi vodenjak duge kose i sav u dlakama. On je svojim velikim rukama zapljeskao i povikao »Haj! Haj!«, kao da je bio presretan da mu dolazi plijen (...) vodenjak je još jednom zapljeskao i svojim krikovima vikao, te skočio u Dravu kao da je veliki voz sijena pao u tu vodu. Moj djed neko vrijeme nije mogao progovoriti ni riječi... (Sv. Marija, kaz. Klarić)

Topljenik je vikal: »Hodi hojc, hodi hojc!« I koj se kopal, ako mu je topljenik uspel v lončec dušo zaprti, te se več z vode vun ne vrnol, a ako mo je duša pobegla, te je ostal živ. (Donja Dubrava, Novak 1985: 32)

Pri međimurskim mrtvim riječnim rukavcima, jezerima i močvarama gnijezdi se plaha i u opasnosti ričuća ptica *vodomar*, čija su međimurska pučka imena *bukavac*, *bunkač*, *ribar* i *vodeni bik*. Za nju se vjerovalo da je začarani *vodenjak* ili *zmaj*.

Jedno protuljetje su Vidovci, v Dražici, pojavil bunkač, ftica koja živi okoli vode, gnjezdo si dela i jajca nese na šašovi kerticaj. Ta se ftica glasi z jakem, debelem glasom, kad dej bik tupal. Takvo ima perje kaj jo je teško spaziti. Jako je plaha, pak se ne pokažuje čoveko. Vidovski lovci (ne znajoč kaj je to) organizerali so hajko na to životinjo, misleč da je to pozoj koj bi mogel naprajti fno go zla, morti i čoveka pojesti... (Strbad 1987: 466)

To je nadnaravno biće odjek antičkim i predantičkim (riječnim) božanstvima kojima su se žrtvovali konji (Peragraš 2002: 19).

Vragi

Međimurski *vrag* opisuje se crn, rogat, repat s kandžama na nogama, onaj koji osobi u njegovoj vlasti uzvraća novcem i moći (Gönczi 1995: 122). Od zemlje je navodno stvorio sv. Iliju, da bi ga svetac slavio i štovao, no Bog je sveca uputio kako da ga gromovima bjesomučno progoni (Novak 2007: 53-54). On je, dakle, 'neprijatelj', što je i značenje njegove praslav.

imenske osnove (Gluhak 1993: 680). *Černi vrage* ljude potkupljuju skrivenim novcem (Gönczi 1995: 122) ili blagom koje svake subote poslije *kvatrenog petka* (uoči mladog Mjeseca) na raskrižju premeću i suše da se ne upljesnivi, ispunjavanjem želja zadobivajući ljudsku dušu (Strbad 1987: 540, Vrkić 1995b: 178). Svaki je *petek šantavi* (Prelog, kaz. Kavran), tj. 'šepavi', a takvi su također folklorni *Jura zeleni* (Žganec 1950: 350) i *vragi* koji se liježu kad *crne kokoši* s *crnim pijevcima* snesu jaja koja se tri tjedna drže pod lijevim pazuhom (Vrkić 1995b: 427, 457):

...Davno kad je Ujak bio mladić, vraćao se u noći iz vinograda i prolazeći kroz šumu opazio je u lugarevoj kućici svjetlo, pa je otišao do kućice, pogledao kroz prozor i vidio vragove sa rogovima kako broje novac. U sredini kućice bila je velika hrpa novaca oko koje su se vragovi prepirali (...) Ujak se toliko prestrašio, potrčao je prema kući i od straha zanijemio... (Čakovec, kaz. Bajsić)

Pernati su ili dlakavi, uhati, rogati, repati, smrdljivi, hitri, kandžasti, pandžasti ili kopitasti, ružni (Beškar 2004: 82). U srednjovjekovnim predožbama su, kao i zmajevi, hibridna bića. Tako se u Salzburgu pričalo o nekoj Matheji Lang koja se preobrazila u žutoga *šumskog vrage* – s kokotovom *rožom* i s bradom na ljudskoj glavi, s orlovskim nogama, slonovskim *capama* i psećim repom (Vnuk 1987a: 99). Danju borave na sjenovitim i vlažnim mjestima:

Vraćajući se kući jednom noću sa zabave, dvojica mladića morala su preći preko polja koje se steralo između međimurskih sela Gornjeg Hrašćana i Pribislavca. Silno su se uplašili kad su vidjeli gdje kraj nekakve jame plešu vrazi. Ujutro su se vratili da pri danjoj svjetlosti izbliza razgledaju mjesto jezivog događaja. Međutim, jama je do vrha bila ispunjena blatnom vodom. Mladići su za dugački konopac privezali oveći kamen i bacili ga u jamu. Nevjerojatno, jama nije imala dno! Od tada ta jama nosi naziv Vražja jama. (Pribislavec, kaz. Kovačić)

Najopasniji su noću, zimi i u tzv. *nedoba* – nekrštene dane od Božića do Sv. Tri kralja (Gavazzi 1991: 215-216). Predaja mađarskih Hrvata govori o *kući vragova* koja drži Zemlju (Franković 2009: 210). Vjernike iskušavaju, a slabovjerne upisuju u *paklenu knjigu* od volovske kože (Bošković-Stulli 1997: br. 52). Među njima najgori je zmijolik ili zmajolik *stovrag*, *šantavi vrag*, *šatan*, *đav(a)o*, *sotona*, *Lucifer* (Vrkić 1995b: 456, 457). On je zloduh podrijetlom od nekršćanskoga folklornog *demon*a (Lozica 2002: 42) ili od kršćanskog *palog anđela* (Colin 2004: 1994: 459). Međimurske predaje o *potonulim crkvama* (npr. u Sv. Mariji, u Murskom Središću) mogući su spomen na poganska svetišta, kakvo je možda bila navodna *vražja crkva* u zaselku Stanetić gornjomeđimurskoga trobrdnog naselja Sv. Urban (kaz. Šimunko).

3.2. ZDENA VODA

U slavenskim mitskim predodžbama **kultna voda** izvire uz **kultno stablo**. Hidronim *Dunaj* mitske vodena razdjelnice (Belaj 2014: 53-54) između svijeta živih i zagrobnog *Ireja* (Katičić 2011: 162) izvodi se iz lat. hidronima *Danubius* (*Danuvius*), vjerojatno keltskog podrijetla (možda iz gal. hidronima **Da:nuvios* koji se uspoređuje s velš. hidronim *Donwy* i iz ie. korijena **deh2-nu-*, što se također odražava prethodno predstavljenoj avestičkom *da:nu-* i osetskom *don*)²⁹⁶. Pretpostavlja se da slav. hidronimi rijeka Don, Dnjeper i Dnjestar, posuđenice iz irano-skitskih ili alanskih jezika, sadrže isti indoeuropski korijen (Pokorný 1959: 175). Stvarne velike rijeke mitologizirane su i kultno opjevane zbog periodičkog plavljenja kultivirane zemlje, što je osiguravalo rast zasijanih kultura i hranu u konačnici.

Na Dravi je nakon Prvoga svjetskog rata bilo ukupno pet plitkih prijelaza *broda* (uključujući i legradski), a na Muri devet (Milinović 1997: 242). Međimurski poznatiji **hidronimi** su Mura, Drava, Trnava i Krka, a učestaliji izvorski *Zvirek* i *Curek*. Iako se lokalni naziv *Dunaj* dijela naselja Sv. Martin na Muri tumači utjecajem ne tako dalekog Beča u austro-ugarsko doba, naziv omišaljske Dunajske ulice nazvane po slijevanju kišnih bujica niz uličnu padinu, upućuje na moguće nekadašnje kultno obilježje međimurskog lokaliteta. Hidronimijski su također obilježena druga **međimurska kultna mjesta**: povijesni Sveti Juraj na Vodama (danas Sv. Juraj na Bregu) imenovan po nekadašnjem izvoru ispod glavnog oltara župne crkve, kapelica sv. Vida u Žiškovicu ispod koje je navodno smješten vječni pitki *zvirek*, Štrigova s čudotvornom vodom u *bunaru* (*zdenčecu*) i dr. **Predaje** o zmajskim jamama i zdencima te brojni **obredno-običajni postupci** s vodom kao što su umivanje u cvjetnoj vodi (na Cvjetnicu, Veliku subotu, Kvatre, Veliku Gospu, Badnjak i Stjepanje), uskrсни blagoslov *svete vodice*, jurjevsko *kinčenje bunara* i djevojačko *božično darivanje bunara* jabukom *betlehemom* (*božičnica*) (Blažeka 1941: 68), proljetno *kotanje v rosi*, magijsko *gatanje o življenju* (pomoću olova, ugljena ili voska u vodi), *skidanje vurkof* polijevanjem i parom od usijanog lanca *žlajdernice* potopljenog u vodi. Blagdanski se periodički gatalo i o vremenskim prilikama tijekom godine.

Izvor-voda izvirala / iz kamena studenoga, / iz bunara dubokoga... (Konštari, kaz. Ratković)

Dogo kak žrt, črno kak smrt. Kaj je to? (Zdenec.) (Međimurje, Hranjec 1997: 220)

²⁹⁶ Na podacima zahvaljujem akademiku Ranku Matasoviću (elektronička poruka, 20.02.2017.).

Međimurski pojam *veter kozoderec* (Strbad 1987: 558) označava ranoproljetne **vremenske neprilike** kao što su iznenadni snijeg ili krupa, kada za prvoga lijepog vremena u godini istodobno »ide na obje šorte, na pizdi i na guzici voda iz nje« (Bošković-Stulli 1999: 134). U drugim hrvatskim krajevima to razdoblje poznato pod nazivima *babina voda*, *babini dani* (*frukovi*, *jarci*, *kozličići*, *ukovi*, *uzajmenici*) označava prvih desetak ožujskih dana koje je navodno prevrtljiva i osvetoljubljiva *veljača* uzajmila od *ožujka* da bi nakon prvog proljepšanja vremena nepogodom kaznila *babu* koja se izvevši *kozličće* na pašu podsmjehnula prolaznosti hirovite veljače (Čelan Gaganić 2007: 19). Maskulinizirani *veter kozoderec* uzročnik je nepogode koja navodno uvijek pristiže iz zapadnoga *babljeg kuta*, po kojem je nazvan najstariji dio Bablji kut uz mursku mrtvaju međimurskog sela Miklavec. Toj predaji odjekuju hrvatske **tradicijske dječje igre**: slavonska "Ledene babe" (Lovretić 1990: 489) i dalmatinska "Slipe babe" (Stipišić Delmata 2012. IX: br. 11) te srodna im bilogorska "Zaleđena baba" (Matunci 2010: 84). U Imotskoj krajini tri *marčane bure* (na početku, u sredini i na kraju ožujka) navodno zapušu prije nego li u prirodi proključa voda. U Srbiji je zabilježeno vjerovanje da je voda potekla kad je stijeni nastaloj od *okamenjene babe*²⁹⁷ neki čovjek uzviknuo »Ždrijebi, baba!« (Plas 1999: web, 184-212). S tim je **kulturnim rađanjem i plodnom vodom** u vezi posavskim pojmom *babini tanec* koji označava 'ranu kišu' (Mrgić 2012: web) i koji se suodnosi s toponimom donedavnoga pokladnog plesališta Štringulin u splitskom naselju Kamen (Stipišić Delmata 2012: 1341).

3.3. PREK MOSTA ČEZ VROTA

Neočekivano okruženje u dva usporedna zapisa kajkavskoga svadbenog napjeva koje su svatovi pjevali tijekom odlaska nevjeste u s mladoženjom u novi dom, suodnosi se s onostranim svijetom mrtvih u kojem je sustav invernih vrijednosti.

...»Hodi, mila, z nami, hodi, draga, z nami, / v našoj ti je zemli dobro i predobro! / Vu našoj ti zemli tri puta vu letu, / tri puta vu letu pšenicu ženjeju. / Vu našoj ti zemli tri puta na letu, / tri puta na letu gorice bereju. / Vu našoj ti zemli peneze ne broje, / nego ti je, mila, z mericami mere, / z mericami mere, sipom nasipaju.« (Hodošan, Žganec 1950: br. 123)

...»Devojčica mlada, gda te zapelaju, / gda te zapelaju v njegovo dvorišče, / gda ti budu dali kupičicu vinca, / ne budi ga vzela, niti dragom dala; / gda ti budu dali šnitičicu kruha, / ne budi ga zela, nit' dragomu dala; / kad ti budu rekli na postelku leči, / ne budi ga legla, doklam ne popraviš!« / Pod glavoj je našla drobne guščereke, / pod soboj je našla same brajnske zupce, / pod nogami našla same

²⁹⁷ O *kamenim babama* vidi radove hrv. etnologinje Jelke Vince-Pallua i slov. etnologinje Katje Hrobat Virloget.

kače žabe. / Vince razlejala, ledinka zgorela, / cucku si je dala šnitičicu kruha. / Cucek je odnesel same kače žabe. (donje Zagorje, Žganec 1950: 381)

Takvo shvaćanje, srednjovjekovni *justalionis*, prvotno je u vezi s kažnjavanjem grešnika prema načelu odmazde (npr. silovatelja će silovati, ubojicu će ubiti), a kasnije s načelom uravnoteženosti (npr. bogat će biti siromašan, vladar – rob, gospodar – sluga), u konačnici s načelom obrnutog predznaka za sve životne pojavnosti (Detelić 2007: 59).

Dini, dini, dana, / vozi baba bana / na črleni kolci / šepavemi konjki. / Ki bi išel gori / na črlena kolca, / on bi videl čudo: / puru okovanu, / gusku osedlanu. / Vuk ti mešu služi, / lisica ga dvori, / zajec Boga moli, / vrana lebom vala, / krumpač drva kala. (Kuhač 1941. V: br. 137, inačica)

Stara baba gube zanje, / muž korenje pleve. / Stari dede žabe pase, / sin pa puže strelja. // Vsi studenci so presahli, / same luže 'zvirajo. / Vsa dekleta so pomrla, / same babe rajajo. / Primi žabo, vdari babo, / kaj bo baba rajala! (Bela krajina, Šašelj 1906: br. 87)

Sava teče preko Velebita, / a Korana preko Kutereva. / Vino piju dva mrtva junaka, / a dvori ih bez glave djevojka. / Pečena im kokoš nese jaja, / oblijeću ih orli i gavrani... (Krasno, Grčević 2000: 452)

Međutim, moguće mu je i tumačenje kršćanskom reinterpetacijom poganske zagrobnosti. Motiv *kruha* za smirenje krvoločnih *pasa vilinske babe Suđenice iz čarobne šume* također se javlja u međimurskoj bajci »Brod koj' pe po zemlji kak po vodi« (Donja Dubrava, Žiga 1985: 66), u kojoj se motiv divovskog *broda*, njegova graditelja *siromaha* i nevjeste *kraljevne* sudnosi i s hrvatskim napjevima, pjevanima u ulačanim *mačevnim kolima*.

Ladko Janko ili *Ladko Ivan* povijesni je senjski junak Ivan Vladković, opjevan folklorni Ivan Senjanin, supstitut također folklornoga mitskog *Janka*:

Lijep ti je Ladko Janko, / još je ljepši konj pod njime: / iz čela mu Sunce sjaje, / izpod grive Mjesec svieti, / iz kopita kremen kreše, / iz bedra mu munja ita. / Gledala ga djevojčica / izvr' dvora majkinoga, / pa govori djevojčica: / »Gledaj, majko, Janka Ladka! / Kako j' lijep Ladko Janko! / Još je ljepši konj pod njime: / iz čela mu Sunce sjaje, / izpod grive Mjesec svieti, / iz kopita kremen kreše, / iz bedara munja ita! / Pozov' mo ga na večeru, / pitajmo ga za deželu!« / Pozvale ga na večeru, / pitale ga za deželu: / »Boga tebi, Ladko Janko, / kako tamo u deželi?« / Odgovara Ladko Janko: / »Dobro tamo i lijepo, / žito žitom zasipuju, / vino vinom zalievaju, / trava travu porašćuje, / listak listka dočekuje, / mladi nam se ne staraju, / stari nam se pomlađuju.« (Žumberak, Grgec 1993: br. 93)

Zaspo Janko pod jablanom, / mile moje drage. Lepe moje crne oči, pogledajte na me! / Pod jablanom, zlatnom granom, / mile moje drage / ... / Ja otgnrm zlatnu granu, / mile moje drage. / ... (Tomašica Žganec i Sremac 1951: 173)

On je hrv. čestitarski ophodnik *Đuro (Juro)* koji ispod **mosta**, slavenskoga mitskog stabla položenog za prijelaz preko mitske vode, korača kroz vodu (Belaj 1998: 219, 238).

Hej, hej, Jurica, kade j' tvoja pjernica? / Šao sam uz Dunaj, spala mi je va Dunaj. / Šao sam po nju čr Bizonju. / Bizonjiguslaju, štakuri tancaju. / Našao sam mrkvu, velje sam crknuo. (Hrv. Jandrof, Jankovič 2007: 89)

To je u vezi sa slavenskom mitskim predodžbama o proljetnom povratku vegetacijskog boga Jarila iz podzemne onostranosti preko mitske vode razdjelnice u nadzemnu ovostranost (Katičić 2011: 87, 117-120, 135, 155, 162, 217) i o *duši* umrloga koja zagrobnu rijeku prelazi u pratnji vilinske sprovoditeljice (Belaj 1998: 290-291). Stoga se u gornjem Međimurju vjerovalo da je prolijevanje vode nakon izlaska gosta iz kuće veliki *coper* 'urok' (kaz. Škvorc). Motiv *mosta mrtvih*, znak razdvajanja dobrih od zlih koji padaju u bezdan, prvi put se javlja u perzijskim religijskim predodžbama (Mackenzie 2013: 126). Ličko mladoženjino običajno popravljjanje dotrajala ili porušena *drvenog mosta* (Grčević 2000: 250), krčki očevo blagoslov sinu mladoženji »Spomeni se, da si danas pasal veli most do mladića pametnomu človiku, virnomu mužu i dobromu ocu...« (Zec 1928: 170), obvezni prolazak ispod njega netom vjenčanog para u Leskovačkoj Moravi (Đorđević 1958: 478) i bunjevačko obvezatno svadbena prevoženje nevjeste preko *mosta* na putu novi dom (Sekulić 1991: 314), upućuju na onostrani prijelaz kroz osobita vrata predstavljena **dúgom** i njezinim tekstilnim supstitutima kao svojevrsni inicijacijski dnevni *šareni* (gornje Međimurje, kaz. Krištofić i Novak) ili *zlatni most* (Belaj 1998: 226), odnosno galaktikom Mliječnom stazom kao noćnim *mliječnim mostom* s kojeg folklorne srpske vračare *mesečarke* (Makedonija i Srbija, Kulišić 1979: 88) i slovenske pastirice izdašno muzu Mjesec ili krave u nepresušno jezero (Slovenija, Šmitek 2006: 32). Iza **dúge** i **galaktike** ili ispod **mosta** zamišljeno je lijepo, lagodno i obilato, rajsko mjesto u kojem raste stablo sa zlatnim jabukama (Jardas 1994: 316; Colin 2004: 107). Takvo je navodno i imotsko selo Vilenice u provaliji Bristi u kojem žive visoki, lijepi i bogati *vilinski ljudi* (Kutleša 1997: 388-396), takva je i slovenska lokavska jama Velenica koja se danju prelijeva u svim bojama (Čok 2012: 65). Svojevrsnu ovozemaljsku inačicu toga idealiziranog mjesta u tradicijskom poimanju predstavlja brak između žene i muškarca, zalog generacijskoj dugovječnosti uže i šire društvene zajednice:

Jedna ('e) kita kod Dunaja, a druga kod morja. / Kad se kite sklope, Dore će bit' moja. (Filež, Gradišće, Kurelec 1871: br. 61)

Dúga je, dakle, most u pretkršćanskim i kršćanskim predodžbama, prolaz u ovozemaljsku bračnu plodnost, vrata u *raj* dušama na Sudnji dan²⁹⁸ i mjesto uskrsnuća (Chevalier i Gheerbrant

²⁹⁸ Mitološki motiv *mosta mrtvih* između dobrih i zlih koji padaju u bezdan, prvi put se javlja u perzijskoj religiji (Mackenzie 2013: 126). Usp. s bilj. 133.

1994: 132). Pretpostavlja se da Slaveni nisu predočavali *raj* i *pakao*. Živi i mrtvi srodnici periodički su općili u strogo kontroliranim uvjetima – u određeno doba godine mrtvi su živima zauzvat za pridržavanje normi i običaja uzvraćali zaštitom i blagostanjem, u protivnom duše umrlih bi nespokojno lutale i pakostile živima. Duši pravilno ukopanog pokojnika bilo je zajamčeno priključenje dušama predaka u onostranosti (Radenković 2014: 43). O slav. onostranom Vireju svjedoče riječi: ukr. *vyrej*, polj. *wyray* i najvjerojatnije strus. oblik *irij6*. One izvorno imenuju ‘bajkovitu zemlju, zemlju kamo ptice odlaze zimi’, s njima se možda suodnosi prsl. *raj*, vjerojatna posuđenica iz iranskoga (piran. **airya:*, osetski etnonim *Ir* za zemlju i narod Oseta). Međutim, prsl. **raj6* nije u vezi s **irij6*, nego je ili posuđena iz iran. **ra:ya-* ‘bogatstvo’ ili je naslijeđeni praslavenizam. Ta se riječ etimologizira ili iz ie. **reHy-* ‘imetak, bogatstvo’ (lat. *re:s*, skr. *rayi-*) ili iz **roj* (hrv. *roj*) koja je podrijetlom iz korijena **reH-* ‘teći’²⁹⁹.

3.4. ZRASLO MI JE VEL(J)KO DREVO

Srednjovjekovno Međimurje je u 2/3 svoje površine bilo obraslo **šumom** (Milinović 1997: 242). Još početkom 20. st. hrastove i mješovite šume obuhvaćale su područje od Trnovca do Donje Dubrave, uz Dravu i uz Muru od Raskrižja do Kotoribe i Legrada, među kojima se isticala šuma Murščak. O starosti toga prirodnog blaga bespoštedno iskorištavanog u 19./20. st., svjedoči podatak o hrastovima Evi i Adamu promjera 2 m koja je nakon sječe vuklo sedamnaest pari volova (Bartolić 2002: 168). U vezi sa stablom ili njegovim dijelovima i pepelom, s obrednim ophodom, zasijecanjem, bičevanje, obradom, preplitanjem, paljenjem i rasipanjem, arhaični je običaj srećonosnog kucanja o drvo. Međimurska šuma *huta* katkad je listopadna *kneja* koja raste na močvarastom tlu. *Kneja* je i folklorna udavača (kaz. Lovrec), najvjerojatnije u vezi s *dundarom* u hrvatskome rasprostranjenom svadbenom napjevu "Vodili su dundaru":

Vodili su dundaro / čez zeleno dubravo. / Pitali su svatovi: / »Kade su ti darovi?« / »Nit' sam prela, nit' tkala, / već sam mlela i jela, / da sam bila debela / kodi vlaška nedelja!« (Damalj, Žganec 1950: 248)

Više je podataka o kultnom odnosu Međimuraca prema osobitim **stablina**. Tako je 1964. tijekom iskopavanja šljunka kod Cirkovljana navodno iskopan trupac **starog hrasta** veličine 11.3 m x 80 cm, na kojem je uočen »poganski slog«, no deblo nije dokumentirano jer je ubrzo prerađeno u pilani Janči Sveteca. Prema vidiocu obrtniku Franju Žeželju Mustaku iz Preloga, na

²⁹⁹ Na pojašnjenju i izvoru najsrdačnije zahvaljujem akademiku Ranku Matasoviću (e-pošta, 19.04.2017.).

totemu su bile vidljive oštećene figurativne rezbarije grupirane na sedam razina, svaka visine od 60-70 cm. Na prvoj razini bilo je prikazano pet osoba u sjedećem položaju, dva plesača i jedno dijete, na drugoj razini pet ratnika s kopljima ili svirača sa sviraljkama u pokretu, na sedmoj tri nazubljene glave – lijeva i desna u profilu, a srednja *an face*. Reljefi preostalih razina bili su vrlo oštećeni (Žeželj-Mustak 2005: 511; Šimunko 2005: 74-76). Kod **velike lipe** u nevelikoj šumi kod Novog Sela Sveti Rok, za ispunjenje zavjeta nakon haranja kuge u 17. st. podignuta je kapela sv. Roka i sv. Sebastijana, u koju su na Rokovo proštenje 16. kolovoza hodočastile procesije. Do sredine 20. st. jedan bi seoski mladić uoči Ivanja *ozavanjem* iz krošnje najviše seoske lipe najavljivao buduće godišnje ženidbene parove. Barokna proštenjarska crkva Majke Božje Loretske i župni dvor u Sv. Jurju na Bregu sagrađeni su u 18. st. pokraj stare crkve sv. Jurja okružene s pet lipa (Kozjak 2008: 4). Moguću pogansku obrednu ulogu stabla **kruške**³⁰⁰ u Međimurju potvrđuje motiv *kruške* u pjesmi "Na 'n kraj pota tepka hruška" (Novak 2007: 202-205), u napjevu kotoripskog kola "Vu toj turskoj zemlji jedna hruška bila", u bajci "Kak je išel f Pekel po pismo" (Donja Dubrava, Žiga 1985: 76) i u nazivu pokladne igre "Hruškica", a u gornjomeđimurskom običaju trčanja bosonoge djece na Valentinovo po *črlene čižmice* od kuće do prve kruške u voćnjaku (Zasadbreg, kaz. Bajuk).

Međimursko obredno-običajni postupci s dijelovima stabla i usmena predaja o njima obuhvaćaju božićno užiganje **panja trčeka** na svetome *hižnom jognjecu*, pokladno cijepanje **cjepanice** za uspjeh u ribolovu, mladenkino presvlačenje na hrpi cjepanica, pastirsko pokladno i proljetno plesanje sa **štapovima**, predaje o *vragu* i *kači*. Međimurke su na Cvjetnicu izrađivale apotropejske kitice *presmece* (*babe*, *puškice*, *pušl(j)eke*) od vrbove, drijenkove i voćkine **grančice**, a na Jurjevo su brezove **grane** uticale u nasade protiv *kača* i bukovim **granama** ukrašavale dvorišnu ogradu protiv *copernica*. **Šiba** je apotropejski pastirski i ophodni rekvizit novogodišnjih ophodnika, pokladnih i svadbenih maškara, roditelja i mladeži na Herodoševo. Katkad je zamijenjuje bič (*biček*, *korbač*), čijim se pucanjem simbolički nastojala skrenuti Božja pozornost i steći Božja naklonost, npr. kad bi na Sv. tri kralja gazda bičem ošinuo **vočke** za rodnost i plodnost (kaz. Farkaš).

³⁰⁰ U posavskom Komarevu zabilježena je apotropejska bajalica kojom se zazivalo da *vjetar* otpuhne kola s nepoželjnim gostima navrh *gorske ruške*, također i san o *vili* iz kruškine krošnje koja izabrane mladiće podučava odvratanju tuče, čitanju uroka i liječenju zmijskog ujeda (Šipuš 2017: 39, 132). U bugarskim predajama spominje se *samodívsko stablo* oskоруše (Stojnev 2006: 184, 277; Kulišić 1979: 65).

3.5. MLADINA MOJGA

Vrba je na Dalekom istoku simbol besmrtnosti, u Kini zagrobni simbol, na Tibetu znamen plodonosnog Bodhisattve, u slavenskim zemljama apotropejsko i zagrobno te kršćansko prokletostablo (Vinšćak 2002: 117-118), u BiH i Srbiji zmijsko stablo. Skandinavsko sveto stablo je Ygraddsil, čije ime se etimologizira i iz hetit. *eja* 'vrba iva' (Belaj 1998: 83-84). Pozornost privlače međimurske obredno-običajne prakse sa vrbom *psekanjkom* i njezinim dijelovima. U međimurski *vuzmeni pušlek* obvezno se uticala propupala vrbova grančica *mujcek*, *nihaljka* za proljetno ljuljanje mladeži plela se od vrbovih grana, *vuzemena košara* i apotropejski *korbač* izrađivani su od vrbovine, djevojke su *pogačo* za sklapanje posestrimstva ukrašavale vrbovim *locenjom*, pastiri *jurjaši* pleli su *koš* od vrbovine ili su se ovjenčavali vrbovim *vencima*. U srednjoj Rusiji djevojčice su sedme nedjelje po Uskrsu plele vjenčiće od vrbovine i cvijeća za običaj sklapanja posestrimstva, a u pokrajini Tuli isto se slavlje upriličavalo oko vrbe *kume* (Conte 1989: 243). Folk. motivi *vrbe* u međimurskoj bajci "Laž", po kojoj se izrasloj iz konjskih leđa siromah penje u nebo, i u uzrečicama »Venčani pod vrbom.«, »Da na vrbi rodi grozdje.« i »Gda Marija-Svečnica v zemljo svečo vužge, mom počne okoli vrbe zemlja čneti.«, upućuju na kršćansko predočavanje **vrbe** poganskim **stablom svijeta** u vezi s nekim nemogućim događajem ili s divljim brakom (Donja Dubrava, Žiga 1985: 90; Janković 2007; Vinšćak 2002: 119).

Međimurska folkloristica Marija Novak tematizirala je mitološki kontekst proljetnoga posestrimsko-svatovskog stabilca *majge* (*najge*, *ropčenjaka*, *venjčanjaka*) ili dvije motke *štanjge* (*žrđi*) pričvršćene na vočku ili postavljene na ulazu u dvorište djevojčina doma i ukrašene rupcem, vrpcama, jabukom, kolačem, papirnatim đurđicama i zelenilom (Novak 2007: 139-140).

...Prosil bi ju, al' ju majka ne da. / Ukral bi ju, al' ju straža čuva. / Pod oblokom jablanovo drvo, / pod njim stoje soldati s puškami / i katani s golemi sablami... (Hlebine, Medjumurac 1896: 193)
Slični im svatovska olistala grana *draušec* (*fakoš*) koja se po dovršenju gradnje kuće i danas postavlja na desnu stranu krova (Balažin 2006: 87). Iz tih ukrasnih stabilca vjerojatno se razvio svadbeni barjak³⁰¹. Tradicija usađivanja svadbenog stabilca, poistovjećivanog sa zaručnicom

³⁰¹ Na božićnome i stipanjskom *dermeku* u Runovićima, neoženjen momak *kolovođa*, okičen cvijećem kao *mačkara*, u ruci je u središtu kola držao hrvatski barjak s nataknutom jabukom (Ivančan 1981a: 61). Sličan se svadbeni barjak na hrvatskome širem području zaticao u nevjestino dvorište:

Jesi l' čuo da sam isprošena, / isprošena i prstenovana. / Sutra će mi povodani doći, / povodani, kićeni svatovi. / Na dvoru je barjak udariti / i u dvoru kolo zaigrati. (Pomaz, Mađarska, Vujičić 1978: 194)

(Ivančan 1987: 93), spomen je na antička kulna stabla koja su isprva pripisivana isključivo božicama. Njegovi međ. nazivi *mojga* i *mojčica*, u mogućoj vezi s riječi *majka*, to potvrđuju:

Sjekli su visoko drveće i postavljali ih u dvorište; zatim su doveli koze, ovce i govedo i žive ih vješali po njima (...) još i ptice te odjevne predmete i djela napravljena od zlata i srebra (...) nosili bi svoje bogove oko drveća i podno njih palili vatru; u jednom trenutku sve je bilo u plamenu. (Lukian u Mackenzie 2013: 20)

Nordijski kozmogonijski Yggdrasil potvrđuje motiv **mitskog stabla vrbe** u koledi mađarskih Hrvata (Vujičić 1978: 146) i u zagorskoj žetvenoj pjesmi, a pejorativnoj ženskoj »neurednoj erotičnosti« (Katičić 2008: 83; 2011: 209) na tragu su predaja mađarskih Hrvata, svadbeno licitacijsko *spričavanje* u gornjomeđimurskome trobrdnom Sv. Urbanu i stihovano svatovsko provociranje mladenkine okretnosti u zagorskom Gregurevcu:

Iva je mlada, / vetrek s nom vlada. / »Pripravljaj, majko, rano obeda! / Ne čekaj Marka, obeduj, majko! / Marko je prešiel u ravno pole / rožice brati. / Pripravljaj, majko, ranu južinu! / Južinaj, majko, / ne čekaj Marka! / Marko je presel / ružice brati.« (Poznanovec, Delorko 1974: br. 51)

...Jednoć, šumom išao pastir sa stadom. Odrezao mladicu ondje gdje je curica bila ukopana. Izdjeljabo sviralu i frulica je zapjevala (...) Otkopa curicu iz šušnja. Izrasla bješe iz nje vrba, s koje bila ona svirala (...) I došle víle. Malenu okupale u potoku, a curica oči otvorila... (Mađarska, Vrkić 1995: 56-57)

Bog poživi perjačku mladu! Na mlaki je vrba, na vrbi je škraka, a na škraki pa je... na keroj su bili komari. Hote komari dol, kaj buju mužikaši mogli gor! (Sv. Urban, kaz. Srša)

Zdigni nogu, zdigni nogu, / voda curi sama, / zdigni drugi, / zdigni drugu, / teče ciela Sava! (Bajuk i Jembrih 2011: 159)

U Murskom oku okruženom šumom Pekel podno svetourbanskoga središnjeg brda Per(n)jaka, navodno se jednom utopila *lepa dekla* (kaz. Lovrec). Utopljenica iz te predaje podsjeća na folklorne vilinske *murske dekle*. Prema jednoj zagorskoj predaji, Črno oko na Ivanščici, povezano s Jadranskim morem, nastalo je od djevojačkih suzā neke nesretno zaljubljene crnooke djevojke (Botica 1995: 204). Jezero Morskie oko (Marinieno oko, Rybie Jezioro) u poljskim karpatskim Tatrama navodno je povezano s Jadranskim morem ("Szpiglasowy Wierch, entering heaven from above": web). Sl. *morské oko* označava 'duboko jezero u visokom gorju' (Katičić 2011: 140). U tu su vodu, dakle, s visinskog Per(n)jaka mogli biti detronizirani slav. božica Mor(an)a i njezin totem. Oko međimurskoga nekadašnjeg bezdana ispredaju se i druge znakovite predaje, npr. o *dogi* koja se upire o obližnje stablo (kaz. Srša) i o *copernicama* koje oko bezdana plešu (kaz. Krištofić i Novak). U rogozničkoj predaji pogled *Murina*, zmajolikoga vanbračnog Herina i Posejdonova sina te moćnog zaštitnika otoka Smokvice Vele i povijesne grčke Herakleje, na

najdulji dan u godini potiče bilje na rast iz kamena i morske životinje na skok iz mora u ribarske barke. Ta se neman svake godine zauzvrat ženi mjesnim ljepoticama koje zbog njegove jake krvi ne prežive prvu bračnu noć. Dojahavši na krilatom Pegazu s čudesnim kopljem u desnici, praunuk Aristoles Argonauta Jasona, zaljubljen u djevicu *Luciju*, smrtno rani neman koja kandžama iskopa i baci vlastite oči, a od nastane jezersko Zmajevu oko i najdublji dio Jadranskog mora. ("Zmajevu oko": web). Budući da su učestala međimurska vodena (npr. Čičenska jama, Pozojova jama, Vražje jame) te druga hrvatska vodena (npr. imotsko Zmajevu oko, brelska Zmajevača) i špiljska oka (npr. brelska Pozjata, bračka Drakonjina špilja), njihov ženski kulturni predznak i zlooki *vurok* povezan je s ostarjelim zlim *copernicama* i mlađim vješticijima *morama*. Naime, skandinavski *mor*, katalonski *mare* i francuski *mere* znači 'majka'. Budući da su hrvatski hidronimi najstariji onomastički sloj indoeuropskog podrijetla koji se odnosi na riječi za imenovanje vrste vode, način protjecanja vode i boje vode, slavenski hidronim **Mura** kojim je imenovana najsjevernija hrvatska rijeka izvodi se iz roman. *mōra*, što vjerojatno označava 'tamnu vodu'³⁰², a upravo je takva – Moranina voda.

Za Međimurje znam kak je dobilo ime, tu je negda bilo morje. »Međimurje malo, kam buš nam prepalo«, veli jedna pesem, a stari velijo da bo tu jempot došel ponor. (Zebanec Selo, kaz. Pajvot)

Spomenute predaje i nazivlje spomen su na indoeuropsko svrgavanje pretkršćanskih ženskih kultova i ustoličenje muških božanstava, koje potvrđuje podrugljiva i opscena pokladna spolna inverzija. »Nije teško vidjeti kako se vjerovanja u nečisto mogu iskoristiti u borbi za položaj...« (Douglas 2004: 23). I dok su Pomurke, na tragu magijskog kulta rodnosti i plodnosti, privremeno sjedale na zasijanu gredicu (Balažin 006: 87), u zagrebačkoj predaji mladić premine nakon što na uzvisinu odnese djevojku koja mu se obeća pri povratku pješice s prošćenja u Čučerje ako je prenese na obližnji Jebešbreg nedaleko kapele Majke Božje Snježne ("Poznate i nepoznate legende o Zagrebu i okolici: Prošćenje": web). Čini se da je borba za prevlast iznjedrila suzdržavanje od seksualnog čina na blagdane i spolni čin protiv grmljavine. Otvor na kuhinjskoj peći *zjalo* i ruktovorstveno-apotropejske *raljice* (Braica 1999: 108) znak su nezasitne *dundare*, zmaja u djevi koji noći nastoji proždrijeti usnula mladića (Vrkić 1995a: 188-190). Tome božanskom *zijevu* 'zubate vagine' ili vulve *cuce* koja život daje i život proždire, predočavane kuglastom munjom, jabukom, vijencom, pogačom, jamom, špiljom, krznom, kudjeljom, perjem,

³⁰²Podatak je preuzet iz izlaganja "Međimurska hidronimija" jezikoslovke Dunje Brozović Rončević na Stručno-znanstvenom skupu »Na bregima, med vodami...« u Štrigovi 28. – 29.09.2012.

vretenom nasuprotno je udo *cucek* predočavano gromom, štapom, mačem, sabljom, svijećom, iglom, preslicom, gljivom, vrhuncem. Rumunjski Rekaški Hrvati pričali su o nepogodnoj zmajskoj *hali* koju predvodi gospodar oblaka *Vulvaš* (Krpan 1990: 153-154). A podno Pernjaka i nedaleko od Morskog oka navodno je mjesto nekadašnje *vražje crkve* u zaselku Stanetić (kaz. Šimunko). Tu su još zaselci Oberlenduš i Pezdelo koji se jezično suodnose s onostranim. Također i čudotvorne Pizidvode bosanskohercegovačke Zvijezde planine na čijem Mokuša bregu navodno sjedi *kraljica*, zatim gorskokotarski, hvarski i viški izvori *Pizdica* te Vržerale između Tribnja i Kamešnice na ulazu u usjek između Livanjskog polja i Buškog blata (Berić 2013.). Kotoripska jesenska igra "Cucuduši" tradicijsko je natjecanje bezgaćih pastirica i pastira u prelaženju s jedne grane vrbove krošnje na granu druge krošnje i zaključnom spuštanju na tlo (Sabolić 2015: 106). Sastavni dio žive međimurske pokladne tradicije je podrugljivo-opsceno uprizorenje promiskuitetne *noseće babe* ili *ciganke* te svadbene igre "Traženja mladenke" i "Baba gljive brala" sa srodnim likovima *nore babe* i *babe z detetom* (Vince Pallua 2013: 236, 245-248). Radi se o fragmentu slavenskog mita u kojem bogorođeni *deseti sin* i *brat* (Katičić 2010: 183) preuzima tron ostarjele i zle majke na kultnome mjestu kakvo je moglo biti i kotoripsko Bogovo vrbje. Budući da je folk. *baba* spomen na slav. božicu Mokoš, objema je vodeni okoliš prirodno stanište, pa se voda uz monolitne kultne *kamene (šmrkave) babe* uočene u Istri i na Velebitu, također i iz kultnog izvora kakav je Pizdivode te iz pučko-prognostičkoga *babljeg kuta*, poistovjećuje s božanskom mokraćom, a vjetar s božanskim crijevnim plinovima (Hrobat Virloget 2012: 170).

3.6. POL(J)EŽAJ, POZOVIČ

3.6.1. POL(J)EŽAJ (PRVI GOST)

Prvi ranojutarnji **novogodišnji srećonosni čestitar**, katkad s propupalom šibom ili jabukom u ruci, zabilježen u novogodišnje doba na Kavkazu, u Huculščini, u slavenskim zemljama i u zapadnoj Europi, a u južnoslavenskim zemljama na Sv. Andriju, Sv. Barbaru, Sv. Nikolu, Sv. Luciju, Sv. Ignjata, Badnjak, Božić, Sv. Stjepana, Sv. Ivana i na Novu Godinu suodnosi se s **kućedomaćinom** kao božićnim donositeljem slame. Naime, u Hrvatskom zagorju selo je ophodio isključivo najzdraviji i najjači muški ophodnik koji je, prethodno postivši, u svaku kuću

unosio slamu, čvrsto sjedao na tronožac prekriven slamom, perjem ili jastukom (za puno jaja), rasipao kukuruzno zrnje, iskrio po ognjištu, bajao i pjevao božićne pjesme. Domaćica ga je zauzvrat zaogrtala (za izdašnost u vrhnju), zasipala žitnim zrnjem (za plodnost) i častila i/ili darivala jajima, suhim voćem, kobasicama, kolačima, alkoholnim pićem i tekstilijama. U Srbiji su ga zvali *radovan*. Ponegdje u Hrvatskoj i u Srbiji ta je uloga mogla biti dodijeljena Ciganinu, muškom djetetu, peradi (kokoši ili pijevcu) ili rogatoj stoci (kozi, kravi/volu, ovci/ovnu, konju), u vezi s **reinkarniranim pretkom** i pretkršćanskim **slavenskim božanstvom**, pa se katkad naziva *božjak*. Njegovi su najčešći pučki nazivi *polježar*, *polazar*, *polazič*, *položaj*, *poželjar* i sl. etimologiziraju iz ritualnim glagolskih radnji *polaziti* i *ležati* (Đaković 2002: 28-38, Gavazzi 1988: 167-168 u Đaković 2002: 28 bilj. 3, 5, 7, 11, 12, 15). U Međimurju se vjerovalo da je pokladni **ženski čestitar** srećonosan, a božićni zlosretan jer u sljedećoj godini uzrokuje oštećivanje sjekire (Zvonar i dr. 1987: 537), a u šibenskim Bratiškovcima rođenje ženskog djeteta (Furčić 1988: 503) jer prva ženska gošća uzrokuje »naprednu žensku stranu« (Filakovac 1914. 158 u Đaković 2002: 31). Pelješki koledarski skupljač darova morao je paziti da mu žene u košić ne ubace »puzdro od gudina, žilu od vola ili smučak, smrdeće jajce« (Bjelovučić 1910: 22). A prvi je muški božićni gost u kući u kojoj se udavala djevojka obvezno morao sjesti (Đorđević 1958: 439):

Božić selom bata, / na naša će vrata, / prosut šaku zlata. / Podajte mu trupicu / da privali guzicu, /
podajte mu ožicu / da pokusa bobicu. (Topolo, Simić 1959: 178, br. 55)

Prethodni podaci o novogodišnjem gostu upućuju na njegovu moguću povezanost s nedoraslim *torbonošom koledarskih ophoda*:

Ovdje su nam vrata / srebrom zalivena, / zlatom zakovana. / za njima je gospar / gospodskog kolina, /
Bog mu dao sina! / Bog mu do oženiti / i od pira podiliti, / i ubogu i bogatu, / viš' ubogu, neg' bogatu, /
a i nami kolendarim' / koji su vam kolendali / i na znanje vama dali / da je sutra Mlado Ljeto, / da vam
bilo mnogo sretno! / Nama jeste opet dosta / jedan kolač od Božića, / jedna noga od pračića, / meni
starcu mantalica, / kobasica od tri lakta, / da mi društvo bolje skaka. (Peljašac, Bjelovučić 1910: 22 b)

3.6.2. POZOVIČ

Međimurski **pozivatelj na svadbu** u Cirkovljanu bio je svečano odjeven zaručnikov otac *pozovič*, s vinskom čuturicom ovješeno o ramenu³⁰³ (Blažeka 1939: 195). Preloški mladi *pozoviči* u zapučku su imali utaknut navoštani ružmarin svezan bijelom svilenom trakom, preko

³⁰³ U podravskom Virju *pozovič* je bio isključivo dječak iz mladoženjine obitelji. On je na čelu svatovske povorke kuharicama nosio živog pijetla (Mihaldinec 1995: 271).

ramena prebačen vezeni *brisač* i o rukavu pričvršćene raznobojne duge *pantljeke* (Samobor 1997: 251). Vratišinečki mladoženjini mlađi i dobro raspoloženi srodnici *pozoviči* odjeveni u mađarske *lače*, *reklec* i *škrak*, na prsima okićeni *pantlekima* i *cimerima*, s *črlenim rupcom* pričvršćenim na leđima i s *zvočekom* na svakoj čizmi. U jednoj ruci nosili su *botu* omotanu *ježovom kožom* i ozvučenu *zvončekom*, a u drugoj dvodijelnu *čuturu* s *vinom* u prvom i *prosom* u drugom dijelu, kojom su nutkali pozvane nakon što bi svoj dolazak ceremonijalno najavili pucanjem iz *pištola* (Rkp. Mikac 1873: 2; Hranjec 1997: 132).

Pri nas je dober orsag. Mi imamo plote s poveticami pokrite i s hamicami podperte. Naj probaju naše gospe zaručnice mleko kak je slatko! (Sv. Martin na Muri, Rkp. Mikac 1873: 3)

Neki stihovi iz njihove **ophodne pjesme** nalik su pojedinim tradicijskim **dječjim pjesmicama**:

Poslušajte vagelijuma, / šteruga je napisau Čontek Čorbek. / Falen budi Ježuš Kristuš, / hižni japek i hižna mamica! / Naš hižni japek i naša hižna mamica / su vas lepu pozvali na neše gosti, / vas i som svojum družinum. / Ali more biti, bi vi veseli, / kaj mi svinskuga mesa ne bi imeli. / Mi smu klali prasca kak jarca, / imau je slaninu napre kak bič, / a odzoy kak nič. / Unda smu mi slaninu obesli, / na najži smu ju svezali na tri lance / i preštreknuli za sleme. / Ali nesreča se je prepetila: / lanci su se trgali, / slanina je pala doli i predrla prosnice. / A pri nas je bila jena dekla, / ona se je od kota do kota šetala, / a hižu je nigdar pometala, / pak su bile pavučine duge / i na ti pavučini se je / na sreču slanina zastajla. / Zatu bude slanine dosti / za naše poštuwane gosti. / Vi bi more biti veleli, / kaj mi goveckuga mesa nej meli. / Mi smu klali vola kak mola, / i to bu za naše poštuwane gosti / goveckuga mesa dosti. / Vi bi more biti veleli, / kaj mi divje pečenke ne bi imeli. / Naši tri jagari več tri dni strelaju / po šumi divjačinu. / Vidli su tri žute košute, / jenu su skorum strlili, / a dve su im pak vušle. / Zatu bude i divjačine zadosti / za naše poštuwane gosti. / Vi bi morti veleli, / kam mi mladinskuga mesa ne bi imeli. / Naši jagari su strlili tri senice, / to več tri dni naše sokačice / skubeju i preplavljaju. / To bu i pernote pečenke zadosti / za naše poštuwane gosti. / Vi bi more biti veleli, / kaj mi vina ne bi imeli. / Naši dva foringoši su se odpelali / v jeruzalemsku goru po vinu; / pak su se f klonjcu sreli; / ve pak se ne mreju reziti. / Ve pak smu mi, ja i moj pajdaš, / si vu svoje čuture natočili. / Ve daju š čuture piti tam kam su došli pozovat, / hižegospodaru, / onda dale govoriyu: / zatu bude vina zadosti / za naše poštuwane gosti. / Aku bi nas pak more biti / i petek zastigeu na gosti, / mi imamo i ribjega mesa. / Mi smu vužgali su Muru / od Ormuža do Legrada, / sa je zgorela, / a ribe su ostale. / Zatu bude i ribjega mesa zadosti / za naše poštuwane gosti. / Vi bi more biti veleli, / kaj mi peneze ne bi imeli. / Pri nas več tri dni / tri kuvoči v zapečku kujeju / na kuruznim koeju peneze. / Tu bude i penez zadosti / za naše poštene gosti. / Ali, najte se vi ufati vu te peneze, / negu si napunite žepe i torbe! / Ve pak prosimo grošek na strošek, / škudu, ka nam nau hudu, / banku, kaj si naša zaručnica kupi janku. / Jenu je mela, pa je pre peči sedela, / pak joj je zgorela. / Ve poak vas prosimu: najte se nika spričavati, / nego dvadeset drugoga februara, / jezero devetsto osemdeset i osmoga leta, / ka ste ob osmi vuri na mestu! (Vratišinec, Žganec 1968: 54-56)

Među zagorskim, gradišćanskim i subotičkim hrvatskim svatovskim pjesmama *jačkama*, koje su nekad pjevali putujući pisari i glazbenici *dijaci* (HE "Jačka": web), jedna rugalica iz Prisike u Mađarskoj pjeva o nespretnom i blagolagoljivom *staćilu* prepunom buha, a druga dijaloška o djevojkama koje se rugaju slamnom, pretilom, nespretnom, pijanom proždrljivom, gizdavom i

divljem *staćilu*, prijeteći mu da će ga izgrepsti, izgristi i pograbljati grabljama ili da će ga u kutu uhvatiti svatovski »stranjske loze vuki«, strpati u vreću i prodati na sajmu umjesto vola (Vuk 1991: br. 196, 197). Gradišćanski svatovski *staćilo* na glavi je nosio kapu okićenu ždralovim perom i cvjetnom kiticom, iz zapučka su mu virila tri struka ružmarina svezana dugom vrpcom, a u ruci je nosio sjekiricu *balticu*. Pucajući usput iz pištolja, u svatove je pozivao trokratno po jednoga najmlađeg muškog člana *bapca* iz obje vjenčane porodice. *Staćilo* je za odlazak u crkvu o rame ovjesio bijeli resasti *ručnik* i oko pojasa svezao kašmirski *rubac* (Frakanavi i Borištofi, Meršić i Žganec 1964: 160-161). Na svadbu mađarskih Hrvata vabio je *bábac* (*vabac*), tijekom svadbe svatovske darove za mladenku predajući *staćili* (Kuhač 1880. IV: 29 bilj. uz br. 1233). Rekaško-hrvatski mladoženjin *buklijaš* na svadbu je pozivao nudeći vino i rakiju u dvjema čaturama, ukrašenima cvijećem i svezanima rupcem, te vinom i rakijom u dvjema mješinama (Krpan 1990: 131).

Podudarnosti u izgledu međ. *pozoviča*, gradišć. *staćila* i rek.-hrv. *buklijaša*, poistovjećivanje uloge podr. *pozoviča* i međ. *pevčara* te mitski kontekst gradišć. *staćila* upućuju na moguću redukciju više svatovskih časnikā na jednoga te na njihovu (njegovu) vezu s **koledarskim muškim ophodnikom (ophodnicima)** i njegovom povezanošću s muškim članovima obitelji slavenske božanske udavače.

...more vam se potrefiti da se na tem velkem putu zgubiste. Ako vas bu to zadesilo, onda zemite ovoga mojega pevca i dobro gledite vu njegovu glavu, jer kam bu on gledel, to bu i vam bil znak kam da idete«, koji je hlebinski *pozovič* izgovarao na čelu svatovske povorke noseći živog pijetla i put prema nevjestinu domu pokazujući urešenim štapom sa živim pijevcem na vrhu svatovima. (Galenić 1995: 173-174; Mihaldinec 1995: 271)

Urešen štap, raznobojne vrpce, vezen resasti ručnik, sjekirica, ježeva koža, čaturica sa zrnevljem i vinom, raspjevanost, rasplesanost i opijenost možda se odnose na folkloriziranog u najmlađega *suludastog sina* u znaku slavenskoga božića koji u na isteku godišnjeg ciklusa zamijenjuje ostarjelog boga-oca, što se na predočavalo svadbenim igrama Brico, Doktor i sl. u znaku simboličkog pogubljenja oca. Možda se zbog toga pokladni običaj čitanja osude *vrapca* u Donjoj Dubravi, nakon koje se spaljuje lutka *fašnik*, odnosi na svatovskog pozivatelja *babca-vapca* također okićenog perjem, možda i vrapčjim, zbog čega je došlo do sematičkog preklapanja na akustičnoj razini kao i u sljedećim, semantički neprozirnim tradicijskim stihovima:

Peni, peni, penica / i bobova zenica! / Škilu, milu, mili brat, / pozivač, potikač, / pozovi mene na kotač! / Vrabac, pabac, / širiputi – biniputi, / biškup! (Prigorje, Rožić 2002: 297)

Jezus Kriste, Domino nostre! / Liberaj mene, ježevo znamenje! / Ne bojim se zmije ni pauka, / nego Boga i svetoga Pavla. (Dubrovačko primorje, Marks 2011: br. 56)

Budući da su seoski momci na odlasku u prošnju *zaručnje* bubnjali i pjevali "Išal sam se šetat po lipoj travici", a nakon prošnje i na putu u crkvu pjesmu "Dunajska vodica široko j' curila" (Frakanavi i Borištofi, Meršić i Žganec 1964: 160-161), može se pretpostaviti da je svatovski pozivatelj folkloriziranog **božanskog glasnika i mitsko-onostrani lik**.

Vuga vugu iz gajuge zvala: / »Očeš biti ti moja nevesta?« / »Kak ću biti ja tvoja nevesta, / kad ne poznaj ja tvojega braca!« / »Lako ti je moga braca znati. / On ti nosi kunu kapu svoju / i za kapum tri kitice nosi, / svaka kita sve felice: / prva kita žarkoga sunašca, / druga kita sjajnoga mjeseca, / treća kita sitne su zvezdice. / Zvezdice su za djevojke mlade, / a junaci za soldate hrabre, / soldati su za gospodu znanu, / gospoda su za pravicu pravu, / pravica je Bogu milom draga, / a krivice nitko nema rada.« (Desinec, Kostelac 1987: 189-190)

»Zorja, moja, zorja, ne delaj mi dana, / ne delaj mi dana, ne zidaj mi dana, / da svomu dragomu košulju zešijem. / Na nju si prišijem tri rože rumene. / Prva roža bila oček i majkica, / druga roža bila o moj mili dragi, / tretja roža bila taj mladi mladenec. / Oj, vi svi vojaci, peški mašerate, / a moj mili dragi vranca konja jaše! / Oj, vi tri junaki, oj, vi tri husari, / jeste li vi vidli moga, oj, dragoga?« / »Če smo ga se vidli, nismo ga poznali.« / »Oj, vi tri junaki ' ježevi opanki, / moga, oj, dragoga saki lahko pozna - / - o, moj dragi nosi čizme z ostrugami.« / »Njegve žute lasi na dunajskem bregu / vetrek repuhava, deždek prešprihava. / Njegva rebra jesu na dunajskem bregu, / na dunajskem bregu vrane rastergale. / Njegva kuna kapa po Dunaju plava. / Turski harambaša njegovu sablju paše, / svetlu sablju paše, vrana konja jaše.« (donje Zagorje, Žganec 1950: br. 147)

3.7. GRAD SE BELI

To je stajaći slavenski mitski **sakralni toponim** (Belaj 2014: 101), Njem. biskup Saxon Titmar od Merseburga u svojem ljetopisu (početak 11. st.) opisao ga je kao drveno trovrato svetište boga Radogosta-Svarožića slavenskog plemena Retrana, izgrađeno na rogovlju³⁰⁴ te okruženo šumom i vodom. Srp. folkloristica Mirjana Detelić u knjigama »Beli grad – poreklo epske formule i slovenskog toponima« (2006.) i »Epski gradovi – leksikon« (2007.) tematizirala je **epski motiv bijeloga grada** u vezi sa slavenskim svetištem kojem su dvojna vrata bila pristupačna vjernicima, a istočna najmanja i zastrašujuća izlazila su na put prema obližnjem moru (Detelić 2007: 83). U hrvatskim je naracijama *bijeli grad* opstao kao **vilinsko imaginarno i onostrano mjesto radnje** (Detelić 2007: 83):

Grad se beli preko Balatina. / (Sunaj naj, sunaj naj, sunaj naj, sunaj naj!) / Kre grada se sive ovce pasu. / Nje mi zvraca mlada devojčica. / Nje mi zvraca, veselo popeva. / »Imam braca, imam i dragoga!« /

³⁰⁴Apolonov oltar na otoku Delosu bio je izgrađen od *kozjih rogova* (Detelić – Ilić 2006: 78). Kulturna obilježja *jelena* razmatrala je hrv. folkloristica Marija Novak (Novak 2007: 206-222).

Nju mi sluša kralj Matijaš z grada. / Nju mi sluša, pak ju glasno pita. / »Ej, koliko bi za koga dala?« / »Za braca bi črne oči dala. / Za dragoga vu črnu zemlicu!«... (Sv. Marija, Žganec 1921: br. 77)

Tam stoji, stoji velika vas, / na konc vas beli grad, / na konc gradu pa jezer globok. / Notri je pa neguden črv, / neguden črv lintvern hud. (Slovenija, Goljevšček 1982: 105)

Kaj se ono tamo beli, tamo beli vu gori(ci)? / ... / Tu je navek grda kmica, grda kak i coprnica. / »Zakaj, draga, tam dohajaš, v one dvore vu gori(ci)?« / »Saku večer moram iti, copernici se vmiliti. / Moram iti v tamne dvore, bratec mi je gore.«... (Podravina, Potočnik 2004: B10).

I **kuća** je sveta, kao i **stablo svijeta**. Krošnji odgovara krov, deblu dom, a korijenju podrum. U uglove temelja *funduša* Međimurci su uzidavani novčići za osiguravanje imetka i lanac za privrženost domaćina kući. Kad je krov bio dovršen, *cimerman* bi na sljeme krova utaknuo vrpčama, jabukom i ukrašenu manju *mojgu*, nazdravljao vinom i oponašao svećenika na misi, šaljivo prozivajući izmišljene zaručnike: djevojku i starog udovca ili mladića i staricu (Gönczi 1995: 81-82; kaz. Bajuk). U Vratišincu bi na Ivanje godišnje zaručnike iz krošnje seoskoga najvišeg stabla ili s krova najviše kuće oglašavao *ozaval* jedan mladić. Krov i podrum *pevnica* (*pevnica*) zamišljeni su onostrani svijet koji kroz ognjište *jognjišče*, dimnjak *rafung*, ljestve *lojtre*, konopac *voužu* i stube *štenge* komunicira s ovostranim domom. Za glavnu kućnu gredu *tram*, mitsko stablo simbolički predočeno u vodoravnu položaju, zaticani su novogodišnji vijenac *božični kinč* s ovješanim jabukama i kolačićima, uskrсни *pušlek* (*baba, presmec*), mladenkin *parta* (*venec*), kutija *škatula* s obiteljskim dokumentima i dragocjenostima; pod njim su mladenci primali roditeljski blagoslov, a djeca se na Fašnik ljuljala u ovješenoj konopnoj *nihalki*; povlačenjem prebačene *vouže* žene su poticale mliječnost urečene krave. **Liminalno područje** između vanjskoga i unutrašnjeg svijeta također je predočavano graničnim kućnim prozorom *oblokom* i pragom *pocekom* – prozor uoči ukopa ukućana morao se otvoriti; pilcu i nevjesti na pragu prijetila je opasnost ispod praga.

Mlodenec mora mlodo prek poceka prenesti, jer bo inače jegva mama fletno hmrla. (VI. rkp. Šafarić 2002: 42)

Da crkveni pocek najveć smeha potрпи? (Da žena prek stane.) (Hranjec 1997: 222)

Drveni sanduk *škrija* i ulazna *hižna vrata* otključavani su osobitim *klučom*. Dva su **sveta kućna mjesta**. Stol *tablu* nije se u Pomurju smjelo dodirivati rukama, pa se prekrivao stolnjakom (Balažin 2006: 87). *Sveti kot* je mjesto kućnog svetišta s postavljenim *raspelom*, svetim slikama *kipecima*, *svetom vodom*, tkanim *brisačom*, *zercalom*, *svečom*, petrolejkom *lampašom*, *krunicom*,

molitvenikom, vrtenom, vurom z batima i vojničkom spomenicom *opšitom*. Tama se razgonila *hižnim svetlom*, noć se nije bdjelo jer se ustajalo već uoči svitanja. Sve u vezi sa **svjetlom** bilo je sveto: *jognjišče, peč, sveča, lampaš, kres*. Zbog toga se u Pomurju vjerovalo da pljuvanje u vatru izaziva plikove na jeziku. Blagoslovljena *sveča* se u Međimurju užigala u blagdansko doba, u svim životnim prijelaznim razdobljima, također i tijekom postupaka za skidanje uroka i protiv nevremena. (Kovácsné Kóvágó i Jauk 2006: 234-235, 326; Balažin 2006: 87; Janković 2007: 61; kaz. Farkaš; kaz. Bajuk)

3.8. VU CVETNJAKU

Kuća s okućnicom ograđivana je drvenom šibnatom ogradom *lesom* ili daščanim *plotom*. To je još jedno **liminalno područje** između stranoga i domaćeg koje bi gazdarica na Jurjevo ukrašavala proljetnim biljem i sremzom *črensom*, a gazda na Božić protresao. U **cvetnjaku** ispred *hiže* ženska je čeljad uzgajala *cvetje*.

Šta se ono tamo beli, tamo beli u gori? / Il' je sunce, il je mesec, il' su sjajne zvezdice. / Nit' je sunce, nit' je mesec, nit' su sjajne zvezdice, / već su ono tajni dvori, tajni dvori u gori. / U ti' dvori lepa Mara rosno cveće zaleva... (Gajić, Rkp. Stepanov 1947.-1949: SS2, br. 168)

Među uzgojenim *cvetjem* važno mjesto zauzimali su zumbul *đurđek*, jorgovan *črejslo*, bosiljak *bažulek*, božur *duhovska Marijina (katruža, trojačka ruža)*, crvena pelargonija *muškatlin*, čuvarkuća *treskovnjak*, dalija *georgina (regina)*, divlja ruža *šipek-ruža*, dragoljub, hortenzija, *jorgovan*, kosmeja *kadifca*, krizantema *sisvetka*, ljiljan *lelija*, perunika *leluja*, maćuhica *den i noć*, neven *ognjec*, šeboj, zumbul *đurđeki*, zvjezdan (kaz. Bajuk).

Cvijeće je imalo **osobitu blagdansku** i **svadbenu** ukrasno-apotropejsku **ulogu**. Prstohvat uzgojenoga i divljeg proljetnog cvijeća skupljenog u *presmec (babu, pušljek)*, blagoslovljenog na Cvjetnicu i zataknutog za glavnu stropnu gredu, za nevremena je kao apotropej bacan na *hižni jogenj*. U šumi na Jurjevo ubranim đurđicama *đenjđvirekima* i sremzom *črensom* dom, gospodarske zgrade, rogovlje stoke i ograda ukrašavani su protiv *copernica*. U ivanjskoj noći navodno cvate magična *peprut*, pa su djevojke na Ivanje plele *vence* od *ivanjskih ruža*, pomoću kojih su gatale o sudbini ukućana. Žeteoci su se uoči odlaska na žetvu kitili *cimerima*:

Ako su išli žjet na drugo polje, su žjači meli cimere od domaćih ruž – bajžulek, ružmarin, polske ruže. (kaz. Trstenjak)

Grobove predaka žene su na Dušni dan kitile kadificama i *krizantemama*. Od jesenskoga poljskog i uzgojenog cvijeća ručno su izrađivale *pogrebne vence*.

I **rukotvorstveno cvijeće** imalo je sličnu ulogu. Motivi grančica i listića apotropejske *bistričke kitice* sastavni je dio ručno rađene čipke *špice* i *veza* našitog na dijelovima kupovne tradicijske odjeće. I *bažulek* je bio cvijet udavače zvane *zebrana ružica*. Na svadbenom *pletanju venca*, najbliže zaručnice srodnice i prijateljice izrađivale su papirnate *ivanjske ruže* za mladenkino ogjavlje *krunu (venec)*, za buket *čokor* i za svatovske *cimere*, zatim papirnati *đenđvirak* za svadbenu pogaču *bidru* ukrašenu *đunđom*³⁰⁵, a božićni *cimer (kinč)* za ukrašavanje glavne glavne kućne prostorije. Vjerovalo se da će djevojka koja krišom na glavu natakne nevjestin svadbeni *venec* ostati neudata (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 325; Balažin 2006: 72; kaz. Farkaš). U (pred)svadbenim i trojačkim **pjevanim kolima**, pjesnički motiv irisa *leluje*, kojem su drugi hrv. nazivi (*vodeni, žuti božur(ak)*) (Vajs 2003: 361; Šugar 2008: 897), i motiv božura *baše rože, duhovske Marijine, devetaka, duhovske/telovske/trojačke ruže/rože, kraljeva cvi(je)ta* ili *mačura* (Vajs 2003: 366-367; Šugar 2008: 921), povezuje *šar (šir)*. Prozvani plesač u kolu okreće se tijelom na drugu stranu i ples završava kad se svi plesači redom leđima okrenu prema plesnom središtu, tj. kada simbolički pređu u onostranost. Mađ. pojam *szívárvány* složenica je od *szív* ‘srce’ i *árva* ‘siročće’, a označava ‘dúgu’. Na **mjestu dodira dúge sa zemljom** navodno niče božur *trojačka* (lat. *Paeonia*) (Galjašević Tomić 2010: 249), odnosno iris *leluja* (kaz. Farkaš) kojem je mađ. ime *šir* moguća preoblika drugog hrv. naziva *šar* – možda u vezi s ie. bogom Šarvom i sa slav. Svarogom (Polak i Machek 1947. u Kulišić 1979: 41). O tome kultnom *božur cvetu* i otetome Bogorodičinu sinu ispod njega pjevaju rekaško-hrvatske **koleda**. U njima su opjevani plesački par *božurica* i *božur*, okruženi drugim plesačima *širvonjama* koji upućuje na moguće značenje riječi: *šar (šir)* ‘šareni, dugin cvijet’, *širvonja* ‘plesaćica okićen irisima’, *trojna* ‘ophodni tronuš’ i *skojla* ‘iz kola’:

...Marijo, Marijo, sveta Marijo! / ... / Za tobom deba prokleti Juda, / za tobom deba pod božur cveta, / i ukrade ti tvoje mladince, / tvoje mladince, našega Boga... (Rekaš, Krpan 1990: 189-190)

³⁰⁵ U Kotoribi zabilježen običaj krizmanoga kuminog darivanja *đunđom* djevojke i ženikova proštenjarskog darivanja udavače (Kovácsné Kővágó i Jauk 2006: 278), povezan je s međ. folklornim motivom *đundera Iva* i *đunderice Mare*. Kajk. *đunđ* imenuje ‘ukras od bisernih perli’ ili ‘raznoboje kuglice’ (“Rvacki rječnik istumačen srpskijem slovima”: web; Novak 2007: 117). U usporednim zapisima međ. jurjevskog napjeva pjesnički motiv *đunđene rose* (Žganec 1924: br. 42) odgovara motivu *đurđevske rose* (Žganec 1990: br. 153). **Rosa** je znak proljetnog otključavanja voda (Katičić 2010: 200). Budući da svjetlosne zrake lomi u koloristički rasap, u vezi je s dúgom *dundačom (dondačom)* (Novak 2007: 82) i s udavačom »svježom poput rose«.

(Koledo!) I izja, (koledo), lepa kita, / (Koledo, koledani, koledo saranduci!) / Lepa kita božur cveća. / I išeta Božja majka, / i išeta iz te gore... (Rekaš, Krpan 1990: 193)

Širvonja do širvonja, / božur ja, božur ti! / Božurica skojsla, / lepa Jula, lepa Jula, / božurica skojsla, / lepa Jula iz kola!³⁰⁶

Božur ja, božur ti, / božur više trojna! / Širvonja do širvonje, / šir vezi, pa povezi / I'jepu Katu iz kola, u kolo! (Srijem, Kuhač 1941. V: br. 205)

Boštor ja, boštor ti, / boštor Tuna ciganski! / Širvonja do širvonja, / lepa Mara iz kola! (Santovo, Vujičić 1978: 111)

Iskustveno znanje o **liječanju ljekovitim biljem dračlivim vračtvom** (bagremovim *gacijin cvetom/cereuzom*, crnim sljezom *koritačecom*, kaduljom *žalfijom*, kamilicom *pepeterom/pipiterom*, *lipovim cvetom*, *materinom dušicom/travicom*, *terninom*, *trpotecom*, *zovom bezgom*), koje je navodno najljekovitije od Velike do Male Gospe, prenosilo se po ženskoj liniji usmenom predajom. (Kovácsné Kóvágó i Jauk 2006: 325; Balažin 2006: 72; kaz. Farkaš).

3.9. VRTIČ OGRAJENI

Vse tičice lepo pojo, / da v goro zvoni. / Ena mlada devojčica / za grmom stoji. / »Kaj ti delaš, kaj ti čuješ, / devojčica ti?« / »Rada čujem, rada slišim / vsake tiče glas. / Oj, slaviček, drobni tiček, / tebe pa najrajš'! / Na vrtu mi, na vrtu mi / javor zeleni. / Pod njim mi je, pod njim mi je / hladna senčica. / Pod njim mi je, pod njim mi je / dragi moj zaspal. / Na prstu mu, na prstu mu / zlati prsten moj. / Oj slaviček, drobni tiček, / vzemi mu ga ti! / Le stihoma in polahko, / da se ne zbudi.« (Bela krajina, Šašelj 1906: br. 39)

Međimurke su u **vrtu** iza *dvorišča* s gospodarskim zgradama i životinjskim nastambama uzgajale su *povrtelje* (luk, češnjak, poriluk, hren, salatu, kupus, kelj, blitvu, krastavce, mahune, grašak, mrkvu, peršin, rajčicu), među kojim je značajnu ulogu u svakodnevnoj, ali i u blagdanskoj prehrani imao **glavičasti kupus** zvan *zelje*. Zastupljenost te stare slavenske povrtne biljke u međimurskim **blagdanskim** (pokladnim, božićnim, martinjskim) i **svadbenim jelima** upućuje na njegova kulturna obilježja. Međimurskoj domaćici *zelje* na Božić nije smjelo zakipjeti (Blažeka 1941: 68). U dubrovačkom kraju prvogodišnje maslinovo ulje kuša se na kupusnoj

³⁰⁶ Tom inačicom tradicijskog napjeva, zabilježenom u središnjoj (Bilogora, Matunci 2010: 116) i istočnoj Hrvatskoj te u Srbiji, nadahnuo se L. W. Beethoven u svojoj 6. simfoniji »Pastorala« (*Unterrichtsmaterial zum ohren aufschulkonzert02 2015/2016 für Grundschulklassen. 2016. http://www.guerzenich-orchester.de/media/content/downloads/Schuko02_PastoraleBeethoven_final.pdf. Köln: Gürzenich-Orchester, 15; pristup 5.08.2016.*). Predaja o *aždajkinji*, *leljanu* i *zmijubojici* zabilježena je – na Šar-planini (Srbija, Makedonija) (Čulinović-Konstantinović 1989: 107).

rašiki uzgajanoj na posebnom mjestu u masliniku, koja se kao *zelena maneštra* sa svinjskim mesom obvezno se spravlja na krsnu slavu, Božić i za svadbu, a na Božić još i kao *prijeranak* s kuhanom svinjskom glavom (Ničetić 2012: 356, 326; kaz. Kipre). U kući nevjeste iz Dubrovačkog primorja, na prvi dan svadbe spravlja se sljedeća jela: goveđa juha, teleća čorba, sarma u lozi i sarma u kupusu *japarak*, pečena piletina, janjetina, salata od krastavaca i kiselog kupusa (Ivancich Dunin 2013: 49). Poznati su međimurski običaji pokladnog pranja nogu i kravljeg vimena protiv zmijskog ujeda vodom u kojoj se kuhalo *kiselo zelje z mesom* te ophoda lika *ciganke z detetom* i *štubljom za zelje*, zatim lički proljetnog kolanja na mjesečini nagih Ličanki u kupusištu protiv gusjenicā, »da bi kupus bio gol« (Ivančan 1985: 11) te legradski tijelovskog uticanja blagoslovljene trave *šas* (Rkp. Bango 1981: knj. III. – II. 34) i preloški uticanja ugaraka iz ivanjskog *kresa* u nasad kupusa (Ivančan 1987: 17).

Općepoznata hrvatska predaja govori o *djetetu rođenom u kupusu*, a rasprostranjen frazem o *pretučenoj osobi* »nalemanoj ko vol u kupusu«. U jednoj konavoskoj predaji *konj* je, najevši se *kupusa*, nestvarnom brzinom odletio iz vrta do Šipana. Motiv *zelja* javlja se u međimurskome pokladnom napjevu "Tu za repu, tu za len, tu za masno zelje", u svadbenome ceremonijalnom *spričavanju zelja*, u svatovskom "Plesu na zelje", u svadbenim napjevima "Okruglo lističe, čipkano zeljiče" i "Igrajte nam, japa", u napjevu dječje igre "Krpice, krpice, to je dobro jesti, zelje z mesom to pa išče bole". **Kultni svadbeni postupci** s kupusom potvrđeni su u šaljivom plesu prigorske mladenke koja je tijekom plesa glumeći izbirljivost po podu rasipala posluženo *kiselo zelje z svinjskim mesom*, a svatovi je grdili i zahtijevali njezin izgon iz kuće (Vondraček-Mesar 2004: 37). U Grižama i Triblju Hrvatskog primorja najljepšu glavicu kupusa *korenicu* stari svat nosio bi u svatovskoj povorci na putu prema nevjestinoj kući (Mladen Barac-Ujčić 2004: 52). Na tim šaljivo-podrugljivim tragovima je i hvarski parovni ples "Pol kupus" u kojem plesač desnicom pridržava plesačicu i ljevici visoko drži glavicu kupusa (Ivančan 1981a: 218), te srijemski svadbeni napjev:

Kad se ženi Bungur momče mlado, / uprosio taranu djevojku. / Sve smokove zove u svatove: / kuma kumi graha bijeloga, / starosvati boba glavatoga, / a djeveri *kupus* i *slaninu*. / Zdravo svati došli po djevojku / i zdravo se natrag povratili. / Kad su bili dvoru djevojačkom, / razbolje se *kupus* na slanini. / K njemu zovu proju bajalicu, / proja baje, pusa nestaje. (Srijem, Kuhač 1941. V: br. 160)

Pozornost privlače i **osobiti toponimi**. Tako su se oko Vražje jame na Glavatišću u Donjoj Dubravi (Šimunko, 2001: 215-216) do kraja 19. st. palio *ivanjski kres* oko kojeg se plesalo. Između obližnje bare Periščice i polja Mertvičke obilno je nicala kulturna *perunika*, a žene su

presad zelja uzgajale na obližnjem donjodubravskom polju Senjar (Novak 2007: 33, 65). Drugo je poznato Glavatišće travnata uzvisina *trate*, nekadašnje mjesto seoskoga periodičkog okupljanja uz pjesmu i ples i današnje nogometnog igrališta u Mačkovcu. Do osnivanja mjesnoga nogometnog kluba 1947. g., žene su na tom mjestu sijale kupus, a niknute *flance* presađivale u vlastite vrtove (kaz. Grahovec):

Na trataj so žene pažo kopale kaj bi si flance posadile. Saka bi si ogradila svojega vrta šibom ka se nej gori guske i krave posle. Došli so nogometoši, labodoritoši, pak so je otirali. Bila jim je to pobjeda. Potli je ženam niti vlost ne dopustila posel, makar so probale. Denes je tam na Glavatišču dom za športoše (Mihaljević 1997: 22)

A na zemljovidu iz 1781., pohranjenom u zbirci Državnoga hrvatskog arhiva, u okolici Đelekovca upisani su sljedeći **toponimi**: Jalsz, Trepetye, Hudo polye, Ograd, Lubonichki Kerchi, Zellische, Gradische, Ribnyak, Lenische, Marina Szello, Vargov Kerch, Hrupacha, Chepelyevo, Bezie i Raszohaticza (Petrić 2010: 273).

Zelje je i **ljekovita bilja**. Međimurke su groznicu i opekotine liječile njegovim oblozima, a Ličanke oblozima od lišća hrena i kupusa glavobolju (Grčević 2000: 8). Listom kupusa premazanim medom tučepske babinjače liječile su mastitis i djetetu naotečen trbuh (Spajić-Vrkaš 1996: 89). Istim pripravkom domaćin je na božićno jutro u Komarevu hranio stoku (Šipuš 2017: 44). I u zapadnoj Ukrajini *kupus* je vrlo cijenjena ljekovita i blagdanska biljka, npr. uholika tjestenina u gustoj juhi od cikle i kupusa *vuške s borščom* na Posni Badnjak (gkt. Badnjak pada na rktm. Sv. Tri Kralja), za koju se vjerovalo da omogućava razumijevanje *nemuštoga govora*. U istočnoj Galiciji *jelu od kupusa i krastavaca* pridodaje se *hrastovo lišće* (Орест-Дмитро Вільчинський). A tamo gdje raste kultno bilje, mjesto je stvaranja svijeta.

3.10. SVET, SVET, SVET

Stara je mitska predodžba **stvaranje svijeta iz jajeta**, iz kozmičke *pisanice* (Janković 1961: 9).

Sunce sije, kiša će, baba peče jaja, / meni pol, tebi pol, a za mamu cijelo!

Šaren krevet, Soko divojko, / šaren krevet ko šareno jaje! / Smijem reći, / ko će u njegov leći? / Golub Ivo, golubica Mara. (Mohač, Vujičić 1978: 112)

Međimurci su ukopanim *jajcem* poticali plodnost nasada. Vjerovalo se da *vurok* uzrokuje slabe poljoprivredne i stočarske prinose, zbog *jajca* koje bi u njivu ili u staju ukopao ljubomorni susjed ili stranac. Njime se obilježava **novogodišnji ciklus** (međusobnim darivanjem *pisanica*, obdarivanjem *jajcima* koledara i prvoga novogodišnjeg gosta; igrama i jestvinama s *jajcima*;

poticanjem plodnosti zakapanjem *jajca* u plodno tlo, srećonosnim rasipanjem *jajčnih lupinā* u nasade itd.). U Leskovačkoj Moravi mladoženja bi jedno *jaje* razbio na ogradi svojeg dvorišta, a drugo na ogradi nevjestina dvorišta (Đorđević 1958: 443).

Sijaj, sijaj, sunčece, / na pisani jajčece! / Gdoj te je pisal? / Kokoreva deklica. / Š čem te je pisal? / Z mačkinu capicu. / Gdje je ona capica? / Na policu smo ju vrgli. / Gdje je ona polica? / Na ogñu je zgiřela. / Gde je oni ogañ? / Voda ga je potipila. / Gdje ona voda? / Po jarku je pretekla. / Gdje je on jarak? / Travica ga zarasla. / Gde je ona travica? / Koñci su ju pojeli. / Gde su oni koñci? / Otišli su na Rećicu po divojćicu. / Gde je ona divojćica? / Žito žeñe. / Gde je oni žito? / Golubi su ga pozibali. / Gde su oni golubi? / Na živicu su seli. / Gde je ona živica? / Sekira ju je posekla. / Gde je ona sekira? / Pretekla je kuvaću. / Kuj, kuj, moj kovač, / dam ti skute i kolač! (Prigorje, Rožić 2002: 296)

Potukli se vrapci u popinu bašču. / Popa uzme lopatu – udri gusku po vratu. / Guska viče »Ga-ga, nemoj popo, zaboga, / dati ću ti jaje!« – »Koje je to jaje?« / »Odnosla ga devojka.« – »De je ta devojka!« / »Otišla je putom.« – »De je taj put?« / »Zarasla ga trava.« – »De je ta trava?« / »Popasle ju ovce.« – »De su te ovce?« / »Kod svetoga Nikole, koji pravi ikone.« (Keća u Rumunjskoj, Krpan 1983: 120)

U jajetu je, *ab ovo*, **prapoćelo**. Stoga su i osobite pjesmice, **molitvene bajalice**, izgovarane u kriznim situacijama, na prijelazu iz jednoga godišnjega ili životnog razdoblja u drugo, a napose za vrijeme bolesti. Izgovarale su ih naizust seoske *bajalice* 'vraćare' i *koledari* 'novogodišnji ophodni ćestitari' (Krpan 1990: 119, 142-143), a za vrijeme teškog porođaja *babica* trokratno šapćući "Poletjelo devet utorćića" (Matasović 1918: 33), "Gospin san" (Imotska krajina i zapadna Hercegovina, Alaupović-Gjeldum 1999: 151) ili "Jedinstvo" (Zaradija-Kiš 2008: 216).

Kakva godek žlezda jesi, / ja te gonim i pregonim, / rećjum, Majke Božje pomoćjum! / U ime Oca i Sina i Duha Svetoga, amen! / Bile 9 – ošle sve 9, / bile 8 – ošle sve 8, / bile 7 – ošle sve 7, / bile 6 – ošle sve 6, / bile 5 – ošle sve 5, / bile 4 – ošle sve 4, / bile 3 – ošle sve 3, / bile 2 – ošle obodve, / Bila jena – ošla i ta jena. / Rećju, Majke Božje pomoćjum! / Vetrom došle, / vetrom ošle. / Rećjum, Majke Božje pomoćjum! (Komarevo, Šipuš 2017: 32)

Novogodišnje-ćestitarsko **brojćano-semantićko nizanje** od božanskoga do ljudskoga i od većeg broja (dvanaest, deset, devet ili sedam) prema manjem broju (jedan, nula) upućuje na vezu novogodišnjih bajalicā s pojedinim blagdanskim igrama mladeži (npr. "Mutave muzike" kećanskih Hrvata) i s apotropejskim bajalicama koje sadrže motiv *broja 10*:

Deset buću vina, / devet peći kruha, / osam voli javorovih, / sedam kravi s teletih, / šest svinji s huleti, / pet kosi s kozleti, / štiri ovce s janjeti, / tri kokoši skubene, / dva goluba oletića, / jedna galešica pećena. (Bujština, Varelija 2005: 64 br. 5)

Vjerovalo se da osoba koja baca *vurok* ima veću moć od one osobe koja ga skida. Budući da su isključivo žene izgovarale molitvicu "Jedinstvo", zabilježenu u Istri, Hrvatskom primorju, Dalmaciji, Dalmatinskoj zagori, Lici, Baniji, Hrvatskom zagorju, Slavoniji i austrijskom

Gradišću (Jurić-Ambrašić 2001: 58-65, 168 u Zaradija-Kiš 2008: 216), također i u Međimurju, »što navodi na razmišljanje o ulozi žena kao medija (...) zaštitništvom protiv ženskog demona«, duhovna veza između amuleta i vjere u egzorcističkoj moći kršćanskih **iscjelitelj(ic)a** »odraz je neuništivosti civilizacijskih tekovina i njihovih mogućnosti prilagodbe aktualnom vremenu« (Zaradija Kiš 2008: 218, 223). Vjeruje se da ta molitvica djeluje protiv nevremena, na ulasku mladenke u novi dom (BiH, Šilić 2003: 60), u odrješenu grijeha, u liječenju teško oboljelih (Banija, Katica Gašljević Tomić 2010: 141) i lakšem umiranju (Zaradija Kiš 2004: 130-132, 2008: 216-222 i Pantelić 1973: 190 u Zaradija-Kiš 2008: 222; Belaj 2005: 388). Podrijetlo joj je u amuletu hrvatske književne glagoljske baštine iz 14./15. st., u vezi je s judeokabalističkom tradicijom mediteranskoga zapadnoeuropskog kruga. Zapisana na pergamentu čuvase u Biblioteci Apostolici Vaticani. Navodna moć proizlazi joj iz višestruko ponavljana, neprekinutog i nepogrešivog nizanja brojeva i kršćanskih motiva.

Brojčano-semantičko i semantičko nizanje stihova i brojeva od manjeg prema većem (do deset ili dvanaest) sadrže nabrajalice i obredno-običajni napjevi u kojima je opjevano sticanje imetka ili Božje milosti.

Sveti Petar kalendar ki je meni sol dal. / Sol dam kravi, / krava meni mleko. / Mleko dam cici, / cica meni miša. / Miša dam orlinu, / orlin meni pero. / Pero dam katanu, / katan meni čizme. / Čizme dam popu, / pop meni knigu. / Knigu dam Bogu, / Bog meni sreću. / Sreću dam japi, japa meni šibu (na rit). (Podturen, Žganec 1990: br. 40)

Prvo leto služim, / kokoš si zaslužim. / Kokoš ima belo perje, / piceke mi vodi! / Drugo leto služim, / racu si zaslužim. / Raca ide fige, fege, / kokoš ima belo perje, / piceke mi vodi! / Treće leto služim, / gusku si zaslužim. / Guska ide gige, gege, / raca ide fige, fege, / kokoš ima belo perje, / piceke mi vodi! / Štrto leto služim, / puru si zaslužim ... / Peto leto služim, / prase si zaslužim... / Šesto leto služim, / tele si zaslužim ... / Sedmo leto služim, / kravu si zaslužim ... / Osmo leto služim, / konja si zaslužim ... / Deveto leto služim, / zemljo si zaslužim ... / Deseto leto služim, / ženu si zaslužim... (Cirkovljan, Žganec 1990: 23)

Kaži dijete, što je jedan? / Jedinstvo je Bog jedini. / Dva su stabla sveti duhobradi. / Tri su Božja patrijarha: / Abraham, Izak i Jakov. / Četiri su evanđelista: / Ivan, Mato, Marko, Luka. / Pet je rana Isusovih. / Šest je voda kamenih. / Sedam djeva izmamnijeh. / Osmo je nebo i zemlja. / Devet je kora anđeoskih. / Deset Božjih zapovijedi. / Jedanaest je mučenika. / Dvanaest svetih apostola. (Dubrovačko primorje, Marks 2011: br. 59)

4. OSOBITA TOPONIMIJA MEĐIMURJA

Unatoč stoljetnim nastojanjima oko povijesne mađarizacije Međimurja, niti jedno međimursko naselje nije usvojilo tadašnje nametnute im ojkonomime. **Međimurski ojkonomi** izvode se iz naziva

prirodnog okoliša te iz imena ljudi i svetaca. Naselje **Pušćine** etimologizira se iz hrv. riječi *pustara*; **Plešivica** i **Pleškovec** iz slav. pridjeva *plješiv* ‘ogoljen, ćelav’; **Sivica** po prevladavajućoj boji zemlje ili po lat. riječi *silva* ‘šuma’; **Trnovec** po hrv. riječi *trn*; **Brezje**, **Donja Dubrava**, **Jalšovec**, **Orehovica**, **Podbrest**, **Praporčan** i **Slakovec** po hrv. fitonimima *breza*, *dub*, *joha*, *orah*, *brijest*, *paprat* i *slak*, a po **Čukovec** po hrv. zoonimu *ćuk*; **Totovec** po mađ. antroponimu Tot za Slavena i **Savska Ves** po germ. plemenu Sasa koji su u tom naselju u 16. i 17. st. kovali oruđe i oružje; **Vularija** iz mađ. ojkonima *Dravaullar* možda iz hrv. *volar*; **Miklavec**, **Ferketinec**, **Frkanovec**, **Palinovec**, **Novakovec** i **Dunjkovec** po antroponimima *Mikula* (hrv.), *Franjo* (hrv.) ili *Ferenc* (mađ.), *Pal* (mađ.), *Novak* (hrv.), *Dunjko* (hrv.); **Čakovec**, **Domašinec**, **Donji Koncovščak**, **Goričan**, **Hemuševac**, **Hodošan**, **Krištanovec**, **Oporovec**, **Pribislavec**, **Vratišinec** i **Vugrišinec** po plemićima *Čaku* (13. st.), *Damašu*, *Koncu/Konradu*, mađ. Kerecheniju/Kerecsenyju (13. st.), *Hemušu* (13. st.), *Hodosányju*, *Tristanu*, *Oporu* (13. st.), *Pribislavu*, *Bratiši/Vratiši* (13. st.) i *Vugriši*; **Mala Subotica** i **Središće** po sajmenim danima; **Sv. Marija**, **Sv. Juraj u Trnju**, **Sv. Juraj na Bregu**, **Sv. Urban**, **Sv. Martin na Muri** i **Šenkovec** po svecima zaštitnicima (Levačić 2013: web; Herman 2018.).

4.1. GORNJE MEĐIMURJE

Babji kut

Najstariji dio sela Miklavca uz stari murski rukavac je Babji kut. Predaja govori o klancu Babjem kod prekmurskog Jeruzalema u koji su seljanke navodno utjerale razjarene bikove i tako porazile Osmanlije (Blažeka 2014: 62).

Knezovec, Zasadbreg

Ta dva susjedna naselja, koja danas pripadaju župi Sv. Juraj na Bregu poznatoj već u 13. st., prvi put se spominju u 15. st. (Kalšan 2003: 13, 234). Lokalna predaja o *pozajo* ispod *hrasta* na zasadbreškome Katečinom bregu (kaz. I. Novak) upućuju na promišljanje o toponimima u kontekstu mogućega povijesnoga slavensko-kneževskog posjeda Knezovec.

Mačkovec

Spomen na koledarski florealni mač *mačínac* (*mači(no)vac*, *mačkovac*, *mčín*), rekvizit istočnoslavonskih ophodnih *kraljicā* ili *ljeljā*, možda je razlog imenovanju naselja Mače, Mačkovište i Mačkovec u Hrvatskoj i Sloveniji te Mačkovac u Hrvatskoj, BiH i Srbiji kulturnim

toponimima. Slov. Mačkovec je naselje između Kočevskog jezera, Trnovca, Starog Brezja, Suhog Potoka i Svetlog Potoka, s okolnim naseljima Trebnje, Čatež, Potok, Šentlovrenc, Veliki i Mali Videm, Krtina, Kamni Potok, Trnje, Pekel, Hudeje, Križ. Istoimeno prigrorsko naselje sastavni je dio naselja Brdovec okruženo naseljima Sveti Križ, Šenkovec, Gornji Laduč, Trstenik, Hrastina i Marija Gorica. Međimurski Mačkovec smješten je sjeverno od Čakovca, Mihovljana i Šenkovca, zapadno od ribnjaka Balogovec i naselja Brezje i Sv. Juraj na Bregu. Pretpostavlja se da je nastalo u 13. st. Prvi spomen o *Mazkucho* datira u drugu polovicu 14. st., kada su grof Stjepan Lacković II. i erdeljski suosnivači na brdašcu *Varhel* Lackovićeve posjeda utemeljili samostan Sv. Marije i Svih svetih. Stotinjak godina kasnije, pobožni kapetan čakovečke utvrde Friderik Lamberger taj je posjed darovao *pavlinima* koji su na njemu podigli kapelu sv. Jelene, a sljedeći feudalni posjednici Zrinski pavlinski samostan i obiteljski mauzolej (Kalšan 2011: 42). Do sredine 20. st. žene su kod crkve na Glavatišću sijale kupus *glavatico*, sastavni dio obrednih blagdanskih (*lelešica na zeljovo listo*, *zeljova juha*) i svadbenih jela (*zelje z mesom*, *zeljova gibanica*). Taj oronim podsjeća na naziv *Valhalla* stnord. Odinova boravišta i rajске dvorane mrtvih heroja. A o kraljevskoj *nebogi Heli* donedavno su pjevale zagorske pastirice, vodeći stado na pojilište:

Oj, Hela, Hela, kralica moja, / kralica moja, vesela, / moja vesela, moja neboga, / Hela, ti Hela, hladne vode! (Ivan Kukuljević Sakcinski 1848. u Žganec 1950: br. 316)

Po templarskom manastiru Sv. Helene u Glogovnici prozvano je obližnje selo Sv. Jelena (Bubanović 1998: 85); podno glavice Oltar na velebitskome krškom polju Mlinište nalazi se zapuštena crkva sv. Jelene Cesarice (Rukavina 1989: 56). Prezime *Helež* bosanskih krstjana iz 19. st. (kaz. Cacan) i *Heležići* iz Bristvice (Ivančan 1982: 27-28) možda je u vezi s imenom Hel germanske divovske kraljice podzemlja Helheima ili s imenom slavanskoga (ženskog) božanstva Velež, prema kojoj je nazvana istočnohercegovačka planina Velež, na čijem se najvišem vrhu Botinu navodno sastaju *vještice* (kaz. Bagur). Ind. *vār* znači 'voda' (Mackenzie 2013: 40), hrv. *varnica* je 'iskra'. Konavoske *vile* okupljaju se na Varinom brdu (Bošković-Stulli 1999: 127). Provrelo mlijeko *vareniku* i žitnu kašu *varicu* spravlja domaćica pod zaštitom božanske gazdarice.

Alaj ću se ženiti iz Like, / lička baba ima varenike! (Lulić Štorić 2007: 24)

Istočnohercegovačka trebinjska glavica Varine grude prapovijesni je, antički i srednjovjekovni arheološki lokalitet; istočnobosansko naselje Vardište smjestilo se u rudnoj dolini Rzavi, kroz

koju protječe (Velika) Rzava, u koju se ulivaju Bijeli Rzav sa Zvijezda planine i Crni Rzav sa Zlatibora.

Mohokos, Vučetinec

U Vučetincu obližnjemu selu Pleškovec uzdiže se Mohoko(s) (Mohokus), najviša kota Međimurske županije od n. v. 343,6 m, katkad zvana *židovske gorice*. Drugi predajni naziv te nevelike uzvisine je Murajov breg, s koje se vidi zagorsko, prigorsko i slovensko gorje, navodno imenovane »po Muraju, nekšem Krezu ili Židovu³⁰⁷ z koplem kaj je dojahal na konjo« (kaz. Jakopić). Ime folklornog konjanika iz lokalne predaje podsjeća na sv. Jurja, patrona obližnje župe Sv. Juraj na Bregu čiji je stariji naziv *Sv. Juraj na Vodami*, kršćanskog konjanika na bijelom konju i zaštitnika konjanika kojeg se zamišljalo kako djevojačkim pojasom kroti *pozoja* i probada ga kopljem ili mačem. Nazivlje gornjomeđimurskih, međusobno susjednih naselja Vučetinec i Štrigova podsjeća na ojkonime također međusobno susjednih naselja Vukovec i Štrigovec u kalničkom Prigorju. Budući da u jednoj karpatsko-huculskoj predaji šumski medvjedoliki zmajonoćnik *Čugajster* (*Čugajstrin*) kosi mahovinu i da su žene na Cvetlin bregu nedaleko Mohokosa donedavno skupljale mahovinu za svjetske cvjetne aranžmane, suvremeni gkt. svećenik i mitologičar Orest Wilczyński pretpostavlja preobliku teonima Mokoš u kulturnim slaganjem mađ. *mohos* 'mahovina' i hrv. *kosa* 'vlasi'.

Mursko Središće

Gmajna je općinski pašnjak, a Bratjanci, Gradišće, Melinje, Korošćec, Slemenice, Zakovač i Zelešće su općinska polja. Fizeš i Struga su močvarna područja (Blažeka 2014: 73, 121, 133, 137, 177, 209, 284, 399, 425, 501, 530). Iako o Zelešču kao mogućem (kulturnom) mjestu sijanja kupusa nema podatka, lokalna predaja o propadanju stoke i stare crkve u jamu Fizeš zakodiranoga hidronima ženskog predznaka, to daje naslutiti.

Nedelišće, Macinec

Nedelišču obližnji ranoslavenski obližnji arheološki lokalitet Stara ves spomen je na nekadašnje selo iz 16. st. Nekadašnja nedeliščanska drvena gotička crkva Prsv. Trojstva iz 14. st. možda je bila predložak gradnji crkve sv. Vida u Bistrecu u prvoj polovici 15. st., koju danas obilježavaju kasnobarokna stilska obilježja i klasicistički detalji s ostacima kasnogotičke župne crkve (Srša 1994a: 65, 72). Kilometar dalje, uz rječicu Trnavu, smješten je lokalitet Gradišće, na

³⁰⁷Predaje u kojima se naslućuje pretkršćanska starina kazivač zove *židovskim predajama*, pripisujući ih dijelu židovskih doseljenika koji su od 19. do sredine 20. st. doprinosili gospodarstvu Međimurja. Tako i jedna nabožna predaja govori o Lutherovu štovanju *pozoja* (Zvonar 1987: 301-302).

kojem su iskopani ostaci naselja iz 13. st. (Bekić 2012: 23). Nedelišće se prvi put spominje u 13. st. (Hranjec 1997: 32), a etimologizira iz riječi 'nedjelja' koja označava sedmi tjedni dan kao Dan Gospodnji, što potvrđuje i titular župne crkve (Levačić 2013: web). Bilo je poznato po dva godišnja sajma rogate stoke (u lipnju na Sv. Vida i u rujnu na Nedjelju anđela) (Bedeković 2017: 256). Prema riječima mještana, stoku su još sredinom 20. st. napajali u Jaraščici, Logu i Žirovki, kod Čepa, na Gomilici, Dominkošu i u Gorčici. Žito su mlatili na Pijačkim tratama, na kojima se održavao i *kojski sejam*, a vršili na Glavatišću, Kolišću i Grabanici. U Vražjim jamama vidjeli su rep *vražjeg vraga* u liku *pozolja*, čije se tijelo navodno protezalo do gornjeg Međimurja, a glava nalazila ispod Sv. Jurja na Bregu, no otuda ga je zauvijek otjerao neki *pastir* (Preložnjak 1993: 391, 395, 407).

Pripovedali so mi dedek i mamica, išče dok sam bila pucka, da se dugo ne znalo da je tam gde je Gradišće i Berek negda sveta bilo Nedelišće. I cirkva. Onda je jednoga dneva puca išla pokati (konoplino) prejo. V berek. Pokala je, pokala i najempot je za nekaj zahačila. Počela je cukati. Cukala je, cukala. Nikaj. Onda se je rasrdila, fest je scuknola i najempot so se z vode, z zemle začuli zvoni. Zahačila je, znate, za križec s turna cirkve, štera prepala v zemlo negda zdavja predi toga – dok je biv veliki potres (1738., op. a.)... (Preložnjak 1993: 407)

U najstarijem dijelu obližnjeg sela Dunjkovec, od Ul. Nikole Tesle sjeverno do nekadašnjega livadsko-poljoprivrednog zemljišta Rende i sjeveroistočno do šume Topolje, močvarasti je šumarak Črnc glinastog tla (Marciuš 2003: 34-35). Spomen na sličan okoliš čuva i selo Črečan, čije se ime etimologizira iz stslav. *čret* 'močvara'. Ivan Kukuljević Sakcinski zabilježio je stariji naziv *Mačinec* sela Macinec koje se prvi put spominje u 11. st., koje se dovodi u vezu s jednim od mogućih međimurskih posjeda viteškog reda *ivanovaca*, imenovanog po nečijem prezimenu ili nadimku Maček i koje od 19. st. pripada nedeliščanskoj župi (Srša 1994b: 72 bilj. 55; Hranjec 1997: 33; Levačić 2013: web).

Okrugli Vrh

Osebjuna lokalna tradicijska kultura posljedica je miješanja doseljenika iz donjeg Međimurja sa žiteljima gornjeg Međimurja. Pozornost privlači očuvana svibanjska ženska *preše(n)cija* u čast sv. Barbare kroz selo, uz pjevanje osobitih međimurskih nabožnih pjesama, i zaključna seoska svečanost kod kapele sv. Barbare na središnjemu seoskom brežuljku, podignute 1920. g. Kazivači spominju prethodnu staru i istoimenu polukružnu kapelicu koju su seljaci izgradili kao zagovor protiv tuče. Budući da se svetici sv. Barbari, zaštitnici djevojaka i rudara te pomoćnici u nevolji, spomendan obilježava 4. prosinca, stari običaj svibanjske procesije možda je kršćanski reinterpretirani proljetni običaj starije slavenske plesno-pjevane tradicije iz donjeg Međimurja.

To možda potvrđuje kazivanje jedne starije mještanke o podrijetlu *krogljanskih kola* iz područja izvan Okruglog Vrha, po kojem su plesovi dobili ime.

Sv. Juraj na Bregu

Na visu Sv. Juraj na Bregu u selu Lopatinec, čija istoimena župa obuhvaća naselja Dragoslavec (Bereg i Selo), Frkanovec, Knezovec, Mali Mihaljevec, Okrugli Vrh, Pleškovec i Vučetinec, ističe se nekadašnja hodočasnička barkona crkva (Leček 1995: 177), vidljiva žiteljima većeg dijela Međimurja. Njezinoj gotičkoj prethodnici dvadesetak metara dalje, u 16. st. jedan od donatora bio je i Nikola Zrinski Sigetski. Na temeljima nekadašnje kapelice Majke Božje Loretske sagrađena je u 18. st. (Hranjec 1997: 37) na obronku visa Pekel. U 14. st. prethodila joj je crkva sv. Jurja u Jezerima, odnosno crkva sv. Jurja na Vodama, prozvana tako po navodno čudotvornom izvoru vode ispod crkvenog oltara (Gönczi 1995: 2). Na jednoj od pet lipā³⁰⁸ kojima je ta crkva bila okružena, navodno je visjela slika Majke Božje, uništena atmosferalijama i okružena svjetlošću. Nakon odluke da umjesto lipe podigne *pil*, župnika su na tom mjestu dočekali zacrtani temelji kapele. U međuvremenu, prvi hodočasnici proširili su glas o čudesnim ozdravljenjima po zagovoru Majke Božje Loretske. Kip sv. Jurja iz starije crkve premješten je u drugoj polovici 18. st. na glavni oltar, iznad posvećene slike Majke Božje Loretske, a krajem stoljeća crkva je ukrašena freskama Rangerove škole. Unutar cinktora pronađeni su kosturni ukopi iz 14. i 15. st. Tijekom oba svjetska rata, hodočašćenja u Mariju Bistricu Međimurci i Prekmurci zamijenili su hodočašćima u crkvu sv. Jurja na Bregu. Danas se župna proštenja održavaju na Duhove, na spomendan svojeg patrona i na spomendan Imena Marijina (Kozjak 2008: 4). Sv. Juraj, po kojem je župa dobila ime, kršćanski je osvajač i konjanik koji je od križarskih ratova predočavan kao oklopljeni ratnik u borbi protiv zmaja (Fučić 1997: 84-85) i u vezi sa zagrobnim svijetom. Među slavenskim oronima okolnih brežuljaka, koje je u 18. st. zabilježio pavlinski kroničar Josip Bedeković (Bedeković 2017: 266), Dugi vrh, Mrzlo polje, Okrugli vrh i Pleškovec upućuju na njihova lokalna reljefna i klimatska obilježja, Košnjak, Lopatinec i Zasadbreg na seoske tradicijske djelatnosti, Bračevac (germ. *braccho* ‘lovački pas’),

³⁰⁸Stablo *lipe* ženski je znak u praslavenskoj i znak Djevice Marije u kršćanskoj slici svijeta (Vinšćak 2002: 136). Bogoslav Šulek upozorio je na njezino pretkršćansko slavensko štovanje, zabilježeno u povijesnim kronikama, s obzirom na slavensku rasprostranjenost toponima izvedenih ih fitonima *lipa*, na mjesec *lipanj*, na usmenoknjiževni motiv *lipe*, na uobičajenu sadnju *lipe* u dvorištu i oko crkve, na vijećanje zajednice pod *lipom*, na duhovske običaje s gromobranksom *lipovom granom*, na apotropijsku uporabu *lipova pepela*, na ljekovitost i medonosnost *lipova cvijeta*, *lista* i *kore* te na drvorezbarnu uporabnost *lipovine* i rukotvorstvenu *lipova lika* (Šulek 1878: 149-188).

Frkanovec (mađ. farkas ‘vuk’), Vučetinec i Vukanovec na stvarnu i mitsku životinju, a Dragoslavec Breg i Veliki hrast na moguća kulturna mjesta.

Sv. Martin na Muri

Istoimena župa, izrasla na temeljima antičkog *Halicanuma*, obuhvaća naselja Brašovec, Brezovec, Bukovje, Čestijanec, Gornji Kancovčak, Gradišćak, Grkavešćak, Jurovec, Jurovčak, Kamenar, Kapelšćak, Lapšinu, Marof, Vrbovlje, Vrhovljan i Žabnik. Gotička i kasnije barokizirana crkva sv. Martina pri put se spominje u 14. st. (Izvor). Na jednoj konzoli iznad gotičkog svetišta, pokraj koje su otkrivene i vrijedne gotičke freske, vidi se redni broj 1468., do danas najstarija godina uklesana arapskim brojkama u Hrvatskoj. Dvije dokumentirane povijesne utvrde, *Novi Dvor (Nova Curia)* i *Lapšina (Lapsina)*, spomen su na nekadašnji redovnički i križarski samostan te utvrdu župana iz roda Lapšana i plemića Zrinskih (Hranjec 1997: 37-38; Bedeković 2017: 269). Dio naselja Dunaj dovodi se u vezu s austrougarskim Bečom i rijekom Dunav koja kroz njega teče (Leček 1995: 179). Međutim, arhaizam *Dunaj* mitski je motiv međimurskih svadbeno-koledarskih pjesama koji se etimologizira iz prslav. **dunajb* i imenuje ‘veliku vodu’ (Belaj 2014: 53-54) ili ‘otvoreni zdenac’ (“Dunaj”: web).

Sv. Urban

To se naselje proteže na tri brda: na Per(n)jaku, na Martinovskom bregu i na Stanetinskom bregu. Istej općini pripada izvor Toplice. Nekadašnji bezdan Morsko oko, novijeg naziva Talijanova graba, oko kojeg se navodno okupljaju *copernice* (kaz. Krištofić i Novak) i u kojem se navodno utopila neka *lepa dekla* (kaz. Lovrec), okruženo je šumom Pekel. Toplički zaseoci su Vajdova graba, Oberlenduš i Krejkronig (Pezdelo) (kaz. Škvorc). Priča se da se u zaselku Stanetić nalazila *vražja crkva* (kaz. Šimunko).

Štrigova

Župa na krajnjem sjeverozapadu Međimurja obuhvaća naselja Banfi, Badličan, Bogdanovec, Dragoslavec Breg, Dragoslavec Selo, Globoka, Goričica, Gornja Dubrava, Gornji Mihaljevec, Grabrovník, Jalšovec, Martinuševec, Preseka, Prhovec, Prekopa, Robadje, Stanetinec, Sv. Urban, Tupkovec, Vugrišinec, Vukanovec i Železna Gora. Župi od 13. st. nadalje poznatij i pod drugim hrv. ojkonomima *Stridovo*, *Štrigovo* i *Štrigna*, prethodilo je antičko naselje *Stridon*. Slični su im ojkonomi naselja Strigna u Istri, Strigova u BiH, Štrigovec u Kalničkom prigorju, Strigos u Grčkoj, Ponte Striglia, Strigara i Strigno u Italiji, Striggow u Njemačkoj, Strigailiškis u Litvi itd. Josip Bedeković zabilježio je da se sv. Jeronim u 4. st. rodio u tome gornjomeđimurskome

hodočasničkom središtu s iscjeljujućim izvorom ispod crkve sv. Jeronima Stridonskog, u biskupiji provincije Panonije koju su razorili Goti. Grofovi Celjski podigli su u 15. st. na brdu Štrigovčak, kroz koji protječe istoimeni potok, štrigovsko trgovište *oppidum* i drvenu kapelu sv. Jeronima koje su ubrzo zatim spalile Osmanlije. Nakon potresa u 18. st., *pavlini* su na zgarištu podigli samostan. O važnosti toga sakralnog mjesta svjedoče u 20. st. uočeni slučajni antički i slavenski arheološki nalazi, a danas i sačuvana sakralna dogradnja (crkveni kor i dva zvonika³⁰⁹) koja je uobičajeni sastavni dio katedrale, te osebujni tlocrt sličan bazilici sv. Petra u Rimu, kao i barokne freske Ivana Rangera. Nedaleko su izgrađeni dvorci i kurije Banffy, Tkalec, Terbotz i Fodrocy. Među oronimima okolnih brežuljaka, imenovanih po lokalnim reljefno-djelatnim (Globokovčak, Krči, Prekopa, Razkriščak, Slatinjak mali i veliki, Preseka) i vegetacijskim obilježjima (Grabrovník, Leskovčak mali i veliki, Lobovčak, Ternovčak) te po nekadašnjim žiteljima ili posjednicima (Ciganščak, Martinovčak, Rimščak, Stanetinščak, Šprinc), a Bušovčak, Kozlovčak mali i veliki, Štrigovčak, Veščica ženskog i Pernjak (Hranjec 1997: 38-40; Horvat 2010: 18, 19, 21, 102, Bedeković 2017: 270-281) mogući kulturni oronimi. Stariji Štrigovčani još se sjećaju predajā o lokalnoj zloj *črnoj ženi* i o smrti nemoralnoga grofa Fridrika Celjskog nakon udara groma u njegovu tvrđavu (kaz. Kapun). Unatoč drukčijem mišljenju jezikoslovke Anđele Frančić koja je na tragu mađ. slavista Lászla Hadrovicsa i njegove hipoteze o nepoznatom podrijetlu i semantičkoj neprozirnosti starijih ojkonima *Strido* i *Štrigo*, odbacila semantičku sličnost između nekajkavskoga dijalektalnog naziva *štriga* za označavanje vještice zbog nepostojanja podudarnih lokalnih prezimena (Frančić 2012: 54-55), možda se ime naselja ipak suodnosi s ojkonomom *Vučetinec* obližnjeg naselja te s oronimima *Mohokos* i *Veščica* nedalekih visova u znaku slav. božice Mokoš reinterpretirane u opasnu *štrigu*. Slavenski kult tako su natkrilile kršćanska Majka Božja i patronimična Marija Magdalena istoimene štrigovske i današnje barokne župne crkve s gotičkim obilježjima iz 14. st. te središnji lik Majke Božje na Rangerovim freskama svoda štrigovskog svetišta. A poznato je i da su Moslavke Bogorodicu donedavno zazivale protiv *kač*: »Marija starinska, obrani me!« (Kovačević 2005: 164).

Železna gora

Podno Železne gore u sastavu gornjomeđimurske općine Železna Gora, na općinskoj zemlji Jabučje nedaleko šume Lohovec donedavno je izvirao slankasti Kamen izvirek, podzemno povezan s 200 m udaljenim istoimenim izvorom na višoj koti. Njegova izvorska voda i okolna

³⁰⁹ Dva zvonika ima i crkva u Draškovcu.

zemlja ni zimi nisu smrjavale. Na obližnjem izdašnom pasištu navodna ulazna *železna vrata* navodno su podilki Židovi koji su tamo napasli stoku.

4.2. DONJE MEĐIMURJE

Domašinec

Na pola puta između Domašince i Gardinovca zabilježen je toponim Kozji hrbet zemljanog ispučenja na kojem je *vuk* navodno napadao prolaznike (Janković 2007: 65).

Donja Dubrava

To se naselje, s nekadašnjom zidanom crkvom sv. Margarete na mjestu prethodne drvene crkve koju su mještani srušili zbog velikih oštećenja izazvanim dvama potresima u 19. st., u crkvenim izvorima spominje tek krajem 18. st. Naime, prethodno je pripadalo župi Donji Vidovec (*Bistrici*) koja je krajem 18. st. podijeljena na četiri nove župe, dotadašnje filijale Kotoribu, Sv. Mariju i Donju Dubravu (Hranjec 1997: 26). Stariji crkveni kult ogleda se i u patroniciju kapele sv. Margarete (Bedeković 2017: 270) na svetomartinskom brijegu Kapelščak. U pučkoj se tradiciji sv. Margareta, čiji je katolički spomendan 17. srpnja, opisuje se kao djevičanska svetica koja kažnjava ognjem, pa joj je zbog toga pučko ime *Ognjena Marija*. Ta se zaštitnica djevojaka i žena prikazuje okružena svjetlošću, s križem i palmom ili lancem za koji je privezan zmaj, sa zmajem pod nogama i gorućom kućom u pozadini ("Osnutak Župe", "Sv. Margareta djevica i mučenica": web). Vinko Žganec je zabilježio podudarne napjeve u kojima se spominju naselje *Dubrava* nedaleko Kotoribe i kraj zarastao hrastovom šumom *dubrava* (Žganec 1916: bilješka br. 7). Nakon Drugoga svjetskog rata, svake nedjelje od Uskrsnog ponedjeljka do Ivanja plesalo se na seoskoj livadi Krbulji (Novak 1985: 77), čiji se naziv izvodi iz slav. arhaizma koji označava 'posudu od kore' (Mujičić i Beader 2016: web). Plesalo se i na Glavatišću između Donje Dubrave i Donjeg Vidovca (Petr-Marčec 2006: 204), na kojem su žene uzgajale kupus. Toponime naselja Donja Dubrava i dubravske močvarne Vražje jame u koju su navodno upala zaprežna kola, dubravsko-vidovečkog polja Glavatišće i sjenokoše Senjar te susjednog naselja Donji Vidovec s božanskim glavarom Perunom i njegovim dubovim svetištem, međ. novinar Josip Šimunko povezo je sa dubovim svetištem slav. Nebesnika Peruna, sa snovitom sjenokošom stočnog boga Velesa i s bogom svjetla Svevidom (Šimunko 2002: 215-219).

Donji Hrašćan

Brešćec je ime seoskoga glavnog trga. Kroz selo prolazi potok Črncac koje izvire iz Seče u Paljnovcu (Palinovcu). Pripadaju mu seoski pašnjaci Gmajna, Opleterje, Zdenčec, Hrastina i Gajič. Podvrte je staza iza Sermekovih i Pavlicovih vrtova, po kojoj je u proljetno-ljetnom razdoblju šetala seoska mladež. Počivalište seoskih pokojnika je *svetođursko grobljiče* (Kolarić 2006: neoznačeno pogl. "Donji Hrašćan").

Donji Vidovec

To je naselje antičko arheološko nalazište, starija *Bistrica (Bistric)*, imenovana po slavenskom imenu obližnjeg potoka Bistrec koji otječe iz nekadašnje močvare Jurčevci. U crkvenim izvorima prvi se put spominje u 13. st. Današnji oblik barokne župne crkve datira u 18. st. (Hranjec 1997: 28; Bedeković 20017: 262). Župni titular sv. Vida spominje se već u 15. st., a u 17. i 18. st. mjesto je prema njemu preimenovano u *Vitus* i *Vidovecz*. Župi je pripadala oranica *Kerbula* (Krbulja), prema kanonskoj vizitaciji iz 18. st. smještena u *Bisztercz* (Srša 1994: 65-66). O toponimu Donji Vidovec prva je opširnije pisala hrv. povjesničarka umjetnosti Anđela Horvat (Srša 1994a: 80 bilj. 5). Zbog očne bolesti trahoma koja je u 17. st. harala donjim Međimurjem (Hranjec 1997: 178 bilj. 38), mještani su crkvu posvetili sv. Vidu i po njemu nazvali naselje. Tadašnje štovanje tog sveca zaštitnika nadišlo je lokalni karakter i postupno se proširilo u Gornji Vidovec, Nedelišće i u Malu Suboticu. Pretpostavlja se da su njegov kult, omiljen među slavenskim pučanstvom, posredovanjem praških majstora i čeških pridošlica zagovarali grofovi Celjski, nekadašnji plemićki posjednici Međimurja (Srša 1994: 74, 68, 73, 71). Donjovidovečka župa, kojoj su u 17. st. pripadala naselja Donja Dubrava, Altarec (Sv. Marija), Donji Mihaljevec, Cvetošinec i Kotoriba, također i područne kapele sv. Križa u Kotoribi i kapela sv. Marije u Altarcu, krajem 18. st. podijeljena je u četiri župe (Srša 1994a: 81 bilj. 23), također (Srša 1994: 75).

Kotoriba

Na istočnom rubnom dijelu naselja i na mjestu nekadašnje drvene kapele, u 18. st. izgrađena je kasnobarokna crkva Sedam Žalosti Blažene Djevice Marije, jedna od najvećih i najljepših crkava sjeverozapadne Hrvatske (Hranjec 1997: 30). Toponimi u okolini Kotoribe (mađ. *Kottori*), čije se ime pučki etimologizira iz *kot riba* 'kut s mnogo riba' (Kolarić 1992: 16), možda su spomen na *sveti gaj s kovačnicom* i kulturnim plesnim *kolišćem* slavenskih ratničkih jahača *katana*. To su pomursko naselje Kalaciba/Kalacek (Kollászeg), vrbik Bogovo vrbje, pasište Konjiščak, vodena

jama Katanščica, mrtvaja Doga – mrtvica, Jales, Kovačnica, sjenokoša Senjar i susjedni mu Senečnjak, preko željezničke pruge lokva Tušičina, Varjedov i Vičanov kot, stari dio Zrutine u kojem navodno žive mentalno bolesni ljudi, također i mrtvaja Žužička imenovana po kotoripskom prezimenu Žužić koje se spominje i u stihovima *kotoripskog kola* (kaz. Jauk; Sabolić 2015: 91). Odmah preko današnje hrvatsko-mađarske granice smjestila se povijesna Kalaciba (Kolátszeg). Ti toponimi mogući su spomen.

Legrad

Legrad je do 1641. pripadao župi sa sjedištem u Donjem Vidovcu. Nakon velike poplave 1710., rijeka Drava promijenila je tok, ispriječivši se između Legrada i Međimurja kojem je naselje prije te godine pripadalo. Prvo poznato imene *Legrad(in)a*, koji se ne 1334. u popisu župā ne spominje, četverostruko se tumači: mađ. imenom crkve Sent Lelek (Sv. Duh)³¹⁰, koju su Tatari u 13. st. razorili na mjestu današnjeg Cirkvišča i nekadašnjega zajedničkog imanja s današnjim Đelekovcom. Možda i nekadašnjim *Lelekovcom* (i/ili *Jelekovcom*), odnosno imenom međimurskog vlastelina Lanukreta i sina Buzudova iz druge polovice 13. st., po kojem se pretpostavljeno prvotno ime naselja *Lankret* razvilo u *Lenkrat* i dalje u Legrad. Također navodnim uzvikom riječnih prijevoznika brodarof »Glej grad!« (Winter 2012: 227) i imenom srednjovjekovnoga *Lesztor Grada* u značenju ‘samo utvrda’, koji je podignut na mjestu antičkoga rimskog municipija *Carrodunuma* pripadao plemićkoj obitelji Zrinski (Bedečković 2017: 258-259). Legradsku drvenu crkvu prsv. Trojstva iz 13. st. u istom su stoljeću razorili Tatari, a nova je izgrađena s tri oltara i dva zvonika u 17. st. Prema predaji, nakon potresa i propasti crkve u šumovitom Sent Haromšagu, izbjeglo je stanovništvo u novoutemeljeni Legrad prenijelo kipove prsv. Trojstva (sv. Florijana, v. Ivana Nepomuka, sv. Ivana Krstitelja), koje im je prethodno omogućilo pobjedu nad Osmanlijama (Bango 1984: 189; Rkp. Bango 1981: knj. III. – II. 34, V. 57). Ruševno je svetište u središnjemu legradskom parku u 18. st. zamijenila nova zidanica, ispred koje su smješteni spomenuti kipovi. U kanonskoj vizitaciji iz sredine 17. st. zapisano je da su u Legradu živjeli većinski *protestanti*, a krajem istog stoljeća također i *luterani*, *kalvini*, *židovi*, *arijanci* i *inkvilijanci*. U legradskom trgovištu održavani su veliki sajmovi na Prsv. Trojstvo, Sv. Bartolomeja, Sve Svete i Sv. Luciju. Od proljeća do kasne jeseni Legradani su obrađivali polja i napasali stoku na općinskoj zemlji Vajkek i Pažot (Pažut). Na Pažut su

³¹⁰ Drugi je poznati sakralni objekt povijesne Legadske župe crkva Prsv. Trojstva s kraja 13. st., nedaleko današnje legradske šume i nekadašnjeg imanja zvanog mađ. *Sent Haromšag* (lat. Sent Trinitas).

nakon 1710. mogli stupiti prelazeći Dravu *drafskim brodom*. Pričalo se da su legradska *križanja* i mjesta na koja su uoči svitanja i predvečer žene i djevojke odlazile dojiti krave – začarana mjesta (Kalšan 2003: 120-122).

Legradska gora (Szentmihályhegy)

Kao pvijesno i suvremeno hodočastilište žitelja Međimuraca, Zadravaca i Pomuraca na Sv. Anu i Sv. Mohovila do kapele sv. Mihalja, »za Dobravčane je još i danas Legradska gora gotovo mitsko pobrđe. Njihov život stoljećima je vezan uz to područje preko Mure. V gorice, pa i na senokoše i polja oko Mure i na Legradskoj gori hodočastilo se s ljubavlju goričara. Kolima ili pješke prolazilo se kraj Beloga pilja, pa doljanske gmajne, gostionice pri Hanžu do broda na Muri. Potom preko Kakinje³¹¹ prema goricama kod Sv. Mihalja ili Belezne, Ertiloša, Surda, Malog Kerestura, Žakanja i drugdje.« (Feletar 2016: 22)

Črna gora, nigdar nesi sama, / nit prez vuka, niti prez hajduka, / nit prez mene mladoga junaka! / Za škrljakom črnoga pantleka, / za pantlekom kitu ružmarina, / za kiticom javorovo zrnce. Nije ovo javorovo zrnce, / neg je ovo moje drage srce. (Donja Dubrava, Žganec 1990: br. 199)

Poglavnik ada Sveti Mihalj z Luciferom boja bije, / Lucifera je obladal ter njega vu pekel pregnal... (Franković 2015: 92)

Pokraj barokne kapele sv. Mihalja na najvišoj koti (218 m) brdašca Ajrád pruža se izniman panoramski pogled preko Međimurja čak do Kalničkoga gorja. Oko 3 km niže smjestio se na ušću Mure u Dravu Tiloš/Tiluš (Őrtilos). Nakon Prvoga svjetskog rata to je nekadašnje hrvatsko naselje uključeno u mađarsku Šomođsku županiju. Kapela je od zaostalog građevinskog materijala ruševnoga pavlinskog samostana izgrađena 1740. na istom mjestu. Njezin najstariji spomen datira u 1200. g. Kapela je prvi put obnovljena i proširena 1763. i drugi put 1823. g. Zadnji put je obnovljena 2010. kao zaštićena spomenička baština (id. br. 4389 i 7863 KÖH) i područje Nacionalnog parka Dunav-Drava. Pisani izvori iz 1400. spominju *Ewr* kao najstariji poznati naziv naselja. To je ime od sredine 18. st. u vezi sa strogo kontroliranim strateškim graničnim područjem. Još početkom istog stoljeća uglavnom je bilo naseljeno Hrvatima, o čemu

³¹¹ Kod Kakinje, na području naselja Donja Dubrava i nedaleko ušća Mure u Dravu, ban Nikola VII. Zrinski je 1661. podigao utvrdu Novi Zrin koju su Osmanlije 1664. srušile. Hrv. jezikoslovka Anđela Horvat pretpostavlja da je tom lokalitetu prethodilo antičko rim. naselje *Ciconis*. Međ. novinar Josip Šimunko, koji je isti toponim pronašao i na tri druga međimurska lokaliteta (Kakinju u preloškoj četvrti zvanj Vučanovec, Kakiju u Goričanu i Hodošanu), na temelju kazivanja prikupljenih na vlastitim terenskim istraživanjima u Međimurju, pretpostavlja da označava lokalitete nekadašnje slavenske obredne ženske inicijacije (kaz. Šimunko).

svjedoče hrvatska prezimena (Navracsics, Iváncsics, Kalinics, Spolarics) pokojnika ukopanih na mjesnom groblju. Od 1760. pristižu i Mađari koji danas prevladavaju. Iz donekle preuveličanog opisa turskog putopisca i diplomata Evlije Čelebije, koji je 1660. pratio osmalijske predstavnike u Legrad radi pregovora s Nikolom Zrinskim i u sudjelovao u lovu koji je domaćin za goste priredio na Legradskoj gori, jasno je da je legradska okolica, prethodno inače u posjedu hrvatske plemićke obitelji Keglević, bila omiljeno lovište Zrinskih:

Poslije sedam sati jahanja stigli smo iz Leграда u blizinu Novigrada (na Legradsku goru), kada iz šume poče sa svih strana pucnjava iz topova. Za čas tu izbi čitavo more ljudi koji dižući hajku stvoriše zaglušujuću buku. Iz svih planina slijegaše se zvjerad pa izložiše svoje živote na pazar. U brojnih jelena rogovi izrasli poput vila. Bilo je i neke vrste medvjeda crvene dlake koji liče na bagdaskog lava. Strašni veliki zubati veprovi bijahu veći od magaraca, a divlje koze i ovce koliko goveče. A koliko je još došlo lisica, vukova, risova i zečeva, to samo Bog zna. Medvjedi rastrgaše u tom lovu oko pet stotina ljudi. Tog dana ulovismo takav ulov, da se u slavu njegovu popilo možda tisuću kola vina!

Hrv. ban Josip Jelačić nakratko je uspio u ponovnom pripajanju tog teritorija hrvatskoj državi. Zahvaljujući tome, stanovništvo Donje Dubrave, Murskih Križevaca (Murakeresztúra) i Kalacibe (Kolátszega) tamo je, nakon ukidanja kmetstva, kupilo vinograde. Kada je na Muri 1918. uspostavljena državna granica, 312 donjodubravskih obitelji postali su dvovlasnici jer se nisu odrekli vlasništva. Iako su smjeli skelom *brodom* odlaziti preko Mure u svoje vinograde, polja, livade i šume, strogi propisi onemogućavali su im noćenje u vinogradskim *kletima*, a pri povratku kući temeljito su pretraživani. Međutim, zbog Rezolucije Informbiroa objavljene 1948., granica je sljedeće godine ujesen zatvorena. Toponimi L(j)egradska gora, Doljanska gmajna i Pažot (Pažut) spominju se u tradicijskim narativima iz Donje Dubrave. Varijantni oblici odnose se na Goru, Staru, Črnu, L(j)egradsku ili Semeninsku goru kako je zove tamošnje hrvatsko, odnosno na Hansovarsku goru kako je zove mađarsko stanovništvo (Bartolić 2008: 22, 31-32; Feletar 2016: 22; "Órtilosí templomok": web; "[GCSZMH] Szent Mihály-hegy": web; "Órtilos": web). Pomurski zavičajni napjevi "Da bi se zrušile te Legradske gore" (Sv. Mihalj, CD Eperjessy 1959: 35/2) i "Saka riba plava, samo Kotoriba nej" (Sv. Mihalj, CD Eperjessy 1959: 35/34) potvrđuju međimursko-pomurske povijesne veze.

Da bi se zrušile te Legradske gore, šej, te Legradske gore, / kaj bi se videlo, šej, malo Međimurje! / Listeka ti pišem, šej, ljepo te pozdravljam, / kaj se naš mislila, šej, da te ja ostavljam! / Da bi te ostavljao, šej, naj ti listek pisao, / već bi si ja drugu, šej, grličicu iskal. / Malo Međimurje, šej, kak si v lepom cvetu, / a međimurski dečki, šej, vu širokom svetu!

Da je ta danas važna mađarska strateška točka također bila važna i u povijesno doba, potvrdio je suvremeni mađ. povjesničar János Karácsonyi, koji je na temelju starih listina zacrtao granice određene vodama, šumama i gorama mađarske države za vladavine ugar. kralja Stjepana I. u 10./11. st., također određene i graničnim barikadama *gyepű* od kamenja ili debala. Na lovištima i pasištima ubrzo su podignute stražarske osmatračnice *őr, lövő* (mađ.), *straža* ili *strelci* (hrv., sl.). Ta se granica protezala od hrvatskih stražarskih mjesta uključenih u Zagrebačku biskupiju nedaleko naselja Breznici (Berzencima) i Zakonu (Zákányju) jugoistočno od sutoka Mure u Dravu, dalje u smjeru Órikozmadombja, Nove i Hrvatskog Strelca (Zalalöva) na sjeverozapad te prema gornjem toku rječice Krke i gornjem toku rijeke Rabe. U doba hrv.-ugar. kralja Ladislava I. Arpadovića granica je u 11. st. pomaknuta na zamišljenu crtu Lipnica – Dobra – Radgona – Ptuj (također redom naselja u sastavu Zagrebačke biskupije) u smjeru sjever-jug. Granicu je u 13. st. na zamišljenu crtu Ljutomer – Dravsko Središće pomaknuo Njemački viteški red, novi gospodar slovenskih naselja Ptuja, Borla i Ormoža. Slovenski i hrvatski spomen na strelske utvrde duž novije granice ojkonomi su Stročja Ves, Strelčji Vrh, Strelec i Stara Straža. Štrigova i Čakovec Protiv prodora Njemačkoga viteškog reda i štajerskoga gospodara prema istoku, važnu ulogu sui imale nekadašnje obrambene utvrde Štrigova i Čakovec (Bartolić 2008: 35-36)

Podturen

Budući da se sredinom 14. st. zvalo *Torn(u)*, pretpostavlja se da je Podturen imenovan po *turnu* ‘tornju’. Od 15. do 18. st. spominje se utvrda i trgovište *Turnišće*. U »Zemljopisu pokrajina Hlirskih« (1843.) Dragutin Seljan je napisao: »Podturen, nekada Turnišće, trgovište je smješteno usred Međimurja s drvenim mostom preko Mure. Ovdje je nekada bila glasovita tvrđava, uništena u vrijeme Rakocijeva ustanka (početak 18. stoljeća). Još se vide golemi nasipi (...) Ovdje se mnoge stare dragocjenosti iskapaju, ali se umjesto u Zagreb, šalju u muzej u Peštu...« Župa sv. Martina u Podturnu zabilježena je 1334. u prvome poznatom popisu međimurskih župa. Gotički sanktuarij barokizirane gotičke župne crkve osvođen je križnim svodom koji sapinju tri zaglavna kamena s peteročlanim reljefnim ružama. Stanovnici Podturna prisjećaju se obližnje šume Dobrave i stočnog napajališta Đurkovčine.

Prelog

Zabilježeni stariji nazivi *Perlak*, *Perlok*, *Prelak* i *Prilok* gradskog središta donjeg Međimurja pučki se etimologiziraju iz kajk. glagola *vleči* ‘vlačiti, prevlačiti’ u vezi s važnom tranzitnom ulogom naselja kao mjesta za prijelaz preko Drave. Međutim, taj je ojkonom moguće objasniti

prslav. riječima *logb* i *lōka* u mitološkom kontekstu slavenskog kazivanja o kultnome mjestu kod riječne okuke (Katičić 2010: 159-169). Prelog, u čijem su sastavu danas naselja Cirkovljan, Čehovec, Draškovec, Hemuševac, Oporovec i Otok pripadaju, utemeljili su u 13. st. kraljevi gosti *hospites* (trgovci i obrtnici) kojima je grof Lankert darovao zemljište. Današnjoj baroknoj crkvi sv. Jakova s četiri kupole i pet oltara, izgrađenoj na mjestu nekadašnjega gotičkog svetišta, prethodila je crkva sv. Lovre. Budući da je isti svetac zaštitnik i obližnjeg Cirkovljana, pretpostavlja se da je povijesna župa prvotno bila smještena u Cirkovljanu (Hranjec 1997: 35). U sastavu Preloga spominju se toponimi Ciganjšćak, Galžani dol i Vražji trokut, a u neposrednoj okolini Curek (izvor), Čemerikov marof, livade Banjaloke (livade), Konopljišće, Opleter, Krčevine i Močala (Žeželj-Mustak 2003: 244, 246). Četvrt sata od naselja prema Dravi pruža se polje Mečje, možda u vezi sa staništem divlje perunike kojoj su pučka imena *mačinac* i *mačkovac* (usp. **Mačkovec**).

Sveta Marija

Svetomarska kasnobarokna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije izgrađena je na temeljima gotičke kapele nekadašnjeg naselja *Altarec* (Sv. Marija). U njoj se nalaze reljefni oltar i novija slika Marijina uznesenja, koju je navodno Drava doplavila nakon što su *protestanti* uništili prethodnu, čudotvornu Gospinu sliku (Lukinović i Markač 2003: 69). Josip Bedeković zabilježio je u 18. st. da je svetomarska crkvica BDM tada bila najstarije međimursko svetište (Bedeković 2017: 262-263). U nišama srušene župne kapele-crkve sv. Antuna Padovanskog i suzaštitnika mu sv. Mihaela arhandela iz 19. st. (Kalšan 2003: 191), kojoj je danas spomen sakralni spomenik, stajao je klasicistički kameni kip sv. Florijana, predočen rimskim vojnikom koji u ljevici drži smotan barjak, a u desnici posudu s vodom za gašenje goruće kuće kraj svojih nogu. Također i kip sv. Mihovila, predočen krilatim anđelom u odori rimskog vojnika koji sabljom u desnici zamahuje prema Nečastivom pod njegovim nogama. Oba su kipa premještena u novu kapelicu. (Lukinović i Markač 2003: 108)

5. SPOZNAJNO-JEZIČNE KONCEPCIJE NAPJEVA

Zbog okruženosti rijekama Dravom i Murom i otežane pristupačnosti u močvarno-šumskom okruženju, geografski položaj Međimurja i njegove povijesno-političke prilike utjecali su na višestoljetnu izoliranost, ali i na očuvanost **hrvatske tradicijske kulture** tog područja. Budući

da je Međimurje pripojeno Hrvatskoj tek nakon Prvoga svjetskog rata, Međimurci su se stoljećima opirali nastojanjima oko opismenjavanja iz okupatorskih centara moći Beča, Budimpešte i Beograda, svoju tradiciju pamteći zahvaljujući **usmenoj predaji**. Prema teoretičarima **kognitivne lingvistike** (Milmanu Parryju, Marshallu McLuhanu, Ericu Havelocku, Jacku Goodyju, Walteru Ongu, Albertu Batesu Lordu i dr.), *socijalne mnemotehničke uloge i konceptualne formule* usmenih oblika oprečne su socijalnim i konceptualnim kontekstima pisanih tekstova. Stoga je **usmenoknjiževna baština** osobito sjećanje koje sudjeluje u oblikovanju, kontinuitetu i očuvanju **grupnog identiteta**, svojevrsnoga njegova »mnemoničkog otponca« (Havelock 2003: 53). *Konceptom performansa* Johna Milesa Foleya i *konceptom mentalnog teksta* Laurija Honkoa tumači se međudnos pjevača kao pojedinca i publike kao kolektiva, na koji bitno utječu socijalni, ideološki, psihološki i kognitivni konteksti. U temelju ponavljajućega **formulaičnog izražavanja** usmene književnosti pulsira potreba za **improvizacijom** kojoj prethodi tekstualno komprimiranje **mentalnog teksta**. To znači da su **formulaični obrasci** svojevrsni **kulturni kodovi** koji se aktiviraju i poosobljavaju u svakoj novoj, stvarnoj situaciji (Delić 2015: 13). U agrafijskom razdoblju ljudske povijesti **pjesma** je svojevrsna »mitska manifestacija etimološkog izomorfizma svjetlosti i riječi« kojom se prenosi znanje o **kulturi** neke ljudske zajednice (Durand 1991: 128). Od **obrednoga** do **pučkog pjesništva**, a u srednjovjekovlju i usporedno s njom, put vodi ususret **autorskoj poetici**. Međutim, sveobuhvatna suvremena društvena informatizacija, usredotočena na sadašnjost, zanemaruje osobnost i lokalnost tradicijskoga, što potiče rastuću **krizu identiteta**, višestruke globalne zlouporabe i manipulacije. Na tragu tih teorijskih osnova, **međimurske tradicijske pjesme** također se mogu razvrstati u **pjesme starijeg** i **pjesme novijeg postanja**, prije svega na razini njihove motivske, leksičko-sintaktičke i paradigmatske **strukture**.

5.1. OD ŠUTNJE DO NJEMUŠTOSTI

Međimurski i drugi hrvatski običaji i naracije govore o *jeziku živine, šutnji, nijemom, svak(akv)om, životinjskom, žabinom, ptičjem, goveđem jeziku*. Taj se **njemušti jezik** objašnjava neimanjem jezika i nijemošću, katkad i negacijom nijemosti, odnosno nerazumljivim čarobnim jezikom (Rusić 1954: 20-21, 27; Vrkić 1995: 177). Kad izabranom pojedincu (najmlađem sinu, siromahu, sluzi, lovcu, pastiru, oraču, junaku, careviću, vračari, kraljevoj nevjesti, sluškinji,

pastirici) u osobito doba dana (u sumrak, svitanje, podne ili ponoć) i godine (na Blagovijest, Uskrs, Božić, Bogojavljanje) u uho (na Badnjak) ili u obuću (na Ivanje ili na Badnjak) padne sjeme ili cvijet bujadi/paprati (lat. *Pteridophyta*) oko koje plešu vještice (Bošković-Stulli 1997: 423), nosi li *četverolisnu djetelinu* (lat. *Trifolium*) (na Badnjak) (Möderndorfer 1948: 102) ili *pasju travu/Solomonov pečat* (lat. *Polygonum aviculare*) (Botica 1995: 197), popije li napitak od lijeskine *imele* (lat. *Viscum album*) u kojoj živi zmija, pojede li *šumsku jagodu* (lat. *Fragaria vesca*) (Rusić 1954: 55, 57), uleti li mu *pčela* u usta (Visković 1996: 115), pojede li *riblje, žablje* ili *zmijsko meso* (Rusić 1954: 53, 55; Petrović 1970: 212), proguta li *zmijsku* (Grbić 1998: 335) ili *zmajsku krv* ili *slinu* (Visković 1996: 115; Zuković 1982: 183; Rusić 1954: 48), lizne li *zmijski kamen* (Vrkić 1995b: 268) ili stavi pod jezik *kamen, smaragd* ili *prsten zmijskog cara* (Rusić 1954: 48, 54; Hiller 1989: 63), opere li noge *izvorskom vodom* uz korijenje (mitskog) stabla u kojem navodno živi *zmijska božica* (na Ivanje), spasi li *zmiju* iz *gorućeg duba*, od *zapletaja* o plot ili od *progona stare zmije*, nahrani li *ribu*, odmrsi li *vilinske vlasi* (Rusić 1954: 32, 43-44) – naučit će govoriti, stihotvoriti, zviždati ili svirati na **univerzalnom jeziku** živoga i neživoga ovostranog svijeta i onostranih preminulih predaka, koji znaju i osobite životinje (zmija, ptica, krava, konj) i bića (bog, svetac, vrag, zmaj, víla, vještica). Tako je u jednoj predaji neka Laponka zov gnjurca *ro, ro, raik*³¹² prevela rečenicom »Lijepo vrijeme danas, lijepo vrijeme danas!«, a »Bar luk, bar luk!« rečenicom »Na kišu se sprema, na kišu se sprema!« (Munte i Aksel, *San Mikele* I: 88 u Rusić 1954: 119, bilj. 397). Idući prema crkvi na misu zornicu osam dana prije Božića, vjernici su na otoku Silbi redovito pjevali nerazumljivu **adventsku koledu**. Tijekom ivanjskoga obrednog pranja nogu Drenjani su pjevali osobitu **ivanjsku koledu**:

Ronca f'jajo sajo, / ijamo, ijamo, ijalese sajo, / ijamo, ijamo, ijalese sajo. / Sve ulignje hote na lovišće, / svaki dan se čini da j' godišće, / ijamo, ijamo, ijalese sajo. / Šotorišće sanbunera sajo, / ijamo, ijamo, ijalese sajo, / ijamo, ijamo, ijalese sajo. (Silba, Ruždija 2013: 245, 247)

O Ivanje, dudovanje, / donesi mi dude vode / da ja perem bele noge, / da ja idem međ volove, / da ja čujem šta govore! (Drenje, Filaković 1991: 408)

U kajkavskoj predaji "Krava i njezina družina" iz varaždinske okolice, govor ljudi razumiju i životinje (Botica 1995: 179). U drugim hrvatskim bajkama i predajama, kakve su npr. "Crna šuma" iz Mađarske, "Žena kanila biti Bogom" iz Gradišća, "Tajni govor" iz Podravine (Vrkić

³¹² U međimurskoj bajci "Stekljena gora" iz Donje Dubrave, vilinska *baba* sa *sunčanom moći* i brza kao *munja* jednom *siromaho* koji joj pokuca na vrata odgovori »Rerenjk!« i pusti ga u svoje gorsko prebivalište (Žiga 1985: 59, 63).

1995a: 106, 124, 177, 195; Vrkić 1995b: 37, 258), sve živo i neživo međusobno se sporazumijeva **univerzalnim jezikom**.

Najraniji **zapisi predajā o njemuštom jeziku** u Aziji datiraju iz 3. st., a u Europi iz ranoga srednjeg vijeka. Folkloristi su ih povezali s indijskom (njem. lingvist Theodor Benfey, fin. folklorist Anti Aarne i engl. antropolog James Frazer) i grčkom (polj. filolog Witold Klinger, njem. folklorist August Marx) usmenom književnošću. Antički pisac Lukijan zabilježio je svećeničko tumačenje volje božanstava Dione (Majke Zemlje) i Diasa (Zeusa), koji su živjeli u krošnji stabla najstarijega grčkog svetoproročišta Dodone, po šuštanju lišća, što se povezuje s proročkim zvukom o grane ovješeneh kulturnih brončanih predmeta. Iz predantičkoga i antičkog vremena do današnjice dopiru svjedočanstva o vračevima i šamanima, o izraelskom kralju Salomonu, o grč. filozofu Platonu i o nord. ratniku Sigurdu, upućenima u **govor biljaka i životinjā**. Rim. pisac Plinije zabilježio je da su rim. aristokrat Britannicus i car Neron učili čvorka i slavuja latinskom i grčkom jeziku (Visković 1996: 114-115). U prologu Dugog Nosa komedije »Dundo Maroje«, hrv. književnik Marin Držić sredinom 16. st. pisao je da »put Indija Velicijeh, (gdje) osli, čaplje, žabe i mojemuni jezikom govore« (Držić: 5). Novija istraživanja upućuju na samostalan kulturni razvoj tih predodžaba pod utjecajem **animističkih i šamanističkih elemenata** (Rusić 1954: 16; Visković 2001: 372; Frazer 2002: 516).

Tajnom jeziku nalik su bajanja, čaranja, molitvice i izvanliturgijske tradicijske pjesme obredno-običajnih ophoda i kola, stihovani razgrađeni i folklorizirani **odjeci svetih tekstova** (Katičić 2008: 8). Razumjeti ih se može u obredno *sveto vrijeme*, »u određenim duhovnim stanjima« (Chevalier, Gheerbrandt 1994: 230).

...Svi ženski, muški, diviči, ditići, izudete, razidete se, potrvete se, kako se potvri pena na vodi, list na gori, junaci po vojski, tako da se potrvete devedeset i devet fele uroci, devedeset i devet fele uročice, ha-a-a-a! Duni, vetre, i odnesi svi uroci, muški, ženski, diviči, ditići iz naše glave, iz oči, iz čela, iz tela, iz kosti...! (Banat, Vrkić 1995b: 53)

Budući da je **riječ** simbol prvobitne božanske objave, kozmički dah, vjetar (Chevalier, Gheerbrandt 1994: 230), navodno su se **općim jezikom** ljudi sporazumijevali do *prvoga grijeha* (Rusić 1954: 31). Prema predaji »Vilin dar zlatna svirala«, *vila* mladića koji joj je otpetljao vlasi dariva *zlatnom sviralom*, zahvaljujući kojoj on nauči govor pticā i svih živih bića (Vrkić 1995b: 37). Prigorska nevjesta morala je paziti da joj ga ne odnese vjetar (Rožić 2002: 263, 273). Ako su *vile* folkloriziran i umnožen božanski lik predie. Velike Majke, njezinu *vilinsku sviraljku* preotima ie. ratnički bog predočen vjetrom (Katičić 2008: 202, 250-251). On pušujući kroz šuplju

cijev, preuređuje stari svijet i demijurškoj svirci poučava svoje božanske sinove, nasilno začete s detroniziranom božicom. U jednoj srpskoj predaji Bog je podijelio jezike kako bi spriječio zidare ciganskog cara Verauna³¹³ da do njegove kule sazidaju svoju kulu (Zuković 1982: 35). Hrvatski jezik kojim govori dlakavi *divlji muž* u jednoj hrvatskoj predaji iz Slovačke (Bošković-Stulli 1997: 365), pridružuje se nizu osobitih jezika koji su posljedica božanske objave, npr. arapskome koji je ključ za čitanje »Kurana« i sirijskome tzv. *sunčanom jeziku* (Chevalier, Gheerbrandt 1994: 230). Ti se jezici ubrajaju u **njemušti jezik**, mak. *temen ezik* 'nejasan, nerazumljiv jezik' (Rusić 1954: 21, 108, dopuna 60), na kojem upućeni i posvećeni kultno djeluju – zazivaju, pjevaju, sviraju, plešu. Upoznavši antičku kulturu i uklopivši je u vlastitu, povijesni hrvatski doseljenici idealizirali su je u predožbe o prethodnome *zlatnom dobu*, iz kojeg su moćne božice folklorizirane u *vile* koje raspolažu *vilinskom travom* (npr. bujadi, paprati) i čiji je *vilinski jezik* ili *pjev* nalik zujanju pčela (Ivančan 1982: 114) i zuju *vilinskog vretena* (Bošković-Stulli, Marks 2002: 462), a posljedično i u *blebetave babe* (Rusić 1954: 65-67). Antički grč. pisac Ezop upozoravao je na neodređenu prošlost *zlatnog doba*, tijekom kojeg su životinje govorile. A oni koji govore *šamanističkim jezikom*, *jezikom sutona* ili *duhova* – steći će moć proricanja (Eliade 1985:92-93, 321) i uvida u zaboravljeno i sveto iskonsko, rajsko (Chevalier, Gheerbrandt 1994: 230). »...jezik nosi svetost drevnih predočaba i mitskoga kazivanja koje ih izriče.« (Katičić 2008: 8)

5.2. OD ZAZIVA DO ONOMATOPEJE

Pretkršćanski vjerski elementi ugrađeni su i u **hrvatske usmenoknjiževne oblike**. Izvanliturgijski tradicijski napjevi u godišnjim ophodnim i svadbenim kolima upućuju na zazivanje božanstava koje je usmenom predajom razgrađeno do onomatopejskih i drugih meloritamskih zvučno-jezičnih sklopova. **Zaziv** je formulaični oblik izražavanja koji sadrži pozdrav, molbu, zahvalu, oprostaj, zakletvu ili kletvu. Upućuje se nebeskim tijelima ("Sunce, Mesec i vi, drobne zvezdice!", "Sveti, sveti, Sončece!"), nebeskim pojavama ("Vedro, vedrina!"; "Strela te vudrila!"), padalinama ("Stani, godina!", "Nejdi, nejdi, deždek!"), godišnjim dobima ("Protletje lepo, kak si nam vugodno!"), dobu dana ("Alaj, zorja, sestro moja!", "Črleno dobro jutro!"), životnom dobu ("Cvetna mladost, lepa si!"), uzvisinama ("Črna gora, nigdar ne si

³¹³ Ime Veraun podsjeća na imena božanskih gromovnika, hind. Varune i slav. Peruna.

sama!", "Lepi bregi zeleni, oj, zeleni!"), rijekama ("Kad kre Međimurja, tečeš mi Dravica!", "Mura, Mura, globoka si voda ti!"), zavičaju ("Međimurje, kak si lepo zeleno!", "Međimurje malo, naj mi zameriti!"), stablima ("Črešnjica, črešnjica, črešnjica, višnica!", "Oj, jabuko zeleniko!"), biljkama ("Aleluja – lelija!", "Rasti mi, rasti, trava detelina!"), životinjama ("Piceki, pajceki, cujzeki, žugice, lilike, teliči!"; "Na ključ, sveta ptica!"), pretkršćanskim božanstvima i njihovim preoblicima ("Lado, slušaj nas, Lado!"; "Poganice pogana, otrovnice otrovna!"), Bogu ("Vu ime Božje!", "Bog, dej!", "Bog, pomagaj!", "Pomoć Božja!", "Bog nas poživi!", "Prekriži i blagoslovi nam, Bog, ovoga dara!", "Bič Božji te vudril!"), Majci Božjoj ("Veseli se, o, Marija!", "Zdravo, Devica!"), Božiću ("Zdrav', Kralj mladi!"), sveticama ("Barabara devica, ti življe svoje za veru si zgubila!"), svecima ("Sveti Kuzma i Damljan, čuvaj vatru i oganj!"; "Sveti Petar, otpri meni vrata!"), duši ("Podaj, duša!", "Sim šetujte, o, dušice!"), smrti ("O, smrti, huda i nemila!"), blagdanima, domu ("Oj, ti domek zlati!"; "Lepi moj vrtič, ograjen!"), društvenoj zajednici ("Spravljajte se, divojčice!"; "Oj, krstjani preljubljeni!"), srođnicima ("Spi, spi, čerka ma!"; "Dober vam večer, gospodar!"; "Japek i mamica, čerka vas vuzava!"), voljenoj osobi ("Kaoto, Kato, Katica!", "Sprevodi me, Đuro!"), svatovskim časticama ("Tiraj, kučiš, konje, si katani svoje!"), udavači ("Sejaj, sejaj, draga ljuba, bažulek!", "Vodi, Maro, dogo kolo!"), ženiku ("Gregor, Gregor, fajni dečko! ", "Idi mi, ljubi!"), sebi samome ("Pitam tebe, srce moje!", "Misel moja, naj za njega pitati!"). Međutim, napjevi u kojima se npr. perunikin cvijet *lelujaka* poistovjećuje s *l(ij)epom Marom*, u međimurskoj jurjevskoj pjesmi *stablo jele s djevojkom Jelom* i u prigorskoj ivanjskoj pjesmi *stabla bora s mladim Ivanom*, upućuju na pretkršćanska božanstva čija su kristijanizirana imena postupno pripisana stvarnim djevojkama Mari i Jeli, mladiću Ivanu itd. iz poznatog okruženja susjedstva:

...Pomori mi, Jalo, đurdeka brati! O, jalo, jalo, drevce zeleno! (Žganec 1990: br. 1990)

Oj, Ivanek, moj borek zeleni, oj! (Vrapče, Kuhač 1880: br. 956)

Zamjetna je **razgradnja hrvatskih pripjevnih zaziva**, kakvi su npr. *lunajle, do(j)dole, ledraleluja, fijole, božole ladole, mile (le), vojnole, križole i kirja leližo*, najvjerojatnije upućivanih pretkršćanskim slavenskim božanstvima, reinterpreteriranih u kršćanski lik, lik srođnika ili voljene osobe. Njihova sadržajna, oblikovna, tematsko-motivska i invokacijska obilježja upućuju na zajedničko semantičko, formalno i strukturno ishodište u razgrađenim **praslavenskim svetim tekstovima**.

Moj božiću Svarožiću, / zlatno Sunce, bijeli svijet! / Moj božiću Svarožiću, / lunajlije, lunaj le!
(Lovrenčević 1994: 149)

Daj poigraj, dojdo le, dojdo le! / (Oj, dodo, oj, dodo le, / moj božo, moj božo le!) / Okreći se, dojdo le! / Tresi vodu, dojdo le!... (Knežević 1993: 235)

Molimo se višnjem Bogu / (lale mile, dodo le!) / Da podrane višti lovci, / da pobiju divju zvirad, / da slobodno marva pase! (Slavonija, Grgec 1943: 119)

Ide doda preko sela, oj dodole, oj dodole! / I oblaci preko neba, oj dodole, oj dodole! / Oblak brže, a mi brže, oj dodole, oj dodole! / Te orosi naše cveće, oj dodole, oj dodole! / Naše žito i pšenicu, oj dodole, oj dodole! / Boga moli naša doda, oj dodole, oj dodole! / Da udari rosna kiša, oj dodole, oj dodole! / Da orosi naše polje, oj dodole, oj dodole! / I pšenicu ozimicu, oj dodole, oj dodole! / I dva pera kukuruza, oj dodole, oj dodole! (dodolska pjesma, Srijem, Kuhač V: br. 285)

Tri jetrve proso žele. / Lado le, mile, oj, lade, oj!... (Fio 1972: 72)

Homo, kolejani, / fijole, / ki smo bili lani, / lelele! / Ča to tamo škripje? / Pave toči vino. / Ča to tamo šuška? / Mare grabi smokve. // Hoće nan jih dati. / tamo su nan pravili / da ste krnca palili. // Dajte nan ga vaje pol, / da ne gremo u tuji dvor! / Dajte nan ga glavu, / za 'nu svetu Klaru! // Dajte nan ga pečenju, / za 'nu svetu Jelenu! // Dajte nan ga kobasu, / čim mi kralja opasu! // Dajte nan ga bokunić, / ča klademo u lončić! (Hrvatsko primorje, Vujičić 1978: 343)

Došli su vam kolejani, ki su bili i lani. / (Fijole, fijole, dobru mužu na dvore!) / ... / Stani, babo s kuta, važgi sviću luča! / Ter posezi na policu, ter donesi kobasicu! / Ter ju hiti simo k nam, mi ćemo se š nju igrat! / Kak' sokol s prepelicu, kak' junak divojčicu! (otok Krk, Kuhač 1941. V: br. 241, inačica)

Molimo se višnjem Bogu / (vojno le, dodo le!) / Da popuhne vihar vitar, / da udari tiha kiša, / da porosi naša polja, / i travicu litinicu, / da nam marva paše ima! (Slavonija, Grgec 1943: 119)

Sretno jutro vam, seljani! / Oj dodo le, moj križo le! / Zatekosmo sve čobane. / Oj dodo le, moj križo le! (križarska koleda, Županja, Kuhač V: br. 268)

U đurđu bana prid kućom grana, / kirja leližo, kirja leližo! (jurjevska pjesma, Slavonija, Ivanković 2003: 14)

U Đurđa bana prid kućom grana. / (Kirja leližo!) / Na toj su grani troji mladići. / Prvi mladići – tići lastavići. / Drugi mladići – tići golubići. / A trieći su šareni gujići. (krstarska pjesma, Županja: 105)

Ivančice, kresovaljke, krisnice, ladarice ili *ladekarke* pokupski su i posavski ivanjski ophodi. *Lado* je vokativ glagolske imenice možda izvedene iz ukr. i rus. *laduvaty* 'pjevati', hrv. arhaizma *ladati* 'pjevati uoči Đurđeva dana idući od kuće do kuće' i *latati* 'cvjetati' (Kostelac 1987: 213), pa je ukr. *lada* 'djevojka' i dubr.-dalm. *lada* 'udata žena' (Skok 1972. II: 258; Gluhak 1993: 350). Hrv.-rek. dijalektizmi *lad(ija)* 'hladovina, sjena' i *oladivati se* 'zavoljeti se' (Krpan 1990: 119, 121) upućuju na hladovito i skrovito mjesto pod žarkim ljetnim (ivanjskim) Suncem. *Milo* je riječ od milja koja se odnosi na voljenu osobu, podrijetlom iz ie. **mei* 'blag, mekan, nježan' (Gluhak 1993: 410). *Fijole* je naziv ličkih čestitara na Stipanje. Muškom imenu *Fi(j)o* iz 16. st.

izvodi se iz fitonima *fijola* koji imenuju ljubičicu (lat. *Viola odorata* L.) i drugo cvijeće (dragoljub, gumbelija, hijacintus, tulipan itd.)'. Slavonski ophod *Cvitnica Jelo* održava se u petak ili subotu uoči Cvjetnice, *dodole* su proljetni ophodni zazivača kiše, *križari(ce)* ili *križi* slavonski su spasovski ophodi. Vokativ *jelo* izvodi se iz ie. korijena **edh* 'oštar' i odnosi se na crnogorično stablo jele, katkad i zove (Gluhak 1993: 296). Dubr.-dalm. pjesnički naziv *vojno* 'suprug' (Grgić 1943: 162) i 'vojniki' etimologizira se iz ie. **wei* 'poći prema nekome', 'ići, put', 'dostizati, goniti', 'biti jak' (Gluhak 1993: 678). *Križo* je vokativ od sveslav. riječi *križ* i posuđenica iz lat. kršćanskog *crux*, riječi koje se izvode iz ie. **(s)ker* 'vrtjeti, svijati'. U pelješkom Trpnju *križarica* je 'vještica koja pod nosom ima križić', a *skrižar* je 'kolut, disk' (Skok 1972: 201).

Pozornost privlače zazivi koji sadrže jezični oblik *-le*. Sadrži ga i hrv. riječi *lelati se*, *lelijati se*, *lelujati se* 'plesati povijati se blago, čas na jednu, čas na drugu stranu; ljuljati se, njihati se, lepršati' (Šonje 2000: 537), vjerojatno u vezi s *l(jel(j))ijom* 'bogišom, perunikom, irisom', možda na klobucima *ljeljā* 'sudionicā nekadašnjih tradicijskih i današnjih folklornih godišnjih križarskih i duhovskih ophoda', također i u vezi s *ljeljnom*, *ljeljkom* i *lelom*, sestrom, tetom i starijom ženom koje ljuljaju malo dijete (Skok 1972. II: 286). Također je sadržan u grč. vjerskim pojmovima *ale-theia* 'božansko kretanje', *aletheia* 'istina' (Genette 1985: 19) te u zazivnim *eleison* 'smiluj se, budi milostiv' i hebr. *aleluja* 'hvalite boga' (Klaić 1990: 46). U dvostrukom obliku dometak *-le* sadrži i južnoslavenski uzvik žalosti »Kuku lele!« i s njim u vezi jslav. *lel(ek)ati* 'kukati' (Šonje 2000: 537), dalm. *lelekuša* 'vinova loza crnog grožđa', ukr. *lele* 'nažalost', polj. *lelum polelum* 'vrag' (Skok 1972. II: 286). Uzimajući u obzir prethodne primjere i budući da se sveslav. i praslav. jezične čestice *l(j)e* i *li* u rečenici upotrebljavaju kao dodatna potvrda ili isticanje, npr. u negaciji »Ona mu *lje* neće pomoći.«, i kao dometak u tvorbi zaključnog veznika *dakle*, te s obzirom da kao dometak sudjeluje u tvorbi priloga iz korijena upitne zamjenice *dokle* i pokaznih zamjenicā *donle*, *dotle* i *dovle* za izražavanje kretanja prema licu koje govori, također i u tvorbi prijedloga *odakle* i *odavle*, moguće je da zazivno-pripjevno *-le* posvjedočuje božansko srećonosno kretanje³¹⁴, a *-lele* božansko suprotno i zlosretno kretanje³¹⁵.

³¹⁴ Jezična čestica *le* podsjeća i na uporabu talijanskoga gramatičkog člana ili oblik osobne zamjenice (Klaser 1987: 266).

³¹⁵ *Kuku* je onomatopeja ie. podrijetla kojom se oponaša kukavičino glasanje i metaforička onomatopeja velike žalosti (Skok 1972. II: 227) božanske ptice kukavice koja je supstitut bogorodice, ožalošćene zbog preminulog božića, možda predočene i hrv.-rek. *kuklom* 'lutkom' (Krapan 1990: 119).

Po bregi leče, / edna žuta žunica, / (ledraleluja, / edna žuta žunica.) / Za njo mi hodi / eden mladi jagriček. / »Ne strelaj mene, / jaz te hočem povučit' / kak se moreš oženit'. / Staro babo si ne vzemi, / ona puna kreganja. / Mlado vdovo si ne vzemi, / ona puna jokanja. / Le deklino, le deklino, / ona puna veselja.« (Tišina/Csendlak, Prekmurje, Vujičić 1978: 42)

Svi Cigani svetce hvale, / gjavole, gjavole, / le, le le, crnolele, / le, le le! // Svi Cigani svetce hvale, / gjavole, gjavole, / jukr le, le jukr le, le, / crnolele, le! (Imotska krajina, Bilić 1999: 76)
Folklorno-pripjevni »Aj!« također je žalobni uzvik. A drevni su Feničani boga Adonisa oplakivali uzdišući »Ai lanu!«, što znači »Jao nama!« (Frazer 2002: 282).

U **međimurskim i drugim kajkavskim pripjevima** često se javljaju riječi koje se tumače oponašanjem radnih zvukova (*bizli, buzli, cin can cvrgudan, cinguli ranjguli, klep klep*) i plesnim poskakivanjem (*hoja, hoja, hopsa sa, hop, hop, hop!*), onomatopejom u pratećih glazbala dudu (*ale dudale, dil dil dudu, hajum diju daju*) i tamburā (*Drum darum darum*). Kombinacijom oponašanja zvuka glazbala i razgrađenog zaziva nekoć upućenoga jkavk. sunčanoj božici (Da)nani, hipostazi božice Kal-Babar, možda se mogu objasniti pripjevi *dili dili dana, ini dini dini, in din dini, diri diri dano* i *danaj da*:

Junak pase dva vola, oj, Jano, diri diri dano! (Kolokočevac, Rkp. Lovrenčević 1958: 15272/371)

Letil je sokol visoko, / bacil je oko široko. / Danaj, danaj, sanaj da, / sanaj, danaj da!... (Gornje Plavnice, Rkp. Lovrenčević 1958: 15229/329)

Naime, gruz. božici Danani, čije je ime možda povezano s gruz. (*n*)*ana/nani* 'majčicom' i s hetit. *annas* 'majka' moguće je podrijetlo podravskome pripjevnom obliku *dananj, ihaj, galibarda mlada* (Belaj 1998: 268, 276-278), također i pripjevnome međimurskom *su*³¹⁶ *naj naj* i primorskom *trana nina nena* obliku. Zanimljivo je da gal. *nai*, tur. *anne* i mađ. *anya* imenuju 'majku', hrv.-rek. *nena* 'snahu', a bos. *nana* 'baku':

Oj, ti naša drugo, / alaj, si ti lipa, / ko da ti je tato / mladi misec bio, / ko da ti je nana / žarko sunce bila! / Al' ni mi je, druge, / tato misec bio, / al' ni mi je nana / žarko sunce bila, / već je mene riba / u vodi rodila, / žuna me je tica / u kljunu iznela. / Tica lastavica / bila j' dadiljica, / rastova korica / bila j' kolivčica. (Slavonija, Mlač 1972: 145)

Budući da se pripjev *eja dunda eja* podravskoga svadbenog napjeva tumači iz ie. **eiwa* 'sveto stablo' (Belaj 1998: 85) i u vezi s kajk. *dunda(ča)* 'dúga', da je dúga (koja se navodno upire o sveto stablo) udavačin znak i prolaz u onostrano, tradicijska pjesma iz Zagvozda "Srmerajna, zlatna grana" o *tri višćice* (Petričević 1995: br. 39) te međimurski pripjevi *raj raj raj raj, rari rari raj* i bilogorski *ala rala, raj raj rala* (pred)svadbenih napjeva možda upućuju na pjevano

³¹⁶ Budući da je ie. **sūl-* 'sunce' (Gluhak 1993: 594), pripjevno *su naj* možda je razgrađen prvotni zaziv upućen zaboravljenoj božanskoj sunčanoj majci.

zazivanje božanskoga onostranog *rajnika* koji monogolik, pa tako i u tijelu laponskog gnjurca, glasanjem *ro, ro, raik* prognozira vremenske prilike.

5.3. OD BOŽANSKOGA DO OSOBNOGA

Američki filolog britanskog podrijetla Eric Alfred Havelock u svojem je djelu »Muza uči pisati – Razmišljanje o usmenosti i pismenosti od antike do danas« (1986.) usporedio **kognitivno-lingvističke koncepcije** usmene i pisane književnosti na grčkome antičkom tlu. Nadahnut istraživanjima amer. jezikoslovca Milmana Parryja, akustičku mehaniku usmenog stihotvorstva zabilježenog fonogramom na području nekadašnje Jugoslavije (Sandžak, Hercegovina, Bosanska Krajina) i objedinjenog u harvardski »Milman Parry Collection of Oral Literature« nije dospio objasniti usmenim stanjem svijesti i usmenim uvjetima kulture, no uspostavio je, gotovo istodobno kad i amer. povjesničar, teoretičar književnosti i filozof Walter Jackson Ong, **kognitivne koncepte usmenog mišljenja** i njegovih verbalnih oblika u nerazvijenim i slabo pismenim društvima. Havelock je uočio **strukturne promjene** u grčkom jeziku antičkih autora koji su svoja zapažanja i predodžbe, u kontekstu aktualnih svjetonazora, prenosili ili *usmenim prenošenjem* naročito sustava formulaičnog govora ili *pisanim prenošenjem* od piktografskoga nepreciznog podsjetnika pamćenju do revolucionarnoga alfabetskog pisma. Te sadržajne, stilske i jezične promjene usporedio je s Parryjevim modelom potvrđene prakse južnoslavenskih pučkih pjevača, prema kojemu je utvrdio da je usmeno sastavljanje teksta **autorska improvizacija** tek toliko koliko to dopušta **didaktična formulaičnost iskaza**, kojem je cilj očuvanje društveno utvrđenoga i prihvaćenog naslijeđa. Utvrdio je i nepouzdanu *pisano prenošenje* akustičkih zakona stvaranja u gradnji stila i sadržaja **usmenoknjiževnih oblika**. Uočivši u dijalozima Sokrata i njegovih učenika revolucionarnu prijezanu etapu iz empiričko usmenih u konceptualno pisane tvorbe, Havelock je istaknuo: »Bila je, međutim, riječ o istom složenom problemu izmjene rječnika, praćenom promjenom sintakse, što se počelo opažati u jeziku koji se rabio za opisivanje ljudskog ponašanja, nasuprot kozmičkome« (Havelock 2003: 11, 13, 16, 19-23, 65-66, 75). Na Parryjev i Havelockov rad nadovezao se amer. slavist Albert Bates Lord koji je utvrdio načine na koje su se veliki azijski i europski epovi održali zahvaljujući **usmenim izvedbama** unutar **usmenih sustava**, u kojima su njihovi sačuvani tekstovi zapisivačeva

transkripcija priče o priči čija je osnovna varijabilnost teksta posljedica pripovjedačevih nesvjesnih osobnih **kognitivnih koncepcijā** i zbog toga beskonačna.

Struktura dijelova nekadašnjih **pjevanih obrednih tekstova**, namijenjenih javnom deklamiranju, ne dopušta veće nijansiranje osjećaja. Ispjevani u stihu radi lakšeg pamćenja (jer u vrijeme nastanka zbog nepismenosti nisu zapisani) i u sve arhaičnijem funkcionalnom jeziku (zbog udaljavanja od vremena njihova nastanka postupnim napuštanjem kulturnog konteksta i njegovih kognitivno-lingvističkih koncepcijā) (Havelock 2003: 88, 94), preživljaju tek fragmentirani do konačnog zaborava, osim ako se ne uklape u novi kontekst. Svaka nova književna pojava ili pokret kreativno je »apsorbiranje ili kritičko-estetsko osporavanje određene tradicije« (Skok 1986: 3). Primarno **kolektivno iskustvo**, upamćeno **usmenim prenošenjem**, može opstati postupnim preslojavanjem, dekodiranjem, razgrađivanjem, taloženjem, odbacivanjem, zamjenjivanjem i ponovnim označavanjem, zahvaljujući pismenosti – pod okriljem **novih kognitivno-lingvističkih koncepcijā** utemeljenima na poosobljenom viđenju aktualnih situacijā i događaja. »Djela usmene književnosti podliježu utjecajima vremena i okoline, mijenjaju svoja obilježja, svoje povijesne teme i junake, svoj aktualni kontekst, ali ujedno sadrže i izvanrednu stabilnost osnovnih struktura« (Bošković-Stulli 1971: 38; usp. Kekez 1986: 48) u istome metričkom ritmu ili u tematskoj sličnosti (Havelock 2003: 87).

Uklopljena u opjevane **tematske obrasce** sličnih narativnih epizoda **tradicijskih pjesama**, slavenska božanstva opstala su didaktički reinterpetirana uobičajeno i očekivano tipično, stabilno i razumljivo u junačke, tragične ili grešne likove. Prežitci **slavenskih obrednih stihova**, o kojima znamo zahvaljujući zapisima, potvrđuju da je »odnos pojedinca i njegova društva akustički, a takav je i odnos između njega i njegove tradicije...« (Havelock 2003: 71, 79, 84, 86, 91). Naime, »uz metriku pjesama veže se jezik i stil« (Bartolić 2008: 21). Iako **epski napjevi** nisu uvijek konzervativniji na jezičnoj i sintaktičko-semantičkoj razini (Širola 1951: 383), njihovo usmeno prenošenje obilježava fiksiranje, predočavanje i antropomorfiziranje. Didaktičnost (npr. »Neg je onaj junak mlad koj devojke ljubi.«, »Ki ljubiti ne zna, naj se ne hapljuje.«), pripovjedna sintaksa stihovanim pričanjem u trećem licu (»Ivek sinek se je ženil.«, »Šetala se lepa Mara.«), uporabom glagola radnje i zbivanja te zavisnih rečenica, zatim zazivi, dijaloški oblik vršitelja radnje koji podsjeća na mitsko zagonetanje (Jolles 2000: 93) i na antičko korsko pjevanje (npr. u svadbenim svatovskim govorima i napjevima), akustička snaga glagola (*prsten zvenknul, moje srce z ognjom, žveplom požgano*), metaforičnost (»Ajaj, meni kamenoj!«,

»Dok sam si ja sokol bil.«), metonimičnost (»Neće meni svetel Mesec svetiti.«), personifikacija (»Večernji zvon, kak javlja se!«, »Opet se jedna pesmica spišuje.«), alegoričnost (»Ftiček veli da se ženil bude.«, »Nije saka riba rak ka po vodi plava.«), deminutivnost (*cvetek, Dravica, fijolica, Murica, japica, listek, zorjica*), formulaična opća i stajaća mjesta (*kača jadovača, ružica divojka, zdenec ograjenec, letni denek, zimsko nočka, malo Međimurje, oči sokolove, perje labudovo, spisani listek, lepa mladost, junačka žalost, grlica/golubek ljubljena/ljubljeni, bistra voda, svetlo sunce, hladen veter, mlado srce*), stereotipni pridjevi u sinatgmatskim sklopovima (*mlada devojčica, mladi junak, gizdava devojka, hladna voda, drobne zvezdice, grofič mladi, tenka svila, mila ljuba, tenka košuljica, slatka vusta, letuča ftica, lepa mladost, drago srce, svetle zvezdice*) i kolorizam (*zlati most, drevce zeleno, sive ovce, črna zemlica, črne oči, logi zeleni, črleno vince, bele prsi, rusa glava, belo telo, vrani konjič, zelen listek, črljena jabuka, beli paper, črna mašina, kitica zelena, belo rublje, modra fijolica, ftica biela, sivi oblaki, Međimurje zeleno*), stalni pridjevi (*đurđevska rosa, beli grad, črna zemlica, Dunaj globoki, lepa Mara, pisani ganjek, visoka gora, široko morje, nebo visoko*) i lažna pjevna strofa³¹⁷, pjesmotvorna su obilježja koja su im osigurala višegeneracijsko pamćenje. Pridružuju im se i etnomuzikološka obilježja: uži opseg tonova, nizanje tonova, tonski nizovi s elementima pentatonike i/ili u starocrkvenim dorskom i eolskom modusima, plesno definiran i ujednačen metroritamski ustroj. Suvremeni hrv. jezikoslovac Đuro Blažeka izvansustavne je dijalektalne pomurske ikavizme *divojčica, sinokoša* i *tišiti* objasnio njihovom ulogom stilema u kontekstu pučke pjesme. To se napose odnosi na ikavizam *divojčica* koji dolazi u paru sa stilemom *junak* i zamijenjuje stariji, semantički opterećen dijalektizam *dekla* u značenjima 'djevojka' i 'sluškinja', dok je riječ *devojka* novijeg postanja pod utjecajem štokavštine. Kajk. kolokvijalizam *puca* 'djevojka' urbanog je podrijetla, a u istočnom Međimurju, Pomurju i Zadravini uopće nije zabilježen. U istočnom Međimurju zabilježeni su ikavizmi *divojka, diver* i *tirati*, a u srednjem Međimurju još i *vinac*. U starijim tradicijskim pjesmama također su sačuvani jezični oblici s protetsko *j*: *Jana, Jendraš, Janton, jakov, jali, jegrišče, Jeva, joči, jogenj, jograjeni, jon(a), jopec, josa, jotec* (Bartolić 2008: 27-28, 32-33).

³¹⁷ Strofu najčešće gradi jedan stih, podijeljen na dva jednaka dijela koji se ponavljaju, zatim više istih stihova koji se međusobno razlikuju u jednoj ili u nekoliko riječi jednog stiha ili u više različitih stihova u nizu (Žganec 1950: 489-490).

Jezik lirskih pjesama ekspresivniji je i refleksivniji, i zbog toga novijeg postanja. Obilježava ga verbalna razmjena između dvije osobe, protežiranje zamišljenog dijaloga prema zaključnome monologu ili cjelovito monološko pjevanje (Schmaus 1971: 60). Iako je formulaičnost izraza i stila još uvijek zamjetna, dokidanje frazeologizama, nestereotipnost (»Misel moja, pitam tebe kud ti hodiš.«), uporaba deminutiva (»Ftiček veli da se ženil bode.«, »Sunčece rumeno, počakaj me malo!«), intelektualizam (»Ki si golobe imajo, sve veselo živijo.«, »Zabadav mi sega sveta radosti, či ja nemam kaj želim vu mladosti!«), filozofičnost (»Či ne buš pil, bude ti žal, a zutra več morti pod zemlom buš spal.«, »Saka kita vehne ka korena nema.«), zavisna rečenica, uporaba osobne povratne zamjenice *sebe/se*, zgusnuta metaforičnost (»Ali, da med nami globoka vodica.«), govor strasti (»Neje meni za 'voga, nit' za 'noga!«, »Ti si meni v poserdini srca.«), glagoli stanja (»Denes sem kak suha rozgva ostala.«) upućuju na svojevrsni pjev o *jastvu* odvajanjem i razvojem osobnosti od jezika i intelektualnom spoznajom o vlastitom identitetu i izboru, što je posljedica opismenjavanja i naobrazbe (Havelock 2003: 129, 130, 136-137). Najčešće ritmički asimetrični i polimetrični, te su pjesme tonski opsežnije i ornamentiranije od epskih pjesama, bez glazbene pratnje i pjevane otegnuto *parlando* u tijesnoj su vezi s emotivnim stanjem izvođača (Žganec 1921: 104-105). Ispjevane u durskim i molskim ljestvicama novijeg su postanja (Zvonar i Hranjec 1980: 90, 95, 98), a »ako nađemo u kojoj narodnoj pjesmi na strofe u tehničkom smislu riječi (...) ili je pjesma tuđa, importirana, ili je novija tvorba, ili je ispjevana prema stranom utjecaju (Žganec 1950: 490)«.

VII. OD OPONAŠANJA DO PAMĆENJA

Onaj tko se može ponovno prisjećati posjeduje magijsko-religioznu snagu dragocjeniju nego onaj koji spoznaje porijeklo stvari. (Eliade 1970: 84)

Neurološka istraživanja dokazala su osobite procese desne polutke ljudskog mozga pod utjecajem glazbe. Opuštajuća i umirujuća glazba usporava metabolizam, a glasna i brza na organizam djeluje omamljujuće. Američki neuroznanstvenik talijanskog podrijetla Marco Iacoboni u knjizi »Zrcaljenje drugih« (2008.), na temeljnim istraživanjima parmskih neuroznanstvenika (Giacoma Rizzolattija, Vittorija Gallesea, Lea Fogassija i Lucijana Fadiga), **socijalne odnose i društveni život** ljudske vrste protumačio je *zrcalnim neuronima*, ulančanim nakupinama visoko i usko specijaliziranih moždanih stanića u premotoričkom korteksu koje su u

sprezi sa senzornim i motoričkim moždanim središtima. Zahvaljujući njima čovjek prepoznaje i razlučuje postupke drugih – percipira, uči, prepoznaje, poistovjećuje se, oponaša, suosjeća, izražava se. Oni se pobuđuju pri istovjetnim pokretima koji se izvode ili promatraju i istodobno su odgovorni za tri **glavne moždane funkcije**: percepciju, spoznaju i radnju (pokret) koje u mozgu nisu odvojene kako se prethodno mislilo. Njihova fiziološka svojstva upućuju na neurološke procese simulacije čija je posljedica svojevrsna *peripersonalna prostorna karta* mogućih radnji i pokreta.

Ti neuroni omogućuju vrlo nijansirano kodiranje pokreta drugih, koristeći prethodno stečena saznanja u razlučivanju značenja naoko istovjetnih zaklonjenih pokreta (...) proces prepoznavanja neke radnje što se pri tom odvija, zapravo, neka (je) vrsta simulacije ili unutarnje imitacije promatrane radnje ili pokreta«. *Zrcalni neuroni* pobuđuju se na (ikoničnu i ritmičnu) **gestu** i **zvuk**, što je preduvjet pojave, razvoja i jezika, također i *otjelovljene spoznaje* kao posljedice kretanja čovjekova tijela kroz okolinu i interakcije tijela s okolišem, pri čemu se **osobno iskustvo** empatičnim oponašanjem preobličava u kohezivno **socijalno iskustvo**. Budući da se prva životna interakcija uspostavlja između majke i djeteta, majčinsko suosjećanje najviši je mogući oblik izražavanja. Iskustvo se, dakle, stječe u međuodnosu s majkom, obitelji i društvenom zajednicom.

Budući da su **zrcalni neuroni** »stanice u mozgu koje popunjava jaz između *ja* i *onog drugog*«, dijalog je jednostavniji od monologa (Iacoboni 10-45, 73, 81-85, 97, 106-114, 121, 139, 222).

Suvremeni amer. sociolog Manuel Castells, Havelockova je istraživanja proglasio znanstvenim klasičnim djelom, potvrdivši presudnu ulogu **komunikacije** u shvaćanju kulture i njezinoj mrežnoj, najnovijoj ratnoj strategiji uspostavljanja dominacije nad drugom kulturom i u kulturnoj (re)konstrukciji prirode. Uočio je da je *informacijsko društvo* posljedica *informacijske revolucije* kojoj prethodi razvoj *informacijske tehnologije*, zbog čega suvremeni čovjek nanovo konceptualizira prostor i vrijeme u kontekstu globalnih, mrežnih tokova informacija, ljudi, robe i kapitala, ali ne i lokaliziranoga ljudskog identiteta (Matković 1996; Solar u Havelock 2003: 153-158). Teoretičari komunikacije i medija tvrde da je svrha **suvremenog iskaza** posredovanih elektronskim zvukom i tiskanom riječi – baštinjenih iz područja usmene i iz područja pisane tradicije – u **uvjeravanju**. Što je elektronički **instant-iskaz** raščlanjenih zbivanja i njihove kvantifikacije kulturološki nepotpuniji i vizualno zasićeniji, to je veća mogućnost da ga njezini pošiljalatelji ili primatelji osobno nadopunjuju i mijenjaju. Prema riječima franc. psihoanalitičara i filozofa Jacquesa Lacana, **značenje** je posljedica fantazmatskog projektiranja želje radi nadilaženja *apovijesnosti* ili *nultog stupnja* povijesti u rascjepu osobnog htijenja i društvenih zahtjeva. Taj je tjeskobni međuprostor područje **kulturnog sukoba** između **govora strasti** i **govora razuma**, između **čina govora** i **čina pisanja** (Havelock 203: 47, 49, 56).

Engl. kulturolog i akademik John Scanlan polazi od činjenice da je **pamćenje** obilježje svih živih bića, pretpostavljajući pamćenje svekolike materije. Ono se širi kroz okoliš, tehnologije i virtualne mreže tehnološkog svijeta, paradoksalno obilježenog **zaboravom**. **Pamćenje** je u odnosu na vlastiti identitet i implicitni jaz između vlastitih subjektivnih sadašnjosti i prošlosti vremenski odvojeno od vlastitog podrijetla i svijesti o njegovu gubitku. **Prošlost** akumulira i potiče pamćenje u potrazi za suvremenim proturječnim i složenim **identitetima**. Zagovornici tehnoloških mogućnosti naizgled beskonačnog pohranjivanja podataka zanemaruju osobne identitetske tjeskobe i nesigurnosti pouzdano trajnog bilježenja podataka sjećanja, uzdaju se u tehnološku budućnost »memorije inženjeringa« ili »procesa digitalnog oblikovanja prošlosti u korisne uspomene« koje nadilaze ljudsku ograničenost. *Digitalna memorija* suvremeni je istraživački imperativ, usmjeren na otkrivanje fizički malih medija virtualno ogromnog kapaciteta za pohranu podataka. Takav je primjerice DNK, kojem je način mogućeg korištenja za pohranu pisanih podataka nedavno otkriven na harvardskome Medicinskom fakultetu. Pokazalo se da 1 g DNK može sadržavati 455 milijardi gigabajta, što znači da bi 4 g DNK moglo pohraniti godišnje podatke o cijelom svijetu. U tim okolnostima spekulira se o budućnosti **osobnih sjećanja** izmještenih u **vanjsku memorijsku jedinicu**.

VIII. ZAKLJUČAK

1. Dugovječnosti identitetskih kulturnih elemenata zajednice preduvjet su teritorijalnost, državotvornost, jezik i povijesno-politički kontinuitet.

Sličnosti su uočene i između brojnih elemenata tradicijske baštine ukrajinskoga i hrvatsko-panonskog područja. Na veliku sličnost između međimurskoga i ukrajinskoga tradicijsko-glazbenog repertoara prvi su općenito upozorili etnomuzikolog Vinko Žganec i skladatelj Josip Štolcer Slavenski. Iako su zabilježeni noviji međimurski napjevi koji su slobodni prepjevi izvorno mađarskih pjesama i oni koji su ispjevani na mađarske melodije, može se pretpostaviti da je mađarski *czárdás* u Međimurju šire prihvaćen zahvaljujući slavenskoj tradiciji svadbenog plesa *kolomyjke* koji mu je prethodio i iz kojeg se razvio, u Međimurju zvane *kalamajka*. Ili se iz *kolomyjke* najprije razvio obredni mađarski žetveni ples *kolomejkát*, a iz njega *czárdás*. Novo

Selo (Tótújfalu) u Mađarskoj, u kojem je *kolomejkát* zabilježen, hrvatsko je naselje, što potvrđuje slavensko podrijetlo tog plesa:

Holnap megyek zab kaszálni, sutra pojedem vezat, / ha még egyszer ott talállak, onda éu ga svezat'. / Befűtöm a kemencémet, tamo éu ga bacit, / ha tudsz szépen könyörögni, onda éu te pustit'.³¹⁸

Iako se misli da je ples *kolomyjka* nazvan po gradu Kolomyji koji je bio uključen u ranosrednjovjekovnu Kijevsku kneževinu, vjerojatnije je da je grad nazvan po istoimenom plesu. Kolomyia je danas kulturno središte rumunjsko-slavenskih etničkih Huțula, čija tradicija u mnogočemu podsjeća na međimursku. *Kolomyjka* je, dakle, mogući sastavni dio praslavenskog obreda u kojem su se pričesnici ritualno umivali u kišnici, zaostaloj nakon zamišljenog prolaska kulturnih nebeskih kola s gromovnikovom djecom po nebesko-zemaljskom kružnom putu.

Može se pretpostaviti da je *czárdás* obredni plesa kravarā *čardaša*, *čerdara*, *čerdaša*, *čordaša* ili *čerdaša* ili *gulara*, kao što je *kanász táncok* ili *kanásztánc*, koji se još naziva *spori* i *brzi czárdás*, najvjerojatnije izvorno obredni ples svinjara *kanasa*, *kanosa* (Međimurje, Podravina) ili *kondása* (Hrvati u Mađarskoj) sa štapovima kao plesnim rekvizitima. Međimursko pokladno svinjarsko tjeranje maškara pastirskim bičem, uskršno utrkivanje seoskih udavača uoči svitanja na Veliki petak radi darivanja svinjara pogačom i jurjevski kravarsko kićenje stoke cvijećem, upućuju na obredna obilježja *kanásztánca* koji se poistovjećuje s plesovima *czárdás* i *kolomejkát*. *Štap* kao plesni rekvizit, mađ. riječ *kannás* 'vrč', i posvjedočeno međimursko pastirsko puhaće glazbalo, u ukrajinskoj inačici s prikazima iz svinjareva života, zatim bunjevačka predaja o *kraljeviću Marku* kojeg je kao *svinjara* othranila *víla*, latvijski i kajkavski napjevi o sudbonosnom susretu djevojke i pastira te međimurska jurjevska pastirska igra "Buga čiga" i slovenska "Svinjsko biti", spomenute plesove povezuju s muškim ulančanim plesovima koji su možda prežitak nekadašnjih ratničkih plesova u znaku simboličkog prikaza osvajanja resursa pod ovlasti predie. božića u ime osvajačkih ie. bogova. Budući da je temeljni metrički obrazac predstavljenih plesova i pjesama metrički obrazac plesno-pjevane *kolomyjke* (4+4+4+2), moguće im je podrijetlo u zakarpatskoj Ukrajini. Nadalje, njezin čest motiv je kukavica *kukulenka* (*zuzulenka*) na vrhu *mitskog stabla*. S tom kulturnom pticom grč. božice Here, rim. Junone i slav. Morane suodnose se keramičke tradicijske fučkalice, ukrajinske *zuzulke* i međimurske *žveglice*, zatim pripjevni zaziv *kukru* –

³¹⁸ Vujičić 1978: 226

kukru veliku prigorskoga koledarskog napjeva³¹⁹ i stih jedne ukrajinske novogodišnje pjesme metričkog obrasca 4+4+4+2:

Zazulečko, kukulečko, pozyč'-komi krylec', / naj poleču vodvjedati, de moj čornobrivec!...

Taj je metrički obrazac istovjetan metrici stihova srednjovjekovnoga liturgijskog pjesništva, kakav je jedan novogodišnji himan na latinskom iz 15. st., o kojem je u članku »До історії коломийкового розміру / О повijesti kolomijkinoga pjesničkog ritma« (1883.) pisao ukr. književnik Ivan Franko. Sličan mu je kajkavski božićni napjev, preuzet i prerađen iz starijega tradicijskog repertoara:

Omnis mundus iocundetur / Nato Salvatore, / Casta mater quem concepit / Gabrielis ore.³²⁰

O, Detence, me predrago, / vesela sem Ti! / Ti si mene vse me blago, / spevala bi Ti...³²¹

Povijesni Kijevski Hrvati mogli su ples *kolomyjku* preuzeti od antičkih Dačana na današnjem rumunjskome i moldavskom teritoriju. Protjerani iz svoje prve domovine i u stalnim seobama mogli su je na područja današnje Poljske, Češke, Slovačke, Mađarske, Međimurja i Prekmurja prenijeti povijesni Bijeli Hrvati. Iako je međimurska kalamajka, omiljena još u prvoj polovici 19. st. danas zaboravljena, njezini odjeci prepoznatljivi su u metričkom i tematsko-motivskoj strukturi značajnog broja međimurskih svadbenih pjesama te u plesnim figurama izvornih međimurskih kola i novijih plesova koreografiranih sredinom 20. st. U tom smislu, međimurska *kalamajka* nije posljedica uspostavljanja novije hrvatsko-ukrajinske veze pod okriljem Austro-Ugarske Monarhije. Unatoč srednjovjekovnim sustavnim misionarskim, političkim, vojnim, inkvizicijskim i drugim metodama iskorjenjivanja, rasute krhotine slavenskog mita do današnjih dana nisu posve zatrte. One su se u Hrvatskoj, na jednom od najstarijih europskih teritorija, uspostavljene zahvaljujući državotvornosti prve hrvatske dinastije Trpimirovića i njihovih sljednika, stoljećima prenosile usmenom predajom i ugrađivale u kršćanski reinterpetirane obredno-običajne prakse:

(...) Odgovori Dunci Petar, naš horvatski ban: / »Ne pitaj me, kralj Matijaš, zemlje gospodar, / zač sam zapil tristov dukat sve za jedan dan, / zač sam zapil b'jelca konja i zlat buzdovan...« (Gradišće u Mađarskoj)³²²

³¹⁹ Rožić 2002: 239

³²⁰ Na podatku zahvaljujem filozofu i gkt. svećeniku Olehu Hyrniku iz L'viva.

³²¹ Domović 1998: 102 u Kekez 1986: 52

³²² Vuk 1996: br. 239

Upamćena usmena predaja i aktivan odnos prema tradiciji pod paskom hrvatskih narodnih vladara, Crkve, plemićke obitelji Zrinski i domoljubnih pojedinaca i suvremene hrvatske države, unatoč nepovoljnim povijesnim okolnostima, omogućilo je na međimurskom teritoriju hrvatski povijesno-politički i kulturni kontinuitet. O tome svjedoče belokranjska pjesma i motiv povijesne obrane međimurskoga grada Čakovca:

Mili, dragi Bože, / ljudi mi se čude, / da sem dobre volje / i da sem vesela! / Sam Bog, sam Bog vedi, / kakove sem volje: / moja dobra volja / v črni zemlji gnjije / i moje veselje / pri Bogu prebiva. / Mili, dragi Bože, / glavica me boli, / srdašce me boli, / kaj moj dragi, mili, / podaleko služi, / podaleko služi / vu čakovskem gradu! / Tam pri mladem kralju / vranjca konjca jaše, / svitlo sabljo paše. / Klela ga je Ane. / »Oj, ne kuni mene, / Ane devojčica!« / »Kak te neču kleti, / kad me vzeti nečeš!«³²³

2. Dijelovi izvanliturgijskih godišnjih ophoda i drugih obredno-običajnih praksi Međimurja suodnose se međusobno, s drugim hrvatskim i slavenskim obredno-običajnim praksama te s pojedinim antičkim kultovima i praslavenskom vjerom.

Iz rekonstruirane indoeuropske starine Međimurci su, kao i drugi Hrvati i južnoslavenski narodi, baštinili kulturni repozitorij: proljetno-kišni početak godine, trodiobenu stvarnost premreženu dualističkim obrascem, kotač, mlin, kola, plug, šepavost, konja, blizance, dvojno kraljevanje, sukob sina ili nećaka s troglavim zmajem, nesretnu žensku lijevu stranu, svetkovanje, kućni oltar, rodonačelnika ukopanog pod kućni prag, žrtvovanje vješanjem, paljenjem i utapanjem. Sastavni dio rimskoga, galskoga i istočnoslavenskoga kalendara žrtveni su blagdanski dani na početku i na kraju poljoprivrednih i stočarskih poslova. U galskome Coligny kalendaru *Equos* (konj) je mjesec koji je vjerojatno obilježavala kulturna konjska utrka, a *Cantlos* (pjesma) i mjesec pjevano-plesnih ophoda. Obje obredno-običajne prakse poznate su i Slavenima, u donjomeđimurskim selima kao novogodišnje *jurjevsko* i *štefanjsko objahivanje* i novogodišnji ophodni *bajači*, *koledniki*, *pesmarji*, *kolejani/kolijani*, *polažiči*, *polježaji/pol(j)ežari/položari*, *pozdravlači/voščilci*, *poželjari*, *pastiri* ili *betlehemari*. Slavske zajednice svoje su kalendare u novim postojbinama prilagođavale i mijenjale s obzirom na drukčije geografske i klimatske uvjete, također i pod utjecajem kalendara zatečenog stanovništva.³²⁴ Iako u istočnoslavenskome kalendarskom sustavu nebeska tijela nisu istovjetno prikazana kao što su u kretsko-minojkome i vučedolskom kalendaru, antičke predodžbe s

³²³ Šašelj 1906: br. 43

³²⁴ Belaj 1998: 118

preuzetim elementima predantičkih predodžaba dijelom su folklorizirane u slavenskim običajima, koledama i naracijama. Za vegetacijski ciklus važne uočene konjunkcije nebeskih tijela, bile su sastavni dio (pred)antičkih novogodišnjih eleuzinskih, dionizijskih i tesmoforijskih kulturnih misterijā. U kalendar prividnog kretanja nebeskih tijelā upisana je pokretačka kozmogonijska hijerogamija, koju u slavenskim tradicijskim svadbama otjelovljuju *mladenci*, njihove *porodice* i *svatovski časnici*. Stoga se može pretpostaviti da su pređsvadbeni i svadbeni običaji indoeuropskih naroda potekli iz Demetrinih, Eleuzinskih i Dionizijskih misterijā. Vjenčanje je i mitološki i socijalno-ekonomski utemeljen čin. Običajno proricanje mladih Međimurki na Sv. Andriju o budućem ženiku i magijski postupci za ozdravljenje od ljubavne boli pomoću *vode*, *češlja* i *špigla v zdeli*, odjek su kulturnom spuđtanju zrcala do površine izvora radi izlječenja ukazanođ bolesnika pod okriljem Demetrinih misterija u Patrasu, u kojem je rođen i sv. Andrija.³²⁵ Potvrđena misterijska uporaba tronožnog *stolčeka*, pričesničke *plitice* i *kaleža* kao kulturnih glazbala u vezi je sa ženskim slavenskim rekvizitima *sitom* i *rešetom* u ulozi kulturnog oruđa, posuđa i glazbala, što dijelom potvrđuju i nevjestini osobiti postupci na međimurskoj svadbi. Tako su hrvatska tradicijska glazbala *lira*, *lijerica* i *gusle* također moguća povijesna kulturna glazbala, i to uz zagrobne plesove. Pretpostavlja se da se slavensko nazivlje *gusle* (*husle*), *gusli* (*husla*) ili *gusla* (*husla*) suodnosi s etnonimom *Huculi* (*gusle* >*husle* >*husule* >*hucule*), koji su se kao zakarpatski transhumantni stočari na ispašama Panonske nizine razonodili svirkom na *liri*. Budući da se iz kulturnog posuđa uzimala osobita pričesnička hrana, sastav, oblik i način konzumiranja tradicijske blagdanske i životno-inicijacijske hrane također nose kulturna obilježja. Antička kulturna obilježja naslućuju se i u tradicijskim igrama, primjerice predodžba o nastanku vulve iz rane³²⁶ u motivu *rane*, naglašene u međimurskoj svadbeno-opscenoj igri "Baba gljive brala". Prema tom shvaćanju, defloracija spolnim činom, simbolizirana ranjavanjem jedne od sukobljenih stranā, pređuvjet je rodnosti i plodnosti koje proizlaze iz (pra)roditeljićine vulve.

Sličnosti na strukturnoj, sadržajno-motivskoj, jezićnoj, pa i izvedbenoj razini upućuju na zajednićko ishodište hrvatskih svadbenih i koledarskih običaja. Zamjetno je postupno osamostaljivanje prethodno obredno međusobno povezanih pastirsko-tradicijskih igara pod okriljem složenijih slavenskih obrednih praksi. Na to upućuje njihovo nazivlje, usporedni oblici, mjesto i vrijeme izvođenja, spolno-dobna razdioba te oblik, sadržaj i igraći rekviziti.

³²⁵ Dolenćić 1952. NZ 120a: 52-53

³²⁶ Devereux 1990: 48

Međimurske tradicijske igre i tradicijske igre iz drugih hrvatskih krajeva krhotine su nekadašnje slavenske obredne cjeline, čiji su neizostavni dio bile pjevane kolede, kolo i osobite jestvine. Tako se kotoripske dječje igre i igre mladeži suodnose s plesno-pjevanim *kotoripskim kolom*. Međimurske igre mladeži podudaraju se i s dubrovačkim igrama mladeži, npr. "Turen" i "Gradac", "Prsten" i "Prstene"³²⁷, što je još jedna potvrda kulturne povezanosti motiva *grada (tornja)* i *prstena* s posvećenim teritorijem, kao i obredno-običajnih koledarskih i svadbenih praksi. *Kolo* je poistovjećeno s *gradom* u ruskim dječjim igrama i u dubrovačkim koledama. Igre katkad sadrže elemente napuštenih i zaboravljenih obreda³²⁸, a upravo to potvrđuju spomenute tradicijske igre. Na pretpostavljeno politički uvjetovan običaj otimanja izabrane udavače, koji se tumači nepovoljnom povijesno-ekonomskom situacijom na širem europskom području, možda zbog povijesnih klimatskih promjena koje su uzrokovale dugotrajnu glad i migracije, neizravno upućuju južnoslavenske predaje o *pogorelcima*, kolede o *spaljenom polju*, *djevojci*, *burmi* i *čobanu*, slavenske svadbene *umivaljke* ogaravljenih svatova i ruska tradicijska igra mladeži "Gorelka" i međimurska "Ogenj".

Po prestanku osmanlijske opasnosti, odluke Tridentskog sabora (1563.) o zatiranju praznovjerja i o uređivanju bračne institucije, zabilježene u isusovačkim i franjevačkim crkvenim zapisima, potakle su katoličko i kršćansko prosvjetiteljstvo diljem Europe. Sklapanje braka pred svećenikom ili župnikom i uz nazočnost dva-tri svjedoka postalo je društveno poželjno i od tada se bilježilo u matičnim knjigama vjenčanih. Sklapanjem braka osigurava se primirje dviju sukobljenih strana, stiču se resursi i zadobiva politička moć. Pod stegom patrijarhalne vjersko-političke kontrole, ženski božanski i javni život postupno je pasiviziran. Trobožice detronizirane su sa svojih kulturnih tronogā *trozubom* čiji drugi hrvatski naziv *brdun* potvrđuje svrhu tog oružja – zbaciti s brda *samovílu*, a zatim ukrotiti *goropadnicu*. U tim se okolnostima nekadašnje istodobno koledarsko kretanje središnjega mladoga božansko para svelo na ophod glavnoga muškog ophodnog lika. Unatoč sumnjama u opravdanost uporabe promjenjive i nepouzdanе folklorne građe u svrhu povijesnog dokumentiranja, uspostavljanje vladarske (božanske) vlasti posredovanjem koledarskih i svadbenih obrednih praksi, kojima su kolede i svadbene pjesme sastavni dio, ne bi trebalo biti upitno.

³²⁷ Mojaš 1999: 60; Ničetić 2012: 37

³²⁸ Katičić 2010: 145

3. Tragovi antičkih kultova, šamanizma i slavenske vjere, uočljivi u usporednoj etnografskoj, jezikoslovnoj i arheološkoj građi na području cijelog Međimurja, pokazuju da su po dolasku na područje između rijeka Mure i Drave, Hrvati bili pogani ili dvovjerci.

U kontekstu predahajskog doba moguće je, primjerice, folklornu *ribu rezu/risu* povezati s tračkim vodenim božanstvom Rhesosom, *babu* s kretskom božicom Baubom i egipatskom zvijezdom Sirius, *bogorodicu* s Demetrom, *božića* s Jakhom (Dionizom), *božicu* s Perzefonom. Keltski mitska Zemlji mladosti, trolike božice, noćna víla *sluagh*, bijeli demoni, kulturno-ikonografske *triskele*, okomita ratnička trublja *carnyx*, trzaća *lyra*, kultno spaljivanje žrtve u vrbovoj košari itd. u međimurskoj su kulturi prepoznatljivi u folklornim troosobnim *sujenicama*, folklornoj *crnoj ženi* i noćnim peračicama rublja, *belim ženama* i *slotama*, u Prsv. Trojstvu, pokladnoj *čaplji*, *Šlafarant orsagu*, u jurjevskim pastirskim običajima i kulturnim igrama s loptom, u trzaćim *trontoljama*. O drugim antičkim mitskim, napose misterijskim elementima, bilo je riječi i u prethodnom zaključku. Međimurska tradicijska kultura premrežena je i germanskim elementima: svjetostablo Yggdrasil (Odinova vješala) u vjerovanju da se »nešći obesil kad fest piha«, midgardska zmija u predaji o *divljem lovu*, Odinovo oko u predaji o jednookom *pesjaneku* i u nedeliščanskom hidronimu Vražje oko, ratoborni ratnici zaogrnuti medvjedim kožusima u pokladnim nasilnim *medvedima*, zagrobne Valkire u *murskim deklama*, Thorov malj u apotropejskoj *japinoj sekirki*, vukoliki Fenrir u liku sv. Andrije kao prevodnika *divjeg lova*, božica mrtvih Hela u šenkovečkom oronimu Helež itd.

U međimurskoj tradicijskoj kulturi uočljiva su i šamanska obilježja: o božićnom prvogostu *bajaču* ili *poležaju* (*polažaru*, *polažiču*, *položaju*, *polježaru*, *pozdravlaču*, *poželjaru*), o svatovskom pozivatelju *pozoviču* ili *pozvačinu* čije je rekvizit, uz drugi propisani pribor, mogao biti i glasnički bubanj, vjerojatno zabranjen u katoličko doba, o priučenoj primalji *babici* te o iscjeliteljima *vračite(j)lici* i *vračitel(j)u*, također i o nadnaravnim *copernicama* i *grabancijašu dijaku* koje obilježava lunarno-stelarno svjetlosno svjetlucanje, verbalno-kinetičko komuniciranje s precima te manipuliranje s opijatima (alkoholnim pićima) i s osobitim rekvizitima. Ulančana plesna *zmija*, u kojoj muževni *kolovođa*, katkad zakrabiljen u *jelena*, lovi nedoraslog *torbonošu* na začelju, pjevano zagrobno *ljeljenovo kolo* s plesnom figurom *mosta* i *zaplitanja* te božićno i svadbena mješovito *biračko kolo* s elementima *plesnog lova* i *parovnog plesa* u središtu, mogući

su prežitci drevnoga žrtvenog plesa, nakon kojeg je zbog nekih kataklizmičkih događaja iznimno žrtvovan izabrani *mladi par*.

Oblikovno, kinetički, sadržajno i kontekstualno usklađeni s kozmogonijsko-eshatološkim praslavenskim vjerskim predodžbama o divovskom *stablu svijeta* i nebeskim tijelima u njegovoj krošnji ili *gori s pticom* na vrhu i o nebeskome *bijelom gradu* te o zrcalnome korijenju ili podnožju pod kojim obitava *zvijer* i o podzemnome *tamnem gradu*, o *izvorskoj vodi* pod *mostom* pokraj *vrta*, uz koju krišom ljubuje *dvoje mladih* itd., elementi indoeuropskih lunarno-solarnih vjerskih sadržaja utvrđenih pučkim kalendarom o božanskom *stvaranju svijeta* i o *božanskoj porodici*, pod čijim se okriljem izmijenjuju sukobi, incestuozni preljubi, smjene generacijā, žrtvovanja i uskršnuća, sadržani su već u antičkim misterijama. Praslavensko žrtvovanje, libacija, proricanje, uricanje, naricanje, zazivanje, bajanje, pjevano-plesno ophođenje, srećonosno oboravanje, subotnje kupanje, kulturni postupci s jajetom, vodom, vatrom i cvijećem, sklapanje pobratimstva/posestrimstva i kumstva, otmica djevojke i bdijenje za umrlim itd. – bila je živa obredno-običajna praksa u Međimurju još sredinom 20. st.

U svrhu cikličkog uređivanja svijeta uspostavljanjem Reda (Kozmosa) nad Neredom (Kaosom), vjernici su oponašali i periodički održavali vjerske obrede i kultne aktivnosti usklađene sa svetim tekstovima. Budući da značajan dio njih nije uključen u liturgiju i s obzirom na prije spomenuta njihova druga, predslavenska obilježja, slavenski tradicijski godišnji ophodi i njihove ophodne pjesme – spomen su na pretkršćanske, brojčano i sadržajno bogato zastupljene slavenske ophodno-obredne tekstove, pod okriljem godišnjih i životnih običaja stihovane i pjevane radi lakšeg usmenog prenošenja i pamćenja. Teško je zamisliti da bi sve to među dugotrajno i sustavno kristijaniziranim hrvatskim pokrštenicima opstalo do današnjih dana. Rano pokrštavanje elitā posljedica je povijesne političke odluke vlastodržaca. Utvrđeno je da se puk, međutim, tvrdoglavo odupirao kristijanizaciji, kršćanski svjetonazor postupno i dugo prihvaćajući, uglavnom zahvaljujući kršćanskoj reinterpetaciji starije obredno-običajne prakse. Sačuvani cjelovitiji nizovi koledarskih pjesama svjedoče o tome.

4. Pretkršćanskom stanovništvu briježnoga Međimurja uzvisine Mohokos, Pernjak, Železna gora i Okrugli vrh bile su kultne, a Legradska gora stanovništvu ravničarskoga istočnog Međimurja, zapadne Podravine i Pomurja.

Osvrnuvši se na suvremene mitološke radove Anđelka Đermeka koji je na njegovu tragu u Hrvatskom zagorju te zapadno i sjeverozapadno od Medvednice utvrdio svete trokute, Vitomir Belaj ističe mnoštvo autorovih zanimljivih, no nepouzdanih i nedovoljno argumentiranih asocijacija, kakvo je Đermekovo tumačenje kutova trokuta godišnjim Sunčevim izlascima i zalascima, kao i traženje mogućih matematičkih modula duljinā stranica otkrivenih i pretpostavljenih trokuta. Parafrazirajući hrv. teologa i etnologa Aleksandra Karla Gahsa, da kulturna antropologija nije matematika, kritičar se u vlastitim topografskim istraživanjima ne rukovodi istom mišlju. Nadasve zbog veličine nije mu uvjerljiv deduktivno pretpostavljeni *sveti kneževski, panonsko-međimurski trokut*.

Unatoč *vuzmenkama* rasprostranjenima po cijelom Međimurju, uvelike zahvaljujući i kontinuiranim lokalnim medijskim natjecateljskim poticanjima u gradnji najvišega uskrsnog krijesa, na kartografskim prikazima paljenja *kresova* u Međimurju na Jurjevo i na Ivanje s kraja 19. i u prvoj polovici 20. st., uočljiva je njihova isključivo rubna zapadna i istočna prostorna raspoređenost.³²⁹ To možda upućuje na dvije međimurske kultne točke – predalpsku zapadnu i nizinsko-panonsku istočnu. Hodočasničke tradicije na međimurskom zapadu i istoku vjerojatno seže još u pretkršćansko doba i u vezi su s poganskim kultom vrhunaca³³⁰. Gornje Međimurje na krajnjemu hrvatskom zapadu i Dubrovačko primorje na krajnjemu hrvatskom jugu, međusobno udaljeni 433 km zračne linije, povezuje u radu spomenuta lokalna gornjomeđimurska predaja o *konjaniku Muraju* koji jaše na Murajev breg (Mohokos) i dubrovačka tradicijska pjesma iz Banića o mitskome lunarnom *konjaniku-osvajaju*:

Jedrio kum konja uz polje, / pred njim konjić, vila bijela. / Na konju sedlo, sve živo srebro, / u sedlu kume ko na gori sunce. / Pustio noge u hladne vode. / Nit' se voda muti, nit' se kum ljuti, / nego Boga moli da ga pomože.³³¹

Budući da rum. *moroi* i lat. *strigoi* označavaju vampira, da je u djelu »Historia naturalis« rim. prirodopisac Plinije zabilježio »da je nekoć neki konjanik kopljem probio baziliska nakon čega je otrov kopljem donio smrt ne samo jahaču, nego i konju...«, da je prema kajkavskim predajama *bažiliškuš* tek pedalj dugačak najopasnija zmija koja palucanjem suši raslinje i ubija pogledom³³², da je u vinogradu nedaleko obronka zvanog Pekel, na čijem se brijegu smjestila župna crkva Sv. Jurja na Bregu i gdje je u prošlom stoljeću neki lokalni vinogradar slučajno

³²⁹ Đaković 2011: 98, 110

³³⁰ Škobalj 1970: 441

³³¹ Marks 2011: 128

³³² Perić i Pletetnac 2008: 56, 63

iskopao slavensku bjelobrdsku ogrlicu³³³, da su na obližnjem Cvetlin bregu nedaleko Murajevog brega (Mohokosa) žene donedavno skupljale mahovino za sesvetske cvjetne aranžmane, da je *črna žena* lik predaje zabilježene u u nedalekoj Štrigovi (pretpostavljenom rodnom mjestu sv. Jeronima), da se neka *lepa dekla* navodno utopila u jami Morsko oko nedaleko zaseoka Pezdela, šume Pekel i predajne *vražje crkve* podno središnjeg brijega Per(n)jaka u sastavu također obližnjega i trobrdog naselja Sv. Urban, da je na Okruglom vrhu još uvijek živa stara tradicija ženske procesije u čast sv. Barbare i da cijelo gornje Međimurje navodno leži na velikom *pozoju* – u zapadnome briježnom Međimurju može se pretpostaviti kozmogonijski sukob između slavenskog boga-oca Peruna i sina mu Jarila također i bogomajke majke Mokoš i kćerke joj Morane koje su vjerojatno zamijenile neku antičku božansku prethodnicu (u srednjem vijeku možda folkloriziranu u vještičju *štrigu*, nazvanoj tako po pohrvaćenoj riječi izvedenoj iz lat. *strix* koja označava ‘sovu krvopiju’ i suodnosi se s alb. *shtrigom* ‘vampirskom vješticom’, koju novije stanovništvo gornjeg Međimurja nije uključilo u svoju kajkavštinu, ali je po preuzetom nazivu moglo imenovati važno katoličko naselje Štrigovu). Prema tome, od nedeliščanskog Kolišča do svetourbanskog zaselka Oberlenduš u značenjskoj vezi s obrednim plesalištem i onostranošću, Perunova gornjomeđimurska kulturna mjesta bila bi naselja Bogdanovec, Gornja Dubrava i Knezovec, šume Log i Lohovec, visovi Martinovski breg, Pleškovec, Pernjak, Stanetinski breg, Veliki hrast i Železna gora te polje Zakovač; Mokošina – visovi Bušovčak, Katečin breg, Kozlovčak veliki, Mohokos, Okrugli vrh, Štrigovčak, Veščica, močvarište Babji kut, Čret i Črnc, vodene jame Fizeš i Vražje jame, polja Glavatišče, Zelišče i Pijačke trate, naselja Pezdelo (Krejchronig), Štrigova i Zasadbreg; Jarilova – napajalište Jaraščice, visovi Bračevac, Frkanovec, Kozlovčak mali, Murajev breg i Železna gora, padina Pekel, naselja Sv. Juraj na Bregu, Jurovčak, Jurovec, Vučetinec i Vukanovec, pašnjak Zakovač; Moranina – naselja Dragoslavec, Macinec i Mačkovec, visovi Cvetlin breg, vodeno Morsko oko.

Iz povijesnih karata nije moguće saznati stariji slavenski naziv vrha Legradske gore, nedaleko povijesnih toponimā Kakinja i Novi Zrin na području Donje Dubrave u istočnom Međimurju. Međutim, u povijesnoj je digitaliziranoj karti »Third Military Survey (1806 – 1869)« ucrtan nepoznati povijesni potok *Perdijn* možda se odnosi na Perunovu točku. Budući da odstupanja kod velikih svetih trokuta etnolog Vitomir Belaj obrazlaže mogućom promjenom osnovnog značenja znaka, dvama permutiranim modelima velikih trokuta (s Perunovom točkom na jednoj strani te s

³³³ N podatku zahvaljujem arheologinji i povjesničarki Petri Novinšćak iz Sv. Martina na Muri.

Velesovom i Mokošinom točkom na drugoj strani vode, odnosno s Velesovom točkom na jednoj te s Perunovom i Mokošinom točkom na drugoj strani vode)³³⁴, možda se može pomišljati na treći model (s Mokošinom točkom na jednoj te s Perunovom i s Velesovom točkom na drugoj strani vode) koji je prvome i drugom modelu prethodio. Iako rekonstruirane slavenske vjerske predodžbe i etnografski primjeri upućuju na svetost broja tri, indijski kastinski sustav obuhvaća prve tri cijenjene kaste (1. svećenike *brahmane*, 2. vojnike *kšatrije*, 3. trgovce i obrtnike *vajšije*), ali i još dvije omalovažene (4. prezrene *šudre* i 5. ništavne *nedodirljive*). Svantevidov kip iz ukrajinskog Zbruča svojom je četvrtom površinom okrenut prema četvrtoj (zagrobnoj) strani svijeta; hrvatska predaja spominje četvrtu – vilinsku dobu tišine; ie. mitološki svadbeni obrazac pretpostavlja blizanački par i roditelje. U tom smislu toponimi Marino Duboko i Morsko oko upućuju na slavensku sakraliziranu četvrtu krajobraznu točku koja se odnosi na utopljenu (mitsku) djevojku. Prema tome, slavenska sakralizacija prostora obuhvaća najmanje četiri vidljive točke, 1. Perunovu, 2. Jarilovu, 3. Mokošinu ili Velesovu i 4. Moraninu točku, kao daleki odjek indijskim kastama.

Suvremeni hrv. povjesničar Hrvoje Petrić pretpostavlja da se prvi povijesni spomen Međimurja kao »zemlje sv. Mihaela između Mure i Drave« odnosi na Mihovljan današnjega istoimenoga čakovečkog predgrada.³³⁵ Međutim, budući da je dvokratno godišnje hodočašće Međimuraca i Pomuraca na Sv. Anu i na Sv. Mihovila do kapelice sv. Mihalja na Legradskoj gori stara tradicija, možda se taj povijesni spomen odnosi na legradsko kršćansko svetište, sagrađeno na temeljima sakralnog objekta čiji najstariji spomen datira u 12. st. Naime, poznato je da su na uzvisinama posvećenima Perunu nakon pokršćavanja utemeljene ranokršćanske crkvice posvećene sv. Iliji, sv. Mihovilu ili sv. Jurju.³³⁶ Hodočasnička kapelica sv. Mihalja na Legradskoj gori opvrgava tvrdnju Vitomira Belaja o nepostojanju Perunova istočnoslavenskog supstituta sv. Mihovila na hrvatskom području³³⁷. A predodžba o arkandelu sv. Mihovilu, zaštitniku vukova i psihopompu, ratničkom svecu, zmajosjeku i današnjemu kršćanskom zaštitniku vojske i policije, koji je »zamijenio neko podzemno božanstvo, a prilikom pomračenja

³³⁴ Belaj 2009b: 21, 22

³³⁵ Petrić 2008: 101

³³⁶ Marjanić 2013: 11

³³⁷ Belaj 2009a: 181

svojim (je) krilima zaklanjao Mjesec da ga ne pojedu aždaje³³⁸, možda se suodnosi s makedonskim folklornim mladoženjinim *kumom Sv. Arangjelom*³³⁹.

Uto se zametnu rat u nebu koji je Mihael sa svojim anđelima morao voditi protiv Zmaja. Zmaj i njegovi anđeli prihvatit će borbu, ali je ne mogoše izdržati. I mjesta za njih više nije bilo u nebu. Bijaše izbačen veliki Zmaj, stara Zmija, koja se zove đavao – sotona, zavodnik cijeloga svijeta – bijaše zbačen na zemlju i bijahu zbačeni s njime njegovi anđeli. (Biblija)³⁴⁰

Možda se suodnosi i s prvim poznatim imenom današnjeg Legrada koje se tumači mađarskim imenom Sent Lelek (Sv. Duh) iz 13. st., a ono s imenima latv. zagrobnog boga Lelisa, hercegovačke planine Lelije i srpskim folklornim onostranim Lelcima (Lelejskom gorom) te s rječju *lelek* u značenju ‘jauk, plač, vapaj’. Budući da reduciran franc. dinastički znak Fleur-de-Lis od 14. st. predstavlja Prsv. Trojstvo, da od 15. st. Rmkt. Crkva trolatičje *irisa* pripisuje Prsv. Trojstvu i da se suvremeni ukrajinski grb Trizub, između ostalog tumači i Prsv. Trojstvom, Legradaska gora moguća je slavenska kulturna uzvisina, kakva je vjerojatno bila Perunika hrvatske planine Psunj. U jednoj rekaško-hrvatskoj koledi, kad sv. Mihalj *zlatnim batom* ubije Isusova suca Poncija Pilata Bog sveca nagradi *rajskim pristoljem, božjim vencom i arhandelstvom* ().³⁴¹ Zajedno sa zanimljivim mikrotoponimima istočnog Međimurja, s proljetno-ljetnom koledarskom tradicijom *kotoripskog kola*, s istočnomeđimurskim i pomurskim lokalnim predajama o *pozojima* te s brojnim pretkršćanskim elementima u istočnomeđimurskim i pomurskim običajima, ti podaci potvrđuju da je Legradaska gora, s koje se pruža dojmljiv pogled na cijelo Međimurje i dalje do Podravine, Bilogore i Prigorja, povijesnim hrvatskim i suvremenim Međimurcima važno sakralno mjesto. Ta je moguća ranosrednjovjekovna točka slavenske sakralizacije donjomeđimurskog područja, sudbonosno odsanjane na današnjemu kotoripskom pašnjaku Senjaru, usporediva s dubrovačkim lapadskim svetištem čija se romanička crkva sv. Mihajla nedaleko dvobrdā Male i Velike Petke, u pisanim izvorima prvi put spominje u 13. st. Ako je tako, donjomeđimurski Perunovi kulturni toponimi bili bi ojkonimi Bistrica (Donji Vidovec), Donja Dubrava i Prilok (Prelog), nazivi pašnjaka Gajič i Hrastina, hidronim Periščica; Mokošini – ojkonimi Altarec (Sv. Marija) i Kotoriba te dijela naselja Vražji trokut (Prelog), oronimi Črna gora (Legradaska gora), Kapelščak, Kozji hrbet, hidronimi Čičenska jama, Črnc, Konopljišče, Močila i Vražja jama, nazivi polja Glavatišče, Krbulja, Kakinja; Jarilovi – hidronimi Jurčevci

³³⁸ Kulišić 1979: 45

³³⁹ Cenev 2004: 15

³⁴⁰ Otk 12: 7-9

³⁴¹ Krpan 1990: 195-196

Katanščica i Kovačnica, naziv pašnjaka Konjščak; Moranini – ojkonomi Cvetošinec i Legrad, dendronim Bogovo vrbje, naziv pašnjaka, Zdenčec, hidronim Žužička.

5. Kao sastavni dio identiteta, nematerijalna kultura sastoji se od strukturno manje i funkcionalno više promjenjivih sadržajnih i oblikovnih elemenata u vezi sa složenim kulturnim kontekstima i mehanizmima međugeneracijskog prenošenja znanja i iskustava.

Osvještavanju osobnih identiteta snažno su pridonijeli srednjovjekovna pismena elita, od klasne elite pjesnika i pjevača koja joj je prethodila preuzevši društvenu i didaktičku ulogu,³⁴² zatim utjecaj renesanse,³⁴³ narodonosni pokreti i ratovi u kojima su anonimni autori-izvođači osobno sudjelovali. I međimurski napjevi, koji su do danas opstali kao fragmenti starih slavenskih obrednih tekstova, svjedoče o mijeni kognitivno-lingvističkih koncepcija, zadobivanju drugih značenja i uloga. Iako ljudsko iskustvo i životne manifestacije pamćenjem i usmenim prenošenjem jamče dugovječnost starih mitova, utiskujući vlastite spoznaje u metafizički božanski kôd, oni pokazuju da je jezično ponašanje povezano sa spoznajnim područjima utemeljenima na osobnim iskustvima.³⁴⁴ Primarna egzistencija običaja je u zabavi, zatim u društvenoj koheziji na razini lokalne zajednice te u održanju tradicije i stjecanju osobne koristi na temelju društvenog priznanja osobnih postignuća, a sekundarna egzistencija u kulturno-društvenom priznanju pojedinaca i pojedinih lokalnih zajednica te u institucionalizaciji društvenih odnosa.³⁴⁵

Na suvremenim folklornim festivalima i turističkim manifestacijama izvodi se misaono nezahtjevan i veseo, populistički repertoar. Samostalni koncerti pojedinih izvođača etno, ozbiljnog i jazz glazbenog stila nemaju takvu medijsku promidžbu koju zbog sigurne, brze i lake zarade zastupa jaka srednjostrujaška glazbena logistika. Kao i pojedine priredbe uz vjerske blagdane, oni su zadnja oaza za napajanje zahtjevnije publike osobitim glazbeno-tematskim sadržajima. Međutim, ugroženi su nekadašnji *obredni*, *radni* i *sjetni ljubavni napjevi*. Neznanje o tom dijelu *tradicijske pjevanke* uzrok je nezainteresiranosti i nepostojanju institucionaliziranog menadžmenta. O tradicijskoj glazbenoj baštini svjedoče tek zapisi i arhivske snimke za kojima

³⁴² Havelock 2003: 129, 130, 136-137, 140

³⁴³ Zvonar 1996: 287

³⁴⁴ Bonačić 2005: 86

³⁴⁵ Povrzanović 1988: 63

sve rjeđe poseže sve manji broj pojedinaca. Bolje osobno razumijevanje mehanizama nastanka, pamćenja, prenošenja i očuvanja osobite vrste hrvatskih tradicijskih napjeva te revalorizacija njihove izvedbe na suvremenoj hrvatskoj glazbenoj sceni, temeljni je preduvjet za kreativni doživljaj i kreativno izražavanje. Stjecanje znanja o vlastitoj kulturi u okruženju drugih kulturā pridonosi osobnom osvještavanju mnogostrukih osobnih i društvenih identiteta. Smisao im nije niti u samoveličanju, niti u omalovažavanju drugih, nego u društvenim angažmanima pojedinaca i skupinā, zakriljenih međusobnim poštovanjem, suradnjom i podrškom, oko sveopćega kvalitetnijeg obrazovanja, ok stvaranja uvjeta za mogućnost izbora i recipročne razmjene dobara, oko izgradnje moralnijega, pravednijega i humanijeg svijeta. Čovjek je simboličko biće koje se prirodnom okolišu prilagođava kulturom. U njegovoj je prirodi potreba za označavanjem, ograničavanjem, predočavanjem i tumačenjem. S obzirom na raznovrsnost i promjenjivost okoliša, multikulturalni svijet bez granica manje je izvjestan od uređenog svijeta u ravnopravnom suglasju lokalnih kulturā. Bez obzira o kojim se i čijim tradicijskim napjevima radi, oni su poveznica između pojedinaca i društvene zajednice koja prožima i premrežuje njihove pojedinačne i kolektivne kreativnosti i identitete u osebujan i neponovljiv kulturni znak.

6. Mitološke kognitivne koncepcije pokazuju da su tradicijske epske pjesme starije od lirskih pjesama.

U agrafijskom razdoblju ljudske povijesti pjesmom se prenosilo znanje o kulturi neke ljudske zajednice. Zahvaljujući usmenoj predaji i sjećanju, formulaično-stihovani kulturni kodovi sudjeluju u oblikovanju, kontinuitetu i očuvanju grupnog identiteta. Ponavljajuće usmeno-formulaično izražavanje naizust dopušta improvizaciju samo kad se izgubi obredno-običajni kontekst izvedbe.

Kognitivno-lingvističke koncepcije tradicijske europske i hrvatske književnosti posljedica su »transkribirane grčke usmenosti«, usmjerene na detaljiziranje i psihološke opservacije, nasuprot ekonomičnijoj i nedorečenijoj usmenosti negričkih naroda, zapisanoj nesavršenijim sustavima pisanja.³⁴⁶ Starija podjela hrvatskoga usmenog pjesništva na muško (junačko) i žensko (lirsko) pjesništvo te novija na usmenu epiku i liriku,³⁴⁷ u cjelovitijim ophodnim pjevano-plesnim

³⁴⁶ Havelock 2003: 17

³⁴⁷ Kekez 1998: 179

dijaloškim oblicima nije od važnosti. Na tragu spoznajā o tim koncepcijama, međimurske tradicijske pjesme mogu se razvrstati u pjesme starijeg i pjesme novijeg postanja, prije svega na razini njihove motivske, leksičko-sintaktičke i paradigmatičke strukture. Prva skupina obuhvaća pjesme ispjevane jezikom usmene predaje o nadnaravnim bićima i ljudima u mitskome zamišljenom ili stvarnome kulturnom okolišu, a druga skupina pjesme ispjevane jezikom pisane predaje koja artikulira jastvo. Izvanliturgijski međimurski tradicijski napjevi, u određeno doba godine izvođeni u kolu oko blagdana i tijekom svadbe, fragmenti su slavenskih stihovanih obrednih tekstova, koji su do danas opstali zahvaljujući preslojavanju starijih motiva novijima i reinterpretaciji u novim kontekstima, zbog čega su im se s vremenom promijenili uloga i značenje. Ako je značenje posljedica željenog nadilaženja apovijesnosti ucijepljene između osobnih htijenja i društvenih zahtjeva, onda se u tome tjeskobnom međuprostoru govor strasti u izvedbi posredovanoj usmenom predajom nužno sukobljava govoru razuma u izvedbi posredovanoj zapisom, utirući put od stihovanog prepričavanja vanjskoga mitskog događaja u trećem licu ili u dijaloškom obliku do stihovanoga iskustveno-iskustvenog priopćenja u prvom licu.

7. Pripjevni zazivi izvanliturgijskih obredno-običajnih napjeva nekadašnji su zazivi upućeni božanstvima.

Usporedbom skupine epskih međimurskih plesno-pjevanih napjeva i hrvatskih izvanliturgijskih koledarskih pjesama sa skupinom novijih pjesama koje ne pripadaju obredno-običajnom repertoaru, zamjetna je veća razgradnja pjesama iz druge skupine samostalnih, lirskih pjesama. Kad je međimurski pjevač prestao u svoju korist kultno zazivati poluzaboravljena ili napuštena božanstva, pjevajući je počeo komunicirati sa samim sobom. Ne nalazeći rješenje za svoje dvojbe, zapjevao je sjetno i rezignirano. Izvan obredno-običajnog konteksta, tematsko-motivski i melo-ritamski ustroj nekadašnjih obrednih pjesama, neprekidno izložen i podložan upornim stranim utjecajima, više se nije mogao oduprijeti zaboravu, odbacivanju, fragmentiranju i promjeni. Na temelju usporedbe međimurskih pjesama s podudarnim zapisima drugih hrvatskih i južnoslavenskih pjesama može se zaključiti da su se pripjevni zazivi upućeni pretkršćanskim božanstvima razgradili do onomatopejskih i drugih meloritamskih zvučno-jezičnih sklopova, dok su zazivi Bogu, svecima, nebeskim tijelima i okolišno-teritorijalnim čimbenicima, članovima

zajednice i voljenim osobama uglavnom ostali netaknuti. Sadržajna, oblikovna, tematsko-motivska i invokacijska obilježja razgrađenih zaziva (npr. *lunajle, do(j)dole, ledraleluja, fijole, božole ladole, mile (le), vojnole, križole* i *kirja leližo*) upućuju na zajedničko semantičko, formalno i strukturno ishodište u fragmentima praslavenskih svetih tekstova. Čini se da zazivno-pripjevno *-le* upućuje na božansko srećonosno, a *-lele* na božansko suprotno i zlosretno kretanje. Na tragu tumačenja hrv. etnologa Branimira Bratanića podravske pripjeve svadbenih pjesama *dili dili dana, ini dini dini, in din dini, diri diri dano* i *danaj da* razgrađenim zazivom nekoć upućenog jkavk. sunčanoj božici (Da)nani, možda u vezi s gruz. *nani* ‘majčica’ i s hetit. *annas* ‘majka’³⁴⁸, međimurski svadbeni pripjev *su naj naj* mogao bi se objasniti pomoću ie. **sūl-* ‘sunce’ i gal. *nai* ‘majku’³⁴⁹, a *raj raj raj raj, rari rari raj* pjevanim zazivanjem božanskoga onostranog *rajnika* koji u tijelu folklorna laponskog gnjurca glasanjem *ro, ro, raik* prognozira vremenske prilike.

8. U međimurskim tradicijskim naracijama, onimiji i običajima tragovi su svojevrsnog upisivanja makrokosmosa u mikrokozmos.

Hrvatsko i južnoslavensko tradicijsko božićno i uskršno novogodišnje razdoblje u znaku je mladog Mjeseca. Vjerovalo se da se Sunce i Mjesec susreću na Veliku subotu³⁵⁰, da Sunce triput poskoči na Ivanje, da se Sunce rađa na Božić. I Međimurci su se utjecali pojedinim vidljivim nebeskim tijelima, poistovjećujući ih s božanstvima. Nazdravljali su im, zazivali ih u nevolji i ljubavnim jadima. Kultu rodosti i plodnosti preduvjet je ciklička izmjena godišnjih doba, obnavljanje prirode, bračna zajednica i potomstvo koju jamče obredno-običajne prakse pod okriljem kulta. Te su propisane periodičke aktivnosti odraz kozmogonijskih predodžaba iz božanskog makrokosmosa reinterpetirane u ljudski mikrokozmos. Na dnevnom nebu izmijenjuju se Sunce, oblaci, duga i padaline, a na noćnom Mliječni put, Polarna zvijezda, Mjesec, Venera, Jupiter, Mars, Sirius, Orion, Plejade, Pegaz, Kasiopeja, Andromeda, Virgo, Corona Borealis.

Na temelju njihovih hrvatskih i drugih južnoslavenskih astronima i predajā moguće je rekonstruirati fragmente mita: oko stožera svijeta (Polaris) pruža se kultno plesalište (Pegaz),

³⁴⁸ Belaj 1998: 268, 276-278

³⁴⁹ Gluhak 1993: 594

³⁵⁰ Radenković 2014: 37

nedaleko kojeg po osobitom putu (Mliječni put) kroči božanska porodica, florealno-animalna ili antropomorfna, i po kojem se po osobitom *mostu* ili kroz osobita *vrata* (dúga) stiže u onostrani *bijeli grad* (svetište). Po tom se putu u većim *kolima* (Veliki medvjed) vozi *ded/bog* (Jupiter, Orion ili uštap), a u manjima (Mali medvjed) *baba/bogorodica z decom* (Venera, komet ili Sirius sa Suncem, Virgo ili Andromedom i mlađakom). Kad plove po mitskoj vodi (Eridan), voze se u *šajki-ladi* (Argo Navis). Bogootac je *lovec* i *orač* (Orion) u pratnji *babe/vuka/pesa* (Sirius). Bogomajka najbrža je *žnjačica* (Venera, komet, Aldebaran), kojoj pripada *žetveni venec* (Spica). Srpolikoj su joj srpasti i srp, kolo, pecivo, frizura, nakit. Kad određuje i proriče sjedi na tronožnom *stolčeku* (Triangulus), kad sebeslavi sjedi na *tronušu* (Kasiopeja). Braća (Plejade) su *kosci*, *žnjačice* i sestre su *rukovetačice* (Hijade). Najmlađa sestra (Sunce, σ Orionis) je *ručконоша* i *vodarica*, *nevesta* koja zaostaje za *svatima*. Poodrasli mladi bog (mladi Mjesec) jezdi uokolo kao ratnik *katana* na *konju* (Perzej). Iz većih *kola* ispada (božićna) *slama*, iz manjih kapa (bogorodičino) *mleko*. Božanstva su obilježena i šepavošću (*božič*, *vrač*, *arkandel*, *kovač*, *pastir*, *torbar*, *vatronosec*), također i osobiti dani (*petak*, *vuzmena nedel(j)a*), zbog čega na svadbi valja prepoznati i isplesati zdravu nevjestu, obuti joj apotropejske cipelice *šolce* i prenijeti je preko (opasnog) praga *poceka*.

U znaku dúge su *hod boja kroz godinu*, srećonosna *ribica*, djevojački *cvetnjak*, *brisač*, *cvet*, *blago*; u znaku neba *breg*, *krošnja*, *krov* i *stol*; u znaku galaktike *sveti put* između ovostranosti i onostranosti; u znaku stajaće zvijezde koledarsko-svadbeno *mojga*; u znaku kometa koledarsko-svadbeno *zastava* i *pantleki*, apotropejska *metla*; u znaku trosunca tri su *sojenice*, *tri jabuke* (*dunje*, *naranče*); u znaku uštapa *zver*; u znaku jesensko-zimskog Oriona koledarski *kolovođa*, *kapitan*, *barjaktar* i *kum*, a u znaku Orionova pojasa srećonosni *štap*, *nožek*, *mač*, *sab(l)ja*, *ključ*, *križ*; u znaku mlađaka i proljetno-ljetnog Oriona svadbeni *pozvačin*, *pastir* (Ladko/Latko, Vidak, Adam, Marko, Ivan), koleradsko-svadbeni *dečec* ili *beba*. Petak je stariji od nedjelje – *petak* je dan bogomajke, *nedel(j)a* je dan mlade božice. U Božićnu nedjelju rađa se *božić*, a u Uskrsnu nedjelju *bog* se ponovno rađa. Rođenje božića, budućega mladog *vojnika*, *vođe*, *bana* ili *kral(j)a*, navještava Venera ili *betlehemska zvezda/repača* (Venera i Jupiter). Zajedno s njim rađa se i blizanka *božica*. Božanska obitelj im je pastirska, što potvrđuju i dijalektalni astronimi pojedinih božanstava. Njihovo pojavljivanje i nestajanje na nebu predočeno je sukobima, ratovima, umorstvima. U tome prednjače Velika Majka i Velika Kći (Plejade), *vučica* i *kunica*, *ba(uba)* i *mora*, koje svojom *zubatom vaginom* život daju i život oduzimaju, predočenom apotropejskim

graditeljskim i rukotvorstvenim znakovljem, nerijetko šestokrakom *zvezdom* i šestolatičnim *cvetom* ili *rozetom*. Preostane najmlađi božanski par. Kao razdvojene *sirotane* i *grešne duše* podignu ih njihovi kršćanski nalazitelji.

Proljetno-zagrobno *ljeljenovo kolo* zabilježeno i u Međimurju, podudarno črnomaljsko-prekmursko uskršno kolo *most*³⁵¹ i banatsko božićno *pletikolo* čiji je *kolovođa* bio zakrabuljen u *jelena*, a na širem južnoslavenskom području također blagdanska i/ili svadbena djevojačka *polukola*, muški *ulančani plesovi*, muško-ženski *plesni dvoredi* i *biračka kola*, pokazuju da su uskršno-ivanjske izvanliturgijske obredno-običajne prakse podudarne s božićno-novogodišnjima, u sklopu kojih središnje mjesto zauzima muško-ženski plesni par, u kolu zvan *božur* i *božurica* ili *šir* i *širvonja*, *Ljeljo* i *Ljelja*. Zanimljiv podatak o ličkim ophodnim *kolenbačima*, sastavljenima od po deset djevojaka i mladića (1981b: 23), podsjeća na folklorni motiv *devetorice braće i jedne sestre* i, vice versa, upućuje na mogući razgrađeni odjek starije tradicije zasebnih ženskih i muških ophoda sa zaključnim *mješovitim kolom* "Igra kolo u dvadeset i dva". U tom kontekstu, plesni *most* je *duga*, *kapija* prolaz u onostranost, *kolo* i *grad* sakralno mjesto, *lađa* zagrobno plovilo, *galoper* (*kaloper*) zagrobni cvijet, *vojskovođa* (*vojvoda*) ostarjelog boga, *vojska* svatovske ophodnike, a *bula* (*neva*) i *ban* blizanački božanski par, a pokršteni božanski dječak i djevojčica folklorizirani su u *božića* i *vjersku službenicu*.

Svi su ti usmenoknjiževni i plesni folklorni oblici i motivi također predočavani i likovno: na srednjovjekovnim novčićima i grbovlju, nadgrobnim spomenicima, na sakralnim objektima, za krovnim zabatima i nadvratnicima kuća, na tradicijskim rukotvorstvenim predmetima, na frizurama i ogavlju, na blagdanskim pecivima.

9. Najstariji poznati hrvatski grb svjedočanstvo je o pokršćavanju Hrvata.

Još nije jasno kako se u slavenskom mitu suodnose tri brata druge božanske generacije sa sestrom preljubicom i dva međusobno suprotstavljena brata, također i što se događa nakon privremene Moranine i Jarilove božanske smrti. Nakon nasilne smrti božanskih roditelja te starije braće i sestara preostaje najmlađi blizanački par – dvije *grešne duše* koje kao *siročad* pokršćavaju ugledni kršćanski posvojitelji. Dječak je *mladi kralj* (na tragu polubožanskog božića-kraljevića antičkih misterijā), djevojčica je *mlada kraljica* čij je *kruna* otpuhana u usmenu

³⁵¹ Zečević 1964: 705, 709

književnost i u folklorna uprizorenja godišnje i svadbene obredno-običajne prakse. Nakitni motiv Mjesečeva lûka s vršcima prema dolje mogući je djevojački i s vršcima prema gore mogući ženski znak, na baltoslavanskom teritoriju poznat već u 12. ili 13. st., također je i heraldički motiv najstarijega poznatog hrvatskog i poljskog grba Leliwe. Taj je grb sličan povijesnom grbu bosanske plemićke obitelji Borić. Predočava ga zvijezda iznad vodoravno Mjesečeva srpa s vrhovima usmjerenima prema gore. Taj je motiv vidljiv i na frizikatu hrvatskog hercega Andrije (12./13. st.). Međimurska predaja o *zagrabljenom Meseću* koji najavljuje lijepo vrijeme, potvrđuje da je takav njegov položaj srećonosan. Međutim, frizikat hrv.-ugar. kralja Andrije II. (13. st.) prikazuje zvijezdu ispod Mjesečeva srpa s vrhovima usmjerenima prema dolje, ispod navodno kišonosnoga, *scejenog meseca*. Drugi njegov frizikat (13. st.) prikazuje tri zvijezde iznad kuće, a povrh njih još jednu zvijezdu, možda Orionov pojas i Veneru iznad svetišta.

Grb Leliwa suodnosi se s povijesnim francuskim grbom Fleur-de-Lis i s povijesnim ukrajinskim grbom Trizubom. Osmokraka zvijezda iznad božice Venere prikazana je na jednom rimskom novčiću (1. st.), a galski novčić (2. st.) prikazuje antropomorfnu Galiju koja u ruci drži trolatični cvijet. To znači da heraldički srpoliki motiv predstavlja božičino *rogovlje*, a zvijezda *božicu* osobno ili njezino *novorođenče*, što je potvrđeno slavenskim folklornim motivima *majke i zaljubljanog djeteta*. Zrcalna slika trolatičnog cvijeta, numizmatički, heraldički i folklorno predočavanog trovrhim alatom (tronogom, trinfusom, preslicom, vilama, viljuškom) i oružjem (ostima, trozubom), odražava šestolatični cvijet (*perunika*). Taj se antički i južnoslavenski koledarski i prema nebesima uzdignut kulturni cvijet, međ. *pospana dekla*, dubr. *kmin marin* ili prim. *vuki*, postupno preoblikovao u zeleni *mačincac*, *mači(no)vac*, *mačkovac* ili *mčin*, i dalje u čudesni *zeleni krst*, *mač vukovac* i božični nožić *kosturu* s ucrtanim srećonosnim znakovljem.

Rasla nika perunika, / u gradinu pokraj plota. / Tud idoše koledani. / Mašio se kolovođa, / da ubere peruniku. / »Ne mašaj se, kolovođa, / da ubereš peruniku! / Nek' se maša tancovođa, / da ubere peruniku, / koji tanac lepo vodi, / kano Mesec prid zvezdama / i Danica prid zorama!« (Rekaš)

Oj, Jerino, zlatno peno! / (Koledo, koledo!) / Sinoć si se opklađala / da ti sanko nikad nemaš. / Ja ti sinoć dvor obiđe / o tu dobu, o pol noći. / Niko da me osetio, / razim struka perunika, / koja j' s mora donešena, / u tvon dvoru posađena. (Rekaš)³⁵²

Grb Leliwa, čije ime na staropoljskom doslovno znači 'mladi Mjesec' i na čijem tragu su imenovane apokrifne hrvatska sv. Veneranda i irska sv. Lelija, možda u vezi sa sv. lunarnom božicom plodnosti Lelwanis i astro-teonimičkom Kasiopejom (zvijezde u obliku slova w),

³⁵² Krpan 1990: 161, 203

upućuju na međimursku kulturnu peruniku *leluju* i na međimurski kulturni ljljan *leliju*, na hrvatske proljetno-ophodne *kraljice (ljelje)* i na južnoslavensku koledarsku tradiciju uopće, čiji je vrhunac zasnivanje obitelji prema božanskom uzoru kad bogorodica Ljelja na vodoplavnoj *leji*, okružena rascvalim *lelujama*, *ljulja* u *ljeljki* malešnog Ljelja.

A heraldičkim motivima *Mjeseca i zvijezde* te *perunike* ili *ljiljana*, na ranokršćanskim nadgrobnicima hrvatskih dostojanstvenika i na srednjovjekovnim stećcima pridružuju se *plesači u kolu*, *ophodnici s predvodnikom*, *jahač u lovu*, *mač i štit*, *muško-ženski par*, *svastika*, *rozeta*, *križ*. Ti motivi najvjerojatnije su spomen na povijesno pokrštavanje, usredotočeno na središnji kršćanski misterij – rođenje, smrt i uskrsnuće bogočovjeka. Sa teritorija povijesne Bijeke Hrvatske mogli su ih već poznavati legendarna braća Kij, Šček i Horiv, osnivači srednjovjekovne kneževine Kijevske Rus', od kojih se za Horiva i Kija pretpostavlja da su bili povijesni Hrvati. Bilo kako bilo, grb Leliwa najstarije je nematerijalno svjedočanstvo o tome iznimno važnom povijesnom događaju, zahvaljujući kojem su Hrvati kao slavenski i europski narod opstali do danas.

10. Međimurske i druge izvanliturgijske tradicijske obredno-običajne pjesme i plesovi najstarije su nematerijalno svjedočanstvo o pokrštavanju Hrvata.

Unatoč društveno-političkim i socio-ekonomskim mijenama, zahvaljujući posredovanju folklornog jezika u prenošenju opjevanih mitoloških predodžaba, hrvatske *ophodne*, *svadbene* i *radne pjesme* te *uspavanke* koje su se do sredine 20. st. izvodile u propisano vrijeme, na propisanim mjestima i na propisan način, u manjoj se mjeri razgrađuju na strukturnoj, a zbog reinterpretacije češće na funkcionalnoj razini. Danas rijetko zastupljene u folklornim repertoarima i usporedive sa srodnim južnoslavenskim pjesmama i predajama, odjeci su slavenskih izvanliturgijskih *koledā*, starijih od najstarijih poznatih liturgijskih *koledā*, kakva je i "Bog se rodi v Vitliomi" iz 14. st.³⁵³, u najcjelovitijem nizu i još uvijek u živoj izvedbi sačuvani su napjevi međimurskoga *kotoripskog kola* iz Kotoribe, istočnoslavonskih duhovskih *kraljičkih pisama* iz Gorjana i primorskih adventskih *ženskih kolendā* iz Smokovljanima i Visočanima. Takve su i u drugoj polovici 20. st. zabilježene *pirne kolede* Rekaških Hrvata u Rumunjskoj, no njihovo izvođenje je napušteno.

³⁵³ Vuk Croata 1995: 191

Usporedljivost tih koledā na kontekstualnoj, tematsko-motivskoj i jezičnoj razini upućuje na povijesne migracijske tokove, uočljive npr. u elementima iz lokalne tradicijske kulture ruralnog stanovništva pridošlog u Međimurje iz drugih povijesnih hrvatskih krajeva pod okriljem plemićke obitelji Zrinski. Tako se ženski međimurski plesni i svadbeni napjevi suodnose sa ženskim dubrovačkim kolendama: "O, Jelo, Jelice" (VI.2.5.2. 3) sa "S one strane Šibenika" (V.4.7.2. 1-9); "Šetala se lepa Mara" (VI.2.6.2. 36) s "Primorčica konja jaše" (V.4.7.1. 6); "Pod narandžom" (VI.2.5.2. 19) s "Oj, javore, zelen bore" (V.4.7.1. 7); "Tenka mlada Vlahinjica" (VI.2.5.2. 7) s "Rasla vojka lovorika" (V.4.7.1. 8) i s "Izvir-vodo izviralala" (V.4.7.1. 10); "Tenka mlada Vlahinjica" i "Kiša pada, trava raste" (VI.2.6.2. 10) s "Na jasenku sitna resa" (V.4.7.1. 11); "Hrani junak tri divojke" s "U Božića tri sestrice" (V.4.7.1. 12) (VI.2.5.2. 15); "Spravljajte se, divojčice" (VI.2.5.2. 1) s "O, jabuko zeleniko" (V.4.7.1. 13). Na temelju semantičke usporedbe međimurskih napjeva u utvrđenom redosljedu izvođenja po pojedinim etapama međimurske tradicijske svadbe (VI. 2.6.2), uočljivo je da su se tijekom međimurske svadbe u mladenkinom domu pjevale djevojačke pjesme o cvijeću i dragom, u mladoženjinom domu momačke o prvom susretu s izabranom djevojkom i o odlasku po nju, po dolasku u mladenkin dom mitske pjesme o mitskoj tragediji, uoči i nakon vjenčanja o ponovnom sudbonosnom susretu izabranog para, u nevjestinu domu o kultiviranju okoliša, na putu u novi dom o nemiljoj sudbini mlade snahe, u mladoženjinom domu o inverznoj slici svijeta, o skidanju djevojačkog oglavlja, o vinu, o biračkom kolu, o ispraćaju svatova te o prvom posjetu mladenkine porodice. Čini se da između pjesama pjevanih po dolasku mladenke u mladoženjin dom prije vjenčanja i napjeva pjevanih neposredno uoči vjenčanja nedostaju napjevi o djevojačkom pokušaju spašavanja utopljenog ili ranjenog junaka, o junakovoj smrti i o njegovu uskrsnuću. Semantički niz koji nedostaje mogao bi biti onaj koji predstavljaju utvrđeni nizovi novogodišnjih koledā, a smisao svadbenog *napijanja* u pronalaženju zaručničkog *prstenja*, na tragu mitskog povratka (uskrsnuća) neprepoznatog mladoženje kući.

Dubrovačkoj koledi "Oj, javore, zelen bore" i drugim hrvatskim srodnim napjevima, među kojima pozornost privlači lički "Oj, javore" o stablu, sokolu u krošnji i zmaju u korijenju, nije zabilježen usporedni zapis u *kotoripskom kolu*. Međutim, njezin pomurski usporedni zapis³⁵⁴ s motivom *javora* umjesto *jabuke* upućuje na jezičnu podudarnost tih stabala i pokazuje da je pomurska pjesma mogla biti sastavnim dijelom međimurske pjevano-plesne tradicije, možda

³⁵⁴ CD Eperjessy 1959: 42/16

tijekom povijesnih migracija hrvatskog stanovništva u Međimurje i Pomurje pridošle iz jugoistočnoga jadranskog područja:

Falila se črljenika, jabuka, / (aman, aman, falila se črljenika, ej, jabuka!) / Da je ljepša neg ikoja djevojka / To je začul žuti limun (ej) kraj mora / »I bolji sam i ljepši sam (ej) od tebe / Sa gospoda pelju pije (ej) od mene!...« (Sv. Mihalj)³⁵⁵

Bulgar Mara niz Bulgarsku zajde, niz Bulgarsku zajde. / Susrela se z Jovom Sarajlijom, z Jovom Sarajlijom. / Povratil je Jovo Sarajlija, Jovo Sarajlija. / »Privozi me preko Romanije, preko Romanije, / bez ljubljenja i bez milovanja, i bez milovanja, / bez ikakvoga muškog pomišljala, muškog pomišljanja!« (Sv. Mihalj)³⁵⁶

Jezična i meloritamska orijentalna obilježja (npr. pomaci za oktavu, melizmi, smanjeni i povećani tonski intervali, melodijsko kretanje od vođice prema tonici) međimurskih, pomurskih, dubrovačkih i drugih koledarskih i svadbenih napjeva³⁵⁷ koji su očuvali kontekst izvedbe, upućuju na njihovo moguće bosansko ishodište. Napjevi izvan izvornoga izvedbenog konteksta te su utjecaje mogli preuzeti pod utjecajem putujućih romskih glazbenika i zbog vojnikanja na području Bosne.³⁵⁸ U vrijeme moguće pojave *bosanske hereze* krajem 11. st. Bosna je isključena iz srednjovjekovne hrvatske države, a Crvena Hrvatska stoljeće kasnije. S obzirom da zapadni južnoslavenski govori u Bosni i Dalmaciji čuvaju praslavenske i baltoslavenske prozodije (naglasak, kvantiteta, intonacija), razvidno je da se u usmenoj književnosti Hrvata i drugih Slavena u kontinuitetu očuvalo preoblikovano praslavensko sakralno pjesništvo, usporedno s mitološko-kulturnim obilježjima identičnima ili srodnima starosjedilačkima.

Ne radi se dakle o mitološkim i kulturnim sadržajima, srodnim u svih Indoeuroljana, nego o rječniku i frazama praslavenskih obrednih pjesama (...) Hrvatski narod, njegova kultura i njegovo etničko biće na osobit je način, kao i ostali narodi slavenskoga juga, istovremeno autentični predstavnik kontinuiteta kulture i života tla na kojem se razvio, pa mu korijeni stoga sežu duboko u prapovijest, a istodobno je ne manje autentičan dionik praslavenske baštine. To je narod jednako istinski i slavenski i mediteranski.³⁵⁹

Predstavljene cjelovitije međimurske i druge hrvatske te južnoslavenske novogodišnje i svadbene pjevano-plesne tradicijske prakse pokazuju da im je ishodište zajedničko, mitsko. U njima je predočeno cikličko stvaranje svijeta i čovjeka, prožimanje božanskoga i ljudskoga,

³⁵⁵ CD Eperjessy 1959: 42/14

³⁵⁶ CD Eperjessy 1959: 42/17

³⁵⁷ Osim napjeva u *kotoripskom kolu*, pozornost privlači značajan broj pomurskih koledarskih pjesma s orijentalnim obilježjima: "Oj, javore, javore, ti si drevce najbolje" (Sv. Mihalj, CD 1959: 42/16), "Falila se črljenika jabuka" (Sv. Mihalj, CD 1959: 42/14); "Zimi je zima, v leti je vručina" (Sv. Mihalj, CD 1963: 36/39), "Bulgar Mara niz Bulgarsku zajde" (Sv. Mihalj, CD 1959: 42/17), "Marijano, zvečer ti dolazim" (Sv. Mihalj, CD 1963: 36/31), "Prodaj, majko, livado" (Sv. Mihalj, CD 1963: 36/37)

³⁵⁸ Širola 1940: 153, 157-160

³⁵⁹ Katičić 1991: 264

napuštanje slavenske vjere i prihvaćanje kršćanstva, zauzimanje teritorija, uspostavljanje odnosa sa zatečenim stanovništvom, uspostavljanje patrijarhalnog sustava vrijednosti, uređivanje svijeta prema utvrđenome običajnom pravu lokalne zajednice. Smjena dva vjerska sustava na hrvatskom području, poganskoga kršćanskim, bitno je utjecala na jačanje društvene kontrole ženā, zemaljskim vojskama i vođama uspostavljenima prema nebeskoj vojsci i božanskim predvodnicima. U potrazi za resursima, indoeuropski osvajači-ratnici obilježili su i zemaljsko i božansko, sve drugo svim raspoloživim sredstvima neutralizirajući na vremenskoj, prostornoj, spolnoj i dobnoj razini. Kada je u šali prije nekoliko godina rekao da cijelo Međimurje leži na *pozojima*³⁶⁰, akademik Radoslav Katičić zapravo je rekao da u međimurskim lokalnim predajama još živo kuca bilo slavenskih vodenih božanstava.

³⁶⁰ Katičić 2011: 125

IX. LITERATURA I DRUGI IZVORI, PRILOZI, BIO-BIBLIOGRAFIJA

1. LITERATURA I DRUGI IZVORI

1.1. LITERATURA

- Andreić, Željko. 2008. *Naše noćno nebo*. Zagreb: ŠK.
- Andrić, Jasna. 1999. "Buše, bušari, ulice". *Studia ethnologica Croatica* 7/8: 293-326.
- Andrić, Nikola. 1929. *Hrvatske narodne pjesme ženske pjesme*, knjiga 7. Zagreb: MH.
- Allan, Tony. 2008. *Stari Rim – Velike civilizacije: život, mit i umjetnost*. Zagreb: 24 sata.
- Ascherson, Neal. 1996. *Black Sea, The Birthplace of Civilisation and Barbarism*. London: The Folio Society.
- Baboselac-Mišin, Mata. 2002. *Oj, Bebrino, alaj si na glasu*. Klakar: v. n.
- Bajuk, Lidija. 1999. *Kneja*. Zagreb: Mozaik knjiga.
- Bajuk, Lidija. 2005. "Moj Božiću Svarožiću, lunaj le!". U *Zlatni danci 6 – Život i djelo(vanje) Ivane Brlić Mažuranić*. A. Pintarić, ur. Osijek: Filozofski fakultet u Osijeku, 41-67.
- Bajuk, Lidija i Zvezdana Jembrih. 2011. "U potrazi za izgubljenim". *Hrvatsko zagorje* XVII/1-4: 150-164.
- Bajuk, Lidija. 2012. "Nad Peklom med vodami do Železne gore i Per(n)jaka". *Poznańskie Studia Slawistyczne* 1: 231-245.
- Bajuk, Lidija. 2013a. "Prežici starovjekovnih kozmogonijskih i drugih mitskih predodžaba na primjerima hrvatskih čakavskih ihtioloških dijalektizama". U *Hrvatski dijalektološki zbornik* 18. M. Menac-Mihalić, ur. Zagreb: HAZU, 113-129.
- Bajuk, Lidija. 2013b. "Sunce sije, kiša će, baba peče jaja – Etimologija boja, tematiziranje i kontekstualizacija spektralnog niza na primjerima hrvatskoga i srodnoga usmenog pjesništva". U *XI. međunarodni kroatistički znanstveni skup*. S. Blažetin, ur. Pečuh: Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, 324-347.
- Bajuk, Lidija. 2013c. "Tko je lijepa Mara u hrvatskome usmenom pjesništvu?" U *Kultovi, motovi i vjerovanja u Zagori*. V. Kapitanović, ur. Šibenik, Split: Veleučilište u Šibeniku, KSH, 175-193.
- Balažin, Erika. 2006. "Preporučane i zabranjene radnje u tradicijskoj kulturi zaladskih Hrvata (pomurskih Hrvata)". *Hrvatski sjever* 1-4: 68-88.
- Balen, Matea. 2016. "Motiv sna u hrvatskoj usmenoj baladi". *Narodna umjetnost* 53/2: 133-147.
- Bali, Tomislav. 2012. "Sv. Demetrije Solunski i njegov kult: historiografska i naratološka analiza *Čudesna sv. Demetrija*". *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* 44: 143-174.
- Bango, Marija. 1984. "Naši pripovedači – dok je ne bilo radija niti televizije". U *Podravski zbornik '84*.

- F. Horvatić, ur. Koprivnica: CZK Koprivnica, Muzej grada Koprivnice.
- Barac-Ujčić, Mladen. 2004. *S Kirije par besed*. Rijeka: Adamić, Crikvenica: Ustanova u kulturi Dr. Ivan Kostrenčić.
- Baras, Frano. 2013. *Davni dani dalmatinski*. Split: Naklada Bošković.
- Bartolić, Zvonimir. 2002. "Zašto su posječeni hrastovi Adam i Eva – kralj i kraljica hrvatskih međimorskih šuma?". *HKK 2002*. Čakovec: OMH, 168-171.
- Bartolić, Zvonimir. 2008. "Motivika, stih, stil i jezik pučkoga usmenog pjesništva pomurskih Hrvata". *Etnografija Hrvata u Mađarskoj* 13: 9-37.
- Bartolić, Zvonimir. 2008./2009. *Međimurski pjesnik, slikar, kipar i skladatelj: Florijan Andrašec*. Njivice: Franjo Božić.
- Bartolić, Zvonimir [et al]. 1995. *Prelog*. Koprivnica: NK dr. sc. Dragutin Feletar.
- Bašić, Đivo. 2008. "Crna Gospa ili Crna Djeвица". *Hrvatska revija* 1. Zagreb: MH, 103-108.
- Bašić, Zdenko. 2011. *Sjeverozapadni vjetar – o vilenjacima i elementarnim bićima sjeverozapadno dijela Medvednice pa do Samoborskog kraja*. Zagreb: Planetopija.
- Beaver, Robert Pierce [et al], ur. 1987. *Religije svijeta*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, GZH.
- Becker, Carl J. 2004. *A Modern Theory Of Language Evolution*. Bloomington: iUniverse.
- Bedeković, Josip. 2017 [1752]. *Knjiga o sv. Jeronimu, Iliriku i Međimurje*. Samobor: Meridijani.
- Begovac, Ruža. 1984. "Uskrsne pjesme podravinskih Hrvata". U *Etnografiji Južnih Slavena u Mađarskoj* 6. Budimpešta.
- Bekić, Luka. 2006. *Zaštitna arheologija u okolici Varaždina. Arheološka istraživanja na autocesti Zagreb-Goričan*. Zagreb: MK RH.
- Bekić, Luka. 2012. "Keramika praškog tipa u Hrvatskoj / Zusammenfassung: Keramik des Prager Typs in Kroatien". U *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno – arheološka baština* II. T. Šeparović, ur. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 21-35.
- Bekić, Luka. 2016. *Rani srednji vijek između Panonije i Jadrana / The Early Medieval Between Pannonia and the Adriatic*. Pula: AM Istre.
- Belaj, Vitomir. 1998. *Hod kroz godinu – Mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja*. Zagreb: Golden marketing.
- Belaj, Vitomir. 2003. "Gornji Bogičevci – skice za monografiju poharanoga naselja". *Studia ethnologica Croatica* 12/13: 249-280.
- Belaj, Vitomir. 2007. *Hod kroz godinu – Pokušaj rekonstrukcije prahrvatskoga mitskoga svjetonazora*, 2. izm. i dop. izd. Zagreb: Golden marketing.
- Belaj, Vitomir. 2009a. "Poganski bogovi i njihovi kršćanski supstituti". *Studia ethnologica Croatica* 21, 169-197.

- Belaj, Vitomir. 2009b. "Postati kršćaninom *kao proces*, uvodno izlaganje održano na Sveučilištu u Zadru, na početku Znanstvenoga skupa *Pag u praskozorje hrvatskoga kršćanstva* (Zadar – Pag, 26. – 28. 9. 2008.)". *Studia ethnologica Croatica* 21: 9-25.
- Belaj, Vitomir i Goran Pavel Šantek. 2013. "Neki zajednički elementi u tradicijskim kulturama Hrvatske i Ukrajine". U *Etnogeneza Horvativ i Ukrajina (Materiali Mižnarodnoji naukovoji konferenciji 11 – 12 travnja 2011 roki Drogobyč – Truskavec / Etnogeneza Hrvata i Ukrajina (Zbornik radova s MZS održanog 11. – 12. svibnja 2011. Drogobyč – Truskavec)*. Lj. Sikora [et al], ur. Drogobyč: Etnološko društvo Bojky, Zagreb: KUJK i OEKA FFSZ, 143-161.
- Belaj, Vitomir i Juraj Belaj. 2014. *Sveti trokuti – Topografija hrvatske mitologije*. Zagreb: Ibis grafika, IARH, MH.
- Benc-Bošković, Katica. 1962. "Neki pokladni običaji i drvene maske u Međimurju". *Narodna umjetnost* (poseban otisak) I: 81-91.
- Bersa, Vladoje. 1944. "Zbirka narodnih popijevaka (iz Dalmacije)". U *Zbornik hrvatskih narodnih popijevaka, III. knjiga*. Zagreb: HAZU.
- Bezić, Jerko. 1991. "Svjetojni elementi u napjevima nabožnih pjesama iz sjeverne Hrvatske i Slovenije". U *Znanstveni skup Istraživanje pučke pobožnosti Zagreb, 13. i 14. lipnja 1991.* (katalog). Zagreb: HED, IEF, EMZ, 20-21.
- Bezić-Božanić, Nevenka. 2001. "Šibenik u Šižgoričevo doba". *Juditini dvori / Judith's Chambers*. Split: Književni krug, 45-54.
- Bijelić, Pavlina Bogdan. 1940. "Gatanja (Konavli kraj Dubrovnika)". *ZNŽO*, knj. 32. Zagreb: JAZU, 209-216.
- Bilić, Josip. 1999. *Iztrgnuta lišća*. Imotski: MH.
- Bilić, Tomislav. 2011. "Pegazov četverokut i njegov astralni simbolizam". U *Panonski prapovijesni osviti – zbornik radova posvećenih Korneliji Minichreiter uz 65. obljetnicu života*. Zagreb: IARH, 423-466.
- Bjelovučić, Nikola Zvonimir. 1936. *Pripovijesti iz mladih dana*. Mostar: Hrvatska tiskara.
- Blažeka, Marija Ilona. 1939. "Hrvatski ženidbeni običaji: Cirkovljan u Međimurju". *ZNŽO* 23/1: 194-202.
- Blažeka, Marija Ilona. 1941. "Godišnji običaji u Prelogu (Međimurje)". *Etnografska istraživanja i građa* III: 66-73.
- Bonacci, Ognjen. 2004. "Utjecaj erupcija vulkana na klimu". *Hrvatske vode* 22/90: 347-351.
- Bonifačić Rožin, Nikola. 1990. "Baba gljive bere". *Ogerličići reči – Antologija hrvatske kajkavske drame*. Kaj I-IV: 107-109.
- Borko, Marija. 1993. "Dječje igre nekad i danas". *HKK* 1994. Čakovec: OMH.
- Bošković-Stulli, Maja. 1988. "Pripovjetke i predaje iz Dubrovačkog primorja". U *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka* II. N. Ogresta, ur. Dubrovnik: Primorac i Znanstveno KPD Dubrovnik, 323-369.

- Bošković-Stulli, Maja. 1991. "Predaje o vješticama i njihovi progoni u Hrvatskoj". *Pjesme, priče, fantastika*. Zagreb: NZ MH, ZIF.
- Bošković-Stulli, Maja. 1997. *Usmene pripovijetke i predaje*. Zagreb: MH.
- Bošković-Stulli, Maja. 1999. *O usmenoj tradiciji i životu*. Zagreb: Konzor.
- Bošković-Stulli, Maja i Zorica Rajković. 1987. *U kralja od Norina – priče, pjesme, zagonetke i poslovice s Neretve*. Metković: Galerija Stećak Klek i SIZ za kulturu – Opuzen: OSIZ u oblasti kulture.
- Botica, Stipe, ur. 1990. *Biserno uresje*. Zagreb: Mladost.
- Botica, Stipe, ur. 1995. *Hrvatska usmenoknjiževna čitanka*. Zagreb: ŠK.
- Botica, Stipe, ur. 1997. *Hrvatske usmene lirske pjesme*. Zagreb: Alfa.
- Botica, Stipe, ur. 2013. *Povijest hrvatske usmene književnosti*. Zagreb: ŠK.
- Božičević, Mato. 2010. [1938] Narodni običaji. *Od Garića do Ilove i Česme*. Jastrebarsko: Tisak tiskare Ivan Lesnik, Garešnica: OMH, 34-56.
- Braica, Silvio. 1999. "Pojmovnik hrvatske etnografije i etnologije". *Ethnologica dalmatica* (8): 5-119.
- Brdarić, Franjo. 2015. *Iz povijesti podravskih župa*. Koprivnica: Meridijani.
- Brkić, Mirna. 2012. "Mora, žensko demonološko biće, u suvremenim kazivanjima Hrvata u Bosni i Hercegovini". *Filološke studije 1*. Perm: Filološki fakultet, Ljubljana: Filozofski fakultet, Skopje: Institut za makedonsku književnost, Zagreb: FFSZ.
- Brunšmid, J. 1904. "Najstariji hrvatski novci". *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 7: 182-190.
- Bubanović, Milan. 1998. "Povjesnica i starine". U *Križevačka književna slava*. R. Husinec, ur. Križevci: OMH, 82-87.
- Budak, Neven, 1995. "Tumačenje podrijetla Hrvata i najstarije povijesti Hrvata u djelima srednjovjekovnih pisaca". U *Etnogeneza Hrvata – Ethnogeny of the Croats*. N. Budak, ur. Zagreb: NZ MH, ZHP FFSZG, 73-78.
- Budmani, Pero, ur. 1898.-1903. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. V (Kipak – Leken). Zagreb: JAZU.
- Budmani, Pero i Tomo Maretić, ur. 1904.-1910. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. VI (Lek – M). Zagreb: JAZU.
- Bunjac, Branimir. 2006. "Graditeljstvo u Međimurju od prapovijesti do kraja II. svjetskog rata". U *Međimursko graditeljstvo*. J. Švenda, ur. Čakovec: Društvo građevinskih inženjera i tehničara Međimurja i Čakovec, 11-38.
- Bulat, Petar. 1932. *Pogled u slovensku botaničku mitologiju*. Zagreb: EM.
- Butorac, Josip [et al]. 1993. *Nedelišće*. Nedelišće: Rkt. župa Nedelišće i MZ Nedelišće.
- Buturac, Lojzo. 1999. "Međimurje u dnevniku Hrvatska straža". HKK 2000. Čakovec: MH.
- Cavendish, Richard i Trevor O. Trevor. 1982. *Mitologija – Ilustrirana enciklopedija*. Zagreb: Mladost.

- Cenev Gjore. 2004. *Neboto nad Makedonija*. Skopje: Mladinski kulturni centar.
- Cenev, Gjore. 2008. "Macedonian Folk Constellations". *Publications of the Astronomical Observatory of Belgrade* 85, 97–109.
- Chevalier, Jean i Alain Gheerbrant. 1994. *Rječnik simbola*. Zagreb: NZ MH, Mladost.
- Cifrić, Ivan i Krunoslav Nikodem. 2006. "Socijalni identitet u Hrvatskoj. Koncept i dimenzije socijalnog identiteta." *Socijalna ekologija* 15/3: 177-202.
- Colin, Didier. 2004. *Rječnik simbola, mitova i legendi*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Conte, Francis. 1989a. *Sloveni: nastanak i razvoj slovenskih civilizacija u Evropi (VI – XIII. vek)*, tom I. Beograd: Filip Višnjić.
- Conte, Francis. 1989b. *Sloveni: nastanak i razvoj slovenskih civilizacija u Evropi (VI – XIII. vek)*, tom II. Beograd: Filip Višnjić.
- Crnković, Nikola. 1994. "Vjera i svetišta Hrvata. Novi putovi istraživanja". *Croatica Christiana Periodica* 33: 59-90.
- Čajkanović, Veselin i Pavle Sofrić Niševljanin. 2011. *Sunce, Mesec, lipa, bosiljak... u narodnim verovanjima i predanjima*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Čale Feldman, Lada. 1991. "Igra svatova u okviru svadbe: teatar, meta-teatar ili meta-običaj?" *Narodna umjetnost* 28: 227-242.
- Čelakowský, František Ladislav. 1840. "Ilyrské národní písně". *Českého Museum* 14/2: 107-129.
- Čerkaskij, Leonid Misijovič. 2007. *Muzični instrumenti ukrajinskog narodu / Musical Instruments of the Ukrainian People*. Kijev: Baltija-Druk.
- Čiča, Zoran. 2002. *Vilenica i vilenjak: sudbina jednog pretkršćanskog kulta u doba progona vještica*. Zagreb: IEF.
- Čimin, Robert. 2016. "Zaštitna arheološka istraživanja koprivničke crkve sv. Nikole". U *Scientia Podraviana*. H. Petrić, ur. Koprivnica: PD Koprivnica, Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, 17-18.
- Čok, Boris. 2012. *V siju mesečine – Ustno izročilo Lokve, Prelož in bližnje okolice*. Ljubljana: Inštitut za arheologiju ZRC SAZU, Inštitut za narodopisje i Založba ZRC.
- Črep, Josip. 1994. *Konjogojstvo i konjički šport u Čakovcu i Županiji međimurskoj*. Čakovec: MH.
- Čubelić, Tvrtko. 1958. "Balada u narodnoj književnosti". U *Rad Kongresa folklorista Jugoslavije u Zaječaru i Negotinu 1958*. M. S. Lalević, ur. Beograd: Naučno delo, 83-104.
- Čulinović-Konstantinović, Vesna. 1964. "Dodole i prporuše – narodni običaji za prizivanje kiše". *Narodna umjetnost* 2/1: 73-95.
- Čulinović-Konstantinović, Vesna. 1989. *Aždajkinja iz Manite Drage (običaji, vjerovanja, magija, liječenja)*. Split: Logos.

- Ćosić, Stjepan. 2001. "Nacija u stranačkim ideologijama: primjer Dubrovnika 19. stoljeća". *Dijalog povjesničara – istoričara* 3: 51-65.
- Damjanović, Stjepan [et al]. 2009. *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*. Zagreb: MH.
- Daničić, Đuro. 1884-1886. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. II. Zagreb: JAZU.
- Davies, Douglas. 1987. "Mitovi i simboli". U *Religije svijeta – enciklopedijski priručnik*. R. P. Beaver [et al], ur. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, Grafički zavod Hrvatske, 39.
- Dearling, Robert. 2005. *Enciklopedija glazbala*. Zagreb: Znanje.
- Delić, Lidija. 2015. "Poetic Grounds of Epic Formula". U *Epic Formula: Balcan Perspective*. M. Detelić i L. Delić, ur. Beograd: Institut za balkanske studije, 13-41.
- Delić Peršen, Maja. 2009. *U vilinskom kolu*. Imotski: OMH.
- Delorko, Olinko. 1974. "Usmena poezija Gupčeva zavičaja". *Narodna umjetnost* 10/1: 89-150.
- Detelić, Mirjana. 2007. "O epskim gradovima". *Epski gradovi – leksikon*. Beograd: SANU.
- Detelić, Mirjana. 2015. "Generic Lacuna in the Epic Poems Using the Fog Formula". U *Epic Formula: a Balcan Perspective*. M. Detelić i L. Delić, ur. Beograd: Institut za balkanske studije, 235-254.
- Devereux, Georges. 1990. *Bauba, mitska vulva*. Zagreb: August Cesarec.
- Djachenko, L. M. 1997. "Фольклорна символіка як засіб відображення національного світобачення / Nacionalni svjetonazor, i to je odraz u folkloru". *Мовознавство* 23: 67-71.
- Dolenec Dravski, Miroslav. "Vuzmene svetkovine". *Kaj* 1: 51-60.
- Dopuđa, Jelena. 1986. *Narodni plesovi – igre u Bosni i Hercegovini*. Zagreb: KPS SRH.
- Dravec, Josip. 1957. *Glasbena folklor Prekmurja. Pesmi*. Ljubljana: SAZU.
- Dronjić, Matija. 2011. "Predsvadbeni i svadbeni običaji – kontinuitet i promjene tijekom 20. st.". U *Usora – prošlost, običaji, životna svakodnevnica* (ur. Mario Katić). Zagreb: Zavičajni klub Usorskog kraja, 147-203.
- Dronjić, Matija. 2014. "Prilog istraživanju vjerovanja u lepoglavskom kraju". *Etnološka istraživanja* 18/19: 189-206.
- Drvoderić, Josip i Miroslav Vuk-Croata. 2002. *Hrvatske crkvene i svjetovne popijevke Florijana Andrašeca, kantora u Dekanovcu u Međimurju*. Zagreb: Franjo Božić.
- Dugushina, Alexandra. 2012. "Opasne sile i žena u praksama obreda rođenja među Albancima u Ukrajini". U *Kultura, identitet, politika/Culture, Identity, Politics – Znanstveni skup u čast Dunji Rihtman-Auguštin / A Scholarly Conference in Honour of Dunja Rihtman-Auguštin*. Zebec, T. ur. Zagreb: IEF.
- Durand, Gilbert. 1991. *Antropološke strukture imaginarnoga*. Zagreb: August Cesarec.
- Durman, Aleksandar. 2000. *Vučedolski Orion i najstariji europski kalendar*. Zagreb: Arheološki muzej, Vinkovci: Gradski muzej, Vukovar: Gradski muzej.

- Daković, Branko. 2002. "Polaznik, polaženik: prvi božićni gost čestitar". *Etnološka tribina* 25/32: 27-38.
- Daković, Branko. 2011. *Igre oko vatre*. Samobor: Meridijani.
- Dorđević, Dragutin M. 1958. "Život i običaji narodni u leskovačkoj Moravi". *SEZB* 70, 435-475.
- Eliade, Mircea. 1970. *Mit i zbilja*. Zagreb: MH.
- Eliade, Mircea. 1985. *Šamanizam i arhajske tehnike ekstaze*. Novi Sad: Matica srpska.
- Facchinetti, D. Antonio. 2005. *O istarskim Slavenima*. Labin: Mathias Flacius.
- Feletar, Dragutin. 1982. "Međimurska svatovska pričavanja". U *Studije i radovi o Podravini*. N. Cesar, ur. Čakovec: Zrinski, 265-275.
- Feletar, Dragutin. 13.07.2016. "Još nekaj o Legradskoj gori, s opisom lova iz 1660.". *Dobravske novine* 46: 22.
- Feletar, Dragutin i Hrvoje Petrić. 2008. *Općina Đelekovec – Povijesno-zemljopisna monografija*. Samobor: Meridijani.
- Feletar, Dragutin i Darko Varga. 2015. "Spor Zrinskih i Bečkog dvora zbog sajmovu u Legradu". *Podravina* 28: 17-32.
- Ferguson, John. 1982. "Rim". U *Mitologija – ilustrirana enciklopedija*. M. Kutanjac, ur. Zagreb: Mladost, 136-143.
- Ferguson, John. 1982. "Tajne religije". U *Mitologija – ilustrirana enciklopedija*. M. Kutanjac, ur. Zagreb: Mladost, 144-155.
- Feuerstein-Praßer, Karin [et al]. 2009. *Ilustrirana povijest svijeta: Antički svijet 999. g. pr. Kr. – 430. g. pos. Kr.* Zagreb: Mozaik knjiga.
- Filipec, Krešimir. 2008. *Arheološko-povijesni vodič po svetištu Majke Božje Gorske u Loboru*. Zagreb: OA FFSZ, Lobar: ŽU sv. Ane, Općina Lobar.
- Filipec, Krešimir. 2012. "Ranosrednjovjekovna groblja u sjevernoj Hrvatskoj". *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo – Župna crkva*. Lobar: Centar za srenjovjekovna istraživanja Zagreb, Zagreb: Odsjek za arheologiju Fulozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 220-232.
- Filipi, Goran. 2009. "Struktura i stratifikacija istrorumunjskoga leksika". *Croatica et Slavica Iadertina* 5/5: 169-195.
- Fisković, Cvito. 1992. "Božićni običaji i novogodišnje kolede na Orebićima i okolnim selima". *Čakavska rič* 1. Split: Književni krug.
- Fokt, Krzysztof. 2010. *Wędrówka i etnogeneza w starożytności i wczesnym średniowieczu*. M. Salamon i J. Strzelczyk, ur. Cracow 2010: 269-289.
- Frančić, Anđela. 2011. "Hagionimi i teonimi u Hrvatskim pučkim popijevkama iz Međimurja Vinka Žganca". U *I. Međimurski filološki dani / First Philology Conference of the County of Međimurje*. A. Bežan i Đ. Blažeka, ur. Zagreb: Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 23-31.

- Frančić, Anđela. 2012. "Ojkonim *Štrigova* kroz stoljeća". *Folia onomastica Croatica* 21: 37-58.
- Franković, Đuro. 1990. "Mitska bića u podravskih Hrvata". U *Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj*. Budimpešta: Demokratski savez Južnih Slavena u Mađarskoj.
- Franković, Đuro. 2011. *Blagdanski kalendar 1*. Đakovo: Grad Đakovo i Đakovački kulturni krug.
- Franković, Đuro. 2012. *Blagdanski kalendar 2*. Đakovo: Grad Đakovo i Đakovački kulturni krug.
- Franković, Đuro. 2015. "Rukopisna pjesmarica iz Legrada / Songook Manuscript from Legrad". *Podravina* 28: 84-93.
- Frazer, James G. 2002. *Zlatna grana – podrijetlo religijskih obreda i običaja*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Fučić, Branko. 1997. "Hrvatski glagoljski i ćirilski natpisi". U *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Rano doba hrvatske kulture*. I. Supićić, ur. Zagreb: HAZU i AGM, 259-283.
- Furčić, Ivo. 1988. *Narodno stvaralaštvo Šibenskog područja III*. Šibenik: Muzej grada Šibenika.
- Gašljević Tomić, Katica. 2010. *Selo i župa Viduševac*. Zagreb: Ibis grafika.
- Gatalica, Goran. 2015. "Betlehemska zvijezda. Mit ili potraga za stvarnom pojavom iz vremena Kristova rođenja". *Hrvatska revija* 4: 4-6.
- Gavazzi, Milovan. 1991. *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*. Zagreb: HSK.
- Gimbutas, Marija. 1994. *The Civilization of the Goddess*. San Francisco: Harper.
- Gluhak, Alemko. 1990a. "Podrijetlo imena Hrvat". *Jezik* 37. Zagreb: HFD.
- Gluhak, Alemko. 1990b. *Porijeklo imena Hrvat*. Zagreb: v. n.
- Gluhak, Alemko. 1993. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.
- Golčić, Ivan. 1995. *Hrvatske božićne popijevke*. Zagreb: HKD sv. Jeronima / sv. Ćirila i Metoda.
- Goldstein, Ivo. 1997. "Između Bizanta, Jadrana i srednje Europe". U *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Rano doba hrvatske kulture*. I. Supićić, ur. Zagreb: HAZU i AGM, 169-180.
- Goljevšček, Alenka. 1982. *Mit in slovenska ljudska pesem*. Ljubljana: Slovenska matica, 103-111.
- Goss, Vladimir Peter. 2015. "Vračeva osveta". *Umjetnost i politička korektnost / Art and political Correctness*. Rijeka: Filozofski fakultet, 36-52.
- Gönczi, Ferencz. 1995. [1895] *Međimurje – ljudi, vjerovanja, običaji*. Čakovec: Chak, 10-37.
- Graves, Robert. 1968. *Perseus and the Heroes of Argolis*. New York: New Larousse Encyclopedia of Mythology, Crescent Books, 183-186.
- Graves, Robert. 2003. *Grčki mitovi*. Zagreb: CID-NOVA.
- Grbić, Jadranka. 1998. "O štovanju životinja". U *Etnografija*. M. A. Mihovilović, ur. Zagreb: MH, 333-336.
- Grbić, Jadranka. 2001. "Vjerovanja i rituali". U *Hrvatska tradicijska kultura*. Vitez, Z. i A. Muraj. Zagreb: Barbat, Galerija Klovićevi dvori i IEF, 459-495.
- Grčević, Jure. 2000. *Kompolje, život i narodni običaji*. Otočac: Katedra čakavskog sabora pokrajine

- Gacke.
- Grdešić, Vatroslav. 1960. *Popularni tumač mitoloških riječi i izraza starih Slavena, Grka i Rimljana: misli svjetskih veleuma o zagonetnoj tajni što je čovjek, život i smrt*. Nova Gradiška: Tiskara M. Gembarovski.
- Grgec, Petar. 1943. *Hrvatske narodne pjesme*. Zagreb: NO Hrvatske državne tiskare.
- Gušić, Marijana. 1959. "Osnovni problemi etnografije Međimurja". *Međimurska revija* 1: 33-41.
- Hategan, Petar. 2015. "Karaševski Hrvati". *Riječi* 1-4. Sisak: MH Sisak, 5-48.
- Havaš Auguštin, Dubravka. 2011. *Genetička struktura stanovništva kvarnerskog otočja: analiza mitohondrijske DNA doktorska disertacija*. Zagreb: PMF Sveučilišta u Zagrebu.
- Havelock, Eric. 2003. *Muza uči pisati – Razmišljanja o usmenosti i pismenosti od antike do danas*. Zagreb: AGM.
- Hećimović-Seselja, Mara. 1985. *Tradicijski život i kultura Ličkog Sela*. Zagreb: Mladen Seselja, Gospić: Muzej Like.
- Herman, Goran. 9.08.2018. "Imena međimurskih naselja: svako mjesto između Mure i Drave priča svoju priču (II.)". *Regionalni tjednik 7 Plus*.
- Heršak, Emil i Boris Nikšić. 2007. "Hrvatska etnogeneza: pregled komponentnih etapa i interpretacija (s naglaskom na euroazijske/nomadske sadržaje)". *Migracijske i etničke teme* 23: 251-268.
- Hiller, Helmut. 1989. *Sve o praznovjerju*. Zagreb: GZH.
- Holzer, Georg. 2009. "Koledanje i njegovi poganski elementi u Novom Selu i drugim gradišćanskohrvatskim selima". *Studia ethnologica Croatica* 21: 101-131.
- Homer. 1987. *Ilijada*. T. Maretić, prev. S. Ivšić, prir. Zagreb: NZ MH.
- Hordijčuk, M. M. 1989. *Perlini ukrajinkoju narodnoji pisni*. Kijev: Muzična Ukrajina.
- Horváth, Sándor. 2016. "Sveti Martin u Crkvi i narodu u zapadnoj Panoniji". U *Putovima europske nematerijalne baštine u 21. stoljeću: sv. Martin, simbol dijeljenja / Sur les chemins européens du patrimoine immatériel au XXIe siècle: saint Martin, symbol du partage*. A. Zaradija Kiš i I. Sabotič, ur. Zagreb: IEF, KC sv. Martin – Hrvatska / Centre culturel saint Martin – Croatie, 231-264.
- Hranjec, Stjepan, ur. 1994. *Mala međimurska pjesmarica*. Čakovec: Listek.
- Hranjec, Stjepan. 1997. *Zipka vu horvatskom cvetnjaku*. Čakovec: Zrinski.
- Hranjec, Stjepan. 2011. *Međimurski narodni običaji*. Čakovec: MH, Zrinski.
- Hrobat Virloget, Katja. 2012. "Obrisi mitskih likov Lokve in Prelož v kontekstu slovanske mitologije". U *V siju mesečine B. Čoka*. Ljubljana: Založba ZRC, 165-181.
- Hrvačić, Stjepan, 2000. *Narodne pjesme, plesovi i običaji Posavine, Donjeg Pokuplja i susjednih krajeva*. Sisak: MH, DK Kristalna kocka vedrine.
- Hrvatske šume. 1999.-2008. *Javni podaci – Sjeverna Ivanščica*. Zagreb: Hrvatske šume.

- Hultkrantz, Ake. 1987. "Stepski nomadi". U *Religije svijeta – enciklopedijski priručnik*. R. P. Beaver [et al], ur. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, GZH, 126-130.
- Huzjak, Višnja. 1957. "Zeleni Juraj". Publikacija *Etnološkoga seminara Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu II*. Zagreb: JAZU.
- Iacoboni, Marco. 2012. *Zrcaljenje drugih. Nova znanost otkriva kako se povezujemo s ljudima oko sebe*. Zagreb: Algoritam.
- Ivancich Dunin, Elsie. 2013. *Prošlost u sadašnjosti – Svadbe u Dubrovačkom primorju / Past into the Present – Weddings of the Dubrovačko primorje*. Dubrovnik: OMH.
- Ivančan, Ivan. 1981a. *Narodni plesovi Dalmacije 2*. Zagreb: PSH.
- Ivančan, Ivan. 1981b. *Narodni plesovi i igre u Lici*. Zagreb: PSH.
- Ivančan, Ivan. 1982. *Narodni plesovi Dalmacije 3*. Zagreb: PSH.
- Ivančan, Ivan. 1985. *Narodni plesni običaji južne Dalmacije*. Zagreb: KPSH.
- Ivančan, Ivan. 1986. *Narodni plesni običaji Banije i Pounja*. Zagreb: KPSH.
- Ivančan, Ivan. 1987. *Narodni plesni običaji Međimurja*. Zagreb: KPS Hrvatske.
- Ivančan, Ivan. 1988. *Nar. plesovi i plesni običaji Požeške kotline*. Zagreb: KPS Hrvatske.
- Ivančan, Ivan. 1989. *Narodni plesni običaji Podravine I*. Zagreb: KPS Hrvatske.
- Ivanickij, A. I. 2004. *Ukjinskij muzičkij folklor – priručnik*. Institut mistectvozninstva, foljloristiki ta etnologiji Nacionalnoj akademiji nauk Ukrajini.
- Ivanišević, Frano. 1987. *Poljica: narodni život i običaji*. Split: Književni krug.
- Ivanković, Ivica. 2012. *Kupljenski spomenar, 1. diel: Tanci i popievke*. Kupljenovo: KUD Kupljenovo, Zagreb: FoMa.
- Ivoš, Slavko. 1995. "Nagnulo se drivo orihovo". *Kualjski lumin* 8: unutrašnja zadnja stranica omota (61).
- Jagić, Milka. 2008. "Starinska Pepeljuga". *Hrvatski sjever* 1-4. Čakovec: OMH, 11-13.
- Jagić, Vatroslav. 1948. "Južnoslavenske narodne priče o Grabancijašu dijaku i njihovo objašnjenje". *Izabrani kraći spisi*. Zagreb: MH, 177-206.
- Janaček-Kučinić, Smiljka. 1985. *Zemlje podravske glas*. Đurđevac: SIZ za kulturu i informiranje Općine Đurđevac i Skupština Općine Đurđevac.
- Janevski, Slavko, ur. 1962. *Miladinovci: 1861.-1961.* (zbornik radova). Skopje: Kočo Racin.
- Janković, Nenad. 1951. *Astronomija u predanjima, običajima i umotvorinama Srba*. Beograd: Naučna knjiga.
- Janković, Nenad. 1961. *Astronomske minijature*. Beograd: Naučna knjiga.
- Janković, Stjepan-Štef. 2007. *Bajke iz Brezničke šume*. Dekanovec: Općina Dekanovec.
- Jankovič, Radoslav. 2007. *Ljeto va jačka Hrvatskoga Jandrofa*. Bratislava: Hrvatski kulturni savez u Slovačkoj / Chorvátsky kultúrny zväz na Slovensku.

- Jardas, Ivo. 1994 [1957]. *Kastavština – građa o narodnom životu i običajima u kastavskom govoru*. Rijeka: KPD Ivan Matetić Ronjgov.
- Jembrih, Alojz. 1995. "Pogovor uz pretisak". *Petar Berke. 1775. Kinč osebujni slavnoga orsaga horvackoga*. Marija Bistrica: Nacionalno svetište Majke Božje Bistričke.
- Ježić, Mislav. 2011. "Kršna diže goru Govardhanu: pobjeđuje li to Veles Peruna u indijskoj predaji?" U *Perunovo koplje*. A. Pleterski i T. Vinščak, ur. Ljubljana: Inštitut za arheologiju ZRC SAZU, Založba ZRC, 99-107.
- Jurić, Ivan. 2003. *Genetičko podrijetlo Hrvata*. Zagreb: v. n.
- Jurić, Ivan. 2005. *Genetičko podrijetlo Hrvata*. Split: Slobodna Dalmacija.
- Jurić, Ivan. 2011. *Podrijetlo Hrvata – Genetički dokazi autohtonosti*. Zagreb: Nova stvarnost, Institut Ivo Pilar.
- Jurkić Sviben, Tamara. 2010. "Od Lilit do more". U *Mitski zbornik*. Zagreb: HED, 151-170.
- Kale, Jadran. 1995. "Izvori za etnoastronomiju". U *Kučerin zbornik*. Berić, M. i V. Lakić, ur. Šibenik: GK Juraj Šišgorić, 103-120.
- Kale, Jadran. 1996. "Multiple Features in the Orion Constellation as Recognized in Croatian Folklore". *Narodna umjetnost* 33/1: 209–222.
- Kale, Jadran. 2007. "Nebeski živinokruzi / Heavenly Creatures (Animal Starlore)". U *Kulturni bestijarij*. Marjanić, S. i A. Zaradija Kiš, ur. Zagreb: IEF i HNS, 169-183.
- Kale, Jadran. 2010. "Kamo idu hrvatske zvijezde?". U *Mitski zbornik*. ZAGREB. IEF, HED, Scarabeus-naklada, 379-392.
- Kalman, Mesarić. 2000. "Snoboki". *Hrvatski sjever* 1-4: 131-135.
- Kalšan, Vladimir. 2003. *Iz vjerskog života Međimurja*. Čakovec: Muzej Međimurja.
- Kalšan, Vladimir. 2005. *Pribislavec 1367. – 2005*. Osijek: Grafika.
- Kalšan, Vladimir. 2008. *Općina Šenkovec*. Šenkovec: Poglavarstvo Općine Šenkovec.
- Kamenar, Gjuro. 2013. *Narodne pjesme, pripoviedke, poslovice i zagonetke / kupio ih oko Vrhovca u Hratskoj Gjuro Kamenar 1878*. S. Benković-Marković, prir. Zagreb: MH.
- Kapetanić, Niko. 2013. *Konavle-Sokol Grad* (letak). Dubrovnik: Društvo prijatelja dubrovačke starine.
- Kapun, Vladimir. 1971. "Po leti bo toplo, po zimi bo zima". *Kajkavski kolendar*. Čakovec: Zrinski.
- Karadžić, Vuk Stefanović. 1845. *Srpske narodne pjesme. Knjiga 2, u kojoj su pjesme junačke najstarije*. Beč: Štamparija Jermenskoga manastira.
- Karanović, Zoja. 1983. *Zakopano blago – život i priča*. Novi Sad: Bratstvo i jedinstvo.
- Karatay, Osman. 2003. *In Search of the Lost Tribe: The Origins and Making of the Croatian Nation*. Çorum: Karam Yayincılık.
- Katičić, Radoslav. 1989. "Hoditi – roditi. Tragom tekstova jednoga praslavenskog obreda plodnosti".

- Studia ethnologica Croatica* 1/1: 45-63.
- Katičić, Radoslav. 1991. "Ivan Mužić o podrijetlu Hrvata". *Starohrvatska prosvjeta* III/19: 243-270.
- Katičić, Radoslav. 1999. "Etnogeneza hrvatskoga naroda. Ime, podrijetlo i jezik Hrvata". *Na kroatističkim raskrižjima*. T. Maštrović, ur. Zagreb: Hrvatski studiji – Studia Croatica, 7-19.
- Katičić, Radoslav. 1997. "O podrijetlu Hrvata". U *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Rano doba hrvatske kulture*. I. Supićić, ur. Zagreb: HAZU i AGM, 149-167.
- Katičić, Radoslav. 1998. *Litterarum studia: književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: MH.
- Katičić, Radoslav. 1999. "Etnogeneza hrvatskog naroda. Ime, podrijetlo i jezik Hrvata". *Na kroatističkim raskrižjima*. Zagreb: Hrvatski studiji – Studia Croatica, 7-19.
- Katičić, Radoslav. 2008. *Božanski boj*. Zagreb: Ibis grafika i MH, Mošćenička Draga: Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga.
- Katičić, Radoslav. 2010. *Zeleni lug*. Zagreb: Ibis grafika, MH – Mošćenička Draga: Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga.
- Katičić, Radoslav. 2011. *Gazdarica na vratima*. Zagreb: Ibis Grafika i MH, Mošćenička Draga: Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga.
- Katičić, Radoslav. 2014. *Vilinska vrata*. Zagreb: Ibis grafika, Matica hrvatska.
- Kekez, Josip. 1996. "Prožimanje usmene i pisane kajkavske književnosti starijih razdoblja". U *Usmena i pisana kajkavska književnost – prožimanja i odnosi. Kaj 2*. Kalinski, I., ur. Zagreb: Kajkavsko spravišće, 29-58.
- Kekez, Josip. 1998. "Usmena književnost". U *Uvod u književnost. Teorija, metodologija*. Škreb, Z. i A. Stamać, ur. Zagreb: NZ Globus, 135-183.
- Kelemen Lidija. 2015a. "Kotoripski protokol (1724. – 1804.)". *Donjomeđimurski zbornik* 22: 70-100.
- Kelemen, Lidija 2015b. "Kotoripski protokol (1769. – 1789., 1803., 1804.)". *Podravina* 28: 108-143.
- Kerecsényi, Edit. 1982. *Povijest i materijalna kultura Pomurskih Hrvata / A Mura menti horvátok története és anyagi kultúrája*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- King, Francis. 1982. "Njemačka". "Slaveni". U *Mitologija – ilustrirana enciklopedija*. M. Kutanjac, ur. Zagreb: Mladost, 188-191, 192-197.
- Kipre, Ivica. 2011. "Mitska topografija Župe dubrovačke". U *Perunovo koplje. (Studia mythologica Slavica Supplementa)*. Pleterski, A. i T. Vinšćak. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 121-132.
- Kiš, Karlo. 1969. "Sérbinec". *Kaj* 9: 14-20.
- Kišpatić, Mijo. 2010 [1893]. *Ribe*. Zagreb: MH.
- Klaić, Bratoljub. 1990. *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: NZ MH.
- Klaić, Vjekoslav. 2016 [1930]. *Hrvati i Hrvatska. Ime Hrvat u povijesti slavenskih naroda*. Zagreb:

- Good book.
- Klaser, Sidonija. 1987. "Ivekova mladenka s Baltika". *Gesta* 26-28: 39-42.
- Klaser, Sidonija. 1992. "Međimurska viža i pesem. Prilog kajkavskoj narodnoj glazbenoj terminologiji". *Kaj* 5-6: 39-42.
- Klintberg, Bengt Af. 2010. "Tools Of Witches and Sorcers". *The Types of the Swedish Folk Legend*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia – Academia Scientiarum Fennica, 289-298.
- Knežević, Goran. 1993. *Naše kolo veliko. Hrvatski dječji folklor – gradivo iz 19. i 20. st.* Zagreb: Ethno.
- Kolarić, Juraj. 1993. *Povijest Kotoribe*. Kotoriba: ŽU Kotoriba.
- Kolarić, Juraj. 1998. *Povijest kršćanstva u Hrvata*. Zagreb: NK Dr. Feletar.
- Kolarić, Juraj [et al]. 1996. *Sveti Martin na Muri*. Zagreb: Nova misao.
- Kolarić, Juraj [et al]. 2006. *Međimurje moje*. Zagreb: ZD Međimuraca u Zagrebu.
- Kolessa, Ivan. 1901. "Galicko-ruski pisnji z meljodijami". U *Etnografičnij zbirnik*. Lavov: Naklada Naukova tovaristva imenom Ševčenka.
- Kolman-Rukavina, Maja i Oleg Mandić. 1961. *Svijet i život u legendama*. Zagreb: Znanje, 70-79.
- Kolonić, Giorgina. 1971. "Kak so se puce sestri". *Kajkavski kalendar 1971*. Čakovec: KPD Zrinski, 172-175.
- Korčinskij, Orest. 2004. "Kultna središta ljetopisnih Hrvata IX. – XIV. stoljeća u okolici gradine Stiljsko u Ukrajini". *Croatica Christiana periodica* 28/54: 1-7.
- Kovačić, Željko. 1980. "Dječje stvaralaštvo pastira srednje Podravine". U *Podravski zbornik '80*. F. Horvatić, ur. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 318-323.
- Kovačević, Dražen. 2005. *Moslavačke legende i predaje*. Kutina: Spiritus movens.
- Kovácsné Kővágó, Anna i Anica Jauk. 2006. *Amit az idő meghagyott nekünk / Kaj nam je vreme išče fkralo*. Murakeresztúr: EU Phare Project.
- Kozjak, Ivan. 2008. "Poštovani župljani...". *Sv. Juraj na Bregu, općinski list*, br. 1.
- Kren, Tatjana. 2002. *Astronomijski vremeplov – crtice iz prošlosti hrvatskog zvjezdoznanstva*. Zagreb: HKD sv. Jeronima.
- Kren, Tatjana. 2015. "Prošlost i sadašnjost hrvatske astronomije". *Hrvatska revija* 4: 10-17.
- Križanec-Beganović, Danijela. 2015. *Čarobna družba – Vjerovanja u nadnaravna bića u Podravini*. Zagreb: EM.
- Krizin Sakač, Stjepan. 1942. "Historijski razvoj imena Hrvat". *Život* 23: 1-18.
- Krnjak, Lucija. 2009. *Moja baština*. Mačkovec: Lucija Krnjak, Čakovec: Zrinski.
- Krpan, Stjepan. 1983. *Hrvati u Keči*. Zagreb: NZMH.
- Krpan, Stjepan. 1990. *Hrvati u Rekašu kraj Temišvara*. Zagreb: KPSH, Kršćanska sadašnjost.
- Krpan, Stjepan. 1992. "Hrvati kajkavci u mađarskoj Podravini". *Kaj* 1-2: 63-76.

- Kučera, Oton. 1909. "Samotan putnik iz daleka svemira". U *Hrvatsko kolo* V: 374-409.
- Kuhač, Franjo. 1878. *Južno-slovienske narodne popijevke*, knj. I. Zagreb: v. n.
- Kuhač, Franjo. 1879. *Južno-slovienske narodne popijevke*, knj. II. Zagreb: v. n.
- Kuhač, Franjo. 1880. *Južno-slovienske narodne popijevke*, knj. III. Zagreb: v. n.
- Kuhač, Franjo. 1881. *Južno-slovienske narodne popijevke*, knj. IV. Zagreb: v. n.
- Kuhač, Franjo. 1941. *Južno-slovienske narodne popijevke*, knj. V. Zagreb: JAZU.
- Kulišić, Špiro. 1970. *Iz stare srpske religije: novogodišnji običaji*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Kulišić, Špiro. 1979. *Stara slovenska religija u svjetlu novijih istraživanja, posebno balkanoloških*. Sarajevo: ANU BiH.
- Kuntić-Makvić, Bruna. 1997. "Grčka i rimska starina". U *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost*, sv. I: Srednji vijek (VII. – XII. stoljeće): rano doba hrvatske kulture. Ivan Supićić, ur. Zagreb: HAZU, AGM, 73-115.
- Kurelec, Fran. 1871. *Jačke ili narodne pšme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah Šoprunskoj, Mošonjskoj i Želěznoj na Ugrih*. Zagreb: Slovi Dragutina Albrechta.
- Kušar, Marcel. 1993 [1966]. *Narodno blago*. Zagreb: HSN.
- Kutleša, Silvestar. 1997. *Život i običaji u Imockoj krajini*. Imotski: MH, Split: ZZUM u Splitu HAZU.
- Lang, David M. 1982. "Slaveni". U *Mitologija – ilustrirana enciklopedija*. M. Kutanjac, ur. Zagreb: Mladost, 192-197.
- Lechner, Zdenka. 1967. "Ljelje ili kraljice – opis običaja". U *Ljelje – kraljice*. B. Gušić, ur. Zagreb: JAZU, 11-21.
- Leček, Ivan. 1995. "Sim pak tam po bregu i po dolu gornjega Međimurja". *HKK 96*. Čakovec: OMH, 176-180.
- Ledić, Franjo. 1969. *Tragom kultova i vjerovanja starih Slavena*. Zagreb: v. n.
- Léger, Louis. 1984. *Slovenska mitologija*. Beograd: Grafos.
- Lovrenčević, Zvonimir. 2012. *Folklorna glazba Bilogore*. Zagreb: IEF, Bjelovar: Bjelovarsko-bilogorska županija i ZKUU Bjelovarsko-bilogorske županije.
- Lovretić, Josip. 1990. *Otok*. Vinkovci: KIC Privlačica.
- Lozica, Ivan. 1997. *Hrvatski karnevali*. Zagreb: Golden marketing.
- Lozica, Ivan. 2000. "Kraljice u akademiji". *Narodna umjetnost* 37/2: 67-85.
- Lozica, Ivan. 2002. *Poganska baština*. Golden marketing.
- Lukač, Katica. 2007. "Predaje Hrvata u Pomurju / A Mura menti horvátok hiedelmei". U *Etnografija Hrvata u Mađarskoj* 12. Đ. Franković, ur. Pečuh/Pécs: Mađarsko etnografsko društvo / Kiadja a Magyar Néprajzi Társaság, 107-150.
- Lukašenko, Larysa. 2004. *Etnička muzika Ukrajine: tradicijska muzika Berestejšćine*. Sveukrajinsko

- društvo *Prosvita*.
- Lukinović, Andrija i vlč. Pavao Markač. *Župa Sv. Marija u Međimurju*. Sveta Marija: Rkt. Župa Sveta Marija.
- Lulić Storić, Jasenka. 2007. *Glazbeno-plesni folklor sjeverne Dalmacije*. Zadar: Narodni muzej.
- Lyle, Emily. 2012. *Ten Gods: A New Approach to Defining the Mythological Structures of the Indo-Europeans*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Lyle, Emily. 2015. "The Hero Who Releases the Waters and Defeats the Flood Dragon". *Comparative Mythology* 1/1: 1-12.
- Mackenzie, Donald A. 2013. *Mitovi pretkolumbijske Amerike*. Zagreb: CID-NOVA.
- Majorov, Aleksandr Vjačeslavovič. 2012. *Velika Hrvatska: etnogeneza i rana povijest Slavena prikarpatškoga područja*. Zagreb: Družba Braća hrvatskog zmaja.
- Maletić, Ana. 2002. *Povijest plesa starih civilizacija I*. Zagreb: MH.
- Mallory, James P. 2006. *Indoeuropljani*. Zagreb: ŠK.
- Manea-Grgin, Castilia. 2008. "Hrvatska nacionalna manjina u Rumunjskoj". *Hrvatska revija* VIII/4: 16-22.
- Marcuiš, Branka. 2017. *Kamen na prapovijesni način* (katalog izložbe). Čakovec: MMČ.
- Marcuiš, Franjo. 2003. *Dunjkovec 1259. – 1999*. Dunjkovec: DVD Dunjkovec.
- Marčinko, Mato. 2000. *Indoiransko podrijetlo Hrvata*. Zagreb: Naklada Jurčić.
- Maretić, Tomo, ur. 1931. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 10 (Planda – Posmrtnica). Zagreb: JAZU.
- Maretić, Tomo, ur. 1935. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 11 (Posmrtnik – Prikladaće). Zagreb: JAZU.
- Margetić, Lujo. 1995. "Bilješke u vezi s nastankom hrvatske države u 9. stoljeću". U *Etnogeneza Hrvata / Ethnogeny of the Croats*. N. Budak, ur. Zagreb: NZ MH, ZHP FFSZ, 144-147.
- Margetić, Lujo. 1997. "Hrvatska država u doba narodnih vladara". U *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Rano doba hrvatske kulture*. I. Supićić, ur. Zagreb: HAZU i AGM, 197-215.
- Margetić, Lujo. 2001. *Dolazak Hrvata / Ankunft der Kroaten*. Split: Književni krug.
- Margetić, Lujo. 2005. "Etnogeneza Slavena". *Rad HAZU* 492. *Razred za društvene djelatnosti* 43: 89-143.
- Marinović, Marin. 1999. *Junaci starohrvatskih mitova*. Varaždin: Varteks tiskara.
- Marjanić, Suzana. 2005. "Vještice psihonavigacije i astralna metla u svjetovima hrvatskih predaja kao (mogući) aspekti šamanske tehnike ekstaze (i transa)". *Studia ethnologica Croatica*, 17, 111-169.
- Marjanić, Suzana. 2011. "Mitološka i mitotvorna priča o poveznici Perun – Perunika". U *Perunovo koplje – Studia mythologica Slavica*. A. Pleterski i T. Vinšćak, ur. Ljubljana: Inštitut za arheologiju ZRC SAZU i Založba ZRC, 109-120.
- Marjanić, Suzana. 2013. "O pasioniranom istraživaču i prijatelju s krova svijeta. In memoriam: Tomo

- Vinšćak (Braslovje pod Oštrcom, 25. rujna 1951. – 31. kolovoza 2013.)". *Studia ethnologica Croatica* 25: 7-17.
- Matasović, Ranko. 2000. *Kultura i književnost Hetita*. Zagreb: MH.
- Matasović, Ranko. 2008. *Poredbeno povijesna gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: MH.
- Matijević-Sokol, Mirjana. 1997. "Latinski natpisi". U *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Rano doba hrvatske kulture*. I. Supićić, ur. Zagreb: HAZU i AGM, 239-257.
- Matković, Teo. 1996. *The Information Age: Economy, Society and Culture – vol 1: The Rise of the Network Society, vol. 1*. London: Blackwell.
- Matok, Franjo i Ivan Salopek. 2010. *Pučki napjevi Ogulinskog kraja*. Ogulin: OMH.
- Matunci, Gordana Marta. 2017. *Bilogora u pjesmi plesu: pripjevki naši bilogorski, bilogorski običajnik*. Veliko Trojstvo: Općina Veliko Trojstvo.
- Matunci, Gordana Marta i Juraj Matunci. 2010. *Djeca se šale – Dječje igre Bilogore*. Veliko Trojstvo: Općina Veliko Trojstvo.
- Menac, Antica i Alla P. Koval. 1979. *Ukrajinsko-hrvatski ili srpski i hrvatsko ili srpsko-ukrajinski rječnik*. Zagreb: FFSZ.
- Mesarić, Kalman. 2000. "Snoboki". *Hrvatski sjever* 1-4: 131-135.
- Mesarić, Stjepan. 2003. "Tonči Goričanec, trapist iz Međimurja". *HKK* 2003. Čakovec: OMH, 343-345.
- Mićović, Ljubo. 1952. "Život i običaji Popovca". *Život i običaji narodni*, knj. 29 u *Srpski etnografski zbornik*, knj. LXV. Beograd: SANU.
- Mihaldinec, Martin. 1995. "Priča iz djetinjstva: pozović". *HKK* 96. Čakovec: OMH, 271-272.
- Mihaljev, Jelka. 2012. *Proletilo dvanaest golubova: Predajna kultura baranjskih Hrvata*. Draž: Muzej Slavonije Osijek, Općina Draž.
- Mihaljević, Vladimir. 1997. *Općina i župa Mala Subotica*. Mala Subotica: Općina Mala Subotica.
- Mikac, Franjo. 1907. "Božićni običaji i vjerovanja (Sv. Martin u Međimurju)". *ZNŽO* 12: 298-301.
- Mikalja, Jakov. 2011. *Blago jezika slovinskoga (1649./1651.)*. Zagreb: IHJJ.
- Miklaušić, Vojko. 1994. *Plemeniti puti*. Velika Gorica: OMH.
- Miklaušić, Vojko. 1995. *Crkveni i svjetovni napjevi*. Velika Gorica: MH.
- Milčetić, Ivan. 1896. "Vjera u osobita bića". *ZNŽO* 1: 235-237.
- Milčetić, Ivan. 1917. "Koleda u južnih Slavena". *ZNŽO* 22: 1-124.
- Miličević, Josip. 1967. "Narodni običaji i vjerovanja u Sinjskoj krajini". *Narodna umjetnost* 5-6/1: 434-465.
- Milinović, Aleksej. 1997. "Drava i Mura naših djedova i baka". *HKK* 1998. Čakovec: OMH, 240-244.
- Milišić, Neven. 2007a. *Sva riba Jadranskog mora, prvi dio*. Split: Marjan tisak.
- Milišić, Neven. 2007b. *Sva riba Jadranskog mora, drugi dio*. Split: Marjan tisak.

- Milošević, Vlado. 1973. "Bosanske narodne pjesme – gradske". U *Zbornik Krajiških muzeja (Banjaluka, Bihać, Drvar, Jajce i Prijedor)* V. Ibro Ibrišagić, ur. Banja Luka: Muzej Bosanske krajine, 161-168.
- Mlač, Krešimir. 1972. *Zlatna knjiga hrvatske narodne lirike*. Zagreb: NZ MH.
- Moderndörfer, Vinko. 1946. *Verovanja, uvere i običaji Slovencev (narodopisno gradivo)*, peta knjiga. Celje: Tiskarna Družbe Sv. Mohorja v Celju.
- Modrijan, Slavko. 1941.-42. *Proljeće – glazba za mladež III/V*. Zagreb: Hrvatska državna tiskara.
- Modrijan, Slavko. 1942. *Jaglaci*. Zagreb: NO Hrvatske državne tiskare.
- Modrijan, Slavko. 1943.-44. *Proljeće – glazba za mladež V/I*. Zagreb: Hrvatska državna tiskara.
- Mogorović Crljenko, Marija. 2016. "Utjecaj Tridentinskoga koncila na bračna pitanja. Poseban osvrt na Istru". U *Tridentinska baština. Katolička obnova i konfesionalizacija u hrvatskim zemljama* (zbornik radova). R. Horvat, ur. Zagreb: Matica hrvatska, Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu, Filozofski fakultet Družbe Isusove u Zagrebu, 461-476.
- Mojaš, Mato. 1999. "Narodni običaji: svečanosti o Božiću i Uskrsu na području Dubrovačkog primorja i otoka". U *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka*, sv. 7. N. Ogresta, ur. Dubrovnik: Znanstveno kulturno-povijesno društvo Primorac, 57-76.
- Murat, Andro. 1996. *Narodne pjesme iz Luke na Šipanu*. T. Perić-Polonijo, ur. Zagreb: MH.
- Musulin, Stjepan, ur. 1953. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 13. Zagreb: JAZU.
- Musulin, Stjepan i Slavko Pavešić, ur. 1971.-1972. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 20 (Ustaranje – Visokorođe). Zagreb: JAZU.
- Nahachewsky, Andriy. 2012. *Ukrainian Dance – A Cross-Cultural Approach*. Jefferson, London: McFerland Company, Inc.
- Nemčić, Antun. 1998. "Putopisnice". *Križevačka književna slava* (ur. R. Husinec). Križevci: MH, 50-56.
- Ničetić, Jadranka. 2012. *Dubrovačke komine*. Dubrovnik: v. n.
- Nodilo, Natko. 1981. *Stara vjera Srba i Hrvata*. Rijeka: Logos.
- Novčić, Stjepan [et al] ur. 1985. *Glazbena kultura u I, II, i II. r. OŠ*. Zagreb: ŠK.
- Novak, Marija. 1985. "Donjodubravski pastiri u prvoj polovici 20. stoljeća". *Usmene kajkavske bajke (Donja Dubrava – Međimurje)*. *Kaj* 5/6: 19-38.
- Novak, Marija. 1994. "Etnografske veze Karaševa i Međimurja". *Kaj* 2-3: 31-49.
- Novak, Marija. 2007. *Tragovi hrvatske mitologije*. Zagreb: IEF.
- Njikoš, Julije. 1996. *Oj, Baranjo lipa i bogata: Zbirka narodnih pjesama, plesova i običaja baranjskih Hrvata Šokaca za dječji, ženski, muški i mješoviti pjevački zbor i tamburaški orkestar*. Zagreb: Program-Mi.
- Olmsted, Garrett S. 1992. *The Gaulish calendar: a reconstruction from the bronze fragments from Coligny, with an analysis of its function as a highly accurate lunar-solar predictor, as well as an explanation of its terminology and development*. Bonn: R. Habelt.

- Orehovec, Ana. 1998. "Priče starih vremena". *HKK* 1999. Čakovec: OMH, 272.
- Oštrić, Olga. 2005. "Etnografska istraživanja u Dubrovačkoj Župi". U *Zbornik radova Olge Oštrić*. A. Travirka, ur. Zadar. Narodni muzej, 197-216.
- Orehov, Muna. 2001. "Kak je negda bilo". *HKK* 2000. Čakovec: OMH, 244-245.
- Otto, Rudlof. 2006. *Sveto: o iracionalnom u ideji božanskoga i njezinu odnosu spram racionalnoga*. Zagreb: Scarabeus-naklada.
- Palunko, Vice. 1908. "Ženidba (Običaji u Popovu u Hercegovini)". U *ZŽNO* 13. D. Boranić, ur. Zagreb: JAZU, 233-266.
- Panjktiv, Myhajlo. 2017. "Etnografija Ivano-Frankivščyne". U *Prikarpataska Galicija*. J. Paščenko i T. Fuderer, ur. Zagreb: KUK Filozofskog fakulteta, udruga Hrvatsko-ukrajinska suradnja, 161-168.
- Pastoureau, Michel. 1979. *Traité d'Héraldique*. Paris: Picard.
- Paščenko, Eugen [et al]. 1996. *HRVATSKA – UKRAJINA: kulturne veze od Jadrana do Dnjepra*, Zagreb: DHK.
- Paščenko, Eugen. 1999. *Etnogeneza i mitologija Hrvata u kontekstu Ukrajine*. Zagreb: Meditor.
- Paščenko, Jevgenij. 2006. *Podrijetlo Hrvata i Ukrajina*. Rijeka: Maveda.
- Pavešić, Slavko i Ljudevit Jonke, ur. 1975.-1976. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 23 (Zlotvor – Žvuknut). Zagreb: JAZU.
- Pavlinović, Mihovil. 2007. *Hrvatske narodne pjesme*, knjiga prva. Split: Književni krug Split.
- Pederin, Marko. 1976. "Stara virovanja na zapadnom Pelješcu". U *Pelješki zbornik*, sv. I. Potomje: Poljoprivredna zadruga i vinarija Dingač, Dubrovnik: SIZ za kulturu Općina Dubrovnik i Korčula, 271-294.
- Peiskar, Jan. 1928. "Koje su vjere bili stari Slovjeni prije krštenja?" *Starohrvatska prosvjeta* 2 (posebni otisak). Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- Pejaković, Mladen. 1978. *Broj iz svjetlosti – Starohrvatska crkvice Svetog Križa u Ninu*. Zagreb: NZ MH.
- Perić-Polonijo, Tanja. 1995. "The Levels of Classification: Oral Lyrical Poems Classification According to the Record and Function." *Narodna umjetnost* 32 (1): 55-66.
- Perić-Polonijo, Tanja. 2000. *Hrvatske narodne uspavanke*. Zagreb: Profil.
- Perić, Boris i Tomo Pletenac. 2008. *Fantastična bića Istre i Kvarnera*, Zagreb: Vuković & Runjić.
- Perowne, Stewart. 1986. *Rimska mitologija*. Rijeka: Otokar Keršovani.
- Peruško, Marija. 2010. *Rječnik medulinskoga govora*. Medulin: Društvo kulturno-umjetničkog staralaštva Medulina.
- Pešut, Damjan. 1997. "Goti koji su i Slaveni (Gothi qui et Sclavi)". *Migracijske teme* 13/4, 301-334.
- Peterlin, Davorin. 2002. "Međimurec za povijest". *HKK* 2003. Čakovec: OMH, 253-255.
- Petričević, Anka (s. Marija od Presv. Srca). 1995. "Narodne pjesme iz Lovreća i okolice". *Imotski zbornik* 3.

- M. Glibota, ur. Imotski: OMH, 243-284.
- Petr-Marčec, Smiljana. 1994. *Međimurska narodna nošnja* (katalog). Čakovec: Muzej Međimurja.
- Petr-Marčec, Smiljana. 2006. "Legende: Najstarije legende o Međimurju". U *Međimurje – turistički vodič Međimurske županije*. M. Purić Hranjec, ur. Čakovec: Međimurska županija i TZ MŽ, 201-208.
- Petrić, Hrvoje. 2003. O reformaciji i katoličkoj obnovi u pograničnim gradskim naseljima uz Dravu i Muru. *HKK 2004*. Čakovec: OMH, 184-189.
- Petrić, Hrvoje. 2008. "Razmišljanja o Međimurju u srednjem vijeku". *Hrvatski sjever* 1-4. Čakovec: OMH, 92-102.
- Petrović, Tihana. 1991. "God Svetog Đurđa u selu Sveti Đurađ kao svetačni dan za konje". U *Znanstveni skup Istraživanje pučke pobožnosti Zagreb, 13. i 14. lipnja 1991.* (katalog). Zagreb: HED, IEF, EMZ, 13.
- Piccoli, Agostina i Antonio Sammartino. 2000. *Dizionario dell' idioma Croato-Molisano di Montemitro / Rječnik moliškohrvatskog govora Mundimitra*. Montemitro: Fondazione Agostina Piccoli, Zagreb: MH.
- Pleterski, Andrej. 1996. "Strukturne tridelne ideologije pri Slovanih". *Zgodovinski časopis* 50: 163-185.
- Pleterski, Andrej. *Kulturni genom – prostor in njegovi ideogrami mitične zgodbe*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Pokorný, Viliam. 2012. "Prolog", "Nova knjiga o kulturnoj baštini". *Hrvatska rosa – časopis Hrvata u Slovačkoj* 2: 8-10.
- Pospišil, Srećko. 2012. *Pozdrav iz Međimurja*. Čakovec: Printex.
- Puzak, Ivana. 2003. "Međimurje u prapovijesti, antičkom i srednjovjekovnom razdoblju". U *Pregled povijesti Međimurja*. B. Bunjac, ur. Čakovec: Povijesno društvo Međimurske županije.
- Radenković, Ljubinko. 2013. "Perunika – cvet nebeskog ili htonskog sveta?" *Studia mythologica Slavica* XVI: 105-116.
- Radenković, Ljubinko. 2014. "Srpski narodni kalendar: Uskrs". *Danica, srpski narodni ilustrovani kalendar* 21: 35-46.
- Radulović, Nemanja. 2015. "ARBOR MUNDI – Visual Formula and the Poetics of Genre". U *Epic Formula: Balcan Perspective*. M. Detelić i L. Delić, ur. Beograd: Institut za balkanske studije, 65-80.
- Rajković, Zorica. 1985. "Dramski momenti u svadbenim običajima". U *Dani hvarskog kazališta: građa i rasprava o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 2. Split: 177-196.
- Raukar, Tomislav. 1997. "Prostor i društvo". U *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Rano doba hrvatske kulture*. I. Supičić, ur. Zagreb: HAZU i AGM, 181-195.
- Ribarić, Ivan. 1992. *Narodne pjesme Ćićarije*. Pazin: IKD Juraj Dobrila.
- Richter, Adolf Miroslav i Adolf Joz. Ballmann: *Nemacsko-ilirski i ilirsko-nemacski rukoslovník na korist Nemaceh i Ilirah u Horvatskoj, Slavonii, Sremu, Dalmaciji, Bosni, Srbii, Arnautskoj, Dubrovniku,*

- Cernoj Gori, u Hercegovini, Banatu, Ugarskoj itd.* Beč: kod Mihalja Lechner, knjigara Sveucsilisza.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1991. "Božićni običaji I istraživanje pučke pobožnosti". U *Znanstveni skup Istraživanje pučke pobožnosti Zagreb, 13. i 14. lipnja 1991.* (katalog). Zagreb: HED, IEF, EMZ, 13.
- Rožić, Vatroslav. 2002 [1998]. *Prigorje. Narodni život i običaji.* Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Rukavina, Ante. 1989. *Zvona ispod zvijezda.* Gospić: Ličke župe.
- Rupnik Matasović, Maja. 2016. "Svjedočanstva o iskorjenjivanju praznovjerja u Hrvatskoj u 18. stoljeću prema odlukama Tridentinskoga sabora". U *Tridentinska baština. Katolička obnova i konfesionalizacija u hrvatskim zemljama* (zbornik radova). R. Horvat, ur. Zagreb: Matica hrvatska, Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu, Filozofski fakultet Družbe Isusove u Zagrebu, 477-490.
- Ruždija, A. 2013. "Plesovi i pjesme otoka Silbe". U *Otok Silba: prirodno i kulturno blago.* J. Mužinić i J. J. Purger, ur. Zadar: Sveučilište u Zadru, 238-247.
- Sabalić, Ljudevit Ludvig. 2015. *Deda, ti to zmišljaš?! (Zapisi z življenja v Kotoribi).* Kotoriba: v. n.
- Sagan, Carl. 1990. *Kozmos – priča o evoluciji svemira, o znanosti i civilizaciji.* Zagreb: Izvori, Beograd: Polaris.
- Sanader, Mirjana. 1999. *Rasprave o rimskim kultovima.* Zagreb: MH.
- Scanlan, John. 2015. *Pamćenje – Susreti s nepoznatim i poznatim.* Zagreb: TIM Press.
- Schmaus, Alois. 1971. "Vrsta i stil u narodnom pjesništvu. Formula i metričko-sintaktički model". *Narodna književnost.* Zagreb: ŠK, 59-63, 143-156.
- Schneeweis, Edmund. 2005. *Vjerovanja i običaji Srba i Hrvata.* Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Sekelj Ivančan, Tatjana. 2010. *Podravina u ranom srednjem vijeku.* Zagreb: IARH.
- Sekulić, Ante. 1991. *Bački Hrvati – narodni život i običaji.* Zagreb: JAZU.
- Semenjuk, Svatoslav. 2010. *Istorija ukrains'kogo narodu.* L'viv: Apriori.
- Siladev, Ruža. 2007. "Rječnik manje poznatih riječi i izraza". *Divani iz Sonte.* Subotica: Studio Bravo, 153-173.
- Skok, Petar. 1972. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika,* knjiga II (K – poni). Zagreb: JAZU, GZH.
- Slamnig, Ivan. 1968. "Hrvatska književnost prije preporoda kao organski dio evropskog književnog kretanja". *Forum* 10/11: 701-727.
- Slišinskienė, Nijolė. 1998. "The Ballad Motifs in Lithuanian Children's Folk Songs". U *Ljudske balade med izročilom in sodonostjo.* Ljubljana: Založba ZRC, 161–166.
- Solar, Milivoj. 2003. U *Muza uči pisati – razmišljanja o usmenosti i pismenosti od antike do danas.* Havelock, E. A. Zagreb: AGM.
- Sokol, Vladimir. 1997. "Arheološka baština i zlatarstvo". U *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i*

- umjetnost, sv. I: Srednji vijek (VII. – XII. stoljeće): rano doba hrvatske kulture*. I. Supićić, ur. Zagreb: HAZU, AGM, 117-146.
- Smiljanić-Spasić, Miroslava. 1964. *Predanja slovenskih naroda*. Beograd: Branko Đonović.
- Spajić-Vrkaš, Vedrana. 1996. *Tučepi – odrastanje u tradicijskoj kulturi Hrvata*. Zagreb: Naklada MD.
- Srejšović, Dragoslav i Aleksandrina Cermanović Kuzmanović. 1979. "Irida". "Posejdon". *Rečnik grčke i rimske mitologije*. Beograd: Srpska književna zadruga, 169-170, 355-357.
- Sremac, Stjepan. 1994. "Plesni folklor Cernika s posebnim osvrtom na kolo Karakača". U *Sedam stoljeća Cernika, zbornik radova*. T. Đurić, ur. Cernik: HDF, NK Dr. Feletar, 129-139.
- Srkulj, Stjepan. 1996: *Hrvatska povijest u dvadeset pet karata*. Zagreb: AGM, Trsat: Hrvatski informativni centar.
- Srša, Ivan. 1994a. "Crkva sv. Vida u Donjem Vidovcu". *Kaj* 6: 65-89.
- Srša, Ivan. 1994b. "Međimursko srednovjekovlje". *Kaj* 2-3: 63-73.
- Stefanović Karadžić, Vuk. 1845. *Srpske narodne pjesme. Knjiga 2, u kojoj su pjesme junačke najstarije*. Beč: Štamparija Jermenskoga manastira.
- Stewart, Charles. 1994. "Magic Circles: An Approach to Greek Ritual". *JASO* 25/1: 91-101.
- Stipčević, Aleksandar. 1989. *Iliri*. Zagreb: Školska knjiga.
- Stipčević, Ennio. 1997. *Glazba u rukopisima i tiskovinama na kajkavskom narječju*. Zagreb: MH.
- Stipišić, Jakov. 1961. "Zagrebački rukopis epistorala Petra de Vineis". U *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 4/-: 405-421.
- Stipišić Delmata, Ljubo. 2012. *Anima Delmatica*. Zagreb: Profil Int.
- Stojković, Marijan. 1939. "Partenogeneza". *ZNŽO*, knj. XXXII., sv. 1. D. Boranić, ur. Zagreb: JAZU, 72-75.
- Strahonja, Ivo. 1987. "Za nekih podravskih svitanja". *Putopisi po kajkavskim krajevima. Kaj* IV-V: 65-73.
- Strbad, Andrija. "Verovanja, coprije, navade, šege i špotavanja". U *Usmena narodna književnost na tlu Međimurja*, knjiga II. I. Zvonara [et al.]. Čakovec: Zrinski, 533-545.
- Sučić, Nikola. 1943. *Hrvatska narodna mitologija*. Zagreb: v. n.
- Suić, Mate. 1997. "Kontinuitet urbane kulture". U *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost, sv. I: Srednji vijek (VII. – XII. stoljeće): rano doba hrvatske kulture*. I. Supićić, ur. Zagreb: HAZU, AGM, 93-115.
- Supek, Ivan. 1997. "Uvodna riječ". U *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost, sv. I: Srednji vijek (VII. – XII. stoljeće): rano doba hrvatske kulture*. I. Supićić, ur. Zagreb: HAZU i AGM, 5-10.
- Supićić, Ivan. 1997. "Hrvatska i Europa: povijesno-filozofijski osvrt". U *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost, sv. I: Srednji vijek (VII. – XII. stoljeće): rano doba hrvatske kulture*. I. Supićić, ur. Zagreb: HAZU, AGM, 13-33.
- Szmoniewski, Bartłomiej Szymon. 2008. "Two worlds, one hoard: what do metal finds from the forest-

- steppe belt speak about?". In *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450)*. F. Curta, ed. Leiden-Boston: Brill, 263-296.
- Šafar, Dragutin Em. 2001. *Moja sjećanja (memoari)*. Čakovec: v. n.
- Šanjek, Franjo. 1997. "Crkva i kršćanstvo". U *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Srednji vijek (VII. – XII. stoljeće): rano doba hrvatske kulture*. I. Supičić, ur. Zagreb: HAZU i AGM, 217-236.
- Šarošac, Đuro. 2008. *Slaveni u Baranji prije dolaska Mađara i za vrijeme Arpadovića / Honfoglalás előtti és Árpád-kori Szlávok Baranyában*. Pečuh/Pécs: v. n.
- Šegedin, Petar. 1964. *Božja djeca*. Rijeka: Otakar Keršovani.
- Šimunko, Jožica. 2002. "U okolici Donjeg Vidovca otkriva se najstarije pretkršćansko svetište starih Hrvata u Međimurju". *HKK 2002*. Čakovec: OMH, 214-219.
- Šimunović, Petar. 1997. "Onomastička svjedočanstva nakon doseobe". U *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Srednji vijek (VII. – XII. stoljeće): rano doba hrvatske kulture*. I. Supičić, ur. Zagreb: HAZU i AGM, 401-414.
- Šipuš, Andrea. 2017. *Stvarateljica priča*. Glina: Interpretacijski centar baštine Banovine.
- Širola, Božidar. 1940. *Hrvatska narodna glazba : pregled hrvatske muzikologije*. Zagreb: MH.
- Širola, Božidar. 1942. *Hrvatska pjesmarica*. Zagreb: HKD sv. Jeronima.
- Širola, Božidar. 2002 [1938] *Novalja, narodni život i običaji*. Novalja: OMH.
- Šišić, Ferdo. 1975. *Pregled povijesti hrvatskog naroda*. Zagreb: NZ MH.
- Šišić, Ferdo. 2004. *Povijest Hrvata. Pregled povijesti hrvatskog naroda 600. – 1526., prvi dio*. Split: Marjan tisak.
- Škobalj, Ante. 1970. *Obredne gomile – Na temelju arheoloških nalaza povijesno-teološka rasprava o religiji i magiji*. Čiovo: Sveti križ.
- Škobalj, Ante. 1986. *Vjera starih Hrvata na reljefu u Zmajevoj spilji na otoku Braču*. Duče: v. n.
- Škrbić, Nevenka. 2000./2001. "Život mladih, pripreme za brak i sklapanje braka u selima u okolici Novske". *Studia ethnologica Croatica* 12/13: 145-213.
- Šmitek, Zmago. 2006. *Slovenske ljudske pripovedi. Miti in legende*. Ljubljana: DZS.
- Šonje, Jure, ur. 2000. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: LZ Miroslav Krleža i ŠK.
- Šugar, Ivan. 2008. *Hrvatski biljni imenoslov*. Zagreb: MH.
- Šugar, Ivan [et al]. 2002. *Hrvatsko biljno nazivlje*. Zagreb: HSN.
- Šulek, Bogoslav. 1878. "Zašto Slaveni poštuju lipu?". U *Rad*, br. 43. Zagreb: JAZU, 149-188.
- Talan, Franjo. 2003. "Žrtve komunizma (grobišta i stratišta Varaždinske i Međimurske županije)". *HKK 2003*. Čakovec: OMH, 338-343.
- Takač, Ferdinand. 2004. *Rječnik sela Hrvatski Grob – horvatsko-hrvatsko-slovački rječnik*. Zagreb:

IHJJ.

- Telebuh, Maja i Nikola Furdi. 1999. "Nikolinje nekad i sad". *HKK 2000*. Čakovec: OMH, 297.
- Težak-Gregl, Tihomila. 1983.-1984. "Neolitička i eneolitička antropomorfna plastika iz fundusa Arheološkog muzeja u Zagrebu". *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3/XVI-XVII, 15-48.
- Tolstoj, Svetlana M. i Ljubinko Radenković. 2001. *Slovenska mitologija – enciklopedijski rečnik*. Beograd: Zepter Book World.
- Tolja, Nikola. 2008. *Imotica kakve više nema*. Imotica: Udruga Imotica.
- Tomerlin, Vladimir, ur. 1970. *Radost u pjesmi – udžbenik za muzički odgoj u V. i VI. r. OŠ*. Zagreb: ŠK.
- Trošelj, Mirjana. 2011. "Mitske predaje i legende Južnovelebitskog podgorja". Zadar: Ogranak MH, 76-110.
- Tuksar, Stanislav. 1997. "Počeci hrvatske glazbe". U *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Rano doba hrvatske kulture*. I. Supičić, ur. Zagreb: HAZU i AGM, 560-567.
- Tuksar, Stanislav. 2000. *Kratka povijest hrvatske glazbe*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Tunjić, Renata. 2007. *Veternica – knjiga narodne baštine i vjerskih običaja*. Lekenik: Humanitarna kulturna udruga Veternica.
- Turković, Andrija. 1972. "I pri nas se znado gostiti (o podravskim svatovskim običajima)". *Kajkavski kalendar 1972*. Čakovec: KPD Zrinski, 70-92.
- Turner, Harold. 1987. "Sveta mjesta i kalendari". U *Religije svijeta – enciklopedijski priručnik*. R. P. Beaver [et al] ur. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, GZH, 24.
- Tyvodor, Myhajlo. 2013. "Etnički teritorij i etnokulturalni razvitak ukrajinskoga Zakarpattja", "Ukrajinsko Zakarpattje". U *Zakarpats'ka Ukrajina: povijest – tradicija – identitet*. E. Paščenko, ur. Zagreb: Hrvatsko-ukrajinsko društvo, 73-88, 89-120.
- Ujević, Ivan. 1995. *Etnografski zapisi iz Imotske krajine*. Imotski: MH.
- Vajs, Nada. 2003. *Hrvatska povijesna fitonimija*. Zagreb: IHJJ.
- Valjavec, Matija Kračmanov. 1890. *Narodne pripovijesti u Varaždinu i okolici*. Zagreb: Knjižara Dioničke tiskare.
- Varelija, Zlatan. 2005. *Narodne pjesme Bujštine (iz ostavštine Ivana Matetića Ronjgova, Ive Jardasa i Eugena Mesarića)*. Umag: OMH.
- Varelija, Zlatan. 2008. *Tote j' bolje stati (Predaje i legende s Bujštine)*. Umag: OMH.
- o. Varga, Ivan. 2007. *Običaji u Sv. Mariji u Međimurju*. Sv. Marija: v. n.
- Vasmer, Max. 1941. *Die Slaven in Griechenland*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Vidmarović, Đuro. 2010. "Zvonimir Bartolić i Hrvati u susjednim zemljama s posebnim osvrtom na pomurske Hrvate u Mađarskoj". *Kaj* XLIII/1-2: 61-70.
- Vidović, Mirko. 2004. "Dvije za hrvatsku povijest zanimljive historiografske bilješke". *Hrvatski*

- sjever* 1-4: 51-54.
- Vince Pallua, Jelka. 1991. "Veliki petak u Vrbniku". U *Znanstveni skup Istraživanje pučke pobožnosti Zagreb, 13. i 14. lipnja 1991.* (katalog). Zagreb: HED, IEF, EMZ, 22.
- Vince Pallua, Jelka. 1993. "Autobiografija Bartola Kašića – Još jedan isusovački doprinos etnologiji". *Etnološka tribina* 16: 35-46.
- Vince Pallua, Jelka. 2013. "*Baba gljive brala* – međimurska svadbena dramska igra kao izvor i put do svetosti praslavenskoga obreda". *Studia ethnologica Croatica* 25: 231-252.
- Vinkešević, Josip i Adam Pavić. 2005. *Pjesmom i plesom na vezove*. Đakovo: SKUD Slavonije i Baranje, OMH.
- Vinšćak, Tomo. 2002. *Vjerovanja o drveću u Hrvata*. Zagreb: Naklada Slap.
- Vinšćak, Tomo. 2005. "O štrigama, štrigunima i krsnicima u Istri". *Studia ethnologica Croatica*. 17: 221-235.
- Vitez, Zorica. 2003. *Hrvatski svadbeni običaji*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Vnuk, Živko. 1987a. "Kurtasti rezanci i aleluja (zagorska šetnja)". *Putopisi po kajkavskim krajevima. Kaj IV-V*: 97-99.
- Vnuk, Živko. 1987b. "Plavi bik (međimurski zapis)". *Putopisi po kajkavskim krajevima. Kaj IV-V*: 103-106.
- Vnuk, Živko. 1987c. "Šikne svraka Božjim zrakom (zagorski špencir)". *Putopisi po kajkavskim krajevima. Kaj IV-V*: 100-102.
- Vojnović, Branka. 1994. "Rezbarene preslice iz Drniša". *Ethnologica dalmatica* 3: Split: EM.
- Vojnović-Traživuk, Branka. 2001. "Folklorni likovni izraz". U *Hrvatska tradicijska kultura*. Vitez, Z. i A. Muraj, ur. Zagreb: Barbat, 391-402.
- Vondraček-Mesar, Jagoda. 2004. *Svadbeni običaji Sessvetskog prigorja*. Zagreb – Sesvete: Muzej Prigorja.
- Vrkić, Jozo. 1995a. *Hrvatske bajke*. Zagreb: Glagol.
- Vrkić, Jozo. 1995b. *Hrvatske predaje*. Zagreb: Glagol.
- Vujičić, Tihomir. 1978. *Muzičke tradicije Južnih Slovena u Mađarskoj / A Magyarországi Délszlávok zenei hagyományai*. Budimpešta: Poduzeće za izdavanje udžbenika.
- Vuk, Miroslav. 1991. *Jačke Gradišćanskih Hrvata u Mađarskoj*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Vuk-Croata, Miroslav. 1995. *Hrvatske božićnice*. Zagreb: HKD sv. Jeronima.
- Vuk-Croata, Miroslav. 1996. *Hrvatske romarske popijevke*. Zagreb: HKD sv. Jeronima.
- Vuk-Croata, Miroslav. 1998. *Hrvatske uskrsnice*. Zagreb: HKD sv. Jeronima.
- Vuk-Croata, Miroslav. 1999. "Vinac bogoljubnih crkvenih pisamah o. Mariana Jaića (u povodu 150-te obljetnice objavljivanja)". *HKK 2000*. Čakovec: OMH, 145-146.
- Vuk-Croata, Miroslav. 2001. *Skladbe i život Ivana Mustaća*. Sve. Marija: Općina Sv. Marija i ŽUBDM.

- Vukelić, Deniver. 2012. "Problemi identifikacije i identiteta u hrvatskih 'šamana' s kraja 20. i početka 21. stoljeća". *Studia ethnologica Croatica* 24: 167-194.
- Vuković, Siniša. 2001. *Ričnik selaškega govora*. Split: Laus.
- Zaninović, Marin. 1997. "Iliri u antici na hrvatskom tlu". U *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Rano doba hrvatske kulture*. I. Supičić, ur. Zagreb: HAZU i AGM, 55-71.
- Zaradija Kiš, Antonija. 1997. *Knjiga o Jobu u hrvatskoglagoljskoj književnosti*. Zagreb: MH.
- Zaradija Kiš, Antonija. 2004. *Sveti Martin – kult sveca i njegova tradicija u Hrvatskoj*. Zagreb: IEF.
- Zaradija Kiš, Antonija. 2017. "Iz *skrovića iovla*: zanimljivosti prijevoda hrvatskih glagoljaša (Job 38-39)". U *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva – Zbornik posvećen akademiku Stjepanu Damjanoviću o 70. rođendanu*. T. Kuštović i M. Žagar, ur. 551-568.
- Završki, Josip. 1995. *Tratinčice – suseti s glazbom u prva četiri razreda OŠ*. Zagreb: ŠN.
- Zečević, Divna. 1986. "Pučke pripovijetke i folkloristička zapažanja fra Luje Plepela". U *Kačić, zbornik Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja* 18. G. Jurišić, ur. Split: FP Presv. Otkupitelja, 123-135.
- Zečević, Slobodan. 1964. "Ljeljenovo kolo". *Narodno stvaralaštvo – Folklor* 9-10: 702-710.
- Zvonar, Ivan. 1980. "Klasifikacija međimurskih lirskih narodnih pjesama". U *Usmena narodna književnost na tlu Međimurja I*. (Zvonar, I. i S. Hranjec). Čakovec: TIZ Zrinski, 205-241.
- Zvonar, Ivan. 1987. "Kajkavske usmene narodne pripovijetke". U *Usmena narodna književnost na tlu Međimurja II*. (Zvonar, I., S. Hranjec i A. Strbad). Čakovec: TIZ Zrinski, 229-260.
- Zvonar, Ivan. 1992. "Komentari uz građu". *Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja*, knjiga II. Zagreb: IEF, 319-370.
- Zvonar, Ivan. 1990. "Jezične, poetske i motivske osobitosti međimurskih usmenih popijevaka". U *Vinko Žganec, Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja, knjiga I*. J. Bezić i G. Marošević, ur. Zagreb: ZIF, 319-334.
- Zvonar, Ivan. 1996. *Mjesto i župa Donji Vidovec*. Donji Vidovec: OP Općine Donji Vidovec.
- Žeželj-Mustak, Franjo. 2003. "Pastirski štrof ili pripovijest bez naslova". *HKK 2003*. Čakovec: OMH, 243-248.
- Žganec, Marija. 1968. "Život i narodni običaji međimorskog sela Vratišinec". *Kaj* 4-5: 65-80.
- Žganec, Vinko. 1916. *Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja*. Zagreb: v. n.
- Žganec, Vinko. 1921. *Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja*, I. sv., II. izd. Zagreb: St. Kugli.
- Žganec, Vinko. 1924. *Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja (svjetovne)*, I. sv. Zagreb: JAZU.
- Žganec, Vinko. 1941a. *Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja*, III. sv. Zagreb: v. n.
- Žganec, Vinko. 1941b. *Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja*, V. sv. Zagreb: v. n.
- Žganec, Vinko. 1950. *Hrvatske narodne pjesme kajkavske*. Zagreb: MH.

- Žganec, Vinko. 1952. *Narodne popijevke Hrvatskog zagorja – tekstovi*. Zagreb: JAZU.
- Žganec, Vinko. 1979. *Hrvatske pučke popijevke iz Zeline i okolice*. Zelina: SIZ kulture i informiranja Zelina.
- Žganec, Vinko. 1990. *Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja*, knjiga I. Zagreb: IZFI.
- Žganec, Vinko. 1992. *Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja*, knjiga II. Zagreb: IZFI.
- Žganec, Vinko. 1996. *Rusinski pisniji / Rusinske pjesme*. Zagreb: Savez Rusina i Ukrajinaca Republike Hrvatske.
- Žganec, Vinko. 2002. *Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja*, knjiga III. Zagreb: IZFI.
- Žganec, Vinko i Nada Sremac. 1951. *Hrvatske narodne pjesme i plesovi*. Zagreb: Seljačka sloga.
- Žic, Ivan. 2001 [1899]. *Vrbik na otoku Krku – Narodni život i običaji*. Rijeka. Adamić, Zagreb: IEF, Krk: PD otoka Krka.
- Žiga, Monika. 1985. "Stekljena gora". "Brod koji pe po zemlji kak po vodi", "Kak je išel f Pekel po pismo", "Vandravec". "Laž". *Usmene kajkavske bajke (Donja Dubrava – Međimurje)*. *Kaj* 5/6: 57-64, 65-70, 71-76, 77-84, 89-91.
- Županović, Lovro. 1980. *Stoljeća hrvatske glazbe*. Zagreb: Školska knjiga.
- Winter, Marija. 2012. "Crtice iz povijesti Legrada". *Podravina* 11/21: 226-242.
- Wóycicki, Kazimierz Władysław. 1976 [1836]. *Pieśni ludu Białochrobatów, Mazurow i Rusi znad Bugu*, I i II. Wrocław, Warszawa, Krakow, Gdansk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich wydawnictwo.

1.2. MEĐUMREŽNE STRANICE

- Arvacki rječnik istumačen srpskijem slovima*. www.govori.tripod.com/arvacki_ricnik.htm (pristup 22.06.2016.)
- Berengarten, Richard. 2012. *Dodola and Peperuda*.
<http://www.berengarten.com/site/Dodola-and-Pep.html> (pristup 22.06.2017.)
- Bilan, Ozren. 2015. *Arheoastronomija: Sirius. Utjecaj na život i svijest zbog kretanja nebeskih objekata*.
<http://www.audiologs.com/ozrenbilan/Sirius.pdf> (pristup 12.10.2016.)
- Biondić, Ivan. 22.11.2010. "Tanajске ploče – europski identitet Hrvata". *Portal Hrvatskoga kulturnog vijeća*. <http://www.hkv.hr/izdvojeno/vai-prilozi/a-b/biondi-ivan/7209-tanajске-ploe-europski-identitet-hrvata.html> (pristup 11.05.2016.)
- "Božićna obredna jela". 21.08.2009. U *Ukrajinska narodna jela*.
<http://www.mombu.com/culture/t-bozicna-obredna-jela-3070716.html> (pristup 30.08.2017.)
- Bradarić, Branimir. 9.06.2017. "Avari – ratnici konjanici čija je sablja nađena u grobu iz 725". *VL*.

<https://www.vecernji.hr/techsci/avari-ratnici-konjanici-sarengrad-ilok-otkrice-grobnica-arheoloji-1175016> (pristup 12.06.2017.)

Branilović, Lidija. 2009. "Povijest osnovnog školstva Međimurja – druga polovica 19. stoljeća". *Hrvatski povijesni portal*. (pristup 25.07.2017.)

"ćoravi marko". *Wiktionary*.
https://sr.wiktionary.org/sr-el/%D1%9B%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B8_%D0%BC%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%BE (pristup 6.10.2017.)

"Černe mlake na Ivanščici – zletišće coprnic". *Najbolje u Hrvatskoj – izabrali građani: Sjeverna Hrvatska: Varaždinska županija – Povijest*.
<http://www.najboljeuhrvatskoj.info/ideje/cerne-mlake-na-ivanscici-zletisce-coprnic-259.html> (pristup 5.07.2017.)

D' Cruz, Pinkie. 1998. "Lily". *Angelfire*. www.angelfire.com/journal2/flowers/pcd15a.html (pristup 26.07.2016.)

"Dunaj". *Hrvatski jezični portal*. web <http://hrvatski.enacademic.com/93252/Dunaj> (pristup 3.11.2017.)

EB: "Rudolf Otto". *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/> (pristup 7.01.2018.)

Family Crest Coats of Arms

Franković, Đuro. 2016. "Zvijezde". *Zornica*. <http://zornicanova.hu/zvijezde/> (pristup 13.10.2016.)

Frigga. <http://www.memidex.com/frigga> (pristup 28.09.2017.)

[GCSZMH] *Szent Mihály-hegy*. <https://www.geocaching.hu/caches.geo?id=3378> (pristup 1.09.2017.)

Hadžić, Azra. 31.12.2012. "Gradske crtice: Dr. sc. Jelena Obradović Mojaš: Kolendarska pjesma ispunjava mi dušu". *portaloko.hr*. <http://www.portaloko.hr/clanak/drsc-jelena-obradovic-mojas-kolendarska-pjesma-ispunjava-mi-dusu/0/40267/> (pristup ?)

Hancock, Jamie. 2011. "Jamie Hancock: Iris flower has a long, illustrious history". *cjonline.com*.
<http://cjonline.com/news-life-home-local/2011-07-29/jamie-hancock-iris-flower-has-long-illustrious-history> (pristup 30.07.2016.)

"Happy Feast of the Visitation to all Members of the Guild and its Friends and Followers". *The Courtyard*. (pristup 31.05.2011.)
<http://guildofblessedtitus.blogspot.hr/2011/05/happy-feast-of-visitation-to-all.html> (pristup 30.06.2016.)

Harper, Douglas. 2001.-2016. "Orion". *Online Etymology Dictionary (OED)*.
http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=orion (pristup 4.05.2016.)

HE: "Avari", "ekliptika", "Etruščani", "Hauptmann, Ljudmil", "jačka", "kognitivna lingvistika", "kolovoz", "konjunkcija", "križari", "listopad", "marturina", "motiv", "lipanj", "siječanj", "Osijek", "prosinac", "rujan", "seoba naroda", "siječanj", "simbol", "Skiti", "Slaveni", "srpanj", "studeni",

"svibanj", "travanj", "veljača", "vučedolska kultura", "željezno doba".
Hrvatska enciklopedija online <http://www.enciklopedija.hr> (pristup 2015. – 2017.)

Horvat, Damir. 20.03.2010a. "Međimurje 1918. – uvod". *Hrvatski povijesni portal (HPP)*.
<http://povijest.net/međimurje-1918-uvod/> (pristup 4.07.2017.)

Horvat, Damir. 26.03.2010b. "Međimurci u Prvom svjetskom ratu". *Hrvatski povijesni portal (HPP)*.
<http://povijest.net/međimurci-u-prvom-svjetskom-ratu/> (pristup 4.07.2017.)

HPP: "Inkvizicija u srednjem vijeku 1". <http://povijest.net/inkvizicija-1/> (pristup 10.07.2017)

Irida. hr.wikipedia.org/wiki/Irida#Karakteristike (pristup 22.01.2012.)

"Iris". *Meanings & Legends of Flowers (I)*. <http://www.angelfire.com/journal2/flowers/i.html>
 (pristup 22.01.2012.)

"Iris". *Theoi Greek Mythology*. <http://www.theoi.com/Pontios/Iris.html> (pristup 22.01.2012.)

"Iris". *Theoi Greek Mythology*. <http://www.theoi.com/Pontios/Iris.html> (pristup 22.01.2012.)

"Izletište Zeleni vir kod Olova". 4.08.2016. *Gdje za vikend?*
<http://www.gdjezavikend.ba/izletiste-zeleni-vir-kod-olova/> (pristup 10.06.2017.)

Iveta, Neven. *Tajna povijest Zagreba*.
<http://www.nexus-svjatlost.com/kolumne/neven-iveta/item/2832-neven-iveta-tajna-povijest-zagreba>
 (pristup 14.10.2016.)

"Izveštaj sa akcije na Kalin-BiH 26.-28.11.2010." *Planinarsko društvo Pobeda*.
http://www.pdpobeda.rs/mali_izvestaji/kalin10/kalin10.html (pristup 6.07.2017.)

K., D. 26. I. 2014. "Postoje dokazi da Hrvati nisu Slaveni, već jedini narod koji svoje korijene sačuvao 6500 godina (Intervju: Mr. sc. Krešimir Galin)". *HAZUD*. <http://www.hazud.hr/postoje-dokazi-da-hrvati-nisu-slaveni-vec-jedini-narod-koji-je-svoje-korijene-sacuvao-6500-godina/> (pristup 27.06.2017.)

Kako su mjeseci dobili imena. <http://www.mojevrijeme.hr/magazin/2014/09/kako-su-mjeseci-dobili-imena-listopad-mjesec-kada-pada-lisce/> (pristup 4.09.2017.)

Kaler, Jim. 1998., 1999., 2009. "Aldebaran". *Stars*.
<http://stars.astro.illinois.edu/sow/aldebaran.html> (pristup 15.10.2016.)

Kanáztánc. <http://www.youtube.com/watch?v=GLfyogeS4NI> (pristup 30.01.2014.)

Kramer, Miriam. 2013. "Venus Can Have 'Comet-Like' Atmosphere". *Space.com*.
<http://www.space.com/19537-venus-comet-atmosphere.html> (pristup 20.10.2016.)

"Kolomejka, kolomijjka". *Tartalom*. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/3-631.html>
 (pristup 20.01.2017.)

Krstanović, Zdravko. 2011. "Narodne pjesme Srba u Hrvatskoj". *Riznica srpska književnost*.
<http://riznicasrpska.net/knjizevnost/index.php?topic=466.0> (pristup 28.01.2012.)

"Leganj mračnjak". *Priroda i biljke*. <https://www.plantea.com.hr/leganj-mracnjak/> (pristup 6.10.2017.)

- "Legende o cveću". *Serbian Forum*. 2010.
www.serbianforum.org/knjizevnost/104675-legende-o-cvecu.html (pristup 4.05.2016.)
- "Leliwa herb". *Polish Roots*.
<http://www.polishroots.org/Research/Heraldry/HerbLeliwa/tabid/182/Default.aspx> (pristup 4.05.2016.)
- "Leliwa Surname, Family Crest & Coats of Arms". *House of Names*.
<https://www.houseofnames.com/leliwa-family-crest> (pristup 6.05.2016.)
- Levačić, Dejan. 26.02.2013. "Podrijetlo naziva međimurskih naselja". *HPP*.
<http://povijest.net/podrijetlo-naziva-medimurskih-naselja/> (pristup 27.7. 2017.)
- "Lirska narodna poezija". *Najlepša poezija – najbolji pesnici*.
<http://www.prelepapoezija.com/oj-djevojko-bledoliko-koledo/> (pristup 1.08.2016.)
- Lončarić, Mijo. "Duga je dugačka pruga". *Medioteka – Udruga za promicanje medijske kulture djece i mladih*. http://www.medioteka.hr/portal/print.php?tb=ss_hrv2&vid=468 (pristup 31.07.2016.)
- Ljubičić, Ivan. 2012. *Podrijetlo Hrvata tragom hrvatskog imena* (diplomski rad). Zagreb: Filozofski fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. http://darhiv.ffzg.unizg.hr/2420/2/DIPLOMSKI-Ljubcic_Ivan.pdf (pristup 1.03.2017.)
- Malec, Tatjana. 2008.-2009. *Slovenska imena mesecev*.
<http://www.tatjana-malec.si/default.asp?Id=450> (pristup 4.09.2017.)
- "Malpolon insignitus". *AKVARIJ.net*. <http://www.akvarij.net/index.php/teraristika-othermenu-179/gmazovi-othermenu-176/742-malpolon-insignitus> (pristup 6.10.2017.)
- "Marko skače". *Moj video*. <http://www.mojvideo.com/video-marko-skace-marko-skace/ae8ce3e09241c5ce851f> (pristup 20.07.2016.)
- Matković, Vladislav. 2010. *Izveštaj sa akcije na Kalin-BiH 26. – 28.11.2010*.
http://www.pdpobeda.rs/mali_izvestaji/kalin10/kalin10.html (pristup 10.06.2017.)
- Mitologija BiH: "Vile". *Bosniam Magic*.
<http://magic.bosnianforum.com/t136p15-mitologija-bosne-i-hercegovine> (pristup 8.08.2017.)
- Mrgić, Katica. 2012. "Pučko vremenoslavlje ili pučka meteorologija". *selo.hr*.
<http://selo.hr/pucko-vremenoslavlje/> (pristup 1.08.2016.)
- Mujičić, Gojko i Bojan Bader. 2012. *Rječnik arhaizama*.
https://sr.wiktionary.org/sr-el/%D0%A0%D1%98%D0%B5%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B0%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D0%BC%D0%B0 (pristup 10.10.2017.)
- "Nazivi za mjesece u raznim jezicima". *Wiktionary*.
https://hr.wiktionary.org/wiki/nazivi_za_mjesece_u_raznim_jezicima (pristup 4.09.2017.)
- Oriflamme*. <http://www.heraldica.org/topics/france/oriflamm.htm> (pristup 31.07.2016.)

- "Osnutak Župe". 2009. *Župa Sv. Margarete, djevice i mučenice. Donja Dubrava*.
<http://www.donjadubrava.hr/zupa/svmargareta.html> (pristup 27.10.2017.)
- Órtilos. <http://ortilos.hu/turizmus/turizmus> <http://nagyvofely.hu/ortilos/templomok> (pristup 1.09.2017.)
- Órtilos templomok. <http://miserend.hu/templom/4935> (pristup 1.09.2017.)
- "Pelješki dekanat". *Dubrovačka biskupija 'Od ljudi za ljude'*. http://www.dubrovačka-biskupija.hr/portal/index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=139&Itemid=607
 (pristup 7.09.2017.)
- Petrić, Hrvoje. 2008. "O najstarijim tragovima naseljenosti u istočnom Međimurju". *HPP*.
<http://povijest.net/o-najstarijim-tragovima-naseljenosti-u-istocnom-medimurju/> (pristup 8.08.2017.)
- Plas, Pieter. 1999. "Nekoliko aspekata simbolike vučjih usta u srpskim običajima i verovanjima". *Projekat Rastko – Biblioteka srpske kulture na internetu: Antropologija i etnologija*.
https://www.rastko.rs/antropologija/pplas-vucja_usta.html (također i *Kodovi slovenskih kultura* 4: 184-212) (pristup 1.08.2016.)
- Popić, Ante. 2012a. *Narodni.NET: Narodna vjerovanja kod rođenja djeteta*.
www.narodni.net/narodna-vjerovanja-kor-rodenja-djeteta/ (pristup 20.06.2016.)
- Popić, Ante. 2012b. *Narodni.NET: Narodna vjerovanja u vezi roditelja*.
www.narodni.net/narodna-vjerovanja-vezi-roditelja/, (pristup 20.06.2016.)
- Posavski rječnik*.
www.tolisa.info/index.php?option=com_glossary&func=display&letter=K&Itemid=89&catid=20&page=1
 (pristup 3.08.2016.)
- "Poznate i nepoznate legende o Zagrebu i okolici: Prošćenje".
<http://narodni.net/poznate-nepoznate-legende-zagrebu-okolici/>. *narodni.NET: tradicija i običaji* (pristup 15.06.2017.)
- Primorac, Dragan [et al]. 2011. *Y kromosom i genetsko podrijetlo Hrvata*.
http://www.draganprimorac.com/wp-content/uploads/2011/08/Y-kromosom_web.pdf.³⁶¹
 (pristup 10.05.2016.)
- "Repatice u povijesti – Noć kada se čekao smak svijeta...". *Zvezdarnica: Nešto važno događa se u svemiru*. 2015. <http://www.zvezdarnica.com/mediji/skrinjica/repatice-u-povijesti-noc-kada-se-cekao-smak-svijeta/2238> (pristup 4.05.2016.)
- Rhesos*. <http://www.theoi.com/Potamos/PotamosRhesos.html> (pristup 10.04.2016.)
- Ridderstad, Marianna. 2009. "Evidence of Minoan Astronomy and Calendrical Practices". *History of*

³⁶¹ Tekst je prijevod rada preuzet iz *Croatian Medical Journal* (2011/52: 225-34), službenog časopisa *International Society of Applied Biological Sciences (ISABS)* povodom održavanja »7th ISABS Conference in Forensic, Anthropologic and Medical Genetics and Mayo Clinic Lectures in Translational Medicine« 20.-24.06.2011.

Astronomy Discussion Group. Morgantown: West Virginia University.
<https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/0910/0910.4801.pdf> (pristup 4.07.2017.)

"Rota". *Wiktionary*. <http://en.wiktionary.org/wiki/rota> (21.06.2017.)

Sjöstedt, Brigitta. 2017. *Lady's Bedstraw*. <https://www.flickr.com/photos/bigganbivi/35917319715>
 (pristup 29.09.2017.)

"St. Lelia". *Catholic Online*. http://www.catholic.org/saints/saint.php?saint_id=707 (pristup 25.07.2016.)

"Sv. Margareta djevica i mučenica". 2009. *Župa Sv. Margarete, djevice i mučenice. Donja Dubrava*.
<http://www.donjadubrava.hr/zupa/svmargareta.html> (pristup 27.10.2017.)

"Szpiglasowy Wierch, entering heaven from above". 8.06.2012. *The gems of the Polish High Tatras: Carpathians – High Tatras/Vysoké Tatry*. <http://www.summitpost.org/the-gems-of-the-polish-high-tatras/794261> (pristup 20.01.2016.)

Šašelj, Ivan. 1906. *Bisernice iz belokranjskega narodnega zaklada I*.
https://sl.wikisource.org/wiki/Bisernice_iz_belokranjskega_narodnega_zaklada_I (pristup 1.08.2016.)

Šimac, Marko. 2007. "Orion neosporni vladar zimskog neba". *Zvezdarnica*.
<http://www.zvezdarnica.com/astronomija/zanimljivosti/orion-neosporni-vladar-zimskoga-neba/154>
 (pristup 6.05.2016.)

"The Iris Flower". *Names of Flowers*. <http://www.namesofflowers.net/iris-flowers.html>
 (pristup 22.06.2016.)

"Trident". *Internet Encyclopedia of Ukraine*.
<http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CT%5CR%5CTrident.htm>
 (pristup 6.05.2016.)

"Trojeglava". <http://hr.wikipedia.org/wiki/Trojeglava> (pristup 5.07.2017.)

Venera. <https://hr.wikipedia.org/wiki/Venera> (pristup 4.05.2016.)

Venerine mijene. https://hr.wikipedia.org/wiki/Venerine_mijene (pristup 4.05.2016.)

Wilkinson, Lady. 1858. "The Iris, Flag. Iris. Part 1". *Weeds and Wild Flowers*. London: John Van.
<http://chestofbooks.com/flora-plants/weeds/Wild/The-Iris-Flag-Iris.html> (pristup 30.07.2016.)

Wilkinson, Lady. 1858. "The Iris, Flag. Iris. Part 2". *Weeds and Wild Flowers*. London: John Van Voorst.
<http://chestofbooks.com/flora-plants/weeds/Wild/The-Iris-Flag-Iris-Part-2.html> (pristup 30.07.2016.)

Wilkinson, Lady. 1858. "The Iris, Flag. Iris. Part 3". *Weeds and Wild Flowers*. London: John Van Voorst.
<http://chestofbooks.com/flora-plants/weeds/Wild/The-Iris-Flag-Iris-Part-3.html> (pristup 30.07.2016.)

Yeşilirmak. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Ye%C5%9Fil%C4%B1rmak> (pristup 22.01.2016.)

Zapa, Karl Wladislaw. 1840. "O duševném a básnickém životé lidu polského". *Časopis Českého Museum*
 14/1: 19-62.

<https://books.google.hr/books?id=dHZGAAAcAAJ&pg=PA44&lpg=PA44&dq=leluja&source=bl&ots=ILO2pU88zx&sig=jMoKqya2-rQAU2BmivbV9BGcF9w&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwiS3LS9mZLOAhWKOxoKHd0NAiY4PBDoAQhQMAg#v=onepage&q=leluja&f=false> (pristup 7.08.2016.)

"Zmajevno oko". *Rogoznica*. <http://loverogoznica.eu/hr/zmajevno-oko/> (pristup 1.08.2016.)

1.3. ZVUČNA I ZVUČNO-SLIKOVNA IZDANJA

ur. Bezić, Jerko. [et al]. 1974. *Da si od srebra, da si od zlata*. Zagreb: Jugoton [CD].

Burić, Domagoj Božidar. 2011. "Ljudevit i Borna, Vladislav i Mislav". *Hrvatski kraljevi* (1. epizoda). Zagreb: HRT. [DVD]

Čaleta, Joško, ur. 2003. *LADO: Preveliku radost navišćujem vama*. Zagreb: Aquarius Records, HRT [CD].

Katičić, Mato. 2005. *KU Zlatopas Smokovljani – Visočani: Svatovski običaji Primorski običaji Badnjeg dana, Božića i Šćepan dana* [DVD].

Kries. 2004. *Ivo i Mara*. Kutina: Kopito Records [CD].

Lado. 1998. *Lado: Iz hrvatske narodne glazbene riznice / From the Treasure of Croatian Folk Music*. Zagreb: Memphis [CD].

Lado. 2012. *Iz kajkavskih krajeva / Folk Dances and Songs from Northwestern Croatia*, vol. 3 i 4. Zagreb: Lado, HRT, Aquarius Records [CD].

Potočnik, Anđela. 2003. *Zorja, moja zorja*. Zagreb: LADO, HRT, Aquarius Records [CD].

Ribak, Jurij. 2004. *Etnička muzika Ukrajine: Tradicijska muzika Zapadnog Polesja*. Sveukrajinsko društvo Prosvita [CD].

1.4. NEOBJAVLJENA RUKOPISNA I DRUGA GRAĐA

Andres, Dragutin. *Sabrane pjesme (s notnim zapisima) 1927.-1930*. Zagreb: OE HAZU, NZ 123.

Bango, Marija. 1981. *Kre Drave pred 60-100 let*. Zagreb: IEF, Rkp. 1018/1981.

Bonifačić Rožin, Nikola. 1957. *Folklor Međimurja*. Zagreb: IEF, Rkp 266/1960.

Bonifačić Rožin, Nikola. 1959. *Folklorna građa Kotoribe i okolice*. Zagreb: IEF, Rkp 360/1960.

Deželić, Đuro. 1859. "Kajkavske pjesme: Pjesme magjarskih Hrvatah (br. 151-165)", "Kajkavske pjesme: Pjesme iz Megjumurja (br. 356-359)". U *Hrvatske narodne pjesme puka štokavskoga i kajkavskoga I i II*. OE HAZU MH 186. Zagreb: IEF prijepis.

Dolenčić, Andrija. 1952. *Kršćanski misteriji i blagdani kao centri za okupljanje narodnih običaja*,

- vjerovanja i praznovjerja. OE HAZU, NZ 120b.
- Dolenčić, Andrija. 1952. *Kršćanski misteriji i blagdani kao centri za okupljanje narodnih običaja, vjerovanja i praznovjerja*. OE HAZU, NZ 120c.
- Dolenčić, Andrija. 1952. *Međimurski narodni običaji i vjerovanja*, II. dio. OE HAZU, NZ 132.
- Dolenčić, Andrija. 1952. *Pretkršćanski ostaci i kršćanski elementi u međimurskim narodnim običajima i vjerovanjima u okviru hrvatskog i inog folklora na kugli zemaljskoj*. Zagreb: OE HAZU, NZ 120a.
- Dolenčić, Andrija. 1952. *Pretkršćanski ostaci i elementi u međimurskim narodnim običajima i vjerovanjima u okviru hrvatskog i inog folklora na kugli zemaljskoj*. OE HAZU, NZ 120d.
- Eperjessy, Ernő. 1959. *Pjesme prekomurskih Hrvata okolice Örtilosa*. Mgtf. IEF A 33, A 34, A 35
- Eperjessy, Ernő. 1963. *Pjesme u Legradskoj Gori (Szentmihályhegy) (...), Mađarska*. Mgtf. C 23.
- Eperjessy, Ernő. 1963. 1964. *Pjesme prekomurskih Hrvata okolice Örtilosa*. Mgtf. IEF 31 A.
- Eperjessy, Ernő. 1964. *Pripovijetke i pjesme Hrvata (...), Mađarska*. Mgtf. IEF. C 22.
- Janković, Slavko. 1955. *Narodne pjesme iz Nijemaca u Slavoniji*. Zagreb: JAZU, IEF N 213/57, br. 20/15358 (duplikat).
- Lovrenčević, Zvonimir. 1958. Rkp. 1538/407 5 (preuzeta signatura nepoznatog podrijetla).
- Lulić, Jasenka. 1990. *Odnos muškarac – žena simboliziran u svadbenim običajima u Kalima (otok Ugljan)*, magistarski rad. Kali: Narodna knjižnica.
- Mikac, Alikšij. 1873. *Običaji o svadbi i božićnih blagdanah u sv. Martinu (Pomorje) u Medjimurju*. Zagreb: OE HAZU, SZ 16.
- Stepanov, Stjepan. 1958. *Narodne pjesme, priče, pitalice i zagonetke, dječje brojalice, svatovski običaji; Dubrovačko primorje i otok Šipán*. Rkp. IEF 331 sv. 3.
- Šafarić, Ines. 2002. *Međimurje*. Zagreb: KHUK Odsjeka za kroatistiku FFSZ.
- Šipuš, Andrea. 2012. *Etnografski zapisi o Komarevu*. Komarevo: A. Šipuš.
- Trstenjak, Stanko. *Rukopis (1995. – 1998.) iz Žabnika*. Žabnik: autor, MMČ, L- Bajuk.
- Upitnice EA OEKA FFSZ: br. 133 »Svečanosti pastira«, br. 134 »Godišnje vatre«, br. 136 »Čestitanje, polaznik, ophodi i igre u božićno i novogodišnje doba«, br. 142 »Vještice, vile suđenice«, br. 143 »Neka druga natprirodna bića i pojave«, br. 145 »Vjerovanja i pričanja o nekim životinjama, njemušti jezik«, br. 147 »Dúga i zvijezde u vjerovanju«
- Međimurje: Dekanovec BH 132 1737, Donji Hrašćan BH 321 1674, Goričan BH 324 47, Kotoriba Bh 331 1761, Lopatinec Bg 143 1740, Macinec Bg 331 473, Mala Subotica Bg 441 475, Martinuševac BG 242 143, Otok bh 111 130, Sivica Bg 241 1739, Sv. Marija BH 434 705, Sv. Martin na Muri ag 343 142;
- Prekmurje: Bodonci AG 332 227, Cankova Af 442 998, Lehekovec AG 433 1445; Lendava-Dolnji Lakoš ag 324 237, Hotiza ag 341 407 i Kobilje Ag 343 848, Murska Sobota-Beltinci aG 412 995,

Bodonci AG 332 227, Bogojina aG 222 222, Dolenci AG 222 1421, Krog aG 141 408, Kuzma AG 113 1286, Mačkovci AG 322 1227 i Rogaševci Af 243 1456

Žagar, Eleonora. 1991. *Svatovski običaji u selu Feričanci*. Zagreb: KHUK Odsjeka za kroatistiku FFSZ.

Žganec, Vinko. 1947.-1948. *Narodne popijevke Hrvatskog zagorja* (rukopis N 288), vol. VI. Zagreb: IEF.

1.5. KAZIVAČI

Bagur Vidoslav iz Metkovića, etnokoreolog i plesni pedagog, rođ. 1938. u Metkoviću (zabilježeno 20.07.2003.)

Bajsić, Agata iz Čakovca; drugi podaci nepoznati (zabilježeno 1996.)

Bajuk, Katarina iz Zasadbrega, učiteljica u miru rođ. 1943. u Malom Mihaljevcu (zabilježeno 29.08.2014.)

Cacan, Fikret iz Zagreba, književnik i prevoditelj, rođ. 1958. u Zenici (zabilježeno 7.08.2011.)

Farkaš, Terezija iz Malog Mihaljevca, poljoprivrednica u miru, rođ. 1932. u Malom Mihaljevcu (zabilježeno 27.02.2004.)

Glavina, Đuro iz Miklavca, rođ. 1930. u Miklavcu (zabilježeno 26.08.2015.)

Grahovec, Franciska iz Mačkovca, rođ. Peras 1922. u Šenkovcu (zabilježeno 23.03.2002.)

Hirnyk, Oleh, gkt. svećenik iz L'viva, rođ. 1968. u L'vivu (02.09.2011.)

Horvat, Slavica iz Jurovca, kućanica, rođ. 1937. u Jurovcu Berečevcu (zabilježeno 19.03.2011.)

Hrlec, Anica iz Kamešnice, prof. fizike, rođ. 1972. u Križevcima (zabilježeno 28.07.2014.)

Hrženjak, Irma iz Kapelščaka, kućanica, 1958. u Kapelščaku (zabilježeno 19.03.2011.)

Jakopić, Martin iz Železne Gore, građ. poduzetnika i vinara u miru, rođ. 1940. u Železnoj Gori (zabilježeno 18.06.2012.)

Jambrečić, Zlata iz Čakovca, učiteljica; drugi podaci nepoznati (zabilježeno 1996.)

Jauk, Anica iz Kotoribe, učiteljica u miru, rođ. 1940. u Kotoribi (zabilježeno 15.09.2015.)

Jembrih, Zvezdana iz Zagreba, restoratorica i povj. umjetnosti, rođ. 1966. u Zagrebu (zabilježeno 13.02.2012.)

Kapun, Vladimir iz Čakovca, prof. povijesti u miru, rođ. 1927. u Čakovcu (zabilježeno 29.09.2017.)

Katičić, Ivana iz Smokovljana, domaćica, rođ. 1936. u Smokovljanima (6.06.2014.)

Katičić, Mato iz Smokovljana, voditelj KU *Žutopas* Smokovljani-Visočani i vlasnik OPG »Mato Katičić« u Smokovljanima, rođ. 1960. u Smokovljanima (zabilježeno 25.01.2013.)

Kedmenec, Marija iz Sv. Marije; drugi podaci nepoznati (zabilježeno 1996.)

Kipre, Ivica iz Dubrovnika, etnolog i povj. umj., rođ. 1984. u Konavlima (zabilježeno 11.12.2013.)

Klarić, Vinko iz Sv. Marije; drugi podaci nepoznati (zabilježeno 1996.)

Klobučarić, Ana iz Knezovca, kućanica iz Knezovca, rođ. 1938. u Knezovcu (zabilježeno 20.06.1998.)

Kolar, Marta iz Baranjskoga Petrova Sela, rođ. 1941. u Baranjskom Petrovom Selu (zabilježeno 1985.)

Konjuh, Ivana iz Zagreba, prevoditeljica, rođ. 1990. u Dubrovniku (zabilježeno 30.12.2016.)

Kovačić, Marija iz Pribislavca; drugi podaci nepoznati (zabilježeno 1996.)

Krištofić, Anika i Gabrijela Novak iz Stanetinca, kućanice rođ. 1942. i 1943. (zabilježeno 4.07.2011.)

Krnjak, Josip iz Okruglog Vrha, zdravstveni djelatnik, rođ. 1982. u Čakovcu (zabilježeno 11.06.2012.)

Krnjak, Lucija iz Mačkovca, kućanica, rođ. 1940. u Novakovcu (zabilježeno 25.02.2011.)

Lovrec, Franjo iz Sv. Urbana, prof. glazbene kulture i vinar u miru, rođ. 1944. u Preseki (zabilježeno 29.09.2012.)

Makovec, Stjepan Pišta iz Grabrovnika, umirovljeni glazbenik, rođ. 1942. u Grabrovniku (zabilježeno 18.03.2011.)

Mihalac, Marija iz Sv. Marije; drugi podaci nepoznati (zabilježeno 1996.)

Novak, Dragutin iz Zasadbrega, trgovac u miru, rođ. 1925. u Zasadbregu (zabilježeno 19.03.2011.)

Novak, Gabrijela iz Stanetinca, kućanica, rođ. 1943. u Stanetincu (zabilježeno 13.09.2012.)

Oblizalo, Kate iz Smokovljana, rođ. 1922. (zabilježeno 16.03.2014.)

Petric, I. iz Orehovca, domaćica, rođ. 1953. u Orehovcu (zabilježeno 30.11.2016.)

Pajvot, Julijana iz Zebanec Sela, kućanica, rođ. 1941. u Zebanec Selu (zabilježeno 18.03.2011.)

Pongrac, Franjo iz Sv. Marije; drugi podaci nepoznati (zabilježeno 1996.)

Ratković, Jele iz Dola, konobarica u miru, rođ. 1934. (zabilježeno 21.12.2015.)

Rihtarić, Dragica iz Zlatara, učiteljica (zabilježeno 2012.)

Srša, Franjo iz Sv. Urbana, poljoprivrednik, rođ. 1940. u Sv. Urbanu (zabilježeno 15.08.2012.)

Sykora, Ljubomyr iz Stryja, dipl. ing. građevine u miru, rođen 1945. u Gaji Nyšni kod Drogobyča (zabilježeno 27.08.2011.)

Šimunko, Jožica iz Čakovca, novinar, rođ. 1952. u Velesu (zabilježeno 29.09.2012.)

Škorjanec, Jelena iz Sv. Urbana, kućanice, rođ. 1943. u Martinovskom Vrh (zabilježeno 17.08.2012.)

Škvorc, Marija iz Sv. Urbana, kućanica, rođ. 1930. u Martinovskom Vrh (zabilježeno 14.08.2012.)

Toncheva, Veselka iz Sofije, etnomuzikologinja, rođ. 1973. u Sofiji (zabilježeno 18.11.2015.)

Tuksar, Marija iz Vratišince, domaćica i poljoprivrednica, rođ. 1939. u Vratišincu (zabilježeno 2007.)

Žužul, Ante iz Grubina, knjižar u miru, rođ. 1946. u Grubinama (zabilježeno 22.04.2013.)

Wilczyński, Orest-Dmitro iz L'viva, grk.-kat. svećenik i doktorand etnologije, rođ. 1974. u Zoločivu (zabilježeno 13.05.2011.)

2. PRILOZI

2.1. POPIS KRATICA

akad. = akadski

amer. = američki

alb. = albanski

alt. = altajski

arap. = arapski

arg. = argolski

ant. = antički

atič. = atički

austr. = austrijski

avest. = avestički

avar. = avarski

avest. = avestički

bab. = babilonski

bač. = bački

balk. = balkanski

balk.-kavk. = balkansko-kavkaski

balt. = baltički

baltoslav. = baltoslavenski

banij. = banijski

bavar. = bavarski

bilog. = bilogorski

bilj. = bilješka

bizant. = bizantski

bjrus. = bjeloruski

bos. = bosanski

br. = broj

bug. = bugarski

bug.-hrv. = bugarsko-hrvatski

crnog. = crnogorski

češ. = češki

dalm. = dalmatinski
dalm.-dubr. = dalmatinsko-dubrovački
dan. = danski
deset. = desetljeće
dijal. = dijalektalni
dluž. = donjolužički
drug. = druga, drugi, drugo
dubr. = dubrovački
dubr.-dalm. = dubrovačko-dalmatinski
egip. = egipatski
engl. = engleski
est. = estonski
etr. = etruščanski
fen. = fenički
fin. = finski
folk. = folklorni
fran. = franački
franc. = francuski
g. = godina
gal. = galski
germ. = germanski
gl. = glagol
gluž. = gornjolužički
got. = gotski
gradišć. = gradišćanski
grč. = grčki
grkat. = grkokatolički
gruz. = gruzijski
gudž. = gudžaratski
herc. = hercegovački
het. = hetitski
hind. = hindski
hotsak. = hotanskosakanski
hrv. = hrvatski

hrv.-avar. = hrvatsko-avarski
hrv.-bos.herc. = hrvatsko-bosanskohercegovački
hrv.-dalm. = hrvatsko-dalmatinski
hrv.-kar. = hrvatsko-karaševski
hrv.-kavk. = hrvatsko-kavkaski
hrv.-rek. = hrvatsko-rekaški
hrv. usm. knj. = hrvatska usmena književnost
hun. = hunski
hun.-tur. = hunsko-turski
i dr. = i drugo
i sl. = i slično
iarij. = istočnoarijski
ibalk. = istočnobalkanski
ibos. = istočnobosanski
ičeš. = istočnočeški
id. br. = identifikacijski broj
ie. = indoeuropski
ieur. = istočnoeuropski
igerm. = istočnogermanski
iherc. = istočnohercegovački
ihrv. = istočnohrvatski
iiran. = istočnoiranski
ijadr. = istočnojadranski
ikav. = ikavski
ilir. = ilirski
ilir.-slav. = ilirsko-slavenski
ilir.-trač. = ilirsko-trački
ind. = indijski
ind.-iran. = indijsko-iranski
indij. = indijanski
indij.-amer. = indijansko-američki
indoarij. = indoarijski
indoiran. = indoiranski
iprim. = istočnoprimorski

ir. = irski
iran. = iranski
iran.-sarm. = iransko-sarmatski
isl. = islandski
islav. = istočnoslavenski
ist. = istarski
išved. = istočnošvedski
ital. = italški
itd. = i tako dalje
ived. = istočnovedski
izd. = izdanje
izm. = izmijenjeno
jkavk. = južnokavkaski
jmađ. = južnomadžarski
jpolj. = južnopoljski
jslav. = južnoslavenski
jukagir. = jukagirski
jveleb. = južnovelebitski
K. = kraljevina
kajk. = kajkavski
kar. = karaševski
kastav. = kastavski
kat. = katalonski
kaz. = kazaški
kavk. = kavkaski
kaz. = kazivač
kelt. = keltski
kimr. = kimrijski
knj. = knjiga
kr. = krajem
lat. = latinski
latv. = latvijski
lič. = lički
lit. = litavski

lot. = lotavski
m. = motiv
mađ. = mađarski
mak. = makedonski
mal.-azij. = maloazijski
međ. = međimurski
meks.-amer. = meksičko-američki
mezop. = mezopotamski
mik. = mikenski
min. = minojski
mol. = moliški
m. r. = muški rod
mong. = mongolski
mong.-turk. = mongolsko-turkmenski
morav. = moravski
neie. = neindoeuropski
neizm. = neizmijenjeno
nord. = nordijski
norv. = norveški
nostr. = nostratički
nostr. jukagir. = nostratički jukagirski
npr. = na primjer
n. v. = nadmorska visina
njem. = njemački
o. = oko
op. a. = opaska autora
oset. = osetski
p. = pjesma, popijevka
pandž. = pandžapski
perz. = perzijski
pie. = praidoeuropski
pkrt. = prakrtski
poč. = početak, početkom, početni
podr. = podravski

pogl. = poglavlje
pol. = polovica
polj. = poljski
pont. = pontski
pos. = posavski
pr. Kr. = prije Krista
pragerm. = pragermanski
prahrv. = prahrvatski
prakt. = praktski
praslav. = praslavenski
predie. = predindoeuropski
predslav. = predslavenski
prekm. = prekmurski
prim. = primorski
prof. = profesor(ica)
prom. i dop. izd. = promijenjeno i dopunjeno izdanje
proto-hrv. = proto-hrvatski
rim.-njem. = rimsko-njemački
rom. = romanski
rkp. = rukopis
Rkt. = rimokatolički
rođ. = rođen(a)
rum. = rumunjski
rus. = ruski
ruten. = rutenski
s. o. = sine origin, bez izvora (nepoznat izvor)
sarm. = sarmatski
sind. = sindski
sir. = sirijski
sir.-fen. = sirijsko-fenički
sjafr. = sjevernoafrički
sjdalm. = sjevernodalmatinski
sjeur. = sjevernoeuropski
sjiran. = sjeveroiranski

skavk. = sjevernokavkaski
skit.-iran. = skitsko-iranski
skr. = sanskrtski
slav. = slavenski
slav.-got. = slavensko-gotski
slov. = slovenski
sl. = slovački
sr. = sredina, sredinom, središnji
srdalm. = srednjodalmatinski
srkavk. = srednjokavkaski
srperz. = srednjoperzijski
srp. = srpski
sšved. = sjevernošvedski
st. = stoljeće
stbos. = starobosanski
stgrč. = starogrčki
stegip. = staroegipatski
stind. = staroindijski
stiran. = staroiranski
stnord. = staronordijski
stperz. = staroperzijski
str. = stranica
stslav. = staroslavenski
stur. = staroturski
stvnj. = staroviskokonjemački
sum. = sumerski
sv. = svezak
sveslav. = sveslavenski
škot. = škotski
šp. = španjolski
štaj. = štajerski
šved. = švedski
švic. = švicarski
tal. = talijanski

tis. = tisućljeće
tj. = to jest
trač. = trački
tung. = tunguski
tur. = turski
turk. = turkijski
trad. = tradicijski
tzv. = takozvani
ukr. = ukrajinski
ukr.-rum. =ukrajinsko-rumunjski
ur. = urednik
v. = vidi
v. n. = vlastita naklada
var. = varijantni
varj.-rus. = varjaško-ruski
ved. = vedski
vel. = velški
zag. = zagorski
zbalk. = zapadnobalkanski
zčeš. = zapadnočeški
zengl. = zapadnoengleski
zjadr. = zapadnojadranski
zkelt. = zapadnokeltski
zslav. = zapadnoslavenski
zukr. = zapadnoukrajinski
ž. r. = ženski rod

2.2. POPIS OZNAKA

AMZ Arheološki muzej Zagreb
CR Croatia Records
DAM Državni arhiv Međimurje
DHK Društvo hrvatskih književnika
DNK deoksiribonukleinska kiselina
EA Etnološki atlas
EA Up. X Upitnica br. X Etnološkog atlasa OEKA FFSZ
EB Encyclopedia Britannica
EMZ Etnografski muzej Zagreb
FA folklorni ansambl
FFSZ Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
FNRJ Federativna narodna republika Jugoslavija
GK KGZ Gradska knjižnica Knjižnica grada Zagreba
GM gradski muzej
GZH Grafički zavod Hrvatske
HAD Hrvatsko arheološko društvo
HAZU Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
HBL Hrvatski biografski leksikon
HDS Hrvatsko društvo skladatelja
HE Hrvatska enciklopedija
HED Hrvatsko etnološko društvo
HFD Hrvatsko filološko društvo
HGU Hrvatska glazbena unija
HKD hrvatsko književno društvo
HN Hrvatske novine
HNS Hrvatska sveučilišna naklada
HPP Hrvatski povijesni portal
HRČ Hrvatski radio Čakovec
HRT Hrvatska radio-televizija
HSO Hrvatski slavistički odbor
HSS Hrvatska seljačka stranka
I istok

IARH Institut za arheologiju Zagreb
IEF Institut za etnologiju i folkloristiku
IHJJ Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
IK izdavačka kuća
IKD Istarsko književno društvo
IZFI Institut za folklorna istraživanja
J jug
JAZU Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
JI jugoistok
JZ jugozapad
KHUK Katedra za hrvatsku usmenu književnost
KNZČ Knjižnica Nikola Zrinski Čakovec
KPD kulturno-prosvjetno društvo
KPSH Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske
KSH Kulturni sabor Hrvatske
KU kulturna udruga
KUD Kulturno-umjetničko društvo
KUJK Katedra za ukrajinski jezik i književnost
KUKOK (FFSZ) Katedra za usmenu književnost Odsjeka za kroatistiku (FFSZ)
LZ Leksikografski zavod
MASZ Muzička akademija Sveučilišta u Zagrebu
MEF Međimurski festival
MF međunarodni folklor
MGK Muzej grada Koprivnice
MH Matica hrvatska
MIC KDZ Muzički informativni centar Koncertne direkcije Zagreb
MMČ Muzej Međimurja Čakovec
MZ mjesna zajednica
NDH Nezavisna država Hrvatska
NK nakladnička kuća
NO Nakladni odjel
NSB Nacionalna sveučilišna biblioteka
NSK Nacionalna sveučilišna knjižnica
NZ MH Nakladni zavod Matice hrvatske

OA Odsjek za arheologiju
OE HAZU HAZU Odjel za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti
OEKA (FFSZ) Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju FFSZ
OMH Ogranak Matice hrvatske
OMHČ Ogranak Matice hrvatske Čakovec
OO organizacijski odbor
OP općinsko poglavarstvo
OŠ osnovna škola
PD povijesno društvo
PDS poslijediploski studij
PMF Prirodno-matematički fakultet
RH Republika Hrvatska
RTZ Radio-televizija Zagreb
S sjever
Kraljevina SHS Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca
S-J sjever-jug
SAZU Slovenska akademija znanosti in umetnosti
SFRJ Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
SI sjeveroistok
SSSR Savez Socijalističkih Sovjetskih Republika
SZ sjeverozapad
SZS stručno-znanstveni skup
ŠK Školska knjiga
TO Tamburaški orkestar
UEA Upitnica Etnografskog atlasa
UFČ Učiteljski fakultet Čakovec
UFSZ Učiteljski fakultet sveučilišta u Zagrebu
KUJK Katedra za ukrajinski jezik i književnost
UM Udruga Matapur
UO upravni odbor
VUŠ Viša učiteljska škola
Z zapad
ZD zavičajno društvo
ZHP FFSZ Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

ZIF Zavod za istraživanje folklore (danas IEF)

ZNŽO Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena

ZSS znastveno-stručni skup

ŽU župni ured

ŽUBDM Župa Uznesenja Blažene Djevice Marije

3. ŽIVOTOPIS AUTORICE I IZBOR OBJAVLJENIH VAŽNIJIH RADOVA

Lidija Bajuk rođena je 1965. u Čakovcu. Diplomirala je 1988. na VUŠ u Čakovcu, a naknadno u NSB u Zagrebu 1996. g. Radila je kao učiteljica u OŠ Lopatinec (1988. – 1991.) i III. OŠ Čakovec (1991. – 1998.), glazbena urednica u ŠK (2006./07.) i profesionalna umjetnica (1998. – 2012.). Objavila je 7 knjiga pjesama i 4 proze te 7 nosača zvuka. Domovinu je u inozemstvu predstavljala na 40 festivala i 20 dana hrvatske kulture. Nagrađivana je za umjetničko stvaralaštvo³⁶². Etnologiju i antropologiju diplomirala je na FFSZ 2009., potom upisavši PDS hrvatske kulture. U IEF-u je zaposlena od 2012. g. Izlagala je na 24 stručno-znanstvena skupa, od kojih je 2 potakla i suorganizirala³⁶³, a trima je bila u OO³⁶⁴. Objavila je 13 znanstvenih i dvadesetak stručnih radova. Potakla je terenska istraživanja u Međimurju, Dubrovačkom primorju, na Dugom otoku te u cetinskom, kalničkom i zlatarskom kraju, a od 2014. *VestaFesta – Festival ženskoga tradicijskog glazbovanja* u Vrpolju. Autorica je e-stranice *Virtaulni muzej tradicijske glazbe Međimurja* (2009.) i dvojezične e-izložbe *O tradicijskoj glazbi Međimurja i oko nje* (2013.), suautorica je izložbe *Istraživački projekt: Etimologija, predaje i mitska bića kalničkog kraja* (2016.). Sudjelovala je u nominaciji međimurske popevke za *Listu nematerijalnoga kulturnog dobra RH* (2013.) i za *UNESCO Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine* (2017.). Scenaristica je etnografskog filma *Nagrišpane traverse* Ante Rozića. Članica je MH, DHK-a, HDS-a, HED-a i ISFNR-a. Izabrana je u UO MH (2010. – 2014.) i UO DHK (2005. – 2006; 2017. –). Predsjedica Udrugom Matapur koju je osnovala 2007. g. Od 2015. pročelnica je Odjela za arheologiju i etnologiju MH. Uže područje znanstvenog interesa su joj hrvatska kultura, usmena književnost, koledavanje, bajoslovlje, zoofolkloristika i mitska botanika.

³⁶² Za književnost: 1. nagrada *Goran* 1991., *Fran Galović* 2000., *Josip Sever* 1999., *Kajkavska popevka* 2006.; za glazbu: *Famus* 1987., *Zlatna plaketa Grada Čakovca* 1998., *Kaštela* 1999., *Večernjakova ruža* 2001., *Porin* 2006. i 2015., MEF 2010., *MF huculskog folklor* 2011. i *F. K. Kuhač* 2014.

³⁶³ *Na bregima, med vodami – na tragu mitske, povijesne i duhovne baštine gornjeg Međimurja*, Štrigova, 2012., *Hrvatska kajkavska glazbena baština*, Zagreb, 2012.

³⁶⁴ SZS »Na bregima, med vodami – na tragu mitske, povijesne i duhovne baštine gornjeg Međimurja« s međunarodnim sudjelovanjem (Štrigova, 28.-29.09.2012.), SZS »Hrvatska kajkavska glazbena baština« (Zagreb, 21.-22.11.2012.) i ZSS »Baština i festivali: Povijesni razvoj, festivalski okviri i suvremene tendencije smotri i festivala tradicijske kulture u Hrvatskoj« (Zagreb, 17.05.2016.)

Popis važnijih znanstvenih radova u zadnjih pet godina:

- "Rijeka Drava i njezina pritoka Mura kao zavičajne, granične i mitske vode u tradicijskom pjesništvu Međimurja i susjednih kajkavskih područja". 2017. U *Podravina 31 (The History of River Drava – Link between Regions / Povijest rijeke Drave – Poveznica među regijama)*. D. Feletar, ur. Koprivnica: Meridijani, 81-96.
- "Etnografski slikopis Ivana Generalića". 2016. U *Ivan Generalić: Djelo, život, vrijeme (Hlebine, 20. i 21. studenog 2014.)*. R. Čimin, ur. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 150-158.
- "Sveta vinska gora – kozmogonijsko mjesto zajedništva i dijeljenja". 2016. U *Putovima europske nematerijalne baštine u 21. stoljeću: sv. Martin, simbol dijeljenja / Sur les chemins européens du patrimoine immatériel au XXIe siècle: saint Martin, symbol du partage*. A. Zaradija Kiš i I. Sabotič, ur. Zagreb: IEF, KC sv. Martin – Hrvatska / Centre culturel saint Martin – Croatie, 231-264.
- "Njemušti jezik u hrvatskoj usmenoj književnosti". 2015. *Pajsjevi četenija, Slavistika* 53: 169-182.
- "Magija i prežici vračarstva u hrvatskim tradicijskim vjerovanjima i postupcima s rođiljom". 2012. *Ethnologica dalmatica* 19: 101-140.
- "I božica boga porodi". 2014. U *Znanstveni skup: Ljubo Stipišić Delmata (1938. – 2011.) – obrisi stvaralaštva i identiteta*. D. Miščin i I. Pehar, ur. Zadar: Zaklada Ljubo Stipišić Delmata, 249-261.
- "Hrvatski tradicijski napjevi Međimurja na tragu Havelockovih kognitivno-lingvističkih koncepata". 2014. *Anafora, časopis o književnosti* I/1: 13-35.
- "Ususret etnomuzikološkim usporedbama tradicijskih napjeva iz Međimurja i drugih hrvatskih područja s tradicijskim napjevima iz Ukrajine". 2013. U *Etnogeneza Hrvata i Ukrajina*. V. Pogranyčnyj, ur. Drogobyč: Etnološko društvo Bojky, Zagreb: KUJK i OEKA FFSZ, 110-142.
- "Sunce sije, kiša će, baba peče jaja – Etimologija boja, tematiziranje i kontekstualizacija spektralnog niza na primjerima hrvatskoga i srodnoga usmenog pjesništva". 2013. U *XI. međunarodni kroatistički znanstveni skup*. S. Blažetin, ur. Pečuh: Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, 324-347.
- "Tko je lijepa Mara u hrvatskome usmenom pjesništvu?" 2013. U *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*. V. Kapitanović, ur. Šibenik, Split: Veleučilište u Šibeniku, KSH, 175-193.
- "Prežici starovjekovnih kozmogonijskih i drugih mitskih predodžaba na primjerima hrvatskih čakavskih ihtioloških dijalektizama". 2013. U *Hrvatski dijalektološki zbornik* 18. M. Menac-Mihalić, ur. Zagreb: HAZU, 113-129.
- "Nad Peplom med vodami do Železne gore i Per(n)jaka". 2012. *Poznańskie Studia Slawistyczne* 1: 231-245.
- "Tradicijska glazba Slavonije". 2012. U *Slavonija, zlatno srce Hrvatske – povijest Slavonije od antike do XX. stoljeća*. B. Mimica, ur. Rijeka: Dušević & Kršovnik, 475-501.

"Kako je Lado dobio ime?" 2009. U *LADO – Hrvatsko nacionalno blago 1949. - 2009. / LADO – Croatian National Treasure 1949 – 2009*. Z. Vitez i M. Vučić, ur. Zagreb: ŠK, 137-141.

"Moj božiću Svarožiću, lunaj le!". 2005. U *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa »Zlatni danci 6 – Život i djelo(vanje) Ivane Brlić-Mažuranić«*. A. Pintarić, ur. Osijek: Filozofski fakultet, 41-67.